Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије.

Главни и одговорни уредник Проф. др Драган Танчић

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Wolfgang Rohrbach, академик, Беч
Проф. др Татьяна Сенъюшкина, Симферополъ
Проф. др Андрей Мохов, Севастополъ
Проф. др Наталия Николаевна Муравъева, Ростов-на-Дону
Проф. др Екатерина Ентина, Москва
Проф. др Марко Атлагић
Проф. др Маријана Дукић Мијатовић
Доц. др Александар Мартиновић
Проф. др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Проф. др Франсис Корблен, Париз
Проф. др Геновева Пушкас, Женева
Проф. др Луј де Сосир, Нојшател
Проф. др Фредерик Тортера, Монпеље
Проф. др Киара Мелоне, Верона
Проф. др Филип Васершаид, Берлин
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Доц. др Тодор Галунов, Велико Трново
Проф. др Антоний Васильевич Миронович, Пољска
Проф. др Драган Поповић
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Проф. др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Обрад Стевановић
Проф. др Љиљана Марковић
Проф. др Снежана Гудурић
Проф. др Тијана Ашић
Проф. др Бошко Сувајџић
Доц. др Милица Јотов
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Далибор Елезовић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Ољa Арсенијевић
Проф. др Весна Минић
Проф. др Голуб Јашовић
Др Предраг Терзић
Доц. др Ванда Божић
Доц. др Јелена Иртљага
Проф. др Драган Поповић
Др Јасмина Ахметагић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Иван Бецић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Далибор Велојић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Др Ана Мумовић
Др Бојан Шево
Др Звездана Елезовић
Др Ана Стишовић Миловановић
Др Ена Мирковић
Др Јован Симијановић
Др Петар Ристановић

Лектори
Др Јелена Војиновић Костић
Муниба М. Дрековић

Издавач
Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа GID „Pi-press“, Пирот

Тираж 100

Сви чланци објављени у часопису *Баштина* су рецензирани.

Виньета на корицама
Призренско четворојеванђеље, јеванђелист Марко

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Editor-in-chief Professor Dragan Tančić, PhD

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, academician, Wienna
Professor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Professor Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Professor Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Professor Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Professor Marko Atlagić, PhD
Professor Marijana Dukić Mijatović, PhD
Assistant Professor Aleksandar Martinović, PhD
Professor Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Professor Francis Corblin, PhD, Paris
Professor Genoveva Puskas, PhD, Genève
Professor Louis de Saussure, PhD, Neuchâtel
Professor Frédéric Torterat, PhD, Montpellier
Professor Chiara Melone, PhD, Verona
Professor Philipp Wasserscheidt, PhD, Berlin
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, Veliko Trnovo
Assistant Professor Todor Galunov, PhD, Veliko Trnovo
Professor Antony Vasilievich Mironovich, PhD, Poland
Professor Dragan Popović, PhD
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Professor Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Obrad Stevanović, PhD
Professor Ljiljana Marković, PhD
Professor Snežana Gudurić, PhD
Professor Tijana Ašić, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Assistant Professor Milica Jotov, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Olja Arsenijević, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Golub Jašović, PhD
Predrag Terzić, PhD
Assistant Professor Vanda Božić, PhD
Assistant Professor Jelena Prtljaga, PhD
Professor Dragan Popović, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Dragana Janjić, PhD
Srđan Slović, PhD
Ivan Becić, PhD
Vesna Zarković, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Ana Mumović, PhD
Bojan Ševo, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Ana Stišović Milovanović, PhD
Ena Mirković, PhD
Jovan Simijanović, PhD
Petar Ristanović, PhD

Lectors
Jelena Vojinović Kostić, PhD
Muniba M. Dreković

Publisher
Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print GID „Pi-press“, Pirot

Circulation 100

All articles published in the journal *Baština* are reviewed.

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels, Evangelist Marko

Cover page design by Petar Đuza

YU ISSN 0353-9008
ISSN (Online) 2683-5797

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

ВОЛУМЕН 32 • СВЕСКА 57

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2022

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

Јасмина М. Ахметагић, *Одакле извиру приче? Идентитет и поетика* 15

Дејан Д. Милутиновић, *Утицај друштвених околности на конституисање hard-boileda* 27

Марија С. Јефтимијевић Михајловић, *О поетичким континуитетима и дисконтинуитетима* (Роман Клобук Петра Сарића у контексту његове романескне поетике) 39

Валентина В. Хамовић, *Крила над Балканом* 51

Сања Д. Микетић Суботић, Милена Д. Кићовић, *Разлике у ставовима студената србистичке и нефилолошке оријентације према стандардном српском језику* 59

Урош З. Ђурковић, *„Тражећи спасење у несећању": Андрић и култура заборава* 73

ПОЛИТИКОЛОГИЈА, СОЦИОЛОГИЈА, ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

Ванда Б. Божић, Мирјана В. Ђукић, *Кривичноправни и криминолошки аспект заштите живота и тела у Републици Србији у последње две деценије* 87

Срђан Ж. Словић, *Духовне претече постмодернизма* 109

Дејан Р. Дашић, *Савремени филм у функцији пропаганде и ревизије историје* 117

Радослав В. Балтезаревић, *Дигитална писменост као средство превенције против сајбер криминала* 131

Марко М. Парезановић, *Операција ОДКБ у Казахстану 2022. години* 141

Ивана Ж. Балтезаревић, Драган Љ. Танчић,
Утицај дигиталног окружења на ширење сајбер тероризма 157

Драгана А. Барјактаревић, *Климатске промене*
– изазови и могућа решења 165

Соња М. Вујовић, Ивана Д. Вучинић,
SWOT анализа здравствено-туристичког центра Рајска бања
– могућности развоја туризма 177

Винко Ј. Пандуревић, *Етнички и политички конституенси*
националног идентитета 193

Никола С. Митић, Александра С. Николова Марковић,
Правни положај животиња у грађанском праву:
од објекта до субјекта права 219

Драгана А. Грујић, *Стасавање библиотекарства као професије*
и науке у Србији након Другог светског рата 225

Оливера Д. Настић, Гордана М. Рудић,
Музејске специјалне библиотеке у Србији 239

Емилија З. Цветковић, *„Два плана и два маршала“*
у светлу југословенско-америчких односа (1947–1951) 253

Јован М. Гордић, *Сајбер напади са аспекта међународног*
и унутрашњег права 271

Жарко Б. Илић, *Реики – нова парадигма постојања* 285

ИСТОРИЈА

Весна С. Зарковић, *Неки предлози конзула у Приштини за побољшање*
положаја српског становништва (1889–1905) 299

Иван М. Бецић, *Окружна банка Ниш 1907–1947.* 315

Ена С. Мирковић, *Ислеђивања ухапшених комуниста*
у специјалној полицији током окупације Београда (1941–1944) 335

Вукашин Д. Дедовић, *Преговори о српско-турској војној конвенцији*
1908. године 353

Стефан Д. Дамјановић, *Српска православна црква на Косову и Метохији*
од 1945. до 1999. у извештајима епископа Павла и Атанасија 373

ЕТНОЛОГИЈА

Александар С. Павловић, *Срби у Косовској Митровици: Континуитет „заробљене“ свакодневице* 391

ЕТНОМУЗИКОЛОГИЈА

Петар М. Илић, Анђелка М. Ковач, *Музичко-педагошка делатност Данице Костић у Србији од 1903. до 1940. године* 411

Богдан Р. Пиндовић, *Дијахронијски пресек развоја наставе солфеђа у Републици Србији* 425

ПЕДАГОГИЈА

Наташа Р. Лазовић, Емилија И. Марковић, *Родитељске и неродитељске фигуре привржености као предиктори афективних стилова* 437

Александра Р. Трбојевић, Оља А. Маричић, *Дечја права и школа из перспективе студената – будућих учитеља* 451

Ивана Д. Ристић, Јасмина М. Ковачевић, *Кооперативно учење у образовању глувих и наглувих ученика* 463

Драган С. Ценић, Слађана Т. Видосављевић, *Примена интегративног модела развијајуће наставе у предмету природа и друштво* 475

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Ивана С. Женарју Рајовић, *Сликани медаљони на нововековном кивоту Светог краља Стефана Дечанског* 491

Данијел Д. Савић, Невенка Ј. Поповић Шевић, *Дигитални маркетинг у јавним установама културе и уметности Републике Србије* 507

Теа С. Конеска Василевска, *Онлајн презентација и промоција културних садржаја у доба пандемије корона вируса на примеру двеју националних установа Републике Македоније* 521

ПРИКАЗИ

Слојевитост баштина и очување памћења (Јелена Павличић Шарић. Баштина Богородице Љевишке и очување памћења. Звечан: Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Факултет уметности у Приштини са привременим седиштем у Звечану, 2021, 326 стр.) 537

Рецензенти овог броја 542

CONTENT

LANGUAGE AND LITERATURE

Jasmina M. Ahmetagić, *Where do stories come from? Identity and poetics* 15

Dejan D. Milutinović, *The influence of social circumstances on the emergence of hard-boiled* 27

Marija S. Jeftimijević Mihajlović, *On poetic continuities and discontinuities* (Novel Klobuk by Petar Sarić in the context of his novelistic poetics) 39

Valentina V. Hamović, *Wings over the Balkans* 51

Sanja D. Miketić Subotić, Milena D. Kićović, *Differences in attitudes of students of Serbian language and students with non-linguistic background towards standard Serbian language* 59

Uroš Z. Đurković, *Ivo Andrić and the culture of forgetting* 73

POLITICAL SCIENCE, SOCIOLOGY, LAW, ECONOMICS

Vanda B. Božić, Mirjana V. Đukić, *Criminal law and criminological aspect of protection life and body in the republic of Serbia at the last two decades* 87

Srđan Ž. Slović, *Spiritual precursors of postmodernism* 109

Dejan R. Dašić, *Contemporary film in the function of history revision* 117

Radoslav V. Baltezarević, *Digital literacy as a means of preventing cybercrime* 131

Marko M. Parezanović, *Operation CSTO (collective security treaty organization) in Kazakhstan in 2022* 141

Ivana Ž. Baltezarević, Dragan Lj. Tančić, *The influence of the digital environment on the spread of cyber terrorism* 157

Dragana A. Barjaktarević, *Climate changes – challenges and possible solutions* 165

Sonja M. Vujović, Ivana D. Vučinić, *SWOT analysis of the health and tourist center rajska banja - possibilities of tourism development* 177

Vinko J. Pandurević, *Ethnic and political constituents of national identity* 193

Nikola S. Mitić, Aleksandra S. Nikolova Marković, *Legal position of animals in civil law: from objects to subjects of law* 219

Dragana A. Grujić, *The maturation of librarianship as a profession and science in Serbia after World War II* 225

Olivera D. Nastić, Gordana M. Rudić, *Museum special libraries in the republic of Serbia* 239

Emilija Z. Cvetković, *„Two plans and two marshals" in the light of Yugoslav-American relations (1947-1951)* 253

Jovan M Gordić, *Cyber attacks from the aspect of International and Domestic law* 271

Žarko B. Ilić, *Reiki - a new paradigm of existence* 285

HISTORY

Vesna S. Zarković, *Certain proposals of the consul in Priština for improving the situation of the Serbian population (1889–1905)* 299

Ivan M. Becić, *District Bank of Niš 1907-1947* 315

Ena S. Mirković, *Investigation of arrested communists in the Special police in occupied Belgrade (1941–1944)* 335

Vukašin D. Dedović, *Negotiations on the Serbian-Turkish military convention in 1908* 353

Stefan D. Damjanović, *The role of the Serbian Orthodox Church in the protection of national interests in Kosovo and Metohia from 1945. to 1999.* 373

ETNOLOGY

Aleksandar S. Pavlović, *The Serbs in Kosovska Mitrovica: continuity of "captured" everydayness* 391

ETHNOMUSICOLOGY

Petar M. Iilić, Anđelka M. Kovač, *Musical & pedagogical activity of Danica Krstić in Serbia from 1903 to 1940* 411

Bogdan R. Pindović, *A diachronic view of the development of solfeggio teachings in Republic of Serbia* 425

PEDAGOGY

Nataša R. Lazović, Emilija I. Marković, *Parental and non-parental figures of attachment as predictors of affective styles* 437

Aleksandra R. Trbojević, Olja A. Maričić, *Children's rights and school from the perspective of college students – future teachers* 451

Ivana D. Ristić, Jasmina M. Kovačević, *Cooperative learning in the education of deaf and deaf students* 463

Dragan S. Cenić, Slađana T. Vidosavljević, *Application of integrative model of developing teaching in the subject nature and society* 475

HISTORY OF ART

Ivana S. Ženarju Rajović, *Painted medallions from the modern-age coffin-reliquary of the Holy King Stefan of Dečani* 491

Danijel D. Savić, Nevenka J. Popović Šević, *Digital marketing in public institutions of culture and art in the Republic of Serbia* 507

Tea S. Koneska Vasilevska, *Online presentation and promotion of cultural content in the time of the Coronavirus pandemic on the example of two national institutions of the Republic of Macedonia* 521

VIEWS

Layering of heritage and preservation of memory (Jelena Pavličić Šarić. Heritage of the Virgin of Ljeviška and preservation of memory. Zvečan: University of Prishtina with temporary seat in Kosovska Mitrovica, Faculty of Arts in Priština with temporary seat in Zvečan, 2021, 326 pp.) 537

Reviewers of this issue 542

Језик и књижевност

УДК 821.163.41.09 Андрић И
159.964.2 Jung C. G.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38133

Оригинални научни рад

*Јасмина М. АХМЕТАГИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ОДАКЛЕ ИЗВИРУ ПРИЧЕ? ИДЕНТИТЕТ И ПОЕТИКА**

Апстракт: У раду предузимамо читање Андрићеве постхумно објављене збирке прича *Кућа на осами* (1976) у контексту Андрићевих поетичких текстова, пре свега приповетке „Разговор с Гојом" и појединих записа из *Знакова поред пута*, али и Јунгове аналитичке психологије и Бахтинове идеје о полифоном карактеру истине. Развијамо идеју о сродности Андрићевог стваралачког метода са Јунговом техником активне имагинације, а у духу Јунгове сугестије (кућа у сну репрезентује сневачево биће), и кућу на Алифаковцу, за коју се испоставља да је складиште прича, разумевамо као метонимију самог приповедача. Андрић исказује своју поетику полифонијом гласова, илуструјући бахтиновску тезу о полифоном карактеру истине, али предочава и оно што је најређе у његовом опусу: многостраност личног идентитета.

Кључне речи: Иво Андрић, *Кућа на осами*, поетика, идентитет, активна имагинација, снови, полифонија.

О сложености Андрићевог идентитета на релевантнији начин од његових биографских података сведочи онај део његовог опуса у којем је заокупљен поетичким питањима, а пре свега постхумно објављена збирка кратких прича *Кућа на осами* (1976). Она потврђује да су стваралачка и идентитетска питања код овога писца тесно повезана, иако је то ретко видљиво у опусу у коме доминира објективно приповедање у трећем лицу.

То да је писац путник са лажним пасошем Андрић је исказао још у свом поетичком тексту „Разговор са Гојом" (1935) – првим текстом у коме је већ присутна клица приповедног метода доминантног у *Кући на осами*. Боравећи у Бордоу, где је Франциско Гоја провео последње године живота, Андрић започиње свој имагинарни дијалог са шпанским сликарем на тему уметности и уметника. Тако настаје приповетка која је не само први писчев дијалог са покојником већ је дата и у форми карактеристичној за све приче *Куће на осами*: замућене су границе између дијалога и монолога, стварности и фантазије.

У „Белешкама за писца" (1947) Андрић експлицира: „Треба говорити из средишта ствари које се описују: не са површине, још мање са тачке гледишта писца, него

* Научни саветник, ahjasmina@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

из сржи онога што сте изабрали за предмет и што читалац треба да види, схвати и осети“ (Андрић 1976, 12: 53). Имагинирајући да седи са Гојом у кафани, Андрић је своје ставове о уметности и судбини уметника исказао на уста чувеног сликара – Гоја ту има свој самосталан глас, али се оглашава како би потврдио Андрићеве мисли, а његове речи приповедач прима са препознавањем. Већ се ту појављује неколико кључних мотива који ће наћи своје место и у *Кући на осами*: уметник је „маскиран човек у сумраку, путник са лажним пасошем“, а уметнички позив доноси „толика задовољства и толика страдања“ (Андрић 1976, 12: 14, 15). Ако Гоја тврди да је израда нечијег портрета увек спој две реалности – стварности посматраног, портретисаног, и стварности оног који гледа – те је у том смислу сваки портрет у односу на портретисту, пре свега *слика једноī његовоī йоīледа* (Андрић 1976, 12: 21), у *Кући на осами* је то учињено видљивим, јер се са сваким новим ликом актуализује питање о потенцијалној пројекцији посматрача и слушаоца. Свака прича настаје у сусрету две индивидуалности: писца/ наратора и јунака који му се исповеда. То значи да писац своје ликове собом обујмљује, да их емпатијски проосећа и прониче у друго и другачије. Истина Андрићевог наратора подређена је јунаковој исповести: суд о другом није објективизован на неутралан начин и удаљен од његове личне истине. Валидирање туђе речи о себи у исти је мах и потврђивање туђе личности и вид самопотврђивања.

О методу који ће обележити *Кућу на осами* Андрић говори и у *Знаковима йоред йуīа,* када указује на то да је при књижевном стварању од врло мале користи склоност размишљању. „Треба поћи од људи, људских ликова и доживљаја, а описујући њих, све ће наше мисли наћи своје место, чак и оне којих дотле нисмо били ни свесни, и које нам се тек при писању и описивању јављају“ (Андрић 1976, 14: 222). Ту помиње и мотив разговора са покојником као потенцијалну књижевну фикцију (Андрић 1976, 14: 293). Судећи по томе, *Кућа на осами* није збирка прича из приповедне заоставштине коју чврстом целином чини тек њихова техничка повезаност уводом и специфичном приповедном перспективом (због чега се с разлогом и сматра венцем приповедака – в. Недић 2018), већ је дубље промишљена и израз је дугорочнијег планирања.

У *Кући на осами* покојници који се јављају у пишчевој свести сведоче о себи властитим речима, али њихова исповест није независна од онога ко је слуша. Од избора које прави (јер пише само о ономе што је могао артикулисати), преко детаља које издваја у вези са сваким појединим ликом, све је у исти мах и сведочанство о ономе коме се ликови исповедају. Притом, наравно, не мислимо на самог Иву Андрића, већ на карактер писца који је у збирци уобличен од разноврсног материјала, чији је само део аутобиографски, али је тај лик психолошки доследан, а његов став према животу кохерентан. Нама је значајније од (не)поклапања приповедног материјала са биографским Андрићевим подацима у причи „Циркус“, на шта је у српској науци о књижевности већ указано (Недић 2018, Тарановски-Џонсон 1980), оно што је у самој причи речено о психологији дечака, главног јунака ове приче. У трећем разреду основне школе он не очекује сувише повољна решења свакодневних ситуација. Већ је натрунен меланхолијом и не може да поднесе једноличан свакодневни живот: док целим својим бићем ваши за узбуђењима, која, по његовом осећању, и јесу прави живот, он се не нада да ће га родитељи повести на циркуску представу. Тај расцеп између онога што ликови желе и што им свакодневље нуди доследно је присутан у свим

причама. Управо је по томе и Јаков, а не само по чињеници заједничког одрастања, пишчев друг из детињства („Јаков, друг из детињства"): он у алкохолу – разуме се, с другачијим последицама – налази оно исто што приповедач налази у свету књижевности. Алкохолизам је генетска црта која се проноси кроз Јаковљева породицу (и он постаје алкохоличар, као и његов деда, и на исти начин, самоубиством, окончава своју судбину), али је оно што га доводи у тесну везу са приповедачем његов боравак између светова. Ракија га уздиже изнад стварности, а та потреба да се нађе положај у свету који ће личност изместити из свакодневља обележава и приповедача. Ликови *Куће на осами* не могу да поднесу стварност из бројних разлога: због својих слабости, због преживљених траума, а понајвише зато што је та, такозвана „заједничка стварност", штура, тесан простор за потребе личности. У Јакову, којим је већ овладао порок до те мере да га гоне параноичне мисли, те он персонализује све што се збива око њега, препознајемо душевни простор који дели са приповедачем. Казујући како се најслађе пије док се борави на граници између трезвености и пијанства, Јаков прецизира:

> „Објашеш гранични зид, пијуцкаш машући ногама, и посматраш шта се догађа у оба та света, с једне и с друге стране зида. А у неко доба пребациш се натраг, на ову страну и, као да ништа није било, идеш својој кући и живиш као и сваки други човек, грађанин и службеник, ма шта о теби мислили твоји суграђани, па и твоји најближи" (Андрић 1976, 15: 75).

Сродно је то приповедачевој распетости између дневног и ноћног лица у уводној причи, а она се одржава кроз читав ток *Куће на осами*. Оно што драстично разликује судбину пишчеву од судбине његовог друга из детињства, то је различит избор средства којим се исправља и лечи „сваки и најмањи поремећај равнотеже, био он духовни или физички" (Андрић 1976, 15: 74). Као и у свакој врсти зависности, и Јаков се, одлучан у самозаваравању, најпре служи ракијом као средством за напуштање крутих оквира стварности, да би с временом све више губио личну моћ. С добрим разлозима Јаков се боји „безимених, надмоћних снага које невидљиво круже у људима и око људи и о свему одлучују уместо њих" (Андрић 1976, 15: 77) – функцију тих безимених, надмоћних снага испуњавају у пишчевом случају ликови који му се намећу и управљају његовом имагинацијом и структуром дана. Уосталом, дидактични тон ове приповетке – Јаков нема потребу да саопшти историју своје породице, но да завештавајући књижевности своју причу упозори на опасности алкохола[1] – мотивисан је чињеницом да се Јаков обраћа своме другу, писцу:

> „Ето, на пример, књижевност! Пише се толико; свуда, о свему и свакојако; па зар се не би могло и о томе писати? Али снажно, оштро. Показати ствари онаквима какве јесу, опоменути људе, продрмати савести, алармирати законодавце, хигијеничаре, цело друштво" (Андрић 1976, 15: 83).

Иако је потреба ликова да се искажу и да буду саслушани приказана као њихово трагање за слушаоцем и скретање пажње на себе, свака је пажња која пада на другог

1 И Алипашина прича има исто усмерење; и он своју судбину прича у намери да другима буде на корист.

у исти мах сведочанство о ономе ко такву пажњу поклања. Оно што Андрићев лик писца види и чује истоврсно су усмерене исповести: често је реч о страдању као последици настојања да се превлада недовољност обичног живота (и невине жеље којима јунаци превазилазе свакодневље трагично завршавају, о чему сведочи „Зуја“[2]). Незадовољство обичним животом налази се у дну многих постојања, те није само пишчево. А, ипак, јесте превасходно пишчево, јер је његов доживљај саговорника неизбежно проткан пројекцијом, на шта и упућује замагљивање реалистичких оквира у којима се разговор писца с ликовима одвија. Да је уметникова судбина „да у животу пада из једне неискрености у другу и да везује противречност за противречност“ (Андрић 1976, 12: 14), Андрић исказује на уста Франциска Гоје, а *Кућа на осами* показује двострукост, па и многострукост ликова, разлику између њиховог дневног и ноћног обличја, и то је можда и пресудно својство које их све доводи у приповедачеву близину. У „Разговору с Гојом“ је исказано да је уметникова личност толико слојевита да му нико не би поверовао чак и кад би овај могао да објави своју праву личност. У *Кући на осами* је снажно истакнута зависност изгледа једне личности од стајне тачке и перспективе посматрача.

> „Највећа и најчуднија прича“, експлицира Андрић у „Белешкама за писца“, „то је писац сам (Он је ватра, а све што пише, то су само искре. Ватра, али под условом да остане у стварима и да говори из њих, не учествујући у њиховој површној и променљивој игри и не имајући свога дела ни у чему.)“ (Андрић 1976, 12: 53).

У постхумно објављеној збирци то настојање да се говори о изабраним ликовима, али из њих самих, и доводи до приповедног метода који је доследно спроведен.

У *Кући на осами* читалац добија увид у сам стваралачки процес, који је кључна тема ове збирке, а чињеница да се стваралаштво доводи у тесну везу са пишчевом пројекцијом човека већ сугерише антрополошку и хуманистичку оријентацију Андрићеве поетике. У уводном тексту *Куће на осами* читалац се нашао у пишчевој радионици, а збирка је саздана од портрета[3], од необичних људских судбина (заправо се испоставља да обичних судбина и нема, само оних које тако изгледају површном посматрачу), али је у исти мах тематизован међусобни однос наратора и јунака, те сам начин конституисања приче. Онтологија књижевног дела у тесној је вези са онтологијом човека, и по томе је Андрић модернистички писац, удаљен од нових поетичких ветрова који седамдесетих година, када настаје *Кућа на осами*, већ увелико дувају српском књижевношћу. Његово тематизовање поетике другачије је од оног које је донео дух новог, тзв. постмодерног времена: Андрић не иде у правцу онтологизујуће функције приче, јер је ваpај ликова за писцем у начелу другачије

2 „Заклоњена од свачијег погледа, превијена преко греде на огради моста, волела је да гледа широки и даскама поплочени јаз испод себе и у њему плитку воду која се ту, узапћена, савија и са шумом спушта низбрдо. Ту је остајала што је дуже могла. И то је било једино што су јој замерали Алексићи. Опомињали су је да не излази, да се не удаљује и не завлачи по буџацима, јер су времена немирна и женску чељадету је више него икад место у кући“ (Андрић 1976, 15: 120-121).

3 Да је Андрић брижљив потретиста сведочи целокупан његов опус. Сетимо се само раскошних портрета у романима *Омерпаша Латас, Травничка хроника, На Дрини ћуприја, Проклета авлија*, да и не говоримо о приповеткама које се, у начелу фокусирају на централни карактер.

природе. Ликови се боре за верзију личне приче о себи, за то да завештају одређено сазнање и својом причом буду на корист другима, а не за верификацију свога постојања или његов продужетак посредством приче. Све наративне целине *Куће на осами* имају откривалачки карактер: откривају особености лика који се поставља у центар пажње, његова својства или делове судбине који су иначе непознати. То је још увек прозни свет у коме борба за завршну реч о властитој судбини сведочи о важности трага који се за собом оставља. Притом се за Андрићев поступак може констатовати оно што је Бахтин приметио поводом Достојевског: „Само се у облику исповедног самоисказивања може (…) дати последња реч о човеку, реч стварно адекватна њему" (Бахтин 2000: 55).

Ова постхумно објављена збирка може се тумачити и као Андрићев прозни одговор на питања како настаје књижевноуметничко дело и у каквом је односу са стварношћу. То је и природна форма за писца који је забележио да упитан о свом уметничком дару, позиву и самом делу говори „као слепац о бојама и облицима" (Андрић 1976, 14: 216). Покојнике – централне јунаке *Куће на осами* – писац види на свом прозору, насрћу му на врата, појављују се у соби, али му се јављају и у сновима и сећањима (гости се „неочекивано појављују, чудно понашају, а затим опет као авети нестају" – Андрић 1976, 15: 124). Нарушавању психолошке границе између писца и ликова служе и истоветне реченице које изговарају. „Јер свака ствар у животу треба да буде осветљена са свих страна" (Андрић 1976, 15: 71), казује директор циркуса, понављајући формулацију коју је нешто раније изрекао приповедач. Тако се подрива објективност описане ситуације и сугерише се да је разговор са покојницима тек књижевна конструкција, начин на који писац описује и изражава властите садржаје. Приповедач експлицира да су сви око те сарајевске куће оставили траг, што га ставља у улогу семиотичара, оног ко чита знакове и трагове туђег присуства. Но, како приче одмичу, све се више открива лабавост те просторне везе (простор се са куће шири на Сарајево и Босну), те је заправо реч о духовном простору самог писца. Свакако то говори и о статусу живота у њему самом: уметникова самоћа је бучна, препуна фабула, које не припадају ни њему лично, ни живима – то је „пренасељена самоћа". Без пишчеве осетљивости – јер он је тај који чује, види и осећа све оно што се везује за простор у коме се тренутно налази – њихове приче не би изашле на светло дана. И када припадају историји, као Бонвалпаша или Алипаша, осветљено је оно што је интимно, што је задатак који је Андрић испуњавао и у својим историјским романима. Заправо је реч о процесу који наликује активној имагинацији, чији је творац Јунг, и користио се њоме у свом психолошком аналитичком раду.

У *Кући на осами* на делу је пишчева активна имагинација, серија „*фантазија* које оживљава усмерена концентрација" (Јунг 2003: 59), само што није предузета са истим циљем, који је у аналитичкој терапији, разуме се, психолошки. Начин на који приповедач *Куће на осами* описује настанак својих прича наликује овој техници која је „подстицање маштања и продуковања снова на јави" (Требјешанин 2011: 15). Та је техника посебно очигледна у причи „Геометар и Јулка": приповедач најпре тврди да се јунак нашао у његој соби, а потом се препушта визији прошлог догађаја са измењеним властитим понашањем. Писац се поново налази у возу, где је

при давнашњем сусрету избегао разговор са тим човеком. Сада ее смешта крај њега и препушта његовој исповести. Техника активне имагинације састоји се

> „у свесном усредсређивању особе на неку конкретну, снажну, али недовољно јасну менталну слику која долази из неког њеног ***сна, визије или фантазије***, и онда се пажљиво прати шта се са том унутрашњом сликом збива, како се богати детаљима, како се мења и како наша имагинација, полазећи од ње, низом повезаних, спонтано насталих представа и ***симбола***, ствара једну целовиту причу" (Требјешанин 2011: 15).

Дубинска димензија прича створених активном имагинацијом пре свега открива лик писца, сам стваралачки процес и његову функцију у одржавању конзистентности многоструког идентита. Уосталом, психолошка лековитост читавог процеса тематизована је у Андрићевој збирци, само што се не састоји у процесу самоспознаје (тумачењем симбола, архетипова и несвесних садржаја), већ у превладавању тривијалне свакодневице посредством стваралачког процеса.

Окидач за настанак већине прича су сећања и снови, а снови су и „почетак рада активне имагинације", у којој се „процес продукције и повезивања представа из несвесног, налази (…) под утицајем и контролом свесног *ја*" (Требјешанин 2011: 15). И као што је сама кућа, у којој је писац провео лето, једна хибридна грађевина која оличава судар (односно додир) двеју епоха, тако је и оно што је испуњава – свака у низу прича – никло у додиру два света, односно два јунака. Индикативно је, међутим, то да приче ипак не настају у тренутку када писца опседају поменути ликови, како би се то могло очекивати, јер настају под притиском, него се са одређене временске дистанце писац сећа како су га својевремено опседали ликови. Тиме се поставља питање који је то притисак на аутора јачи од оног који је искусио у првобитном контакту са ликовима: исписивање прича настаје као сећање на тај притисак, доста времена касније. Мотивација настанка прича у *Кући на осами*, упркос много пута поменутом насртању ликова на писца, налази се претежно у нечему другом, о чему Андрић не проговара експлицитно, али је читалац позван да промисли одговор на то питање. А одговор је смештен у личност наратора/писца који се оглашава на почетку и на оквирима већине прича. Мотивација за настанак прича налази се пре свега у дубинама пишчевог осећања живота и у вези је са усамљеношћу, са слутњом и доживљајем старења, осећањем да је он сам више на страни сећања но живота, те у позицији онога ко збраја рачуне, подвлачи црту и осмишљава актуелно трајање.

У уводном тексту је назначена разлика између пишчеве грађанске личности и оне која је одговорна за стварање, а која се не може у целини поистоветити са персоном; стога се ни оно што изађе из пишчевог пера – мада писац од раног јутра „вреба" и „очекује своје приче" – не може сматрати искључивим плодом његовог рада.[4] Писање је процес који се налази на самом рубу између свесног и несвесног. Сам избор грађе није последица пишчевих свесних одлука. Бележењем писац растерећује своје сећање, своју опсесивну заглављеност у туђим судбинама (властита

4 „Још мање има смисла и оправдања да писац ма шта говори у тренутку када његово дело настаје. То је процес тако нејасан, да не кажем тајанствен, да о њему не треба много ни размишљати, а камоли говорити" (Андрић 1976, 14: 240).

опседнутост предочена је као насртљивост ликова[5]). У *Знаковима поред пута* Андрић је забележио: „Чини ми се кад би људи знали колико је за мене напор био живети, опростили би ми лакше све зло што сам починио и све добро што сам пропустио да учиним, и још би им остало мало осећања да ме пожале“ (1976, 14: 14). У уводу *Куће на осами* Андрић такође, истина мање експлицитно, проговара о том напору живљења, који је тегобом стваралачког пута и дефинисан и превладаван. Писање се појављује као бег од стварности, као превазилажење и обогаћивање неподношљиве тривијалности, али у исти мах и као онај крст који свог носиоца изолује и обележава нетолерантношћу према свакодневљу. Мада Андрић познаје целовите судбине својих карактера, они му се редовно јављају изван својих славних тренутака: доследна трагичност свих ликова, упркос њиховој разноликости, открива пишчев поглед на свет, његову перцепцију и осетљивост (није тајна да посматрач у посматраном налази и препознаје оно што тражи и што је њему самом блиско), сведочећи о трагичком осећању живота.

Увод у коме је описана усамљена сарајевска кућа, асоцира на сан о кући који је Јунг забележио у својим сећањима, наводећи га као пресудан за откриће појма несвесног. У Јунговом ониричком простору појављује се, као његова, непозната двоспратна кућа, низ чије се степенице спушта по временској равни. Док горњи спрат припада његовој савремености, доњи спрат „води порекло негде из петнаестог или шеснаестог века“ (Јунг 1995: 161), а камене степенице га воде у подрум, који припада римском времену. Одатле га нове степенице воде „у ниску пећину која је била издубљена у стени“ (Јунг 1995: 162) и где открива остатке примитивне културе. Штавише, Јунгово тумачење властитог сна као да на посебан начин осветљава Андрићеву *Кућу на осами*.

> „Било ми је јасно да кућа репрезентује једну врсту одсликавања психе – то јест, мог тадашњег стања свести, са додатком дотадашњих садржаја несвесног. (…) Приземље је одговарало првом нивоу несвесног. (…) У пећини сам открио остатке примитивне културе, то јест, свет примитивног човека у мени самоме – свет који се тешко може свесно уочити или осветлити“ (Јунг 1995: 163).

У том је смислу и кућа на осами заправо пишчев душевни простор. Сходно Јунговој сугестији, према којој кућа у сну репрезентује сневачево биће, и кућа на Алифаковцу, за коју се испоставља да је складиште прича, може се разумети као метонимија за самог приповедача.

Једанаест прича *Куће на осами* представља само онај садржај о коме писац, како саопштава у уводу, „може да говори“ и „уме нешто да каже“, чиме имплицира да је реч о избору, одломку из много шире скупине утисака, доживљаја и сећања, али да сви они, немогућношћу да буду артикулисани, много више припадају простору несвесног. У уводу нам аутор даје приказ властите рутине: док у јутарњем часу започиње радни дан за све људе у граду, отпочиње и – ма колико различит, а на ту нам је различитост пажљиво указано – радни дан самога писца. Пред нама је дисциплинован човек, онај који се буди, одева и доручкује, али још дуго остаје

5 „Покушавају на све начине да узбуде моје мисли и освоје моју машту“ (Адрић 1976, 15: 35).

„пун (…) безобличних и безимених ноћних снова“ (Андрић 1976, 15: 10). Човек пред нама је упадљиво амбивалентан: мада с јутром, и без одлагања, започиње са својом дневном рутином, он у исти мах остаје ментално и душевно у контакту са својим ноћним бићем. Мада открива непријатност тог ноћног стања (снови „су ме тако испунили пошто су прво изели целу моју изнутрицу и попили сву крв из мене“ – Андрић 1976, 15; 10), читалац се убрзо уверава да је дан за писца далеко непријатнији. Његов је отпор према ономе што би се могло назвати заједничком, колективном стварношћу изразит. Писац егзистира између властитог, сневног простора који му „једе изнутрицу“, и свакодневља које је по свом квалитету такво да он ипак колико год може продужава контакт са својим ноћним бићем.

Писац је приморан да очекује „милост уобличења“: уместо колико-толико одређеног циља, којим се руководе послови других људи, он је у позицији да ослушкује збивање у себи и да се потпуно поистовећује са сваком могућношћу:

> „очекујем да мој посао отпочне у мени“; „тражим јуче прекинуту нит моје приче (…), ослушкујем да ли се јавља у мени њен глас, спреман да се претворим у причу, у делић једне приче, у један призор или једно њено лице (…) у тренутак једног призора, у једну једину помисао или покрет тога лица“ (Андрић 1976, 15: 10-11, 11).

Пишчево је стање духа представљено као активна пажња, те је упоређен са ловцем који „окреће главу од птице коју лови, а коју уистини не губи ни за тренутак из вида…“ (Андрић 1976, 15: 11). И тек у том стању духа, боравећи између светова – износећи на дневно светло своје ноћне садржаје, али тако да верност њима не подреди списатељском задатку – и са душом држаном на дистанци од тзв. грађанске стварности, писац ствара своје дело. Изван тог стања постоји „неподношљива тривијалност неког живљења које носи моје име, а није моје, и смртоносна пустош времена која одједном гаси сву радост живота, а нас убија полако“ (Андрић 1976, 15: 11).

Појављивање и оглашавање ликова примерено је њиховим карактерима: тако Бонавлаша, кавгација и авантуриста, виче под прозором и навађује на врата, док се геометар на исти начин као некада у возу скромно представља, чекајући да му писац поклони своју пажњу. Али, у процесу слушања њихових исповести, ма колико ове биле удаљене од личне пишчеве приче, а нарочито у току њиховог наративног уобличавања, писац решава лично идентитетско питање. Тема започета у уводу збирке – два пишчева лика, једно дневно, грађанско и једно ноћно, само њему знано – континуирано се наставља у свим причама, кроз све ликове са којима долази у додир. Историјски карактери откривају о себи оно што историја, званична верзија приче о њима не познаје. Бонвалпаша има израз гротескне маске, али након 15 минута разговора то лице постаје „духовито, занимљиво, привлачно, чак и лепо“ (Андрић 1976, 15: 17). У Алипашиној причи се открива она димензија због које лик задобија трагичну величину коју никада пре није имао. Други ликови (а реч је о самоубицама, људима са изразитим слабостима и пороцима, жртвама и крвницима) откривају двоструки начин свога постојања, било огољавањем личности која се налази испод персоне, било осветљавањем оне димензије постојања која никада и није јавно добро, да би прича „Животи“ била у најдиректној вези са уводом *Куће на осами.*

Индикативно је да је у овој причи присутна синтагма која је узета за наслов целокупне збирке, али и то да је окидач за причу сан, о чијем нас садржају писац не обавештава. „То је био сан, али сан који ме после ни будног није напуштао, и који је са собом донео дуго и упорно сећање на мален, али још жив давнашњи доживљај" (Андрић 1976, 15: 101). Уместо типизиране ситуације у којој писца прогони лик, овде је сећање покренуто сном (па тако и очигледном, дубљом везом са пишчевом судбином) – под прозор сарајевске куће дошло је Средоземно море, будећи писца „запљускивањем својих таласа и хуком машина на белом старинском броду обалске пловидбе у Ђеновском заливу" (Андрић 1976, 15: 101). Већ и због те дубље везе са његовим несвесним, јасно је да прича о старом професору доноси нешто што је карактеристично за самог писца, који се пак оглашава аутоцитатом из свог чувеног стокхолмског говора.

Снови су, уосталом, начин упознавања са дубљим слојевима нас самих, те су и ликови прича у *Кући на осами*, ликови који живе у самом писцу. У две је приче – „Животи" и „Прича" – писац то јасно сигнализирао. Сећање на давнашњи сусрет са професором, који води особењачки живот и посвећен је сакупљању реткости и старина, пре свега је сећања на тренутак у коме је писац са свом јасноћом разумео да је то човек „маскиран од главе до пете (…) целим својим спољним и можда и унутрашњим бићем!" (Андрић 1976, 15: 105) Сном покренуто сећање актуализује нараторов тренутак луцидности у коме схвата да је професор човек с маском. Та је маска изузетна по томе што не маскира нешто друго, постојеће, него прикрива чињеницу непроживљеног живота. Овај љубитељ реткости и старина представља свој живот као лични избор, док је реч тек о заустављању у конформном обличју, и то услед помањкања храбрости да се испитају другачији путеви. Хватајући се за парчиће туђих егзистенција – у свом музеју на осами, овај скупљач драгоцености (а на исти се начин може посматрати и пишчева кућа прича) – овај је човек успео „да избегне свој прави живот" (Андрић 1976, 15: 106). Именица у множини која стоји у наслову приче не означава само професорове животе – онај видљиви и онај невидљиви, неживљени, али могући – већ и животе свих оних на које упућују раритети и старине, „парчићи туђих егзистенција". Односно, упућује на све оне животе који су присутни у остатку прича *Куће на осами*, чијим уметничким осмишљавањем и артикулацијом писац маскира свој непроживљени живот. А о томе да је писање „отимање од живота", те да писац неизбежно води двоструко неверан живот, Андрић експлицитно говори и у *Знаковима поред пута* (Андрић 1976, 14: 198, 265, 292).

У „Причи" Андрић представља свом идеалу објективног приповедања најближег, рођеног приповедача Ибрахим-ефендију Шкара, приказујући не само како и у којим условима настају његове приче, са којим централним тоном, него и са каквом страшћу их приповеда и потпуну равнодушност према начину на који ће бити примљене[6], а посебно његову самозатајност, коју, уосталом, дели са Андрићем (Шкаро би желео „да га нигде не помињем, па ако већ изнесем неку од његових шала, да не казујем чија је" – Андрић 1976, 15: 85). Ибрахим-ефендија је приказан као даровит уметник занет самим процесом приповедања и лишен жеље за самоистицањем. Индикативно је да

6 „Обично он не брине о судбини својих прича ни о томе како их људи дочекују и тумаче. Не брани их и не објашњава" (Андрић 1976, 15: 89).

приповедачу изгледа као да Шкаро и није отишао, „као да је нешто његово, невидљиво, али живо и стварно остало иза њега ту и наставља да ми прича“ (Андрић 1976, 15: 85), а „Прича“ је изузетак и по томе што у њој Шкаро о себи не говори, остајући доследан својој самозатајној природи. Ибрахим-ефендија се исказује искључиво кроз своју уметност, која је – како се чини да нам кроз ову параболу о уметнику казује Андрић – увек, и спонтано, субверзивна. Државним службеницима, првацима и „људима од посла“ чини се „да смех, сам по себи, може да има нечег разорног и да умањује у грађанину смисао за ред и послушност“ (Андрић 1976, 15: 90). Причу о Шкару Андрић закључује развијајући идеју коју више пута варира у *Знаковима поред пута*, када промишља однос живота и уметности и помиње властиту одвојеност од живота (Андрић 1976, 14: 292), те сучељава свет који живи у њему самом са светом од којег је као зидом одвојен (Андрић 1976, 14: 290). И Ибрахим-ефендија Шкаро, прототип приповедача, живео је само кроз своје приповедање. „Није се женио ни оставио порода. Није живео. Уместо такозваног стварног живота, чији је ударац осетио још у мајчиној утроби, саградио је себи другу стварност, сачињену од прича. (…) Тако је избегао живот и преварио судбину“ (Андрић 1976, 15: 90).

Ибрахим-ефендијин антипод јесте барон Дори, патолошки лажов („Барон“). Његовим приповедањем управљају психолошки разлози, „болна жеља да му се верује“ (Андрић 1976, 15: 37) – он је пре свега усмерен на рецепцију. Док је Шкаро рођени уметник, чијим се причама верује, које су упечатљиве и чију истиност нико не преиспитује („Слушајући његова причања изгледа вам да то живот, богат и разнолик живот, прича сам о себи“ – Андрић 1976, 15: 69), барон је лажов, митоман и алкохоличар. Уметничко дело, како кроз ову двојицу ликова потврђује Андрић, није у вези са чињеничном истином: од лажи Шкаро плете уметничку истину, а барон своју срамоту.

Начин обликовања Зујине приче – јер писац нам предочава оно што успева да разабере хватајући „једноличну, упорну мелодију коју је Зуја понављала као попац у топлом зиду“ (Андрић 1976, 15: 119) – упућује да је знање о њеној судбини, које сада уобличава у причу, било садржано у његовом индивидуалном несвесном.

> „Сада ми се чинило да се оно што је некад изгледало као механичка игра старачких усана, све више приближава људском говору, да није лишено смисла и да казује нешто за мене ново и непознато. И слушао сам то притајена даха, заборављајући себе и време и место на коме сам. Преда мном је текла нејасна, али жива прича о томе како је Зуја доспела међу Алексиће, остала међу њима и постала оно што је била“ (Андрић 1976, 15: 119).

Зуја своју трагедију препокрива потпуном посвећивању кући Алексића, сваком њиховом члану: својом посвећеношћу и стваралачким односом према животу (надилази стварност гледајући изван себе), она наликује приповедачу.

Одговорити на кључно питање – зашто приповедач бележи приче о свим тим ликовима (а прецизно осветљава околности њиховог појављивања, начин говорења и властити однос према њима) – заправо значи наћи се у семантичком средишту *Куће на осами*. Док се у свакој од прича остварује накнадно наративно осмишљавање минулог живота, пред читаоцем од увода нараста представа о функционалности тог процеса за живот самог приповедача. Не само да је реч о полифонији гласова

Куће на осами (Кирилова 1994: 35), реч је овде о верификацији бахтиновске тезе о полифоном карактеру истине: она се не састоји у збиру партикуларних истина, већ (пошто је „по природи акциона" – Бахтин 2000: 77) у заједничком ангажману свих ликова у погледу кључних тврдњи, у њиховом адресирању сродних тема – укупношћу гласова они обликују слику света. *Кућом на осами* Андрић уметнички изражава оно што је тврдио Бахтин: „Истина се не рађа и не налази у глави појединог човека, већ међу људима који у процесу дијалошког општења заједнички траже истину" (Бахтин 2000: 105).

ИЗВОРИ

Андрић 1976, 12: Иво Андрић, „Разговор са Гојом", „Белешке за писца", *Есеји I*, Сабрана дела Иве Андрића, књига дванаеста, Београд: Просвета, 11-30, 49-60.

Андрић 1976, 14: Иво Андрић, Знакови поред пута, Сабрана дела Иве Андрића, књига четрнаеста, Београд: Просвета.

Андрић 1976, 15: Иво Андрић, *Кућа на осами и друге приповетке*, Сабрана дела Иве Андрића, књига петнаеста, Београд: Просвета.

ЛИТЕРАТУРА

Бахтин 2000: Mihail Bahtin, *Problemi poetike Dostojevskog*, Beograd: Zepter Book World.

Јунг 1995: K. G. Jung, *Sećanja, snovi, razmišljanja*, Beograd: Atos.

Јунг 2003: K. G. Jung, *Arhetipovi i kolektivno nesvesno*, Beograd: Atos.

Кирилова 1994: Олга Леонида Кирилова, „Структура аутора у Андрићевој поетици: од 'Пута Алије Ђерзелеза' (1919) до 'Куће на осами' (1976)", *Свеске Задужбине Иве Андрића*, год. 12/13, бр. 9/10, 328-333.

Недић 2018: Марко Недић, Андрићева *Кућа на осами* као модел приповедачког венца у новијој српској књижевности, у: Миро Вуксановић (ур.), *Дело Иве Андрића*, Београд: САНУ, 303-314.

Тарановски-Џонсон 1980: Vida Taranovski-Johnson. Andrić's Kuća na osami ("The house in a secluded place"): memories and ghosts of the writer's past). In: Birnbaum, Henrik. Eekman, Thomas (Eds.). *Fiction and drama in Eastern and Southeastern Europe : evolution and experiment in the postwar period : proceedings of the 1978 UCLA Conference,* Columbus [Ohio]: Slavica Publishers, 239-250.

Требјешанин 2011: Žarko Trebješanin, *Rečnik Jungovih pojmova i simbola*, Beograd: Zavod za udžbenike, HESPERIAedu.

Jasmina M. AHMETAGIĆ

WHERE DO STORIES COME FROM? IDENTITY AND POETICS

Summary

We use Andrić's posthumously published short story collection *The House on Its Own* (1976) to illustrate how the questions of artistic creation and identity are connected in this writer's work. We interpret the collection in the context of Jung's analytical psychology, Bakhtin's idea of the polyphonic character of truth, Andrić's own poetic writings from *The Signs by the Road*, and his short story *Conversations with Goya* whose theme and structure had already announced the narrative technique in *The House on Its Own*.

We focused on this collection's dominant narrative technique and its purpose. Each of the stories emerges from the meeting of two individuals: the writer/narrator and the character that confides in him. The writer embraces the characters, empathizes and comprehends through emotion the other and the different in them. At the same time, the characters resemble the narrator in having multilayered identities and feeling the need for overcoming their trivial everyday life. The narrator's truth is subordinate to the characters' stories: the validation of someone else's words about oneself is simultaneously a validation of their personality and a form of self-validation. In *The House on Its Own*, the reader receives insight into the creative process itself and the role it plays in keeping these complex identities consistent. We point to the relation between Andrić's creative technique in this collection and Jung's technique of active imagination and we interpret the house on Alifakovac, in the spirit of Jungian analysis, as a metonymy for the narrator himself.

Key words: Ivo Andrić, *The House on Its Own,* poetics, identity, active imagination, dreams, polyphony.

Рад је предат 27. маја 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 82.09-312.4
82.09-322.4
050(73)"192/...."
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-37610

Оригинални научни рад

*Дејан Д. МИЛУТИНОВИЋ**
Универзитет у Нишу
Департман за српску и компаративну књижевност

УТИЦАЈ ДРУШТВЕНИХ ОКОЛНОСТИ НА КОНСТИТУИСАЊЕ HARD-BOILEDA

Апстракт: Детективика (детективски жанр) се заснива на наративу који приказује потрагу и разоткривање мистериозног преступа у плаузибилном окружењу. Она обухвата три поджанра (школе): класичну, hard-boiled и метадетективику. Сваки поджанр модификује поменути наратив и усклађује са социо-идеолошким хоризонтом коме припада. У овом раду посматрају се друштвене околности које су довеле до преиначавања наратива класичне школе и појављивања hard-boileda. Овај поджанр појавио се у Америци тридесетих година XX века. Америка је била земља у кризи, рецесија и прохибиција изазвале су корупцију, незапосленост и криминал. То је условило да публика изгуби поверење у способност индивидуе и осети се немоћно пред индустријским, технолошким и политичким силама масовног друштва. Hard-boiled, у лику свог детектива, нуди, у односу на онај класичне школе, нов модел понашања у циљу враћања пољуљаног поверења у личне вредности. Детективи ове школе окреће се примордијалној мушкој одредници и постају фалус, не само у погледу еруктивне моћи коју непрестано доказују у борби, пићу и сексуалним авантурама, већ и у називу који је постао њихова колоквијална одредница – dick (пенис). Утицај друштвених околности у обликовању hard-boiled школе детективског жанра најуочљивији је у улози часописа *Black Mask* кроз који су прошли готово сви значајни представници овог поджанра. *Black Mask* је учио ауторе да пишу у складу са очекивањима публике, као што је и читаоце „позивао" да постану вешти и добро плаћени радници, да буду мушкарчине и „жестоки".

Кључне речи: детективика, hard-boiled, *(The) Black Mask*, наратив, друштвене околности.

УВОД

Детективски жанр – детективика[1] – (енг. *detective story/novel, mystery story/novel*, нем. *Detektivgeschichte, Detektivroman* ili *Kriminalroman*, фран. *roman policier, polar*) почива на наративним стратегијама помоћу којих се приказује потрага и разоткривање мистериозног преступа у плаузибилном окружењу ради остваривања ефекта знатижеље. У њеном фокусу налази се детектив, или лик са функцијама

* Ванредни професор, dejan.milutinovic@filfak.ni.ac.rs

1 Термин детективика преузимамо из чешке науке о књижевности која њиме обележава детективске текстове без обзира на медиј (књижевност, филм, видео игре) или „форму" (прича, драма, роман и сл.) у којима се појављују (Čapek 1967).

детектива, тј. онај који предузима детекцију. Преступ је најчешће приказан као убиство, мада подразумева сваки облик огрешења о норме приватног, породичног и друштвеног живота. Његова мистериозност повезана је са начином представљања, с обзиром на то да је злочин наизглед чудан, тајанствен и готово немогућ. Али, како је све смештено у оквире могућег и вероватног, то се мистериозност преступа базира на његовој неконвенционалности и погрешном приступу у интерпретацији, а не на његовој природи *per se*. Узрочници таквих интерпретација јесу трагови. Они подразумевају алузије на злочин и могу бити (мета) физички или текстуални. Пошто је детектив приказан као неконвенционалан и екс-центричан, у портретном, психо-идеолошком и/или етичком смислу, једино је он у стању да трагове растумачи тако да га одведу решењу злочина. Међутим, за детективски жанр приказивање решења није одлучујуће, јер он инсистира на преношењу пута којим се до њега долази, а не самог решења. Ипак, уколико се оно појави, увек се реализује у облику објаснидбеног краја, односно дискурзивног коментара којим детектив (неки од ликова, приповедач или аутор) објашњава догађаје и затвара текст.

Повезивање наведених наративних сегмената врши се на тај начин да они својим склопом одају утисак мистериозности, која на крају бива разбијена или ублажена, а као целина остварују ефекат знатижеље. То значи да су детективски текстови реализовани тако да своје смислове усмеравају ка недостатку и потреби за сазнавањем. У првом реду, реч је о жељи за сазнавањем починиоца и околности под којима је преступ извршен. Током истраге и у сусрету са траговима, ова иницијална потреба се проширује и почиње да обухвата херменутичке, гносеолошке, епистемолошке и моралне смислове. Али, серијалност детективских текстова говори о томе да ове потребе не бивају задовољене до краја тј. да је смисао детективике у жељи за сазнавањем. Отуда је проблематика којом се детективика бави у највишој инстанци повезана са егзистенцијалним и метафизичким проблемима, односно апоријом смрти. Знатижеља је доминантна семантичка компонента детективског жана, али се осим ње могу појавити и други ефекти, као што су хумор, саспенс (неизвесност) и сл.

Детективика обухвата три школе, односно поджанр класичну школу, hard-boiled и метадетективику. Класична школа (*whodunit, locked room mystery, body in library, English country school, cosy, British school, Mayhem Parva school, inverted detective story, soft boiled*) захвата раздобље од 1890. до 1940. године, као и текстове касније настале по угледу на ову школу. Како је реч о релативно дугом периоду, неретко се говори о две етапе. Рана фаза везана је за време 1890-1918, док се златни век тиче међуратног доба, нарочито двадесетих и тридесетих година. Класична школа подразумева текстове који почивају на загонетно почињеном злочину и приказују потрагу за решењем истог. Ипак, пажња се не усмерава на злочин, већ на необичне околности које га окружују. Климакс приповести је решавање загонетке, те је већи део наратива заснован на приказу логичког процеса преко кога детектив прати и повезује серије трагова до разрешења. Напознатији представници су Конан Дојл, Гилберт Кејт Честертон, Елери Квин, Џон Диксон Кар, Агата Кристи и др.

Hard-boiled или жестока школа обухвата период од тридесетих до шездесетих година XX века, односно остварења настала касније по угледу на њих. Она почива на причи о детективу који разоткрива злочин, с тим да је, за разлику од класичног, „жестоки" детектив, дик, (од. енг. жаргонски *dick*, пенис) знатно ослоњенији на своју снагу, шаке и пиштољ, него ли на интелигенцију. Злочин који истражује није везан за затворени круг познаника и породице, већ је у питању простор организованог криминала и корупције. У том смислу, пажња читаоца усмерава се не толико на преступ почињен под нејасним околностима, колико на сам друштвени контекст којим се дектив креће и са којим се сукобљава. Најпознатији представници су Семјуел Дешијел Хемет, Рејмонд Чендлер, Мики Спилејн и др.

Метадетективика (саморефлексивна, метафизичка, анти-детективска прича/роман) обухвата период од шездесетих година наовамо и представља (пост)модернистичку артикулацију детективских норми. Јединство на релацији детектив, злочин, починилац остварено посредством потраге (у класичној и хард-боилед варијанти) овде се разбија гомилањем трагова. Међутим, трагови нису повезани један са другим, те се радња развија фрагментарно. На тај начин разбија се наративна телеологија и избегава објаснидбени крај (решење) због чега текстови метадетективике подсећају на пародије. У том смислу метадетективика је „негативно херменеутичка": изостанак решења представља недостатак одговора на било које питање које се тиче суштине, знања и смисла. Она брише границе између функција злочинца, жртве, детектива и уједињује их у једну или две функције. Метадетективика захтева од читаоца активну кооперацију ради попуњавања многих текстуалних празнина и стога тражи од њега партиципирање у продукцији и писању текста. Најпознатији представници су Хорхе Луис Борхес, Алан Роб-Грије, Леонардо Шаша, Кобо Абе, Пол Остер, Умберто Еко, Борис Акуњин и др. (Milutinović 2015).

У овом раду посматраћемо утицај друштвених околности које су допринеле модификацији наратива класичне школе и појави hard-boileda.

HARD-BOILED

Тридесете године прошлог века представљале су у Европи златан период класичне детективике. Међутим, у исто време, у Америци долази до појаве једне другачије артикулације детективског жанра. Иако на новом континенту постоје аутори који настављају енглеску традицију – С. С. Ван Дајн (S. S. Van Dine), Елери Квин (Ellery Queen), Џон Диксон Кар (John Dickson Car) – ипак ће овај период бити упамћен превасходно као доба заснивања hard-boiled детективске школе.

За родоначелника се често издваја Дашијел Хемет (Dashiell Hammett). Међутим, почетне текстове (приче и романе) овог поджанра написао је Карл Џон Дали (Carroll John Daly). Своју прву причу („The False Burton Combs") он је prodao magazinu *Black Mask* 1922. године. Након још три објављена текста, створио је детектива Терија Мека (Terry Mack, „Three Gun Terry") који се сматра првим аутентичним хард-боилед јунаком. Он је прототип далеко познатијег Далијевог детектива Реjса Вилијамса (Race Williams) који ће се појавити у причи „Knights of the Open Palm" 1923. године.

Појављивању hard-boiled школе у Америци у великој мери су допринеле околности које су наступиле након Првог светског рата, односно криза која је захватила све аспекте друштвеног живота. Америка је постала земља рецесије и прохибиције што је за последицу имало корупцију, незапосленост и криминал. Друштвена, економска и морална стагнација међуратног периода била је појачавана и политиканством. Корупција која се јављава у овим круговима наговештавала је сумњиве послове и афере државног врха, посебно у погледу прохибиције и мафије. Све је кулминирало 1929. године када је дошло до пропасти берзе и економског краха. Велика депресија, коју су многи доживљавали најгором катастрофом двадесетог века, наметнула је песимистичан и фаталистички однос према животу и све више људи окретала преступу.

Након Другог светског рата ксенофобија је додатно појачана страхом од комунизма и мобилисањем свих снага за борбу против њега што је кулминирало у, по злу чувеној, Макартијевој ери. Осећању анксиозности и параноје нису доприносили једино унутрашњи разлози. Хладни рат је досезао свој врхунац, а претња нуклеарног холокауста била је опипљива.

Расположење овог времена најбоље је дочарао Чендлер:

> [Hard-boiled] ликови живели су у свету који је кренуо наопако, у свету у коме је, много пре атомске бомбе, цивилизација створила машинерију за сопствено уништење и учила да је користи са свим моронским одушевљењем гангстера који испробава свој први митраљез. Закон је био нешто чиме се манипулисало ради профита и моћи. Улице су биле мрачне са нечим тамнијим од ноћи (Chandler 1960: 5 превео Д. М.).

Услед оваквог стања ствари дошло је до губитка поверења у способности индивидуе и стварања осећања немоћи пред индустријским, технолошким и политичким силама масовног друштва. Зато су били потребни нови модели понашања који би повратили пољуљано поверење у личне вредности. Hard-boiled детектив један је од продуката оног времена који је публици нудио управо такву „утеху". Текстови овог поджанра приказивали су наизглед свакодневног човека, истражитеља, који успева онде где су званични закони затајили алудирајући при том да је за херојско поступање, без обзира на окрутне околности, потребно јако мало. Како су конзументи hard-boileda настојали да пронађу и задрже посао који би им обезбедио довољно материјалних средстава за живот, приче које су читали у магазинима представљале су вентиле њиховој анксиозности. Читаоце је далеко више од злочина или поступака детекције занимала борба приватног детектива за самосталност и независност, односно професионалну доследност, способност проницања кроз класне и социјалне позе, детективова физичка и реторичка моћ, као и његове проимискуитетне везе са женама.

Идеологија класичне школе, у складу са светом који је приказивала, почивала је на уверењу да се глобални сукоб не може поново десити. Међутим, Други светски рат је показао да постоји свет који увелико превазилази и негира принципе Аркадије и идеализма заснивајући се на грубој сили и ирационлном. Велики детектив, који је у међуратним текстовима указивао на способност да заустави

ново крвопролиће, доживео је коначан пораз. Више је било илузорно приказивати истражитеља који у мимогредним траговима проналази решење онога што највећи мозгови полиције нису успели да примете.

Одушевљење науком карактеристично за класичну школу замењено је разочарењем док је рационализам попустио пред Фројдовом теоријом и схватањем да разумом управљају ирационалне силе подсвести. Зато се хард-боилед детектив окреће примордијалној (архетипској) мушкој одредници и постаје фалус. Та веза није приметна само у еративној моћи која одликује ове детективе и коју они непрестано доказују у борби, пићу и сексуалним авантурама, већ и у називу који је постао њихова колоквијална одредница – dick (пенис).

Осим детективском (hard-boiled школи), овакве друштвене околности погодовале су и криминалистичком жанру (ноару). Он се враћа „пикарској" поетици и приказује успехе гангстера и мафијаша, по угледу на Капонеа и Дилинџера, док детективика, настављајући традиције вестерна, и даље, витешке књижевности, покушава да понуди хероја који успева да преживи у суровом окружењу. Оба поджанра прате услове живота у којима се појављују, те су њихови ликови, заплети, сцене и стил изразито груби, мрачни, „жестоки" и колоквијални.

Сижеи у оба случаја почивају на неком трауматичном догађају који радикално мења ток живота главног јунака (детектива/криминалца): он упада у процеп између потребе за стабилним, предвидљивим и препознатљивим нормама обичног живљења и спознаје да је живот, у ствари, морално хаотичан, насумичан и тотално непредвидив. Сем Спејд (Sam Spade) је у *Малтешком соколу* најбоље дочарао овакав светоназор причом о Флиткрафту који је арбитрарност и апсурдност живота појмио када умало није погинуо од стуба што је са градилишта случајно пао на њега.

Другачије осећање стварности као и однос према свету сугерисан је и у називу hard-boiled школе.

> У буквалном преводу са енглеског значење речи *hard-boiled* је *тврдо-кован*, и углавном се односи на кувана јаја. Међутим, та реч у сленгу означава бескомпромисност, врсту безосећајности присутне код протагонисте кога је искуство довело до стања у којем не осећа никакву самилост ни према себи ни према другима. У том смислу ова реч употребљава се да ослика однос према животу уопште, однос који је бескомпромисан, несентименталан, груб итд. (Nedeljković, 2006: 11)[2]

У првим деценијама двадесетог века већина Американаца знала је у минут колико је потребно да би јаје било ровито, односно тврдо кувано. „Hard-boiled" је био супротан „britlle" код кога је испод чврсте површине могло да се крије меко жуманце. Контраст између тврдог (hard) и меког (soft) прихватио се као разлика између грубог и глатког и довело до дистинкције модерног и старомодног. Тако су у hard-boiled периоду ове супротности биле наглашене начином живота. Модерно је подразумевало конфекцијску одећу (наспрам оне кројене код кројача),

2 У нашој критици овај термин се преводи или као груба или жестока школа. Најближи превод био би тврдокорна школа. Међутим, највише је оних који задржавају, односно транскрибују оригинални назив.

гас и електрику у кући (а не петролејске лампе и шпорете на дрва), аутомобиле (насупрот кочијама). Приватни детективи овог поџанра своју „тврдоћу" не показују само ставом и понашањем, већ и изгледом и начином живота: увек су свеже обријани, живе у зградама, обучени су у савремену одећу, возе аутомобиле и користе све модерне уређаје (*Marling 1998: 39–92)*.

Након Другог светског рата Европа, тачније Француска понудила је сопствени назив за hard-boiled школу – ноар. Име потиче од колекције *Série Noire* (Црна серија) велике париске издавачке куће Галимар, уредника Марсела Дишамела (Marcel Duhamel), која је покренута 1945.[3] Црна серија је поставила себи за задатак да трансформише и промени клишее детективске и крими литературе што је наговестила у програмском тексту са којим је почела:

> Нека неприпремљен читалац буде пажљив: томови Црне серије не могу без ризика да допадну у руке свима. Љубитељи загонетки на принципу Шерлока Холмса неће пронаћи ту оно што очекују. Неће пронаћи ни систематични оптимизам. Неморалност, допустите, опште узето, у старијим књигама само служи као контраст баналне моралности. Дух тих остварења веома ретко је конформистичан... Симпатичан детектив не решава увек загонетку. Понекад нема ни загонетке. А неки пут нема ни детектива. Шта онда... онда остаје дејство, насиље у свим својим формама и нарочито у виду зверских убистава и клања. Као и у филмовима, душевна стања се испољавају преко радње... Ту има и љубави – и то оне животињске – разарајућих страсти... и сва она осећања која у једном полицијском (детективском) штиву не могу да се појаве, осим као изузеци. Овде су у вези са разменом монета и исказани су неакадемским језиком, где хумор увек доминира, и то црн (Nedeljković 2006: 96–97).

Ипак, модерна критика, и у Европи и у Америци, прихватила је дистинкцију између hard-boileda и ноара па се тако првим термином обележава поџанр (школа) детективике, док се други тиче кримија:

> *Noir* је назив којим се понекад именују облици крими књижевности који се сматрају подврстом hardboiled стила (http://en.wikipedia.org/wiki/Hardboiled, превео Д. М.).

(THE) BLACK MASK

Утицај друштвених околности у обликовању хард-боилед школе детективског жанра најуочљивији је у улози коју је имао часопис *Black Mask*. Слично класичној школи и текстови hard-boileda су се у почетку појављивали као приче. За то су непосредно одговорни магазини у којима су аутори овог поџанра објављивали.

3 Нешто слично десило се у Италији тридесетих година прошлог века када се у едицији „I libri gialli" (жуте књиге) појавио већи број превода америчких и британских детективских текстова. Придев „жуте" указивао је на корице књига које су својом упадљивом бојом настојале да привуку пажњу читалаца. Зато ће се јако брзо назив *giallo* одомаћити као одредница детективског жанра. Међутим, он, насупрот ноару, није имао интернационални значај.

Међутим, услед популарности, посебно у међуратном периоду, hard-boiled детективика ће успешно почети да користи и остале медије, од романа, преко радија и стрипа, до филма и телевизије.

У *The Black Mask*-у, магазину који ће постати синоним hard-boiled школе, 1922. године појавила се прва прича Карла Џона Далија са особинама овог поџанра. Дашијел Хемет је 1929. године објавио *Red Harvest*, чиме је наговестио транзицију од приче ка роману. Дужа форма Хемету је омогућила да се његов чувени детектив Сем(јуел) Спејд „директније" супротстави класичном детективу стављајући у први план акцију, комплексне моралне одлуке и најразноврсније емотивне проблеме. Рејмонд Чендлер (Raymond Chandler), који је почео да објављује у *The Black Mask*-у од тридесетих година прошлог века, у свом детективу Филипу Марлоуу (Philip Marlouwe) још више је померио акценат ка роману и сликању детективовог унутрашњег живота.

Едиције што су објављивале романе аутора хард-боилед школе настављале су традиције јефтиних публикација које су конципиране још у доба Америчког грађанског рата. У питању су биле такозвана „yellowbacks" (жуте корице) издања довољна мала да би војници могли да их сместе у џепове униформе, штампана на најјефтинијем (pulp) папиру.[4]

Тридесетих година прошлог века један нови медиј – радио – добија на значају, тако да hard-boiled текстови појављују и у фроми радио драме које ће се изводити све до почетка 1960-тих година. Прва епизода стрипа „Dick Tracy" у новинама излази 1931. чиме започиње заузимање и овог медијског простора.[5] У истом периоду и Холивуд почиње да показује интерес за ове текстове па ће све више аутора из *The Black Mask* -а окушати своју срећу у филмској индустрији.[6]

Ипак, најважнији медиј за конституисање хард-боилед поџанра био је магазин *(The) Black Mask*. Кроз његове странице прошли су готово сви аутори ове школе вредни помена: Керол Џон Дејли (Carroll John Daley), Дешијел Хемет, Фредерик Небел (Frederick Nebel), Раул Витфилд (Raoul Whitfield), Пол Кејн/Џорџ Симс

4 У почетку су то биле авантуристичке романсе које су након рата замениле оне о дивљем западу, каубојима и касније детективима. Вестерн хероје и хеорине, као што су Deadwood Dick и Annie Oakley, наследили су урбани детективи попут Old Cap Colliera и Old Sleutha. Након тога, публику су привукле авантуре Allena Pinkertona и његове приватне детективске агенције, односно касније класични детективски текстови.

5 Као значајног аутора прве генерације који се опробао и у стрипу треба издвојити Хемета (и његовог тајног агента Х-9, кога је цртао чувени Alex(ander) Raymond), док је од оних из друге генерације набитнији Мики Спилејн (Mickey Spillane).

6 Амерички hard-boiled филм почео се појављивати почетком 1940-тих година прошлог века као пандан „класичним" детективским филмовима који су доминирали 1930-тих, у ери немог филма. Служећи се техником и изгледом ноар филма, hard-boiled је понудио визију једног мрачног и циничног света. Филмови из овог периода препознатљиви су по коришћењу јаког контрастног осветљења (приказујући поједине ликове готово избељене од светла, а друге потпуно у сенци), крупних кадорова и зумирања (што је била нова техника тог времена), нарацији кроз ретроспективно приповедање (са гласовним покривањем, тзв. „voice cover") главног јунака. Филм Џона Хјустона настао по истименом роману Д. Хемета *Малтешки соко*, са Хемфри Богартом у улози Сема Спејда постао је архетип hard-boiled филма овог периода. О hard-boiled филму више видети у: Tuska 1984; Crowther 1989; Silver and Ward 1993; Palmer 1994.

(Paul Cain/George Sims), Ерл Стенли Гарднер (Erle Stanley Gardner), Хорас Мек-Кој (Horace McCoy), Рејмонд Чендлер (Raymond Chandler).[7]

Оснивачи *The Black Mask*-а били су критичари Џорџ Џин Нејтан (George Jean Nathan) и Хенри Л. Менкен (Henry L. Mencken). Они су већ поседовали два профитабилна пулп магазина, *Parisienne* и *Saucy Stories*, али због отплате дугова био им је потребан још један. Поводећи се за успехом *Detective Stories*, одлучили су да покрену магазин намењен детективским текстовима (*Nolan 1985: 20)*.

Први број *The Black Mask* појавио се априла 1920. преносећи „Detection, Mystery, Adventure, Romance and Spiritualism stories". После осам месеци Нејтан и Менкен продали су магазин „Поп" Ворнеру („Pop" Warner) и Јуџину Кроу (Eugene Crowe), издавачима *Smart Set*-а, у чијем ће поседу бити двадесет година. У прве две године *The Black Mask* је са успехом објављивао имитације класичне детективске приче. 1922. уредник Џорџ Сатон (George W. Sutton) и његов асиситент Хари Норт (Harry North) одлучили су да се фокусирају на жестоке детективе. 1924. Сатон постаје директор, а његово место зузима Филип Коди (Philip C. Cody), док је Норт био задужен за рад са ауторима. Њих тројица регрутовали су прву групу hard-boiled писаца што је допринело порасту продаваности магазина.

„Кеп" Џозеф Т. Шо („Cap" Joseph T. Shaw)[8] 1926. долази за уредника који ће избацити *The* из наслова и начинити *Black Mask* најважнијим пулп (детективским) магазином. Расел Б. Нај (Russell B. Nye) наводи да је Шоово уређивање *Black Mask*-а најзначајнија промена коју је детективска прича доживела од Поа (Nye, 1970: 15). „Кеп" је знао да осети интересовање публике. По њему, читалац *Black Mask*-а:

> је енергичног ума; на квадрат тврђи од уобичајеног; мрзи неправедност, превару, неправду, кукавичку подмуклост; залаже се за поштен и фер однос у малим и великим стварима и спреман је да се бори за то; није подмукао ни пргав, већ частан, диви се добром мушкарцу и жени; није сентименталан на патетичан начин, већ цени праве емоције; није хистеричан, већ реагује на узбуђење узроковано опасношћу, изазовно узбуђење које пружа чиста, брза и тешка акција – и увек навија да победи праведни момак (Shaw 1931: 9, превео Д. М.)[9]

Осим тога, Шо је био способан уредник са јасном визијом како треба да изгледа хард-боилед фикција:

> Желимо једноставност ради јасноће, веродостојности и вероватноће, желимо акцију, али сматрамо да је она бесмислена осим ако не укључује препознатљив људски карактер у тродимензионалном облику. (MacShane 1976: 46, превео Д. М.)

---

7 За више информација видети: Marling (http://www.detnovel.com).

8 Џозеф Т. Шо је потицао из старе угледне породице, дипломирао је на Бовдоин колеџу, учествовао у рату и био национални првак у мачевању.

9 Наведено по: MacShane, 1976: 46. Да је Шо знао у душу своју публику, најбоље говоре бројке. Када је преузео уређивање магазина, његов тираж је био 66 000 примерака (1926). Ту бројку он је успео да подигне до 130 000, 1930.

Критика је овакав стил називала „објективним реализмом", али је Шо наглашавао разлику између спољашње појаве и унутрашњих осећања. Он је сматрао да аутори у стварању илузије стварности треба да дозволе својим карактерима да говоре и понашају се „чврсто", а не да их таквима априорно чине. Шо је био и против употребе бесомучне акције. На пример, он је саветовао Чендлера:

> Да би се остварила акција, није неопходно од почетка до краја приказивати пушкарање и убиства у сваком другом параграфу. Акција се може постићи и дијалогом (*Nolan,* 1985: 26–29, превео Д. М.).

„Кеп" Шо је своје ставове непосредно преносио на ауторе јер их је као уредник кориговао и тражио од њих да пишу у прокламованом правцу. Он је успео да наговори Дашијела Хемета, бившег Пинкертоновог агента, који је објављивао за *Sutton & Cody*, да почне да пише за *Black Mask*.[10] Хеметово познавање детективског посла и процедура унело је тон аутентичности у магазин и навело друге ауторе да крену његовим стопама.

У другој половини 1930-тих *Black Mask* губи на читаности. Шо је умислио да његов магазин читају банкари, адвокати, доктори и бизнисмени занемарујући публику рецесије. Такође, и конкуренција је чинила своје. Успех *Black Mask*-а повукао је за собом појављивање већег броја сличних часописа, нпр., *Detective Fiction Weekly*, *Black Aces*. Тираж је драстично опао па су издавачи тражили да се смање хонорари ауторима. Шо то није желео да прихвати и у тренутку када је довео новог аутора, Лестера Дента (Lester Dent), творца серијала о Док Севиџу (Doc Savage), био је отпуштен. Његов одлазак утицао је да сви познатији аутори (Дент, Небел, Чендлер, Кејн) напусте *Black Mask* и пређу код конкуренције, односно оду у Холивуд.

У последњој значајној фази магазина (1937–1940) уредница је била „Фени" Елсворт („Fanny" Ellsworth). Она се залагала за човечнији, мекши и емотивнији приступ hard-boiledu (*Nolan* 1985: 30, 31). За само годину дана успела је да доведе ауторе као што су: Корнел Вулрич (Cornell Woolrich), Франк Грубер, Стив Фишер (Steve Fisher) и Фредерик Фауст/Макс Бранд (Frederick Faust/Max Brand). Њихове приче биле су засноване на елементима романсе и авантуре потенцирајући јунакове емотивне реакције на мрачне и претеће урбане просторе. Осећање немоћи водило је ка истицању истине, лепоте и љубави.

Али ни оваква концепција није подигла тираж, те је *Black Mask* продат 1940. конкурентском *Dime Detective*. Уредници су покушали да поврате изгубљену „чврстину", али нови медији већ су били заузели место магазина. Током депресије стрипови и јефтина џепна издања постала су веома продавана, а од 1940-тих година и радио добија масовну публику. Пропаст *Black Mask*-а нису зауставиле ни корице

10 Данијел Хемет се први пут појавио у *Black Masku-у* крајем 1922. Исте и наредне године објавио је и 4 приче у *The Smart* Set-у под псудонимом Peter Collinson који је користио и у својој седмогодишњој каријери код Пинкертона. У трећем тексту Хемет је представио свог чувеног безименог детектива The Continental Opa (Continental Operative) који ће се појавити и као детектив-приповедач у његовом првом роману *Red Harvest* (1929). За осам година, колико је писао за *Balck Mask*, Хемет је објавио преко педесет прича и био најзначајнији и најутицајнији аутор овог магазина, односно почетне фазе hard-boileda.

прекривене илустрацијама секса и насиља, као ни објављивање шпијунских прича током Другог светског рата. Последњи број појавио се јула 1951. године.

За тридесет једну годину излажења *Black Mask* је објавио више од 2 500 прича 640 аутора и био најважнији медиј хард-боилед школе (*Nolan* 1985: 31–32). Утицај овог магазина на појављивање и модификовање хард-боилед текстова јединствен је пример како друштвене околности могу да доведу до промена у синтакси и семантици жанра. У том смислу позиција коју је „Кеп" Шо имао од огромног је значја. Он је готово учио ауторе да пишу у складу са очекивањима публике, али је и само њихово плаћање било спроведено на сличан начин. Писци су добијали новац по написаној речи тако да је тенденција ка јасном и „нереторичком" стилу била условљена не само тежњом ка „натурализму", већ и економским разлозима.

Али, *Black Mask* је и својом целином, односно појавом утицао на публику. Нису биле једино приче те које је он преносио. Немали значај имали су и огласи који су били у „по-етици" магазина. Директно се надовезујући на идеологију прича, огласи су „позивали" читаоце да постану вешти и доброплаћени радници, да буду мушкарчине и „жестоки". Преко њих су стварани идоли који су пропагирали конфекцијско и лежерно облачење, сленг, вулгарност и непостојање манира.

Ипак, најзначајнија улога *Black Mask*-а огледа се у чињеници да је овај часопис представљао одскочну даску за Холивуд: са његових страна аутори су ангажовани за писање сценарија. Афирмисањем седме уметности, филм ће преузети примат над штампом и омогућити писцима да раде у Холивуду и баснословно зараде. Тиме детективски жанр завршава свој улазак у главне (комерцијалне) токове културе.

ЛИТЕРАТУРА

Chandler 1960. Raymond Chandler. *The Finger Man*. London: Ace Books.

Crowther 1989. Bruce Crowther. *Film Noir: Reflections in a Dark Mirror*. London: *Continuum International Publishing Group*.

Daly 1992. Carroll John Daly. *The Snarl of the Beast: A Race Williams Mystery*. New York: Harpercollins.

Denning 1998. Michael Denning. *Mechanic Accents: Dime Novels and Working-Class Culture in America*. New York: Verso.

Čapek 1967. Karel Čapek. *Marsija ili na marginama literature*. Beograd: Kultura.

Johnson 1983. Diane Johnson. *Dashiell Hammett: A Life*. New York: Random House.

MacShane 1976. Frank MacShane. *The Life of Raymond Chandler*. New York: Penguin.

Marling 1998. William *Marling. The American Roman Noir: Hammett, Cain, and Chandler*. Athens: University of Georgia Press.

Милутиновић 2015. Дејан Милутиновић. „Детективика"; *Летопис Матице српске*, бр. 191, књ. 496, св 4, Нови Сад: Матица српска, 375–393.

Nedeljković 2006. Miša Nedeljković. *Američki noar film*. Beograd: Hinaki.

Nolan 1969. William Nolan. *Dashiell Hammett: A Casebook*. Santa Barbara: McNally & Loftin.

Nye 1970. Russell B. Nye. *The Unembarrassed Muse: The Popular Arts in America*. New York: Dial Press.

Palmer 1994. Barton R. Palmer. *Hollywood's Dark Cinema: The American Film Noir*. London: Twayne Publishers.

Shaw 1931. Joseph T. Shaw. "Greed, Crime and Politics"; *Black Mask*, p. 9.

Silver, Ward 1993. Alain Silver, Elizabeth Ward. *Film Noir: An Encyclopedic Reference to the American Style*. London: Overlook TP.

Smith 2000. Erin A. Smith. *Hard-boiled: Working-Class Readers and Pulp Magazines*, Philadelphia: Temple University Press.
Sutherland 1989. John Sutherland. *The Stanford Companion to Victorian Fiction*. Palo Alto: *Stanford* University Press.
Tuska 1984. Jon Tuska. *Dark Cinema: American Film Noir in Cultural Perspective*. London: Greenwood Press.
William 2019. Marling William. *Hard-Boiled Detective Fiction*. Retrieved May 7, 2019. from the World Wide Web https://detnovelcom.wordpress.com/
Wilt 1991. David E.Wilt. *Hardboiled In Hollywood: Five Black Mask Writers And The Movies.* Ohio: Bowling Green State University Popular Press.

Dejan D. MILUTINOVIĆ

THE INFLUENCE OF SOCIAL CIRCUMSTANCES ON THE EMERGENCE OF HARD-BOILED

Summary

The detective genre is based on a narrative that depicts the search for and unraveling of a mysterious offense in a plausible environment. It includes three subgenres (schools): classical, hard-boiled, and metadetective. Each subgenre modifies and harmonizes the mentioned narrative with the socio-ideological horizon to which it belongs. In this paper, the social circumstances that led to the transformation of the narratives of the classical school and the emergence of hard-boiled are observed. This subgenre appeared in America in the 1930s. America was a country in crisis, recession and prohibition caused corruption, unemployment, and crime. This caused the audience to lose confidence in the ability of the individual and feel powerless before the industrial, technological, and political forces of mass society. Hard-boiled, in the form of his detective, offers, compared to that of the classical school, a new model of behavior to restore the shaken trust in personal values. Detectives of this school turn to the primordial male determinant and become a phallus, not only in terms of erectile power, which they constantly prove in fighting, drinking, and sexual adventures but also in the name that became their colloquial determinant - dick (penis). The influence of social circumstances in shaping the hard-boiled school of the detective genre is most noticeable in the role of Black Mask magazine, through which almost all important representatives of this subgenre grew. Black Mask taught the authors to write following the expectations of the audience, as well as "invited" readers to become skilled and well-paid workers, to be men and "rough-and-tumble".

Key words: detective genre, hard-boiled, *(The) Black Mask*, narrative, social circumstances.

Рад је предат 27. априла 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Сарић П.
82.09
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38068

Оригинални научни рад

*Марија С. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЈЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

О ПОЕТИЧКИМ КОНТИНУИТЕТИМА И ДИСКОНТИНУИТЕТИМА

(Роман *Клобук* Петра Сарића у контексту његове романескне поетике)**

Апстракт: Полазећи од чињенице да најновијим романом *Клобук* (2021) Петар Сарић на одређен начин заокружује свој романескни опус, ауторка разматра елементе (како на тематскомотивској и садржинској равни, тако и на плану језика и стила), којима писац, с једне стране, остаје доследан својој препознатљивој поетици, док, са друге, доноси новине које представљају поетички дисконтинуитет у односу на романе који претходе овом. При томе се *поетички континуитети* (који су незаобилазни) и *поетички дисконтинуитети* (који су очекивани) показују као маркери којима се дефинишу естетске (уметничке) вредности једног романа, и у контексту целине коју чини са другим романима и у контексту вредности по себи.

Кључне речи: Петар Сарић, *Клобук,* романексна поетика, поетички континуитет, поетички дисконтинуитет, мотиви, језик, стил, симболизација.

1. УВОД

Када се говори о богатом и разноврсном књижевном опусу једног писца, опусу који је настајао и који је формиран током читавих педесет година, немогуће је о једном делу из тог опуса говорити изван хронолошко-поетичког континуитета. Наиме, како је вишедеценијски књижевни развој једног писца условио изграђен поетички концепт, модел приповедања, препознатљиву слику света, као и формиран језичко-стилски корпус, о најновијем остварењу тог писца углавном се говори као о *наставку* или *поетичком континуитету*, најчешће доследно остваренom – без формалних или стилских експериментисања, увођења нових модела приповедања или језичко-стилских средстава. Ово се нарочито односи на дела старијих књижевника, интелектуалне и стваралачке зрелости, од којих се пре очекује естетска верификација и вредносна потврда већ написаног, него сасвим нова и оригинална идеја (на пример, за роман). Крочеовски речено, код њих је очекиван *ауроралнi феномен* или поновно рађање већ познатог и препознатљивог (попут Сунца које се сваког јутра изнова рађа, али изненађује). Међутим, и поред свих наведених

* Виши научни сарадник, mjmihajlovic@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

адута у корист поетичког *континуитета,* сасвим је природно и критички оправдано тражити (поетичке) *новине* у једном књижевном делу, иако му претходе на десетине књига истог аутора. Најпре стога што је свему *новом* иманентно нешто *другачије,* до тада *невиђено* или бар *неочекивано,* а потом и зато што се тиме оправдава успостављени вредносни поредак или књижевни систем једног писца, његова књижевна прогресија. Тиме се отвара сасвим нови аналитички видокруг, како у сфери критичарског промишљања тако и у сфери читаочеве рецепције.

2. ПОЕТИЧКИ (ДИС)КОНТИНУИТЕТИ У ТЕМАТСКОМОТИВСКОЈ И САДРЖИНСКОЈ РАВНИ

Романескни опус Петра Сарића, настајао у периоду од 1972. године до данашњег дана (којим, на срећу, и није завршен) са осам романа неједнаког обима и различите уметничке вредности, захвалан је за критичко сагледавање поетичких континуитета и дисконтинуитета, будући да се тако може пратити развојна линија једног писца, утицај духа и културе у историјски турбулентном периоду од читавих пола века, као што се, с друге стране, могу препознати и утицаји самих романа на развој те исте културе која је пролазила кроз различите мене и била изложена разноврсним притисцима у којима се и њен опстанак доводио у питање. Почев од *Великої ахавскої тріа* из 1972, којим је Петар Сарић озбиљније закорачио у српску књижевну јавност, и то у годинама када су се у српској књижевности појавили велики и значајни романи (попут Кишовог *Пешчаника,* Ћосићевог *Времена смрти* I и II, *Употребе човека* А. Тишме, а којима су претходила велика остварења попут *Романа о Лондону* М. Црњанског, Селимовићеве *Тврђаве* итд), па до најновијег романа *Клобук* (2021), Сарић је кроз своје романе настале између 1972. и 2021. (*Сутра стиже Господар I и II* (1979. и 1981), *Дечак из Ластве* (1986), *Петруша и Милуша* (1990), *Страх од светлости* (2005), *Сара* (2008) и *Митрова Америка* (2012) сазревао, градећи кроз особени језичко-стилски израз и особени поетско-имагинарни свет својих романа. При томе се драма његових јунака не веже нужно за један простор и једно време, али постоје одређени поетички обрасци које писац варира и на темељу којих је изградио *мит(о)поетски простор* својих романа (служећи се реалистчким поступком, а надограђујући митским) из својих родних Бањана, колико и са животног простора Косова и Метохије) и због чега кажемо да се он остварује као „романописац традиционалистичке провенијенције модернистичког сензибилитета" (Јефтимијевић Михајловић 2021: 13).

Па ипак, доминантан *хронотоп* који карактерише свет Сарићевих романа јесу Бањани. Он је истовремено *реалистички* и *митски,* јер означава место пишчевог рођења, предео између Никшића, Билеће и Требиња, на граници Црне Горе и Херцеговине, али је тај реалистички поступак приповедања о догађајима и ликовима из ближе и даље прошлости Сарић надоградио елементима фантастичног, чудесног и легендарног, естетиком *светлости* или естетском *епифанијом.* Фантастично и имагинарно, иначе, чине посебан квалитет Сарићевих романа, па се у контексту психологизације (ликова) може тумачити као поглед у непознате, недокучиве стране бића, а у контексту поетизације романа чини његов највиши метафизички слој

(в. Јефтимијевић Михајловић 2017: 75). Патријархална култура и епска традиција, на којима почивају архетипски и свакодневни односи међу његовим књижевним јунацима, такође је добро познат *модел* који писац понавља и варира из романа у роман, представљајући истовремено све квалитете хијерархизованих односа унутар једне племенске или породичне заједнице, колико и њена наличја и дихотомије. Језик Сарићевих романа је невидљиви еквивалент и пратилац те патријархалне културе из које израњају најразличитији епски јунаци и лирски префињене јунакиње, али и њихови често демонизовани антиподи или као самовољни властодршци и убице или као развратнице и чедоморке. У свим тим разноврсним слојевима романа могуће је открити симболична значења пишчеве основне поруке: дубоку трагичност људске егзистенције, из које често произилази онај препознатљив антивиталистички принцип Сарићевих романа (карактеристичан превасходно за авангардни роман, док је традиционални роман окренут виталистичкој визији света, „у којој су сличност са стварношћу и изражавање животних збивања и температура били најважнија мерила вредности“ (Зорић 1975: 30)).

Зато је занимљиво је истражити у којој мери писац је најновијим романом *Клобук* (2021) остао доследан својим поетичким начелима, а колико је – узимајући у обзир дуг временски период од настанка неких од ранијих романа, стваралачко и животно искуство и изграђен властити вредносни систем – начинио искорак или дисконтинуитет у односу на дела која му претходе.

Својим усмерењем на догађаје и лик(ове) из историјске прошлости и црногорско-херцеговачки простор, Петар Сарић у најновијем роману изражава и своју доследност свом поетичком свету, добро познатом из романа *Дечак из Ластве, Петруша и Милуша, Сутра стиже Господар, Страх од светлости* и *Сара.* Међутим, основну *причу* романа – повест о клобучком диздару Асану (Јовану) Бегенишићу – везао је за *сећање на причу* уз коју је одрастао и која је значајним делом утицала на формирање света његовог књижевног дела.

Радња романа се, иако добрим делом везана за мала херцеговачка села, Требињску Ластву и Ораховац, чија су епска перспектива и пејзажи са готово пантеистичким визијама и многобројним топонимима читаоцу Сарићевих романа добро познати, у одређеном смислу измешта из тог географског простора у један сасвим нов – поетички и митски, који се пре овог романа само наслућивао. Наиме, кроз аутентичан лик клобучког диздара Асана (Јована) Бегенишића, који се као високи турски војни заповедник враћа у своје родно село и, попут својих османских претходника, запоседа утврђење Клобук, Сарић је отишао знатно даље у историјску прошлост него у претходним романима, иако не можемо да кажемо да је реч и о сасвим новом мотиву (будући да се *данак у крви* помиње и у роману *Сутра стиже Господар,* кроз реминисценције и сећања на страшну историјску прошлост лозе Којадиновића). Оно што, међутим, представља новину јесте Сарићев заокрет и усмеравање пажње искључиво на формирање лика главног јунака Асана (Јована) Бегенишића, при чему је дошао до изражаја његов осећај и таленат за процес психолошке карактеризације. Подсетимо, Сарић је творац великих ликова, попут Господара Којадина или Саре, који својом особеношћу и аутентичношћу улазе у ред изванредних књижевних јунака у историји српске књижевности.

Сарићева склоност да своје романе смешта у историјски контекст (који је чешће, подтекст, а ређе основна идеја), при чему се не либи ни да представи наличје историје, то јест није му стран ни историјски ревизионизам (или преиспитивање „истине победника"), са романом *Клобук* добија и нека друга значења, где се из позиције великог турског поглавара, јаничара, преиспитује однос према пореклу, средини из које је потекао, породици. Међутим, свако приповедање о прошлом претпоставља и неку врсту „дописивања историје", а од пишчевог доживљаја прошлости и историје и његовог књижевног талента зависи да ли ће дело постати псеудоисторија или (само) пишчева визија прошлости. Општа карактеристика Сарићевог приповедања јесте непрестана тежња да у обичном, свакодневном, али и далеком, историјском, трага за *вишом суштином ствари*, која представља неку врсту метафизичког напора за постизањем универзалности уметничке слике (мотива). Уопште говорећи, Сарићева поетика и јесте прича о људском страдању и патњи, о човековим ломовима у животним и историјским токовима, али се том страдању претпоставља нешто веће и „смисленије" – а то је *прича о страдању*, јер је прича (мит, легенда) оно што претходи свеколикој људској историји, односно постаје чувар истине о човеку, његовој историји и судбини. Причање код Сарића „има магијски карактер и често може 'завести' слушаоца, па реалност фиктивног света романа постаје дубља од читаочеве јаве" (Јефтимијевић Михајловић 2017: 79).

Прича у причи (роману) или прича која има посебан статус препознатљиво је Сарићево формално и поетичко средство којим он, с једне стране, афирмише значај саме приче (и *истине* коју она носи), а са друге, потврђује утемељеност и препознатљивост свог романескног света у коме је *прича* представљена као еквивалент трајања, људског и историјског. У том смислу, *Клобук* највише сродности има са романом *Петруша и Милуша,* у коме се двема причама (и перспективама приповедања, кроз два гласа – ђеркин и мајчин) претпоставља трећа – *метаприча,* која надраста обе, свезнајућа је, а не припада приповедачу већ самом читаоцу који је њен „творац" (видети: Јефтимијевић Михајловић 2017: 73–83). Овај роман је Марко Недић због тога и назвао најкомуникативнијим и у литерарном смислу најостваренијим романом Петра Сарића (Недић 1991: 1195).

Међутим, *природа* и *карактер* приче у *Клобуку* далеко су ближи ономе што прича представља у једној Сарићевој приповеци *Сахрана у Сушићу*. Наиме, док је *прича* у роману *Петруша и Милуша* надређена, попут истине, свему што из романа сазнајемо – она зна више и даље и од самог приповедача – дотле се у приповеци *Сахрана у Сушићу* домет њеног *свезнања* сужава и почиње сумња у њену (све)моћ да се супротстави суровој историјској и животној стварности. Она *слути* доминацију зла у савременом свету (и пишчевој животној реалности на окупираној територији) и њена снага није више у *симболици трајања* и *победе над егзистенцијалним злом*, већ је пре свега, у потенцији да *наслућује* и *упозорава* на зло које је са разних страна притисло човека. Тако се у правом смислу речи може говорити о поетичком дисконтинуитету, јер *прича* у *Клобуку* није више она иста коју познајемо из ранијих Сарићевих романа. У судару са светом зла, она и сама до бија обрисе нечег застрашујућег и претећег и њена улога више није да *избави* читаоца и *пренесе* га из једне реалности у другу, већ да га са злом суочи. Прича „никога не штеди"

и „сваки пут задаје нови страх, раван неизлечивој болести“ (Сарић 2021: 12). Она више није поуздана („колико је прича варљива“ (Исто: 61)), постаје сувишна када је надвлада страхота неких историјских догађаја/страдања („превише је тога што није за причу“ (Исто: 143), јер „има догађаја које ни прича не би могла да поднесе“ (Исто: 206).

Оно што, међутим, *причу* маркира као чинилац који иде у прилог поетичком континуитету у Сарићевој приповедачкој уметности, јесте релација *прича – сан*, односно извесни синхроницитети који дају сасвим нову симболичну перспективу животним и историјским догађајима. Подсетимо, у приповеци *Сахрана у Сушићу* приповедачев сан о властитој смрти прекида куцање на вратима и вест о страшној смрти блиског пријатеља, некадашњег ученика, који је убијен на најсвирепији начин – одсецањем главе (из чега произилази приповедачево сазнање да су се *сан и злочин* збили у исто време). На тај начин се апострофира идеја о укидању границе између два света, света сна и света реалности, што свакако није новина у Сарићевом опусу. Тако кроз лик јунакиње Саре из истоименог романа писац проговара: „Прави сан је кад будна сниваш То је друга стварност без које [...] не би било ни оне прве; ни живота!“ (Сарић 2009: 224). У *Клобуку* се Сарић готово на идентичан начин као и у поменутој приповеци „поиграва“ са сном, али не зато да би читаоца опчинио магијом приповедања, већ да би указао на нарушивост наизглед ненарушиве јаве спрам снаге „нарушивог“ сна. Свакако да је сасвим оправдана тврдња да „савремени романсијер мора да прибегне различитим ’лукавствима’ како би задобио читаочево поверење“ (Бечејски 2021: 163), али Сарићево „лукавство“ није мотивисано таквом тежњом, већ би се пре рекло како је читаочева све већа заинтересованост за ову пишчеву идеју мотивисана снагом његовог књижевног умећа да укине или бар ублажи разлике и границе између две стварности, тако што снажном сугестивношћу утиче на читаочеву свест. Уопште говорећи, Сарићев поетички развој донекле и карактерише снажнији и очигледнији уплив фантастичног, имагинарног и фиктивног у сферу реалног (премда је оно било евидентно од његовог првог романа), с тим што се у најновијем роману директно везује за *моћ* и *немоћ приче* да обухвати све сфере (страшне и сурове) стварности.

Снови главног јунака Асана (Јована) Бегенишића, који се збивају током његовог одрастања/формирања, образовања и напредовања у стамболским образовним и војним установама за насилно доведену немуслиманску децу из разних крајева Османског царства, нису (само) предикција сурове историјске стварности, већ су пре *огледала стварности*, јер је кроз мрежу синхроних догађаја у Стамболу и Асановом (Јовановом) родном селу писац представио један систем (историјског) зла, чији је корен у човеку самом и његовој потреби да потчињава и влада (мотив најексплицитније развијен у роману *Супра стиже Господар*). Тако се снови о неостваренoj дечачкој љубави са девојчицом Мариком, ћерком народног првака Јанка, преплићу са њеним страдањем од стране турских војника (које се, очигледно, збивало кад и Асанови стамболски снови о њој). Слике сурове одмазде Јанкове породице и нарочито Марикино отимање из руку турских војника и самовољно бацање у пламен запаљене куће, дато кроз перспективу грубих, готово натуралистичких слика, чине уверљивим оправданост пишчевог тврђења да *неке догађаје ни прича не може да поднесе*:

> „Има ли дотицаја, и ако има у чему је, између овога у Стамболу – што може бити само моје – и онога што ми се, као дјечаку, дешавало, што је више Ђорђево но моје; може ли бити, да се, све што нам се тренутно дешава, већ десило; и зашто се та дешавања, након толико времена у оваквим околностима, јављају; и би ли их било, да сам нешто од тога, посебно оно о Марики, некоме испричао?; или приче, без тога, не би било?... С тим се одавно прегањам; и све сам ближе увјерењу да немогућност приповиједања иде наруку приповиједању; али и мојим радостима и мојим надањима, и мојим заблудама и мојим посрнућима...“ (Сарић 2021: 136).

Принцип синхронизације или *огледала стварности* није, међутим, евидентан само на плану односа сна и стварности, већ и на релацији наслућено – доживљено, иако то „наслућено“ често припада и самом сну или, чешће, сновиђењу. Сарићев *страх,* о коме је тако често писано у књижевној критици и коме је дат статус посебног поетичког елемента његове прозе[1] – па се и у том смислу може говорити о поетичком континуитету – и који се манифестује на најразличитије начине, у роману *Клобук* је до те мере развијен као страх од суочавања са собом некадашњим, „бившим“ дечаком одведеним из херцеговачког села у велики Стамбол, да „нараста“ до стварности саме. Асанова вишегодишња страховања од сусрета са породицом – оцем, мајком и сестром, ишчекивање великог догађаја и страх од онога што би такав сусрет могао да донесе, до те мере су жива и уверљива, да је *прича* о сусрету његовог поданика Мехмеда (кога Асан, као клобучки диздар шаље у извидницу) идентична његовим сновиђењима и страховањима од тог страшног догађаја. Ту се губи граница између фикције и реалности, између наслућеног и доживљеног, па долази и до неке врсте замене идентитета:

> „На крају, је ли могуће и то – више но једном му се утворило – да је он, уместо Мехмеда, посетио родитеље и сестру; да су Мехмедове речи биле његове; да је он био у кужини своје куће и све чуо и видео; разледао ствари које нису померане са својих места; па и своје гусле које, како их је оставио, висе о ексеру на греди тавана, изнад ормара!?...“ (Исто: 147).

Да је прича, међутим, преуска за све животне и стварносне манифестације показује и то што је сâм сусрет са родитељима писац оставио на пола испричаван, иако је читава радња романа усмерена управо на велико ишчекивање тог тренутка као највише, кулминативне тачке у којој се разрешава драма главног јунака. Опредељујући се за такав отворен концепт приповедања Сарић је у поетичком смислу начинио и континуитет и дисконтинуитет. Континуитет се огледа у третирању читаоца као равноправног учесника у грађењу приче и то на сличан начин на који је дата позиција читаоцу у роману *Петруша и Милуша.* Када је о дисконтинуитету или новини реч, она се превасходно односи на отворен модел приповедања, то јест завршнице које практично и нема. Иако склон томе да читаоцу препусти разрешење приче према сопственим моћима имагинације и креације, Сарић никада до овог

1 Један од тематских зборника посвећен Сарићевом стваралаштву насловљен је управо тако: *Сарић: светлост, стварање, страх* (уредници: Марија Јефтимијевић Михајловић и Жарко Миленковић, Дом културе „Грачаница“, Грачаница, 2018).

романа није то и експлицитно показао, премда је често изразитом моћи приповедачке сугестије донекле указивао (читаоцу) на путеве разрешења. С једне стране, писац се опредељује на то због тежине историјске и личне драме коју су доживљавала деца и породице из којих су силом одвођена, односно због бојазни да прича не поприми мелодраматичан и патетичан тон и тиме јој се умањи уметнички домет, јер је тешко и приповедачки веома захтевно таква унутарконфликтна стања јунака преточити у причу. Његов јунак Асан (Јован) је право „биће недостатка" (Šušnjić 2005: 33), јер не успева да оствари своју целовитост ни као турски војни заповедник нити као повратник својој матичној породици.

На тематскомотивском и садржинском плану *Клобука* такође је могуће пратити читав низ елемената које Петар Сарић варира из ранијих романа. Један од препознатљивих је свакако мотив *деобе* коју писац третира као узрок свих несрећа, како личних тако и националних. Деоба је централни мотив, стожер око којег се преплићу судбине и драме готово свих јунака у роману *Сара,* па је у светлу тумачења овог мотива и готово највећи број критичких студија и осврта на овај роман. Први део *Клобука* конципиран је тако да представља својеврсну предисторију централног догађаја који се ишчекује у другом делу (Асанов сусрет са породицом), али је у антагонистичким и суревњивим односима зависти и нелоге између Јовановог (Асановог) оца Новака и стрица Мираша, а тиме дубоке мајчине несреће, писац предочио и корен самог зла који ће се из породице проширити на читав народ. Тврдећи да је „братска нелога, макар била и ситна зађевица, гора [...] од ропства" (Сарић 2021: 55), писац упозорава на вишевековну несрећу српског народа да ни у одсудним историјским догађајима и превирањима нема јединства и слоге, што ће бити само један од узрока трагедија породица и колектива. Осим тога, могуће је препознати и раније често коришћен мотив надарености (деце, нарочито мушке) чија је изузетност, несвакидашња интелектуална или уметничка особеност, нужно повезана са трагичношћу и несрећама (Прњо из романа *Сутра стиже Господар,* Тугомир из *Дечака из Ластве,* Милуша из романа *Петруша и Милуша*), с тим што дечаку Јовану, осим поменутих особина, писац приписује и посебну градитељску способност (музичких инструмената – *камене свирале,* степеништа, колико и мостова). У том смислу, *надареност* је андрићевски готово увек повезана са *трагичношћу,* као усудом.

3. ПОЕТИЧКИ (ДИС)КОНТИНУИТЕТИ У ЈЕЗИЧКО-СТИЛСКОЈ РАВНИ

Када је у питању језик и стил *Клобука* у односу на целокупан опус романа Петра Сарића, знатно је лакше и критички оправданије говорити о поетичким континуитетима, него дисконтинуитетима. С једне стране, таква оријентација заснована је на чињеници да роману претходи вишедеценијски, изграђен поетско-стилски систем, аутентично сарићевски, а то значи препознатљив, јединствен и доследан, а са друге, да је најновији роман на одређен начин и *круна* целокупног Сарићевог опуса, те да у том смислу претпоставља и естетички и стилистички врхунац (што, наравно, не мора нужно увек бити правило; историја књижевности то често показује, па и сâм опус Петра Сарића у којима сваки нови роман није увек уметнички надмашио претходни).

На плану језика, у дијалектолошком смислу, писац остаје доследан ијекавици, чиме се семантичка функција језика потврђује и у садржинској равни: јединство времена, места и језика (којим јунаци говоре), постаје уверљив и препознатљив естетски *знак* епског света његових романа, историјских и параисторијских збивања у средини у коју писац смешта своје епске јунаке, горштаке, животне и историјске трагичаре. Подсетимо, у једном стваралачком периоду Петар Сарић је начинио искорак из свог препознатљивог ијекавског приповедања, богатог локализмима и архаизмима, комбинујући ијекавицу и екавицу (у роману *Сара*). Међутим, тај кратки језички експеримент у виду дијалекатских варијетета није оставио значајнији траг на рецепцију романа, нарочито и због тога што није био праћен великим новинама, односно експериментисањем на тематском и мотивском плану.

Када је реч о структури или композицији Сарићевих романа, *Клобук* прати ону линију коју је писац већ утемељио у романима *Сутра стиже Господар* и *Сара.* Наиме, и у најновијем роману, *прича* је јасно издиференцирана као целина коју чине два дела, при чему догађаји и јунаци описани у првом делу чине неку врсту предисторије или претекста (не увек и хронолошког, већ пре семантичког). На готово истоветан начин на који приповедање прекида неким великим и пресудним догађајем на крају првог дела у два поменута романа, и први део *Клобука* заокружен је, или прецизније – прекинут је страшним догађајем о страдању Марикине породице. Остављајући *простор тишине* између два поглавља, приповедач као „вешт манипулатор" припрема читаоца за мирнији, али дубљи и суштаственији ток приче, у коме се прича од усмерености на *спољашње* (историјске и породичне догађаје и драме) окреће ка *унутрашњем* (личној дубокој драми главног јунака Асана Бегенишића). У том смислу, Сарићеви романи су веома погодни и за стилистичка проучавања, јер управо стилистичка критика открива у делу ону вишестепену симболику (која је већа уколико је дело уметнички дубље и савршеније) и тиме „потврђује ону естетичку мисао да велико уметничко дело живи вековима зато што потенцијално садржи у себи све новије и све дубље смисаоне пројекције, које свако доба извлачи за себе из њега" (Живковић 1998: 15).

Међутим, оно што чини праву новину по питању стила јесте наглашен процес симболизације, који Сарићу свакако није стран, али је у најновијем роману досегао пуну меру свог потенцијала, пре свега кроз симболику *Куле* као врха који треба „досегнути" (освојити) и симболику *степеништа* као пута којим се треба „спустити – до себе". У оба случаја, дакле, реч је о *вертикалној* односно психолошкој и/или *духовној* усмерености приповедачевој да трага, с једне стране, за коренима и прапочецима *страха*, а са друге, за дометима и крајностима *сна.* У тој поетској амплитуди Сарић је од слике степеништа које гради Асанов (Јованов) отац Новак на почетку књиге, преко сна о степеништу који му се јавља током једног школског часа у Стамболу, а све вођен *светлошћу* као Божјим провиђењем, досегао до уметнички најимпресивније, симболичке слике *небеског степеништа* или *пута* на крају романа, којим његов главни јунак Асан, заједно са својим сабратом Мехмедом, одлази – у легенду, мит причу. Степениште је, иначе, у речницима симбола готово увек представљено као симбол напредовања према знању, успења према спознаји и преображењу: „Ако се диже пут неба, реч је о спознаји видљивог или божанског света;

ако силази у подземље, реч је о окултном знању и дубинама несвесног" (Gerbran, Ševalije 2013: 875). Степениште, дакле, симболизује сву драму вертикалности, а у Сарићевом роману та симболика је веома јасна и очигледна. Апострофирајући да „то нешто што нас од почетка прати" имамо „само ако га пронађемо у себи" (Сарић 2021: 209), писац доследно примењује симболику степеништа као силазног, али и узлазног симбола – које означава не само успињање и спознају, него и „интегрисано уздизање целог бића" (Gerbran, Ševalije 2013: 876). Отуда не изненађује што се приповест о драми клобучког диздара завршава управо симболичном сликом сна у коме *пут у висине* („хајдучки друм"), означава да је досегнути пут сазнања започет управо *спуштањем до властитог дна*, у дубине несвесног:

> „Сједим, овако, у истој овој столици; требало би да је прошла поноћ; пун мјесец над Бијелом гором; мјесечина – прострта по Клобуку, Ораховцу и Ластви – почиње да се згушњава; да, као жива вода, тече уз брдо, ораховачким друмом, пут Бијеле горе!; и да се улијева у небо! Чудо од свјетлости, и од сна! Потом се пламтећа ријека, наочиглед, претвара у огромно *степениште*!; доњи степеници одвајају се од лаштванског тла; и, као испружена рука, дижу се овамо, ка Кули, и ка мом балкону. Умјесто да крочим на један од тих степеника, устукнуо сам, повукао се и, уплашен, склонио с балкона!... Кад сам се, убрзо, повратио, умјесто степеништа, преда мном се црнио друм, хајдучки друм, исти овај који је сад пред нама!...; а друмом, ближе Бијелој гори но Ораховцу, пењемо се нас двојица!" (Сарић 2021: 209–210)

Ова осведочена стилска (и не само стилска) прогресија говори у прилог томе да *Клобук* у вредносном поретку Сарићевих романа ипак заузима посебно место; да представља завршницу или епилог (у поетичком, не и стваралачком смислу), будући да по оствареним естетским, мотивским, стилским вредностима заокружује све досадашње написано. Наглашеним процесом симболизације Сарић је отишао знатно даље од свог класичног реалистичког приповедања, па су се досадашњи елементи симболизације, фантастичног и имагинарног, развили до значењски доминантног нивоа романа, што га чини другачијим од осталих али и знатно савременијим.

ЗАКЉУЧАК

Разматрање књижевног дела једног писца спрам других књижевних остварења истог аутора нужно доводи до сагледавања *сличности* и *разлика* које то дело доноси у односу на она која му претходе, што значи да је неопходно говорити и о *поетичким континуитетима* (који су незаобилазни) и *поетичким дисконтинуитетима* (који су очекивани). Опредељујући се да сиже романа веже за драму једног јунака – турског поглавара Асана Бегенишића који је као дете одведен у јаничаре – Сарић је начинио искорак у даљу прошлост него што то чини у ранијим својим романима, али притом остајући доследан епској средини, патријархалној култури и традицији, начину приповедања својих претходних романа. Усмереност на личну драму главног јунака чини овај Сарићев роман психолошки комплекснијим, а наглашеним процесом симболизације и отвореним концептом приповедања савременијим

у односу на све оно што је објавио током пола века стварања. Сарић је најновијим романом показао не само пуну стваралачку и приповедачку зрелост, него и способност и смелост да у изграђен и препозатљив поетички свет својих романа унесе, односно развије оне елементе који чине можда и један од његових највећих квалитета. То се првенствено односи на симболички слој романа којим је писац начинио и највећи поетички дисконтинуитет у односу на досадашња остварења.

ИЗВОРИ И ЛИТЕТРАТУРА

Бечејски 2021: Мирјана Бечејски. *Нулта дисциплина Данила Киша.* Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина.

Gerbran–Ševalije 2013: Alen Gerbran, Žan Ševalije. *Rečnik simbola: mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi*. Novi Sad: Stylos art – Kiša.

Живковић 1998: Драгиша Живковић. *Европски оквири српске књижевности, VI.* Београд: Просвета.

Зорић 1975: Павле Зорић. *Побуна и прилагођавање.* Београд: Просвета.

Јефтимијевић Михајловић 2017: Марија Јефтимијевић Михајловић, „Значај приче и причања: структурно двогласје као семантички слој романа Петруша и Милуша Петра Сарића", *Баштина,* свеска 42, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 2017, 73–83.

Јефтимијевић Михајловић 2021: Марија Јефтимијевић Михајловић. *Мит(о)поетика романа Петра Сарића.* Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина.

Недић 1991: Марко Недић, „Два гласа исте приче (приказ књиге: Петар Сарић, *Петруша и Милуша*, СКЗ, Београд, 1990)". *Књижевност,* год. 46, књ. 92, бр. 9/10 (септембар-октобар 1991), 1190–1195.

Сарић 1990: Петар Сарић. *Петруша и Милуша.* Београд: Српска књижевна задруга.

Сарић 2009: Петар Сарић. *Сара.* Београд: Српска књижевна задруга.

Сарић 2021: Петар Сарић. *Клобук.* Београд: Српска књижевна задруга.

Šušnjić 2005: Đuro Šušnjić. „Umeće vođenja dijaloga". *Mala čitanka o dijalogu.* Grupa autora. Podgorica: Nansen Dialogue Centre.

Marija S. JEFTIMIJEVIĆ MIHAJLOVIĆ

ON POETIC CONTINUITIES AND DISCONTINUITIES
(Novel *Klobuk* by Petar Sarić in the context of his novelistic poetics)

Summary

Interpretation of an author's literary work compared to other literary works of the same author necessarily leads to understanding the similarities and differences that this work brings in relation to those that precede it, which means that it is necessary to talk about *poetic continuities* (which are inevitable) and *poetic discontinuities* (which are expected). Deciding to connect the plot of his latest novel *Klobuk* (2021) to the drama of a hero - Turkish leader Asan Begenišić, who was taken to the Janissaries as a child - Šaric made a step into the more distant past than he does in his earlier novels, but remained consistently faithful to the recognizable epic environment, patriarchal culture and tradition, way of storytelling, etc., With his focus on events and character(s) from the historical past and the Montenegrin space, with his novel *Klobuk* Petar Sarić expresses his consistency with his poetic world, well known from the novels *Dečak iz Lastve, Petruša i Miluša, Sutra stiže Gospodar, Strah od svetlosti and Sara*. However, he connected the basic story of the novel - the story of *klobuk dizdar* Asan (Jovan) Begenišić - with the memory of the story he grew up with, which significantly influenced

the formation of the world of his literary work. The focus on the personal drama of the protagonist makes this novel by Sarić more psychologically complex, and the emphasized process of symbolization and open concept of narration more modern in relation to everything that this writer published during half a century of creation.

With his latest novel, Sarić showed not only full creative and narrative maturity, but also the ability and courage to bring the elements that make up probably his greatest quality into the built and recognizable poetic world of his novels. This primarily refers to the symbolic layer of the novel with which the writer made the greatest poetic discontinuity in relation to previous achievements.

Key words: Petar Sarić, Klobuk, novelistic poetics, poetic continuity, poetic discontinuity, motives, language, style, symbolization.

Рад је предат 13. маја 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-94 Краков С.
821.163.41.09-31 Краков С.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38232

Оригинални научни рад

*Валентина В. ХАМОВИЋ**
Учитељски факултет Универзитета у Београду

КРИЛА НАД БАЛКАНОМ**

Апстракт: У раду се бавимо везама између романа *Крила* и мемоарске прозе *Живот човека на Балкану* Станислава Кракова. Мноштво релација између два дела сагледавају се кроз тематско-мотивску раван као и кроз разноврсна жанровска померања, која аутора непрестано воде од фикције ка фактографији и обрнуто. Романескна и животна збивања додирују се и преплићу, релативизујући тако границе између уметности и ратне збиље, чинећи да се ауторова запитаност о смислу и истинитости ратних догађаја додатно продубљује и преиспитује.

Кључне речи: Антиратни роман, мемоари, авангарда, жанр, ирониja, сарказам, патриотизам.

Чини се да нема писца у српској књижевности кога су ратови толико обележили као што је то случај са Станиславом Краковом. Најранији догађај из његове војничке биографије везан је за податак да је још са 13 година примљен у „Добровољачки корпус“ (формиран као припрема за евентуални рат са Аустроугарском). Потом се октобра 1912. године, када је избио Први балкански рат, као седамнаестогодишњак, придружио српским ратницима који су ослобађали Стару и Јужну Србију од Турака. Учествовао је и у Другом балканском рату и за то учешће добио три медаље, а Први светски рат дочекао је као питомац војне академије, када је, са већ богатим непосредним ратним искуством, добио свој пук и прве официрске дужности. Још након повратка из Балканских ратова, београдски недељник *Илустрована ратна хроника* објавио је фотографију најмлађег тадашњег српског добровољца – потоњи писац, тада још голобради младић, у униформи, са наоружањем и пуном ратном опремом, обећао је да ће на странама тог недељника објавити своје успомене о ратним походима. Краковљеве успомене из Балканског рата, међутим, врло брзо су биле потиснуте новим ратним вихором, а обећани мемоари појавили су се неколико деценија касније у сасвим другачијем облику.

Искуство рата темељна је слика којој се Краков примицао на различите начине: у романима *Кроз буру* и *Крила*, објављеним непосредно након окончања Великог рата (1921, 1922), путописом *Кроз Јужну Србију* (1926), документарним списом *Наше последње победе* (1928), документарним филмом *За част отаџбине* (1930). Но, књига која је најинстанчаније употпунила слику коју смо, као књижевно/документарно

---

* Ванредни професор, valentina.hamovic@gmail.com

** Ово истраживање проистекло је из приређивачког посла за 140. књигу едиције *Десет векова српске књижевности* – Станислав Краков. Бранимир Ћосић – у издању Матице српске, Нови Сад, 2022.

уобличену, већ сусрели јесу мемоари *Живот човека на Балкану*, писани шездесетих година у изгнанству, а штампани постхумно 1997. у Београду. Највећи степен подударности мемоари остварују са романом *Крила* – многи су мотиви готово исти, или за нијансу преобликовани под утицајем жанра, а читалац са подједнаким узбуђењем прихвата и једно и друго штиво проналазећи у њима два лица исте приче, не примећујући често где се завршава прво и почиње друго. Та отвореност да се биографска грађа лако сели у роман манифестовала се у једној ауторовој тврдњи да је „роман увек један фиктивни или реални живот, а најчешће аутобиографија" (2019: 227), односно у спознаји стеченој у ратним рововима када је разумео да је за њега „живот престајао да буде стварност да би постао фикција романа" (1997: 222). Овај сасвим лични егзистенцијални парадокс последица је онога што Тодор Манојловић зове „ослобађањем огромног доживљаја" (Манојловић 1991: 144). Реч је, заправо, о идентичном емоционалном улогу приповедача *Крила* и мемоаристе *Живота човека на Балкану* који најделотворније показује нераскидивост збиље и фикције у условима бруталних, крвавих, ужасавајућих ратних призора, и из корена померене слике света.

О тим суптилним померањима од фикције ка роману, и обрнуто, сведочи и један психолошки механизам о коме Краков говори у „Уводној речи" свога *Живота на Балкану*, чије је снаге и дејства постајао свестан у неколико пресудних момената свога живота: „Кажу да у последњим тренуцима живота самртник у свести види пројектовану целу своју прошлост […] имао сам често визије које су се распрскавале као ватромет у мојој узнемиреној машти. У њима сам откривао и понављао многе протекле тренутке који, стављени један поред другог, чине живот једног човека" (Краков 2019: 9). Испрекидани ланац догађаја, који се као у каквом, накнадно, монтираном филму указује човеку у тренутку када покушава да евоцира и сачува од заборава један живот „одигран у једном чудесном вртлогу националних, верских, идеолошких, политичких и друштвених сукоба, страсти, међусобног уништавања, страшних судбина, језивих трагедија, често усред једне херојске симфоније подвига и страдања" (Краков 2019: 9), сасвим је подесно тло за ову врсту жанровске дестабилизације, коју је Краков дубоко осећао.

Садржај Краковљевог романа *Крила* подудара се са једном трећином догађаја у мемоарима *Живот човека на Балкану* – конкретно, то је Први светски рат (1915. година) и кретање војника у Солуну и око Солуна, као и борба на Кајмакчалану. С обзиром на читав низ приповедачких поступака који су ишли ка дефабуларизацији, колажној техници и техници монтаже, роман се доживљава као својеврсни синопсис за, доцније, развијеније, разгранатије и детаљније представљене догађаје у мемоарима. Накнадно читање о догађајима које смо првобитно тек назирали у искиданој нарацији романа, омогућило нам је разумевање многих делова приче, почевши од *локализације топонима* (Микра, Чеган, Милетина коса); *појединих мотива* (крстићи од тисовине као амајлије које праве војници у *Крилима*, долазе из реалног сујеверја војника са којима се Краков сусретао као официр у *Животу на Балкану*); *догађаја* (слутња мајора Милорада о сопственој скорој смрти и завештање имовине својој деци и породици у *Крилима* (Краков 1991: 49,52) одговара стварном догађају у вези са погибијом мајора Живковића из *Живота човека на Балкану* (Краков: 2019: 192, 1979), као и случај стрељања антиратно настројеног грудоболног писара Казимира

(Краков 1991: 108-109), који има директну везу са драматичним догађајем описаног у мемоарима у вези са учествовањем у раду преког суда (Краков 2019: 123,138)); *ликова из реалног живота* који су послужили као прототипови јунака у роману (осим поменутог мајора Живковића, ту је и поручник Цунић, „двојник" поручника Луке из *Крила*, човека који је веровао да граната не пада два пута на исто место, и од ње страда, као и сликар Јосиповић – чија је горда фигура са лулом у устима својеврсна метафора пркосног отпора и у *Крилима* и у *Животу на Балкану*.

Још када се роман *Крила* појавио, уочено је да ће то бити роман који ће покидати многе везе са традиционалним романом, и у том смислу примећено је како у њему неће бити главног јунака, традиционалног јунака са изузетном судбином, већ ће се као главни јунак наметнути сам рат и људска природа. „У *Крилима*, која треба да буду као неки роман, главне личности нису људи, нису људска бића, већ страст", приметио је један Краковљев савременик (Михајловић Световски 1991:149). Други је забележио: „Читалац ће узалуд тражити у роману главну личност, око које се сви догађаји окрећу. Она не постоји. Главна личност, то је рат" (Живаљевић 1991: 145). Јунак, дакле, није онај пресудни интегративни елемент у Краковљевом роману, у њему се кроз изгрицкан, полусачуван документ из његовог уводног дела, унапред дезинтегрише целовита слика људи, догађаја и простора и наговештава опште расуло и хаос. Начетост или недовршеност су карактеристични поступак за карактеризацију сваке особе у роману, и у емоционалном и у физичком погледу, штавише, људи су најчешће сведени на *тело* – и када су у еротском замаху, и када су *месо* у које се заривају бајонети, и када су само руке, ноге или шлемови који се спремају на јуриш.[1] „Зар би се и могле у том хаосу одредити гавне личности, главни догађај?", запитала се Аница Шаулић (Шаулић 1991: 152).

Међутим, живот и судбина Душана Каповића, војника који ће бити најближи статусу главног јунака, јер са њим роман почиње и завршава се (иако је и сам дат само у фрагментима, као део једног ратног калеидоскопа), слика је и прилика, односно, својеврсни alter ego самог Кракова, чију смо интелектуалну, емоционалну и физичку конституцију понајбоље упознали управо у књизи *Живот човека на Балкану*. Видимо то у низу подударности: дијалози које води Краков, ађутант, са мајором Живковићем у мемоарима, као и читав низ околности (амбијент непосредне борбе уз фијук метака и граната) одговарају онима из *Крила* (49-52); блиска (полу)еротска искуства која има Краков са болничарком Ивон (Краков 2019: 218), подударају се са оним искуствима које има Душан Каповић са бароницом Ивон (Краков 1991: 96-99); идентичне су епизоде рањавања на Кајмакчалану као и време опоравка у солунској болници. И Душан Каповић и Станислав Краков, затим, носиоци су једне доминантне емоционално-карактерне црте, а то су ратничка *страст* („пијанство ваздуха", „опијање смрћу", „вртлог пијанства, скоро лудило") и неописива *радост* коју су осећали у непосредној борби: „Кајмакчалан […] рањен сам на њему, на јуришу – мислио је рањени ађутант и био срећан" каже се у *Крилима* (Краков 1991: 90), а у мемоарима, та се истина готово, потврђује: „Кајмакчалан! – мислим, и осећам се бескрајно радостан да сам баш на њему рањен" (Краков 2019: 213). Та радост постаје специфично егзистенцијално стање обојице:

1 О семантици тела у Краковљевој прози пише Зорана Опачић у монографији *Алхемичар приповедања Станислав Краков*, Учитељски факултет, Београд, 2007: 82-83.

> Душко је осетио како се из њега шири бескрајна радост и љубав, те се лагано пео на бели грудобран рова. Свуда се расуо бескрајни сплет гребена, планина, јаруга и шума, све је блистало и свугде су трепереле сјајне пеге у зраку […] Душко се смешио. То је све било лепо … не, нису се људи убијали … смрт није постојала … постојала је само радост једина и вечна (Краков 1991: 131-132).

> Мислим на Мирка и на оне облаке шрапнела на Кривој Феји који су тада стварали једну луду, детињу радост у мени […] Журимо у сусрет ослобођенима. Горе, под самим гребеном косе, корачамо журно, један за другим, као Индијанци, мајор Живковић, ја, трубач, ордонанси. Опијен сам од дивљачке радости коју доноси победа. Крв ми се закорела на уснама. Раздрта ногавица на колену чини ми се као орден подвезице (Краков 2019: 181,196).

Ова зачудна естетика која се често поистовећује са веселошћу, радошћу и пијанством (то пијанство је свеприсутно и прожимајуће и у роману и мемоарима, и јавља се као *пијанство ваздуха, пијанство рушења, пијанство страха, пијанство радости*), произашла је из дубоке и нужне помирености са усудом рата. У *Крилима* нам се показује као некаква природна законитост: „Ужас, када премаши јачину, има сасвим необичан учинак на живце." (Краков 1991: 71). Непрекидни контакт са блиском смрћу, гажење по блату и лешевима, живот у рововима под бујицом шрапнела, земље и камења, из основе мења стање свести јунака и производи различите психолошке механизме. Овај необичан феномен огледа се у посебном, готово необјашњивом односу према туђим и могућим својим смртима у некаквом „веселом бунилу", када се све што се у роману активирало – од призора чистог ужаса до ироније и гротеске – претвори у елементарност борбе ероса и танатоса. Бескрајна радост коју Душан Каповић осети на крају романа, баш као и официр Станислав Краков у мемоарима, добиће своје метафизичке димензије у међусобном, свеопштем, готово космичком претапању смрти и живота.

Имајући на уму померену перспективу модерног времена, и човека кога ратни бесмисао додатно поништава, покушаћемо да исправно разумемо оно што изговарају јунаци два романа која стоје на челу српског експресионизма: „Ја волим моје дедове, они су знали да убијају. Уопште ми се убиство сад јако свиђа." (Црњански 1983: 88) изриче јунак Црњансковог *Дневника о Чарнојевићу*. Да је велика и опојна визија рата прошла и кроз главу Краковљевог јунака, Душка Каповића, сведочи сличан закључак: „Ипак је лепо убијати" (Краков 1991: 118). Но, макар колико се ова гранична и позерска декламација узимала као израз модернистичког/експресионистичког крика, чини се да ће та тачка представљати један од најинтимнијих трауматичних доживљаја мемоаристе Станислава Кракова. Суочавање са зверским инстинктима у себи, у сусрету са непријатељем, лицем у лице, најдубље је обележило свест и подсвест Кракова и пресликао се и на његовог двојника. Два поглавља – „Крај мртваца" (*Крила*) и „Заклао сам човека" (*Живот…*) показују сав кошмар таквог чина. Душко Каповић је у тишини болесничке собе, имао сасвим јасно сећање да је ножем усмртио некога: „А кад је он зарио ономе двосечни нож у груди, над њима није било лишћа, већ само тамни, стиснути свод неба" (Краков 1991: 96-97). Та визија ће се претворити у неодређену и злослутну сенку:

> Прозор који је дотле био затворен као да се отворио. Неко га је прекорачио и ушао у собу. Очи се Душкове раширише. Црна прилика ишла је право ка њему. Одједном виде замахнуту руку над собом. – Ау….дрекнуо је и скочио у кревету […] Душко је дрхтао и даље. Срце му је ситно, плашљиво лупало. – Он је, он је…. Није се први пут та сенка јавила крај њега. Јаукао је ноћу у сну, викао и скакао помамљено. Увек је тада неког тражио. И увек је чуо јаук у ноћи (Краков 1991: 97).

У *Животу човека на Балкану* детаљно се описују околности у којима је Краков „заклао човека", односно идентификује се онај коме је заривен „двосечни нож у груди" – реч је о Бугарину чија се језовита и кошмарна прилика, у истом амбијенту болничке собе, и у истом стању као и Каповићу, приказује и прогања.

Да је рат у свести читаве послератне генерације приповедача доживљен као „разорна, сатанска сила која дезинтегрише телесне, душевне моћи човека, сводећи га на ниво животињства," (Вучковић 2000: 37) сведоче и Краковљеви мемоари писани са великом временском и просторном дистанцом. Али између романа *Крила* и мемоара *Живот човека на Балкану* успостављен је читав низ релација које нису у први мах уочљиве. Најинтригантније питање јесте питање тона који доминира у *Крилима* – за разлику од свих других поменутих дела (путописи, филмови, мемоари) у којима је Краков непрекидно подсећао на херојство нације, на част и морал српског војника, и томе пришао не само као непосредни учесник догађаја, већ и као велики родољуб и добар познавалац унутрашњих токова и логике рата, роман *Крила* ће обиловати поступцима који воде ка иронији, гротески и пародији. За разлику од мемоара који су од самог почетка јасно профилисали патриотско становиште (готово болно сентиментално), Краковљев роман се, заправо, креће на врло танкој и склиској граници, између могућности да се чита као идеолошко ангажовани роман и да се у њему, истовремено, пренебрегну вредности које произилазе из ауторовог најдубљег осећања света и живота.

Већ од тренутка објављивања Краковљевих *Крила*, критика је истицала да роман није писан са намером да прерасте у некакву патриотску декламацију, да у њему нема лажног родољубља, да у њему „јунаци не гину са светим именом Отаџбине на уснама, већ пре са човечанскијим јауком за својима, женом, децом, родитељима" (Манојловић 1991: 143). Аница Шаулић је отишла и корак даље тврдећи да су *Крила* „раздерала маску тријумфалних трофеја" и да су они који су славили рат, сада у њему могли да виде „нешто ружно, прљаво, себично, у чему је много људске одговорности и неодговорности" (Шаулић 1991: 156). Новији тумачи су склони да примете како је у роману, уз свакојака друга поигравања, присутно и „поништавање тзв. видовданске етике и њена замена пародично-ироничним приступом." (Опачић 2007: 74) Јасно је да је Кракову, како је то уочено, „сигурно било потребно много храбрости да о победничком рату пише на овај начин" (Милновић 2014: 81) и тачно је да су неретка места где се Краков рату подсмехнуо.[2] Довољно је осврнути се на неколико детаља у роману који показују његов сатирични потенцијал

2 О Краковљевом ангажованом и сатиричном односу према одређеним појавама у Првом рату говори и податак да је његов ратни лист *Рововац* изашао само у четири броја јер су надређени забранили његово издавање.

(старешине не одговарају за губитке у људима, али се оптужују за државну имовину изгубљену у борбама; кад нема много мртвих, свештеник их опева према војничким списковима седећи у шатору, а сахрањују по јаругама, по падинама или у шуми; када има много губитака, праве се свечана парадна опела мртвима које сахрањују на великим гробљима и местима где је „равно и видно“ како би било погодно да их сниме фотографи, итд.).

Шта су узроци промене тона у делима која се, у суштини, баве истим садржајем, односно како се догодило да Краковљеви изистински патриотски заноси буду распламсани у мемоарима, а пригушени у роману *Крила*? Оно што се са сигурношћу може рећи јесте да ауторова интенција није била да се умањи значај Великог рата, нити се може рећи да је на делу пуко поигравање са националним митовима и симболима, и у томе се налази она специфична *двострукост* у рецепцији Краковљевог романа. Естетска средства која аутор узима из арсенала авангардних начела и поступака, учинила су да се слика света у роману гради из „доње перспективе“, изокренуто и карневализовано. Чини се, међутим, ако узмемо у обзир саму биографију Станислава Кракова, његов породични родослов и усађену патриотску и војничку част, да овакав став дубоко противречи његовим елементарним животним начелима. Не само да се не може прихватити да је у роману *Крила* на делу „поништавање видовданске етике“, него се може са сигурношћу рећи да је читаво Краковљево биће, из основа, у знаку тог видовданског култа. Довољно је сетити се одушевљења младог Кракова који у балканске ратове иде са свешћу да треба осветити и ослободити Косово (Први балкански рат (1912) је обично називан ратом за освећење Косова), видети колико је ослобођење Старе Србије унело полет и самопоуздање у његов живот, и препознати у том догађају ревитализовану вековну матрицу.

Оживљавање ратних успомена у *Животу човека на Балкану* донело је, са довољне временске и просторне дистанце, поглед извана и свест о узроцима и последицама једне велике пошасти са којом је почело модерно доба. Тај поглед уназад донео је исту врсту самосвести коју је стекао и Милош Црњански који, након свега, пише есеј „Оклеветани рат“. Видно измењена перспектива у односу на *Дневник о Чарнојевићу* показује не само Црњанскову идеолошки заокрет, већ и један сасвим лични, готово страсни, одговор послератном времену у коме се војска и српска војничка традиција исмејавала и без истинског разумевања и поштовања заборављала и обесмишљавала: „Они, међутим, који су били у рату, и лежали међу мртвима знају да је рат величанствен и да нема вишег момента, никада га није било, у људском животу, од учешћа свесног у битки [...] Рат који је био, са свим својим страхотама, са свим својим тешким жртвама и последицама за наш народ, ипак изгледа као једна светла, вечна звезда у ноћи над нама“ (Црњански 1999: 397-399). Од те свести, од те величанствене опијености пред непосредном борбом, чини се и почиње Краковљев роман, без икакве намере да се обесвети отаџбинско опредељење са којима је као млад добровољац пошао у рат. Године изгнанства, учиниле су да се то отаџбинско опредељење продуби и утврди, а накнадно читање о ратним страхотама бацило је ново светло на модернистички роман с почетка века.

ИЗВОРИ

Краков 1991: Станислав Краков. Крила. Београд: „Филип Вишњић".
Краков 2006: Станислав Краков. Живот човека на Балкану. Београд: L'age d'Homme.
Краков 2019: Станислав Краков. Живот човека на Балкану.Београд: L'age d'Homme.

ЛИТЕРАТУРА

Живаљевић 1991: Димитрије Живаљевић, „Станислав Краков, *Крила*" у: Станислав Краков, *Крила*. Београд: „Филип Вишњић", стр. 145-147.
Јовановић 2019: Александар Јовановић. О историји, сећањима и самоћи. Лесковац: Задужбина „Николај Тимченко".
Манојловић 1991: Тодор Манојловић. „Крила. Станислав Краков" у: Станислав Краков, *Крила*. Београд: „Филип Вишњић", стр. 142-144.
Милновић 2014: Василије Милновић. „Енциклопедијска парадигма и модернистички хронотоп смрти у роману *Крила* Станислава Кракова (о немачком историјском ревизионизму ни речи)", *Летопис Матице српске*, год. 190, књ. 493, св.1/2.
Опачић 2007: Зорана Опачић. Алхемичар приповедања Станислав Краков. Београд: Учитељски факултет.
Михајловић Световски 1991: Миодраг Михајловић Световски. „Станислав Краков, *Крила*" у: Станислав Краков, *Крила*. Београд:„Филип Вишњић", стр. 148-150.
Црњански 1983: Милош Црњански. Дневник о Чарнојевићу. Београд: Нолит.
Црњански 1999: Милош Црњански, „Оклеветани рат". *Есеји и чланици* II. Београд: Задужбина Милоша Црњанског, Наш дом.
Шаулић 1991: Аница Шаулић, „Романи г. Станислава Кракова" у: Станислав Краков, *Крила*. Београд: „Филип Вишњић".

Valentina V. HAMOVIĆ

WINGS OVER THE BALKANS

Summary

This research paper deals with the connections between Stanislav Krakov's novel *Wings* and his memoir prose titled *The Life of a Man in the Balkans.* The many relations between these two works are seen through the prism of their respective themes and motifs, as well as through various genre shifts which are constantly leading the author back and forth between fiction and factography. The novelistic and real-life levels are interconnected and intertwined in a way that revitalizes the boundaries between art and the war chronicle, thus making the author ponder the questions of the meaning and the truthfulness of war events at a higher level. The tone changes in the aforementioned works, which go from skepticism, irony and sarcasm in *Wings,* towards sentimentality and declarative patriotism in *The Life of a Man in the Balkans,* demonstrate the varied reception of the novel through time.

Key words: Anti-war novel, memoirs, avant-garde, genre, irony, sarcasm, patriotism.

Рад је предат 31. маја 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 811.163.41'27-057.875(497.11)
811.163.41'26
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36495

Оригинални научни рад

*Сања Д. МИКЕТИЋ СУБОТИЋ**
Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица

*Милена Д. КИЋОВИЋ***
Универзитет у Београду, Филолошки факултет

РАЗЛИКЕ У СТАВОВИМА СТУДЕНАТА СРБИСТИЧКЕ И НЕФИЛОЛОШКЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ ПРЕМА СТАНДАРДНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ***

Апстракт: Рад представља студију случаја у којој су аутори истраживали ставове различитих група студената према стандардном српском језику, са циљем да се утврди да ли резултати говоре у прилог присуству дејства стандарднојезичке идеологије у датим културним срединама и говорним заједницама. Узорак за спроведено истраживање чинило је укупно 240 испитаника, по 120 са Универзитета у Београду и са Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици. Од тог броја, половина испитаника је србистичке академске оријентације, док другу половину чине студенти који нису филолози по вокацији. Хипотеза од које су аутори пошли у овом раду је да код студената србистике постоји конкретнија, експлицитније присутна перцепција стандардног српског језика у односу на њихове колеге нефилолошке оријентације. Студентима је дат упитник са ставовима које су вредновали према скали Ликертовог типа, а добијени резултати су статистички обрађени. Закључује се да су ставови студената србистике у већој мери прожети стандарднојезичком идеологијом.

Кључне речи: ставови према језику, језичке идеологије, стандардни српски језик, стандарднојезичка идеологија, студентска популација, студенти српског језика.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

Сваки посебни природни језик се може нормирати прописивањем експлицитних правила на ортографском, ортоепском, морфолошком, лексичком и синтаксичко-семантичком нивоу (Radovanović 2003: 186), а управо је стандардизација језика једно од најпознатијих друштвених понашања према језику – она је саставни део језичке политике и планирања и односи се (најпре) на одабир варијетета који ће постати званични језик дате заједница као и на његову кодификацију (Fišman 1978).

* Доцент, sanja.miketic@pr.ac.rs

** Докторанд, mkicovic@gmail.com

*** Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта III 47023 Косово и Метохија између националног иденитета и евроинтерација, који финансира Министарство за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије. Делом је настао на основу резултата необјављене докторске дисертације (Микетић 2017). Велику захвалност на корисним сугестијама дугујемо проф. др Јелени Филиповић, која је била и менторка при изради ове дисертације.

Оно што сматрамо стандардним језиком је резултат тог процеса нормирања, који је прошао кроз све „развојне фазе“ (селекцију, дескрипцију, кодификацију, акцептуацију, имплементацију и остале фазе; в. Radovanović 2003: 190 за детаљну анализу) и као такав он је друштвени пројекат, нешто што је створио човек – то више није језик који имплицитно усвајамо у првим годинама живота, нити лингвистички капитал са којим се рађамо и који нам је инхерентан, већ варијетет који усвајамо у образовном процесу, нарочито код говорника одређених дијалеката[1]. Стандардни језик се обично дефинише као кодификован, нормиран, надрегионални, неутрални и полифункционални варијетет коме се углавном атрибуирају идеолошки обојене карактеристике као што су исправност, легитимност и престиж (в. нпр. Milroy 2001; Radovanović 2003); ипак, неки аутори стандардни језик не сматрају вернакуларом, већ (корисном) апстракцијом, која је много лакше реализована на писаном, а никад тако униформно на говорном плану (в. нпр. Milroy 2001; Lippi-Green 2012). Дејвид Кристал стандард дефинише као „варијетет језика који у одређеној говорној заједници ужива највећи престиж[2]“ и наводи да постојање стандарда не значи да остали супстандардни, односно нестандардни варијетети „немају стандарда“ у лингвистичком смислу (Kristal 1985, под: *стандард*). Стандардни језик такође предвиђа и усмерава еволуцију језика (Radovanović 2003: 187) и формира систем у коме имамо центар и периферију, односно, „дијалекти постају сателити који имају орбите на различитим удаљеностима од централног тела – стандарда“ (Milroy 2001: 534). Стратешки циљ стандардизације јесте да „покуша(ва) да створи вештачки хомоген лингвистички пејзаж *брисањем* недоследности и контрадикторности“ (Dragojević – Giles – Watson 2013: 8). Другим речима, „стандардни варијетет јесте онај који се најчешће повезује са високим социоекономским статусом, моћи, и у медијској је употреби у одређеној заједници“ (Giles – Billings 2004: 191–192), а „мит о стандардном језику истрајава због тога што се брижљиво негује и пропагира“ (Lippi-Green 2012: 61), најчешће од стране стручних појединаца и институција које конципирају и спроводе језичку политику и планирање. Једна од кључних последица такве врсте односа према стандарду јесте истискивање свих или већине нестандардних дијалеката или социолеката из језичке употребе у јавној сфери (Petrović 2015).

1 У вези са овим, Ранко Бугарски наводи пластичан пример из реалног живота – иако стандардни језик усвајамо кроз образовни процес, њиме ће пре овладати „Beograđanin ili Mostarac nego Splićanin ili Leskovčanin“ (Bugarski 1997: 24–25).

2 Интересантно је да Кристал при самом дефинисању стандарда најпре говори о престижу као његовој битној карактеристици, иако „престиж није везан за сâм варијетет тако што је један варијетет заиста „бољи“, „лепши“, „чистији“, „правилнији“, „логичнији“, „аутентичнији“ или „исправнији“ у односу на остале варијетете у лингвистичком смислу, већ се везује искључиво за друштвени контекст. Обично се високи престиж варијетета везује за широке домене употребе, нарочито у сферама традиционално везаним за друштвену моћ, културу, образовање, медије, политичко-економске структуре, али и за високи социо-економски и образовни статус његових говорника“ (Микетић 2017: 24). Традгил разликује отворени (енг. *overt prestige*) и прикривени (енг. *covert prestige*) престиж варијетета (Trudgill 1972). Са друге стране, у социолингвистици је присутан и појам *контрапрестиж* који представља појаву да нестандардни варијетети не теже лингвистичкој хомогенизацији и не приближавају се стандардном језику, већ опстају управо због тога што заједници која их користи служе као симбол припадности и идентитета и интегративни су фактор те заједнице.

Као неизоставне пратиоце стандардизације језика Милрој истиче постојање *стандарднојезичке културе* као и *стандарднојезичких идеологија* (Milroy 2001), те наводи да се стандардни језик одређује као „национални споменик" који стоји у директној корелацији са очувањем националног идентитета и јединства. И српски стандард, развијан у контексту Вукове реформе, као и већина европских стандардних језика конструисаних у периоду модерности (од француске револуције наовамо), у говорној заједници којој припада третира се са пуно (страхо)поштовања уз инхерентан отпор према било каквој реформи и промени; исто тако, важно је истаћи да се српска стандарднојезичка култура, баш као и све друге њој сличне, базира на језичкој политици одозго-на-доле што је чини неосетљивом на *de facto* комуникативну праксу и потребу за друштвеном и језичком променом (за детаљну анализу в. Filipović 2009; Filipović – Vučo 2012).

Како је стандардни варијетет обично и најпрестижнији варијетет у заједници, најчешће у вези са структурама моћи, коме се тежи у медијима и у образовном систему, чини се да је то код студената у Републици Србији утицало на постојање специфичне језичке праксе прекључивања кодова са варијетета којим обично говоре на онај варијетет који сматрају стандардним српским језиком, нарочито када су у академском окружењу, на предавањима или испитима, када разговарају са својим професорима[3], или када се нађу испред камере и медија. Чини се да је појава прекључивања кодова постала устаљена међу студентима који су говорници неновоштокавских дијалеката, али, упркос томе, том проблему у академској заједници није посвећено довољно пажње и није велики број аутора који су се овом темом бавили. Истражујући ставове студентске популације у Србији према стандардном језику и локалним варијететима испитаника, Борко Ковачевић (Kovačević 2004: 38) закључује да већина испитаника више вреднује стандардни језик, мада се истовремено залаже и за паралелну употребу оба варијетета у складу са ситуацијом. Исти аутор у другом истраживању за које су испитаници такође били студенти наводи да до појаве прекључивања кодова код студентске популације долази у оба смера, често због разлога емотивне природе и при промени теме конверзације; такође се наводи да се при анкетном истраживању испитаници нису изјаснили за то да код њих постоји прекључивање кодова, али је оно забележено при опсервацији испитаника (Ковачевић 2005). Нека истраживања указују на то да степен образовања директно корелира са употребом месног говора, односно са тежњом према стандардном језику, те Књижар (2009: 363) закључује да у Новом Саду већина испитаника која сматра да треба чувати обележја свога месног говора припада групи са завршеном основном или трогодишњом средњом школом. Циљ овог рада је да укажемо на то да сличну ситуацију имамо не само према степену образовања испитаника, већ и код испитаника који су на истом нивоу образовања, али припадају различитим студијским програмима.

Немали број студената чији је матерњи варијетет удаљен од стандардног српског језика, нарочито студенти који су говорници призренско-тимочког дијалекта, сусреће се са одређеном стигматизацијом због употребе свог матерњег варијетета

3 Нарочито ако су наставници говорници новоштокавских дијалекта или добро владају стандардним српским језиком.

у академском контексту, а некада и са лингвицизмом (Станковић – Шаре 2011; Петровић 2015), тако да су код њих врло често присутна *функционална двокодност/ дводијеталност* (термин према: Bugarski 1997), односно врло јасно развијена свест о употреби матерњег или стандардног варијетета у зависности од ситуационог контекста, с тим што ће домен употребе локалног варијетета[4] пре свега везан за приватно и интимно, док је стандард у употреби у формалним и званичним ситуацијама[5] (Микетић Суботић 2017).

Иако се диглосија дефинише као постојање два веома различита варијетета једног језика истовремено заступљена широм целе говорне заједнице, с тим што сваки има посебан круг друштвених функција (Kristal 1985, под: *дијлосија*), данашња ситуација у Републици Србији је таква да у начелу не постоји диглосија у наведеном значењу, односно немамо постојање *два веома различита варијетета* и немамо ситуацију какву смо имали у прошлости, када су се разликовали, на пример, славеносрпски као високи и народни говор као ниски варијетет истог језика. Иако је сама формулација *два веома различита варијетета* врло широка, поједини аутори наводе да диглосија заиста постоји код говорника призренско-тимочког дијалекта (в. Бугарски 2009: 14), јер је овај варијетет у односу на стандардни српски језик структурално умногоме другачији. Поједини варијетети настали територијалним раслојавањем језика такође су удаљени од онога што је нормирано као стандард, што као последицу има постојање (углавном) два веома слична варијетета у лингвистичком репертоару појединих говорника, те можемо рећи да у тој ситуацији не постоји диглосија, већ двокодност. Само постојање двокодности и диглосије за последицу има потребу за језичким избором, односно за избором кода, у сагласју са говорном ситуацијом, што нарочито може да буде изражено међу студентском популацијом као дијалекатски хетерогеном популацијом коју карактерише одређени ниво мобилности најчешће од мањих средина ка урбанијим.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

У ранијим истраживањима показало се да постоји разлика у ставовима студената српског језика и студената нефилолошког опредељења према стандардном српском језику (Микетић – Башчаревић 2016; Микетић 2017[6]; Микетић Суботић 2017, 2018), тако да је циљ овог рада био да детаљније представимо разлику у ставовима ове две групе студената, која даље може да води њиховој различитој језичкој пракси, као и да покушамо да је детаљније објаснимо.

Хипотеза од које смо пошли је следећа: Ставови студената српског језика биће наклоњенији стандардном језику у односу на друге варијетете и код њих ће бити

4 Нарочито код говорника неновоштокавских дијалеката српског језика.

5 Истраживања потврђују да је ситуација слична и код билингвалних говорника – на пример, код Порториканаца у Њујорку налазимо фреквентнију употребу матерњег шпанског језика у приватном домену, док се енглески језик користи у школи и на послу (Greenfield – Fishman 1970).

6 У овом раду је примећена разлика у употреби ћириличног и латиничног писма код студената србистике и студената Природно-математичког факултета, односно чешћа употреба ћириличног писма код групе испитаника који су студенти србистике.

присутан јачи утицај стандарднојезичке идеологије у односу на студенте нефилолошке оријентације, који ће чешће бити индиферентни према постављеним питањима у вези са стандардним језиком.

Узорак је чинило 240 студената основних академских студија и то по 60 студената одсека за националну филологију на Универзитету у Београду и на Универзитету у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици; и по 60 студената Природно-математичког факултета са истих универзитета. Узорак је чинило 60 студената мушког пола и 180 студенткиња. Према томе који је матерњи идиом испитаника, узорком је обухваћено 77 испитаника који припадају шумадијско-војвођанском дијалекту, 74 косовско-ресавском, 52 призренско-тимочком, 19 источнохерцеговачком и 18 зетско-сјеничком.

Истраживање је спроведено анкетном методом, а као инструмент је коришћен упитник. Добијени резултати овог квантитативног истраживања су статистички обрађени коришћењем програма за статистичку анализу података (*IBM SPSS Statistics 19*). Коришћена је Ликертова скала са тврдњама које могу да варирају од 1 – уопште се не слажем до 5 – у потпуности се слажем. За потребе овог рада, анализирано је девет тврдњи:

1. стандардни језик је бољи од дијалекта;
2. стандардни језик је престижнији од дијалекта;
3. стандардни српски језик је леп;
4. добро овладавање стандардним језиком ће ме учинити образованијим;
5. постоје неки језички облици који ми „парају уши“ и према којима имам негативан став;
6. лако могу да се „пребацим“ са дијалекта на стандардни језик у говору у зависности од ситуације;
7. сваки говорник би требало да уме да користи и завичајни говор[7] и стандардни језик;
8. обраћам доста пажње на свој говор и трудим се да говорим што исправније;
9. ако будем радила/о у медијима/образовању, употребљаваћу само стандарднојезичке облике на радном месту.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

1.1 *Стандардни језик је бољи од дијалекта.* Студенти српског језика са овим ставом се у потпуности слажу у 34,4% случајева, док је код нефилолога потпуно слагање са овим ставом присутно у 12,1% случајева. Велика разлика је присутна и код одговора „нити се слажем нити се не слажем“ па је овај одговор добијен код студената србистике у 14,8%, а код нефилолога у 40,5% случајева. Неслагање са ставом је, изненађујуће, нешто присутније код студената српског језика. Овај резултат је статистички значајан на нивоу ≤,001.

7 Како су нека од питања настала ревидирањем постојећих анкета коришћених у сродним истраживањима (Vlahović 1989; Kovačević 2004), то је утицало на терминолошку неусаглашеност па се, да би испитаницима било јасније питање, користе синтагме *завичајни говор* и сличне.

Табела 1. Дистрибуција фреквенција одговора према ставу *Стандардни језик је бољи од дијалекта.*

Стандардни језик је бољи од дијалекта.	1[8]	2	3	4	5
	Неслагање са ставом			Слагање са ставом	
Студенти српског језика	14,8%	8,2%	14,8%	27,9%	34,4%
Нефилолози	10,3%	12,9%	40,5%	24,1%	12,1%

1.2 *Стандардни језик је престижнији од дијалекта.* Велика разлика у одговорима ове две групе испитаника утицала је на то да резултат буде статистички значајан на нивоу ≤,001. Наиме, више студената српског језика се слаже са тим да је стандардни језик престижнији од дијалекта него са тврдњом да је стандардни језик бољи од дијалекта. Код студената српског језика делимично слагање са овим ставом је забележено у 21,5% случајева, а потпуно слагање у 38% случајева. Са друге стране, код студената Природно-математичког факултета делимично слагање са овим ставом је забележено у 8,5% случајева, а потпуно слагање у 10,3% случајева. Код ове групе испитаника је присутна и много већа индиферентност према ставу – наиме, нешто више од половине нефилолога је као одговор на овај став заокружило „нити се слажем нити се не слажем".

Табела 2. Дистрибуција фреквенција одговора према ставу *Стандардни језик је престижнији од дијалекта.*

Стандардни језик је престижнији од дијалекта.	1	2	3	4	5
	Неслагање са ставом			Слагање са ставом	
Студенти српског језика	12,4%	8,3%	19,8%	21,5%	38,0%
Нефилолози	14,5%	16,2%	50,4%	8,5%	10,3%

1.3 *Стандардни српски језик је леп.* Студенти који су били испитаници у овом истраживању су се највећим делом сложили са овим ставом, с тим што је слагање било израженије код студената србистике. Са овим ставом се слаже чак 65,6% студената србистике у потпуности, и 24,6% делимично. Код студената Природно-математичког факултета делимично слагање постоји у 30,2%, а потпуно у 37,9% случајева. Индиферентност према овом ставу је двоструко већа код нефилолога у односу на студенте србистике. Овај резултат је статистички значајан на нивоу ≤,001.

8 Одговори су вредновани према скали Ликертовог типа, где је 1 – уопште се не слажем; 2 – делимично се не слажем; 3 – нити се слажем нити се не слажем; 4 – делимично се слажем и 5 – у потпуности се слажем. „Сама техника семантичког диференцијала уз коришћење петостепене (или било које непарне) скале Ликетровог типа допушта овакве ситуације, али на основу ње не можемо да закључимо да ли су наши испитаници индиферентни или амбивалентни према конкретном ставу; оволика индиферентност, односно ни слагање ни неслагање са конкретним ставом, присутно код нефилолога, може се објаснити *афективном укљученошћу* филолога у проблематику коју смо покушали да истражимо (енг. a*ffective involvement*, термин према Kaplan 1972). За ту њихову афективну укљученост једним делом можемо сматрати одговорном и стандарднојезичку идеологију чије присуство за последицу има то да наши испитаници филолози дају врло јасно изражено слагање или неслагање са конкретним ставом и имају изграђену представу о њему" (Микетић 2017: 277–278). При даљим истраживањима ставова према језику, било би добро у овакве упитнике затвореног типа према Ликерту додати и одговор „немам став" да би се боље објаснило шта заправо значи заокруживање средње вредности, „нити се слажем нити се не слажем".

Табела 3. Дистрибуција фреквенција одговора према ставу *Стандардни српски језик је леп.*

Стандардни српски језик је леп.	1	2	3	4	5
	Неслагање са ставом			Слагање са ставом	
Студенти српског језика	1,6%	0%	8,2%	24,6%	65,6%
Нефилолози	6,9%	7,8%	17,2%	30,2%	37,9%

1.4 *Добро овладавање стандардним језиком ће ме учинити образованијим.* Са овом тврдњом такође су се у већој мери сложили студенти србистике у односу на другу групу испитаника – код њих је потпуно слагање забележено у 54,9% случајева, док је код друге групе забележено у 25,6%. Друга група је била више него двоструко индиферентнија – нефилолози су изразили став „нити се слажем нити се не слажем" у 35% случајева, а студенти србистике у 13,9%. Овај резултат је статистички значајан на нивоу ≤,001.

Табела 4. Дистрибуција фреквенција одговора према ставу *Добро овладавање стандардним језиком ће ме учинити образованијим.*

Добро овладавање стандардним језиком ће ме учинити образованијим.	1	2	3	4	5
	Неслагање са ставом			Слагање са ставом	
Студенти српског језика	2,5%	3,3%	13,9%	25,4%	54,9%
Нефилолози	8,5%	9,4%	35,0%	21,4%	25,6%

1.5 *Постоје неки језички облици који ми „парају уши" и према којима имам негативан став.* Резултати овог истраживања указују на то да су студенти србистике много осетљивији на одређене језичке форме које им „парају уши" и према којима имају негативан став у већој мери у односу на другу групу испитаника. Са овим ставом се у потпуности сложило 41% студената србистике и 12% студената Природно-математичког факултета оба универзитета, док је индиферентност према овом ставу више него двоструко већа код нефилолошке групе испитаника. Овај резултат је статистички значајан на нивоу ≤,001.

Табела 5. Дистрибуција фреквенција одговора према ставу *Постоје неки језички облици који ми „парају уши" и према којима имам негативан став.*

Постоје неки језички облици који ми „парају уши" и према којима имам негативан став.	1	2	3	4	5
	Неслагање са ставом			Слагање са ставом	
Студенти српског језика	5,7%	9,0%	14,8%	29,5%	41,0%
Нефилолози	16,2%	17,1%	31,6%	23,1%	12,0%

1.6 *Лако могу да се „пребацим" са дијалекта на стандардни језик у говору у зависности од ситуације.* Прекључивање са дијалекта на стандардни језик је студентима србистике лакше у односу на њихове колеге са Природно-математичког факултета. Студенти србистике су изразили потпуно слагање са овом тврдњом у 42,1% случајева, док је код друге групе испитаника забележено потпуно слагање са ставом у 19,5% случајева. Овај резултат је статистички значајан на нивоу ≤,001.

Табела 6. Дистрибуција фреквенција одговора према ставу *Лако могу да се „пребацим" са дијалекта на стандардни језик у говору у зависности од ситуације.*

Лако могу да се „пребацим" са дијалекта на стандардни језик у говору у зависности од ситуације.	1	2	3	4	5
	Неслагање са ставом			Слагање са ставом	
Студенти српског језика	6,6%	6,6%	16,5%	28,1%	42,1%
Нефилолози	12,7%	6,8%	35,6%	25,4%	19,5%

1.7 *Сваки говорник би требало да уме да користи и завичајни говор и стандардни језик.* И са овом тврдњом постоји двоструко веће потпуно слагање студената србистике – они се потпуно слажу са тврдњом у 64,5% случајева, док је код друге групе испитаника забележено потпуно слагање у 31,9% случајева. Овај резултат је статистички значајан на нивоу ≤,001.

Табела 7. Дистрибуција фреквенција одговора према ставу *Сваки говорник би требало да уме да користи и завичајни говор и стандардни језик.*

Сваки говорник би требало да уме да користи и завичајни говор и стандардни језик.	1	2	3	4	5
	Неслагање са ставом			Слагање са ставом	
Студенти српског језика	4,1%	3,3%	7,4%	20,7%	64,5%
Нефилолози	7,8%	6,0%	26,7%	27,6%	31,9%

1.8 *Обраћам доста пажње на свој говор и трудим се да говорим што исправније.* Ово је још један став код кога је врло изражено потпуно слагање студената српског језика у односу на другу групу испитаника. Потпуно се са овим ставом слаже 63,1% студената србистике и 47,5% студената нефилолошке оријентације. Индиферентност друге групе је 10% већа у односу на прву групу. Овај резултат је статистички значајан на нивоу ,015.

Табела 8. Дистрибуција фреквенција одговора према ставу *Обраћам доста пажње на свој говор и трудим се да говорим што исправније.*

Обраћам доста пажње на свој говор и трудим се да говорим што исправније.	1	2	3	4	5
	Неслагање са ставом			Слагање са ставом	
Студенти српског језика	0,8%	2,5%	4,1%	29,5%	63,1%
Нефилолози	2,5%	5,9%	14,4%	29,7%	47,5%

1.9 *Ако будем радила/о у медијима/образовању, употребљаваћу само стандарднојезичке облике на радном месту.* Према истом моделу, и са овим ставом је врло изражено потпуно слагање студената србистике (75,4%) у односу на резултат друге групе (31,6%). Овако изражена разлика у ставу са израженом бихејвиоралном компонентом имплицира да ће студенти србистике не само на емотивном и когнитивном, већ и на практично реализованом бихејвиоралном плану показати другачије језичко понашање у односу на своје колеге нефилологе. Драстично је већи број одговора „нити се слажем нити се не слажем" са овим ставом

код нефилолога (32,5%) у односу на студенте србистике (4,1%). Овај резултат је статистички значајан на нивоу ≤,001.

Табела 9. Дистрибуција фреквенција одговора према ставу *Ако будем радила/о у медијима/образовању, употребљаваћу само стандарднојезичке облике на радном месту*.

Ако будем радила/о у медијима/образовању, употребљаваћу само стандарднојезичке облике на радном месту.	1	2	3	4	5
	Неслагање са ставом			Слагање са ставом	
Студенти српског језика	3,3%	1,6%	4,1%	15,6%	75,4%
Нефилолози	3,5%	11,4%	32,5%	21,1%	31,6%

ДИСКУСИЈА

Студенти српског језика су пре свега ти који сматрају да је српски језик леп, да је бољи и да је престижнији од дијалекта. Овакве тврдње могу се сматрати последицом стандарднојезичке идеологије јер је стандардни језик обично настао на основи једног (или више) дијалеката, тако да је став да је он бољи и престижнији од дијалекта уврежено мишљење које нема теоријско утемељење, али је ипак раширено и то много присутније код студената српског језика него код њихових колега са Природно-математичког факултета. Овде се може поставити питање на које не знамо одговор – да ли је то што су ставови студената србистике о стандардном српском језику прожети стандарднојезичком идеологијом последица њиховог образовања и струке или су једноставно појединци који се опредеде за ову струку „другачији" и већ вођени стандарднојезичком идеологијом и пре него што су се опредедили за то да се баве србистиком?

У односу на испитанике са Природно-математичког факултета, студенти србистике су ти који који у већој мери верују да би требало знати и завичајни говор и стандардни језик, можда из разлога што сматрају да ће их добро овладавање стандардним језиком учинити образованијим; они такође лакше могу да се „пребаце" са дијалекта на стандардни језик у говору у зависности од ситуације, обраћају доста пажње на свој говор и труде се да говоре што исправније. Студенти србистике у већој мери у односу на другу групу испитаника повезују рад у медијима/образовању са употребом искључиво стандарднојезичких облика и много су мање толерантни на поједине нестандардне језичке облике.

Студенти Природно-математичког факултета много чешће дају одговор „нити се слажем нити се не слажем" као одговор на истраживане ставове – таква је била ситуација код сваког од девет анализираних ставова. Код ове групе испитаника такође је присутно веће неслагање са свим испитиваним ставовима у односу на ниво неслагања који су изразили студенти србистике.

Изненађујуће је да овако драстична разлика у одговорима и потврђена статистичка значајност чине разлику у професионалној оријентацији[9] много битнијом

9 У овом случају то да ли је неко студент србистике и будући лингвиста или је студент факултета нефилолошке оријентације, а за потребе овог истраживања смо као испитанике са факултета

варијаблом него што је, на пример, пол, као традиционално социолингвистичка варијабла. Наиме, у сродном истраживању са истим испитаницима где су ставови анализирани према варијабли пола, закључено је да испитанице сматрају стандардни језик престижнијим, да су врло осетљиве на нестандардне облике, да су склоније прекључивању кода ка стандардном језику, док, са друге стране, испитаници мушког пола високо вреднују дијалекат (Микетић Суботић 2018). Ипак, може се рећи да су резултати ова два истраживања слични јер узорак студената србистике пре свега чине испитаници женског пола па из тог разлога долази до подударања и несумњиво је да би се истраживање требало поновити на другом узорку који, уколико је то могуће, у што већој мери сачињавају студенти србистике који су мушког пола.[10]

ЗАКЉУЧАК

Стандардни српски језик студенти већином вреднују као *леп*. Ипак, он је *лепши* студентима србистике. Њима је он такође и бољи од дијалекта када је требало експлицитно да га вреднују у упитнику. С обзиром на разлике у одговорима код две групе испитаника и на врло изражено слагање студената србистике са оваквим тврдњама које су ненаучне, неаргументоване у литератури и просто производ онога што Британци називају *common sense*, можемо рећи да су оне идеолошког карактера и настале као последица стандарднојезичке идеологије чије је постојање израженије код студената србистике у односу на другу групу испитаника нефилолошке оријентације. Код студената србистике чешће постоје категоричка слагања или неслагања са појединим тврдњама, прекључивање кодова и везивање стандардног језика за његове традиционалне сфере употребе, сматрање стандардног језика престижним, идеолошки обојени ставови према квалитетима стандардног језика, негативан став према „неканонским" облицима језика, и за те ставове можемо рећи да су последица већег утицаја стандарднојезичке идеологије на студенте србистике који имају много развијенију металингвистичку свест у односу на студенте нефилолошког опредељења.

На све анализиране тврдње су добијени такви одговори који указују на велику разлику у одговорима испитаника, студената српског језика и нефилолога. Ова разлика се показала и као статистички значајна за сваки од наведених ставова. Приказаћемо само разлике у потпуном слагању са ставовима:

1. стандардни језик је бољи од дијалекта (студенти српског језика 34,4% : студенти нефилолози 12,1%);

2. стандардни језик је престижнији од дијалекта (38,0% : 10,3%);

3. стандардни српски језик је леп (65,6% : 37,9%);

такве оријентације изабрали студенте Природно-математичког факултета, као супротност друштвено-хуманистички образованим студентима србистике.

10 Како србистику углавном похађају особе женског пола, у тренутку вршења истраживања било је немогуће пронаћи узорак са овог студијског програма где би био подједнак или бар приближан број испитаника мушког и женског пола.

4. добро овладавање стандардним језиком ће ме учинити образованијим (54,9% : 25,6%);

5. постоје неки језички облици који ми „парају уши“ и према којима имам негативан став (41,0% :12,0%);

6. лако могу да се „пребацим“ са дијалекта на стандардни језик у говору у зависности од ситуације (42,1% : 19,5%);

7. сваки говорник би требало да уме да користи и завичајни говор и стандардни језик (64,5% : 31,9%);

8. обраћам доста пажње на свој говор и трудим се да говорим што исправније (63,1% : 47,5%);

9. ако будем радила/о у медијима/образовању, употребљаваћу само стандарднојезичке облике на радном месту (75,4% : 31,6%).

Досељеници из ареала других варијетета истог језика често развијају вертикални билингвизам/диглосију/двокодност кроз процес језичког прилагођавања, и њихов језички избор између две варијанте показује тенденцију ка лингвистичкој хомогенизацији у смеру локалног говора, односно, стандардног језика, али одређени појединци у већој мери модификују свој варијетет према стандардном језику. Код испитаника који су студенти српског језика, жеља за „пуноправним чланством“ у конкретној социокултурној говорној/делатној заједници јако често води ка врло свесној употреби стандардног језика вођеној језичким идеологијама које су имплицитно усвојене; наиме, то што су на студијама (углавном) у новом граду и што имају нову адресу, не значи да су прихваћени чланови те нове заједнице и пре свега, чини се да испитаници који су говорници неновоштокавских[11] дијалеката (или урбаних неновоштокавских варијетета насталих на дијалекатској основици) свој варијетет виде као јасан показатељ сопственог социокултурног наслеђа које врло често не желе да прикажу. Такви сопствени ставови, као и ставови саме заједнице у коју су се доселили, умногоме утичу на њихову језичку праксу, јер често могу допринети да, захваљујући свом говору, појединац буде брже и адекватније укључен у заједницу. Чини се да се потврђује и закључак изведен из проучавања ставова према језику на енглеском говорном подручју – „ако појединац нема друштвено прихватање за свој језик ван своје говорне заједнице, може омаловажавати сопствени језик, чак и док га и даље користи“ (Lippi-Green 2012: 68)

Овакав тип прекључивања је вероватно вођен и ставовима наставника о употреби конкретног варијетета и регистра, али радова који би се бавили том темом у Републици Србији још увек нема. Нарочито код студената српског језика, тежња ка стандардном језику је неумитно врло комплексно и битно питање које је у релацији са самим идентитетом појединца и са његовом струком.

Зашто је ситуација оваква? Да ли се студенти србистике боје да не буду довољно компетентни познаваоци стандардног језика јер је то њихова струка? Да ли су

11 Пре свега, говорници косовско-ресавског и призренско-тимочког дијалекта, а на основу разговора са њима, можемо рећи да ту спадају и говорници смедеревско-вршачког дијалекта. Говорници зетско-сјеничког дијалекта су обично мање склони лингвистичкој хомогенизацији ка стандардном језику, свој варијетет сматрају имплицитно престижним и теже га се „одричу“ у односу на говорнике осталих наведених дијалеката (в. Микетић 2017)

постали експлицитно наклоњени стандарду јер су тако научени у образовном процесу на примарном, секундарном, и (нарочито) на терцијарном нивоу образовања? Да ли њихови наставници имају веровања дубоко укорењена у стандардној језичкој идеологији, укључујући ставове који су „толерантни" према нестандардним варијететима, али који их заправо одбацују кроз недостатак уважавања и потврђивања (Lawton – De Kleine 2020)? Или јер су свесни да је стандардни језик у уској вези са структурама везаним за друштвену моћ, па у складу са тим модификују своју језичку праксу? Да ли су се сусрели са лингвицизмом па су се определили да више вреднују и користе стандардни језик јер са њим неће бити маргинализовани у формалним ситуацијама? Да ли су једноставно рођени и одгојени као они који ће бити наклоњени тој „званичној" и „канонској" форми језика, па је то даље дефинисало њихов избор струке? Или схватају говор као *перформанс* па се, према моделу пројектовања публике (енгл. *audience design*, према: Bell 1984) адаптирају према другим говорницима стандардног језика? Да ли је код појединих сопствена лингвистичка несигурност утицала на језички избор?

Бројна су питања која можемо поставити, али на њих не можемо дати релевантан одговор – можда је у питању све од наведеног, а можда је резултат овакав превасходно због специфичних језичких идеологија које постављају стандардни језик на пијадестал, а којима су, као студенти србистике, сигурно били изложени у току студија. На основу анкете је јасно да ће студенти србистике не само на емотивном и когнитивном, већ и на практично реализованом бихејвиоралном плану показати другачије језичко понашање у односу на своје колеге нефилологе. Можемо само рећи да је потврђена хипотеза од које смо пошли и закључити следеће: *експлицитни ставови студената српског језика јесу наклоњенији стандардном језику у односу на друге варијетете, њихова језичка пракса води у смеру лингвистичке хомогенизације ка стандардном језику у већој мери и код њих је присутан јачи утицај стандарднојезичке идеологије у односу на студенте нефилолошке оријентације, који су чешће индиферентни према постављеним питањима о квалитетима стандардног језика.*

ЛИТЕРАТУРА

Bell 1984: Allan Bell. „Language style as audience design". *Language in Society*, 13, 145–204.

Bugarski 1997: Ranko Bugarski. *Jezik u kontekstu.* Beograd: Čigoja štampa.

Dragojević – Giles – Watson 2013: Marko Dragojević – Howard Giles – Bernadette Watson. „Language ideologies and language attitudes: A foundational framework". In: Giles, H., Watson, B. (Ed.), *The social meanings of language, accent and dialect: International perspectives on speech style*. New York: Peter Lang, 1–25.

Filipović 2009: Jelena Filipović. *Moć reči: ogledi iz kritičke sociolingvistike*. Beograd: Zadužbina Andrejević.

Filipović – Vučo 2012. Jelena Filipović – Julijana Vučo. „Language policy and planning in Serbia: language management and language leadership". *Anali Filološkog fakulteta*, 24 (2), 9–32.

Fišman 1978: Džošua Fišman. *Sociologija jezika*. Sarajevo: Biblioteka „Lingvistika – poetika".

Giles – Billings 2004: Howard Giles – Andrew Billings. „Assessing Language Attitudes: Speaker Evaluation Studies". In: Davies, A., Elder, C. (Ed.), *The handbook of applied linguistics*. Blackwell handbooks in linguistics, 17, 187–210.

Greenfield – Fishman 1970: Lawrence Greenfield – Joshua Fishman. Situational Measures of Normative Language Views in Relation to Person, Place and Topic among Puerto Rican Bilinguals. *Anthropos,* 65 (3/4), 602–618

Kaplan 1972: Kalman Kaplan. On the ambivalence-indifference problem in attitude theory and measurement: a suggested modification of the semantic differential technique. *Psychological Bulletin*, 77 (5), 361–372.

Kristal 1985: Dejvid Kristal. *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Beograd: Nolit.

Kovačević 2004: Borko Kovačević. „Stavovi prema varijetetima srpskog jezika". *Philologia*, 2, 33–38.

Lawton – De Kleine 2020: Rachele Lawton – Christa de Kleine. „The Need to Dismantle "Standard" Language Ideology at the Community College: An Analysis of Writing and Literacy Instructor Attitudes". *Journal of College Reading and Learning,* 50 (4), 197–219.

Lippi-Green 2012: Rosalina Lippi-Green. *English with an accent. Language, ideology, and discrimination in the United States*. Second edition. London: Routledge.

Milroy 2001: James Milroy. „Language ideologies and the consequences of standardization". *Journal of Sociolinguistics*, 5 (4), 530–555.

Petrović 2015: Tanja Petrović. *Srbija i njen jug. „Južnjački dijalekti" između jezika, kulture i politike.* Beograd: Fabrika knjiga.

Radovanović 2003: Milorad Radovanović. *Sociolingvistika*. (Treće izdanje). Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Trudgill 1972: Peter Trudgill. „Sex, Covert Prestige and Linguistic Change in the Urban British English of Norwich". *Language in Society,* 1 (2): 175–195.

Vlahović 1989: Nina Vlahović. *Popularni sudovi o jeziku na srpskohrvatskom jezičkom području*. Magistarski rad. Beograd: Filološki fakultet.

Микетић Суботић 2017: Сања Микетић Суботић. „Функционална двокодност међу студентском популацијом". *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини,* 47 (2), 15–30.

Микетић Суботић 2018: Сања Микетић Суботић. „Gender-based differences in attitudes towards standard Serbian language". У: Лончар Вујновић, М. (ур.), *Међународни тематски зборник Наука без граница 1*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 119–135.

Микетић – Башчаревић 2016: Сања Микетић – Иван Башчаревић. „Ћирилица као обележје националног идентитета код студентске популације Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици". *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини,* 46 (1), 49–65.

Микетић 2017: Сања Микетић. *Ставови према језику код студентске популације у Републици Србији. (Универзитет у Београду и Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици као студија случаја).* Докторска дисертација одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду, 21. 2. 2017.

Бугарски 2009: Ранко Бугарски. „Теоријске основе урбане дијалектологије". *Говор Новог Сада, Свеска 1: Фонетске особине*. Ур. Жарко Бошњаковић. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, 13–30.

Књижар 2011: Иван Књижар. „Ставови Новосађана према месном говору и стандардном језику". *Говор Новог Сада, Свеска 2: морфосинтаксичке, лексичке и прагматичке особине.* Ур. Вера Васић – Гордана Штрбац. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, 361–378.

Ковачевић 2005: Борко Ковачевић. „Прекључивање између стандардног облика српског језика и његових дијалеката и између екавског и ијекавског изговора". *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLVIII (1–2), 283–297.

Станковић – Шаре (2011). Станислав Станковић – Сандра Шаре. „О феномену лингвицизма међу србијском академском филолошком елитом". *Зборник радова са научног скупа „Дијалекат – дијалекатска књижевност"*. Ур. Радмила Жугић. Лесковац: Лесковачки културни центар, 46–54.

Sanja D. MIKETIĆ SUBOTIĆ
Milena D. KIĆOVIĆ

DIFFERENCES IN ATTITUDES OF STUDENTS OF SERBIAN LANGUAGE AND STUDENTS WITH NON-LINGUISTIC BACKGROUND TOWARDS STANDARD SERBIAN LANGUAGE

Summary

The aim of this paper is to present students' attitudes towards standard Serbian language and to find out if results verify the existence of standard language ideologies. In this study there were 240 participants (120 of which were students of University of Belgrade and 120 were students of University of Priština with temporary Head office in Kosovska Mitrovica). Half of that number was students of Serbian language and the other half were students with no linguistic background. The hypothesis we wanted to prove was that students of Serbian language have a more specific perception of standard Serbian language compared to their colleagues that have no formal linguistic education. Students filled in the questionnaire with attitudes they evaluated on a Likert-type scale, and the results were processed statistically. Results prove that students of Serbian language more often categorically agree or disagree with certain claims, that they are more prone to code switching and relating standard language to its traditional areas of use, that they have ideological attitudes towards standard language qualities and negative attitude towards „non-canonical" linguistic forms, all as a result of higher influence of standard language ideology upon them.

Key words: language attitudes, language ideologies, standard Serbian language, standard language ideologies, students, students of Serbian language.

Рад је предат 17. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.1631.41.09-32 Андрић И.
316.75(497.1)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38147

Оригинални научни рад

*Урош З. ЂУРКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

„ТРАЖЕЋИ СПАСЕЊЕ У НЕСЕЋАЊУ”: АНДРИЋ И *КУЛТУРА ЗАБОРАВА***

Апстракт: Синтагма *култура заборава* не представља супротност концепту *културе сећања*, а још мање идеолошку или политичку категорију, већ је израз једног специфичног Андрићевог књижевног сензибилитета, оличеног у жељи за нестанком, тишином, избављењем у не-постојању. Заборав се, дакле, не сагледава као негација сећања, већ као недовољно истакнут, а суштински важан мотив Андрићевог дела, који има и аутопоетички значај. Опсег културе заборава разматран је кроз више аспеката, међу којима се истичу: 1) призори тишине, односно, ћутања; 2) позорница и игра као облици заборава и 3) упризорење снега као израз културе заборава. Посебна пажња у раду посвећена је Андрићевим приповеткама *Мост на Жепи*, *Игра*, *Деца* и *Аска и вук*.

Кључне речи: култура заборава, Иво Андрић, поетика, књижевни мотиви, приповетке, филозофија књижевности.

УВОДНА НАПОМЕНА – О ТЕРМИНУ

Појам *културе заборава* представља за потребе рада срочен појам. Ипак, потрудићемо се да покажемо да се значај новосковане синтагме не завршава у оквирима овог читања, већ да може бити присутан и у сасвим различитим контекстима.

На таласу политизованих читања (в. Јерков 2015:136) Андрићевог дела, која су посебно актуелна протеклих година[1], *култура заборава* може да се са оправдањем доживи као идеолошки појам. Она, међутим, то није. У оквирима овог рада *култура заборава* означава један специфични Андрићев књижевни сензибилитет оличен у фигурама жеље за нестанком (и нестајањем), тишином (и ћутањем), уранањем у не-биће, потрагом за *спасењем у несећању* (Andrić 1978: 449). Мапирањем појединости везаних за свепрожимајућу меланхолију Андрићевог дела могуће је указати не само на неке од преовлађујућих мотива, већ и дати допринос разумевању Андрићевог антрополошког песимизма.

---

* Истраживач приправник, докторанд Филолошког факултета у Београду, uros.durkovic@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17.01.2022. године.

1 О овој теми више у књигама Зорана Милутиновића *Битка за прошлост* и *Фантом у библиотеци*.

Заборав, дакле, нећемо овом приликом тумачити као категорију агнотологије[2], већ као важан чинилац Андрићеве иманентне поетике, који се самопотврђује у различитим пишчевим остварењима. Спрега између приповедних поступака, ауторефлексије и потраге за упориштем уметничког уобличења дела (Јерков 1992: 224), представља основ за такво читање. Оно би се могло свести на питање: „Какво сазнање доноси рефлексија заборава?" Не, дакле, какву вредност и меру доносе светскоисторијско или лично сећање, о чему се већ много писало, већ које се форме, праксе и идејни комплекси крију иза културе заборава као могућег егзистенцијалног упоришта Андрићевих јунака?

СИГУРНОСТ ЋУТАЊА И ТИШИНА НЕСИГУРНОСТИ

Један од најпознатијих момената целокупног Андрићевог опуса јесу чувене речи везира Јусуфа: „У ћутању је сигурност" (Андрић 2012: 75). Ова реченица остала на градитељском натпису уз Мост на Жепи, споменик је *културе заборава*, а Јусуфова мотивација за чин брисања сопственог имена вишеструко је интерпретативно подстицајна. Најпре, жеља за небивањем излаз је из терета и драме живота, чији опсег у приповеци може да буде само наговештен. Из места неодређености Јусуфовог живота, односно, лакуна његове биографије, остављен је простор за оно што је често приповедно језгро Андрићевих дела – за предање и гласину (Јерков 1992: 200). Истина о нечијем живљењу неодвојива је од онога што јој се наративно може (при)додати (Vukašinović 2020: 96), а управо се у саодносу друштва и сопства, појединац осведочује у времену. Друштво генерише причу о појединцу, а појединац може да говори у своје име, али само кроз призму других, јер исповест или сведочанство губе своју суштину ако им се изузму реципијенти.[3] Управо због тога, али не и само због тога, поступак везира Јусуфа представља важан моменат. Међутим, постоји могућност да његову жељу тумачимо не (само) као израз животног клонућа и разочарања у човека и човечанство, које неки проучаваоци повезују и са нихилизмом[4], већ као један особен заокрет од сфере културе ка урањању у природу.

Док је култура обележена разговорном буком (гласинама), у природи владају сасвим друге, недискурзивне мере. Оно што представља дуго трајање у култури,

2 Агнотологија је термин који је афирмисао амерички историчар Роберт Проктор као својеврсну *допуну* епистемологији. Наиме, као што се епистемологија бави знањем, потребно је установити и посебне *студије незнања*. Агнотологија је стога „наука о знању незнања", која може имати не само теоријски већ и практичан значај, будући да су облици незнања свеприсутни, а неретко и утицајнији у свакодневном искуству од знања (Bobičić 2016: 104–105). Празнине које за собом оставља чине заборављање саставним делом сећања, те је „proizvodnja neznanja, gubljenja i zaboravljanja" основ агнотологије, поготово имајући у виду савремену преплављеност информацијама (Asman 2018: 41). Осим књиге Алаиде Асман *Облици заборава*, још једну незаобилазну студију о теорији заборава *Лета: уметност и критика заборава*, написао је Харалд Вајнрих.

3 О категорији *самоодношења* и *светоодношења* ауторског ја, као и трагу појављивања бића у присуству језика погледати рад Александре Пауновић (2017: 222–223).

4 „Са свешћу да уметност продужава зло, као и да су уметничка дела само надгробни споменици, везир на мост не ставља никакав знак..." (Bošković 2013: 623)

укључујући и, на пример, све, па и древне архитектонске подухвате, несамерљиво је са дугим трајањем природе. У ћутању *јесте* сигурност, између осталог, зато што се спречава даље ширење приповести о нечијем животу, које га никада не могу представљати аутентично, већ увек посредно, домаштано. Излаз из немогућности сушштинског самоосведочења и из његове потенцијалне (зло)употребе управо је жеља за прикључивањем ономе што надилази културу и заједницу – а то је урањање у немост неживе природе.

И заједница и појединац трају онолико дуго колико је сећање на њих живо, а живо је увек у језику, који је најагилнији споменик *културе сећања*. Везирова намера и право на *заборав* представљају наличје те жеље, где се, парадоксално, може сачувати само оно што није могуће сачувати, и то на начин постојања природе. Ова жеља за стапањем са неживим, *дереализацијом*, укидањем сопства, бегом од кривице постојања, умногоме подсећа на неке будистичке концепте (в. Хејстад 2018: 357), што даје основа за мишљење да би правац проучавања Андрићевог дела са становишта филозофије (далеко)источних религија могао да дâ неке нове увиде о писцу, или потврди старе. Занимљива је, у том светлу, подударност између везирових мисли о томе како свака мисао и свака реч могу да донесу *зло* и да та могућност „веје из сваке ствари коју чује, види, рекне или помисли" (Андрић 2012: 75) и тога да је фундаментална мисао будизма човекова осуђеност „да сам сноси последице својих поступака" које су „непојмљиво далекосежне" (Хејстад 2018: 358). Излаз из зачараног круга стално обнављајуће кривице представља у будизму императив да се душа *укине властитим залагањем* и тиме се ослободи свих стега (Хејстад 2018: 358).

Сходно томе, Јусуфов чин свакако ваља тумачити не само као лични, већ и као филозофски и чак, на ширем плану, аутопоетички чин, будући да упућује на саму природу (уметничког) стварања и трајања, кроз мост као тековину културе. Све пролази и сва човекова земаљска прегнућа, укључујући и она најплеменитија, израз су таштине.[5] Све оно што је „универзална" вредност представља, заправо, само вредност у контексту постојања цивилизације као опстанка врлине у трајању. Ван опсега цивилизације, односно, културе као друге човекове природе (в. Голубовић 2006: 7), влада други, за човека неспознатљиви, али интуитивно доступни свет. Ипак, не треба превидети иронијски обрт на самом крају приповетке у виду тога да неименовани аутодијегетички приповедни субјекат осведочује жељу да (се) не буде осведочен.

Овај наративни заокрет упућује на потребу за појмовним разграничењем између *тишине* и *ћутања*. Ћутање, за разлику од тишине, има вољни моменат – оно је одабир или принуда да се не прича. Тишина пак више припада атмосфери, природи, односно доживљају изостанка звука (или одговора на питање). Управо се због тога у исказу *културе заборава* везира Јусуфа уочава ћутање, а не тишина

5 „Са тачке гледишта Сиријуса, Гетеова дела биће за десет хиљада година прашина, а његово име биће заборављено. Можда ће неки археолози тражити „сведочанства" о нашем времену. Та идеја увек је била поучна. Кад се о њој добро размисли, она своди сва наша настојања на дубоку племенитост коју налазимо у равнодушности. Она изнад свега управља нашим забринутостима према најсигурнијем, то јесте према непосредном." (Kami 2008: 92, подвлачење У. Ђ.)

– тишина не постоји јер је поништена приповедачевом причом о разоткривању несећања. Битно је запазити да је оно проистекло из *сфере природе* – из додира приповедног субјекта са каменом:

> „Кад се наслонио леђима на камен, осети да је још топал од дневне жеге. Човек је био знојан, а са Дрине је долазио хладан ветар; пријатан и чудан је био додир топлог клесаног камена. Одмах се споразумеше. Тада је одлучио да му напише историју." (Андрић 2012: 75, подвукао У. Ђ)

Питање *споразумевања* приповедног субјекта са каменом[6], као готово надналравни тактилни сусрет, има јасан аутопоетички значај. Штавише, неименовани мост је самим својим физичким постојањем подстакао приповедача на причу. Врло је у том смислу важно истаћи да се у издвојеној слици тела у додиру са каменом, чини да постоји нешто отрежњујуће елементарно, доступно и једноставно. Тело јесте *возило битка у свету* (Merleau-Ponty 1978: 97) и, као такво, оно причу омогућује. Штавише, Мерло-Понти тврди како природа, преко тела као предуслова перцепције, представља *мизансцен* нашег властитог живота – кроз бивање тела у сталном смо дијалогу са непосредним окружењем (1978: 334). Свест о телу као предуслову и нужности приповедања повећава се управо сусретом приповедача са не-телом у виду моста. Самосвест тела повезана је са самосвешћу живота у целини битка, који свој упечатљив и интензиван израз има у виду епифаније из *Знакова поред пута*:

> „Dođe trenutak kad osetim snažno i neobično, a odjednom, ne više jedan, izdvojen, utisak od sveta oko sebe, nego samu sveobimnu činjenicu postojanja, golu, divnu i strašnu. Postoji svet i ja u njemu. Postojimo. Gušim se od zanosa pred tom činjenicom i gubim se u traženju njenog izraza..." (Andrić 1978: 449, подвукао У. Ђ.)

И премда се везирова жеља за нестанком може читати као брисање из „књиге културе" и уписивање у немост природе, важно је напоменути да у контексту дистинкције између културе и природе, сам мост има издвојен, лиминаран положај. Представљен и кроз персонификацију („пребацивао преко себе људе и стоку") (Андрић 2012: 75) и кроз неусклађеност са пределом „уз који није могао да се приљуби" (2012: 75) – мост се може читати и као део природе (део предела) и као део културе (уметничко дело), односно, међупростор који омогућује трансфер из културе у природу. Као *нежив* ентитет, мост омогућује *живот* заједнице, али упркос неусклађености са пределом, он својом сталношћу и трајањем (и)остаје и својеврсна чињеница природе (в. Удовички 1988: 23). Полазећи из везирове сигурности ћутања као искупљујуће моћи несећања, он улази у домен тишине несигурности која бива откривена тек у контакту са приповедним лицем које, подстакнуто додиром тела (ја) и камена (не-ја), васкрсава причу. Уколико је мост, као што Драган Бошковић тврди „знак који самообјављује ону другост себе" (2013: 626), онда је и само приповедање његов израз. То *самообјављивање другости* оличено

6 Имагинирање камена код Андрића од представе пејзажа и мостова све до *Жене на камену* могла би бити инспиративна тема за даља истраживања.

у фигури моста може се повезати са узалудношћу саме његове функције, јер је право, коначно премошћавање заправо немогуће и расипа се у духу вечитог враћања као *делатном забораву*.[7]

ПОЗОРНИЦА И ИГРА КАО ФОРМЕ *КУЛТУРЕ ЗАБОРАВА*

Мост на Жепи има многа лица. Она, ипак, не допиру до слике планина које се размичу у неправилан амфитеатар, односно симболичне позорнице између земље, воде и неба *На Дрини ћуприје* (Петровић 2018: 508–509). Истичући како мотив *света као позорнице* има привилеговано место у Андрићевој поетици, Предраг Петровић прати његово постојање од обликовања јавног живота Травника (2018: 507), преко погледа Рајке Радаковић на београдски ноћни живот (2018: 511), све до Карађоза и театра сенки *Проклете авлије* (2018: 512). Позорница јасно упућује на друштвено, политичко па и светскоисторијско дел(ов)ање – њоме је маркирано постојање *јавне* сфере. Међутим, по још неким својим битним својствима, и позорница се може сматрати обликом *културе заборава*.

Позорница представља издвојени, перформативни, дакле, сценски простор, односно простор-унутар-простора. Међутим, оно што је пресудно за позоришни (сценски) простор није постојање граница између публике и глумаца, већ драмска радња. Узајамност драмске радње и драмског простора је нераскидива – драмска радња, штавише, омогућава драмски простор и због тога се може разумети и као једна од форми феномена игре.

Игра као једна од могућих конотација појма *форме* има своје значајно место у историји естетике (в. Драшкић Вићановић 2019: 246–254). Могуће везе између игре као форме и позорнице могу се увидети у оквиру разматрања Јохана Хојзинге о томе како просторна ограниченост игре представља израз привремених „svjetova unutar običnog svijeta, a služe izvođenju neke zaokružene radnje" (Huizinga 1970: 21). Сценски простор се, стога, може и поистоветити са простором игре. Попут игралишта и позорница је *просторно и временски ограничена* и покушава да у својим оквирима успостави неку врсту реда, који подразумева ритам, хармонију, али и напетост (Huizinga 1970: 21). Игра је, попут драмског извођења, не-збиља, али то је не чини неозбиљном (Huizinga 1970: 15), а Хојзинга тврди не само да игра изнова потврђује „nadrazumski značaj našeg položaja u kozmosu" (1970: 13), него чак да целокупна култура потиче из игре (1970: 67).

Како онда, у односу на ово сагледавање игре као темеља културе[8], може позорница припадати *култури заборава*? Ками у *Митu о Сизифу* глумца назива „mimičarem prolaznog" који се „kreće i usavršava samo u prividnom" (Kami 2008: 94).

7 „Duh večitog vraćanja nije u pamćenju, već u rasipanju, u zaboravu koji je postao delatan." (Delez 2009: 100)

8 Ипак, вреди истаћи да постоје и друкчија виђења. Роже Кајоа у књизи *Игре и људи* тврди да Хојзингино дело није студија игара, него истраживање плодности духа игре у домену културе (Кајоа 1965: 31). За разлику од Хојзинге, Кајоа успоставља прецизну класификацију игара (agon, alea, mimicry, ilinx), коју анализира са структурне стране (1965: 40).

За разлику од материјалне баштине и облика уметности које остављају за собом траг, (драмска) игра је неухватљива и као ниједан други облик културе, унапред осуђена на заборав. Ипак, заборав, вреди истаћи, не значи и немогућност понављања. Свака позорница као игралиште јесте *ӣразан ӣросшор* који живи само онда кад се (привремено) испуни садржајем игре. Позорнице, дакле, јесу израз *кулшуре заборава* будући да су самим својим постојањем предодређене за нестајање – јер, као што смо већ истакли, не само што у сталности нема игре, већ је игра једино могућа као подскуп живота, који и не може бити представљен на друкчији начин до *ӣричом о ӣрисећању*.

Осим споменутих Андрићевих романескних позорница, могу се издвојити и многе „мале позорнице" као простори игре у оквиру његовог приповедног опуса. Три се издвајају: ерос посматрања игре стопала (*Иīра*), балет као плес за живот (*Аска и вук*) и суровости дечјих игара (*Деца*).

Извориште игре у истоименој приповеци налази се у самом опажању. Свезнајућа приповедна инстанца упућује нас на извесног Лазара, који, седећи за столом једног ресторана на приморју, посматра мушкарца и жену како разговарају за суседним столом. О самом Лазару и посматраним особама се мало тога сазнаје – чак се не расветљава у каквом су заиста односу мушкарац и жена – а у први план избија слика жениних стопала. Она се описују упечатљивим призорима везаним управо за сферу позоришта: упоређују се, тако, са „позориштем лутака" које концима управља невидљив редитељ (2012: 494) или се њихово кретање назива *чудном ӣаншомимом* (2012: 494). И као да су осамостаљени од жениног тела, табани пролазе кроз сталне и драматичне трансформације у свести Лазара као посматрача: од призора затегнуте коже сасвим обичних ногу, преко персонификација[9] (стопала би тада чак добијала и гримасе), све до изузетно занимљивог поређења са еволуцијом живота на земљи:

> „Одмах затим, за стопала су се мењала даље и у непрестаним покретима прелазила цео природни развитак, од најнижих врста до човека. Она су била пераја, па неразвијени удови изумрлих врста гмизаваца, па незграпне шапе, па су опет постајала стопала смело исправљеног двоношца." (Андрић 2012: 494)

И оно што је најеротичније у овом приказу није фетишизам, већ посвећеност у предочавању сваког детаља промена везаних за померање стопала. Њихов магнетизам не налази се у томе што јесу то што јесу на телесан начин, већ што се крећу – што учествују у игри. Дакле, оно што опчињава нису сама стопала, него оно што се не може овековечити – неухватљиви прелаз у покрету, који, видели смо у одломку, такође постоји на начин постојања природе. И не само то – у стопалима је уписана древност која превазилази свако људско сећање: призори еволуције у малом представљају само пропламсај свега онога што је остало заборављено и пре него што је уопште могло да буде (од стране човека) упамћено. На врло сличан начин представљена је и лепота девојчурка из *Бајрона у Синшри*, где је за усне речено да „имају

9 „Превијали су се у свим прегибима. Бечили су се један на другог, церили се и мрштили, грчили и борали у љутите гримасе." (Андрић 2012: 494)

нешто и од вегеталног и од минералног света" (2012: 178). Тихомир Брајовић је приметио да у тим призорима путености има нечег „атавистички елементарног" (2015: 164), што призива нешто што је у човеку инстинктивно и анимално. Међутим, смисао еротизма у оба примера надилази импулс за нагонским и постаје рефлексија о неухватљивости лепоте, сродна размишљању о природи свет(л)а *Јелене, жене које нема*. Таква лепота уједно је и тајна и заборав и може бити доступна само кроз игру као чулни израз духовног. Стопала, стога, бивају, кроз своју игру, суштина (драме) лепоте, а Лазаров поглед представља улог посебног интелектуалног и емоционалног ангажмана у предмет фасцинације.

Ипак, у контексту размишљања о култури заборава, поставља се питање шта од игре остаје? Лазар одлучује да прође поред пара људи тако да не опази женино лице. Њу више никад неће видети, али, како се каже „игру није заборавио" (Андрић 2012: 495). Оно што је заправо остало јесте *избор заборава* – жеља да се *не сазна* јер би сазнање покварило мистерију лепоте. Уколико би лик жене био меморисан, доживљај лепоте би, својом конкретизацијом, био нарушен. Осим што је сама игра стопала као форма израз *културе заборава*, оно што је заправо остало запамћено представља вољни одабир да се не запамти нешто друго. На тај начин оно што је пресудно за свет *Игре* представља управо оно што није изречено и до чега се није дошло.

За разлику од *Игре,* друге две споменуте приповетке – *Аска и вук* и *Деца* – обележене су још једним важним мотивом – мотивом насиља. Насиље помешано са крхкошћу и нежношћу у контексту игре као спаса од смрти (*Аска и вук*) и игре као манипулације (*Деца*) – представљају још две могућности за разматрање израза културе заборава код Андрића. Њима би заједничко било питање заборава као стратегије превазилажења трауме. Уколико се сећање доживи као терор повратка трауме, која на тај начин добија нови живот, заборав омогућује функционални наставак живота (в. Asman 2018: 56).

Судбине многих Андрићевих јунака показују кобност не заборава, већ сећања. Она се често очитује у гомилању као психичком механизму одбране. Тако је интересантно како Џелалудин-паша из *Приче о везировом* слону, упркос својим крвничким поступцима, страствено скупља писаљке (калеме) (2012: 271), а живот „Госпођице" Рајке Радаковић бива одређен као „[в]елика, дивна и смртоносна пустиња штедње у којој се човек губи као зрнце песка" (2012: 267). Важно је запазити да борба против сећања представља упориште идентитета неких Андрићевих јунака, где запажено место има Омерпаша Латас, који „је готово лишен својстава од којих се твори његово право ја" (Ахметагић 2019: 107). Одабир да се сопствена судбина измени и симулација идентитета узрокована немогућношћу јунака за самоприхватањем (Ахметагић 2019: 108), не би били могући без жеље за (само) заборавом (в. Asman 2018: 61), јер тек она отвара простор за одрживо успостављање новог идентитета.

Постоји и једна врста посебне склоности Андрићевих јунака према записивању[10] и то се не тиче, на пример, само списатељских ангажмана травничких конзула,

10 „Pokazuje se: ono što je napisano lakše se zaboravlja. To je od davnina najdelotvornija od svih strategija zaborava." (Vajnrih 2008: 10–11)

нити формирања хроника (Алихоџа), већ и тога да је оно што је за *Госпођицу* пресудно, заправо, ненаписани, фантомски, имагинарни роман уштеђевине Рајке Радаковић (Јерков 1999: 195). Покретач за Рајкино деловање управо је оно што она *није* могла, а то је преображено у заборав самог живота настао услед поистовећивања живота и штедње. Ипак, сви записи, колекције и гомиле, неодбрањиви су од смрти.

Оно што се у Андрићевом делу чини одбрањивим и од саме смрти јесте лепота. Попут стопала из приповетке *Игра*, сржлепоте Аскиног плеса јесте нематеријалност – покрет. Штавише, Хојзинга тврди да је плес „најчистији и најсавршенији облик игре" (1970: 219). Алегоријска природа приповетке је наизглед сасвим јасна: вук је насиље и смрт, Аска је невиност, лепота и живот[11]. Међутим, шта уколико бисмо положај две животиње сагледали неалегоријски – уколико би вук био, заправо, жртва лепоте Аскине игре? Та визура отвара још једну прилику за онеспокојавајуће песимистична тумачења Андрићевог дела.

Делез тврди да, уколико је понављање могуће, оно је пре чудо него закон (2009: 16). Аскина игра представља *чудо* понављања, које је тако и непосредно одређено („И играла је. То није више била игра, него чудо.") (Андрић 2012: 442). Знаковито је да Аска није *говорила* о својој трауми, већ ју је уметнички транспоновала и чак институционализовала поставивши „чувени балет" (Андрић 2012: 444). Одабир да се не прича о „највећим и најтежим стварима свога живота" (2012: 444) трансформисао се у уметнички импулс[12] и, поставши нешто друго, бива, у својој првотности, *продуктивно заборављен*. Игра је ту и форма заборава, али и синегдоха живота као истрајавања у непрестаној борби.

И као што Аска није желела да говори о својој трауми, то није желео ни приповедач приповетке *Деца*. Штавише, насупрот приповедном оквиру и стварању атмосфере непролазности сећања на болно искуство детињег насиља, које се рефлектује чак и на снове, стоји:

> „Тек доцније, младићке године избрисале су потпуно тај спомен из мога сећања и истисле ту слику из мојих снова. Али то је већ био заборав, смрт детињства." (2012: 182)

Упркос свим детаљима изнетим у приповеци, на крају је заборав непосредно идентификован као преовлађујући. Иронично је што приповедач своју живописну исповест обликује из перспективе *након заборава*, односно, како каже, смрти детињства. Заборав, дакле, није негација сећања, већ се с њим преплиће на различите начине (Asman 2018: 16). Сурова игра гоњења дечака у приповеци представљена је као формативно искуство[13] у односу на које се може увидети и суровост

11 Мотив јагњета као есенције чистоте и лепоте може се наћи и у Андрићевој приповеци *Слепац*. У овој причи тајни покретач живота једног слепца, који га чува и прати, представља *светлосно јагње*. (Андрић 2012: 600)

12 А заборављање је, треба истаћи, „osnovna pretpostavka umetničke i duhovne kreativnosti" (Asman 2018: 56).

13 Неки проучаваоци су ову Андрићеву приповетку већ тумачили како у контексту преласка из света детињства у свет одраслих, тако и из размишљања о игри као антрополошкој категорији, и то управо у односу на теоријска полазишта Хојзинге и Кајое (Стојановић 2021: 354–355).

као мера света, чији је облик *борба као игра* (Huizinga 1970: 121). И попут *Игре* где је за причу кључно оно што се није (до краја) реализовало, у приповеци *Деца* пресудно је оно што приповедач *није* урадио. Одабир да се не удари јеврејски дечак преломан је животни тренутак за приповедача, који, и поврх свог наведеног завршног исказа, не може да се смести у заборав. Ипак, само истицање заборава, показује још једном делатан карактер. Парадоксално, заборав постаје начин сећања (в. Вранеш 2016: 280).

СНЕГ И ПРИРОДА ЗАБОРАВА

Призори зиме и снега имају посебно место у Андрићевом делу. Овај мотив није прошао незапажено ни у стручној рецепцији. Осим што се о мотиву снега писало, наравно, у оквиру ширих целина, куриозитет је да су чак три рада о Андрићу посвећена мотиву снега.[14] Разлог истицања снега овом приликом је његов посебан значај у контексту размишљања о забораву.

Иако се снег појављује у различитим облицима у Андрићевом опусу, најрепрезентативнији је призор снега у *Проклетој авлији*, будући да отвара хоризонт размишљања важан и за Андрићеву иманентну поетику. Призор снега који прекрива гробове на крају дела, представља чин поништавања како сваког сећања тако и сваког заборава (Јерков 1999: 224). Упризорење снега – који изједначава све линије, брише све разлике – може бити схваћено и као израз крајњег нихилизма, сазнање о смрти као потпуном и коначном крају (Јерков 1999: 225). Међутим, ово виђење везује се само за сферу културе – будући да је неумитност смрти истина са становишта човека као бића културе, али не и као биће природе. Свет је постојао милионима година пре човека, а, по свему судећи, постојаће и много након човековог бивања на планети – и та мисао може довести до заокрета у имагинацији снега који прекрива *Проклету авлију*. Јесте, на самом крају дела нема ничег осим чињенице смрти (Kalezić Đuričković 2020: 215) – међутим, шта ако се иза сваког простора сећања и заборава отвара *нови живот ствари*, ван антропосфере? Слотердијкова разматрања о феномену *места без својства* (2015: 972) могу бити блиска Андрићевом поништавајућем пејзажу као *неисписаној табли* која је дошла након свих исписаности.

Разматрања везана за читање *Моста на Жепи*[15] показују у којој мери је природа равнодушна према свим човековим прегнућима, али и како се брисањем из памћења као праксе културе, долази до заборава као урањања у сферу природе. У природи, као свеопштем изједначавању, могућ је мир уточишта. Мотивом снега култура заборава се, дакле, преображава у природу заборава, а она не мора

14 И то радови Софије Калезић Ђуричковић „Симболика бјелине и зиме у романима Ива Андрића *Проклета авлија* и Бориса Пастернака *Доктор Живаго*", Дијане Хаџизукић „Мотив хладноће у приповедним свјетовима Иве Андрића и Бранка Ћопића" и Татјане Јовановић „Снег и хладноћа као конститутивно начело карактеризације Андрићевих ликова".

15 Детаљ вредан помена у *Мосту на Жепи* је како *мисао о могућем злу веје*: „Однекуд се устали у њему ова мисао: свако људско дело и свака реч *могу* да донесу зло. И та *могућност* поче да веје из сваке ствари коју чује, види, рекне или помисли." (Андрић 2012: 75, курзив Андрић, подвукао У. Ђ.)

да буде сагледавана нихилистички. Заборав представља дубљи облик сазнања, у коме су све речи недовољне и сви гестови узалудни, али чињеница не-бивања може представљати једну специфичну врсту утехе.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Шта нам, напослетку, заборав може говорити о Ја? Уколико се Ја доживи као „organ predosećanja napuštenosti i rastanka" (Sloterdijk 2015: 156), онда је у само сопство већ усађена идеја о забораву као његовој неизбежности. Оно јесте меланхолично, јер због чињенице растанка мора то бити, међутим, крај приче о Ја није уједно и његов крај. Андрић нам кроз упризорења моста, снега и игре показује на које све начине заборав доноси вредност сећању. Стога, иако је сваки исход живота јасан и унапред познат, није свеједно којим ће се садржајима животни пут испунити, укључујући и оне садржаје који су одабрани да буду избегнути.

Тако и Андрићеви *Знакови поред пута* – као дело једног децентрираног, расутог приповедног и рефлективног субјекта (Јерков 1999: 198), где оно што је „неречено, неиспричано, неисповедано, неисписано [...] чува искристализовану човекову есенцију" (Пауновић 2017: 232) – показују могући путоказ бивања-у-књижевности данас. Свако читање јесте и заборављање, и то макар на два начина: као психолошки процес (ниједан текст не може бити обухваћен у целости свих његових семантичких капацитета) (в. Asman 2018: 40) и као подсећање на делатну отвореност заборава према свету.

У дестабилизованом свету, „књижевна имагинација указује се као тачка духовног и егзистенцијалног упоришта" (Бајчета 2018: 869). Андрић нам својим делом показује моћ те имагинације. Уколико је циљ херменеусије сазнавање бити саме ствари (Јерков 2015: 284), где се уживати може *чак и у ономе чеīа нема* (Јерков 2015: 285), онда нам размотрени призори културе заборава показују један шири поетички значај за Андрићево дело.

Смисао заборава и јесте у његовом самооспоравању. И то не треба заборавити.

ИЗВОРИ

Andrić 1978: Ivo Andrić, *Znakovi pored puta*, Sarajevo: Svjetlost.

Андрић 2012: Иво Андрић, *Сабране īрийовеīке*. Прир. Жанета Ђукић Перишић, Београд: Завод за уџбенике.

ЛИТЕРАТУРА

Asman 2018: Alaida Asman. *Oblici zaborava*. Prev. Aleksandra Bajazetov. Beograd: Biblioteka XX vek.

Ахметагић 2019: Јасмина Ахметагић, „Човек без својстава: губитак супстанцијалности у *Омерīаши Лаīасу*", *Андрићев Лаīас*. Зборник радова. Ур. Бранко Тошовић. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität; Bukurešt: Departman za rusku i slovensku filologiju Fakulteta za strane jezike i književnosti Univerziteta: Udruženje Srba u Rumuniji; Banjaluka: Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske; Beograd: Svet knjige: Nmlibris, 101–114.

Бајчета 2018: Владан Бајчета. „Постхерменеутика српске књижевности". *Летопис Матице српске*, год. 194, књ. 501, св. 6, 867–874.

Bobičić 2016: Nađa Bobičić. „Neznanje kao mnoštvo: feministički pristupi epistemologijama neznanja". *Genero*, br. 20, 101–127.

Bošković 2013: Dragan Bošković. „Bez imena i znaka: Nihilizam Andrićeve figuracije mostova". *Slavistična revija : časopis za literarno zgodovino in jezik*, g. 61, sv. 4, 621–629.

Брајовић 2015: Тихомир Брајовић. „Између понора и узлета: два лица еротизма у Андрићевој причи *Бајрон у Синтри*". *Свеске Задужбине Иве Андрића*, г. 34, св. 32, 158–190.

Vajnrih 2008: Harald Vajnrih. *Leta. Umetnost i kritika zaborava*. Prev. Drinka Gojković. Beograd: Fabrika knjiga.

Вранеш 2016: Бранко Вранеш. „Жалац сећања: Иво Андрић и јужнословенска филологија". *Књижевност и језик*, 63, 3–4, Београд, 279–289.

Vukašinović 2020: Želimir Vukašinović. „Slika svijeta, subjekt i priča ili na zapadu ništa novo". *Речи : часопис за језик, књижевност и културолошке студије*, г. 2, бр. 13, 86–97.

Golubović 2006: Zagorka Golubović. „Savremena civilizacija i kultura: napredak i regresija". *Годишњак за социологију*, Београд, год. 2, бр. 2, 2006.

Delez 2009: Žil Delez. *Razlika i ponavljanje*. Prev. Ivan Milenković. Beograd: Fedon.

Драшкић Вићановић 2019: Ива Драшкић Вићановић. *Завођење ума: огледи из естетике*. Београд: Досије студио.

Јерков 2015: Александар Јерков. *Европа и књижевна истина: смисао (књижевне) имагинације*. Филолошки факултет, Београд.

Јерков 1992: Александар Јерков. „Иманентна поетика Андрићевих романа". *Свеске Задужбине Иве Андрића*, год. 11, св. 8, 200–236.

Јерков 1999: Александар Јерков. „Неизрецива мисао смрти и неименљиво у *Проклетој авлији*: смисао Андрићеве поетике". *Свеске Задужбине Иве Андрића*, год. 18, св. 15. 185–241.

Kajoa 1965: Rože Kajoa. *Igre i ljudi*. Prev. Radoje Tatić. Beograd: Nolit.

Kalezić Đuričković 2020: Sofija Kalezić Đuričković. „Simbolika bjeline i zime u romanima Iva Andrića *Prokleta avlija* i Borisa Pasternaka *Doktor Živago*". *Matica: časopis za društvena pitanja,nauku i kulturu*, god. 21, br. 83, 209–230.

Kami 2008: Alber Kami. *Mit o Sizifu*. Prev. Vesna Injac. Beograd: Paideia.

Merleau-Ponty 1978: Maurice Merleau-Ponty. *Fenomenologija percepcije*. Prev. Anđelko Habazin, Sarajevo: Veselin Masleša.

Пауновић 2017: Александра Пауновић. „Љескање душе и/или љескање сопства – *Знакови поред пута* Иве Андрића". *Савремена проучавања језика и књижевности: зборник радова са VIII научног скупа младих филолога*, одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу 2. априла 2016. године, књ. 2. Ур. Маја Анђелковић. Крагујевац: ФИЛУМ, 2017, 221–235;

Петровић 2018: Предраг Петровић. „Свет као позорница у романима Иве Андрића". *Дело Иве Андрића*. Ур. Миро Вуксановић. Београд: Српска академија наука и уметности, 503–516.

Sloterdijk 2015: Peter Sloterdijk. [*Sfere II: Makrosferologija] Globusi*. Beograd: Fedon.

Стојановић 2021: Лола Стојановић. „Конструкт детињства у Андрићевој приповеци *Деца*", *Књижевна историја*, год. 53, бр. 173, 349–371.

Удовички 1988: Иванка Удовички. *Критичко-есејистичко дело Иве Андрића*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

Хејстад 2018: Уле Мартин Хејстад. *Културна историја душе*. Лозница: Карпос.

Huizinga 1970: Johan Huizinga. *Homo ludens: o podrijetlu kulture u igri*. Prev. Ante Stamać. Zagreb: Matica hrvatska.

Uroš Z. ĐURKOVIĆ

IVO ANDRIĆ AND THE CULTURE OF FORGETTING

Summary

Ivo Andrić's literary work is analyzed in terms of *the culture of forgetting*. The culture of forgetting is comprehended neither as an antithesis of *the culture of remembrance*, nor as a political or ideological construct, but as a particular Andrić's sensibility, that shows the ubiquitous wish for being overwhelmed by non-existence, preserved in disappearance, fused with oblivion in silence. Therefore, certain aspects of Andrić's literary work in the light of the culture of forgetting are emphasized: 1) silence as a form of forgetting; 2) theatre stage and play as strategies of forgetting; 3) snow as an important motif in Andrić's literature. Special attention is given to the four of Andrić's short stories: *The Bridge on the Žepa* (Most na Žepi), *Aska and the Wolf* (Aska i vuk), *Play* (Igra), and *Children* (Deca).

Key words: Ivo Andrić, forgetting, poetics, motif (narrative), short story, philosophy of literature

Рад је предат 28. маја 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

БАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА СОЦИОЛОГИЈА ПРАВО И ЕКОНОМИЈА

UDK 343.6(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38282

Originalni naučni rad

*Vanda B. BOŽIĆ**
Faculty of Law, Union University, Belgrade
Faculty of Law, University of Business Academy, Novi Sad

*Mirjana V. ĐUKIĆ***
Faculty of Law, University of Prishtina, K. Mitrovica

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGICAL ASPECT OF PROTECTION LIFE AND BODY IN THE REPUBLIC OF SERBIA AT THE LAST TWO DECADES

Abstrakt: The criminal justice and criminological aspects of the study includes an analysis of the system of protection of life and physical integrity of the Republic of Serbia in the last two decades. The research of criminal law protection of life and body was conducted on the basis of legal-dogmatic, comparative and statistical methods, with a comprehensive analysis of the type and amount of sentences imposed on adult perpetrators of crimes against life and body in the last twenty years. The paper starts from two key hypotheses: the first - that today the number of punishable behaviors by which the protective object is human life and body is significantly higher than twenty years ago, and the second - that two decades ago crimes against life and body were more severe penalties compared to today. Although the punishments were stricter at the end of the 1990s (the death penalty was also prescribed), the RS Criminal Code prescribed a much smaller number of crimes against life and body compared to today. However, it should be concluded that a larger number of prescribed criminal offenses does not lead to more penalties nor to the imposition of heavier sentences. The study and comparison criminal and criminological sources has led to results - a significantly increased number of new incriminations of illegal behavior in the past two decades (murder with reckless violence, murder of a child or pregnant woman, murder of a family member he previously abused, female genital mutilation, etc.). The legislator is making a big step forward in 2019 when he introduces a life sentence in the RS Criminal Code, which has caused a lot of controversy. Statistical analysis of reports, charges and convictions for crimes against life and body indicates a rapid decline in the number of convictions in relation to the number of reports. In the segment of repressive measures, the death penalty was imposed in only one case in the period from 1998 to 2002, while the sentence of imprisonment for 40 years in the same period was imposed in only 62 cases. It should be noted that the short-term prison sentence of 3 (three) to 6 (six) months (a total of 2692 sentences in the observed period) was most often imposed. Mild penal policy and too many crimes against life and body lead to inefficiencies in the judiciary.

Key words: crimes against life and body, criminal sanctions, criminological and criminal law aspect.

* Assistant professor, e-mail: vanda.bozic@pravnifakultet.rs.
** Assistant professor, e-mail: mirjana.djukic@pr.ac.rs.

INTRODUCTION

Criminal acts against life and physical integrity are by rule classified within all legal codes in the world, in our Criminal Act as well, in a separate part thereof, namely, the initial part. Latest modifications of and amendments to the criminal legislation have increased the number of criminal acts against life and physical integrity, particularly due to civilized achievements and studies of social-legal sciences, such as criminal law, criminology, sociology, biology, psychology, psychiatry and other. All criminal acts against life and physical integrity accompany the institutes of criminal law incrimination of socially illegal acts, starting from the perpetrator, the act of perpetration, manner and method of perpetration, degree of risk from individual perpetrator, type of passive subject, location, time and means of perpetration, as well as the consequence of the criminal act (Božić & Đukić 2021: 213). Finally, possible mitigating and aggravating circumstances are also considered, resulting, through implementation of criminal-procedural provisions of the special law, in imposing of a certain criminal sanction for the perpetrated criminal act (Božić 2019II: 319-334). One of the most frequent criminal acts against life and physical integrity is murder and first degree murder, which is also the oldest known type of criminal act against life.

This study is our attempt to perceive the development of criminal acts against life and physical integrity in the Republic of Serbia in the periods before and after implementation of reform of criminal-material legislation, to compare similarities and differences in chronologic perception of these criminal acts and provide possible suggestions for certain modifications of and amendments to criminal legislation in this segment, that could ensue in the future. The study covers three segments. In the first part are considered the representative features of crimes against life and body from the criminological aspect. The second part presents criminal law protection of life and physical integrity existing in current criminal-material regulations. The third part contains research and analysis of criminal acts against life and physical integrity in relation to the number of reports, accusations, convictions and imposed penalties for the period 1998-2019. Concluding considerations provided possible proposals of *de lege ferenda.*

CRIMINAL ACTS AGAINST LIFE AND PHYSICAL INTEGRITY – CRIMINOLOGY ASPECT

Deprivation of life and bodily harm of another person has been present since ancient times in development of human civilization. Progress of society and social, economic, political changes, development of technology, production of more modern weapons, dangerous tools, has initiated various forms of murder and inflicting of bodily injuries. In accordance with modern social trends and appearance of new forms of illegal behaviors directed against life and physical integrity, criminology itself provides phenomenology, etiology and victimology standpoints (Garland, Sparks 2000: 189). It is important to distinguish existence of a complete range of determinants, manifestations forms and variety of perpetrator and victim profiles, thus rendering their unification and uniting in one location impossible. Therefore, for the purpose of this study, we shall recapitulate the representative features of this type of criminality.

The murder or bodily injury phenomena themselves imply scary situations where the perpetrator uses violent methods. Although that need not be the case, among various typologies of criminality, this type of criminal act has been classified within the category of criminality of violence or violent criminality (Jovašević 2017: 19). Two situations can be observed, in the first violence is applied directly (immediately) and the second, where the perpetrator does that in a roundabout, indirect way. Direct attack on life and physical integrity is expressed through direct contact of the perpetrator and passive subject, e.g. in murder through a fight, recklessly violent behavior, inflicting of serious bodily injury with a dangerous tool or weapon. Consequence of an indirect approach is when the perpetrator was obliged, and did not provide help to a helpless person, or exposed them to danger leading to death. Therefore, violence need not be applied directly, but what is important is that the obligation exists to provide help to a passive subject in a situation caused personally by the perpetrator. Murder classification in criminology is similar to that provided by the criminal law literature, looking, apart from the motive and manner of the perpetration, into the personality of the perpetrator and the social environment (Miethe, Drass 1999: 1-3). In the cause-effect relation between phenomenology and criminal etiology, various appearing forms are explained by certain determinants of constituting, psychological and social in nature. We encounter endogenous and exogenous factors of criminal behavior even in the oldest criminological theories, and they correspond to current situation and perceptions in modern criminological etiology (Theory and causes of crime, 2016: 1-9; Radu 2018: 136-138).

Exogenic etiology describes criminal behavior with a series of macro and microsocial factors (Tittle, Burke & Jackson 1986: 406-407). Despite their implication of criminality as a global phenomenon, they are also related to individual illegal behavior, that is, they can help explain causes of criminality in violence and, more precisely, perpetration of criminal acts against life and physical integrity. One should keep in mind not to stress exclusive effect of exogenous factors, as in majority of cases their conjunction with endogenous factors creates fertile ground for perpetration of these criminal acts. We should also avoid exclusivity in terms of effect of each individual exogenous factor, but instead observe criminal behavior as a result of their interactive relations. Economic crisis causes fear and social insecurity, therefore favoring perpetration of murder out of greed, but other forms as well (Đurđević 2014: 286). It is characteristic of the war and post-war periods, that create social and individual degradation. Criminal acts against life and physical integrity are mostly a consequence of Vietnam syndrome (Fleming 1985: 125), but also of other personality disorders caused by war destruction. Accessibility of arms, acceptance of violence as a normal way of conflict resolving, as well as the paralyzed system of social control bodies, all represent segments of social disorientation and anomy that favorable soil perpetration of criminal acts of violent criminality (Nikolić-Ristanović 1996: 607). Since the 1990-ies and on, we have observed an increase in the number of murders by individuals, but also by members of organized criminal groups (Hauck & Peterke 2010: 411-412). The link between terrorism and organized crime is reflected in the smuggling of weapons and equipment for terrorist acts as well as the undertaking of terrorist activities

by politically motivated criminal organizations with the aim of bringing their people to power (Josipović, Božić 2022: 246). Murders among members of criminal organizations are result of need to eliminate competition in the criminal market, particularly in periods of economic crises, when acquiring of economic gain for survival is most prominent (Prescott, Pyle, Starr 2020: 1674; Đukić 2019: 390).

Migrations, particularly those implying transfer from the country to the city, may represent one of the factors of criminal acts against life and physical integrity (Ignjatović 2016: 34). Generally it involves persons that have not acquired any or have a low education level, are of generally low social status, and considering life in the city an opportunity for improvement. However, in such an urban environment as the city, they cannot have a position at the centre, but on the margins of society, where cultural gap and conflict are manifested. In an effort to distinguish themselves, they usually rebel through violent committing murders, individual, and more often by forming street gangs (Jugović 2014: 55). In age structure, these are mostly minors or younger adults.

Although the following part of the study will deal with adult perpetrators of criminal acts against life and physical integrity, we should mention here the exogenous microsocial factors mostly causing violent behavior of minors. These are the family of origin, school and education, means of mass communication (Omboto, Ondiek, Odera, Ayugi 2013: 19). Relations within a family as pillar of society create the personality of an individual (Dimić 2021: 69). It is usually the degrading families that breed minor delinquents, who, following their parents' example and due to generally disturbed family relations since early childhood, perpetrate criminal acts against life and physical integrity (McCord 1991: 398). Accessibility and constant follow-up of means of mass communication, especially the internet, with criminal content, alienate the individual from the real world and bring them into a dimension where violence is treated as a normal occurrence (Ignjatović 2011: 202). By adopting such content, criminal behavior is being learnt in an indirect way.

Although minor forms of crime against life and body are being called for diversionary models are increasingly being called for in order to reduce the recidivism rate (Farrell, Betsinger, Hammond 2018: 5; Siegel, Welsh 2017: 653; Caldwell 2011: 106; The *children's* hearings system in Scotland 2013: 14) insufficiently developed diversion programs, unsuccessful preventive policy, are one of the factors that can contribute to the continuation of a criminal career in adulthood. Namely, in the period 2012-2019,[1] the perpetrators of the mentioned category of criminal offenses are mostly adults (26917), while juveniles appear as perpetrators in almost eight times fewer cases (3522). In both categories, the perpetrators of crimes against life and body are most often male (among adults – 25,145; among minors – 3,261), while the number of female perpetrators is significantly lower (among adults – 1,772; among minors – 261) (Global Study on Homicide 2019: 23).[2] It is interesting that the year of the beginning of the pandemic

1 The data obtained from the Republic Bureau of Statistics are presented, according to the author's processing.

2 Regarding the gender structure of the perpetrators of murders, the situation is similar in other countries. Namely, according to UNODC surveys for 2014, 2015 and 2016, 90% of perpetrators are men and 10% are women, in 49 countries.

was marked by a smaller number of these crimes in both age groups, which is contrary to expectations (adult perpetrators – 2309, of which male – 2146 and female – 163; minors – 349 – male – 323 and female gender – 26).

Psychological factors are conditioned by exogenous agents, as social environment affects creation of personality and its social components. Murder as a crime may also be a product of innate mental disorder, or diseases acquired through life (Boduszek, Hyland 2012: 866-867). According to results of a research conducted by doctors specializing in neuropsychiatry, murders were predominantly committed by persons suffering from schizophrenia: *Shipkovenski* – examined 44 murderers in the clinic, of which 17 were mentally ill, among whom 15 were schizophrenics; *Wetzel* – out of 119 mass murders, 82 perpetrators were fibulas ill, of whom one third were persons suffering from schizophrenia; *Bleuler* – although imprecise, his conclusion of a very high rate of schizophrenics among murderers is significant (Aćimović 1974: 176-177).

From the aspect of victimology, each person may fall victim to a murder or bodily injury. An individual accidental bypasser can, say, become a target of an attack by a person who's suffered deep frustration at the moment of their encounter. Beside this one, situations are also possible where the victim has personally provoked the perpetrator, or their material wealth status determined them as the target of the attack. The multitude of such situations have made it necessary to draw various victim typologies, taking into consideration those concerning the actual criminal act of murder. Such are the innocent victim, provocating victim, slightly blamed victim (Konstantinović-Vilić, Nikolić-Ristanović, Kostić 2012: 456). Among the latent victims we distinguish the bio-psychologically predisposed, socially predisposed and psychologically predisposed victims. The bio-psychologically predisposed victims are old, deaf, mute persons, invalids, the socially predisposed victims are those determined by their social status as potential victims and, finally, psychological predisposition is borne by the naïve, superstitious persons, etc. (Lindgren, Nikolić-Ristanović 2011: 67-69). According to the gender structure, in 82% of cases women are victims of murder (34% by spouses; 24% by other family members and 42% by persons not belonging to the family environment), while a smaller percentage (81%) are male victims (Global study on Homicide 2019: 23-24).

The crime of murder evokes fierce condemnation, which is a realistic and expected reaction. Violation of social and legal norms by committing the most serious criminal acts evokes the aversion that is deeply enrooted in society, and has characteristics of retributivist approach (retribution) (Bedau 1978: 601-620) namely, that punishment for the murderer is to be proportional to the evil they inflicted. Such is the death penalty that existed in Criminal Law of Serbia until 2002. After the abolition thereof, various long-term imprisonment sentences remained in force and the life imprisonment sentence was introduced in 2019. A question that arises is whether a large number of predicted severe sentences achieves the purpose of general prevention, whether they are frequently imposed, and whether all perpetrators of criminal act of murder are being processed until the end of the proceedings, that is, are effectively convicted? The data from, e.g., the Black Book, referring to mafia liquidations

in Serbia, do not inspire hope. In the period between 2012 and 2021, the total number of victims reached 175 (175 murders), out of which only 18 (10,29%) reached final verdict, while perpetrators remained unknown in as many as 102 cases (58,29%) (https://www.crnaknjiga.rs/). When it comes to mafia liquidations, let's assume that the problem may lie in obstruction proving and discovering of perpetrators under the protection of organized crime. We shall present the situation the judicial institutions are facing in terms of this type of criminal acts under protection of classic crime in the statistics part of the study.

POSITIVE CRIMINAL LEGISLATION – CRIMINAL CODE OF RS

Criminal Code of 1977 had been modified several times and remained in force until passing of the new criminal act in 2005. Latest modifications thereof in 2003 introduced certain novelties, both in terms of some forms of first degree murder, and in terms of the level of predicted penalties for various forms of murder. Namely, standard murder was penalized by imprisonment for a minimum of seven years. As the Republic of Serbia committed, by joining the Council of Europe on 3rd April 2003, not to have the option of imposing death penalty for any criminal act, the given modifications allowed to impose the penalty for first degree murder of a minimum of 12 years, or forty years of imprisonment. Also, change in the social system ceased the need to protect the person working on maintenance of public order, arrest of the perpetrator of a criminal act, or guarding the person deprived of freedom on the basis of law or other act of realization of social self-protection, which were predicted by this Code under qualified forms of murder in the first degree (Jovašević 2002: 104).

The magnitude of importance attached to the life and physical integrity within the criminal law protection is evident in the fact the Criminal Code firstly (in Chapter XIII) incriminates the illegal behaviors that attack these values. This was inevitably affected by not only the change in social circumstances and, accordingly, in the social system, but also by the development of sciences related to criminal law and, on the other hand, on the global level, increasing number of initiatives prioritizing the protection of life and physical integrity as most important human values. The legislation inevitably reflects the cruel reality that unfortunately indicates not only the frequency, but also new forms of attacking the above values.

The 2002-2019 period is characterized by frequent modifications of and amendments to the Criminal Code, reflecting on the systematics of a separate act, among others, in the segment of criminal law protection of life and physical integrity (Božić, Simović 2020: 129-142). Apart from the abolition of death penalty, the moment of passing the Criminal Code of 2005 is also considered to be the groundbreaking moment of heading towards the reform and modernization of criminal legislation. One of the characteristics of the reform is passing of a large number of new criminal acts (Stojanović 2011: 33), including some that are outside of the focus of our analysis (Božić 2019I: 91). Regulations of the mentioned Code stipulate introduction of new forms of first degree murder

in addition to the old ones, child murder or murder of a pregnant woman and murder of a previously abused family member. It is important to mention that these have survived until today, so their discrimination constitutes an integral part of the Criminal Code (Criminal Code (CC), Official Gazette of RS, no. 85/2005, 88/2005 - correction, 107/2005 - correction, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 and 35/2019).

Positive criminal legislation incriminates numerous forms of life deprivation. Apart from standard murder under predicted sentence of five to fifteen years of imprisonment (Art. 113), special article presents its qualified forms, that is, first degree murder (Art. 114). This is not the case with earlier sources of criminal law, which regulated qualified forms by uniting them with the basic form in the same article. Qualified forms presented are: deprivation of life in a cruel or insidious manner; deprivation of life through inconsiderate violent behavior; deprivation of life through conscious putting another person's life in danger; deprivation of life through committing of criminal act of larceny or robbery; deprivation of life out of greed, or with the purpose of hiding another criminal act, or other base motives; murder of a public or army official while performing official duty; murder of a judge, public prosecutor, assistant public prosecutor, in relation to performing of official duty; murder of a person performing work of public interest; murder of a child or a pregnant woman; murder of a previously abused family member and intentional deprivation of life of several persons. All of the above indicates the provision of a full scale of qualified forms, where the lawmaker took different criteria into consideration: motive, manner of perpetration, capacity of passive subject. The criminal law protection of a child and a pregnant woman, namely an unborn child, has been equalized and strengthened (Stojanović, Perić 2007: 16). Qualified forms predict the minimum imprisonment penalty of ten years or life imprisonment. It is interesting to note that Paragraph 2 of Article 114 qualifies acquisition or enabling of means of its perpetration, arrangement, planning or organizing of the perpetration as form of first degree murder. So, creation of conditions for immediate perpetration of first degree murder is particularly incriminated, and is penalized by one to five years of imprisonment. The lawmaker has thus shown that no aspect of committing the criminal act of murder can escape criminal law regulations and repression.

Privileged forms have been predicted different situations and circumstances where a perpetrator can act, and are therefore penalized with lower sentences, although resulting in deprivation of life of another person. The examples are manslaughter, negligent homicide, murder out of mercy and murder of child at birth. The first is penalized by imprisonment from one to eight years (Article 115), while the remaining three are followed by the same level of penalty, imprisonment between six months and five years (Articles 116, 117 and 118). Although there is a clear line separating standard murder and euthanasia, a certain degree of caution is required, in terms of the perpetrator being obliged to act exactly in the way the terminally ill person has required (Stojanović 2012: 411). Otherwise, their behavior shall be qualified as standard murder. The privileged circumstance of infanticide are the circumstances of perpetrating, that is, the state of mind of the mother as perpetrator (while the disorder

induced by childbirth lasts) (Stojanović 2012: 409). Compared to infanticide, perpetrator of the criminal act of illegal termination of pregnancy may be any other person than the mother, and it is penalized by three months to three years of imprisonment (Art. 120).

Although suicide does not represent a criminal act in any system of criminal law, in ours as well, the situation is different when inducing to suicide and assisting in suicide, in discrimination of which the basis was social danger of inducing and assisting, the basic form of which is penalized by six months to five years of imprisonment (Art. 119). Criminal law protection of physical integrity by the current Criminal Code is regulated by Articles 121-127. Analysis of criminal law regulations leads us to conclude that, apart from the existing criminal acts, such as severe, minor bodily injury, participating in a fight, endangerment in fight or argument by dangerous tools, exposing to danger, abandoning of a helpless person and failure to provide help, the system of special acts has been enriched and extended by a new, criminal act of mutilation of female genitalia (Art. 121a). We should note that incrimination of genital mutilation is of great importance, as it is an attempt to protect women from such form of violence.

Republic of Serbia accepted the obligation to penalize this criminal act by signing and ratifying of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Law on Ratification of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence, Official Gazette of RS - International Agreements, no. 012/13). The Convention was adopted on 7th April 2011, and was opened for signing in May 2011 in Istanbul, thus named the Istanbul Convention (Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul, 11. V. 2011). Five years later, genital mutilation received its incrimination in the modified and amended Criminal Code of 2016 (Responding to Female Genital Mutilation in Europe- Striking the right balance between prosecution and prevention, 2009, 12).[3]

Although the Convention is a comprehensive document protecting women from various forms of violence, we took into consideration the paragraph that is closely associated to the requirements of this study. Namely, pursuant to Article 38, international signees undertake the obligation to incriminate the following forms of intentional conduct: 1) circumcision, infibulations and any other forms of mutilation of the entire or any part of the inner or outer lips or the clitoris; 2) coercion and inducing of women to undergo any of the mentioned actions; 3) coercion and inducing of girls to undergo any of the mentioned actions.

Criminal Code of the Republic of Serbia contains several forms of criminal act of mutilation of female genitalia. The act of perpetration in the basic form is indicated

3 In relation to Serbia, a number of European countries have criminalized genital mutilation in special criminal codes. Special legislation deals with this topic in more detail, emphasizing the obligation to report this crime by health workers, members of religious communities, and similarly. The first country to criminalize genital mutilation by a special code was Sweden, and then: Austria, Cyprus, Belgium, Denmark, Italy, Norway, Portugal, Spain, and the United Kingdom.

as mutilation of outer parts of female genitalia, with predicted penalty of one to eight years of imprisonment (Art. 121a, Par. 1). Apart from the basic form, two privileged and one severe form are given. The privileged forms denote perpetration of the basic form under particularly mitigating circumstances, penalized by imprisonment between three months and three years, as well as inducing a female person to undergo the action from the basic form, penalized by six months to five years of imprisonment. Guided by the provisions of the Convention, the lawmaker unites women and girls, using the term „female persons". A qualified form implies the occurrence of death of a female person due to perpetration of action from Paragraph 1, with predicted penalty of two to twelve year of imprisonment.

The system of repression measures was modified by introducing the life imprisonment penalty. The initiative originated in 2016 from the „Tijana Jurić" foundation, the founder of which is father of the fifteen-year-old girl who was brutally raped and murdered. After years of negotiations with competent authorities, the life imprisonment penalty came to life on 1st December 2019 in criminal legislation of the Republic of Serbia, abolishing the 30 to 40 years of imprisonment penalty (Art 44a). The life imprisonment penalty without the right to parole is predicted for the most severe forms of criminal acts, such as: first degree murder, rape, sexual intercourse with a minor, pregnant woman and helpless person (Art 46 Paragraph 5). On the other hand, persons sentenced to life imprisonment for criminal acts that were earlier penalized by 30 to 40 years of imprisonment shall be entitled to parole (for murder of representatives of highest public institutions, severe act against constitutional system and safety of Serbia, associating to commit criminal acts, genocide, crime against humanity, war crime against civilians). Introducing of this new repressive measure caused fierce discussion in scientific and expert public (Božić 2021: 35). The topic of the discussion here is not introducing of life imprisonment penalty, but the penalty to life imprisonment without the right to parole. If a convict is deprived of this right, that is, the right to have their conduct reexamined after 27 years of sentence served, then the second degree court decision confirming the first degree verdict could be disputed by the European Court of Human Rights, as it would be contrary to the Article 3 of the European Convention on Human Rights (Jocić 2021: 176, 182).[4] The first such penalty was imposed in Serbia in January 2021, and how the case will be finalized, that is, if a petition will be filed to the European Court of Human Rights, remains to be seen after the session of the second degree court panel.

RESEARCH OF COMMITED CRIMES AGAINST LIFE AND BODY – REPORTS, ACCUSATIONS, CONVICTIONS AND PUNISHMENTS

Through the prism the number of reports, accusations, convictions and sentences imposed on adult perpetrators of criminal acts, we have shown how the system of criminal protection of life and body in Serbia has been regulated over two decades (1998-2019). The research systematics includes four periods for which

4 One of the proposals for protection against possible recurrence refers is introduction of conditional release and long-term or lifelong appropriate security measures.

we tabulated and graphically presented the data obtained from the Republic Statistical Office of the Republic of Serbia (SBS RS).

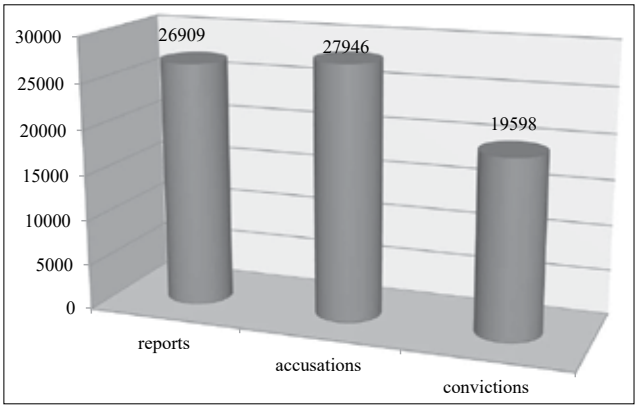
1. PERIOD 1998-2002

From the table above, it can be seen that in each year the number of convictions for crimes against life and body is lower than the number of reports. Thus, in 1998 the total number of convictions was lower than the number of reports by 1988, then in 1999 by 479, in 2000 by 1654, in 2001 by 1780, and in 2002 by 1410. The smallest difference was present in 1999, and the largest in 1998. In the observed period, the overall decrease in the number of convictions in relation to the number of reports is **7311**. The ratio of the number of convictions to the number of reports for the entire period will be illustrated in Graph 1.

Table 1. Reports, accusations and convictions against adult perpetrators of crimes against life and body in the period from 1998 to 2002

Year	Reports	Accusations	Convictions
1998	6398	6415	4410
1999	4275	5404	3796
2000	5174	4986	3520
2001	5637	5405	3857
2002	5425	5736	4015
In total	**26909**	**27946**	**19598**

Source: Data obtained from the Republic Bureau of Statistics, author's processing

Graph 1. Relation of reports and convictions towards adult perpetrators of crimes against life and body for the period 1998-2002

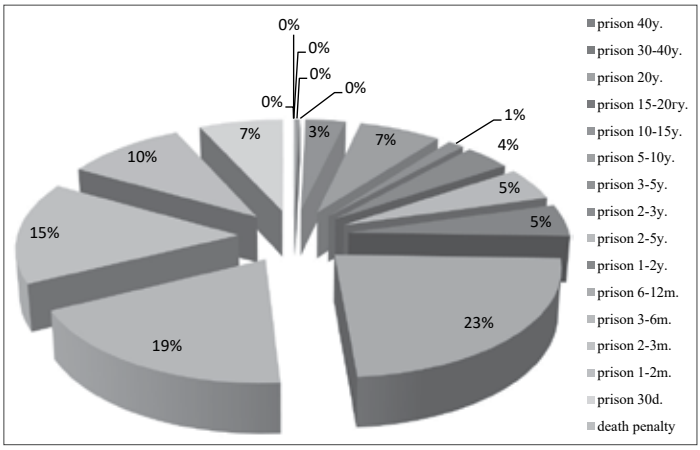
The characteristic of this period is that the death penalty still existed. Only one was imposed in 2001, but it was not executed. What we further notice is that in contrast to stricter sentences, short-term prison sentences are more often imposed. Among long-term prison sentences, such as 40 years in prison, 30-40 years in prison, which were not imposed in any case, only 20 years of imprisonment prevailed, imposed in the observed

period in only 20 cases. The most common sentence is a short-term prison sentence of 6 to 12 months - in 1101 cases, followed by a prison sentence of 3 to 6 months - imposed in 890 cases, then a prison sentence of 2 to 3 months - imposed in 728 cases. The percentage effect of the imposed sentences will be presented in Graph 2.

Table 2. Sentences imposed on adult perpetrators of crimes against life and body 1998-2002

SENTENCES	1998	1999	2000	2001	2002
Death penalty	/	/	/	1	/
Prison					
40 year	/	/	/	/	/
30-40 year	/	/	/	/	/
20 year	3	2	3	12	/
15-20 year	/	/	/	/	/
10-15 year	36	40	30	50	/
5-10year	62	44	46	60	107
3-5 year	/	/	/	/	64
2-3 year	/	/	/	/	182
2-5 year	68	49	48	67	/
1-2 year	60	66	40	63	/
6-12months	112	107	104	118	660
3-6 months	246	208	215	221	/
2-3 months	189	166	174	199	/
1-2 months	127	111	117	113	/
30 days	110	77	71	67	/
In total	**1013**	**870**	**848**	**971**	**1013**

Source: Data obtained from the Republic Bureau of Statistics, author's processing

Graph 2. Percentage part of prison sentences in the total number of life and body crimes committed against adult perpetrators in the period 1998-2002

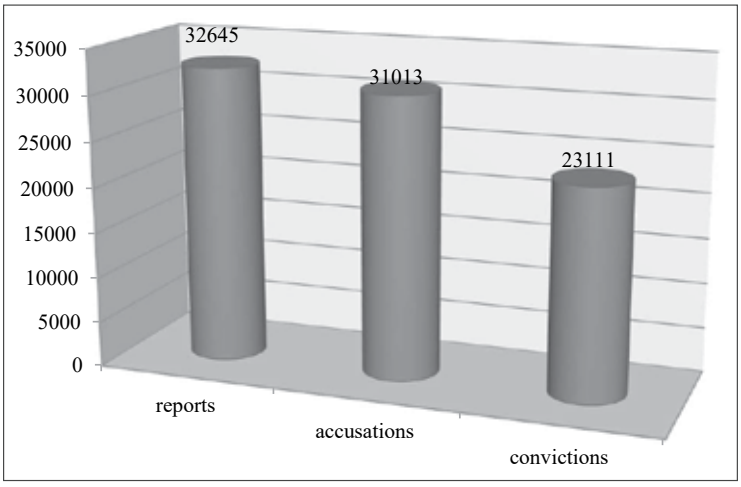
2. PERIOD 2003-2008

The decrease in the number of convictions in relation to the number of reports is also present in this period. In 2003, the difference was 1331, in 2004 - 2228, then in 2005 - 1745, in 2006 - 1168, in 2007 - 1657 and in 2008 - 1405. The largest difference was observed in 2004, and the smallest in 2003. In the whole period, the total number of convictions is lower in relation to the total number of reports by **9534**. A graphical presentation of the ratio of the total number of convictions to the total number of reports will be presented in Graph 3.

Table 3. Reports, accusations and convictions against adult perpetrators of crimes against life and body in the period from 2003 to 2008

Year	Reports	Accusations	Convictions
2003	5043	5136	3712
2004	5784	4865	3556
2005	5610	5248	3865
2006	5547	5763	4379
2007	5364	4869	3707
2008	5297	5132	3892
In total	**32645**	31013	23111

Source: Data obtained from the Republic Bureau of Statistics, author's processing

Graph 3. Relation between reports and convictions towards adult perpetrators of crimes against life and body for the period from 2003 to 2008

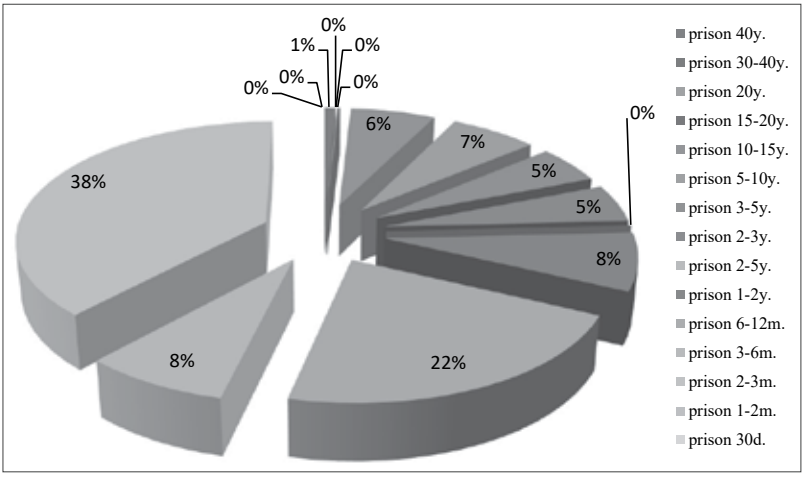
As the table shows, long prison sentences have been imposed very rarely. Thus, a prison sentence of 40 years was imposed in only 25 cases, then a prison sentence of 30 to 40 years was not recorded in any case, then a prison sentence of 20 years in only 2 cases, a prison sentence of 15 to 20 years in 4 cases. Therefore, the trend of mild penal policy continues in this period as well, so that among the short ones,

the most common sentence is imprisonment for 2 to 3 months (1201), followed by imprisonment for 6 to 12 months (682). As in previous periods, we will present the percentage share of sentences in the total number of imposed prison sentences, with Graph 4.

Table 4. Sentences imposed on adult perpetrators of crimes against life and body 2003 to 2008

SENTENCES	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Prison						
40 year	6	2	5	11	/	1
30-40 year	/	/	/	/	/	/
20 year	/	/	1	1	/	/
15-20 year	/	/	/	/	1	3
10-15 year	43	37	22	44	28	26
5-10 year	40	40	38	36	28	24
3-5 year	33	30	29	28	13	29
2-3 year	23	24	26	36	18	35
2-5 year	/	/	/	/	/	/
1-2 year	52	37	40	42	45	29
6-12 months	116	152	128	135	67	84
3-6 months	/	/	/	/	129	126
2-3 months	235	188	287	260	124	107
1-2 months	/	/	/	/	/	/
30 days	/	/	/	/	/	/
In total	**548**	**510**	**576**	**593**	**453**	**464**

Source: Data obtained from the Republic Bureau of Statistics, author's processing

Graph 4. Percentage share of prison sentences in the total number of crimes against life and body committed against adult perpetrators in the period from 2003 to 2008

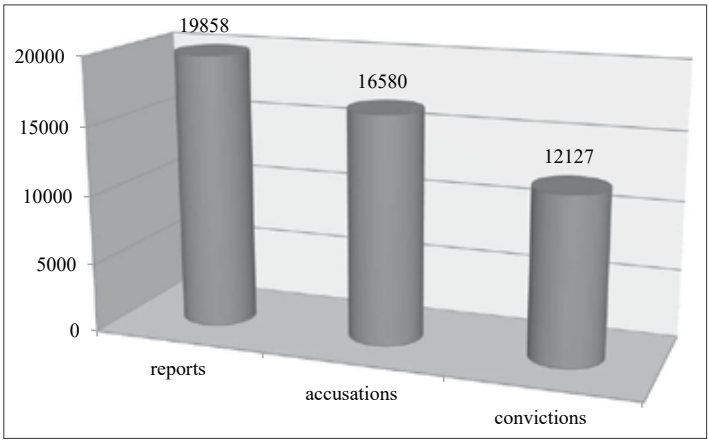
3. PERIOD 2009-2013

In 2009, the number of convictions was lower than the number of reports by 1502, in 2010 by 1702, in 2011 by 1588, in 2012 by 1602 and in 2013 by 1337. What can be noticed is that the biggest difference was present in 2010, and the smallest in 2013. The difference between reports and convictions in the entire observed period is **7731**, and this relationship will be illustrated in Graph 5.

Table 5. Reports, accusations and convictions against adult perpetrators of crimes against life and body in the period from 2009 to 2013

Year	Reports	Accusations	Convictions
2009	4912	4278	3410
2010	3381	2253	1679
2011	3908	3050	2320
2012	3923	3310	2321
2013	3734	3689	2397
In total	**19858**	**16580**	**12127**

Source: Data obtained from the Republic Bureau of Statistics, author's processing

Graph 5. Relation of reports and convictions towards adult perpetrators of crimes against life and body in the period from 2009 to 2013

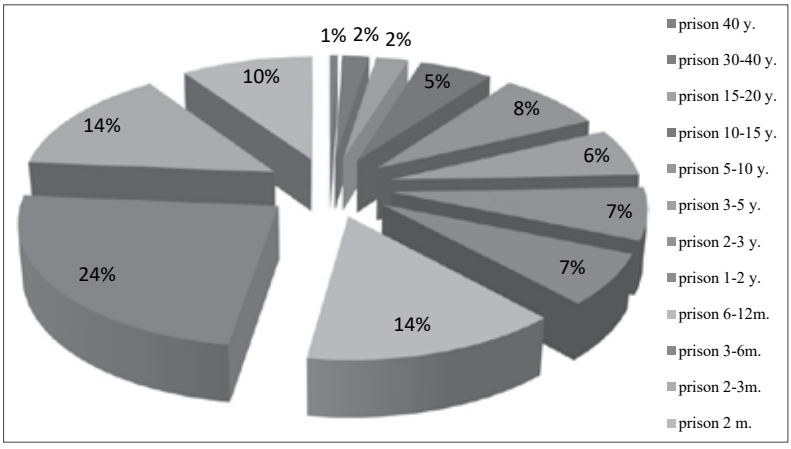
In this period, it is noticeable that long-term prison sentences were slightly more frequent than in the previous period, but it is still stated that this number is significantly lower than the number of short-term prison sentences imposed. A prison sentence of 40 years was imposed in 18 cases, and a difference was observed in the prison sentence of 30 to 40 years, which was imposed in 60 cases, compared to the previous period in which none was imposed. Then it follows a prison sentence of 10 to 15 years imposed in 167 cases, and then a prison sentence of 5 to 10 years in 245 cases. Among short-term prison sentences, the largest number of sentences is observed in the prison sentence

of 3 to 6 months (751), followed by 6 to 12 months (449), followed by a sentence of 2 to 3 months (442). Here, we have numerically presented the individual sentences that are the most common, while we have shown the percentage of imprisonment sentences in all ranges in the following, Graph 6.

Table 6. Sentences imposed on adult perpetrators of crimes against life and body in period from 2009 to 2013

SENTENCES	2009	2010	2011	2012	2013
Prison					
40 year	2	10	3	2	1
30-40 year	20	16	5	10	9
15-20 year	8	8	20	24	13
10-15 year	27	35	38	34	33
5-10 year	45	40	51	45	64
3-5 year	30	38	40	55	37
2-3 year	26	33	42	41	75
1-2 year	52	36	33	48	45
6-12m.	103	54	71	101	120
3-6m.	168	93	108	154	228
2-3m.	119	54	67	105	97
2m.	106	55	45	36	58
In total	**706**	**472**	**523**	**655**	**780**

Source: Data obtained from the Republic Bureau of Statistics, author's processing

Graph 6. Percentage share of prison sentences in the total number imposed on adult perpetrators of crimes against life and body in the period from 2009 to 2013

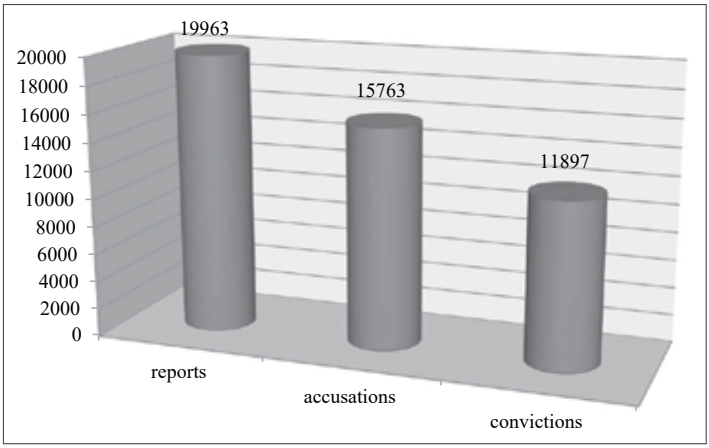
4. PERIOD 2014-2019

Research the number of reported, accused and convicted adult perpetrators of crimes against life and body in the last period, leads to the same results that were achieved for the previous three analyzed periods. There was also a constant decline in the number of convictions compared to the number of reports in each observed year. Thus, in 2014, the number of convictions according to the number of reports decreased by 657, in 2015 by 1744, in 2016 by 1516, in 2017 by 1365, in 2018 by 1123 and in 2019 by 1661. The smallest difference was recorded in 2014, and the largest in 2015. The total difference that we will illustrate in Graph 7 is 8066.

Table 7. Reports, accusations and convictions against adult perpetrators of crimes against life and body in the period from 2014 to 2019

Year	Reports	Accusations	Convictions
2014	3268	3903	2611
2015	3818	2906	2074
2016	3451	2577	1935
2017	3278	2468	1913
2018	3084	2173	1961
2019	3064	1736	1403
In total	**19963**	**15763**	**11897**

Source: Data obtained from the Republic Bureau of Statistics, author's processing

Graph 7. Relation between reports and convictions towards adult perpetrators of crimes against life and body in the period from 2014 to 2019

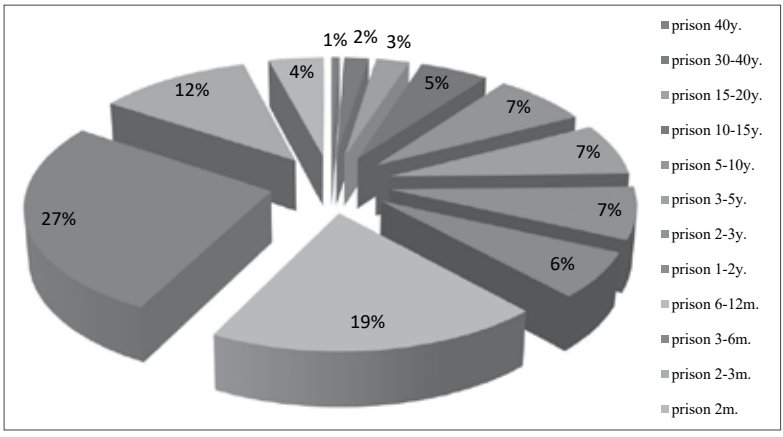
The highest number of sentences was recorded in 2014 (861), and the lowest in 2019 (304). In this period, too, short-term prison sentences were most often imposed (from 3 to 6 months - 796, from 6 to 12 months - 577, from 2 to 3 months - 345). Longer prison sentences were imposed in a smaller number of cases (from 40 years - 19, from 30 to 40 years - 55, from 15 to 20 years - 75, from 10 to 15 years - 154 and among

them the most common prison sentence was 5 up to 10 years - 215). Short - term and long - term prison sentences will be presented in percentages in Graph 8.

Table 8. Sentences imposed on adult perpetrators of crimes against life and body 2014-2019

SENTENCES	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Prison						
40 year	2	4	5	2	3	4
30-40 year	11	13	9	11	7	4
15-20 year	20	3	18	16	9	9
10-15 year	39	23	27	32	16	17
5-10 year	34	40	46	33	33	29
3-5 year	55	26	42	30	26	34
2-3 year	57	39	39	26	27	26
1-2 year	43	38	34	24	32	27
6-12m.	160	116	86	90	66	59
3-6m.	255	110	152	118	91	70
2-3m.	132	61	57	43	30	22
2m.	63	24	28	19	13	3
In total	**861**	**497**	**543**	**444**	**353**	**304**

Source: Data obtained from the Republic Bureau of Statistics, author's processing

Graph 8. Percentage share of imprisonment sentences in the total number of crimes against life and body committed against adult perpetrators in the period from 2014 to 2019

The conclusion about the greatest effect of short-term prison sentences is also derived from the above pictorial percentage. The highest percentage belongs to imprisonment from 3 to 6 months - 27%, from 6 to 12 months - 19%, from 2 to 3 months - 12%, and the lowest prison sentence for 40 years - 1%. A low percentage is also recorded in the prison sentence of 30 to 40 years - 2%. As the sentence of life imprisonment came to life at the end of 2019, there were no conditions for it to be included in the study, which ends that year.

CONCLUSION

Serbia has been passing modern criminal codes, modifications and amendments thereof follow civilization achievements and international acts in this respect, constantly following social movements and emerging of new forms of criminality against life, as well as other criminal forms. What we can suggest is the multitude of criminal acts against life, unlike historic forms of incrimination, which can be attributed to development and legal progress, but can also be attributed to implementation of various (out of social-legal formations) legal systems, the difficulty of abandoning one, as well as the incapacity to fully adopt another legal system. It is a transitional period, that we see in all segments of our society now, in criminal law protection of life as well. The volume of criminal acts against life and mild penal policies lead to inefficiency of judicial institutions, to practical disorientation of judicial authorities, particularly in basic criminal cases, such as classification of criminal acts, disrespect of time limits and right to trial within a reasonable time limit. All of these result in a legal vacuum. Serbia needs to consider focusing its possible modifications and amendments of criminal legislation on incrimination of smaller, but more purposeful number of criminal acts against life, increase of efficiency of the judiciary, naturally in accordance with international acts that are mandatory in principal points of fairness of a proceeding, imposing and enforcing of criminal sentences. Frequent application of short-term prison sentences negatively affects both the efficiency of criminal proceedings and the efficiency of the system of execution of criminal sanctions. The solution to the problem can be seen in the application of non-penal measures through diversionary programs and the application of substitutes for imprisonment. This is also the lesson we can learn from normative analysis and statistic research with the subject group of criminal acts.

REFERENCES

Aćimović 1974: Aćimović Mihajlo M. Psihopatološke i biološke teorije u novijoj kriminologiji. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, 13*, 175-201.

Bedau 1978: Bedau Adam Hugo. Retribution and the Theory of Punishment. *The Journal of Philosophy, vol. 75, no. 11*, 601-620.

Boduszek-Hyland 2012: Boduszek Daniel, Hyland Philip. Fred West: Bio-Psycho-Social Investigation of Psychopathic Sexual Serial Killer. *International Journal of Criminology and Sociological Theory, Vol. 5, No.1*, 864-870.

Božić, Đukić 2021: Božić Vanda, Đukić Mirjana. Istorijsko-pravni razvoj krivičnih dela protiv života i tela u Republici Srbiji do ukidanja smrtne kazne. *Srpska politička misao*, no. 3, Institut za političke studije, Beograd, XXVIII, doi.org/10.22182/spm.7332021.9, vol. 73, 213-242.

Božić 2021: Božić Vanda. Prison sentences in the Republic of Serbia with an analysis of court practice, *Proceedings "Social changes in the global world"*, University in Shtip, Faculty of Law, Republic of North Macedonia, Tom 1, doi.org/10.46763/SCGW211035b, 35-50.

Božić 2019I: Božić Vanda. Kazna zatvora u kaznenom zakonodavstvu Hrvatske i Srbije – osvrt na pojedina zakonska rješenja uz prijedloge de lege ferenda. *Collection of papers „The Role of Law in Social Development"*, Faculty of Law Priština, Kosovska Mitrovica, Tom II, 2019, 91-106.

Božić, Simović 2020: Božić Vanda, Simović Marina. Kritički osvrt na reformu kaznenog zakonodavstva u odnosu na kaznu zatvora u Republici Hrvatskoj i Republici Srbiji, *Srpska pravna misao*, Pravni fakultet Banja Luka, Bosna i Hercegovina, 53/2020; doi:10.7251/SPMSR2053129B, str. 129-142.

Božić 2019II: Božić Vanda. Kaznenopravne sankcije u zakonodavstvu Republike Hrvatske – kritički osvrt i analiza stanja uz prijedloge de lege ferenda, *Zbornik radova Udruženja za međunarodno krivično pravo*, Tara, str. 319-334.

Caldwell 2011: Caldwell Beth. Punishment v. Restoration: A Comparative Analysis of Juvenile Delinquency Law in the United States and Mexico. *Cardozo Journal of International & Comparative Law*, *20*, 105-141.

Dimić 2021: Dimić Suzana. *Savremeni trendovi u oporezivanju dohotka fizičkih lica*. Kosovska Mitrovica: Univerzitet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici.

Đurđević 2014: Đurđević Zoran. *Krivična dela ubistva- Etiološke i fenomenološke karakteristike*. Beograd: Službeni glasnik.

Đukić 2019: Đukić Mirjana. Nedozvoljena proizvodnja, držanje i stavljanje u promet opojnih droga kao oblik ispoljavanja organizovane kriminalne delatnosti (Normativni i praktični aspekt). *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, 85*, 389-410.

Farrell-Betsinger-Hammond 2018: Farrell Jill, Betsinger Aaron-Hammond Paige. *Best Practices in Youth Diversion*. The Institute for Innovation & Implementation: University of Maryland School of Social Work.

Fleming 1985: Fleming H. R. Post Vietnam Syndrome: Neurosis or Sociosis. *Psychiatry*, *48*, 122-139.

Gardaland, Sparks 2000: Garland David, Sparks Richard. Criminology, Social theory and the challenge of our times. *The British Journal of Criminology*, *vol. 40, no. 2*, 189-204.

Global Study on Homicide 2019: Global Study on Homicide, Vienna: United Nations Office on Drugs and Crime.

Ignjatović 2011: Ignjatović Đorđe. Pojam i etiologija nasilničkog kriminaliteta. *Crimen*, *2*, 179-211.

Ignjatović 2016: Ignjatović Đorđe. Migracije kao kriminološki problem: Kriminalitet migranata-iskustva SAD. *Strani pravni život*, *2*, 29-55.

Jocić 2021: Jocić Dragan. Prilog raspravi o kazni doživotnog zatvora i međunarodnim pravnim standardima. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, *1*, 173-184.

Josipović, Božić 2022: Josipović Ivo, Božić Vanda. Measures for Prevention and Fight Against Terrorism – Financial Aspect. 7th International Crime and Punishment Film Festival *"Protection of the Rule of Law Against Terrorism and the Coups"*, Academic papers, Faculty of Law, Istanbul, 243-270.

Jovašević 2002: Jovašević Dragan. *Komentar Krivičnog zakona Savezne Republike Jugoslavije*. Beograd: Službeni glasnik.

Jovašević 2017: Jovašević Dragan. *Krivična dela ubistva*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Jugović 2014: Jugović Aleksandar. *Zapisi iz anomije*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Konstantinović-Vilić,Nikolić-Ristanović, Kostić 2012: Konstantinović-Vilić Slobodanka, Nikolić Ristanović Vesna, Kostić Miomira. *Kriminologija*. Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu.

Lindgren-Nikolić, Ristanović 2011: Lindgren Magnus, Nikolić-Ristanović Vesna. *Žrtve kriminaliteta: međunarodni kontekst i situacija u Srbiji*. Beograd: Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju, Misija u Srbiji, Odeljenje za sprovođenje zakona.

McCord 1991: McCord Joan. Family relationships, juvenile delinquency, and adult criminality. *Criminology*, *vol. 29, no. 3*, 397-417.

Miethe-Drass 1999: Miethe Terance D, Drass Kriss A. Exploring the Social Context of Instrumental and Expressive Homicides: An Application od Qualitative Comparative Analysis. *Journal of Quantitative Criminology*, *vol. 15, no. 1*, 1-21.

Nikolić-Ristanović 1996: Nikolić-Ristanović Vesna. Rat i kriminalitet u bivšoj Jugoslaviji. *Sociologija, vol. 38, no. 4*, 607-623.

Omboto-Ondiek-Odera-Ayugi 2013: Omboto John Onyango, Ondiek Gerald, Odhiambo Odera, Evelyn Mary Ayugi. Factors Influencing Youth Crime and Juvenile Delinquency. *International Journal of Research In Social Science*, *vol. 1, no. 2*, 18-21.

Prescott-Pyle-Starr 2020: Prescott J.J, Pyle Benjamin-Starr B. Sonja. Understanding Violent-Crime Recidivism. *Notre Dame Law Review*, *vol. 95, no. 4*, 1643-1698.

Radu 2018: Stefanut Radu. Theoretical Aspects Regarding the Etiological Criminology, Comparative Study. *Acta Universitatis Danubius, vol. 10, no. 2*, 133-141.

Responding to Female Genital Mutilation in Europe- Striking the right balance between prosecution and prevention 2009: Responding to Female Genital Mutilation in Europe- Striking the right balance between prosecution and prevention International Centre for Reproductive Health.

Siegel-Welsh 2017: Siegel J. Larry, Welsh C. Brandon. *Juvenile Delinquency: Theory, Practice and Law*. Australia, Brazil, Mexico, Singapore, United Kingdom, Unitet States: Cengage learning.

Stojanović 2012: Stojanović Zoran. *Komentar Krivičnog zakonika*. Beograd: Službeni glasnik.

Stojanović 2011: Stojanović Zoran. Krivično pravo u doba krize. *Branič, 1-2,* 27-49.

Stojanović-Perić 2007: Stojanović Zoran, Perić Obrad. *Krivično pravo, Posebni deo*. Beograd: Pravna knjiga.

The children's hearings system in Scotland 2013: The children's hearings system in Scotland. Training resource manual volume 2, Edinburgh, Children's Hearings Handbook: Scottish Government.

Theory and causes of crime 2016: Theory and causes of crime.The Scottish Centre for Crime & Justice Research: University of Glasgow.

Tittle-Burke-Jackson 1986:, Tittle R. C., Burke J.M., Jackson F. E. Modeling Sutherland's Theory of Differential Association: Toward an Empirical Clarification. *Social Forces*, *vol. 65, no. 2*, 405-432.

Pierre-Peterke 2010: Hauck Pierre, Peterke Sven. Organized crime and gang violence in national and international law. *International Review of the Red Cross*, *vol. 92, no. 878*, 407-436.

CODES

Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul, 11. V. 2011).

Criminal Code (CC), *Official Gazette of RS*, no. 85/2005, 88/2005 - correction, 107/2005 - correction, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 and 35/2019.

Law on Ratification of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence, *Official Gazette of RS* - International Agreements, no. 012/13.

OTHER SOURCES

Crna knjiga, https://www.crnaknjiga.rs/, visited 02.03.2022.

Republic Statistical Office of RS: Statistical Yearbook of Serbia 1998, Belgrade, 1999, taken from: https://publikacije.stat.gov.rs/G1998/Pdf/G19982001.pdf,visited: 10.11.2021.

Republic Statistical Office of RS: Statistical Yearbook of Serbia 2000, Belgrade, 2000, taken from: https://publikacije.stat.gov.rs/G2000/Pdf/G20002001.pdf,visited: 10.11.2021.

Republic Statistical Office of RS: Statistical Yearbook of Serbia 2001, Belgrade, 2001, taken from: https://publikacije.stat.gov.rs/G2001/Pdf/G20012001.pdf,visited: 15.12.2021.

Republic Statistical Office of RS: Statistical Yearbook of Serbia 2002, Belgrade, 2002, taken from: https://publikacije.stat.gov.rs/G2002/Pdf/G20022001.pdf,visited: 02.02.2022.

Republic Statistical Office of RS: Statistical Yearbook of Serbia 2003, Belgrade, 2003, taken from: https://publikacije.stat.gov.rs/G2003/Pdf/G20032003.pdf,visited: 05.02.2022.

Republic Statistical Office of RS: Statistical Yearbook of Serbia 2004, Belgrade, 2004, taken from: https://publikacije.stat.gov.rs/G2004/Pdf/G20042001.pdf,visited: 05.02.2022.

Republic Statistical Office of RS: Statistical Yearbook of Serbia 2005, Belgrade, 2005, taken from: https://publikacije.stat.gov.rs/G2005/Pdf/G20052001.pdf,visited: 05.02.2022.

Republic Statistical Office of RS: Statistical Yearbook of Serbia 2006, Belgrade, 2006, taken from: https://publikacije.stat.gov.rs/G2006/Pdf/G20062001.pdf,visited: 05.02.2022.

Republic Statistical Office of RS: Statistical Yearbook of Serbia 2007, Belgrade, 2007, taken from: https://publikacije.stat.gov.rs/G2007/Pdf/G20072002.pdf,visited: 10.02.2022.

Republic Statistical Office of RS: Statistical Yearbook of Serbia 2008, Belgrade, 2008, taken from: https://publikacije.stat.gov.rs/G2008/Pdf/G20082003.pdf,visited: 17.02.2022.
Republic Statistical Office of RS: Statistical Yearbook of Serbia 2009, Belgrade, 2009, taken from: https://publikacije.stat.gov.rs/G2009/Pdf/G20092003.pdf,visited: 25.02.2022.
Republic Statistical Office of RS: Adult perpetrators of criminal offenses, reports, accusations and convictions in 2009, Bulletin no. 529, Belgrade, 2010, taken from:https://publikacije.stat.gov.rs/G2010/Pdf/G20105529.pdf,visited: 26.02.2022.
Republic Statistical Office of RS: Statistical Yearbook of the Republic of Serbia 2011, Belgrade, 2011, taken from: https://publikacije.stat.gov.rs/G2011/Pdf/G20112004.pdf, visited: 28.02.2022.
Republic Statistical Office of RS: Adult perpetrators of criminal offenses, reports, accusations and convictions in 2011, Bulletin no. 558, Belgrade, 2012, retrieved from:https://publikacije.stat.gov.rs/G2012/Pdf/G20125558.pdf,visited: 01.03.2022.
Republic Statistical Office of RS: Adult perpetrators of criminal offenses, reports, accusations and convictions in 2012, Bulletin no. 576, Belgrade, 2013, retrieved from:https://publikacije.stat.gov.rs/G2013/Pdf/G20135576.pdf,visited: 01.03.2022.
Republic Statistical Office of RS: Adult perpetrators of criminal offenses, reports, accusations and convictions in 2013, Bulletin no. 588, Belgrade, 2014, retrieved from:https://publikacije.stat.gov.rs/G2014/Pdf/G20145588.pdf,visited: 05.03.2022.
Republic Statistical Office of RS: Adult perpetrators of criminal offenses, reports, accusations and convictions in 2014, Bulletin no. 603, Belgrade, 2015, retrieved from:https://publikacije.stat.gov.rs/G2015/Pdf/G20155603.pdf,visited: 08.03.2022.
Republic Statistical Office of RS: Adult perpetrators of criminal offenses, Reports, indictments and convictions in 2015, Bulletin no. 617, Belgrade, 2016, retrieved from:https://publikacije.stat.gov.rs/G2016/Pdf/G20165617.pdf,visited: 10.03.2022.
Republic Statistical Office of RS: Adult perpetrators of criminal offenses, reports, accusations and convictions in 2016, Bulletin no. 629, Belgrade, 2017, retrieved from:https://publikacije.stat.gov.rs/G2017/Pdf/G20175629.pdf,visited: 11.03.2022.
Republic Statistical Office of RS: Adult perpetrators of criminal offenses, reports, accusations and convictions in 2017, Bulletin no. 643, Belgrade, 2018, taken from:https://publikacije.stat.gov.rs/G2018/Pdf/G20185643.pdf,visited: 14.03.2022.
Republic Statistical Office of RS: Adult perpetrators of criminal offenses, reports, accusations and convictions in 2018, Bulletin no. 653, Belgrade, 2019, taken from:https://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G20195653.pdf,visited: 15.03.2022.
Republic Statistical Office of RS: Adult perpetrators of criminal offenses, reports, accusations and convictions in 2019, Bulletin no. 665, Belgrade, 2020, taken from:https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G20205665.pdf,visited: 15.03.2022.

Ванда Б. БОЖИЋ
Мирјана В. ЂУКИЋ

КРИВИЧНОПРАВНИ И КРИМИНОЛОШКИ АСПЕКТ ЗАШТИТЕ ЖИВОТА И ТЕЛА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ У ПОСЛЕДЊЕ ДВЕ ДЕЦЕНИЈЕ

Резиме

С кривичноправног и криминолошког аспекта студија обухвата анализу система заштите живота и телесног интегритета у Републици Србији у последње две деценије. Истраживање кривичноправне заштите живота и тела спроведено је на темељу правно-догматског, компаративног и статистичког метода, уз свеобухватну анализу врсте и висине изречених казни према пунолетним учиниоцима кривичних дела против живота и тела у последњих двадесет година. У раду се

полази од две кључне хипотезе: прве – да је данас значајно повећан број кажњивих понашања којима је заштитни објект живот и тело човека него пре двадесет година, те друге – да су пре две деценије кривична дела против живота и тела имала строжије казне у односу на данашње време. Иако су крајем деведесетих година прошлог века казне биле строжије (била је прописана и смртна казна), КЗ РС прописивао је пуно мањи број кривичних дела против живота и тела у односу на данас. Међутим, ваља закључити да већи број прописаних кривичних дела не доводи до већег броја кажњавања нити до изрицања тежих казни. Проучавање и компарација кривичноправних и криминолошких извора довела је до резултата - значајно повећаног броја нових инкриминација противправних понашања у протекле две деценије (убиство при безобзирном насилничком понашању, убиство детета или бремените жене, убиство члана своје породице којег је претходно злостављао, сакаћење женског полног органа, итд). Законодавац чини велики искорак 2019. године када уводи казну доживотног затвора у КЗ РС, што је изазвало многе полемике. Статистичка анализа пријава, оптужења и осуда за кривична дела против живота и тела упућује на рапидан пад броја осуда у односу на број пријава. У сегменту репресивних мера, смртна казна је у периоду од 1998. до 2002. године изречена у само једном случају, док је казна затвора у трајању од 40 година у истом периоду изречена у свега 62 случаја. Ваља истаћи да је ипак најчешће изрицана краткотрајна казна затвора у трајању од 3 (три) до 6 (шест) месеци (свеукупно 2692 изречене казне у посматраном периоду). Блага казнена политика и обимност кривичних дела против живота и тела води неефикасности правосудних инстанци.

Кључне речи: кривична дела против живота и тела, кривичне санкције, криминолошки и кривичноправни аспект.

Рад је предат 6. јуна 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 141.78
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38083

Оригинални научни рад

*Срђан Ж. СЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ДУХОВНЕ ПРЕТЕЧЕ ПОСТМОДЕРНИЗМА**

Апстракт: Савремени постмодернизам у филозофији свој успон је изградио захваљујући својим духовним претечама из XVIII и XIX века. Одликује се критиком просветитељске филозофије засноване на руководећој улози разума у сазнању. Претече постмодернизма оличене у Русоу, Канту, Кјеркегору, Ничеу и Хајдегеру, жестоко су критиковали преовлађујућу улогу разума у сазнању и долажењу до истине. Апсолутне истине и индивидуализма нема.

Такође се мења однос између моћи и знања, врши се замена њихових позиција у односу на чувено Бејконово „знање је моћ", да би се дошло до новог, „постмодерног стања", које се огледа у одсуству метанаратива, давање на значају микро елементима и новим односима између читалаца, писца и текста. Оваквим схватањима допринела је егзистенцијалистичка филозофија, борећи се за опстанак човека дајући примат егзистенцији у односу на есенцију.

Кључне речи: Кант, Русо, Кјеркегор, Ниче, Хајдегер, претече, постмодернизам, разум, критика.

Модерна филозофија се сматра секуларном и хуманистичком и усредсређује се на способност људског бића да открије природне и друштвене истине у циљу конструисања света у коме живи. Модерна филозофија се заснивала на схватању да у космосу и самом друштву постоје ред и закони, које реазум може да открије, у циљу овладавања природом и друштвом. Дакле, веровало се у неприкосновену моћ разума - то је истакнута способност човека који је, захваљујући томе, у стању да успостави морални и правни поредак.

Вера у рационалност створена је у доба ренесансе и научно-технолошким револуцијама XVI и XVII века, да би свој врхунац доживела у време просвећености. Оваква мисао је доведена у питање делима филозофа попут Канта, Кјеркегора и Ничеа. Они су својом критиком рационалистичке филозофије утрли пут постмодернизму.

Схватити **Канта** као духовну претечу постмодернизма, значи његово неизбежно поређење са просветитељством. Ово не само због тога што му временски и просторно припада, већ и због тога што је његов истински критичар. Ова тврдња и не чуди када се узме у обзир да је Кант извршио критику емпиризма

* Научни саветник, drsrdjans@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

и рационализма на бази свог трансценденталног идеализма. Просветитељи су били руковођени идејом рационализма, веровањем да ће се уз помоћ разума извршити преображај друштва.

Напредак науке и акумулација знања ће водити напретку, просперитету и савршенству. **Русо** је био први који је убацио црв сумње у напред наведену тврдњу; изазвао је ову „машину напретка" вршећи перманентну критику епохе којој припада. Дакле, постао је истински представник „контра просветитељске" епохе (Counter-Enlightenment). Отворено ће довести у питање улогу разума у сазнању (Hicks 2004: 24).

Русо се поставио супротно ономе чему су се људи тога доба дивили. За Русоа, „наше душе су корумпиране у сразмери са напретком науке и уметности" (Slović 2019: 300-309). Русо поставља једноставно питање: Шта је учење без врлине? О каквом прогресу говоримо без прогреса у доброти? Након тога констатује да су научници произвели мало тога корисног за друштво. У свом првом дискурсу Русо је подвргао критици Волтеров (Voltaire) рационализам укључујући и друге представнике епохе рационализма и просвећености. Исто то је чинио и у потоњим списима, што га је од аутсајдера учинило главним критичарем модернизма. Није био традиционалист, јер је давао примат осећањима наспрам разуму чиме је постао протагонист ултрамодерног доба, које ће заменити доба разума.

Русоов став о бескорисности науке, уметности и филозофије се извлачи из етичких примеса алтруизма, које почивају на метафизичкој природи човека, као бићу вођеном емоцијама, што нема неког утицаја на врсту у целини. Према Другом дискурсу, који се тиче порекла неједнакости међу људима, узрок свих зала код човека јесте способност самоперфекције – његова способност супротстављања својој природи, тако што ће желети да постане више онога што би требало да буде, а што јесте у свом природном стању.

Код човека су у природном стању све потребе задовољене тзв. природним условима плодности. Човек је ту „робустан, агилан и храбар, што није ситуација у друштвеном стању" (Slović 2019: 300-309). Човек живи у свом стању сиромаштва и хармоничности налик оном у племенском стадијуму, а друштвено стање се успоставља оног тренутка када открије идеју својине. Својина је истинска основа грађанског друштва. Тежња за поседовањем својине полако издиже човека изнад другог и угрожава његов опстанак. Онај који је нешто присвојио као своје одваја се од других људи. Успостављањем својине код човека почиње да преовладава зло, а наука и уметност то још више поспешују. Иако просветитељство заговара напредак на основу развоја науке и уметности, за Русоа је то бескорисно јер човеку даје више него што му је потребно да би опстао у природном стању.

Кант се сматра парадигмом рационалистичке епистемологије и њено све слабије место у стицању сазнања ће бити основа постмодернистичког неверовања у разум. Кант је у својим анализама полазио од две претпоставке: да је сазнајни субјект препрека у стицању знања и да арбитрарност, универзалност и потреба немају легитимну основу у нашем искуству (Hicks 2004: 37). Оваквим схватањем, Кант се удаљава од просветитељства, и чини истинску духовну претечу постмодернизма. Зашто је то тако? Због тога што разум произилази из стварности (Hicks 2004: 41).

Када се разум једном одвоји од стварности, он оставља простор за детаље, а то су детаљи који ће се разматрати у наредна два века. Дакле, Кант је пружио основу, а постмодернисти су надограђивали своје ставове. Оног тренутка када се дође до сржи постмодернизма, разум постаје све релативнији.

Кант је истицао да је стварност заувек затворена за разум, тако да је разум ограничен на разумевање сопственог субјективног производа (Hicks 2004: 28). Својом критиком емпиризма и рационализма Кант је указао на чињеницу да је тешко доћи до објективне истине. У оној мери у којој је Кант критиковао поменуте правце, у тој мери су остмодернисти критиковали модернизам. С друге стране, не треба губити из вида чињеницу да су понешто и преузимали из праваца које су критиковали. Основу нашег сазнања чини ум, а не стварност. Стварност је у сагласности са разумом, а никако обрнуто. Кант је значајан за постмодернизам јер је учинио велики корак од објективности ка субјективности. Ово ће прихватити и постмодернисти и давати већи значај субјекту који тумачи текст, у односу на сам текст.

Дански филозоф, **Сорен Кјеркегор**, извршио је систематску критику улоге разума у сазнању. То је критика модернизма, а сама чињеница да му је филозофија критична, одмах указује на неумитну везу са постмодернизмом. Кјеркегор спада у филозофе код којих је лични живот повезан са формирањем њихових филозофских ставова. Критикује Хегела са егзистенционалистичког аспекта. Човек је пред дилемом: бира апсолут свога важења насупрот објективној истини (Klačar 2018: 7). Хегел је инсистирао на универзалном и логосу, а Кјеркегор на личном. Хегел обликује јединство противречности, док је Кјеркегор разапет између њих. Против је рефлексије која нагони човека на одсуство логике, што Кјеркегор упоређује са затвором. То је заробљеност која се може превазићи путем религије (Kierkegaard 1978: 81).

Кјеркегор хришћанство тумачи егзистенцијалистички. Путем хришћанства је желео да појединца приближи богу. Страх и ирационални елементи су битни за разумевање хришћанства. Путем религије, појединац утире пут ка властитој егзистенцији. Против је егалитаризма и чулни део личност односи превагу над разумским. Ова Кјеркегорова тврдња ће бити прихваћена и од стране реалистичких теорија политике и међународних односа, тако да ће сила постати циљ и средство спољне политике држава. Егзистенција односи превагу над есенцијом, али да би се остварила, треба да прође кроз три етапе: естетску, етичку и религиозну.

• **Естетички стадијум је чулне природе и одређен је страстима.** Идеал овог стадијума је Дон Жуан. На њему човек лута у потрази за чистим задовољством. Естета живи изван себе и подложан је утицају спољних елемената. Пати од недостатка свести да се сам треба ангажовати да би досегао властито Ја (Golubović 2013: 73).

• **Етички стадијум** догађа се код човека који је свестан свог незнања, који се залаже за поштовање одређених етичких принципа. Пример човека овог стадијума је Сократ. До преласка у овај стадијум човек постаје свестан чињенице да треба да мења дотадашњи начин живота. Човек, улазећи у вишу фазу егзистирања, усваја и нове вредности.

• **Религиозни стадијум,** оличен у Авраму као идеалном човеку, догађа се када човек верује без икаквих примисли о естетском и етичком стадијуму пута.

Религијски стадијум свој врхунац достиже у хришћанству. Кјеркегор хришћанство тумачи егзистенцијалистички и истиче да се у њему човек сусреће са „сопственом егзистенцијом“ (Šestov 2002: 177). Овим Кјеркегор врши раскид са рационалистичком филозофијом. Човек који се преображава путем хришћанства не треба да мисли по диктату разума. Разум прати један парадокс: човек некада верује у оно што не разуме. Дакле, вера се одређује ирационалистички. Њој су иманентни апсурд и парадокс.

Са многим Кјеркегоровим постулатима слаже се и **Ниче**, али и иде даље од њега. Ничеов став према религији и моралу није позитиван као Кјеркегоров већ их сматра репресивним категоријама. Ниче радикализује критику просветитељства и, у стилу Маркса, заговара секуларни приступ друштвеној теорији, чиме се полако приближио постмодерној теорији. Постао је веза између егзистенцијализна и постмодернизма. Својом критиком индивидуализма и разума дао је обрисе потоње постмодерне теорије а . Извршио је деконструкцију модерних појмова истине, представљања и објективности, естетике и начина писања.

Почевши од својих раних радова, Ниче се, попут Кјеркегора, борио против рационализма и идеализма, који су давали предност разуму над личним емоцијама. Ниче врши десубјективизацију истичући да „је вршилац радње обична фикција придодата учињеном делу – у делу је целокупна радња“ (Best, Kellner 2022: 4).

Мада критикује просветитељство, Ниче са њим има и додирних тачака. То је критика метафизике. Истиче да нема вечних чињеница и апсолутних истина. Овим је Ниче утицао на постмодерну критику метафизике као начина застарелог мишљења. Критикујући могућност постојања универзалних мисли и сазнања, заједно са метафизиком, Ниче врши постмодернистички заокрет у филозофији, путем радикалне деконструкције модернизма.

Постојање несклада између стварног и очигледног Ниче разрешава у свом делу *Рађање трагедије,* где је представио синтезу природних импулса оличених у Аполону и Дионизију (Словић 2018: 28). Аполон је бог лепих форми и слика, а Дионизи бог помаме и отрова. Док су трагедија и уметност потврда живота који повезује ова два опречна импулса, логика и наука су засноване на Аполонијској репрезентацији, која је постала инертна и беживотна. Ниче је убеђен да би повратак Дионозија успео да спасе модерно друштво нихилизма. Из овога произилази анархични смисао заједнице, а концепт његовог „Ја“ је метафизички. Произилази из моралног императива одговорног за неприкладно деловање. „Ја“ се у Ничеовој филозофији дешава као морална илузија и социјална конструкција. Јављање логике овакве врсте је резултат жеље за приступом заједничким друштвеним вредностима (Словић 2018: 28).

Ниче заговара вредности афирмације живота који се састоје у деконструкцији једино зарад реконструкције. Удаљујући се од Шопенхауеровог песимизма и враћајући се грчкој трагедији, Ниче трага за „оправдањем живота, чак и на један ужасан и противречан начин, оправдање које се може наћи у уметности, креативности, независности и појави хуманости „вишег нивоа“ (Best, Kellner 2022: 5). Мада Ничеова перспективност негира могућност потврђивања било ког апсолута или универзалних вредности, све идеје и вредности су позиција индивидуалне конструкције

воље за моћ. О њима се суди до оног нивоа до кога они служе или не вредностима живота, креативности и јаке индивидуалности. Чињенице не постоје, већ интерпретације које ствара појединац. Овим ће се постмодернисти увелико инспирисати приликом анализе односа између аутора, текста и читалаца. Ради се о тумачењу текста из различитих перспектива

Ниче је оставио велики траг у филозофији и сматра се филозофом који је начинио велику транзицију ка постмодернизму. Његова критика западног рационализма у великој мери је утицала на Хајдегера, Дериду, Делеза. Фукоа, Лиотара и остале представнике постмодернизма. **Хајдегер** је извршио комбинацију Ничеове критике модерне са предмодерном филозофијом. У свом делу *Биτак и време*, Хајдегер је даље развио Кјеркегорову и Ничеову критику масовне културе кроз свој концепт безличног „Једног", који је доминирао просечним човеком.

Хајдегерову критику модернизма прихватили су **Фуко и Дерида**, критикујући западну метафизику. Према Хајдегеру, модерна субјективност се успоставља као суверен инструмент доминације објекта и да су његове сопствене репрезентације света резултат модернизма. Током 60-их година прошлог века појавиће се поменути постмодерни писци, који ће се супротставити Картезијанском схватању разума и субјекта о просветитељском гледању историје.

Дерида напада појмове попут центра, тоталитет и структура. Појам „разлика" се налази у суштини свих ствари: језик добија своје значење само преко лингвистичког ланца диференцијације (Best, Kellner 2022: 6). Дерида је у својим делима желео да истакне да нема директног приступа стварности. У чиитавом спектру лингвистичког света нема ничега осим „бескрајног ланца означивача и међутекстуалности" (Best, Kellner 2022: 6). Створио је један подправац у постмодернизму: деконструкцију западне метафизике. Раније се све објашњавало метафизиком, што је довело до заборава бића (Словић 2018: 49).

Фуко се придружио Дериди и својим специфичним схватањима моћи и разума указао на потенцијалне друштвене девијације. Давао је одређени значај историји, а човека сматра производом одређених историјских услова.

У свом делу *The Postmodern Condition – A Report on Knowledge*, Лиотар истиче да знање мења статус онда када друштва улазе у постиндустријско доба, а културе у постмодерно. Савремену културу дефинише као губитак вере у метанаративе, који су некада служили као организациони принцип колективног друштвеног искуства. Хетерогеност постмодерних језичких игара умањује моћ „наративних монопола" у објашњавању историје и деобе будућности, док остају несвесни према захтевима за истином и интересима које могу да заступају. Правично друштво би овим могло да се води путем дисензуса –„скупом правила просуђивања која не само да омогућују већу правичност и толеранцију, већ и „шири спектар знања" (Словић 2018: 42). Лиотар је у свом делу *Постмодерно стање* конструисао пројекат „постмодерно стање", наспрам Хабермасовом пројекту „теорија комуникацијског деловања" (Lyotar 1984: 71).

Дакле, Хабермас се не удаљава од просветитељства већ га модификује. у померању схватања о разуму као нечега што је својина субјекта или индивидуалног „свог", према разуму досегнутог преко теорије комуникативне радње (Niall 2016: 8). За Хабермаса разум није нешто што представља способност или својство.

Да би људско биће могло да делује или желело да нешто уради, требало је да постоји свет претпостављених сврха и значења. Хабермас наставља са традицијом феноменологије повезујући је са претпостављеном средином значења и другим субјектима у својству животног света.

Постмодернизам егзистира већ шест деценија и пред њим су изазови савремене епохе. Да би се ухватио у коштац са њима, постмодернизам ће морати да другачије постави своју критику ка модернизму: то значи да ће морати да прихвати сва његова достигнућа, а критику вршити прагматичније. Подложан је различитим интерпретацијама: неке присталице га сматрају посебним духовним и интелектуалним стањем, карактеристичним за различите епохе у њиховој завршној фази, трансистиријски феномен који пролази кроз различите епохе, док га други сматрају посебном епохом. За скептике, постмодернизам означава „крај историје западног друштва".

ЛИТЕРАТУРА

Best and Kellner, 2022: Steven Best and Douglas Kellner. „The Postmodern Turn in Philosophy: Theoretical Provocations and Normativre Deficits". sbest@elp.it.com andkellner @ucla. edu (pristupljeno 15.03.2922.)

Golubović, 2013: Aleksandra Golubović. *Uvod u Kjerkegardovu antropologiju*. Rijeka: Filozofski fakultet.

Hicks, 2004: Stephen Hicks. *Explaining Postmodernism – Scepticism and Socialism from Rousseau to Foucault*. New Berlin/Milwaukee: Scholargy Publishing.

Kierkegard, 1978: *Soren Kierkegard. The Age of Revolution and the Present Age*. Princeton: Princeton University Press.

Klačar, 2018: Enisa Klačar. *Tjeskoba kao središte lične egzistencije u filozofiji Martina Hajdegera i Sorena Kjerkegora*. Sarajevo: Filozofski fakultet – magistarski rad -

Lyotar, 1984: Jean-François Lyotard. The *Postmodern Condition: A Report to Knowledge*. Mineapolis: University of Mineapolis Press.

Niall 2016: Lucy Niall. *Dictionary of Postmodernism*. Seam Lucy-Stevenson. Oxford: Malden: Wiley Blackwell.

Slović 2019. Srdjan Slović. „Jean-Jacques Rousseau - A True Critic of the Enlightenment Era". Yalta/ Simferopolj: Haraski forum.

Šestov, 2002: Lav Šestov. *Kjerkegor i egzistencijalna filozofija*. Beograd: Plato.

Словић, 2018: Срђан Словић. *Постмодернизам у друштвеним наукама и међународним односима*. Приштина/Лепосавић: Институт за српску културу.

Srđan Ž. SLOVIĆ

SPIRITUAL PRECURSORS OF POSTMODERNISM

Summary

Contemporary postmodernism in philosophy for its rising is due to its spiritual precursors of the 18th and 19th century. It is featured by the criticism of the enlightenment philosophy based on leading role of reason in knowledge. Precursors of postmodernism personified in Kant, Kierkegaard, Nietzsche and Heidegger severely criticized a prevailing role of reason in knowledge process and reaching of truth. There is no absolute truth and individualism.

The relationship between knowledge and power is also subject to change: it is changed their positions related to famous Bacon's „knowledge is power" in order to reach new "postmodern condition", which is featured by the absence of metanarratives, giving the importance of small récites and new relationships between readers, writer and text. Such comprehensions were spurred by existentialist philosophy fighting for the survival of man giving primacy of existence over essence. In what measure postmodernism will be able to respond to many challenges of modern world depends of its adaptability toward modern streams in social sciences and more objective approach to modernism.

Key words: Kant, Rousseau, Kierkegaard, Nietzsche, Heidegger, precursors, postmodernism, reason, criticism.

Рад је предат 19. маја 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 791.43:323.23(497.11)
791.43:316.653
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36106

Прегледни рад

*Дејан Р. ДАШИЋ**
Факултет за право, безбедност и менаџмент „Константин Велики“, Ниш,
Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Београд

САВРЕМЕНИ ФИЛМ У ФУНКЦИЈИ ПРОПАГАНДЕ И РЕВИЗИЈЕ ИСТОРИЈЕ

Апстракт: Предмет овог рада је утицај кинематографије на стварање прошлости различите од оне коју пружа у науци потврђена писана историја. Циљ је да покажемо на који начин филмови, а посебно документарни и ратни спектакли, имају улогу у стварању пожељне историје. Ревизионизам на филмској траци се не заснива на новим изворима или новим сазнањима до којих се дошло на научно утемељен начин, већ парцијалним и ненаучним методама учитавају се тумачења која су у супротности са утврђеним историјским чињеницама. Методом анализе садржаја, тему ћемо представити кроз, два косовска један хрватски и један француски филм, различитих жанрова, насталих у другој деценији 21 века.

Кључне речи: кинематографија, ревизија историје,масмедији, Србија.

УВОД

Прошлост „знамо“ кроз разне облике историографије - писања или традиције - приче о прошлости. Данас се све чешће до појединих историјских сазнања долази путем филмова, различитих жанрова. Филмска индустрија је свој највећи успон доживела крајем двадесетог века, а њена орјентација је у суштини готово увек била на млађој популацији. Када се популарност и непосредност филма комбинују са способношћу историје да објасни како су ствари настале, милиони људи могу да разумеју прошлост и садашњост под утицајем (историјских) филмова. „Постепено, како се кинематографија приближавала крају XX века, критички однос према политичким питањима почиње да слаби, а историјски догађаји, ако су укључени у филм, све чешће су приказани веома иронично и реконтекстуализовано, на начин да су аутентичне историјске интерпретација изгубиле на својој специфичној тежини, а место су уступиле реконструисаној ‘филмској’ историји“ (Maširević 2014: 164). Филмови, било да је реч о документарним, ратним или другим жанровима, могу бити драгоцени извори за разумевање историје, уколико су настали уз помоћ утврђених историјских чињеница. Међутим, данас се филмска индустрија често злоупотребљава, где се прича о прошлости путем филма, користи за стварање или учвршћивање националног и државног идентитета, националног јединства,

* Ванредни професор, drddasic@gmail.com

етикетирање и стварање стереотипа и сл. Уз помоћ „холивудских" продукција постало је могуће једну нацију позитивно или негативно представити остатку света. Светској јавности се путем фимске индустрије саопштавају смишљене конструкције у вези са дешавањима у Првом и Другом светском рату, дешавањима деведесетих година прошлог века на Балкану и замена улога жртава и злочинаца. Ово је веома важно, јер новије генерације своје ставове о појединим државама и нацијама најчешће не формирају на основу чињеница, историјских књига, већ на основу јефтиних холивудских продукција.

ИСТОРИОГРАФИЈА У СЛУЖБИ ПОЛИТИКЕ И ИДЕОЛОГИЈЕ

Опште је познато да су историју увек писали победници, односно елита која је имала моћ и снагу (*imperium*). Данас, историју пишу холивудске продукције. Један од веома значајних видова брендирања нација и држава, а показао се и као моћни алат ревизионизма, јесте филмска индустрија. Наводећи да медији успешно мобилишу и каналишу историјско чуло јавности а слика прошлости фокусирана на жртве властите групе, увек се више обраћа осећањима него разуму, Куљић (2006: 95) тврди да „прихватање историје зависи и од њене наративне структуре" и да се „класична писана историографија разликује од глобализацијске медијске слике прошлости понајвише по посредницима". Глобализацијска медијска слика прошлости или „парахисториографија" настаје до диктату центара моћи коју „манипулативно уобличавају нестручњаци - љубитељи историје и историчари трговачки путници", а медији успешно каналишу такву слику прошлости. Управо зато, медији постају све више „средства историјске амнезије и омогућавају заборављање" (Jameson 1995: 36). Када говоримо о филмовима, Бодријар (1998: 86) сматра да су данашњи филмови „потпуно одустајање кинематографије од претензија да буде на трагу историје. Историја се, у прекомерним стилистичким обрадама прошлости ових филмова, потпуно повукла, а инсценирање историје кроз ове филмове може једино да призове осећај носталгије за временима која нам се приказују, иако се догађаји унутар њих се нису тако одиграли". Он наводи, да је у филму некада било историје, али да је више нема. Улази се у једну еру филмова који заправо немају смисла, а који су заправо велике синтетичке творевине с варијабилном геометријом. „Ради се заправо о стварању историје посредством или уз помоћ слике, чему се није лако одупрети, нити се пак угрожена страна (појединац, народ, држава, цивилизација) томе може ефикасно успротивити" (Bodrijar 1991: 87) .

Не постоје народи без историје или народи који се могу разумети без ње (Hobsbaum 2003). Без обзира што је историја восак у рукама историчара, који га обликује како хоће, историографија се не може одрећи науке и научног приступа. Историчар напросто не може писати мимо својих извора или чак супротно њима, као ни одређеног методолошког приступа (Johannes 1996). Легитимно је да аутори филмова не морају да се држе истих стандарда као новинари (дозвољена је одређена уметничка слобода), али имају обавезу према публици да бар верно прикажу основне аспекте феномена. Делетић, (2013: 106) наводи, да се историјом у медијима претежно баве неисторичари, чије излагање и аргументација нема научну утемељеност.

Све је подређено планираном циљу, без обзира на одређене нелогичности, али је због једноставног речника лако разумљиво. У медијској историји „режија уме уверљиво да упакује понуђену верзију, да то покрије ауторитетима говорника, вешто одабраним снимцима и наменски написаним тумачењима и коментарима. Медијска историја рачуна на осећање и интересе становништва, а не на научну утемељеност, бољу обавештеност и проверене културне вредности".

Историчари вођени националним осећањима и интересима неретко напусте постулате науке потчињавајући је политици и идеологији. Политизација и митологизација историје у наше време посебно је изражена у историографијама и шире, у историјским наративима нација и држава неочврслог идентитета (Перић, Кајмез 2013; Vasić 2020). Дакле, прошлост легитимише нову садашњост или даје темеље за пројекцију будућности коју владајућа политика нуди. Због тога се јавља *ревизионизам*, поправљање прошлости или производња пожељне историје. За те потребе оживљавају се стари митови и легенде, уздижу се до тада „непожељне" или заборављене личности, идеје и догађаји, наглашавају се страдања, злочини, производе се нови митови. „Није проблем што се прича о прошлости користи за стварање или учвршћивање националног и државног идентитета, ако се то ради на историјској и културној баштини, на демократским и цивилизацијским вредностима. Проблем је што се то често чини на начин да су сви који су различити потенцијални непријатељи, нарочито су то разне групе, народи и државе који не подржавају пројектовану причу о идентитету и жељеним правима" (Делетић 2019: 101). И други аутори (Škorić, Bešlin 2017: 646) слажу се са наведеним, тј. да „историографија мора бити подложна сталним ревидирањима, као и све научне теорије, треба да буде окарактерисана својеврсном „конзервативном" отвореношћу према новим идејама". Међутим, ревизије и негације често се износе без научног утемељења. Они одбацују добро успостављене историографске методе, истовремено се отварају за разне врсте идеологија, пристрасности и манипулација".

Вајт (2011: 261) наводи да је у осамнаестом веку постојала формална разлика између три типа историографије: истинитог, измишљеног и сатиричног, стим што се филозофија историје једва сматрала озбиљном рефлексијом импликација по човечанство оних чињеница до којих се дошло веродостојним варијатетом историјске презентације. Деветнаести век је имао тенденцију на разлике између „истините" историографије, с једне стране, и „филозофске историје", с друге. Сматрало се да је, како би се уопште могло говорити о њој као таквој, историографија мора бити *истинити* извештај о ономе што се догодило у прошлости, без икаквог уплитања било чијих интереса. Тај извештај се морао понудити у духу објективности, искључујући сваки савремени политички раздор, без икаквих искривљавања и апстракција које изразито „филозофска" рефлекција о њиховом значењу иначе може произвести.

Без обзира што се филм сматра једним обликом историје, филмови муче и узнемирују (већину) професионалних историчара. Разлог томе је што су филм и историја још увек „у потрази за методологијом" (Rosenstone 2006: 122). Историјски филмови могу бити вредни извори за разумевање историје, али не постоји

ниједна метода за њихову успешну примену.[1] Просуђивати филмове по истим критеријумима као и књиге, проблематично је, јер су филмови различит медиј са различитим очекивањима (Jack 2015). Дакле, попут књиге, тако и историјски филм не може постојати у стању историјске невиности, не може се препустити каприциозном изуму, не може занемарити налазе и тврдње и аргументе онога што већ знамо из других извора. Као и свако историјско дело, и филм се мора проценити у смислу познавања прошлости које већ поседујемо. Ако се озбиљно схвати, историјски филм не сме нарушити свеукупне податке и значења онога што већ знамо из прошлости. Све промене и изуми морају бити у складу са истинама тог дискурса ... (Rosenstone 1995). Документарни филмови имају још већи утицај, јер се сматрају културном и историјском вредношћу, која претендује на истинитост. Израз документарни филм у историји филма, први пут уводи енглески документариста Џон Гриерсон (*John Grierson*) 1926. године, коментаришући филм Моана (*Robert Flaherty, Moana*). Он тврди, да је неки филм документаран или не, зависи од тога како се обрађује нека тема и даје дефиницију документарног филма као „креативни третман стварности" (Grierson 1996: 18). „Потребно је, међутим, стално истицати чињеницу на коју чак и филмолози каткада знају заборавити: премда реферира на стварност, документарни јој филм не припада више од осталих филмских родова - он само успоставља другачији однос са стварношћу или, прецизније, с изванфилмским појавама" (Gilić 2007: 11).

МЕДИЈИ У ФУНКЦИЈИ ПРОПАГАНДЕ И РЕВИЗИОНИЗМА

Историјски ревизионизам има двоструко значење. У негативном смислу, он означава настојање да се из идеолошких (појединачних или групних) и политичких мотива ревидирају или у потпуности мењају постојећа научна тумачења одређених догађаја како би се ублажио или у потпуности отклонио њихов негативан утицај на колективну националну свест и идентитет и избрисале „непожељне" странице националне историје. У позитивном смислу, ревизионизам означава легитимну реинтерпретацију трауматичних догађаја или раздобља националне историје на темељу чињеница, сазнања аргумената до којих се дошло истраживањима у историографији. Покушаји ревизије историје нису новост, било да је реч о књигама или филмовима, јер „онај ко контролише прошлост, контролише будућност, онај ко контролише садашњост, контролише прошлост" (*George Orwell* 1984: 47), па тако покушаје писања пожељне историје налазимо још 1915. године у вези Првог светског рата, од стране немачких интелектуалаца. Много јачи талас „ревинзионизма" је кренуо већ у првим годинама након завршетка Другог светског рата, али је од тада променио свој карактер. Са све већом дистанцом до стварности националсоцијалистичке диктатуре, осталима поклоницима те идеологије било је лакше умањивати злочине и кривицу да би се касније окренули потпуном негирању главног злочина, холокауста. На пример, један од првих европских „ревизиониста" Maurice Bardéche,

1 Роберт Розенстон (1995, 34) тврди да ако желимо да историјски филмови буду поуздани извори, ниједна слика историјске природе не треба да се нуди јавности све док угледни историчар не буде имао прилику да је критикује и ревидира.

објавио је 1948. године књигу Нирнберг или „Обећана земља" (*Promised Land*) у којој је тврдио да су документи о холокаусту фалсификовани, а познати историчар Ернст Нолте (*Ernst Nolte*), у интервју (1986) за *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, тврдио је да се за разлику од других делова историје Немачке, историји Трећег Рајха не допушта „да прође", да постане историјска чињеница, него се артифицијелно одржава живом. Даље, он заступа тезу да је националсоцијализам био одговор на бољшевизам, тј. да је он само опонашао бољшевизам с његовим злочинима убиствима, мучењима и логорима смрти (Thiele 2007). Узевши у обзир наведено, поједини аутори постављају питање, у којој мери су управо овакви покушаји ревизије немачке историје одговорни за нови национализам и ксенофобију, па на крају и ревизију историје путем филмова данас (Prnjat 2019).

Поједини историчари већ деценијама преувеличавају улогу САД, а на другој страни умањују улогу СССР-а у победи над нацизмом. „Сматра се да филмска индустрија у томе има значајну улогу, као и да је улазак САД у рат, био пресудан за коначни исход рата" (Butakov 2014: 8), што је својеврсна ревизија историје и фалсификовање историјских чињеница. Поред многобројних филмова који директно величају улогу Американаца у Другом светском рату, поједина холивудска остварења не пропуштају прилику да макар у једној сцени, умање заслуге других, Као пример навешћемо филм који је режирао Роберт де Ниро (*Robert De Niro*) „Добар пастир" (*The Good Shepherd*), главне улоге: Мет Дејмон (*Matt Damon*), Анџелина Џоли (*Angelina Jolie*), Алек Болдвин (*Alec Baldwin*), Роберт де Ниро, Џо Пеши (*Joe Pesci*) и још многи други. Снимљен је 2006. године и бави се почецима оснивања ЦИА-е (*Central Intelligence Agency*), Другим светским ратом, тајним друштвом „Лобања и кости" (*Skull and Bones*), шпијунажом у тим ратним временима и након тога. У једној сцени, на половини филма, Амерички генерал (Роберт де Ниро) у разговору са Мет Дејмондом (у филму Едвард Вилсон) кога у свету шпијуна још зову „Мајка", каже следеће: „Руси су због једног испаљеног метка узели пола света".

Утицај филма, нарочито историјског спектакла, веома је значајан. Холивуд се од својих почетака понашао као да има тапију на историјску истину коју прекраја како одговара одређеним интересним групацијама (Zvijer 2014: 67). Како не би остали упамћени као нација која непрестано ратује, Сједињене Америчке Државе у својим филмским остварењима дају називе операција војске САД, који оправдавају њихове ратове, као што је: „милосрдни анђео", „праведни рат", „борба за демократију", „превентивни рат", „заштита људских права", „борба против тероризма" итд. „Обележја која су била инкорпорирана у филмски медиј у време Роналда Регана поред култа националног (супер) хероја, десничарски утопизам, ретрадиционализација, ескапизам, милитаризам, фокусирање на очеве и патријархат, носталгија за 1950-им годинама, је и жеља за ревизијом историје" (Zvijer 2005: 45). Да постоји повезаност између државног апарата САД-а и филмске индустрије и да то није никаква тајна, да се не крије, види се управо у филму Арго (*Argo 2012*). Филм је снимљен по истинитој причи, и говори о сарадњи Холивуда и ЦИА-е, приликом спашавања шест америчких дипломата 1979. године из канадске амбасаде у Ирану. У филму у коме главну улогу глуми Бен Афлек (*Ben Affleck*), се отворено приказује на који начин и како је холивудска машинерија осмислила сценарио за наводно

снимање у Ирану, по налогу америчке администрације и њених обавештајних служби. Правац и развој америчке филмске индустрије можда најбоље илуструје следећи податак: Филм Орсона Велса „Грађанин Кејн" (*Orson Welles, Citizen Kane 1940*) који се сматра за веома вредно уметничко дело, након првог приказивања остварио је скроман финансијски учинак. Филмови попут Рамба, Рокија и сл, иако без икакве уметничке вредности, изузетно су финансијски исплативи.

Холивудска филмска машинерија произвела је велики број филмова на тему рата на просторима бивше Југославије. Иако Срби, нису чинили терористичке акције (отмице, бомбашке нападе и сл.) у многобројним севроамеричким филмовима се не пропушта прилика да се бар не спомену неки „зли Срби" (Дашић 2015: 40)[2] . У филму „Немогућа мисија: протокол Дух" (*Mission: Impossible – Ghost Protocol*, 2011, режија *Brad Bird*), главни глумац Том Круз (*Tom Cruise*), након што експлодира бомба у Кремљу, покушава са својим тимом да „реши" проблем и пронађе одговорне за овај терористички чин, који има за циљ конфронтацију Русије и САД. У овом филму спомињу се „српски плаћеници" који су одговорни за смрт супруге главног глумца. Даље, филм „Сезона убијања" (*Killing Season*), глумци Џон Траволта и Роберт Де Ниро (*Robret De Niro*), почиње уводном шпицом: „Више од 200.000 хиљада људи је страдало у геноциду (мисли се на БиХ), више него у било ком сукобу у Европи након Другог светског рата". У једној од првих сцени филма, амерички командоси нападају српски логор, где српски војници као живи штит користе изнурене и очигледно изгладнеле и мучене логораше. Након тога износи се још једна историјска неистина: „Србијанска војска је 1992. године извршила инвазију на суседну Босну и Херцеговину и започела је рат у којем је велики број цивила масакриран у име етничког чишћења". Очигледан покушај фалсификовања историје, јер је немогуће извршити инвазију на своју земљу, тј. жели се сакрити чињеница да се у Босни и Херцеговини водио грађански рат.[3] Као што смо већ напоменули, иако Срби нису остали упамћени у историји као терористи, филм „Дипломатска опсада" (*Diplomatic siege*) из 1999. године, са глумцем Том Беринџером (*Tom Berenger*), класичан је пример који Србе представља као терористе, који заузимају америчку амбасаду у Букурешту и траже од НАТО-а да пусти на слободу пуковника Петра Војновића. Због тога што се често (али погрешно) схвата као медиј који је најближе истинитом приказу стварности, као и због своје доступности широј публици, филм може имати знатан утицај на формирање јавног мњења о одређеној теми (Kršinić-Lozica 2018).

2 Чак се у дечијим и играним филмовима, негативним ликовима дају српска имена. Као што су некада Италијани у америчким филмовима увек били гангстери, сада су Срби постали негативци, па се неретко у америчким филмовима негативцима додељују српска имена (Никола, Јован, Марко...) (Marković 2011: 87-88).

3 У бошњачкој кинематографији под агресором се а приори подразумева српски народ и Србија без обзира што је Међународни суд правде одбацио тужбу БиХ против Србије за агресију и геноцид 26.02.2007. године, као и покушај ревизије пресуде 2017. године. Дакле, бошњачка филмска индустрија веома селективно приступа пресудама међународних судова када је реч о грађанском рату у БиХ, тако да ће правити филмове о тзв. „геноциду" у Сребреници, али ће занемарити пресуду другог међународног суда јер им иста не одговара, па ће без правне основе да српски народ и Србију означавају као агресоре у тим истим филмовма.

ФИЛМСКА ТРАКА У ФУНКЦИЈИ РЕВИЗИЈЕ ИСТОРИЈЕ

Посебно погодна форма за медијско причање ратних прича, је филм. Погодност ратног филма огледа се у томе што филмска нарација, ратна дешавања може представити на динамичан и интересантан начин, па се самим тим прича испричана у ратном филму може лакше усвојити (Zvijer 2014). Проблем у државама насталим разбијањем друге Југославије је у томе што је историјски ревизионизам постао државни пројекат и што је пројекат добио карактер намиривања „старих рачуна", обрачун политичких противника и неистомишљеника, нагласио нетрпељивост народа и верских заједница.

Међународна комисија основана с циљем да надгледа нове програме историје у хрватским средњим школама закључила је да су у новим уџбеницима минимализовани усташки злочини током Другог светског рата (логор Јасеновац се једва помиње), док је преувеличан број жртава комунистичке репресије и злочина које су над Хрватима починили четници (Vjekoslav 2006: 144). И док сви радови на научно аргументован начин, показују да су злочини, холокауст и геноцид у НДХ - чињенице историје „у хрватској историографији, историјској и политичкој публицистици након 1990. године превладавали су покушаји идеолошки и политички мотивисане ревизије историје Независне Државе Хрватске" (Kasapović 2019: 939). Када говоримо о ревизији историје уз помоћ филмске траке у Хрватској, свакако да на првом месту морамо поменути Јакова Седлара. Његов документарни филм „Јасеновац – истина" из 2016. године, изазвао је бурну реакцију чак и у самој Хрватској. Кршинић (2018: 143) наводи, да су „у филму до те мере коришћени различити типови манипулација и негирања чињеница, да га се ни у којем сегменту не може сматрати веродостојним".

На самом почетку овог документарног филма, тврди се да се „права истина о Јасеновцу крије" и да ће овај филм открити истину и мало познате и новооткривене податке, који наравно стављају под „сумњу" све што је до сада о Јасеновцу речено. „Јасеновац - истина" у првом делу се бави усташким логором Јасеновац, а други део „партизанским логором Јасеновац након за вршетка Другог светског рата". Одмах од почетка глас наратора великом брзином износи прегршт информација, података, имена и догађаја, стварајући тако утисак великог познавања проблематике којом се аутор бави. Приметно је да се одмах на почетку првог дела филма, дакле дела који се бави логором Јасеновац полако већ тада убацују информације о „партизанском логору Јасеновац: „Никада нећемо сазнати број усташких жртава, као ни број жртава након 1945 када је постао партизански логор". За бројку од 700.000 жртава у Јасеновцу оптужује се српска мањина у Хрватској, „која је радила на том миту". У филму се презентују фотографије и снимци који приказују Јасеновац искључиво као радни логор у којем су владали задовољавајући услови живота и рада. Међутим, Кршинић-Лозица наводи, да „Седларов филм није једини филм који се користи усташким снимцима - то се радило у великом броју досад снимљених филмова о Јасеновцу, јер је реч о једином филмском запису из раздобља трајања логора. Али, у свим се осталим филмовима који користе те снимке на неки начин даје се до знања како оне нису приказ стварног стања у логорском комплексу" (Кршинић-Лозица

2018: 163). Дакле, нигде у филму се не наводи да се радило о пропагандним фотографијама, да су за те потребе бирани затвореници који су тек стигли, добијали радна одела и сл. Констатација наратора „да се број жртава толико разликује, да су научно неприхватљиви", треба да наводно истакне научни приступ овог документарног филма, који је заснован на изјавама сведока и новооткривених докумената. Аутор покушава додатно да „мистификује" причу о логору следећом реченицом:

„Да је југословенским комунистима било до истине, могли су је рећи".

Колико је у првом делу аутор овог филма желео презентовати „нова документа", сведоке и слично, приметно је да у другом делу који се бави „партизанским логором Јасеновац", нема тога већ се ослања на недостатке докумената, претпоставкама, заверама и слично. Уместо аргумената презентују се тврдње непоткрепљене чињеницама, констатације да доказа нема јер су намерно уништени или брижно сакривени:

„Нема документације јер није ни вођена, а ако и јесте пренесена је у Београд и стављена под ембарго".

У овом делу се оптужују и „еткетирају" многобројни бивши хрватски државници и новинари као „противници истине о партизанском Јасеновцу" а, поједини актери тог доба као одговорне за злочине почињене у „партизанском логору Јасеновац". Евидентно је да аутор овог филма жели да уз помоћ великог броја нетачних информација „сви стројеви су послати у Србију и Црну Гору, а након тога је то постало место масовне ликвидације све до 1948. године", и без аргумената а служећи се теоријама завера и пребацивањем кривице на комунисте „комунисти су ликвидирали знатно већи број људи него усташе у свом раздобљу", жели да обесмисла сва досадашња сазнања о страдањима и злочинима усташа у Јасеновцу. Теза коју смо изнели на почетку рада, да се историографијом на филму све више баве неисторичари, нестручни и пристрасни људи је потврђена када знамо, да је Седлар човек који је „напустио друштво хрватских режисера", изгубио спор пред судом због кршења ауторских права, тј. неовлашћеног преузимања материјала Истарског историјског друштва, уврстио фалсификат насловне стране „Вјесника" од 15 маја 1945. године у овај филм, и још много тога..." (Pavelić 2017: 11).

Карактеристика новије бошњачке и хрватске кинематографије у БиХ је, да Србе представљају као страни елемент као агресора и у Хрватској и у БиХ, иако је у обе републике у социјалистичкој Југославији, до избијања рата и разбијања земље, српски народ био конститутиван. Непријатеље у својим филмовима готово никад не називају својим етничким именом (Срби), већ се увек користи заменица „они" или се приликом приче о њима изоставља субјекат (нпр. „улазе у село ..."). На тај начин, непријатељ се не перципира као неко ко је деценијама ту живео, као неко ко је био део тог простора, већ као нешто изванъско, страно. И поред историјских, судских утврђених истина о озбиљним ратним сукобима између муслиманске Армије БиХ и Армије Републике Хрватске на територији БиХ, ни у једном од филмова нема ниједне негативне реченице, а поготво не покушаја грађења негативних стереотипа, ни о једном од ова два народа. Врши се стална замена теза тако да агресори постају жртве, а жртве се представљају као агресори (Šuvaković 2009, 2011; Zvijer 2014).

На албанској телевизији Топ канал (може се пратити на КиМ и Северној Македонији), 30. маја је приказан документарни филм „Велика српска историјска обмана - како су Срби украли албанску историју", у којем се фалсификују историјске чињенице с циљем промовисања великоалбанске политике. У овом филму се „фалсификују историјске чињенице", а српске цркве, манастири и споменичка и духовна традиција на Косову и Метохији проглашавају албанским...(Политика 2020). Управо такве тврње налазимо у филму *Azemi Kosowar sniper*, продукција и режија Rrahman Fetahu, 2013/2014 Amol TV. Укратко, радња овог више него скромног филмског остварења смештена је на Косову 1999. године, а главни глумац Аземи (касније добија презиме Косово) долази на Косово за време злочиначког бомбардовања СР Југославије, остављајући угодан живот у Немачкој. Придружује се терористичкој организацији „UÇK" и постаје смртоносни снајпериста. Филм који траје 1 сат и 38 минута почиње следећом причом: „О догађају о коме желим да Вам причам нисам чуо од других, нико ми није испричао, али прича је истинита, пуна боли и поноса...". Наравно, Срби су сатанизовани на најмонструознији начин тако да се не стиже све евидентирати а поједине радње и дешавања у филму, нису примерени да се помињу у овом тексту. По ономе како се приказују у филму, српске оружане снаге су представљене као паравојне формације, у црним мајицама које су у већини случајева исцртане са 4 „С", српском заставом на рукаву и црним фантомкама на глави. Још један пример ревизије историје, жели се избећи чињеница да су у дешавањима 1999 године на Косову биле укључене регуларне снаге безбедности СР Југославије (војне и полицијске). Срби су приказани као косати, брадати, алколисани, дрогирани итд. лудаци, који силују и убијају цивиле, а тако и почиње филм, убиством деветорице Албанаца метком у потиљак.

У великом броју сцена у овом филму, виде се полицијски аутомобили „Застава 101" на којима пише „МИЛИЦИЈА", ваљда да се потврди да су злочинци из Србије, а један од тих аутомобила вуче коноцем везаног цивила. Такође, у филму се сукоб 1999. године на Косову жели приказати као борба Муслимана и Хришћана против „злих Срба". У једној сцени, припадници терористичке организације „UÇK" се моле а један од њих се крсти, што не остаје непримећено од Немачког војника (Ханс) који је слетео падобраном на Косово како би „евидентирао" српске злочине, следећим речима:

„Ово је заиста изненађење за мене".

Руски добровољци су некако очекивани у овом филму, а да се додатно потврди да су Срби окупатори, страни елемент, да не припадају овим просторима показује сцена дијалога руског добровољца и једног српског војника у 68 минуту филма:

„Шта ћу овде (псовке), свега ми је доста (псовке). Брат ми је погинуо у Хрватској, ово није моја земља" (српски војник).

„Ајде како није, Србија и Русија су једно" (руски добровољац Георги Иванов).

„Ништа овде није моје" (псовка на лошем српском, након чека снајпериста убија Руса).У уводној сцени филма „Животни код" (Kodi i Jetës, режија Ekrem Kryeziut, 2010) у продукцији „Центра за кинематографију Косова" стоји: „Године 1912. Косово је окупирала Србија. У периоду 1998-1999. Србија започиње етничко чишћење на Косову. Око милион Албанаца прогнано је из својих домова.

Храбри су се придружили Ослободилачкој војсци Косова и одупирали се. Остали су били беспомоћне жртве". Такође, као и предходни филм, и овај је препун негативних стереотипа о Србима и нећемо им посветити пажњу, узевши у обзир да се бавимо ревизионизмом. Међутим, и за овај филм је карактеристично да се Срби желе преставити као страни елемент, као да нису живели на тим просторима, што показује следећи дијалог двојице Срба (униформисани, али није могуће одредити да ли су војници или не): „Jeste li izgubili nešto?"

„Гледам...како је нарасло ово жбуње...када смо се овде доселили из Лике... ово жбуње заплело ми се око ногу, босих ногу, а види сада..."

Овакви ставови нису неочекивани, узевши у обзир да је једна од донација америчке администрације Косову, најмодернији филмски студио, чији је задатак продукција филмова у којима је кључна теза да је Косово одувек било територија коју су насељавали Албанци (Mitrović-Marić 2009: 175)

Француски филм „У кавезу" (фр. *Captifs*; енг. *Caged*, режија *Yann Gozlan* 2010) је дрска замена теза, у којем се жртве стављају у улогу злочинаца. Свима је познат случај „Жуте куће", када су на север Албаније одвожени људи, углавном српске националности, киднапованих током оружаних сукоба 1998. и 1999. године, али и касније све до краја 2000. године. Насилно су им одузимани органи подобни за даљу трансплатацију. Сумња се да су ове злочине починили чланови тзв. „Ослободилачке војске Косова". И према бившем тужиоцу Међународног кривичног суда за бившу Југославију (*International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia- ICTY*), у Резолуцији Савета Европе 1782 (Council of Europe 2011) од 25. јануара 2011. године, наводи се да су дела трговине органима починили припадници Ослободилачке војске Косова (ОВК) против српских држављана који су остали на Косову након оружаног сукоба и одведени у заробљеништво (Council of Europe 2011 par. 2). Укратко радња филма се одвија у бившој Југославији, где француска медицинска екипа при повратку за Париз, негде на Косову наилази на блокаду на путу. Војска им говори да су наишли на мине, па требају чекати. Ипак, они се одлучују кренути другим путем и изгубе се. Ускоро ствари крену по злу када их отме група криминалаца. У трејлеру[4] за овај филм, тврди се да је филм снимљен „по истинитим догађајима". Међутим, да се ради о нарученом филму, неколико месеци пре извештаја Дика Мартија (*Dick Marty*), види се по многобројним грешкама. Осим на почетку филма када један од отмичара каже „ајде", покушај разговора глумаца на српском језику је веома лош. У једној српској болници стоји натпис „уредски сестра", „варење крви" или када експлодира бомба свега метар од главне глумице, она ипак преживи као да се ништа није десило.

Један од отмичара у филму има тетоважу на леђима „Бог чува Србе", аутомобил који отмичари користе носи „БГ" таблице, па није тешко закључити ко су негативци у овом филму. Да у филму глуме само „одабрани" и глумци који су били у сличним логама у другим филмовима, очигледно добро уходани у сатанизацији Срба и српске нације, показује нам улога, коју глуми Горан Костић. Овај глумац познат је и по скандалозној улози у филму режисера Ричарда Шепарда (*Richard Shepard*)

4 https://www.youtube.com/watch?v=lmOIvDOZ2GE (22.10.2020)

„Лов у Босни“ (*The Hunting Party*), где је главни глумац Ричард Гир (*Richard Geer*), који јури српског „ратног злочинца“ у Босни и Херцеговини, званог „Лисица“. „Лисица“ је лидер босанских Срба (Драгослав Богдановић) који има шефа обезбеђења (Горан Костић, у филму Срђан), немилосрдног психопату који на челу има истетовирано, ћириличним писмом, „умро пре рођења“. Наравно и у овом фиму има пуно ћириличних тетоважа. У одјавној шпици овог филма стоји да је „MEDIA“ програм Европске уније учествовао у реализацији пројекта.

ЗАКЉУЧАК

Анализа оваквих и сличних тема све више представља неопходност у академским и стручним круговима, јер је евидентно да се „битка за прошлост“ (Milutinović 2018: 12) појачава, а филмска индустрија има све већи утицај на стварање „пожељне историје“. Наведени медији и начини пласирања садржаја се у литератури називају тзв. „меким методама“ утицаја на перцепцију и креирање мишљења и ставова циљне популације о одређеном догађају. Ове методе изузетно велику моћ утицаја на мишљење шире јавности, чак и када су чињенице потпуно познате. На тај начин долази до нетачног или непотпуног тумачења и бележења историје за будуће генерације, а како време пролази, све је теже вратити истину на своје место.

Анализирајући наведене филмове, али и многобројну литературу других аутора на ову тему, може се закључити да ревизионизам на филмској траци се не заснива на новим изворима или новим сазнањима до којих се дошло на научно утемељен начин. Парцијалним и ненаучним методама учитавају се тумачења која су у супротности са утврђеним историјским чињеницама, па нам на основу тога остаје само да закључимо да као такви одговарају одређеним политичким и идеолошким центрима моћи. У филмовима које смо анализирали, али и у многим другим, прича о прошлости, користи се за стварање или учвршћивање националног и државног идентитета, националног јединства, оправдања злочина и сл. У филмовима хрватских, бошњачких и косовски режисера, Срби се желе представити као страни елемент у БиХ, Хрватској и Косову и Метохији, тј као агресори, а не народ који је на тим просторима живео. У раду смо закључили да докуметарни филмови имају већу тежину јер се сматрају истинитим приказом дешавања у прошлости. Још када режија вешто и уверљиво упакује понуђену верзију, све то покрије ауторитетима говорника, специјално направљеним снимцима и наменски написаним тумачењима и коментарима, убаце разне теорије завера и сл, успех је загарантован. Медијска историја рачуна на осећање и интересе становништва, а не на научну утемељеност, бољу обавештеност и проверене културне вредности.

Ова епистемиолошки утврђена истина има има још већу тежину ако знамо да садашње генерације своје ставове о појединим историјским догађајима најчешће не формирају на основу чињеница, историјских књига, већ на основу јефтиних холивудских продукција. Уз примену методе анализе садржаја историјски релевантних докумената и компарираацијом добијених резултата са резултатима квалитативне анализе садржаја филмских трака из анализираних филмова, у којима се третирају исте историјски догађаји, у раду су утврђени покушаји ревизије у науци неспорних

историјских чињеница о Првом и Другом светском рату, посебно у дешавањима деведесетих година XX века на просторима бише Југославије. У свим анализираним филмовима намерно је извршена замена улога злочинаца и жртава, што је са моралног, историјског и научног становишта неприхватљиво и представља кршење норми међународног права. Србија мора наћи начина, све до покретања тужби међународном суду правде, да се супротстави историјском ревизионизму, узевши у обзир све чешће злоупотребе флимске траке, од којих су само неке приказане у овом раду, али и злоупотребе у наредним, најављеним филмским остварењима као што су „Турци долазе" у коме се „поштени и добри" Турци боре против крволочног Лазара који жели да направи Велику Србију, или филма „Загрљај судбине", Јакова Седлара у коме се износи тврдња да су Срби у Другом светском рату прогонили Јевреје. Од непроцењиве је важности да научни институти и истраживачки центри у Србији на организовани начин проучавају објављена филмска остварења у последњих 30 година и да светску јавност аргументовано обавештавају о покушајима ревизије у науци утврђених историјских чињеница, те да у светским референтним часописима и другим издањима објављују резултате својих научних истраживања.

ЛИТЕРАТУРА

Bodrijar, 1991: Žan Bodrijar. *Simulakrumi i simulacija.* Novi Sad: Svetovi.

Bodrijar, 1998: Žan Bodrijar *Savršen zločin*. Beograd: Beogradski krug.

Butakov, 2014: Jaroslav Butakov. „Američki ratni mitovi", *Ruska reč*, 28.5.2014

Council of Europe, 2021: Parliamentary Assembly, Investigation of allegations of inhuman treatment of people and illicit trafficking of human organs in Kosovo, Resolution 1872, 25 January 2011, http://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17942&lang=en. Datum pristupa 22. 10.2021

Дашић, 2015: Дејан Дашић. „Кинематографија као средство креирања негативних стереотипа о Србима". *Социолошки преглед*, vol. XLIX, бр. 1, 25–46.

Делетић, 2013: Здравко Делетић. *Истраживање историје*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2013.

Делетић, 2019: Здравко Делетић. „Историјски метод и ревизионизам". У: Дашић. Д., *Наука и метод: методологија научноистраживачког рада.* Београд: Доситеј, 96-102.

Film na albanskoj televiziji falsifikovao istoriju na štetu Srba, *Politika* (2020. 06. 03). Internet edition: http://www.politika.rs/scc/clanak/455286/Film-na-albanskoj-televiziji-falsifikovao-istoriju-na-stetu-Srba. Datum pristupa 15.10.2021

Gilić, 2007: Nikica Gilić. *Vrste i žanrovi filmova*. Zagreb: Zagrebački holding.

Grierson, 1996: John Grierson. *Grierson on Documentary*. Berkeley, CA: University of California Press.

Hobsbaum, 2003: Erik Hobsbaum. *O istoriji, teoriji, praksi i razvoju istorije i njenom značaju za savremeni svet.* Beograd: Otkrovenje.

Jack, 2015. Bryan Jack. „Feature Films as History". *Journal of the Social Studies*, Volume 76, No. 1, 2015. https://ojcs.siue.edu/ojs/index.php/jicss/article/view/3110/1096. Datum pristupa 12.10.2021

Jameson, 1995: Frederic Jameson. *Postmodernizam u poznom kapitalizmu*. Beograd: Art press.

Johannes, 1996: Fried Johannes. „Wissenschaft und Vorstellungskraft. Das Beispiel der Geschichte". *Historische Zeitschrift*, vol. 263, no. 2, 291–316.

Kasapović, 2019: Mirjana Kasapović. „History, historical revisionism and the politics of history". *ČSP*, No. 3, 939-960.

Kuljić, 2006: Todor Kuljić. *Култура сећања: теоријска објашњења употребе прошлости.* Beograd: Čigoja.

Kršinić-Lozica, 2018: Ana Kršinić-Lozica. „Jasenovac na filmu: manipulacije identitetima i izvedba pamćenja". U: S. Odak, A. Benčić & D. Lucić (eds.) *Jasenovac: Manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*. Jasenovac: JUSP Jasenovac, 143-167.

Марковић, 2011: Милета Марковић. *Зло постаје право*. Јагодина: Златна књига.

Митровић-Марић, 2009: Јелена Митровић-Марић. „Млади и Косово". У: *Даница*, српски народни илустровани календар. Београд: Вукова задужбина, 173-177.

Маширевић, 2014: Љубомир Маширевић. „Опадање политичке културе у Холивуду". *Култура*, бр. 142, 153-167.

Milutinović, 2018: Zoran Milutinović. *Bitka za prošlost. Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam*. Beograd: Geopoetika izdavaštvo.

Prnjat, 2019: Aleksandar Prnjat. „Xenophobia and Identitarian Nationalism". In: V. Milisavljević & N. Mićunović (eds.), *Xenophobia, Identity and New Forms of Nationalism*, Belgrade: Institute of Social Sciences.

Перић, Кајмез 2013: Ненад Перић, Илија Кајмез. „Идеологија и пропаганда као масмедијска средства геополитике и њихов утицај на балкан". *Национални интерес*, Год. X, 2, 173-189.

Pavelić, 2020: Boris Pavelić. Jakov Sedlar „prilagodio" iskaz žrtve Jasenovca: Otkrili smo novu podvalu u kontroverznom filmu, *Novi list*. http://novilist.hr/Vijesti/Hrvatska/Jakov-Sedlar-prilagodio-iskaz-zrtve-Jasenovca-Otkrili-smo-novu-podvalu-u-kontroverznom-filmu. Datum pristupa 21.6.2021.

Rosenstone, 1995: Robert Rosenstone. „The Historical Film as Real History". *Film-Historia*, Vol. V, No.1, 5-23. http://www.culturahistorica.es/rosenstone/historical_film.pdf. Datum pristupa 12.10.2021

Rosenstone, 2006: Robert Rosenstone. *History on film/film on history*. Harlow, England: Longman/Pearson.

Šuvaković, 2011: Uroš Šuvaković. „Edvard S: Herman i Dejvid Piterson – dosledni kritičari američke „politike genocida" *Sociološki pregled*, vol. XLV, no. 4, 575–584.

Škorić, Bešlin 2017: Marko, Škorić, Milivoj Bešlin. „Politics of Memory, Historical Revisionism, and Negationism in Postsocialist Serbia". *Filozofija i društvo*, XXVIII (3), 631-649.

Thiele, 2007: Thiele Martina. *Journalistische Kontroverse über den Holocaust im Film*. Berlin: Lit verlag.

Vajt, 2011: Hejden Vajt. *Metaistorija*. Podgorica: CID.

Васић, 2020: Васић, Драгиша. „Историја и национални идентитет у сарајевској магли: примјери политизације и митологизације бошњачког историјског наратива". *Токови историје*, 2/2020, 209-232.

Vjekoslav, 2006: Perica Vjekoslav. *Балкански идоли: Религија и национализам у југословенским државама*.1.Beograd: Biblioteka XX vek : Knjižara Krug.

Zvijer, 2005: Nemanja Zvijer. „Hollywood industry: Correlation between film production and political discourse". *Sociologija*, XLVII (1), 45-66.

Zvijer, 2014: Nemanja Zvijer. „Cultural reflections of war crisis: the picture of war in the 1990 croatian cinema". *Теме*, Г. XXXVIII (1), 67-88.

Шуваковић, 2010: Урош Шуваковић. „Културна политика бивших југословенских република Босне и Херцеговине и Хрватске у огледалу њихових националних кинематографија (1993-2008)". У: Б. Стевановић,

ЛИСТА АНАЛИЗИРАНИХ ФИЛМОВА

Jakov Sedlar (2016) *Jasenovac-truth*

https://www.youtube.com/watch?v=EkspsxlR7SQ&list=PLcrt0YDw11A5HFnyymca7WZ55JjCaVX5j&index=1 (I)

https://www.youtube.com/watch?v=x2LMjBk3HfQ&list=PLcrt0YDw11A5HFnyymca7WZ55JjCaVX5j&index=2 (II)

https://www.youtube.com/watch?v=YWd5oKnYWyY&list=PLcrt0YDw11A5HFnyymca7WZ55JjCaVX5j&index=3 (III)

https://www.youtube.com/watch?v=MrpYEazHiDQ&list=PLcrt0YDw11A5HFnyymca7WZ55JjCaVX5j&index=4 (IV)
Rrahman Fetahu (2013) *Azemi Kosoware sniper*
https://www.youtube.com/watch?v=iuutvn00sI8
Ekrem Kryeziut (2010) Kodi i Jetës
https://www.youtube.com/watch?v=bqE-jyFik0E
Yann Gozlan (2010) fr. *Captifs*; eng. *Caged*
https://mojtv.hr/film/112104/zatoceni.aspx

Dejan R. DAŠIĆ

CONTEMPORARY FILM IN THE FUNCTION OF HISTORY REVISION

Summary

The subject of this paper is the influence of cinema on the creation of the past different from that provided by written history. The goal is to show how films, especially documentaries and war spectacles, have a role to play in creating a desirable history. Revisionism on film is not based on new sources or new knowledge that has been obtained in a scientifically based way, but interpretations that are contrary to established historical facts are loaded with partial and unscientific methods. Using the method of content analysis, we will present the topic through, two Kosovo, one Croatian and one French film, of different genres, created in the second decade of the 21st century.

Key words: cinematography, history revision, mass media, Serbia.

Рад је предат 27. јануара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 343.533::004
371.3:004
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38103

Оригинални научни рад

*Радослав В. БАЛТЕЗАРЕВИЋ**
Мегатренд универзитет, Факултет за пословне студије, Београд, Република Србија

ДИГИТАЛНА ПИСМЕНОСТ КАО СРЕДСТВО ПРЕВЕНЦИЈЕ ПРОТИВ САЈБЕР КРИМИНАЛА**

Апстракт: Данас је тешко замислити како би човек функционисао у савременом друштву без употребе технологија заснованих на интернету. Свакодневне интеракције које се дешавају у дигиталном окружењу прожимају све сфере друштва, омогућавајући комуникацију, забаву али и пословање корисника. Међутим, недостатак технолошких вештина и дигиталне писмености код великог броја људи повећавају шансе да они постану жртве различитих видова, сајбер криминалних активности. Овакве активности често могу имати веома тешке физичке, материјалне и емоционалне последице по кориснике интернета и друштвених мрежа. Такође, није редак случај да интеракција са злонамерним сајбер криминалцем доведе и до трагичних последица. Овај проблем нарочито погађа најмлађу популацију, која свакодневно проводи време у виртуелном окружењу, често без потребних технолошких вештина и искустава, али и без надзора родитеља. Чињеница да је сваким даном на светском нивоу све већи број млађих корисника дигиталних технологија би морала да алармира стручњаке из ове области, али и владе свих земаља да се озбиљније посвете овој појави. Дигитална писменост се намеће као неоспорна полазна основа која може бити и најделотворније средство у сузбијању оваквих злонамерних сајбер активности.

Кључне речи: Интернет, Друштвене мреже, Дигитална писменост, Сајбер криминал, Виртуелно окружење

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Дигитална писменост је способност приступа, управљања, разумевања, интеграције, комуникације, процене и креирања информација безбедно и на одговарајући начин путем дигиталних уређаја и умрежених технологија за учешће у економском и друштвеном животу. Укључује компетенције које се односе на компјутерску писменост, информационо-комуникациону технолошку писменост, информатичку писменост и медијску писменост (UNESCO 2018). Једна од подваријабли дигиталне писмености је стање приступа интернету и коришћење друштвених мрежа (Lopez 2013).

У модерном друштву које је вођено трансформативним технологијама, појавила се кључна потреба да грађани света свих узраста поседују одређени ниво

* Редовни професор, r.baltezarevic@gmail.com

** Овај рад је резултат пројекта Факултета за пословне студије, Мегатренд универзитета: Улога нових технологија у савременом друштву (ФПСНТС).

дигиталних вештина за живот, учење и рад. Дигитална писменост у великој мери постаје темељни оквир вештина сличних читању и писању. На глобалном нивоу, дигитална писменост и е-инклузија су све више препознате као инструментална средства за подстицање одрживог развоја и економског раста и смањење друштвених неједнакости (International Telecommunication Union 2018). Студија која је објављена 2021. године, показала је да у Републици Србији људи користе друштвене мреже како би првенствено комуницирали са породицом и пријатељима. Међу осталим мотивима коришћења друштвених мрежа налази се прикупљање информација о брендовима, забава, али и жеља за покретањем бизниса. Такође, како је показала студија, сајтови друштвених мрежа Инстаграм и Пинрест перципиране су као најбезбедније платформе (углавном од стране женских испитаника) (Kwiatek и др. 2021).

Према истраживању спроведеном у Републици Србији међу млађом популацијом, откривено је да скоро 90% испитаника користи интернет на свакодневном нивоу (98% њих са мобилног/паметног телефона), док је 16% испитаника тврдило да је доживело дигитално вршњачко насиље. Студија је такође показала да је све више млађих корисника интернета, који приступају виртуелном окружењу без одговарајућег надзора родитеља у њихове онлајн активности (Kuzmanović 2019).

Иако постоји добра воља да се искорене или бар смање криминалне активности у дигиталном окружењу на глобалном нивоу, изгледа да се ипак овај проблем не решава довољно озбиљно. Штета коју је направио овај тип криминала је огромна у сваком смислу. Посебно забрињава чињеница да ова врста кривичног дела има предност у односу на традиционалне криминалне методе. Међународна стандардизација закона у овој области, едукација корисника у области дигиталне технологије, али и развој бољих рачунарских софтвера за рано откривање и спречавање таквих појава је неопходност (Baltezarević-Baltezarević 2021).

Много је примарних фактора одговорних за сајбер криминал, али и за сексуалну експлоатацију младих на мрежи и ван мреже. Поред родне неједнакости и сиромаштва, расизама, социјалне одвојености или усамљености, сексуалне оријентације, недостатка ефикасних законских оквира, политика и заштитних механизама, технолошка оспособљеност и дигитална неписменост издвајају се као кључни фактори који доприносе оваквим појавама. Све више се намеће потреба за дигиталном обуком младих, јер је дигитална писменост неопходност која ће обезбедити безбедно коришћење сајбер простора (Kumari 2021).

ДИГИТАЛНА ПИСМЕНОСТ

Дигитална писменост се дефинише као способност разумевања и коришћења информација у више формата са нагласком на критичко размишљање пре него на вештине информационих и комуникационих технологија (Gilster 1997). Људи данас имају нове врсте знања које су повезане са дигитално засићеним друштвеним праксама. Уобичајено је да људи користе кратке системе за размену порука друштвених мрежа као што су Фејсбук,

Твитер и Јутјуб којима комуницирају у дигиталном окружењу са осталим корисницима (Ibrahim и др. 2013). Међутим, нови дигитални видови комуникације захтевају и известан ниво дигиталне писмености, како би корисници остали безбедни. Може се рећи да је дигитално писмена особа она која је способна да идентификује, приступи, управља, интегрише, процени, анализира и синтетизује дигиталне ресурсе (Martin 2008). Разликује се неколико врста вештина дигиталне писмености, као што су: формалне оперативне вештине за навигацију интернетом, аналитичке и вештине проналажења информација, вештине креирања садржаја и вештине медијске писмености. Дигитална писменост у већини развијених земаља, укључује мултиписменост/мултимодалне димензије као што су техничке, социјално-емоционалне и когнитивне димензије (Brown, 2017). На основу резултата студије, коју је пре неколико година објавила Европска комисија може се видети да у просеку скоро 50% Европљана, узраста од 16 до 74 године, не поседује елементарне дигиталне вештине. У неким земљама, као што је на пример Бугарска, медијска „неписменост" износи алармантних 86%. Ово је забрињавајући податак, с обзиром да ова иста студија предвиђа да ће 90% послова у блиској будућности захтевати од запослених да поседују ове основне дигиталне вештине. Уколико се по овом питању нешто не промени, Европа би се могла суочити са дефицитом компетентних радника. Европска комисија је утврдила да већ данас око 40% компанија има потешкоћа да пронађе специјалисте из области информационо-комуникационих технологија. Сматра се да ће већ у наредних пар година Европска Унија бити у великом проблему услед немогућности да запосли пола милиона дигитално писмених радника, како би задовољила захтеве тржишта (Halachev 2017).

Студија која је 2019. године спроведена у Републици Србији, показала је да млади своје вештине дигиталне писмености процењују изнад просека. На скали од 1 до 10, просечна оцена испитаника креће се у распону од 6,7 до 8,6. Највиша просечна оцена у оквиру овог истраживања износила је 9,2 (социјалне вештине), док су испитаници сопствене вештине креирања садржаја у дигиталном формату оценили најнижом оценом 6,7. Скоро75% испитаника се донекле (или у потпуности) слаже са тврдњом да умеју да препознају и да знају како да провере истинитост информације коју су пронашли на интернету, док 68% испитаника тврди да без проблема могу закључити да ли могу веровати некој информацији (или извору информација) коју су пронашли на интернету (Kuzmanović 2019). Генерално, корисници интернет технологија и друштвених мрежа све више обраћају пажњу да ли се извори информација у виртуелном окружењу могу сматрати кредибилним, односно да ли могу имати поверења у смислу да им неће бити нанета било каква материјална или емоционална штета услед незаконитих сајбер активности (Baltezarević- Baltezarević 2021). Да би корисници друштвених мрежа могли веровати препорукама инфлуенсера на друштвеним мрежама, ти људи морају бити стручни у одређеној области, да поседују харизму и поштовање других корисника интернета (Kwiatek и др. 2021).

Међутим, данас су друштвене мреже претрпане инфлуенсерима, али и онима који се само тако представљају у покушају да изграде статус оних који се сматрају кредибилним извором информација, међутим невештим имитирањем веома често електронском комуникацијом од уста до уста (Ewom), само шире дезинформације и обмањују циљну публику. Иако микро инфлуенсери имају мањи број пратилаца од макро инфлуенсера (познатих личности), утисак је да остварују приснији и искренији однос са осталим корисницима друштвених мрежа, који им из тог разлога и више верују (Baltezarević-Baltezarević 2021).

Образовање и писменост могу помоћи у ефикаснијем спречавању сајбер криминала, нарочито едукација и обука о томе како се користе информациони системи и како избећи или се заштитити од криминалаца у сајбер простору (Herhalt, 2011). Робинсон тврди да као и свако друго друштвено понашање, на усвајање акција за спречавање сајбер криминалних активности утиче нечији положај у систему друштвене стратификације. Робинсон такође додаје да социо-демографске неједнакости утичу на усвајање технологије, као и на развој технолошких вештина и онлајн писмености (Robinson и др. 2015). Комуникација кроз неконтролисани канал, као што је интернет, може бити корисна, али често и веома штетна за потрошаче информација, пре свега што се интернет користи и за промоцију тероризма, порнографије, преваре и ширење порука мржње и дезинформација. Потреба за медијском, информацијском и дигиталном писменошћу намеће се као неопходност која ће довести до стабилности друштва и безбедног коришћења дигиталних платформи за приступање и размену информација (Abugu 2018).

ВРСТЕ САЈБЕР КРИМИНАЛА

Не постоји универзално прихваћена дефиниција појма „сајбер криминал". Често се овај термин користи да обухвати низ криминалних активности које користе информационо-комуникационе технологије. Међутим користе се и други замењиви термини, као што су „виртуелни криминал", „нет криминал", „хај-тек криминал" или „компјутерски криминал". Недостатак јасноће може бити збуњујући и узнемирујући и довести до тенденције да се свако кривично дело које укључује рачунар или његов део означава као сајбер криминал. Да би се ово превазишло, Валпредлаже да треба размотри како употреба информационо-комуникационих технологија трансформише злочин, а не сам чин (Wall 2004). Европска комисија се ослања на три категорије да би дефинисала сајбер криминал. Према Стратегији сајбер безбедности Европске Уније из 2013. године, сајбер криминал се обично односи на широк спектар различитих криминалних активности у којима су компјутери и информациони системи укључени или као примарни алат или као примарна мета. Сајбер криминал обухвата традиционална кривична дела (као што су превара, фалсификовање и крађа идентитета), кривична дела јединствена за рачунаре и информационе системе (као што су напади на информационе системе, ускраћивање услуге и малвер) и кривична дела у вези са садржајем (као што је онлајн дистрибуција

дечје порнографије или подстицање на расну мржњу) (European Commission 2013). У оперативном смислу, европска агенција за спровођење закона(Европол), сајбер криминал објашњава као сваки злочин који се може извршити само коришћењем рачунара, рачунарских мрежа или других облика информационо-комуникационе технологије. У суштини, без интернета, криминалци не би могли да почине ова кривична дела. То укључује активности као што су стварање и ширење злонамерног софтвера, хаковање ради крађе осетљивих личних или индустријских података и напади у циљу остваривања личне финансијске добити или побољшања репутације (Europol & Eurojust 2019).

Сајбер криминалци се на веома креативне начине довијају како би заобишли сигурносне системе и преварили своје жртве. Данас постоји читав дијапазон оваквих сајбер превара и оне временом еволуирају и постају све сложеније и делотворније. У наредном тексту биће поменуте најупечатљивије врсте оваквих активности:

• Нежељена пошта

Један од најчешћих облика сајбер криминала је нежељена пошта или спем. Представља дистрибуцију масовне е-поште која рекламира услуге, производе, или инвестиционе шеме, за које се често покаже да су лажне. Основна сврха овакве нежељене поште је да превари клијенте и натера их да верују да ће добити прави производ или услугу, обично по сниженој цени. Међутим, у следећем кораку пошиљалац нежељене поште тражи од потенцијалне жртве новац или безбедносне податке (попут броја кредитне картице) пре него што дође до коначног договора. Након што купац открије своје безбедносне податке, престаје било каква даља комуникација, када прималац нежељене поште схвата да је уствари преварен (Kaspersky 2012).

• Фишинг (лажно представљање)

Фишинг (Phishing) подразумева покушај преваре клијената у циљу добијања/откривања њихових личних безбедносних података, бројева кредитних картица, података о банковном рачуну или других осетљивих података. Сајбер криминалци путем поруке или е-поште могу затражити од прималаца да потврде/ажурирају информације о свом налогу. Овом методом настоји се да се украде идентитет компаније, који се затим користи да се од потрошача украду њихови кредитни идентитети. Фишинг је прилично једноставан за извођење и није потребна директна комуникација између хакера и жртве, односно хакер не мора да оствари директну комуникацију са потенцијалном жртвом претварајући се да је на пример особље за техничку подршку. Слање масовне поште хиљадама потенцијалних жртава повећава шансе да ова криминална активност буде успешна (Anti-Phishing Working Group (APWG) 2013).

• Хаковање

Хаковање је један од облика сајбер криминала који се често анализира и о коме се дискутује као о криминалној активности која је у средишту забринутости јавности због претњи коју представља за друштво. Хаковање се може описати као неовлашћен приступ и накнадна употреба рачунарских система других људи. Напади се углавном одвијају у неколико корака, почињу прикупљањем информација

или извиђањем, скенирањем и завршавају коначним уласком у циљни систем. Хаковање се спроводи на сличан начин на који се врши традиционална врста пљачке. Криминалац ће прво сазнати све податке о месту или особи коју жели да опљачка. Друштвени инжењеринг је једна од метода коју нападач користи за добијање информација. Постоје две главне категорије у које се могу класификовати сви покушаји друштвеног инжењеринга: обмана заснована на рачунару или технологији и обмана заснована на људима. Први, заснован на технологији, представља обмањивање корисника да верује да је у интеракцији са правим рачунарским системом и наводи корисника да пружи поверљиве информације. Други, људски приступ се постиже такође обманом и искоришћавањем жртвиног незнања и лаковерности (Yar 2006).

• Превара са платним или кредитним картицама

Ова врста преваре представља неовлашћену употребу платних или кредитних картица или крађу броја платне картице ради прибављања новца или имовине. Учињена штета на годишњем нивоу оваквим активностима у Великој Британији износи скоро 350 милиона фунти (Financial fraud action UK 2012). Превара са платним картицама обухвата све преваре које укључују плаћање путем интернета, паметног телефона или поште. Проблем у сузбијању овакве преваре лежи у чињеници да ни картица ни њен власник нису присутни на физичком месту. Преваранти као и у другим случајевима сајбер криминала, користе лажно представљање, хаковање базе података компанија или/и слање нежељене е-поште (Akhgar и др. 2014).

• Сајбер узнемиравање (застрашивање)

Сајбер узнемиравање или застрашивање представља употребу електронских информационих и комуникационих уређаја, као што су е-пошта, тренутне поруке, мобилни телефони, текстуалне поруке, блогови и многе веб локације за узнемиравање групе или појединца путем личних напада или других начина узнемиравања. Овакав вид сајбер узнемиравања се не разликује по много чему од узнемиравања (малтретирања) у физичком простору, барем на основу емоционалне штете која се наноси жртвама. Сајбер малтретирање, подсмевање, увреде и узнемиравање путем интернета или текстуалних порука послатих од стране злонамерних сајбер нападача, данас су постале веома распрострањеније међу младима широм света, на жалост овакве активности неретко имају и трагичне последице. Верује се да је сајбер малтретирање постало толико распрострањено на друштвеним мрежама, као што су Фејсбук, Твитер или Инстаграм да је погодило сваку школу у свакој заједници (StopCyberbullying 2013).

• Крађа идентитета у онлајн окружењу

Крађа идентитета је једна од најбрже растућих врста превара у Европи. Представља криминалну радњу прибављања осетљивих информација о другој особи без њеног знања, и даље коришћење ових података за извршење крађе или преваре. Интернет је дао сајбер криминалцима прилику да добију такве информације из базе података угрожених компанија. Понекад поприма облик апликације

за (лажно) оглашавање посла на интернету. Према једном истраживању, превара са идентитетом је велики проблем због ескалирајућих метода добијања и коришћења личних података и очекује се да ће се у наредним годинама додатно повећати (CIFAS 2012).

ЗАКЉУЧАК

Студије које су претходних година спроведене у области дигиталне писмености и њеног утицаја на препознавање и превенцију од активности сајбер криминала недвосмислено су показале да су корисници дигиталних технологија недовољно информисани и технолошки невешти и самим тим незаштићени од оваквих напада. Ситуација по овом питању у Републици Србији није сјајна, али ни земље Европске Уније се не могу похвалити значајним успесима у овој области. Иако се коришћење информационо-комуникационих технологија све више имплементира у свакодневни живот модерног човека, велики проблем је тај што већина корисника не поседује потребне дигиталне вештине како би своје потребе за комуникацијом, пословањем или забавом у виртуелном окружењу обављала на безбедан начин. Посебно је битно напоменути да је тренд у последњим годинама да деца све више постају корисници дигиталних технологија у најранијем добу, међутим без адекватног дигиталног искуства и мониторинга родитеља (или старатеља) постају лаке мете злонамерних сајбер криминалаца.

Анализом стручне литературе из ове области, може се лако закључити да још увек не постоји консензус око дефинисања основних појмова сајбер криминала, нити су још увек јасне границе у квалификацији традиционалног и сајбер криминала. Ова чињеница имплицира да су самим тим и законодавство, међународна законодавна усклађеност и сарадња у области сајбер криминала на самом почетку једног дугог пута. Повећање броја дигитално писмених становника, које укључује компетенције које се односе на компјутерску, медијску, информатичку и информационо-комуникациону технолошку писменост се намеће као стратегија која би требала свим државама да буде приоритетна и која би имплементирањем у друштвени систем била можда и најјаче оружје којим би се овакве криминалне активности смањиле или барем биле под контролом.

ЛИТЕРАТУРА

Abugu 2018: Jude Chukwunonso Abugu. "The imperative of media, information and digital literacy in the era of internet-driven global communication." https://en.unesco.org/sites/default/files/gmw2018_jude_abugu.pdf (Приступљено: 02.01.2022.)

Anti-Phishing Working Group (APWG) 2013: "Global Phishing Survey: Trends and Domain Name Use in 1H2013". http://docs.apwg.org/reports/APWG_GlobalPhishingSurvey_1H2013.pdf (Приступљено: 29.12.2021).

Akhgar-Staniforth-Bosco 2014: Babak Akhgar, Andrew Staniforth, Francesca Bosco. "Cyber Crime and Cyber Terrorism Investigator's Handbook". Syngress

Baltezarević–Baltezarević 2021: Ivana Baltezarević & Radoslav Baltezarević. „Sajber bezbednost: izgradnja digitalnog poverenja." *Megatrend Revija*, Vol. 18 (4). pp. 269-280 UDK 343.533::004 DOI: 10.5937/MegRev2104269B

Baltezarević–Baltezarević 2021: Radoslav Baltezarevic & Ivana Baltezarevic. „Uloga instagrama u poslovanju mladih.“ *Megatrend Revija. Vol. 18, № 2, 2021: 23-38* • DOI: 10.5937/MegRev2102023B

Baltezarevic-Baltezarevic 2021: Radoslav Baltezarevic &Ivana Baltezarevic. “The Dangers and Threats that Digital Users Face in Cyberspace”. *IPSI Transactions on Internet Research*, Vol. 17, No. 1, January 2021, pp. 46-52.

Brown 2017: Mark Brown. “A critical review of frameworks for digital literacy: Beyond the flashy, flimsy and fad- dish.” ASCILITE Technology Enhanced Learning Blog. https://blog.ascilite.org/a-critical-review-of-frameworks-for-digital-literacy-beyond-the-flashy-flimsy-and-faddish-part-1 (Приступљено: 28.12.2022.)

CIFAS 2012: “The UK’s Fraud Prevention Service”. http://www.cifas.org.uk/ (Приступљено: 29.12.2021).

Europol & Eurojust 2019: “Common challenges in com bating cybercrime, As identified by Eurojust and Europol.” JOINT REPORT, Europol and Eurojust Publi Information https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/common_challenges_in_combating_cybercrime_2018.pdf (Приступљено: 03.01.2022.)

European Commission 2013: “Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Cybersecurity Strategy of the European Union: An Open, Safe and Secure Cyberspace.” Brussels JOIN(2013) 1 final.

Financial fraud action UK 2012: “Fraud: The Facts 2012. The definitive overview of payment industry fraud and measures to prevent it.” http://www.theukcardsassociation.org.uk/wm_documents/Fraud_The_Facts_2012.pdf (Приступљено: 30.12.2021).

Gilster 1997: Paul Gilster. “Digital literacy”. New York: John Wiley & Sons Halachev 2017: Rumen Halachev. “Nearly half of Europeans don’t have basic digital skills.” https://epale.ec.europa.eu/en/content/nearly-half-europeans-dont-have-basic-digital-kills (Приступљено: 03.01.2022.)

Herhalt 2011: John Herhalt. “Cyber-crime-A growing challenge for governments.” KPMG Issues Monitor, 8: 1-24, https://kpmg-inst.adobecqms.net/content/dam/institutes/en/government/pdfs/2011/cyber-crime-growing-challenge.pdf (Приступљено: 01.01.2022).

Ibrahim- Shariman- Woods 2013: Nazerin Ibrahim, Tenku Norishah Tenku Shariman & P. Woods. “The Concept of Digital Literacy from the Perspective of the Creative Multimedia Industry.” 2013 International Conference (pp. 259-264): IEEE.

International Telecommunication Union (ITU) 2018: “Digital Skills Toolkit.” Geneva, Switzerland: ITU. https://www.itu.int/en/ITUD/DigitalInclusion/Documents/ITU%20Digital%20Skills%20Toolkit.pdf (Приступљено: 29.12.2022.)

Kaspersky 2012: “Spam in April 2012: Junk Mail Gathers Pace in the US.” https://www.kaspersky.com/about/press-releases/2012_spam-in-april-2012-junk-mail-gathers-pace-in-the-us (Приступљено: 29.12.2021).

Kumari 2021: Madhu Kumari. “Cyber Crime and Children in Digital Era.” International Journal of Scientific Research in Science and Technology. Vol.8, Issue 1, pp. 151-160 doi : https://doi.org/10.32628/IJSRST218124

Kuzmanović-Pavlović-Popadić-Milošević 2019: Dobrinka Kuzmanović, Zoran Pavlović, Dragan Popadić i Tijana Milošević. „Korišćenje interneta i digitalne tehnologije kod dece i mladih u Srbiji - Rezultati istraživanja Deca Evrope na internetu“ http://dobrinkakuzmanovic.weebly.com/uploads/2/6/4/8/26488972/koriscenje_interneta_kod_dece_i_mladih_u_srbiji_v1-1.pdf (Приступљено: 03.01.2022.)

Kwiatek- Baltezarević- Papakonstantinidis 2021: Piotr Kwiatek, Radoslav Baltezarević, Stavros Papakonstantinidis. “The impact of credibility of influencers recommendations on social media on consumers behavior towards brands.” *Informatologia.Vol. 54 No. 3-4,* 181-196

Kwiatek-Papakonstantinidis-Baltezarevic 2021: Piotr Kwiatek, Stavros Papakonstantinidis, Radoslav Baltezarevic. “Digital Natives’ Entrepreneurial Mindset: a Comparative Study in Emerging Markets.” In S. Rezaei, L. Jizhen, S. Ashourizadeh, V. Ramadani, & S.e Gërguri-Rashiti (Eds.), *The Emerald Handbook of Women and Entrepreneurship in Developing Economies,* Chapter 15. (295-316). Emerald Publishing Limited

Lopez 2013: Islas Lopez. "Digital literacy and academic success in online education for underprivileged communities : the prep@net case." Ph.D. Dissertation, University of Texas, Austin.
Martin 2008: Allan Martin."Digital Literacy and the "Digital Society". In C. Lankshear & M. Knobel (Eds.), Digital Literacies: Concepts, Policies and Practices (pp. 151-176). New York: Peter Lang.
Robinson- Cotton- Ono- Quan-Haase- Mesch- Chen- Shulz- Hale- Stern 2015: Laura Robinson, Sheila Cotten, Hiroshi Ono, Anabel Quan-Haase, GustavoMesch, Wenhong Chen, Jeremy Shulz, Timothy Hale, Michael Stern. "Digital inequalities and why they matter." *Information, Communication & Society*, *18*(5), 569–582. doi: 10.1080/1369118X.2015.1012532
StopCyberbullying 2013: StopCyberBullying Youth Summit http://stopcyberbullying.org/index2.html (Приступљено: 29.12.2021).
UNESCO 2018:"Global framework of reference on digital literacy skills for indicator 4.4.2: Percentage of youth/adults who have achieved at least a minimum level of proficiency in digital literacy skill (Draft Report)." Paris: UNESCO. http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/draft-report-global-framework-reference-digital-literacy-skills-indicator-4.4.2.pdf (Приступљено: 28.12.2022.)
Wall 2004: David Wall. "What are Cybercrimes?" Criminal Justice Matters. 58(1), 20-21
Yar 2006: Majid Yar. "Cybercrime and Society". Sage Publication Ltd, London.

Radoslav V. BALTEZAREVIĆ

DIGITAL LITERACY AS A MEANS OF PREVENTING CYBERCRIME

Summary

It is difficult today to imagine how a person would function in modern society without the use of Internet-based technologies. Everyday interactions that take place in the digital environment permeate all spheres of society, enabling communication, entertainment and business of users. However, the lack of technological skills and digital literacy in a large number of people increases the chances of them becoming victims of various types of cybercrime activities. Such activities can often have very severe physical, material and emotional consequences for Internet and social networks users. Also, it is not uncommon for the victim's interaction with a malicious cybercriminal to lead to tragic consequences. This problem especially affects the youngest population, who spend time every day in a virtual environment, often without the necessary technological skills and experience, but also without parental supervision. The fact that the number of young users of digital technologies is increasing every day on the world level should alert experts in this field, but also the governments of all countries to take this phenomenon more seriously. Digital literacy is emerging as an indisputable starting point that can be the most effective means of combating such malicious cyber activities.

Keywords: Internet, Social Networks, Digital Literacy, Cybercrime, Virtual Environment

Рад је предат 6. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 327.56:351.862.4(574)"2022"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-39399

Оригинални научни рад

*Марко М. ПАРЕЗАНОВИЋ**
Академија за националну безбедност у Београду

ОПЕРАЦИЈА ОДКБ У КАЗАХСТАНУ 2022. ГОДИНЕ

Апстракт: Операција ОДКБ у Казахстану 2022. године, није имала само војно-мировни карактер, већ је и спречила политички преврат у форми обојене револуције у овој постсовјетској републици. Ова операција ОДКБ поред тога што је била од суштинског и пресудног значаја за очување казахстанског уставног поретка, спречила је и конституисање новог геополитичког оквира у изразито изазовном региону Централне Азије. Кроз истраживачки рад на анализи ове операције, дошло се и до интересантних података о преламањима преко Казахстана различитих вектора спољних политика Русије, Кине, Сједињених Држава и Турске. Такође, осветљена је и узрочно-последична веза између сложених политичко-безбедносних догађаја у Казахстану са недавним повлачењем америчког контигента из Авганистана, пре свега кроз призму радикалног исламистичког фактора, који је имао активну улогу у казастанским немирима.

Кључне речи: Казахстан, ОДКБ, Русија, Турска, обојена револуција, мировни контигент.

УВОД

Настанак и развој Организације договора о колективној безбедности (ОДКБ) и у стручној и у општој јавности пословично се гледа из перспективе распада Совјетског савеза и прилика који су настали након тога, када је спољну безбедност новонасталих постовјетских држава уместо несталог Варшавског пакта требало надоместити новом регионалном безбедносном организацијом. Наиме, одмах по распаду СССР-а, већ 25. децембра 1991. године, иницирани су нови војни и политички интегративни процеси на постовјетском простору који ће се, временом, проширити и на још неке области Азије. У мају наредне године, тачније 15. маја 1992. године, у Ташкенту (главном граду Узбекистана), Русија, Јерменија, Казахстан, Таџикистан, Киргизија и Узбекистан потписали су Договор о колективној безбедности (ДБК), који је ступио на снагу 20. априла 1994. године[1]

* Ванредни професор, beogradbg15@gmail.com

1 Основни елементи Оснивачког акта ОДКБ су описани у једанаест тачака, при чему се државе чланице обавезују да ће у међународним односима бити уздржане од употребе силе, те да ће све неспоразуме решавати мирним путем; да ће у случају угрожавања безбедности, стабилности, територијалног интегритета и суверенитета једне или више држава чланица, покренути заједничке консултације ради отклањања претње; ако једна од држава чланица буде подвргнута оружаној агресији, државе чланице ће то сматрати агресијом на све земље чланице овог Уговора. Важно је истаћи да се у сваком од чланова Оснивачког акта ОДКБ наглашава поштовање одредаба Уједињених нација (Collective Security Treaty 1992).

(по томе се ОДКБ данас назива и Ташкентски пакт, Ташкентски уговор или Ташкентски савез) (Рајић, Гајић 2020: 148).

Делатност овог војног савеза примарно се тицала заштите њених држава чланица од спољних претњи и није предвиђала могућност организовања и извођења мировних операција чак на постсовјетском простору (Федоровна Довгань, Аркадьевич Розанов, 2010: 33-37). Међутим, убрзо након закључења споразума Азербејџан је повукао свој потпис. Накнадно, су се, током 1999. године, Узбекистан и Грузија такође повукле из војног споразума. Споразум је већ 15. маја 1999. обновљен (пошто је првобитно било предвиђено да траје пет година) на састанку и Кишињеву, у Молдавији, да би 7. октобра 2002. године Русија, Белорусија, Казахстан, Киргизија, Молдавија и Јерменија постигли коначни споразум о формирању трајног војног савеза (изузев Молдавије која се повукла из споразума и остала изван чланства). Овом приликом донети су Устав и споразум о правном статусу овог војног савеза. Наредне године, тачније 18. септембра 2003 године, Устав и споразум су постали правоснажни (Гајић, Рајић 2017: 148).

На московском самиту Савета колективне безбедности дана 14. маја 2002. године, донета је одлука да се тадашњи ДКБ трансформише у међународну регионалну организацију, када је организација и попримила име које и данас носи, дакле у Организацију договора о колективној безбедности. Као главни разлози за трансформацију наводе се разлози у виду потребе за већом ефективношћу сарадње између чланица у евроазијском региону, али и као потреба да се тадашњи ДКБ прилагоди промењеном стању геополитичког окружења и да, путем трансформације, буде у стању да се прилагоди динамици регионалне и међународне безбедности и супротстави новим изазовима, ризицима и претњама безбедности (Рајић, Гајић 2017: 149).

Што се тиче територијалне организације ОДКБ, иста се дели на четири региона: Источни, Европски, Кавкаски и Централно-азијски. Процењује се да ће у перспективи највише изазова за ОДКБ бити у Централно-азијском региону. Томе доприноси чињеница да се деценијама уназад на простору Централне Азије, као „евроазијског хартленда" одвија „велика и геополитичка игра" глобалних сила, а која се базира на њиховом интересовању за енергетску безбедност у близини Каспијског мора, али и за дипломатске и војне активности на плану глобалне борбе против тероризма (Chen, Fazilov 2018). Поред наведног, Централна Азија има стратешку важност, јер се налази на судару три цивилизације хришћанске, исламске и будистичке, што је такође чини чвориштем исламског екстремизма. Са популацијом од 66 милиона људи (Hynek 2020), Централна Азија лежи на раскрсници између Блиског истока и шире области Азије, при чему обилује многим природним ресурсима, због чега је током последњих година од периферије међународне политике доспела у епицентар геополитичких збивања (Mirza, Ayub 2022: 189). Иначе, термин „хартленд" потиче из теорије немачког геополитичара Халфорда Мекиндера (*Halford Mackinder*), који је поставио интелектуалне темеље модерне геополитике, док овај аутор на основу географских елемената у међународној политици истиче Евроазију као стратешки најповољнију географску локацију (Chowdhury, Hel Kafi [2015]). Велике силе попут САД, Кине и Русије се боре за трон над овим

регионом посредством појединих држава, а нарочито Казахстана, који представља економски најуспешнију каспијску државу, захваљујући томе што је успео да склопи велики број уговора са поменутим геополитичким актерима. Иако не може да побегне од Русије, Казахстан никада није био руска марионета, јер је временом ова пост-совјетска република развила добре и кооперативне односе са САД и Кином, кроз приватан сектор, али и државне пројекте (Kubicek 2013: 179).

Регион Централне Азије се такође може тумачити као арена глобалних надметања између колективних система безбедности, које поред ОДКБ чини и Северноатлантски савез (НАТО). У прилог томе, НАТО има формализоване односе са многим државама Централне Азије, при чему је Казахстан 2006. године потписао Индивидуалан акциони план за партнерство са Алијансом, а потом и Киргистан који је исти документ потписао 2007. године, док Таџикистан, Туркменистан и Узбекистан имају ограничене односе са НАТО савезом, али су све поменуте државе Централне Азије успоставиле дипломатска представништва у седишту НАТО, односно у Монсу, Белгији. Казахстан, Туркменистан и Узбекистан су чак заступљени у Ћелији за координацију партнерствима Алијансе. Поред тога, НАТО има информациони центар у Алматију, при чему остварује завидну сарадњу са универзитетима, невладиним организацијама и локалним медијима, како би побољшао своју видљивост у региону (Pop 2009: 284). Колику опасност за Русију, а самим тим и ОДКБ, представља ширење Алијансе на простору Централне Азије, сведочи чињеница да је у ОДКБ развио снаге за брзо реаговање као одговор на већу присутност НАТО савеза, како у Авганистану, тако и у остатку поменутог региона.

Подручје деловања колективних система безбедности добија на значају ако се имају у виду механизми помоћу којих одговарају на акте оружане агресије. Том приликом треба нагласити да се члан 5. у Повељи НАТО савеза има прилично флексибилну вокацију, јер дозвољава свакој чланици Алијансе да сама одлучи шта би требало предузети да би се отклонио напад на неку од савезница. Самим тим дозвољава да свака држава чланица пружи индивидуалан одговор, тако да самостално тумачи и примењује међународно ратно (хуманитарно) право (Ebright 2022). Са друге стране, члан 4. Оснивачког акта ОДКБ изискује заједничке консултације и механизме, који подразумевају строго поштовање члана 51. Повеље УН-а, као и хитно обавештавање Савета безбедности УН о мерама које ће бити предузете.

Имајући у виду образложен геостратешки положај Централне Азије, са наглашеном улогом Казахстана и потпуно легитимним ингеренцијама ОДКБ, у раду се анализира како је ова организација реаговала на кризну ситуацију у поменутој држави 2022. године. Исте године када је наступило обележавање двадесет година од стварања ОДКБ, у Казахстану 2022. године наступио је талас грађанских немира. На захтев казахстанског руководства, 6. јануара, први пут у историји, у републику су упућене колективне мировне снаге ОДКБ. Иако је ово било прво ангажовање ОДКБ у мировној мисији, Организација је вршила сталну обуку мировњака, због чега се не може рећи да су догађаји у Казахстану изненадили ОДКБ (Коренев 2022). Званична Москва помогла је Казахстану у тешкој ситуацији, међутим, иако је постојао позитиван психолошки моменат, нису се појавили прави инструменти јачања руског утицаја у тој земљи, односно нема озбиљних промена у односима

између две земље и ситуација је отприлике иста као и пре кризе. Стабилизација ситуације у Казахстану је свакако била у интересу и Руске Федерације, при чему преко Казахстана, Русија има копнене везе са другим партнерима у Централној Азији. Сходно томе, и односи између других држава региона, зависе од ситуације у Казахстану. Такође, током протеста у Казахстану нису артикулисани никакви националистички захтеви, а није било ни негативних инцидената са учешћем мировних снага ОДКБ, што би свакако дало повода да се оптужи Русија. Дакле, цела операција ОДКБ нема никаквих негативних последица, што је спречило и потенцијалне негативне реперкусије према руској заједници која живи у Казахстану (Запольская 2022).

ОПЕРАЦИЈА ОДКБ

Брзо погоршање ситуације у земљи натерало је председника Казахстана Касима-Жомарта Токајева да се 5. јануара 2022. године обрати ОДКБ за помоћ (Мирзаян 2022). Следећег дана објављено је саопштење председавајућег Савета за колективну безбедност ОДКБ, премијера Јерменије Никол Пашињана, у коме је навео да је Савет за колективну безбедност ОДКБ у складу са чланом 4 Уговора о колективној безбедности, одлучио да пошаље мировне снаге у Републику Казахстан на ограничени временски период у циљу стабилизације и нормализације ситуације у овој земљи. Генерални секретар ОДКБ Станислав Зас упутио је 6. јануара писмо генералном секретару УН Антонију Гутерешу у којем је најавио мировну операцију у Казахстану. Поред тога, обавестио је Хелгу Шмид, генералног секретара ОЕБС-а и Владимир Норова, генералног секретара ШОС о акцијама ОДКБ. Дакле, с обзиром на присуство званичног захтева казахстанске стране, поштовање свих процедура у оквиру Организације и одредби Повеље УН, као и на основу широког информисања представника светске заједнице о циљевима мировне операције ОДКБ у Казахстану, не може се довести у питање легитимитет поступања ОДКБ-а (Коренев 2022).

Операција ОДКБ је званично започела 6. јануара 2022. године у поподневним часовима, када је први контигент руских трупа у саставу ОДКБ-а слетео са војно-транспортним авионом Ил-76 на војни аеродром Жтген, који је удаљен око 50-ак километара од Алматија. Штаб ОДКБ у Казахстану био је формиран у оквиру Института копнене војске у близини Алматија. Одмах по формирању штаба, започето је заузимање објеката, прво у Алматију, а потом и у другим казахстанским градовима.

Руководство ОДКБ је у више пута истицало да мировњаци неће заменити снаге реда и закона, нити учествовати у сузбијању незаконитих радњи и хапшењу насилника. Међународни контингент је обезбедио кључне инфраструктурне објекте и тако омогућио локалним безбедносним снагама да делују без страха да ће бити нападнути с леђа. Из Белорусије стигла је чета војника 103. ваздушно-десантне бригаде за специјалне операције. Њихова област одговорности била је артиљеријски арсенал у селу Копчегај и војни аеродром Жетиген у близини Алматија. Војска из Јерменије, Киргистана и Таџикистана послата је у кључне енергетске објекте, складишта за гориво, главне транспортне петље и на железничке станице.

Поред наведеног, војници ОДКБ-а су обезбеђивали зграде Централне банке и Комитета за националну безбедност у Нур-Султану, фабрику за производњу вакцина против корона вируса у Отару, централну пијацу у Алматију и луку Актау. Ефекат миротворaца је превазишао сва очекивања – казахстанске снаге безбедности су, осетивши подршку савезника, почеле темељно да чисте насеља од пљачкаша и разбојника. Казахстанске власти су дана 10.01.2022. године објавиле да је ухапшено скоро 8.000 осумњичених за учешће у масовним нередима. Генерално тужилаштво покренуло је преткривичне истраге. Председник Касим-Жомарт Токајев је, говорећи на видео-конференцији, нагласио да су екстремисти напали казахстанске градове. Према његовим речима, милитанти су ноћу напали мртвачнице да би украли тела мртвих саучесника, што је дугогодишња пракса међународних терористичких организација. Судећи по објављеним снимцима хапшења, од починилаца је одузета екстремистичка литература и ватрено оружје. Учесници самита ОДКБ су се сложили да се у Казахстану користе технологије „Мајдана", а да су милитанти обучавани у камповима у иностранству (РИА Новости 2022).

Још 6. јануара, генерални секретар ОДКБ Станислав Зас, изјавио је да се укупна снага групације колективних мировних снага, може прилагођавати на основу ситуације, док се сасвим очекивано, основа мировног контингента ОДКБ у Казахстану састојала од елитних јединица Оружаних снага Руске Федерације, које су у потпуности попуњене војницима по уговору, опремљене најсавременијом војном опремом и изузетног знања и искуства.

Руски мировњаци су извршили најбрже распоређивање, што је првенствено резултат чињенице да Руска Федерација има велико искуство учешћа у мировним операцијама на Балкану, у Африци и на постсовјетском простору, како под покровитељством УН и ЗНД, тако и на индивидуалној основи. Што се тиче осталих држава чланица ОДКБ-а, оне су реаговале нешто спорије. Ипак, мора се констатовати да је Јерменија, као председавајућа у ОДКБ-у у том периоду, без икаквих проблема донела одлуку да пошаље своје мировњаке на територију Казахстана. Таџикистан је такође 7. јануара започео пребацивање око 200 својих мировњака у Казахстан уз помоћ руских Ваздушно-космичких снага са аеродрома Гисар (Глухова 2022). Одређени проблем је настао само са Киргистаном, пошто 6. јануара национални парламент није успео да прикупи неопходан кворум за одлуку о слању мировњака. С тим у вези, све је формализовано тек 7. јануара, када је било довољно народних посланика, који су се позитивно изјаснили за слање киргиских војника у Казахстан.

Казахстан се на основу изнетог суочио са националном трагедијом и невиђеним нивоом насиља, будући да су нереди захватили скоро целу земљу. Мора се признати да у овим догађајима значајан удео кривице припада појединим представницима власти Казахстана, који су низ година затварали очи на формирање центара радикализма. Након свега постало је јасно да су радикални елементи постали главни подстрекачи немира. Поред тога, у последњих неколико година, игнорисан је процес јачања једног броја прозападних невладиних организација на територији Казахстана, које су темељно радиле на формирању прозападног система вредности, посебно међу омладином. То је очигледно и дало своје резултате. Наравно да је било и погрешних процена у изградњи политичког и друштвено-економског

система земље, које су изазвале велика незадовољства обичних грађана. Ипак, треба одати и почаст председнику Казахстана Касиму Жомарту Токајеву који је признао одређене грешке направљене последњих година. Осим тога, указао је на одговорност специјалних служби, које су превиделе формирање терористичких ћелија. На основу тога, државно руководство Казахстана није било у стању да стабилизује стање у земљи и сачува уставни поредак, па је обраћање за помоћ савезницима у ОДКБ-у било историјска шанса за Организацију (Коренев 2022).

Међутим, прави подстрекачи немира су и даље иза кулиса, али један од кључних узрока немира у Казахстану може бити двојна власт. За људе у униформама, веома тешка ситуација је када у земљи врховну власт врши председник, а упоредо са тим бивши председник је још увек на челу Савета безбедности (Токајев - Назарбајев). Припадници органа за заштиту уставног поретка понекад не могу да схвате чија наређења треба да извршавају, јер поред директних наређења, постоје разна упутства, правилници и томе слично. Такође, Токајев је скренуо пажњу на необичности које су се дешавале у деловању снага безбедности током напада демонстраната, који су сувише лако упадали у зграде, укључујући и оне у којима је било оружје (Amic.ru 2022).

Иначе, администрација САД сугерисала је казахстанском председнику Токајеву, да би било целисходно да започне преговоре са демонстрантима, што не изненађује будући да су се америчке компаније од почетка 1990-их позиционирале на тржишту Казахстана, те је обим њихових инвестиција за последњих тридесет година прешао износ од 40 милијарди америчких долара, при чему најдоминантнију улогу имају City Bank, General Electric, Uber, Mc Donalds, Starbucks итд. Такође, америчке мултинационалне нафтно-гасне компаније су такође ушле на казахстанско тржиште, од којих су најдоминантније Chevron и Exxon Mobil, које контролишу 33% укупне производње у Казахстану.

ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ У ФУНКЦИОНИСАЊУ ОДКБ-А

Прво питање које се наметнуло односило се на легалитет и легитимитет операције. Са позиције поштовања међународног јавног права, операција је била потпуно легитимна и законита. Веома важно је што је за покретање операције донета политичка одлука на највишим нивоима одлучивања у оквиру држава чланица Организације, што је за командни састав ОДКБ-а било најважније.

Предметно ангажовање ОДКБ дошло је у време још свежих актуелности везано за сукоб на југоистоку Украјине и "санкциони рат" између између Русије и Запада, када је јединство у редовима ОДКБ било под великим знаком питања. Руски савезници унутар Организације, одбили су да признају Крим као руски део територије и нису показали ни минималну солидарност са Русијом у њеној конфронтацији са САД и ЕУ. Са једне стране, кад је интензивиран сукоб између Русије и Запада, земље ОДКБ су почеле да разматрају ту околност, како би је искористиле да подигну свој међународни статус као евентуални посредници у односима Русије и Запада. Штавише, како су тензије расле између Русије и Запада, савезници Русије испољавали су све мању спремност за продубљивање војно-политичких

интеграција у оквиру ОДКБ. Белорусија је одбила да прихвати другу руску војну базу на својој територији. Казахстан је, упркос приговорима Русије, отворио каспијске луке Актау и Курик за транзит америчких војних транспорта у Авганистан. Чак је и Киргистан у децембру 2016. године заузео став да руску војну базу треба повући из земље након завршетка њеног петнаестогодишњег мандата. Међу земљама ОДКБ, једино је Јерменија подржала Русију, након што су турске ваздухопловне снаге оборile руски бомбардер у новембру 2015. године (Флорентьевич Троицкий, Павлович 2018: 345).

Условно речено, „неспособност" ОДКБ се испољила током обнове непријатељства у Нагорно Карабаху у априлу 2016. године. Иако је прекид ватре прекршио Азербејџан, Казахстан и Белорусија су заправо подржали Баку. Јереван је очекивао солидарност од Минска и Астане, али је њихово наглашено одбијање да заузму чак и неутралну позицију било непријатно изненађење за Јерменију. Белоруски амбасадор позван је у Министарство спољних послова Јерменије и изражен је протест због кршења обавеза Минска у оквиру ОДКБ (Флорентьевич Троицкий, Павлович 2018: 345).

Суштина „поруке" је била да Астана и Минск немају намеру да буду увучени у сукоб Русије и Турске. Контрадикторности између Јерменије и Казахстана, којег је подржавала Белорусија, готово су паралисале ОДКБ. Земље Организације су се 2015. године договориле да се место генералног секретара ОДКБ ротира по азбучном реду држава учесница, што је била новина, с обзиром да је до тада постојао неформални договор да највиши званичник ОДКБ увек буде представник Русије. По новом принципу, први је на чело Организације требало да стане представник Јерменије. Међутим, Казахстан је блокирао ово именовање током 2016. и првих месеци 2017. године. У октобру 2016. године, тадашњи председник Казахстана, Нурслан Назарбајев није присуствовао самиту ОДКБ у Јеревану, што је био акт без преседана политичара који је деценијама био главни заговорник евроазијских интеграција. Следећи самит, сазван у децембру 2016. године у Москви, бојкотовао је белоруски председник Александар Лукашенко, који је преко тога покушавао да издејствује уступке од Русије по питању цена природног гаса и увоза белоруских млечних производа. У јулу 2018. сама Јерменија је задала ударац угледу ОДКБ, где је ново јерменско руководство предложило да јерменски представник у Организацији буде генерал Хачатуров (рус. Юрий Григорьевич Хачатуров) који је био оптужен за учешће у свргавању јерменског уставног поретка 2008. године,[2] што је изазвало крајње незадовољство код Русије, након чега је Јерменија покренула опозив са његове функције у ОДКБ (Троицкий, Павлович 2018: 346).

Сложеним односима унутар ОДКБ-а у великој мери доприносиле су две кључне дилеме које се односе на ангажовање овог војно-политичког савеза, а то су:

1. Киргизија. У Киргизији су априла 2010. године избили масовни нереди, који су започели као протести социјално-економског карактера, због енормног

2 Иначе, Хачатуров је јула 2018. године оптужен да је учествовао у рушењу уставног поретка као командант јеревaнског гарнизона марта 2008. године, приликом опозиционих демонстрација, када је и јавно оптужио тадашње јерменске власти да су фалсификовале резултате председничких избора.

повећања цена комуналних услуга. Убрзо су мирни протести попримили насилан карактер, који су трајали више од два месеца и том приликом је свргнут са власти дотадашњи председник Курманбег Бакијев. Сукоби су на југу земље попримили и међунационални карактер конфликта између Киргиза и Узбека, у којима је погинуло преко 5000 људи. Влада Киргизије која није могла да угуши протесте, обратила се ОДКБ-у за помоћ и ангажовање мировног контигента;

2. *Нагорно Карабах*. Септембра 2020. године избио је Други рат у Нагорно Карабаху између Азербејџана и Јерменије. Јерменија је позвала ОДКБ да интервенише, међутим Савет ОДКБ је одбио тај захтев, јер је Нагорно Карабах непризната република и Јерменија није била нападнута од Азербејџана.

У контексту наведеног, у последњих десетак година, земље чланице ОДКБ развиле су значајну уговорну основу за очување мира, а последњи пакет докумената потписан је управо у Јеревану на заседању у септембру 2021. године. Међутим, као и у случају других регионалних војно-политичких савеза, одлука о слању трупа и даље остаје политички чин и израз воље водеће државе (у овом случају Русије), која ће и сносити главни терет тих одлука.

У случају периодичних избијања ескалације на међудржавној граници Јерменије и Азербејџана (регион Нагорно Карабаха), генерални секретар ОДКБ се понекада оглашавао, а после априлског рата на том подручју 2016. године, министарски савет ОДКБ је подржао постигнуте споразуме, који иначе нису производили никакве значајније ефекте ни на терену, ни на дипломатском нивоу. Међутим, до 2022. године, ситуација се променила. Оружана ескалација на граници од 11. јануара 2022. године, када је Азербејџан прекршио примирје, постала је нови изазов за званични Јереван, али и за ауторитет Русије и ОДКБ, с обзиром да се на том подручју налази руски мировни контигент. Са друге стране, случају Казахстана, одлука о слању 2.500 војника донета је врло брзо, упркос чињеници да је казахстанска криза започела као социјално-економски протест унутрашњег карактера (Никогосян 2022).

Поред наведеног, миротворна активност ОДКБ је све до ангажовања Организације у Казахстану, била у повоју. Ниједна држава ОДКБ, осим Русије, није имала искуство размештања мировних контингента у иностранству. Одређена искуства имала је Јерменија, која је у претходном периоду учествовала у мисијама под страном командом (Ирак, Авганистан, Либан, Мали, АП Косово и Метохија). Остале државе чланице имале су искуство само са заједничких вежби. Јерменија је протеклих година уложила много дипломатских напора да убеди Кремљ за потребу стварања заједничких снага ОДКБ и развоја механизама за употребу силе. Интерес званичног Јеревана био је сасвим разумљив - усмена уверавања о војној помоћи Москве, укључујући и ОДКБ, у случају ескалације сукоба у Нагорно Карабаху, морала су бити поткрепљена правним гаранцијама. Као резултат тога, ОДКБ није пратио ни 44-дневни рат 2020. године, ни прекограничну инвазију азербејџанских трупа на југ и југоисток Јерменије од маја 2021. године, под изговором демаркације и разграничења државних граница. Правна формалност која је давала политички адут осталим чланицама ОДКБ била је да члан 2 Уговора о колективној безбедности, на који се јерменски премијер Пашињан позвао и дао релевантна упутства министру одбране, подразумева само „непосредне консултације", а не војну помоћ.

Насупрот томе, председник Казахстана се у званичној молби позвао на члан 4, који позива на пружање „тренутне и неопходне помоћи, укључујући и војну". Одсуство оружаног напада из иностранства на Казахстан, компензовано је изјавама да су земљу напале терористичке банде, које су угрозиле безбедност, унутрашњу стабилност, територијални интегритет и суверенитет Казахстана (Никогосян 2022).

Доброј перспективи и смањењу безбедносних изазова са којима се суочава ОДКБ могу допринети повољни односи са Шангајском организацијом за сарадњу (ШОС), при чему је важно нагласити да су ове две организације оличење не-западњачког регионализма и два евроазијска система колективне безбедности. У том погледу, потребно је осврнути се на предлог појединих аутора да се између ОДКБ и ШОС креира коалиција која би била толико снажна да своје снаге и ресурсе усмери ка решавању ситуације у Авганистану, те би свако у свом домену одговорности могао утицати на проблем трговине наркотицима, борбу против тероризма, имајући у виду покушаје инфилтрације авганистанских екстремиста са циљем дестабилизације региона, укључујући помоћ у изградњи инфраструктуре у Авганистану. Оваква идеја коалиције не би била лоша, а ни немогућа, јер Пекинг дели ставове Москве поводом „обојених револуција" у пост-совјетском простору (делом реализоване у Казахстану), где обе силе гледају на спољно мешање као на промоцију про-западњачке идеологије (Гајић, Рајић 2020: 180). Њихови заједнички напори могу бити централни за унапређење мировног процеса у Авганистану након повлачења америчких снага, и самим тим пројектовати повољнију безбедносну климу на простору Централне Азије (Rauf, Saud 2020: 42).

Везивно ткиво два система колективне безбедности у Евроазији, може чинити Казахстан, који такође представља чланицу ШОС-а, јер са овом организацијом коју предводи Пекинг, дели исто виђење о тероризму, екстремизму и сепаратизму као највећим претњама за одрживост региона. У контексту своје уравнотежене спољне и безбедносне политике Казахстан је свестан да Русија представља значајног дугорочног партнера, али да исто важи за новог, великог играча у региону – Кину, у вези са чим Астана послује са Русијом преко ОДКБ, док ШОС представља погодан форум за сарадњу са Кином (De Haas 2013: 3).

УЛОГА ТУРСКЕ

Након сложених политичко-безбедносних догађаја у Казахстану, прва државна посета председника Казахстана Токајева Турској, завршена је потписивањем инвестиционих уговора у износу од милијарду долара, кроз више споразума о развоју економске сарадње две земље. У војној сфери, турска ваздухопловна компанија „Tusas" производиће у Казахстану беспилотне летелице „Anka". Посета Токајева Анкари темпирана је на 30. годишњицу дипломатских односа две земље. Турска је прва земља која је признала независност Казахстана. Током протеклих година, Турска је у Казахстан инвестирала скоро 4 милијарде америчких долара, а трговински промет је достигао износ од 5 милијарди долара годишње. Турски медији су прву посету Токајева назвали историјском и почетком нове ере у односима две земље, при чему је турски председник Рецеп Тајип Ердоган рекао да су захваљујући потписаној заједничкој декларацији земље подигле односе на нови ниво стратешког

партнерства. Главни интерес, а у једно и задатак за Анкару је нормализација односа између Азербејџана и Јерменије, након чега Турска добија и директну копнену везу са земљама Централне Азије. Поред наведног, турске власти су одавно имале могућност да успоставе везу са окружењем првог казахстанског председника Назарбајева, али у Анкари нису могли да се задовоље онима који су се понудили да га смене. Турска је уложила огромна средства у обуку нове казахстанске елите кроз рад на образовном и научном пољу, а Назарбајева је заменио Касим-Жомарт Токајев, који је московски ђак, запазио је Владимир Аватков, виши истраживач у московског државног универзитета. Стога су немири који су почели у Казахстану позитивно примљени у Анкари. Уосталом, да је дошло до политичких промена, на власт би дошли протурски казахстански националисти (Кондрашов 2022).

Важно је истаћи да је потписан низ докумената који регулишу билатералну војну сарадњу између Казахстана и Турске, на основу чега у случају стварне претње, турска војска може да притекне у помоћ Казахстану (Панфилова 2022). Војном фактору се придружује турска обавештајна служба, која је била изразито активна када су у питању сложени политичко-безбедносни догађаји у Казахстану и у ту сврху користила је исламистичке милитанте, нагласио је бивши руски обавештајац Армен Давтјан, при чему је турска обавештајна служба МИТ била активна приликом немира у Алматију. Крајем 2021. године, Федерална служба безбедности Руске Федерације (ФСБ) објавила је да је у Јекатеринбургу ухапсила и притворила седам држављана централноазијских земаља, као и да се ради о припадницима терористичке „Исламске државе", који су припремали терористичке нападе у Русији и Казахстану. У саопштењу ФСБ наводи се да је шеф ове групе у Русију дошао из Турске. Томе у прилог иде тумачење да председник Турске сања о оживљавању Отоманског царства, док исламски милитанти такође размишљају о свом калифату, при чему су њихови задаци и циљеви исти. У ту сврху, улог је стављен на специјалне службе и исламске милитанте у земљама турског говорног подручја, при чему се посебан значај придаје земљи богатој ресурсима као што је Казахстан.

Поред наведеног, Турска има бројне агенте од утицаја у редовима казахстанске владајуће елите и због тога није изненађујуће што су пре неколико година, имитирајући искуство Азербејџана, казахстанске власти одлучиле да ћирилично писмо казахстанског писма замене латиничним писмом. То није била толико културна одлука колико наглашено политичка одлука која је имала за циљ раскид веза са Русијом и зближавање са Турском (Панфилова 2022).

Интересантно је да су турски опозициони медији публиковали да су из казахстанских извора добили сазнања да је наводно за време немира у Казахстану, конкретно у Алматију, откривен терористички камп за 3.000 припадника из којег су усмеравани, организовани и координирани немири у Казахстану. У ноћи 4. јануара, вехабистички оријентисана лица, окупила су се у централној џамији, а затим, се разбркали по Алматију и заједно са другим демонстрантима организовали погроме и пљачке. Осим тога, током општих нереда наводно није опљачкана ниједна књижара и ниједан турски тржни центар у Алматију (Кондрашов 2022).

Постоје индиције да је насилну структуру, која је деловала у Казахстану, предводио Самат Абиш, заменик председника Комитета за националну безбедност

Казахстана (КНБ), који је приведен неколико дана по окончању протеста. Иначе, за организовање побуне оптужено је руководство КНБ, јер казахстанска специјална служба није предвидела нереде, а када су они започели, КНБ се практично повукао, предајући своје зграде са оружјем и тајним досијеима, без икаквог отпора и одбране. Када се стабилизовала ситуација у земљи, руководство КНБ-а и њен шеф Карим Масимов (који је био и премијер и шеф председничке администрације и један од кандидата за наследника Назарбајева) ухапшени су због велеиздаје. Током немира, преминуо је начелник техничке службе КНБ, који је пао са зграде у којој је живео, што је приписано самоубиству. Ово је занимљива личност у контексту побуне. Начелник је био задужен између осталог и за примену мера тајног надзора (прислушкивање). Имао је терабајте сећања о разговорима и односима између разних државних службеника, посланика, предузетника, криминалних ауторитета итд. Чији је заправо агент био главни казахстански чекиста Масимов, још увек није познато. Али детаљи његове биографије сугеришу нека размишљања (Кондрашов 2022).

СУМИРАЊЕ РЕЗУЛТАТА ОПЕРАЦИЈЕ

Дана 7. јануара, казахстанске власти издале су прво званично саопштење о страдалима у масовним нередима. С тим у вези, погинула су 2 припадника Министарства одбране, 16 припадника Министарства унутрашњих послова и 164 демонстраната.

Сједињене Државе су одмах по упућивању трупа ОДКБ у Казахстан, негативно и критички одреаговале, при чему је у том духу одржана и конференција за штампу Беле куће (Voice of America 2022). Такође, државни секретар Блинкен је предвиђао да ће руске трупе трајно остати у Казахстану (BBC 2022). У том духу, западни медији су развили анти-руску пропаганду и одмах осудили ово ангажовање ОДКБ. То су квалификовали, између осталог, и као повратак СССР-а, затим, да није била у питању мировна операција, да је ОДКБ нови Варшавски уговор, да је на тај начин извршена окупација Казахстана.

Дана 10.01.2022. године, одржана је видео конференција лидера земаља чланица ОДКБ. Шефови држава сумирали су резултате мировне мисије у Казахстану, при чему је председник Токајев прецизирао да ће се са антитерористичком операцијом окончати и мировна мисија ОДКБ. Лидер земље је истакао да је циљ терориста био државни удар. Нападачи су користили сопствену везу и обукли се у војне униформе. У складу са одлуком Савета безбедности Казахстана, на основу свеобухватне анализе органа за спровођење закона и специјалних служби, ситуација је оквалификована као претња тероризмом и чин агресије. Додао је да су милитанти напустили своје планове када су сазнали за долазак ОДКБ-а. Заузврат, председник Руске Федерације Владимир Путин рекао је да оно што се догодило у Казахстану није први нити последњи покушај мешања споља, због чега би требало размислити о унапређењу процедура доношења одлука о употреби заједничких снага ОДКБ, те да одлуке треба доносити промптно и једнообразно (Шустрова 2022).

Поред наведеног, у Алматију је 13. јануара 2022. године одржана свечана церемонија посвећена завршетку мировне операције ОДКБ у Казахстану. Како је изјавио генерални секретар организације Станислав Зас, ситуација у републици

се стабилизовала, при чему је мисија ОДКБ била успешна. Константин Затулин, први заменик председника Одбора Државне думе Русије за питања ЗНД, сматра да је престиж ОДКБ порастао и да је државама у региону извучена лекција да покушаји да заљуљају чамац и изазову грађанске сукобе великих размера неће проћи незапажено (Поплавский 2022). Међутим, операција ОДКБ у Казахстану је заједнички успех и неумесно је говорити о победи Москве. Иако су снаге других земаља биле заступљене у мањем броју, било је веома важно послати у Казахстан не само руски контингент, већ и контингенте других земаља чланица ОДКБ. Тако је било могуће показати чврстину идеологије која карактерише пружање помоћи земљама чланицама Организације. Истовремено, успело је да се обезбеди брзо пребацивање војног састава на територију друге државе, заправо, први пут су снаге ОДКБ биле укључене у таквим размерама да обезбеде стабилизацију ситуације и борбу против тероризма (Газета.ру 2022).

ЗАКЉУЧАК

Операција ОДКБ која је трајала од 6. до 19. јануара 2022. године, била је прво ангажовање овог војно-политичког савеза и потврдила је да ова организација има реалну снагу. Целокупна операција била у потпуности успешна и потврдила је исправност стратешких процена које су заговарале одржање овог савеза. Сложени спољнополитички односи држава на постсовјетском простору, двадесет година су негативно утицали на унутрашње односе унутар ОДКБ-а, међутим савез се одржао упркос свим изазовима. Највећу заслугу за одржање савеза на окупу, имала је Руска Федерација, која је дефинитивно имала и највећи интерес да се ОДКБ одржи на окупу.

Ако се реално и непристрасно сагледају чињенице, а што је и у основи сваког научног истраживања, ОДКБ је имао основ да се ангажује на смиривању немира који су догађали 2010. године у Киргистану, али је евидентно да је тада постојао неки други интерес Русије и других чланица ОДКБ-а да се овај савез не укључи у смиривање ситуације. Са захтевом Јерменије из 2020. године по питању Нагорно Карабаха, ситуација је нешто другачија, јер се ради о непризнатој сепаратистичкој републици, међутим, евидентно је да је Руска Федерација имала интерес да њена војска заузме позицију мировних снага, а не да такав статус препусти ОДКБ-у (након мировног споразума у Москви 10. новембра 2020. године између Јерменије и Азербејџана, по питању Нагорно Карабаха, Русија је упутила свој мировни контингент у наведени регион). Све наведене чињенице су негативно утицале на односе и јединство унутар Организације, тако да је операција у Казахстану била од суштинског значаја за њен опстанак. Не може се са сигурношћу извести закључак каква би била судбина ОДКБ-а да није интервенисала у Казахстану, али је неоспорно да би Организација ушла у још дубљу кризу.

Оваква демонстрација улоге Москве у обезбеђивању регионалне стабилности помоћи ће јачању њеног утицаја. Што се тиче осталих актера у региону, Кина се током кризе у Казахстану није баш ангажовала и показала. Кинеска реакција и подршка влади Казахстана је неупоредива са оним што је урадила Русија. Турска је, с друге стране, играла још скромнију улогу у овој ситуацији и тешко се може

сматрати упоредивим играчем, али Анкара има утицај са културолошке тачке гледишта (Двинский 2022). Постоји и становиште да су сложени политичко-безбедносни догађаји у Казахстану искључиво резултат унутар казахске демонтаже кланова и борбе за упражњену столицу главног лидера. Не треба рачунати на то да ће Казахстан испољити било какву захвалност Русији због војне интервенције ОДКБ. Захвалност уопште и није саставни део велике политике, али и у природи људи такође (Преображенский 2022).

Посебно важно је што су се трупе ОДКБ повукле из Казахстана, одмах по стабилизацији ситуације и успостављању мира. Свако дуже задржавање војних снага, од онога што је било потребно, било би контрапродуктивно по више различитих основа. И политичку цену би на крају у највећој мери платила Руска Федерација. Овако и најзлонамернији опоненти ОДКБ-а, не могу приговорити ништа за целокупну операцију, почев од њеног легалистичког оквира, преко легитимитета, па све до непосредног војног извршења.

На крају, али не и најмање важно, операција ОДКБ је стигла у предвечерје руске специјалне војне операције у Украјини, тако да је поменута околност ишла на руку Руској Федерацији, која је већ у значајној мери војно ангажована у Украјини и Сирији, тако да би у овом тренутку ангажовање попут оног у Казахстану било неповољно са аспекта Русије, пре свега у смислу обавеза за додатним активирањем снага и ресурса у оквиру ОДКБ-а.

Интересовање за операцију ОДКБ у Казахстану не јењава, чему погодује оружани конфликт на подручју Украјине, па је тако 19. фебруара 2022. године, само неколико дана пре него што је Русија признала независност два отцепљена региона Луганска и Доњецка, актуелни генерални секретар ОДКБ Станислав Зас изјавио да би мировњаци ОДКБ могли да буду послати у регион Донбаса под мандатом УН, и уз благослов Кијева, како би допринеле деескалацији сукоба. Стога је иницијално било речи да би реакција ОДКБ била ограниченог домета у односу на Казахстан, те би снаге поменуте организације можда биле усмерене ка обезбеђивању критичне инфраструктуре и патролирање у пацификованим регионима (Ruehl 2022). Упркос томе што би укључивање ОДКБ у украјински конфликт поправило имиџ евроазијских безбедносних интеграција, те указало на њихову кохезију и војну снагу, Русија није хтела да доводи у питање опстанак других држава чланица, које би са присуством ОДКБ такође постале жртве дипломатских реперкусија и санкција од стране Запада.

ЛИТЕРАТУРА

BBC News 2022. *Kazakhstan unrest: Blinken questions Russian troop deployment*, 08/01/2022.

Chen, Fazilov 2018: Xiangming Chen and Fakhmiddin Fazilov. „Re-centering Central Asia: China's "new great game" in the old Eurasian heartland". *Palgrave Communications*, *4*(1), pp. 1-12.

Collective Security Treaty 1992, доступно на сајту: https://en.odkb-csto.org/documents/documents/dogovor_o_kollektivnoy_bezopasnosti/#loaded.

De Haas 2017: Marcel De Haas. „Relations of Central Asia with the Shanghai cooperation organization and the collective security treaty organization". *The Journal of Slavic Military Studies*, Vol. 30, No. 1, pp. 1-16.

Ebright 2022: Katherine Ebright. „NATOs Article 5 Collective Defense Obligations, Explained". *Center for Justice*, 8 March 2022.

Hynek 2020: Ondrey Hynek. „Geopolitics of Central Asia: Between the Russian bear and the Chinese dragon". *Central European Journal of Politics*, 2020, Vol. 6, No. 2, pp. 73-93.

Kubicek 2013: Paul Kubicek. „Energy politics and geopolitical competition in the Caspian Basin". *Journal of Eurasian studies*, Volume 4, No. 2, pp. 171-180.

Mirza, Ayub 2022: Muhammad Nadeem Mirza and Shaukat Ayub. „Heartland, Rimland, and the Grand Chessboard Deciphering the Great Power Politics in Central Asia". *Journal of Social Sciences*, Volume 5, Issue 1, pp. 187-204.

Pop 2009: Irina Ionela Pop. „Russia, EU, NATO, and the strengthening of the CSTO in Central Asia", *Caucasian Review of International Affairs*, Vol. 3, No. 3, p. 278-290.

Rauf, Saud 2020: Sarwat Rauf and Adam Saud. „Prospects of CSTO and SCO in Regional Politics of Central Asia". *International Journal of Politics and Security*, Vol. 2, No. 4, pp. 30-50.

Ruehl 2022: John P. Ruehl. „What would a CSTO intervention in Ukraine look like?", *Asia Times*, 25 March 2022.

Suban Kumar, Hel Kafi 2022: Chowdhury Suban Kumar and Abdullah Hel Kafi. „The Heartland Theory of Sir Halford John Mackinder: Justification of Foreign Policy of The United States and Russia in Central Asia". *Journal of Liberty and International Affairs*, Volume 1, No. 2, pp. 1-13.

Voice of America 2022. *UN Appeal for 'Restraint' by Kazakh Authorities,* 05/01/2022.

Амиц.ру 2022: *Кто завёл "мотор войны" в Казахстане и почему нападавшие легко захватывали здания и оружие*, 06/01/2022.

Гајић, Рајић 2020: Александар Саша Гајић и Никола Рајић. „Однос организације за колективну безбедност и сарадњу са Шангајском организацијом за сарадњу и НАТО". *Политика националне безбедности*, Vol. 18, број 1/2020, стр. 147-178. Београд: Институт за политичке студије.

Глухова 2022: Наталья Глухова. „Мы все вместе будем за это платить". *Новая Газета*, 08/01/2022.

Двинский 2022: Константин Двинский. „Нужен ли такой союз? Казахстан блокирует для России обход американских санкций". *Царьград*, 07/07/2022.

Евгений 2022: Коренев Евгений. „Миротворцы ОДКБ в Казахстане: Детали операции и перспективы блока", *Евразия эксперт*, 11/01/2022.

Запольская 2022: Алевтина Запольская. „Политолог Притчин: у казахов не было повода обвинять русских в ходе протестов". *Лента.ру*, 20/01/2022.

Кондрашов 2022: Александр Кондрашов. „В Казахстане спецслужбы использовали исламских боевиков", *Аргументы недели*, 18/01/2022.

Мирзаян 2022: Геворг Мирзаян. „Казахстан: что даст первое в истории применение сил ОДКБ". *Эксперт*, 06/01/2022.

Ованнес 2022: Никогосян Ованнес. „Предварительные политические уроки миротворчества ОДКБ в Казахстане". *Российский совет по международным делам*, 24/01/2022.

Панфилова 2022: Виктория Панфилова. „Казахстан в случае угрозы может попросить защиты у Турции". *Независимая газета*, 11/05/2022.

Преображенский 2022: Сергей Преображенский. „ОДКБ – казахстанский гамбит". *Военное обозрение*, 21/01/2022.

РИА Новости 2022. *"Их там тысячи": что силы ОДКБ взяли под контроль в Казахстане*, 11/01/2022.

Троицкий Флорентьевич и Павлович 2018: Евгений Троицкий Флорентьевич и Василий Зиновьев Павлович. *Организация договора о коллективной безопасности: становление, эволюция и кризис военно-политического союза*. Томск: Томский государственный университет, 2018.

Шустрова 2022: Шустрова Мария. „Мы не оккупанты, нас пригласили братья. Как проходит операция ОДКБ в Казахстане". *Газета.ру*, 10/01/2022.

Marko M. PAREZANOVIĆ

OPERATION CSTO (COLLECTIVE SECURITY TREATY ORGANIZATION) IN KAZAKHSTAN IN 2022

Summary

The CSTO operation in Kazakhstan during 2022 hadn`t only a charachet of building peace mission, but also has the purpose to prevent violent political coup in the form of color revolution in this, for russian interest strategic important post-Soviet republic. Beside that, this CSTO operation had essential and crucial importance for the preservation of Kazakhstan constitutional order, and also prevented the constitution of a new geopolitical framework and order in the extremely challenging region of Central Asia. Through the research work on the analysis of this operation, interesting data on the refractions of various factors of the foreign policies of Russia, China, the United States and Turkey through Kazakhstan were obtained. Also, article reveals the cause and effect relationship between the complex political and security events in Kazakhstan, primarly through the prism of radical Islamist factor which played an active role in kazakstanian scenario, particularly if we have in mind withdrawal of the American contigent from Afghanistan. American focus since than has been placed in Eurasian circle, bearing in mind strengthening project of created by Russia, known as Eurasian security and economic integrations.

Key words: Kazakhstan, CSTO, Russia, Turkey, „color revolution", peacekeeping and peacebuilding mission.

Рад је предат 28. јуна 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 343.533::004
004.738.5.056.53
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38105

Прегледни рад

*Ивана Ж. БАЛТЕЗАРЕВИЋ**
Мегатренд универзитет, Правни факултет Београд, Република Србија

*Драган Љ. ТАНЧИЋ***
Институт за српскзу културу Приштина – Лепосавић

УТИЦАЈ ДИГИТАЛНОГ ОКРУЖЕЊА НА ШИРЕЊЕ САЈБЕР ТЕРОРИЗМА***

Апстракт: Развојем информационо-комуникационих технологија дошло је до убрзаног развоја друштва, међутим уз олакшање комуникације, пословања и забаве дошло је до појаве читавог низа проблема у погледу безбедности корисника у сајбер простору, али и самих држава. Сајбер криминал је постао учестала појава која наноси материјалну и нематеријалну штету корисницима друштвених медија који су често недовољно информисани о методама оваквих сајбер криминалаца. С друге стране, виртуелно окружење, омогућило је сајбер терористима да пренесу своје мотиве и активности из физичког простора у дигитални. На жалост, последице оваквог сајбер терористичког деловања нису ни мало мање девастирајуће него код традиционалних терористичких активности. Сакривени у дигиталном простору, терористи пропагирају своју политичку или религиозну идеологију, регрутују нове чланове и организују нападе, користећи, често са великим успехом, идентичне терористичке стратегије које су коришћене и пре појаве сајбер простора. Недостатак међународне сарадње, усаглашености законодавства, али и занемаривање сигурносних система нових уређаја, од стране стручњака из ове области, који функционишу уз помоћ информационо-комуникационих технологија створиће у будућности још плодније тле за наставак и развој оваквих криминалних активности. На жалост нису све државе мотивисане нити виде своје интересе у погледу сарадње у овој области, али разорни потенцијали сајбер криминала и сајбер тероризма на глобалном нивоу морају бити довољно јак фактор који ће потпуну међународну сарадњу у овој области поставити као императив.

Кључне речи: Информационо-комуникациона технологија, Сајбер простор, Сајбер криминал, Сајбер тероризам

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Према Валтеру Лакуеуру тероризам подразумева нелегитимну употребу силе за постизање политичких циљева атаком на невине људе (Laqueur 1977). Торе Бјорго додаје да је тероризам скуп метода борбе који укључује употребу насиља

* Доцент, ivana.baltezarevic@gmail.com
** Редовни професор, научни сарадник, dragan_tancic@yahoo.com
*** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17.01.2022. године и резултат пројекта Правног факултета, Мегатренд универзитета: Безбедносни изазови савременог друштва (ФПБИСД).

са предумишљајем, првенствено против небораца, како би се постигао психолошки ефекат страха на непосредне мете (Bjorgo 2005). Тероризам је био и вероватно ће остати један од највећих извора људских патњи и разарања у последњих неколико векова. Употреба оваквих екстремних облика насиља над обичним, невиним људима и одређеним групама, у циљу изазивања политичке потчињености, или премештања становништва и стварања радне снаге у освојеним територијама колонијалних сила, уништило је у прошлости читаве цивилизације и народе широм света. У двадесетом веку многе модерне државе биле су одговорне за смрт више од 200 милиона људи ван рата (Rummel 1994). Велики број невиних жртава убијен је за време злогласних кампања државног тероризма, попут Маовог и Стаљиновог великог терора, али за време владавине различитих диктаторских режима у Аргентини, Чилеу, Јужној Африци, Уганди, Сомалији, Индонезији, Ираку, Ирану и многим другим земаља. У двадесетом веку, за време великих ратова више милиона цивила било је убијено у кампањама „бомбардовања терором" осмишљеним са једноставним циљем - да поткопају морал, застраше становништво и изазову покорност. Насумична убијања невиних људи у циљу застрашивања остатка становништва била су и остала суштина терористичке стратегије (Grosscup 2006). Евген Виктор Валтер у циљу идентификовања основних карактеристика тероризма тврди да тероризам мора да укључи три кључна фактора: насиље којим се прети или које је усмерено на неку жртву; насилног актера који намерава да насиљем изазове терор код неког сведока који се генерално разликује од жртве; и треће, да насилни актер терорисањем сведока насиљем промени његово понашање. Пол Вилкинсон проширује ове видике и додаје да тероризам има за циљ стварање климе екстремног страха или терора који је усмерен на ширу публику од непосредних жртава насиља; да укључује нападе на насумичне и симболичне циљеве, и да у дословном смислу крши друштвене норме, изазивајући осећај беса код становништва и на крају, да се тероризам користи као средство којим се може утицати на политичко понашање (Wilkinson 1992).

Иако су информационо-комуникационе технологије омогућиле много лакшу комуникацију, забаву и пословање људима, такође су омогућиле и сајбер криминалцима да врше своје илегалне активности у дигиталном окружењу (Baltezarević–Baltezarević 2021). Модерно доба и развој технологије утицало је на многе аспекте друштва између осталог и на методе тероризма, које се све више дешавају у виртуелном окружењу, како за ефикасније регрутовање терористичких истомишљеника тако и за изазивање материјалне и нематеријалне штете и страха код невиних жртава. Појава нових медија омогућила је бржу глобалну комуникацију и намеће се као средство које ће готово у тренутку задовољити потребу за одређеном информацијом (Baltezarević-Baltezarević 2021). Управо такво окружење омогућава плодно тле за многе нелегалне, али и терористичке активности где сајбер терористи могу да нанесу велику материјалну и емоционалну штету дигиталним корисницима. О овом питању се нашироко расправља на међународном нивоу, али изгледа да сајбер криминалци увек проналазе нова креативна решења како би заобишли све безбедносне заштите како би извршили своје криминалне активности (Baltezarević-Baltezarević 2021).

САЈБЕР ТЕРОРИЗАМ У ДИГИТАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ

Последњих двадесет година сајбер простор је постао центар истраживачких активности криминолога. Развојем интернета и његових софистицираних облика комуникације дошло је и до појаве сајбер криминала и сајбер тероризма (Yar 2005). Криминолози су схватили да у домену научног истраживања у овој области постоји велики јаз (Nhan-Bachmann 2010). Истраживања у овој области су спора, међутим постоји неколико уређених збирки и ауторских књига о сајбер криминалу које су криминолози написали чисто из криминолошке перспективе (Jewkes 2007). Нова дешавања на пољу сајбер криминала у дигиталном окружењу покренула су нову дисциплину под називом сајбер криминологија. Сајбер криминологија представља мултидисциплинарно поље које обухвата истраживаче из различитих области као што су криминологија, социологија, виктимологија, али и наука о интернету и генерално о рачунарству. Сајбер криминологију је могуће дефинисати као проучавање узрока злочина који се дешавају у сајбер простору, али и његовог разорног утицаја у физичком простору (Jaishankar 2007). Термин „сајбер тероризам" је настао 1980-их када га је Бери Колинс, виши научни сарадник на Институту за сигурност и обавештајне послове у Калифорнији, описао као једноставну конвергенцију сајбер простора и тероризма. Вашингтонски истраживачки центар за стратешке и међународне студије је 1998. године усвојио комбинацију термина (и дефиниција) сајбер простора и тероризма како би описао појаву употребе интернета у остваривању терористичких циљева (Tafoya 2011).

Према Дороти Денинг, сајбер тероризам се односи на незаконите нападе и претње нападима на рачунаре, мреже и информације које се у њима чувају, а које се спроводе да би се застрашила или принудила влада или грађани неке земље у остваривању политичких или друштвених циљева. Да би се квалификовао као сајбер тероризам, напад би требало да резултира насиљем над особама или имовином, или барем нанесе довољно штете да изазове страх. Напади који доводе до смрти или телесних повреда, експлозије, или изазивају тешке економске губитке били би добри примери. Озбиљни напади на кључне инфраструктуре могу се сматрати актима сајбер тероризма, у зависности од њиховог утицаја. Напади који ометају небитне услуге или који су углавном скупа сметња не би били окарактерисани као сајбер тероризам (Denning 2000).

Неколико научника који се баве науком о тероризму почело је да разматра модерни тероризам са више података и из мрежне перспективе. Две књиге Марка Сагемана: „Разумевање терористичких мрежа" из 2004. године, и „Џихад без лидера"из 2008. године, сматрају се најозбиљнијим достигнућима из ове области. Марк Сагеман оспорава конвенционална знања о тероризму, примећујући да је кључ за ефикасну одбрану од будућих напада темељно разумевање мрежа које омогућавају ширење новог облика тероризма (Sageman 2008). Сагеман је спровео велику студију у области сајбер тероризма и након интензивног прикупљања и анализе података које је прикупио из међународне штампе и судских расправа о скоро 200 важних џихадиста, Сагеман је успео да сагледа и понуди боље разумевање оваквих друштвених веза и њиховеидеолошке посвећености. Према њему, такве терористичке групе засноване на мрежи, карактеришу робусне мреже, широка географска дистрибуција и нејасне границе. У својој књизи из 2008. године, „Џихад без лидера",

Сагеман је наставио са систематском анализом своје детаљне базе података о терористима. Након анализе више од 500 терористичких чланова, описао је да процес радикализације који ствара мале, локалне, самоорганизоване групе у непријатељском станишту, које су повезане преко интернета, води до неповезане глобалне терористичке мреже, односно „џихада без лидера". Међу својим налазима, он је открио да су пре двадесет година интеракције лицем у лице биле чешће међу млађим припадницима џихада, док је након 2004. године, већина интеракција била заснована на интернету, а просечан члан имао је око 20 година. У складу са савременом еволуцијом информационих комуникација и технологије, интернет, али пре свега друштвене мреже, помажу радикалним исламистима у стварању глобалног, виртуелног терористичког друштвеног покрета (Sageman 2008).

Након Сагеманових студија, још неколико научника је испитало утицај интернета на ширење и радикализацију глобалног џихадистичког покрета. Међу њима се највише истиче Габријел Веман са одсека за комуникације Универзитета у Хаифи у Израелу, који је открио након осмогодишњег проучавања коришћења интернета од стране терористичких организација и њихових присталица да софистициране веб локације помажу овим организацијама у прикупљању средстава, регрутовању чланова, планирању и покретању напада и објављивању њихових застрашујућих резултата. Веман описује нове медије као средство за промоцију новог тероризма новој генерацији (Weimann 2006).

НОВЕ МЕТОДЕ САЈБЕР КРИМИНАЛА И ТЕРОРИЗМА

Усвајање технолошких иновација у великој мери односи се на лакоћу коришћења и њихову корисност за крајње кориснике и њихове организације. Након многих циклуса ових иновација, могло се очекивати да би захтеви сајбер безбедности дошли више у први план, али то очигледно није случај. Главни разлог је тај што се из ранијих циклуса технолошких иновација нису научиле лекције о сајбер безбедности па су се исте грешке понављале изнова (Averill-Luiijf 2010).

Јасно је да ће и сваки следећи циклус иновација у информационо-комуникационим технологијама резултирати новим претњама за крајње кориснике и наше друштво у целини. Стручњацима из ове области очигледно недостаје историјско разумевање претходних грешака у сигурном дизајну и ранијих лекција идентификованих у доброј пракси кодирања. Често су старе претње прерушене у нови изглед, што омогућава сајбер криминалцима, активистима, сајбер шпијунима и терористима да на неовлашћен начин уђу у системе засноване на информационо-комуникационим технологијама користећи слабости у валидацији улазних вредности и елемената протокола које узрокују неочекиване улазе. Такође, међу карактеристичним слабостима оваквих технологија треба напоменути и могућност сајбер напада додавањем хардверских модула који се сами конфигуришу у постојећем систему или мрежи који обезбеђују споредна врата. Треба нагласити да и недостатак технолошке писмености код великог броја корисника и њихово несвесно и несигурно управљање информационо-комуникационим технологијама такође омогућава сајбер криминалцима неометано деловање у дигиталном окружењу

(Babak и др. 2014). Кларк описује сајбер простор као нови „домен" сукоба, оперативно окружење у којем државни и недржавни актери могу да спроведу стратешке сајбер нападе против својих противника (Clarke 2009).

Могуће је дефинисати неколико области које ће у перспективи од стране сајбер криминалаца и терориста бити окарактерисане као „рањиве" и самим тим као погодне за извршавање оваквих сајбер криминалних дела. Међу њима су дигитални телевизори који су већ данас повезани са јавним мрежама и интернетом и као такви су атрактиван извор процесорске моћи за сајбер криминалце (како би на пример постали део ботнета). Такође, све већи број корисника тренутно надгледа и мења поставке температуре у свом дому или канцеларији даљински са свог паметног телефона. Што је свакако потенцијално занимљива опција за деловање сајбер криминала. Велики број система заснованих на информационо-комуникационој технологији користи се и у здравству за праћење здравља пацијената. Већ је било примера да су пејсмејкери и инсулинске пумпе хаковане преко њиховог бежичног интерфејса. На жалост, дизајнери ових уређаја нису узели у обзир да би хакери могли бити заинтересовани за манипулацију таквим системима, а погрешне поставке оваквих система могу имати опасне последице. Наравно, посебно је угрожен и финансијски сектор. Чипови за блиску комуникацију пружају нови облик идентификације и аутентификације власницима паметних телефона, што чини основу за бесконтактно микро плаћање корисника. Транспортни сектор и савремени аутомобили садрже огромну количину кодова у све већем броју електронских управљачких јединица. Ови „рачунари на точковима" надзиру све већи број сензора и контролишу и активирају многе покретаче од кочница до брисача ветробрана, од светала до система за избегавање судара. Сајбер криминал ће уследити и у овој области у догледно време (Babak и др. 2014). Сектори енергетике и воде за пиће ће формирати први паметни интерфејс између комуналних мрежа (као што су струја, гас, вода за пиће) и локалног комуналног система у оквиру имања (KrebsOnSecurity 2012). Како је сајбер терористима циљ да нападају критичну инфрастуктуру једне државе, заштита оваквих система се намеће као императив у будућности. Скоро сваки уређај у домаћинству ће имати интернет адресу, а паметни фрижидер, машина за прање судова, машина за прање веша и тако даље ће започети комуникацију са паметном мрежом и пронаћи најзеленије или најјефтиније време за коришћење енергије и воде. Дизајн таквих уређаја са очекиваним веком трајања од најмање 15 година не узима у обзир ажурирања сајбер безбедности. Уз слабу сигурност, паметни уређаји могу постати нова дистрибуирана платформа којом се напада преко информационо-комуникационог технолошког система, или путем паметне (енергетске) мреже (Bijlsma и др. 2013). Не треба изоставити и чињеницу да је тренутно на тржишту мобилни робот прве генерације. Очекује се да ће ови роботи постати део радне снаге у болницама и старачким домовима. Може се наслутити да ће се грешке у сајбер безбедности догодити у заштити комуникационих канала између робота и главне контролне станице при потврђивању команди роботу (Babak и др. 2014).

Сајбер терористи користе методе сајбер ратовања да би конвенционалном силом у суштини постигли исте циљеве (Bijlsma и др. 2013). Може се рећи да сајбер криминал и сајбер тероризам представљају пети домен, поред осталих домена рата:

копна, мора, ваздуха и свемира. То је медиј у коме се напади спроводе ради остваривања нечијих политичких, идеолошких или верских циљева, односно као злочини које је омогућила технологија (Holt 2012).

ЗАКЉУЧАК

Информационо-комуникациона технологија омогућава да се многа позната кривична дела, као што су преваре, изврше у невиђеним размерама и преко државних граница. Рачунари и подаци које они садрже предмет су криминалних активности и могу бити средство упада или „хакова" како би се угрозила њихова употреба и извукли или изменили вредни подаци. Транснационална природа сајбер криминала и сајбер тероризма, омогућава таквим актима да избегну конвенционалне интервенције органа за спровођење закона, чинећи тако уобичајене кривичноправне мере немоћним, осим ако је ефикасна сарадња између држава или нпр. приватних служби сајбер безбедности. Иако је разлика између сајбер криминала и сајбер тероризма заснована на мотиву корисна, често се не може увек уочити из самог чина. Сајбер криминалци су мотивисани низом циљева као што су пожуда, освета, авантура, похлепа или на неки други начин и дизајнирани су за личну корист, али сајбер терористи су обично мотивисани екстремистичким, идеолошким, или политичким циљевима, а њихови напади су осмишљени да изазову масовни страх у популацији. Непотребно је рећи да сами мотиви могу бити сложени, а политички циљеви се лако могу мешати са мање алтруистичким или идеолошким циљевима.

Неоспорно је да интернет и друштвене мреже постају ново „бојно поље" у коме се активности сајбер криминала и сајбер тероризма могу чак и делотворније обављати. Вероватноћа да починиоци оваквих криминалних радњи остану анонимни је велика, а самим тим је велика и могућност да остану неоткривени и несанкционисани. Могућности које су на располагању починиоцима оваквих криминалних радњи су превелике и стиче се утисак да ће у будућности бити још више простора за њихово деловање. На жалост, утисак је да је боља међународна сарадња у овој области (сарадња влада и полиције), као и усаглашавање законодавства представљају неопходност у циљу сузбијања ове појаве. Међутим, за сада, очигледно је да немају све земље исте интересе да до такве ефикасне међународне сарадње и дође у догледно време.

ЛИТЕРАТУРА

Akhgar- Staniforth- Bosco 2014: Akhgar Babak, Staniforth Andrew, Bosco Francesca. „Cyber Crime and Cyber Terrorism Investigator's Handbook". Syngress

Averill-Luiijf 2010: Bruce Averill, Eric A.M Luiijf. "Canvassing the cyber security landscape: why energy companies need to pay attention." J. Energy Security, May.

Baltezarević- Baltezarević 2021: Ivana Baltezarević & Radoslav Baltezarević. „Sajber bezbednost: izgradnja digitalnog poverenja." *Megatrend Revija*, Vol. 18 (4). pp. 269-280 UDK 343.533::004 DOI: 10.5937/MegRev2104269B

Baltezarević- Baltezarević 2019: Ivana Baltezarević & Radoslav Baltezarević. „Prikriveno oglašavanje u novim medijima." Baština, sv. 48, pp. 171-179. UDK 659.1 doi: 10.5937/bastina1948171B

Baltezarević- Baltezarević 2021: Radoslav Baltezarevic & Ivana Baltezarevic. "The Dangers and Threats that Digital Users Face in Cyberspace". *IPSI Transactions on Internet Research*, Vol. 17, No. 1, January 2021, pp. 46-52.

Bijlsma-de Kievit- van de Sluis- van Nunen- Passchier- Luiijf 2013: Tjerk Bijlsma, Sander de Kievit, Jacco van de Sluis, Ellen van Nunen, Igor Passchier, Eric Luiijf. „Security challenges for cooperative and interconnected mobility systems". In: Luiijf, E., Hartel, P. (Eds.), Critical Information Infrastructures Security, 8th International Workshop, CRITIS 2013, Amsterdam, Lecture Notes in Computer Science, vol. 8328. Springer, Heidelberg, pp. 1–15.

Bjorgo 2005: Tore Bjorgo. „Root causes of terrorism". Routledge

Clarke 2009: Richard Clarke. "War from cyberspace." *The National Interest* 104: 31-36

Denning 2000: Dorothy Denning. "Cyber terrorism: The Logic Bomb versus the Truck Bomb." Global Dialogue, 2(4), 29-37.

Grosscup 2006: Beau Grosscup. „Strategic Terror: The Politics and Ethics of Aerial Bombardment." London: Zed Books.

Holt 2012: Thomas Holt. "Exploring the Intersections of Technology, Crime, and Terror." Terrorism and Political Violence, 24(2), 337-354. doi:10.1080/09546553.2011.648350

Jaishankar 2007: Jaishankar, K. "Cyber criminology: Evolving a novel discipline with a new journal." International Journal of Cyber Criminology, *1*(1), 1–6.

Jewkes 2007: Yvonne Jewkes. "*Crime online."* Cullompton, United Kingdom: Willan.

KrebsOnSecurity 2012: KrebsOnSecurity. "FBI: Smart Meter Hacks Likely to Spread." https://krebsonsecurity.com/2012/04/fbi-smart-meter-hacks-likely-to-spread/ (Pristupljeno: 01.01.2022).

Laqueur 1977: Walter Laqueur.„Terrorism" London: Weidenfeld and Nicholson

Nhan-Bachmann 2010: Johnny Nhan&Michael Bachmann. "Developments in cyber criminology." In M. Maguire & D. Okada (Eds.), *Critical issues in crime and justice: Thought, policy, and* practice (pp. 164–183). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Rummel 1994: Rudolph Joseph Rummel."*Death by Government*." New Brunswick, NJ: Transaction Books.

Sageman 2008: Marc Sageman. "Leaderless Jihad," University of Pennsylvania Press, Philadelphia, Pennsylvania

Tafoya 2011: William L. Tafoya. "Cyber Terror." FBI Law Enforcement Bulletin (FBI.gov), November 2011 attributes the coining of the term to Barry C. Collin.

Weimann 2006: Gabriel Weimann. "Terror on the Internet: The New Arena, the New Challenges," US Institute of Peace Press, Washington, DC

Wilkinson 1992: Paul Wilkinson. "International Terrorism: New Risks to World Order". In John Baylis and Nick Rengger (eds) *Dilemmas of World Politics: International Issues in a Changing World*, London: Clarenden Press: 228–57.

Yar 2005: Majid Yar. "The novelty of 'cyber crime': An assessment in light of routine activity theory." *European Journal of Criminology*, 2(4), 407–427.

Ivana Ž. BALTEZAREVIĆ
Dragan Lj. TANČIĆ

THE INFLUENCE OF THE DIGITAL ENVIRONMENT ON THE SPREAD OF CYBER TERRORISM

Summary

The development of information and communication technologies has led to the accelerated development of society, but with the facilitation of communication, business and entertainment, there have been a number of problems regarding the security of users in cyberspace, but also the states themselves. Cybercrime has become a frequent occurrence that causes material and non-material damage to social media users who are often insufficiently informed about the methods of such

cybercriminals. On the other hand, the virtual environment has enabled cyber terrorists to transfer their motives and activities from physical to digital space. Unfortunately, the consequences of such cyber-terrorist activities are no less devastating than in traditional terrorist activities. Hidden in the digital space, terrorists propagate their political or religious ideology, recruit new members and organize attacks, using, often with great success, identical terrorist strategies that were used before cyberspace. The lack of international cooperation, harmonization of legislation, but also the neglect of security systems of new devices by experts in this field, which function with the help of information and communication technologies, will create even more fertile ground for the continuation and development of such criminal activities. Unfortunately, not all countries are motivated or see their interests in terms of cooperation in this area, but the destructive potential of cybercrime and cyber terrorism at the global level must be a strong enough factor to make full international cooperation in this area imperative.

Key words: Information and communication technology, Cyberspace, Cyber crime, Cyber terrorism

Рад је предат 6. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

UDK 349.6:551.583
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-33831

Pregledni rad

*Dragana A. BARJAKTAREVIĆ**
Faculty of Business Studies and Law, University „Union – Nikola Tesla", Belgrade

CLIMATE CHANGES - CHALLENGES AND POSSIBLE SOLUTIONS

Abstract: Climate changes are a topic which has been gaining attention of the global scientific and professional public increasingly for years. The question that has been on the agenda of conferences addessing this issue is how much time has left for us and whether a human can emerge as the winner in the struggle against climate changes bearing in mind that nature will always find a way to confront its uncontrolled destruction. With their activities, above all by uncontrolled technological progress (development), humans brought the Earth into the current state. A wish to earn as much profit as possible neglected the fact that economic interest and interest related to the environment can be balanced only by sustainable development. This is why this century will be to a great extent defined by a manner how we deal with climate changes. Since, "effort is pointless if nature confronts", Lucius Annaeus Seneca.

Key words: climate change, sustainable development, Oslo Principles, UN Climate Change Conference in Katowice, UN Climate Change Conference in Madrid.

1. INTRODUCTION

As a conscious being, a human has always been looking for methods to adjust himself to nature in order to secure his survival. Via the transfer from manual production methods to mechanical, new chemical production, from wood and other bio-fuels to coal, in other words, to modern economic and technological development, apart from facing great benefits, a human also faced negative consequences of his own activities, such as industrial pollution of air and water, destruction of the ozone layer and global heating followed by climate changes as well as by the extinction of certain plant and animal species. Therefore, mutual effects of the human and of the environment represent the ground for contemporary environmental law which has an enormous importance in the prevention of these contradictions under the current circumstances (Lilić, Drenovak Ivanović 2014: 258).

Bearing in mind the above given, the pollution control-related regulations are extremely important. Out of the given set of regulations, one should mention the Aarhus Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Evironmental Matters (Law on Ratification of Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Evironmental Matters 2009) and the Kyoto Protocol (Law on Ratification of the Kyoto

* Assistant professor, dragbarja@gmail.com

Protocol with the United Nations Framework Convention on Climate Change 2007) which was adopted in order to reduce the greenhouse gas effects and climate change risks and which provided for a classification of countries in line with the pollution degree and with the level of national product. According to the given regulations, countries with a high environment pollution share (these countries are very often those ones with a high national product) should be obliged to have higher rates of polluting matter reduction on their territory in comparison to countries with a lower share in pollution so as to have a more even pollution reduction on the global level.

One of the biggest sources of environment pollution caused by human activity is the process of fossil fuel combustion. With reference to this, the harmonisation of demand with economical supply of necessary energy quantities and keeping polluting matter emissions within limits is a specific challenge. It is possible to accomplish this by the implementation of an entire set of different measures, among other things, by switching to clearer energy sources as well as by adequate regulations.

When referring to the impact of energy consumption to environment, in terms of harmful gases emission from power production and consumption, the focus is on the switch to renewable energy sources. Within the struggle against global heating, states are stimulated to use all renewable energy sources to the maximum in different manners with simultaneous reduction of their dependence from fossil fuels. In this respect, in the end of 2015, 195 countries signed the Paris Agreement within the the United Nations Framework Convention on Climate Change which entered into force officially in the end of 2016. The countries which signed the Agreement committed to limit dangerous global heating to less than two degrees in comparison to the preindustrial period (Ministry for European Integration 2017: 49-50).

2. OSLO PRINCIPLES

Adjustment to climate changes has become the most important issue of our time. However, the awareness that mere adjustment to climate changes and the implementation of purely environment protection measures to the necessary extent is not always possible highlighted the need to establish the balance between the sustainable development, implementation of measures for social justice and maintaining the integrity of the environment (Eriksen et al. 2011).

It is a fact that we live in uncertain times which bring huge changes. Gradual glacier melting, changed ecosystems as well as extreme weather indicate that we are already facing the climate change effects largely, i.e. facing one of the biggest and the most inhumane challenges of the 21st century. Some authors agree that these changes represent a more serious threat than terrorism. This is why global collective actions are necessary in order to prevent potential dangers (Adger, et al. 2006).

For the first time in history, on June 24, 2015, in the lawsuit initated by the „Urgenda" Dutch foundation with a team of laywers and nine hundred citizens against the Dutch government, the District Court in the Netherlands adopted a decision which obliged the government to act more promptly on citizens protection against climate change consequences. By the given decision which is based on legal positions from

different law areas, mainly from the human rights area, as well as on Oslo principles and scientific findings of the Intergovernmental Panel on Climate Change, the responsibility of the Dutch Government on their own territory for harmful gas emissions with greenhouse gas effect was established despite the rationale that the solution of the climate change problem does not depend on the efforts of one country only (Schweitzer, Ensia, 2015). By the given decision, the District Court in the Hague decided that the state has to strenghten projected measures for greenhouse gas emission reduction (of 17%) so as the emissions could be at least 25% lower in 2020 in comparison to 1990 in line with the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change (The Intergovernmental Panel on Climate Change 2014). The given measures which range from 25% to 40% for industrialised countries are necessary so as the world does not extend the warming framework of 2°C and so as to prevent the worst climate change consequences. The verdict in the dispute „Urgenda" versus the Dutch Government was the first court decision in the world which instructs a state to limit harmful greenhouse gases emission for the reasons which are not mandatory by the law. The verdict within the given dispute is very important for the citizens of the Netherlands bearing in mind that the territory of this country is greatly under the sea level as well as that the government of this country has a possibility to implement the instructed measures and thereby to adapt to climate change consequences. By the adoption of the given verdict, the court entered the sphere of politics by providing legal protection to the citizens against the government simultaneously taking into consideration a possibility of the government to create their own politics (Decision The Hague Court of Appeal, The State of the Netherlands v. Urgenda Foundation 2018). In addition, a message was sent by the given decision that they cannot remain passive but that they have to address the problems and protect their citizens. Otherwise, the courts will make them do it. This should encourage citizens and organisations from other countries, first of all from poor countries which contributed to climate changes least and which will probably bear the largest consequences to complain against human rights violation in terms of damage arising from climate change. With reference to this, a question arises whether the official verdict of the Dutch court represents a turning point for the whole humanity? This is due to the fact that the citizens tried to initiate legal actions even before the Urgenda file in order to make the actions of political leaders align with the promises which were given but unsuccessfully. One of the examples is the petition filed by an international non-governmental organization Inuit Circumpolarna Councile to the American Human Rights Commission with headquarters in Washington claiming that global heating caused by harmful greenhouse gases emission in the USA violates the rights of the Inuit people to preserve their traditional way of life because of the destruction of the Arctic environment. However, the Commission refuesed to accept the given file due to the lack of evidence (ICC, Inuit Petition Inter-American Commission On Human Rights To Oppose Climate Change Caused By The United States of America 2005). Also, even before the verdict of the Dutch court, the citizens tried to harvest judicial protection but the court declined jurisdiction in the disputes related to the allowed level of harmful greenhouse gases emission directing file applicants to address the legislative and executive authorities. An example is the verdict of the American Appellate Court in a dispute initiated by the citizens of the village and city of Kivalina,

Alaska against twenty two bih energy companies including oil giants such as ExxonMobil Corp., BP Plc, Chevron Corp, and Shell Oil Co, claiming that the global heating reduced the production of sea ice which protected the city from erosion and winter storms and forced them to move (Columbia Law School, 9th Circuit Affirms Dismissal in Kivalina V. Exxonmobil 2012).

In such a situation where citizens were left without adequate legal protection because governments avoided resposibility and courts declined jurisdiction, academia members and laywers all around the world as well as some members of judicial authority felt a need to meet and establish whether climate changes are a real problem starting from the ruling laws on environment protection, international law, human rights and causing damage as obligation source. They concluded that the response is 'yes', i.e. during climate changes, human rights which also include the right to live in a healthy environment is endangered. The advices of the given group in the few-years period lead to the adoption of the Oslo principles on global obligations with an aim to reduce climate changes on 01/03/2015. These rules define the scope of legal obligations of states relevant for climate changes with the application of ruling laws and the establishment of the temperature ceiling of 1.5% in line with the Intergovernmental Pannel on Climate Change (The IPPC and The Sixth Assessment Cycle, 2020), in order to implement them by the courts in energy-related disputes. On the same day, they were presented to the public on the School Law in London (The Dickson Poon School of Law, King's College London). The Oslo principles highlight moral and legal obligations of the states to take measures in order to prevent adverse effects of climate changes bearing in mind that states are obliged by ruling international regulations to assess the impact of their activities to environment and to take measures to prevent destructive effects of climate changes. The principles represent clear and law-based criteria, i.e. framework which could serve as the ground for judges' decisions. In addition, they stress the need to have the countries negotiate in good faith and to adopt good-quality national regulations with an aim to keep the global temperature below the critical level of 2°C, while developed countries are supposed to offer necessary financial and technical assistance to less developed countries (Columbia Law School, Dutch Court Orders National GHG Reductions 2015).

The Oslo principles are a result of large-scale research and discussions held in several years' period by legal experts who were concerned with global climate changes and their possible consequences. The product of their work represents a set of principles which define the obligations imposed to states and companies to prevent a critical level of global warming by their actions as well as the methods for their compliance (Oslo Principles on Global Climate Change Obligations 2015).

3. RESULTS OF THE UN CONFERENCE ON CLIMATE CHANGES IN KATOWICE

The United Nations Conference on Climate Changes which was held in December 2018 in Katowice represented a follow-up of negotiations on issues relevant for the implementation of the United Nations Framework Convention on Climate Change (Energy Portal, COP24 2018). The aim of the conference which was attended by

representatives of around 200 states was the finalisation of the process of adoption of Instructions for Implementation of the Paris Agreement so as to reduce greenhouse gas emissions bearing in mind that strong economies, including the USA and the EU do not keep their promises (Met Mekrat 2018).

One of the issues which blocked the progress of negotiations was the issue related to the market of the so-called carbon credits which some countries have as the acknowledgement of their efforts in harmful gases reduction. Via the introduction of carbon credits system, countries had their limits, i.e. boundaries set for the quantities of carbon-dioxide which can be emitted into the atmosphere annually and this means that countries and industries which exceed the allowed levels pay tax measured via carbon credits. Since the United Nations reduce the allowed limits of emitted carbon-dioxide every year, the carbon credit demand increases in such a manner and, thereby, their value increases as well (UN Conference on Climate Change in Katowice 2018).

Although the Conference had its positive results, it still did not offer a precise reply to the question how developed countries will secure financing for developing countries as well as the financing method after 2025 bearing in mind that developing countries cannot comply with the set goals without the transfer of financial means and technologies from developed countries (WWF, Neophodna veća posvećenost država u borbi protiv klimatskih promena 2018).

Having in mind that the world is on a completely wrong path at the moment and that it is heading towards warming level of three degrees, scientists who address climate changes concluded that the global average temperature increase should be under 1.5% since the aim of 2 degrees is not sufficient enough.

During the Intergovernmental Panel on Climate Changes, it was concluded that this goal can be reached if measures are taken aiming at the reduction of global emissions of carbon-dioxide from 2010 by 45% until 2030 and that by 2050 around 85% of global power from renewable energy sources are provided, the consumption of coal to be fully abandoned and residential facilties with the assistance of different systems for the use of renewable energy sources which do not pollute environment have a very low CO_2 emission into the atmosphere (Stajlano et al. 2018).

4. UN CONFERENCE IN MADRID

The twenty fifth conference of the United Nations on Climate Change was held in Madrid in December 2019. During a two-week negotiations, representatives of around two hundred countries agreed that it is necessary to prepare better plans for the reduction of greenhouse gas emissions for the following conference which was supposed to be held in the end of 2020 in Glasgow (BBC News, Mekgret, 2019). However, due to the Covid-19 virus pandemia, the conference was postponed and held in early November 2021. Glasgow Conference (COP 26) with leaders of 197 countries of the world participating is considered to be the most important climate conference held during this century. This conference is a follow-up of the agreement reached in Paris in 2015 (COP 16) bearing in mind that national contributions defined within it aiming at carbon-dioxide emission reduction were neither adequate for developed countries nor for

the developing ones (Đorđević 2021). The given actions are necessary so as to prevent possible immense consequences.

Neither did the conference which was held in Madrid nor did the one held prior to this one yield expected results. An agreement on crucial issues such as the regulation of the global carbon credits market was not reached (UN Conference on Climate was finalised with 'minimum compromise' 2019).

The reason for the failure could be the unwillingness of developed nations (which are the biggest air polluters at the same time) to commit in the form of an international agreement. Namely, the USA withdrew from the Paris Agrement (the USA officially withdrew from the Paris Agreement, 2020); Brasil, Australia and Saudi Arabia opposed to a stronger battle for climate preservation while other big greenhouse gas emitters such as China and India required financial assistance from rich countries which was promised as a precondition for considering new goals for harmful emissions reduction (Steinheusen, Kreizer 2009). On the other hand, some European countries joined the list of climate change vulnerable countries such as small island, African and Latin American countries which advocate the introduction and implementation of more strict rules which will secure the integrity of the Paris Agreement.

In order to harvest expected, or, rather, required results, it is necessary to have the states with the biggest greenhouse gas emission actively involved in the struggle against climate changes, i.e. China and the United States of America which jointly emit more than 40% of the total global gas emission according to the data from two registries - European Commission's Joint Research Centre and PBL Netherlands Environmental Assessment Agency. Otherwise, i.e. if the objectives set for the reduction of greenhouse gas emission stay unchanged, average global temperature could be increased by 3 to 4° C until 2100 which would represent the overstepping of the limited increase of up to 2° C which was established by the Paris Agreement and this could bring more significant and dangerous changes on our planet (Allen et al. 2018).

5. POSSIBLE METHODS FOR SETTLING CLIMATE CHANGES

Findings indicating that global warming consequences such as natural disasters (storms, floods, drought), extinction of animal and plant species, decrease of agricultural production and thereby food shortages may cause conflicts, migrations and big shakes lead to the situation where methods for ever urgent reduction of emission of greenhouse gases which mainly origin from prevailing fossil fuels production and consumption are being found as well as lead to the conclusion of climate agreements. A need for urgent address of climate changes, with joint but differentiated methods, with respect to national circumstances (developed – undeveloped countries) was stressed in the preamble of the Paris Agreement bearing in mind the demand for financing and technology transfer, poverty eradication, biodiversity protection, sustainable development (United Nations, Framework Convention on Climate Change 2015).

Having in mind that climate changes are one of the most serious global threats which may cause unrepairable damage for environment with big economic and social consequences, new technologies and new behaviour patterns should be implemented.

In concrete terms, it is necessary to strive to ever larger use of renewable energy sources (wind, water, sun, biomass) which with great energy capacity and renewable characteristics pollute the environment less. In such a way, the concept of a society which is in harmony with nature is implemented since natural resources are used in a sustainable manner.

New challenges arose due to climate changes. With reference to this, economic growth and development have to be harmonized with environment requirements via the stimulation of higher efficiency and use of natural resources, waste reduction, prevention of pollution and risks of accidents via the implementation of green technologies (OECD Green Growth Strategy 2011). This is why the issue of ecological boundaries is ever more discussed and these borders should be a subject of international and regional negotiations and agreements, national and local regulations in order to prevent the situation where global economy could get to a dangerous point with a risk of sudden, non-linear and irrecoverable changes which could be devastating for human civilization. From the above given reasons, climate changes, damage of the ozone layer, of soil, water and biodiversity are mentioned as the most significant planetary boundaries (Christof, Eckersley 2013: 197). Nowadays, ever higher number of countries including the Republic of Serbia take activities in order to accelerate transition towards green economy and development of strategies and activities in this direction. Models for the establishment of a strategic framework are different: either within existing sustainable development strategies with green economy elements or within a completely new approach.

A high number of scientists, reserachers and engineers was engaged to find a method for climate change prevention. Solutions are not always simple and do not always bring positive results exclusively. One could say that each solution has both advantages and disadvantages and the latter should be mitigated as much as possible. One of the latest challenges is the energy storage via litium-ion batteries. However, the exploitation of litium which is necessary for the production of these batteries could have negative effects to environment (Simonović 2020). This is why we are on a path of further development of new know-how and technologies and of upgrade of existing ones.

If the climate change problem is not settled in time, adjustments will be necessary in order to secure survival. The fact that climate changes are rarely the only and primary motivator stimulating peope to adjust is a matter of concern. Extreme events which may burden a certain area, wider region with a tendency to expand globally represent a more important stimulus (Berrang, Ford at al. 2011: 25-33).

Changed climate due to climate changes, floods and droughts may have a negative effect to the population welfare and reaching sustainable development in the future. Therefore, adjustments to climate changes becomes the primary issue especially for developing cities due to demand for prompt urbanisation on one hand and institutional and legislative limitations on the other hand. This is why healthy environment becomes an imperative in terms of spatial planning which is why analyses of possible scenarios are the forecast tools in order to have more efficient response to future dynamics and changes in cities so as to reduce the impact of climate changes on environment and human welfare (Ceren, Tezer 2015: 267-278).

The creation of the global world or, in brief, globalization affects environment and sustainable development in different manners and it brings big benefits potentially but risks as well. It is a challenge to manage the globalization process in a manner that promotes sustainability of environment and fair human development (Panayotou 2000).

Fears from globalization which necessarily harms environment may not always be justified and the economic interests and interests related to environment protection may not necessarily be in collision. Namely, as real revenues grow, the tendency for healthy and good-quality environment which is protected on the national level primarily by the implementation of local legislation also grows. However, since ecological problems do not recognize borders, it is necessary do adopt international regulations and regulate environment protection issues on the international level as well (Frankel 2003).

Organisations dealing with environment protection also contribute to the battle against climate changes via their activities. Their actions are directed towards activities aimed at drafting scientific and expert analyses on the environment situation, submission of proposals, drafts, amendments or proposals for annulment of relevant state legal acts based on self-initiative. Their share is also visible in the work of international conferences and in the adoption of international documents. For example, the World Conservation Union indicated numerous international problems. In addition, the activities of the World Fund for Nature with a mission to stop environment degradation on our planet and create the future where people will live in harmony with nature are also important. The work of these organisations raised indicated concern for ever growing global ecological threats.

The current crises such as the energy crisis, water and food shortage impose a necessity to make changes aimed at ever greater use of renewable energy sources, opening new "green" jobs in the field of environment and turning to general "green" economic growth (Lilić, Drenovak Ivanović 2014: 252-257).

6. CONCLUSION

Climate changes have a negative effect on nature: rivers, lakes, land, air, forests, i.e. on natural habitats of all living beings. Forest fires caused by high temperatures during summer months, dry pastures and meadows as well as the shortage of clean drinking water hinder life quality.

This recognition lead to human awareness on the necessity to preserve environment in order to secure survival. This is why we have to think well in advance about to which extent we preserved the environment that we leave to the generations to come. Education could be one of the measures to mitigate climate change consequences.

The Republic of Serbia is characterized by natural resources wealth. With reference to ores exploitation, it is necessary to implement the Law on Mining and Geological Exploration as the legal ground for geological exploration of mineral resources and other geological resources so as to use natural resources in a manner acceptable both for the population and for the environment and for mining companies. This is why the project promoter has to obtain an approval of the study on assessment of impact on environment of the project they plan to realize in a certain area. For sure, these projects have to be in line with relevant strategic documents.

The projects realized in the field of forestry, agriculture, water industry, mining, industry, energy, transport, waste management and utility activities may have a significant impact on environment. Therefore, relevant prescribed measures have to be taken in order to preserve healthy air, water and all natural resources necessary for the health and life of humans and all living beings on the Planet.

In particular, we must be aware that we are not more powerful and stronger than nature which will for sure find a way to confront its excessive and uncontrolled destruction.

REGULATIONS

Law on Ratification of Kyoto Protocol with United Nations Framework Convention on Climate Change, „Official Gazette of RS", No. 88/07 and 38/09.

Law on Ratification of Convention on Access to Information, Public Participation in Decision--Making and Access to Justice in Environmental Matters, „Official Gazette of RS – International Treaties", No. 38/09.

Law on Ratification of Paris Agreement, „Official Gazette of RS – International Treaties ", No. 4/17.

Law on Mining and Geological Exploration „Official Gazette of RS" , No. 101/15, 95/18 – other law, 40/21.

BIBLIOGRAPHY

Berrang, Ford at al. 2011: Lea Berrang-Ford, James D. Ford, Jaclyn Paterson „Are we adapting to climate change?" Global Environmental Change, Volume 21, Issue 1.

Ceren, Tezer 2015. A. Ceren Onur, Azime Tezer, „Ecosystem services based spatial planning decision making for adaptation to climate changes", Habitat International, Volume 47, 2015: 267-278.

Christof, Eckersley 2013: Peter Christof, Robyn Eckersley, *Globalization and the Environment,* Chapter 5. Governing the Planet, Rowman & Littlelfield Publishers Inc.

Eriksen, Aldunce at all. 2011: Siri Eriksen, Paulina Aldunce, Chandra Sekhar Bahinipati, Rafael D' Almeida Martins, John Isaac Molefe, Charles Nhemachena, „When not every response to climate change is a good one: Identifying principles for sustainable adaptation", Journal Climate and Development, Volume 3.

Frankel 2003. Jeffrey A. Frankel, *The Environment and Globalization,* National Bureau of Economic Research, Cambridge.

Lilić, Drenovak – Ivanović 2014: Stevan Lilić, Mirjana Drenovak – Ivanović, *Ekološko pravo,* Beograd.

Neil, Paavola at al. 2006: W. Neil Adger, Jouni Paavola, Saleemul Huq, M.J. Mace, *Fairness in Adaptation to Climate Change*, London.

OECD Green Growth Strategy, *Towards Green Growth,* OECD, 2011.

Panayotou 2000: Theodore Panayotou, *Globalization and Environment,* Harvard University, Cambridge, MA.

Stevan Lilić, Drenovak Ivanović 2014: Stevan Lilić, Mirjana Drenovak – Ivanović, *Ekološko pravo,* Beograd.

INTERNET SOURCES

Are countries legally required to protect their citizens from climate change? *https://ensia.com/features/are-countries-legally-required-to-protect-their-citizens-from-climate-change/*, 21.12.2020.

AR5 Synthesis Report. Climate Change 2014, *https://www.ipcc.ch/report/ar5/*, 21.12.2020.

Argumenti za Evropu, *https://www.mei.gov.rs/upload/images/publikacije/17/argumenti_za_evropu.pdf,* 20.12.2020.

Columbia Law School, Sabin Center for Climate Change Law, 9th Circuit Affirms Dismissal in Kivalina V. Exxonmobil, 2012, *http://blogs.law.columbia.edu/climatechange/2012/09/26/9th-circuit-affirms-dismissal-in-kivalina-v-exxonmobil/,* 20.12.2020.

Columbia Law School, Sabin Center for Climate Change Law, Dutch Court Orders National GHG Reductions, 2015, *http://blogs.law.columbia.edu/climatechange/2015/06/24/dutch-court-orders-national-ghg-reductions/#comments*, 20.12.2020.

Decision The Hague Court of Appeal, The State of the Netherlands v. Urgenda Foundation C/09/456689 / HA ZA 13-1396, 09.10.2018, *https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RBDHA:2015:7196,* 20.12.2020.

Đorđević 2021 Momčilo. KOP26, Konferencija UN o klimatskim promenama u Glazgovu, https://www.rts.rs/page/oko/sr/story/3320/svet/4576024/konferencija-un-o-klimatskim-promenama.html, 07.03.2022.

IPCC, 2018, Allen et al. Globalno zagrevanje od 1,5^0, *https://www.klimatskepromene.rs/wp-content/uploads/2020/07/Globalno-zagrevanje-srp.pdf*, 20.12.2020.

ICC, Inuit Petition Inter-American Commission On Human Rights To Oppose Climate Change Caused By The United States Of America, 2005, *https://www.inuitcircumpolar.com/press-releases/inuit-petition-inter-american-commission-on-human-rights-to-oppose-climate-change-caused-by-the-united-states-of-america/*, 20.12.2020.

Konferencija UN o klimatskim promenama u Katovicama, *https://www.blic.rs/vesti/svet/konferencija-un-o-klimatskim-promenama-u-katovicama/6qgrhwe*, 18.12.2020.

Konferencija UN o klimi završena uz „minimalni kompromis", *https://www.slobodnaevropa.org/a/30326785.html*, 17.12.2020.

Mekgret 2019: Met BBC News, Met Mekgret, Klimatske promene: Počinju razgovori u Madridu – svet je bliži tački bez povratka, *https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-50627420*, 17.12.2020.

Mekrat 2018: Met Mekrat, BBC ekologija Klimatske promene: Pet najvažnijih stvari sa konferencije UN u Poljskoj, *https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-46591160*, 18.12.2020.

Oslo Principles on Global Climate Change Obligations, 2015, *https://www.urgenda.nl/wp-content/uploads/OsloPrinciples.pdf,* 20.12.2020.

Publikacija Pravnog fakulteta u Kolumbiji, *http://blogs.law.columbia.edu/climatechange/2015/06/24/dutch-court-orders-national-ghg-reductions/*, 20.12.2020.

SAD se zvanično povukle iz Pariskog sporazuma, *http://www.politika.rs/sr/clanak/465981/SAD-se--zvanicno-povukle-iz-Pariskog-sporazuma,* 21.12.2020.

Simonović 2020: Milica Simonović, Klima 101, Skladištenje energije – jedan od poslednjih izazova za zaustavljanje klimatskih promena, *https://www.klima101.rs/skladistenje-energije/*, 20.12.2020.

Skladištenje energije – jedan od poslednjih izazova za zaustavljanje klimatskih promena, *https://www.klima101.rs/skladistenje-energije/*, 20.12.2020.

COP24: Konferencija Ujedinjenih nacija o klimatskim promenama, https://www.energetskiportal.rs/dogadjaji/cop24-konferencija-ujedinjenih-nacija-o-klimatskim-promenama/, 18.12.2020.

Srbija i klimatske promene 2020, 26. Konferencija država članica Okvirne konvencije UN o promeni klime, 1-12. novembra 2021, Glazgov, Velika Britanija *https://www.klimatskepromene.rs/vesti/26-konferencija-drzava-clanica-okvirne-konvencije-un-o-promeni-klime-1-12-novembra--2021-glazgov-velika-britanija/*, 21.12.2020.

Stajlano et al. 2018: Nasos Stajlano, Klara Giborg, Danijel Danford i Lusi Rodžers, BBC News, Klimatske promene: Dokle smo stigli i šta pojedinci mogu da urade, *https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-46429010*, 18.12.2020.

Steinheusen &.Kreizer 2009: I. Steinheusen & N.Kreizer, Indija i Kina – Zaštita klime ili gospodarski rast, *https://www.dw.com/hr/indija-i-kina-za%C5%A1tita-klime-ili-gospodarski-rast/a-4619513*, 21.12.2020.

The Intergovernmental Panel on Climate Change, The IPPC and The Sixth Assessment Cycle, 2020, *https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2020/05/2020-AC6_en.pdf*, 20.12.2020.

United Nations, Framework Convention on Climate Change, Paris 2015, FCCC/CP/2015/L.9, *https://unfccc.int/resource/docs/2015/cop21/eng/l09r01.pdf*, 21.12.2020.

World Wide Fund for Nature, Неопходна већа посвећеност држава у борби против климатских промена, *https://www.wwfadria.org/sr/?uNewsID=340336,* 18.12.2020.

Драгана А. БАРЈАКТАРЕВИЋ

КЛИМАТСКЕ ПРОМЕНЕ – ИЗАЗОВИ И МОГУЋА РЕШЕЊА

Резиме

Климатске промене су тема која годинама уназад све више заокупља пажњу светске научне и стручне јавности. Питање које се поставља на конференцијама које се баве овим проблемом јесте колико нам је још времена остало и да ли човек може изаћи као победник у борби против климатских промена, имајући у виду да ће природа увек пронаћи начин да се супротстави њеном неконтролисаном уништавању. Човек је својом активношћу, пре свега неконтролисаним технолошким напретком довео планету Земљу у стање у којем се тренутно налази. Жеља за што већим профитом занемарила је чињеницу да се једино путем одрживог развоја економски интерес и интерес заштите животне средине могу довести у равнотежу. Стога ће век у коме живимо у великој мери бити дефинисан начином на који се суочавамо са климатским променама. Јер „труд је узалудан ако се природа противи", Луције Анеј Сенека.

Кључне речи: климатске промене, Осло принципи, Конференција УН о климатским променама у Катовицама, Конференција УН о климатским променама у Мадриду.

Рад је предат 21. маја 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 338.48-6:615.83(497.11)
005.52:005.33
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38189

Оригинални научни рад

*Соња М. ВУЈОВИЋ**

*Ивана Д. ВУЧИНИЋ***
Економски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем
у Косовској Митровици, Република Србија

SWOT АНАЛИЗА ЗДРАВСТВЕНО – ТУРИСТИЧКОГ ЦЕНТРА РАЈСКА БАЊА – МОГУЋНОСТИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА

Апстракт: Људи су одавнина путовали на различите дестинације како би користили медицинске услуге које су се у периоду настанка здравственог туризма односиле на превенцију обољења, рехабилитацију, али и лечење уз помоћ природних фактора. У другој половини 20. и почетком 21. века здравствени туризам је изашао из почетних оквира кроз квалитативну и квантитативну промену туристичке понуде. Важну ресурсну основу здравственог туризма чине бањска места у којима су изграђена одговарајућа лечилишта. Република Србија позната је по веома богатој и разноврсној понуди бањских дестинација. У студији су, без намере да се одреди стандардизована дефиниција појма приказани различити аспекти здравственог туризма и кратка анализа развоја бањског туризма у Србији. Предмет рада је *SWOT* анализа здравствено – туристичког центра Рајска бања, са акцентом на могућности развоја туризма у општини Звечан. Циљ рада је да се кроз валоризацију бањског потенцијала на Косову и Метохији укаже да је здравственом туризму на овим просторима потребан нови развојни концепт у складу са савременим трендовима на туристичком тржишту, у функцији јачања туристичке понуде. Представљена су ограничења истраживања и дате препоруке за унапређење туристичке понуде севера Косова и Метохије.

Кључне речи: здравствени туризам, бањски туризам, *wellness, SWOT* анализа, Рајска бања.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Путовање ради здравља један је од најстаријих разлога кретања људи, па се здравствени туризам не може посматрати као феномен и концепт савременог доба. Гледајући уназад, увиђамо да су још стари Грци, у потрази за оздрављењем путовали у светилиште Бога исцељења Асклепија у Епидауру, који им је током сна доносио излечење или давао савет о третманима које, у циљу решавања здравствених проблема треба предузети (Cormany 2017: 21; Smith, Puczkó 2009: 22). Током векова људи су одлазили у места са природним изворима термалне и минералне воде, лековитих блатних купки и трагали за пределима са топлом и сувом климом ради побољшања здравља и лечења плућних и коштаних обољења. Многе древне цивилизације

* Ванредни професор, sonja.vujovic@pr.ac.rs
** Сарадник у настави, ivana.vucinic@pr.ac.rs

веровале су да су термални и минерални извори и њихова лековита својства дар Богова, градили су храмове за различита божанства у њиховој близини и могућност излечења су врло често тражили у њима. Четири елемента: вода, ватра, земља и ваздух вековима уназад коришћени су у контексту очувања здравља и борбе против болести: терапије водом и таласотерапија доприносе излечењу и опуштању и умирују тело; топлотни третмани изазивају знојење и детоксикацију и убрзавају циркулацију крви (римска купатила и терме: фригидаријуми, тепидаријуми, калдаријуми и лаконијуми, турски хамами или парна купатила, руске „црне" или „беле" баније - парне собе и сауне и финске сауне); земља нуди велики број лековитог биља, цвеће, блато и воће; док су чист ваздух и кисеоник суштина живота (Smith, Puczkó 2009: 27).

Међутим, до експлозије здравственог туризма долази са процесом глобализације. У функцији „Земљине кугле која се смањује" глобализација је довела до временске и просторне компресије света чинећи географске раздаљине мањим и лакше премостивим. Ниже цене превоза, заједно са растом прихода, омогућиле су људима да путују на дестинације које су им раније биле недоступне. Информациона револуција олакшала је прикупљање информација о туристичким производима и услугама путем Интернета, док је екстензивна медијска изложеност свих географских крајева света приближила удаљене земље у времену и простору. Либерализација трговине здравствених услуга, као и смањење баријера за кретање људи и капитала, али и све оштрија глобална конкуренција отворили су нове могућности за бржи раст тржишта здравственог туризма.

Предмет истраживања студије је сагледавање и анализа снага и слабости здравствено – туристичког центра Рајска бања у интеракцији са варијаблама окружења (шансе и претње) и њихов утицај на пословање и развој савременог комплекса. Полазна хипотеза која је постављена приликом истраживања је да здравствено – туристички центар Рајска бања представља још увек недовољно искоришћен потенцијал за развој здравственог и културног туризма, уз потребу новог развојног концепта у складу са савременим трендовима на туристичком тржишту, у функцији јачања туристичке понуде. Циљ истраживања је да кроз валоризацију бањског потенцијала на Косову и Метохији укаже на проблеме у пословању и окружењу са којим се суочава менаџмент здравствено – туристичког центра. Кроз упоредну анализу развоја бањског туризма у Републици Србији и тренутног нивоа развоја комплекса Рајска бања приказани су потенцијали и могућности развоја туризма у општини Звечан. Такође, дате су препоруке за унапређење туристичке понуде и дизајнирање интегралног производа у циљу потпунијег искоришћења расположивог потенцијала и подизања нивоа задовољства, које је у директној корелацији са будућим понашањем потенцијалних туриста на виши ниво.

ТЕНДЕНЦИЈЕ И ФАКТОРИ ЕКСПАНЗИЈЕ ЗДРАВСТВЕНОГ ТУРИЗМА

Имајући у виду смер или ток путовања између индустријски развијених нација и земаља у развоју савремено тржиште здравственог туризма значајно је еволуирало од историјског модела „међународног медицинског путовања" који је подразумевао путовање из мање развијених земаља у велике медицинске центре у високо

развијеним земљама ради напредног медицинског третмана. Наиме, на глобалном нивоу уочава се тренд промена с обзиром да све већи број људи из индустријски развијених земаља у потрази за квалитетном здравственом услугом путује у мање развијене земље, заобилазећи услуге које се нуде у њиховим заједницама. Као резултат интернационализације и веће мобилности здравствених радника, медицинско особље свих нивоа, било да је обучавано на престижним универзитетима развијеног света или је привучено уносним могућностима запошљавања, неретко долази из земаља у развоју. Оно што је, такође другачије у XXI веку је да концепт *outsourcing*-а у сектору здравства кроз ангажовање спољних сарадника добија на значају, с обзиром да земље у развоју (са Индијом на челу) пружају висококвалитетне услуге преоптерећеним западним медицинским системима, које и поред расположиве савремене опреме карактерише недостатак лекара и квалификованог медицинског особља.

Евидентна промена традиционалног обрасца здравственог туризма подржана је и растом потражње за услугама из области здравствене заштите у развијенијим деловима света. Раст становништва и демографске промене у смислу глобалног тренда старења популације посебно иду у прилог томе. Полазећи од демографских података и процене да ће светско становништво порасти на 9 милијарди до 2050. године реално је очекивати додатно оптерећење здравственог система све бројнијом популацијом старијих особа са озбиљним здравственим проблемима, као и да ће потенцијални број оних који ће путовати у иностранство ради здравствене заштите временом бити у порасту. Имајући у виду старосну структуру становништва и чињеницу да се међу припадницима *Baby-Boom* генерације (1946–1964), под снажним притиском савремених трендова уочава тежња прилагођавања „идеализованим сликама телесног савршенства" и одупирања знацима старења извесно је да ће интересовање за вођење здравих стилова живота мотивисати људе да одговарајуће третмане подмлађивања и неге потраже на јефтинијим дестинацијама (Bookman, Bookman 2007: 4-6).

Притом, могуће је идентификовати неколико категорија примарних мотивационих фактора који доприносе даљој експанзији здравственог туризма. Наиме, *неадекватна или ограничена здравствена заштита* у одређеном региону приморава здравствене туристе да путују у подручја савременије неге. И поред доступне локалне здравствене заштите, због лимитираних медицинских планова или владиних политика долази до „кашњења" у лечењу које мотивише нестрпљиве или очајне да заобиђу *дуге листе чекања* добијањем медицинске неге ван граница матичне земље. *Законска регулатива*, такође приморава здравствене туристе из појединих земаља да, ради третмана и медицинских услуга који у земљи туристе нису легални и нису одобрени од стране националног законодавства, жељене захвате реализују у иностранству: абортуси, вантелесна оплодња, операције промене пола, терапије матичним ћелијама и слично. У појединим случајевима *анонимност* коју пацијенту обезбеђује само непозната средина постаје примарни мотив и разлог путовања (детоксикација и лечење зависности). *Манипулација закона* као један од мотивационих фактора посебно је карактеристична за Кину чији становници путовањем у друге земље настоје да заобиђу прописе којима се породице ограничавају на једно дете и остваре одређене бенефиције, које се рођењем на другој (одабраној) дестинацији могу остварити касније током живота (према Cormany 2017). Чињеница је да се

квалитетне услуге здравствене заштите и комплексни медицински захвати, али и третмани исправљања естетских деформитета и хирушког улепшавања људског тела могу добити по веома конкурентним ценама и да су *трошкови*, који укључују лечење, опоравак и рехабилитацију након операције, путовања и смештај вишеструко нижи у земљама у развоју у поређењу са сличним третманима у високо развијеним земљама света. Из тог разлога трошкове треба посматрати као један од опредељујућих фактора и мотива за путовање све већег броја здравствених туриста у земље у развоју. Тако је „еволуција медицинског туризма претворила једносмерне канале пацијената који путују према индустријским земљама ради здравствене заштите у сложену мрежу двосмерних аутопутева" (према Horowitz, Rosensweig 2008).

С друге стране, холистички приступ здрављу подстакнут новим поимањем здравља као стања „потпуног физичког, менталног и друштвеног благостања", а не само као „одсуства болести или немоћи" иницирао је раст тражње холистичких медицинских третмана и терапија и потребу преобликовања понуде и туристичких садржаја модерних дестинација здравственог туризма. Све израженија глобализација водила је хибридизацији и конвергенцији животних навика и стилова живота, а прихватање идеје о балансирању тела, ума и духа са друштвеним окружењем, културом и духовношћу интегрисању нутриционистичких и детокс програма, редовних „пауза" од рутине, чешћих периода одмора и опуштања, али и метода и поступака традиционалне источне филозофије и традиције (попут јоге, медитације и масаже), који свакако нису својствени западној медицинској култури у свакодневни живот савременог човека. Мотив очувања или унапређења здравља и бекства од тескобе, свакодневице и стресног радног и животног амбијента „захтевао" је креирање интегралног производа здравственог туризма који може задовољити потребе савремених, све захтевнијих и софистицираних купаца. С тим у вези, свесност потенцијалних туриста о благотворном дејству минералних и термалних вода и здравственим бенефицијама различитих врста третмана водом за одрживост бањског туризма више није довољна. Инспирисани мотивом превентивне здравствене заштите и очувања здравља потенцијални конзументи производа бањског туризма све су мање посетиоци – пацијенти. Отуда неопходност проширивања спектра услуга садржајем од све већег комерцијалног интереса. У складу са препознатим трендовима неопходно је традиционалну понуду бања као дестинација здравственог туризма обогатити садржајима који, генеришући ексклузивна, аутентична и персонализована искуства доносе вредности и за крајње купце и за туристичку дестинацију у целини.

ЗДРАВСТВЕНИ ТУРИЗАМ – ПАРАДИГМА ЗДРАВСТВО – ТУРИЗАМ

С обзиром на различита гледишта о томе шта је здравствени туризам, ова студија нема за циљ да одреди стандардизовану дефиницију овог појма. Намера аутора је да укаже да се не ради о монолитној категорији, већ о комплексном појму у оквиру којег се, у обимној литератури издвајају и преплићу појмови медицинског, бањског и *wellness* туризма.

Kaspar је дефинисао здравствени туризам као збир свих односа и феномена који проистичу из промене локације и боравка људи у циљу промовисања, стабилизовања и враћања физичког, менталног и социјалног добростања кроз коришћење здравствених услуга, боравећи ван места сталног боравка и посла (према Kaspar 1996).

Здравствени туризам подразумева широк спектар туристичких и здравствених услуга почевши од лечења и коришћења лекова, преко *wellness*-а невезаног за здравствене услуге, већ коришћеног зарад забаве и задовољства (Tarcan, Ates et al. 2015: 125).

Димитријевић здравствени туризам дефинише као привремену промену места сталног боравка ради здравствене превентиве, рехабилитације, коришћења различитих врста козметичких услуга, као и најсложенијих медицинских захвата (Сушић, Димитријевић 2015: 72).

Бројни аутори су сагласни у ставу да здравствени туризам представља пружање здравствених услуга широког распона, од сложених хирушких интервенција у специјализованим здравственим установама до традиционалних третмана у бањама, преко *spa* и *welness* понуде зарад очувања лепоте (Милићевић 2013: 163).

Henderson покушава да пружи потпуну дефиницију здравственог туризма укључујући медицински туризам, козметичку хирургију, бање и алтернативне терапије (Henderson 2003: 113).

Уколико посматрамо начин на који појединци задовољавају своје здравствене потребе, можемо издвојити три групе корисника услуга: потрошачи традиционалног здравственог туризма везаног за факторе природне средине, клијенти *wellness* туризма и пацијенти са озбиљним здравственим проблемима. У зависности од туристиче понуде поједини аутори истичу да се здравствени туризам може посматрати из различитих перспектива и то као: медицински, *wellness* и бањски туризам (према Белиј 2016).

Асоцијација медицинског туризма (*Medical Tourism Association* – MTA), разликујући међународни од домаћег аспекта медицинског туризма, медицински туризам дефинише као путовање људи из земље у којој живе у другу државу (други град, регион) ради добијања медицинских, стоматолошких и хирушких услуга, уз могућност истог или бољег нивоа неге него у својој земљи, подразумевајући под тим приступачније цене, бољи приступ нези или виши ниво квалитета неге (Белиј 2016: 22).

Медицински туризам бележи раст на глобалном нивоу, а граница која се поставља између здравственог и медицинског туризма указује на то да медицински туризам представља подсектор здравственог туризма.

Bookman и *Bookman* (2007: 25) медицински туризам класификују у три групе:

1. ***инвазивне медицинске процедуре које укључују:*** *козметичку хирургију/ третмане „побољшања" тела* (пластична хирургија, имплантати, козметичка стоматологија, уклањање тетоважа); *медицински потребне или препоручене операције за стања која нису опасна по живот* (замена кука, стоматолошки захвати, ласерско скидање диоптрије, баријатријска хирургија); *медицински потребне или препоручене операције за стања опасна по живот* (операције срца, лечење рака, трансплантација

органа) које захтевају услуге специјализованих здравствених установа и примену врхунске технолошке опреме и стручног медицинског кадра;

2. ***дијагностику*** која се, на пример, односи на процедуре анализе крвне слике и липидног статуса, електрокардиограм, тестове стреса, ултразвучне прегледе и

3. ***услуге life style медицинског туризма*** који укључују: *spa* третмане и консултације (*antiaging* – нехируршке терапије: ботокс, масажа; прилагођавање исхране, лечење зависности); алтернативне нехируршке терапије (акупунктура – Малезија, Тајланд, Филипини, *ayurveda* - Индија, бињни третмани, хидротерапија).

Поред медицинског, здравствени туризам обухвата бањски и *wellness* туризам. Европска асоцијација бања (*European Spas Association* – ESPA) у својим дефиницијама и савременим описима бања ослања се на дефиницију да је бања минерални извор или место где је пронађен такав извор.

Интернационална *spa* асоцијација (*International SPA Association* – ISPA) 2007. године дефинисала је бање као места посвећена унапређењу квалитета живота кроз разне професионалне услуге које потпомажу обнављање ума, тела и духа (ISPA 2021).

Wellness туризам обухвата позитивно и холистичко разумевање здравља, које укључује физичка, психичка, социјална и духовна искуства које је туриста предузео, а чији је примарни мотив одржавање или побољшање здравља и благостања (према Wray, Laing et al. 2010). *Myers* и сарадници *wellness* туризам дефинишу као животни пут оријентисан ка опти малном здрављу и благостању у коме су сједињени тело, ум и дух (према Myers, Sweeney et al. 2005).

Постоје аутори који сматрају да ће се у литератури појам здравственог и медицинског туризма интегрисати у једно и за то постоје два разлога. Прво, чињеница је да медицинске услуге данас користе и људи који немају директних здравствених тегоба и да време које проводе на рехабилитацији користе у циљу побољшања њиховог општег здравственог стања (Мађар, Лазибат и др. 2016: 191). Друго, тешко је прецизно одредити ко су здравствени и медицински туристи, јер се поузданим подацима могу сматрати они туристи о којима постоји лекарски – болнички извештај који није јавно доступан (Дашић 2018: 42).

ПОТЕНЦИЈАЛИ И ОГРАНИЧЕЊА РАЗВОЈА БАЊСКОГ ТУРИЗМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Република Србија са својим географским и физичким карактеристикама представља погодно место за развој бањског туризма. Бање Србије познате су још из римског доба, када су римски колонисти и српска средњовековна властела користили топле воде српских бања, док су трагови турских купатила и данас видљиви у Сокобањи, Рибарској и Новопазарској бањи (Белић 2016: 46).

Република Србија има 50 бањских и климатских места и преко 1.000 извора, одкојих око 500 извора хладне и топле минералне воде (Бошков 2021: 18). Према расположивим подацима у Србији постоји 370 минералних извора око којих се развило 59 бања. Најбројнији су термоминерални извори који припадају групи хипотерми са температуром воде између 20 и 34°C (Бања Ковиљача, Сокобања,

Рибарска бања), а двадесетак бања располаже термоминералним изворима који их сврставају у хомеотерме (34-38°C) и хипертерме (изнад 38°C).

Табела 1. Туристички промет у Републици Србији по изабраним туристичким местима за период 2016 - 2020. године[1]

Регион	2016.		2017.		2018.		2019.		2020.	
	Број туриста	Ноћења	Број туриста	Ноћења	Број туриста	Ноћења	Број туриста	Ноћења	Број туриста	Ноћења
Србија	**2.753.591**	**7.533.739**	**3.085.866**	**8.325.144**	**3.430.522**	**9.336.103**	**3.689.983**	**10.073.299**	**1.820.021**	**6.201.290**
Град Београд	***913.150***	***1.867.150***	***994.062***	***1.997.236***	***1.111.745***	***2.289.464***	***1.205.183***	***2.487.922***	***313.753***	***865.530***
Београд у %	*33,16*	*24,8*	*32,21*	*23,99*	*32,41*	*24,52*	*32,66*	*24,7*	*17,24*	*13,96*
Бање	***477.102***	***2.085.044***	***519.151***	***2.227.945***	***596.884***	***2.542.391***	***670.044***	***2.781.627***	***522.947***	*2.184.602*
Бање у %	*17,33*	*27,7*	*16,82*	*26,76*	*17,4*	*27,23*	*18,16*	*27,61*	*28,73*	*35,23*
Врњачка Бања	202.820	677.690	213.194	701.622	247.709	818.045	283.491	907.892	211.496	698.238
Сокобања	45.918	219.224	53.915	261.930	101.167	498.463	124.877	588.422	124.998	648.820
Буковичка Бања	34.564	87.395	37.152	101.246	33.591	88.553	32.885	86.620	21.227	52.975
Бања Врдник	23.577	100.609	28.798	104.136	27.814	102.082	28.700	104.881	31.594	93.035
Бања Палић	28.725	48.532	31.879	52.254	30.218	51.138	33.668	62.718	25.522	60.065
Луковска Бања	13.344	87.600	13.808	89.138	13.753	88.423	12.877	91.355	9.514	61.700
Бања Ковиљача	23.026	147.026	24.028	146.827	24.156	136.282	24.322	130.896	14.157	76.786
Пролом Бања	14.078	78.164	15.862	87.378	17.718	88.662	18.227	88.790	14.575	69.777
Планинска места	**522.424**	**1.928.533**	**556.213**	**2.078.690**	**596.313**	**2.172.906**	**638.521**	**2.302.273**	**460.892**	**1.747.172**
Планине у %	*18,97*	*25,6*	*18,03*	*24,97*	*17,38*	*23,28*	*17,3*	*22,86*	*25,32*	*28,17*
Остала места	***840.915***	***1.653.012***	**1.016.440**	2.021.273	1.125.580	2.331.342	1.176.235	2.501.477	522.429	1.403.986
Остала места у %	*30,54*	*21,9*	*32,94*	*24,28*	*32,81*	*24,97*	*31,88*	*24,83*	*28,71*	*22,64*

Температура воде није главни фактор у развоју бања што показују примери Врањске бање (90-92°C) и Јошаничке бање (62-78°C) као недовољно развијених туристичких дестинација, док су поједине бање с нижом температуром воде значајно развијеније (Врњачка бања, Сокобања, Бања Ковиљача) (Шабић, Вујадиновић 2021: 61-62).

Да су бање туристичке дестинације које бележе конзистентне стопе раста најбоље потврђује податак да је током последњих пет година (у периоду од 2016. до 2020.) забележено повећање броја долазака са 477.102 у 2016. години (РЗС Републике Србије 2017) на 670.044 посетилаца (2019), што је повећање од 40,44 % (РЗС Републике Србије 2020). Пандемијски услови живљења и пословања знатно су утицали на смањење броја ноћења у бањама Србије, па је тако број ноћења домаћих туриста у 2020. години у односу на 2019. годину мањи за 46,7%, а страних туриста за 75,6% (РЗС Републике Србије 2021). Анализом броја долазака и ноћења домаћих и страних туриста у посматраном периоду уочавамо веће учешће домаћих у односу на стране туристе, осим у 2019. години када је број долазака

1 Калкулација аутора на основу: Републички завод за статистику Републике Србије, Статистика угоститељства и туризма: Саопштење УТ10, Број 24 - год. LXXI, 29.01.2021., УТ10 Број 20 - год. LXX, 31.01.2020., УТ10 Број 16 - год. LXIX, 31.01.2019., УТ10 Број 18 - год. LXVIII, 31.01.2018., УТ10, Број 18 - год. LXVII, 31.01.2017.

страних туриста био већи за 0,08% у односу на домаће туристе, док је број ноћења домаћих туриста у истом периоду био већи за 20,38% у односу на стране туристе. Анализа структуре долазака туриста на простор Републике Србије и проценат туриста који су гравитирали према одређеним туристичким дестинацијама представљени су у *Табели 1*. У 2020. години страни туристи остварили су 1.264.558 ноћења, док је у 2016. години тај промет износио 2.738.996 ноћења (РЗС Републике Србије 2021).

Здравственом туризму, као доминантном облику туристичког промета у посматраним дестинацијама потребно је посветити посебну пажњу, али са креативним, оригиналним и иновативним садржајима који би понуду актуелизовали и учинили привлачном за љубитеље бањског туризма. Упркос свим потенцијалима које поседује Република Србија још увек није конкурентна у погледу понуде и квалитета бањског туризма, јер је туристичка понуда, углавном усмерена на домаће туристе и недостаје јој промоција на домаћем и међународном тржишту. Проблем са којим се суочава наша земља је недовољно развијена свест о значају здравственог туризма за економски развој целокупне привреде.

ВАЛОРИЗАЦИЈА БАЊСКОГ ПОТЕНЦИЈАЛА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У ФУНКЦИЈИ ЈАЧАЊА ТУРИСТИЧКЕ ПОНУДЕ

Простор Косова и Метохије заузима површину од 10.887 km^2, са око 2,1 милиона становника (процена из 1991. године) и просечном густином од 192 становника по km^2 (Извештај „Стање вода на Косову" 2010: 15). Последњи попис становништва који је спроведен 2011. године и према којем је укупан број становника на Косову и Метохији 1.739.825, бојкотован је од стране великог броја Срба и није спроведен у српским општинама Лепосавић, Звечан и Зубин Поток (Извештај о попису становништва на Косову спроведеном 2011. године 2021). Овај проблем не обухвата само демографско питање, већ целокупну привредну и економску делатност Косова и Метохије за коју недостају ажуриране и актуелне информације.

На Косову и Метохији постоји око 30 појава минералних, термалних и термоминералних вода, различитих физичко – хемијских и лечилишних својстава, али су само три изворска локалитета претворена у бање: Пећка бања, Клокот бања и Бањска (Кнежевић, Ђекић 2003: 257). Поменуте бање одликују се повољним саобраћајним и туристичко – географским положајем и налазе се у близини градских и индустријских зона, тако да највећи број посетиоца долази из Косовске Митровице, Приштине, Пећи, Призрена, Гњилана, Урошевца, Рашке, Краљева и Београда. Бање су доступне за посету у свим годишњим добима, али је туристички промет најинтезивнији у сезонском периоду.

Сваки минерални извор има своје посебне особине, што указује на разлике које постоје између минералних извора. Хипертермалне воде Пећке бање користе се за купање и пиће. Ова бања лечи болести попут: ишијаса, женске болести, повреде и оболења костију, оболења нерава, док вода и лековито блато бање Клокот успешно лече многа обољења попут реуматских и кожних обољења, кардио – васкуларних и нервних болести (према Кнежевић, Ђекић 2003).

Табела 2. Основни показатељи физичко–хемијских особина вода косовско-метохијских бања[2]

Назив	***Издашност у l/s***	***Температура воде у ˚C***	***Тип воде***	***Укупна минерализација***	***Преовлађујући гас***
Пећка бања	4,0	11 - 48	HCO_3 – Na, Mg	2,04 g/l ph 6,8	угљенмоноксид
Клокот Бања	10,0	32	HCO_3 – Na	3,60 g/l ph 6,8	угљенмоноксид
Бањска	2,5	31,5 - 54	HCO_3 – Na	1,36 g/l ph 6,7	азот

На дванаестом километру северозападно од Косовске Митровице, на југоисточним падинама Рогозне (1.504m), на 533 метара надморске висине, налази се село Бањска (Милентијевић-Недељковић 2010: 147). Село од давнина познато по епској песми испеваној у славу јунака *Бановић Страхиње*, али и по *краљу Милутину*, који је једну од својих бројних задужбина, манастир Бањска изградио у овом месту, данас представља оазу мира и идеално место за лечење, рехабилитацију и одмор. У средишту села налази се бања са лековитом топлом водом. Постојање топле воде, богате калцијум карбонатом, од давнина је привлачило људе, па је село Бањска рано насељено.

Појаве термоминералних вода у Бањској у непосредној су вези са раседном структуром, тако да се појављују на контакту серпентинита и кредног флиша (Милентијевић, Недељковић 2010: 150). Према материјалним подацима лековите воде села експлоатисане су и у доба старог Рима. На основу ископина, на којима лежи цело место, претпоставља се да су још Римљани у првом веку п.н.е. користили постојеће термоминералне изворе у лековите сврхе, најчешће у случају реуматских обољења и стерилитета.

У селу су констатована четири извора, од којих су три каптирана. Први извор се налази изнад манастира задужбине краља Милутина и температура воде износи скоро 54 степена, други се налази на падини са температуром од 44 степена и трећи у подножју са температуром од 29,9 степени. Током откопавања извора и реконструкције, воде са сва три извора су усмерене на једно место – у бању у којој је вршено расхлађивање воде како би била погодна за купање.

У списима који се чувају у оквиру комплекса, наводи се да је температурни квалитет воде изузетно високе вредности, чак већи од бање Илице код Пећи, затим Богутовачке, Брестовачке, Ковиљаче, Нишке, Рибарске и Сијеринске бање. Према резултатима хемијске анализе Решовске и Николајевића (1921), главни саставни део је калцијум бикарбонат, док количина слободне угљене киселине није одређена, тако да ова бања спада у ред индиферентних хипертерма са карактером слабо алкално киселих вода (Милентијевић, Недељковић 2010:151). У погледу физичко-хемијских карактеристика од катјона доминира садржај натријума, али је и висок садржај магнезијума и калцијума, од анјона највише има хидрокарбоната и хлорида, а укупан садржај анјона три пута је већи од садржаја катјона (Милентијевић, Недељковић 2010: 156).

Први савременији бањски објекат, са кадама и базеном, био је отворен 1973. године и имао је два одељења: мушко и женско, која су имала по 16 када и базен величине 4+6 метара. До 1999. године бања је радила пуним капацитетом и може се рећи да је Бањска живела од туризма, а онда почиње нагло да пропада и да се урушава. За реконструкцију бање написан је развојни пројекат „Обнова бање Бањска

2 Д. Протић (1995). *Минералне и термалне воде Србије*. Геоинститут. Посебна издања књига 17. Београд.

и изградња здравствено туристичког комплекса Рајска бања" (Здравствено туристички центар Рајска бања 2021). Пројекат изградње комплекса Рајска бања завршен је почетком 2019. године, а комплекс званично отворен средином јула 2019. године. Састоји се из два дела, један обухвата хотел Рајска бања и састоји се из смештајних капацитета и истоименог ресторана, док други обухвата *spa* центар Рајска бања и представља својеврсну оазу за опуштање и уживање својих посетилаца.

SWOT АНАЛИЗА ЗДРАВСТВЕНО – ТУРИСТИЧКОГ ЦЕНТРА РАЈСКА БАЊА

SWOT анализа, реалним и објективним сагледавањем и идентификовањем контролисаних и неконтролисаних атрибута, како интерног, тако и екстерног окружења, пружа корисне информације неопходне за усклађивање ресурса и потенцијала предузећа са актуелним трендовима конкурентног окружења у коме предузеће послује и остваривање супериорне тржишне позиције и перспективе развоја. Стога, доношење оптималних стратешких одлука, креирање стратегија и дефинисање дугорочно успешних избора деловања почива на идентификовању и евалуацији снага и слабости организације, које представљају варијабле интерног карактера и сагледавању могућности и претњи, које обликују спољно окружење.

Као анализа која је широко распрострањена, углавном због своје једноставности, *SWOT* анализа доприноси усаглашавању стратегије са ресурсним потенцијалима предузећа, али и са препознатим тржишним могућностима и даје одговор на питање о хитности отклањања уочених слабости како би се проактивним деловањем претње из окружења свеле на минимум (према Thompson, Strickland 2001).

У складу са значењем акронима (*SWOT – Strenghts, Weaknesses, Opportunities, Threats* - снаге, слабости, могућности, претње) кључни аналитички налази представљају се као:

1. ***strenghts*** – **снаге** се у суштини односе на предности над конкурентима. „То је посебна компетенција која организацији даје компаративну предност на тржишту" (Pearce, Robinson 1991: 182). Када наиђе на препреку или прилику у окружењу, организација мора бити свесна потенцијала којима располаже и мора дефинисати перформансе које је чине супериорнијом у односу на конкуренте. У супротном, могућности које ствара екстерно окружење не могу се искористити на прави начин;

2. ***weaknesses*** – **слабости** обухватају све аспекте или активности у којима је организација мање ефикасна и ефективна у поређењу са актуелним конкурентима. С тим у вези, „слабост је ограничење или недостатак ресурса, вештина и способности који озбиљно угрожавају пословне перформансе организације" (Pearce, Robinson 1991: 182). Као најчешћи извори интерних слабости детерминишу се ограничени финансијски ресурси, способност управљања, маркетиншке вештине и имиџ бренда;

3. ***opportunities*** – **могућности** се, у суштини посматрају као ситуације или стања погодна за реализацију неке активности (Gurel, Tat 2017: 998). Односе се превасходно на надолазеће трендове и елементе спољашњег окружења, који могу да се искористе у креирању и унапређењу конкурентске предности предузећа. У ствари „могућности су услови у спољном окружењу који омогућавају организацији

да искористи идентификоване организационе предности, превлада организационе слабости или неутралише претње околине" (Harrison, St. John 2004: 164);

4. ***threats*** – **претње**, сасвим супротно од могућности, представљају елементе и надолазеће трендове из спољашњег окружења који се односе на неповољне ситуације или стања која значајно отежавају и дугорочно посматрано угрожавају реализацију планираних активности и онемогућавају несметан развој представљајући препреку за тржишни успех. Појављују се као резултат промена у посредном или непосредном окружењу које могу угрозити опстанак организације и њену супериорност у односу на конкуренцију (Gurel, Tat 2017: 998).

У наставку су приказани резултати теренског истраживања спроведеног приликом посете и разговора са менаџером здравствено – туристичког центра Рајска бања. Циљ истраживања је реално и објективно идентификовање и процена контролисаних и неконтролисаних атрибута, како унутрашњег, тако и комплексног спољашњег окружења комплекса и дефинисање начина за обликовање и креирање атрактивног и интегралног туристичког производа дестинације у будућности.

Табела 3. *SWOT* анализа здравствено – туристичког центра Рајска бања[3]

S (***Strengths***) - Снаге	**W** (***Weaknesses***) - Слабости
• дугогодишња традиција бањског туризма на дестинацији; • традиционална гостољубивост локалног становништва и позитиван став према туристима; • лековита својства бањске воде; • модерно уређење ентеријера и екстеријера; • савремено опремљен хотел са 14 смештајних јединица (једнокреветне и двокреветне собе) и 2 собе за особе са посебним потребама; • ресторан са 70 седећих места (пансионска исхрана и *a la carte* мени); • *spa* центар који обухвата финску сауну, турско купатило (температура 60°C) и хидромасажне каде (6 када за једну особу и 1 брачна када); • савремено опремљене свлачионице (мушка и женска); • базени: отворени (температура 36-38°C), полузатворени и затворени базени (један са санитарном, други са термалном водом); • обезбеђен паркинг за госте; • развијена телекомуникациона мрежа; • доступност бежичног приступа Интернету; • богата понуда традиционалних јела и гастрономских специјалитета; • близина планине Рогозна; • близина манастира Бањска; • близина старог града Звечан; • комплекс је једини такве врсте на простору севера Косова и Метохије.	• недовољно смештајних капацитета у хотелу; • недостатак адекватног и довољно стручног кадра; • постојећи туристички производи нису довољно разноврсни и садржајни да омогуће дужи боравак на дестинацији; • неформиран и непрепознатљив бренд; • недовољна изграђеност и лоше стање постојеће физичке саобраћајне инфраструктуре; • недостатак одговарајуће туристичке инфраструктуре и сигнализације; • недостатак промотивних и других маркетиншких активности општине Звечан као могуће дестинације за посетиоце бањског туризма; • слаба туристичка понуда општине утиче на мали број гостију и време њиховог задржавања на дестинацији; • недовољна сарадња са локалним и регионалним туристичким организацијама; • неодговарајућа стратегија развоја и брендирања дестинације; • недостатак специјализованих рецептивних туристичких агенција које би тржишту понудиле туристичке производе; • недостатак интересовања за инвестициона улагања; • недостатак адекватне расвете од магистралног пута до комплекса; • недостатак редовног линијског превоза до комплекса.

3 Аутори.

O (***Opportunities***) - Шансе	**T** (***Threats***) – Претње
• богато културно историјско наслеђе; • развој препознатљиве туристичке „марке" кроз јединствену туристичку понуду; • креирање интегралног и целогодишњег производа здравственог туризма који може задовољити потребе савремених, све захтевнијих и софистицираних купаца; • развој спортско – рекреационог туризма; • развој верског туризма организовањем посета манастирима и верским објектима са *UNESCO*-ове листе светске баштине на локалитетима Косова и Метохије (манастир Високи Дечани, Грачаница, Пећка Патријаршија и црква Богородице Љевишке); • посете винаријама и дегустације квалитетних вина Ораховачког виногорја (Ораховац и Велика Хоча) и Дечанске винице интегрисати са другим врстама туризма (излетничким, верским); • обогаћивање туристичке понуде излетима на простору Косова и Метохије (близина старог града Звечан, Газиместан); • организовање спортских и забавних манифестација (књижевно вече, вече поезије, филма, вина, такмичења); • обогаћивање туристичке понуде догађајима који укључују посете примарним или секундарним произвођачима гастрономских производа уз могућност демонстрације припремања и дегустације хране; • дефинисање стратегије формирања конкурентних цена креирањем „супер понуда" у виду одређених попуста или бесплатног коришћења турског купатила за вишедневне боравке у хотелу; • развој савремених лечилишних третмана; • одсутност конкуренције у погледу смештајних капацитета; • примена напредних технологија у промоцији дестинације – проширена стварност, кратки видео садржаји и садржај који креирају корисници услуга су савремени трендови којима се дестинација „приближава" кориснику и креира конкурентност дестинације на тржишту; • унапређење туристичке инфраструктуре и супраструктуре; • учешће на сајмовима туризма.	• лоша геополитичка ситуација на Косову и Метохији; • несхватање важности здравственог туризма и недовољна свест о непосредним снажним ефектима ове врсте туризма на развој целокупног региона Косова и Метохије; • сезоналност туристичке потражње; • опасност од конкуренције на регионалном и глобалном нивоу; • продубљивање политичке кризе и етничких сукоба иницираних од стране политичких лидера тзв. косовских Албанаца; • продубљивање економске кризе изазване пандемијом вируса *COVID-19*, која утиче на несигурсност динамике будућих пројеката, као и на понашање потенцијалних туриста у наредном периоду.

На основу *SWOT* анализе могу се издвојити следеће препоруке за развој и унапређење туристичке понуде:

1. *формулисање и имплементација адекватне стратегије развоја здравственог туризма са јасним циљевима и мерама које треба предузети*;

2. *формирање кластера медицинског туризма на простору Косова и Метохије;*

3. *укључивање туристичких дестинација општине Звечан у програме субвенционисаних одмора и доделе ваучера за грађане у Републици Србији* ради коришћења туристичких и угоститељских услуга;

4. *обезбеђивање довољног броја квалификоване радне снаге.* С обзиром да је туризам радно интезивна привредна грана чија је успешност уско повезана са расположивим људским ресурсима и да захтева специфична знања и вештине из области хотелијерства, гасторномије, разоноде и одржавања, неопходно је уложити значајне напоре за обезбеђивање потребне квалитативне и квантитативне структуре радне снаге;

5. употреба термоминералне воде за одрживу производњу хране (органску производњу). Коришћење термалних вода за заливање усева доприноси већем присуству минералних материја у пољопривредним производима и обогаћивању осиромашеног земљишта есенцијалним микроелементима, минералним материјама и другим хранљивим састојцима (према Милентијевић, Недељковић 2010). С тим у вези, коришћењем термоминералне воде у пољопривреди постижу се квалитативни и еколошки циљеви у производњи здраве (органске) хране, што последично може водити обогаћивању туристичке понуде и развоју гастрономског туризма, агротуризма и крафт или занатског туризма севера Косова и Метохије;

6. у циљу повећања видљивости садржаја туристичког производа комплекса Рајска бања на националном и регионалном тржишту и промовисања простора Косова и Метохије као целогодишње туристичке дестинације требало би посебну пажњу посветити *промоцији локалне понуде* путем савремених и дигиталних технологија (нпр. применом проширене реалности).

ЗАКЉУЧАК

Највећи потенцијали комплекса Рајска бања сагледани кроз лековита својства термоминералне воде, јединственост на овим просторима, повољан географски положај, дугу традицију бањског туризма и могућност интеграције са верским и културним туризмом представљају „златне потенцијале" за развој јединствене туристичке понуде на северу Косова и Метохије. Међутим, иако одише специфичним вредностима, богатим културним и историјским наслеђем Косово и Метохија се још увек детерминишу као црна тачка и могуће жариште нових сукоба на Балкану и у региону Југоисточне Европе (Катанић 2017: 51). С тим у вези, лоша геополитичка ситуација и нерешено „косовско питање" отежавају пословање и позиционирање комплекса на туристичком тржишту, а територија Косова и Метохије, без обзира на многе предности, још увек се не може препознати као значајна туристичка дестинација. На основу спроведеног истраживања и приказане *SWOT* анализе, можемо закључити да туризам у овом крају још увек није добио приоритетну улогу, чиме је основна хипотеза која је постављена приликом истраживања потврђена.

Фундаментално ограничење спроведене анализе идентификовано је у чињеници да је само незнатан број теоретских и истраживачких подухвата посвећен питањима валоризације бањског потенцијала и развојних могућности туризма на Косову и Метохији. С тим у вези, не постоји адекватна теоријска основа за истраживање одабране теме. Такође, с обзиром да Републички завод за статистику од 1999. године не располаже подацима за јужну српску покрајину, тако да они нису садржани у обухвату података за Републику Србију, истраживање је додатно отежано.

Јасно је да спроведена *SWOT* анализа нема циља ни суштину уколико не резултира спровођењем одређених активности, дефинисањем визије развоја и

структуре понуде и креирањем одговарајуће стратегије. Све активности треба усмерити у правцу формирања „туристичког бренда" јер се туризам као друштвена и економска појава налази у процесу непрестаних и снажних промена (према Попеску 2018). Маркетинг активности и промоција су још увек на ниском нивоу у односу на развијене дестинације, што указује на недостатак изграђеног бренда и туристиче „марке". Неопходна је оријентација ка туристима као потрошачима, што се постиже применом маркетинг концепције кроз респектовање друштвеног и природног окружења, адекватну организованост и усмеравање циљева пословања према потребама садашњих и потенцијалних циљних група туриста.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 2016: Марија С. Белић. *Трансформација бања Србије у савремене центре spa и wellness туризма.* Београд: Универзитет у Београду - Географски факултет.

Bookman-Bookman 2007: Milica Z. Bookman - Karla R. Bookman. *Medical Tourism in Developing Countries.* New York: Palgrave MacMillan.

Бошков 2021: Вероника Бошков. *Трендови и иновације у туризму.* Нови Сад: Висока пословна школа струковних студија.

Wray, Laing et al. 2010: Meredith Wray, Jennifer Laing - Cornelia Voigt. „Byron Bay: an alternate health and wellness destination". *Journal of Hospitality and Tourism Management*, Vol. 17, Issue 1, 158- 166.

Gürel-Tat 2017: Emet Gürel - Merba Tat. „SWOT analysis: a theoretical review". *The Journal of International Social Research,* Vol. 10, Issue: 51. p. 994-1006.

Дашић 2018: Дејан Дашић. „Менаџмент здравственог и медицинског туризма – могући правци развоја у Републици Србији". *Економски сигнали*, 13(1), 41-56.

Извештај „Стање вода на Косову" 2010: *Стање вода на Косову.* Приштина: Министарство животне средине и просторног планирања.

Катанић 2017: Зоран Катанић. *Валоризација културних вредности Косова и Метохије у функцији јачања туристичке понуде.* Београд: Универзитет Сингидунум.

Кнежевић-Ђекић 2003: Марко Кнежевић - Татјана Ђекић. „Функционална својства Косовско - Метохијских бања". *Баштина*, бр. 16, 257-268.

Kaspar 1996: Claude Kaspar. *Gesundheitstourismus im trend.* In Institut für Tourismus und Verkehrswirtschaft. (Ed.) Jahrbuch Der Schweizer Tourismuswirtschaft 1995/96. St. Galleen: Institut für Tourismus und Verkehrswirtschaft. p. 53-61.

Cormany 2017: Dan Cormany. *Introduction to the phenomenon of „medical tourism".* Edited by Frederick J. DeMicco, *Medical tourism and wellness: hospitality bridging healthcare (H2H).* USA: Apple Academic Press Inc. p. 20-42.

Мађар, Лазибат et al. 2016: Томислав Мађар, Тончи Лазибат - Јосип Микулић. *Мерење квалитета услуга у здравственом туризму.* Пословна изврсност, Vol. 10, No. 1, 187-202.

Милентијевић-Недељковић 2010: Гордана Милентијевић - Благоје Недељковић. „Термоминералне воде Бањске, потенцијалност, квалитет, могућност коришћења". *Рударски радови*, бр. 1, 147-158.

Милићевић 2013: Снежана Милићевић. „Здравствени туризам – мегатренд на туристичком тржишту". *Мегатренд ревија*, Vol. 10, No. 4, 163-176.

Попеску 2018: Јован Попеску. *Маркетинг у туризму и хотелијерству.* Београд: Универзитет Сингидунум.

Протић 1995: Дамњан Протић. *Минералне и термалне воде Србије.* Београд: Геоинститут. Посебна издања књига 17.

Pearce-Robinson 1991: John A. Pearce - Richard Braden Robinson. *Strategic Management: Formulation, Implementation and Control.* Irwin.

Smith-Puczkó 2009: Melanie Smith - László Puczkó. *Health and wellness tourism.* London: Butterworth Heinemann.

Сушић-Димитријевић 2015: Вукашин Сушић - Добринка Димитријевић. „Велнес спа – специфичан облик здравственог туризма". *Facta universitatis – series: Economics and Organization,* Vol. 12, No. 1, 69-81.

Tarcan, Ates et al. 2015: Ertugrul Tarcan, Metin Ates - Ergin Sait Varol. „An Evaluation Related to the Effect of Strategic Facility Management on Choice of Medical Tourism Destination". *Marketing,* Vol. 46, No. 2, 124-131.

Thompson-Strickland 2001: Arthur A. Thompson - Alonzo J. Strickland. *Strategic Management-Concepts and Cases,* (12th Edition). USA: McGraw-Hill.

Harrison-St. John 2004: Jeffrey S. Harrison - Caron H. St. John. *Foundations in Strategic Management.* USA: South Wester.

Henderson 2003: Joan C. Henderson. „Healthcare Tourism in Southeast Asia". *Tourism Review International,* 7(3-4), 111-121.

Horowitz-Rosensweig 2008: Michael Horowitz - Jeffrey Rosensweig. „Medical Tourism vs. Traditional International Medical Travel: A Tale of Two Models". *International Medical Travel Journal.* p. 1-14.

Шабић-Вујадиновић 2021: Дејан Шабић – Вујадиновић Снежана. *Географија 3.* Београд: Нови Логос.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ:

Здравствено-туристички центар Рајска бања 2021: https://rajskabanja.rs/ [23. август 2021].

Извештај о попису становништва на Косову спроведеном 2011. године 2021: http://popstat.mashke.org/kosovo-ethnic2011.htm [20. август 2021].

ISPA 2021: www.hospitalitynet.org [14. август 2021].

Myers-Sweeney et. al. 2005: Jane E. Myers, Thomas J. Sweeney - Melvin Witmer. *A Holistic Model of Wellness. http://www.mindgarden.com/products/wells.htm* [14. август 2021].

Републички завод за статистику Републике Србије. Саопштење УТ10, Број 24 - год. LXXI, 29.01.2021., УТ10 Број 20 - год. LXX, 31.01.2020., УТ10 Број 16 - год. LXIX, 31.01.2019., УТ10 Број 18 - год. LXVIII, 31.01.2018., УТ10, Број 18 - год. LXVII, 31.01.2017. Доступно на: https://www.stat.gov.rs/ [16. август 2021].

Туристичка организација Србије 2021: https://www.srbija.travel/ [25. септембар 2021].

Sonja M. VUJOVIĆ
Ivana D. VUČINIĆ

SWOT ANALYSIS OF THE HEALTH AND TOURIST CENTER RAJSKA BANJA - POSSIBILITIES OF TOURISM DEVELOPMENT

Summary

People have traveled for a long time to various destinations to use medical services that in the period of health tourism were related to disease prevention, rehabilitation, but also treatment with the help of natural factors. In the second half of the 20th and the beginning of the 21st century, health tourism went beyond the initial framework through a qualitative and quantitative change in the tourist offer. An important resource basis for health tourism is the spa places where appropriate health resorts have been built. The Republic of Serbia is known for its very rich and diverse offer of spa destinations. The study, without the intention to determine a standardized definition of the term,

presents various aspects of health tourism and a brief analysis of the development of spa tourism in Serbia. The subject of this paper is the SWOT analysis of the health and tourism center Rajska Banja, with an emphasis on the possibilities of tourism development in the municipality of Zvecan. The aim of the paper is to point out through the valorization of the spa potential in Kosovo and Metohija that health tourism in this area needs a new development concept in accordance with modern trends in the tourist market, in the function of strengthening the tourist offer. The limitations of the research were presented and recommendations for improving the tourist offer of the north of Kosovo and Metohija were given.

Key words: health tourism, spa tourism, wellness, SWOT analysis, Rajska Banja.

Рад је предат 3. децембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 323.15/.17
316.347
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-39336

Оригинални научни рад

*Винко Ј. ПАНДУРЕВИЋ**
Универзитет Унион „Никола Тесла“ Београд
Факлутет за пословне студије и право

ЕТНИЧКИ И ПОЛИТИЧКИ КОНСТИТУЕНСИ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Апстракт: Слом Совјетског савеза и источног социјалистичког лагера, а затим и распад Социјалистичке Југославије, који су пратили снажни етнички антагонизми чија је најсуровија форма била оружана борба до тада „збратимљених“ народа, историјски „блиских“, „истих“, који су у заједничкој држави „остварили пуну националну слободу и равноправност“, у први план социолошке теорије и политичке праксе избацили су теме нације и национализма. Основни теоријско-истраживачки приступи нацији у социологији, развијени посебно на западу, „ослободили су“ поље друштвених наука у земљама бившег социјалистичког истока, марксистичких и комунистичких теорија о нацији и националном питању.

Иначе, ни обновљене студије „нације и национализма“ нису у потпуности увеле појмовну и теоријску кохерентност на свом истраживачком пољу, нарпотив повећани интерес за теме нације и национализма, који је уследио у другој половини прошлог и почетком овога века довео је до још веће „непрегледности“ и нису се смањиле постојеће нејасноће у појмовном и теоријском смислу.

Управо у овом раду се бавимо проблемима „нове непрегледности“, коју су неки аутори називали „терминолошка џунгла“ „концептуална анархија“ при дефинисању и разграничавању основних појмова из области нације и национализма и њима сродних појмова. Настојали смо утврдити када настаје нација и који су конститутивни елементи нације и националног идентитета.

Постулати примордијалистичког и етно-симболистичког правца у истраживању нације и национализма су доминантни у схватању нације на постјугословенском простору и као такви потврђени су у пракси, чиме је још једанпут задат ударац теорији о „крају нација“ и пананационализму, који су заживели једину у оквирима научних радова.

Кључне речи: Етничке заједнице, етницитет, етничка и политичка нација, држава и држављанство, национални идентитет.

УВОД

Теме „етничке заједнице“,„народ“, „нација“и „национализам“ у другој половини прошлог века, са маргина специјалистичких друштвених истраживања, академског и историоаграфског разматрања, доспеле су у саму срж друштвене науке и дошло је до конституисања посебног истраживачког поља, посебних „студија нације и национализма“ мултидисциплинарног карактера. За ове теме свој интерс су

* Доцент, vinko.pandurevic@fpsp.edu.rs

исказале политичке науке, теорија међународних односа, социологија, антропологија, историја уметности итд. Посебно интересовање за питања нације и национализма покренули су одговарајући друштвено-историјски и практично-политички процеси везани за слом комунизма, и настанак мноштва нових држава (пре свега чисто етнонационално хомогених), на простору некадашњег Совјетског савеза и Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ).

Нови теоријски приступи и тематизација „нације и национализма" и формулисање мноштва различитих теорија и методолошких приступа, били су под снажним утицајем практично-политичких становишта самих аутора, који су често заузимали теоријске дискурсе, ради осуђивања или афирмисања одређених национализма. „Практична, често „експресивна" и „убеђивачка" функција теоријског дискурса о нацији и национализму посебно оптерећује домаће дискусије, у којима је логиком политичких и историјских збивања, драматично скраћен пут између „разумевања", „заузимања ставова" и „деловања" (Subotić 2007: 36). Увећавање броја истраживања на тему нације и национализма, и нуђење различитих приступа и теоријских концепата, довели су до стања „нове непрегледности" и нису допринели јаснијем дефинисању и разграничавању ових појмова у односу на друге сродне појмове. Као што су многи аутори приметили на овом плану је настала права „терминолошка џунгла", „концептуална анархија" или „терминолошки хаос". Термине које користимо при објашњавању појмова, као што су: народ, нација, раса, етницитет, национални идентитет, национализам, обично су оптерећени вредносним судовима и страстима, па зато наведени појмови остају неразјашњени (Милошевић, Ђорђевић 2005: 175).

Поједини теоретичари, посебно након Другог светског рата сматрали су да ће XX век, бити век без нација, век у коме ће се укинути нације и национални идентитети, у којима ће владати мултинационална и мултиетничка друштва, а свет се и политички и економски глобализовати (Милошевић, Ђорђевић 2007: 174). Међутим пракса је показала да мултиетничност и паннационализам, као идеал XX века, није заживео у реалности ван научних и истраживачких радова на тему нација и национализми. Без разлике како се дефинишу нација, национални идентитет, национализам, и шта се све подразумева под тим појмовима, они још увек остају непревазиђени феномени. Процес глобализације кроз који се покушавају уједначити различите нације недаје очекиване резлутате и настају процеси све већег разликовања нација. Јавља се све више етничких група које траже политичко и територијално осамостаљење.[1]

Појмови који су врло блиски појму нација су: етничка група – етницитет, народ, народност, национална мањина, националност, национални идентитет, и као такви су дубоко уплетени у модерну политику, као примери „суштински спорних" појмова. Различите дефиниције ових појмова значе покушаје легитимисања неких политичких захтева, а делегитимисање других. Због тога ћемо у овом раду покушати,

1 Постоје различити подаци о броју нација у свету, као и о броју потенцијалних кандидата за самостално нације. Предпоставља се да има негде око шест хиљада језичких група, и око 250 националних мањина које могу у одређеном историјском тренутку тражити осамостаљење (Милошевић, Ђорђевић 2007:175).

без намере да намећемо било коме своје виђење и тумачење наведених појмова, као једино исправно и легитимно, да у одређеној мери допринесемо појмовном и теоријском уређењу предметног поља и проблема истраживања, који се односи првенствено на постјугословенски простор. У овоме раду ћемо се користити теоријским одређењем и утемељењем наведених појмова у делима истакнутих аутора, као што су Ентони Д. Смит, Ернест Гелнер, Ентони Гиденс, Ерик Хобсбом, као и различитим теоријама о настанку нације, те анализом процеса „стварања нације", под којим подразумевамо „објективну" страну тог процеса, оно што се у англосаксонској литератури означава синтагмом *natuion formation,* тако и „субјективну", активистичку страну – „изградња нације" (*nation building*).

ПОЈМОВНИ И МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР

ПОЈМОВНИ ОКВИР: ЕТНИЧКЕ ГРУПЕ – ЕТНИЦИТЕТ (НАРОД, НАЦИЈА), ДРЖАВЉАНСТВО, НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ

Социологија као најопштија друштвена наука о људском друштву, бави се изучавањем различитих врста друштава и њиховим кретањима и променама, у склопу чега се бави и питањима етничких заједница (етницитета), проблемима нације и национализма, међуетничким конфликтима (као само једном од врста друштвених конфликата), односима државе и нације, друштвеним групама, имајући увек увиду специфичност узајамности појединца и друштва.

Различити облици људске егзистенције везани су за живот у заједници, што је битно обележје саме људске егзистенције. Први, јасније искристалисани историјски облици заједница људи били су род и племе, а њихова појава сеже у далеку прошлост, у преткласно и предржавно доба (Obradović 1989). Различите заједнице људи, било да је реч о родовима, племенима, савезима племена, народима или нацијама, представљају одговарајуће историјске облике друштава.

Прве историјке заједнице људи (род, племе, савез племена) у основи су биле повезане крвним или предпостављеним сродством, заједничким језиком, традицијом, и материјалном културом,[2] нешто што налазимо и у каснијем историјском периоду развоја ширих облика људске заједнице.

Народ као нови облик етничке заједнице људи на самом почетку свога конституисања, није могао наступати као јединствена заједница. Припадност људи -појединаца неком народу, новој етничкој заједници, која је проистекла из једне историјске генезе примитвних људских заједница, почев од хорде, рода, племена, савеза племена, превладавши крвносродничку повезаност као примарну кохезивну снагу, темељила се на развијеном осећању припадања новој заједници, који је био развијен првенствено на темељу етничке, културне и језичке блискости људи који су припадали неком народу. Народ као новоформирана етничка заједница базирана

2 Род је био једна од таквих скупина настао из примитивних хорди (лутајућих група) у којима су биолошке везе међу људима биле примарне. То је „самоникли" али и друштвени производ. У роду је поред природне постојала и одговарајућа друштвена подела рада заснована на крајње ниском степену развоја средстава за производњу.

на наведеним темељима, насељавао је одређену територију, коју је сматрао као својом физичко-географском основом егзистенције. Међу припадницима народа временом је ширен народни дух, спознаја о властитој величини, о његовој прошлости и стремљењима, а све то путем различитих облика народног стваралаштва и традиције, у чему је значајну улогу имала црква (Obradović 1989).

Међутим границе народа нису јасно одређене ни према нижим заједницама (племенима), ни према вишим (нацији). Посебно постоје неодређене границе према племену, где има много прелазних облика, док с друге стране, неки аутори тврде да су народ и нација исто (Социолошки лексикон 1982), што ми у овом раду не прихватамо као такво.[3] Постоје примери у свету да је један народ формирао више националних држава, и самим тиме и више нација.

Нација као посебан и нови историјски облик заједнице људи у етничком, територијалном и политичком смислу појавила се крајем XVIII и почетком XIX века у посве новим историјским, друштвеним, економским и политичким околностима настанка модерних друштава и превладавања феудалних односа и развоја капитализма. Као што смо већ делимично у уводу нагласили, не постоји јединствен одговор, наоко на врло једноставно питање - Шта је нација?[4] Како је настала и како се развија? По чему се разликује од предходних облика заједнице људи? Мноштво појмовних и теоријских одређења нације, која су међусобно супростављена, најчешће су условљена идејно-политичким, а не научним критеријумима, као и чињеницом да нација понекад делује као мит, да је њена друштвена суштина заиста врло сложена, разнородна, противречна и променљива. Како каже А. Кинзли: „Нико још није успео ваљано да дефинише шта је нација сама, а такође неће ником ни успети, јер се најмудрија дефиниција даде емпиријски оповргнути“ (Kunzli 1968: 318,319).

Дакле, када се бавимо дефинисањем наведених појмова, са становишта историјког континуума развоја људских заједница и људског друштва, са становишта њихове садржине и хејерархије, односно важности, онда је реч о следећој скали: род, племе, савез племена, народ, нација. То је природан и логичан след историјских и друштвених процеса, по њиховој садржини, сложености и диференцираности. Долазимо до врло важног и врло заступљеног појма а то је *етничка група.* Етничка група се одликује властитим колективним именом, специфичном културом

3 Постоји између седам и десет хиљада народа у данашњем свету, али само 193 нације. Народ може, али и не мора стећи услове да формира своју националну државу. У том смислу постоје државотворни народи, који су једном или више пута у историји сами својом вољом формирали националне државе, али исто тако постоје неуспеле нације, односно неуспеле државе. Неуспеле су најчешће оне државе које су настале под патронатом других нација, али нису показале способност да у потпуности формирају и одрже функционалну државу. То јест нису из форме народа успешно обликовани у нацију, која би као таква била верификована националном државом.

4 Реч „нација“ („*natio*“) латинског је порекла и изведена из глагола „nasci“ (родити се), „natus“ (рођен). Преовлађује мишљење да се појавила за време Римског царства означавајући идеју порекла независно од воље човека и заједништво људи истог језика и обичаја. Савремено политичко значење добила је крајем XVIII века у време рушења традиционалне монархије, од када се користи као ознака за државу, за легитимисање њеног постојања и потврђивање њених територијалних претензија. Нешто касније, у романтизму, са ширим увођењем термина „национална држава“ првенствено се употребљава за означавање културног и моралног идентитета одређене заједнице људи.

која укључује језик, обичаје, представе или митове о заједничкој историји, повезаношћу са одређеном „домовином" и *свешћу* (подвукао аутор, прим. прев.) о припадности етничкој групи (Митровић, Вуковић 2017: 95).

Народ као заједнице људи, са етничким карактеристикама, изражава тежњу за успоставом одређене политичке структутре, која би контролисала одређену територију, у овом случају територију на којој живи један народ. У коначном тај процес трансформације етничких заједницда се завршава кнституисањем *нације*.[5]

Познати британски социолог Е. Гиденс користи појам *етницитет*. Он каже, док појам расе погрешно наводи на нешто непромењиво и биолошко, *етницитет* је појам који у потпуности има друштвено значење. Етницитет (етничка припадност) односи се на културну праксу и назоре одређене заједнице људи који их одвајају од осталих заједница. Припадници етничке групе виде себе културно другачијим од других група у једном друштву које их са своје стране, такође виде као различите (Gidens 2007: 261). Оно по чему се једна етничка група разликује од друге, јесу језик, историја, или порекло (стварно или замишљено), религија и стилови облачења и сл.[6]

ОСНОВНИ ТЕОРИЈСКО-ИСТРАЖИВАЧКИ ПРИСТУПИ НАЦИЈИ

И поред постојања разноврсних теоријско-истраживачких приступи нацији, ипак не постоји општеприхваћени приступ, који би као такав одражавао целину теоријских расправа о нацији као таквој, са конзистентним и кохерентним појмовима и дефиницијама. Кроз синтезу основних (главних или најчешће помињаних, критикованих или оспораваних) теоријско-истраживачких приступа,[7] у којој ћемо изразити преовлађујућа схватања нације и националног идентитета, размотрићемо етничке и политичке конституенсе и њихову иузајамност приликом конституисања националног идентитета етничких заједница на постјугословенском простору.

Суштина теоријских приступа нацији може се сагледати кроз феномен националног идентитета, где се поставља питање, да ли се национални идентитет добија рођењем или се стиче током одрастања, при чему појединац има могућност избора. *Примордијалистички приступ нацији (исконско постојање нације)*, који је најзаступљенији и најдуже се користи и има снажно упориште у разумевању нације на постјугословенском простору, сматра да нација настаје заједно са са човеком, да се национални идентитет стиче рођењем, да је непромењив. То је базична људска категорија,

---

5 Обрнути процеси као природни и логични нису присутни, али нису ни искључени у случају наметања етноинжињеринга и насилне етногенезе, где би се под присилом и различитим политичким и културним процесима једна већ конституисана нација разбијала на више народа, а затим новонастали народи у нове етничке заједнице, ради отпочињања, по потреби, процеса формирања нових народа и нација.

6 Етничке разлике су потпуно научене, што је чињеница која се чини очигледном. све док се не сетимо колико се често неке групе сматрају „рођеним да владају", односно „неспособним" или „неинтелигентним", и тако даље. У ствари не постоји ништа урођено када је реч о етничкој припадности, то је чист друштвени феномен који се током времена производи и репродукује (Gidens 2007: 261-262).

7 Теоријско-истраживачки приступи нацију су: 1) теорија исконског постојања нације (примнордијализам), 2) теорија многовековног постојања нације (перениализам), 3) модернизам, 4) етно-симболизам, 5) инструментализам, 6) конструктивизам, 7) постмодернистички приступи (Bakić 2006: 233).

дата рођењем, везује људе прадедовским пореклом и обојен ирационалним, неизрецивим осећањима (Милошевић, Ђорђевић 2005: 176). Историја људске врсте, према овом схватању може се разумети као историја различитих нација. Припадност једној етничкој заједници стиче се рођењем, и етничке заједнице су стално и непромењиве, настају „продужењем" породице и ширих сродничких група, где се етничка везаност јавља као унапред дата моћна и свепрожимајућа друштвена веза (Bakić 2006: 233).

Теорија *многовековног постојања нације* (*перенијализам*) нацију схвата као трансисторијску појаву, коју можемо наћи у свим историјским епохама. Према овој теорији нације су друштвене заједнице које се одликују изузетном дуготрајношћу, вишевековним, па чак и вишемиленијумским постојањем (Јевреји и Јермени). Корени данашњих нација сежу у далеку прошлост, више векова уназад, чиме се истиче континуитет нације.[8]

Данас је у друштвеној науци најраспрострањеније *модернистичко схватање нације*. Основна поставка модернистичког схватања нације подразумева да су нације у историјском смислу релативно скорашњи производ, производ *Модерне.*[9] Према модернистима посебну улогу у настанку нације има држава, односно политички чиниоци, којима модернисти придају велики значај. Према њиховом тумачењу за постојање нације је неопходно постојање некакаве политичке аутономије, а по могућнсоти и државе. Да би се говорило о нацији, као таквој, по мишљењу модерниста (Доминик Шнапер – Dominique Schnapper, кћерка познатог француског социолога Рејмона Арона) она мора бити „модерна заједница грађана", тј. припадници нације морају бити једнаки пред законом и у уживању свих људских и грађанских права (Bakić 2006: 236).[10]

Ради лакшег разумевања узајамности етничког и политичког чиниоца у конституисању националног идентитета неопходно је у најкраћем обиму приказати основне поставке *етносимболичког приступа нацији*. Овај приступ означав синтезу између модернистичког и перенијалистичког схватања нације.

---

8 Најистакнутији представник многовековног постојања нације, Џон Армстронг (John Armstrong), у већ класичној студији о нацији и национализму *Нације пре национализма* (Nations before Nationalism) комбинује обе варијанте перенијализма (Armstrong 1982). Према Армстронгу, нема разлике између нације и етничке групе, немогуће је хронолошки утврдити када етничка група нестаје и настаје нација, већ су оне истоветне појаве (Armstrong 2004: 11).

9 Нација производ тзв. штампарског капитализма, као што тврди Бенедикт Андерсон (Benedict Anderson), или пак производ индустријализације, као што тврди Ернст Гелнер (Ernest Gellner). У оба случаја, модернизацијски процеси, као што су индустријализација, обавезно основно образовање, појачана друштвена покретљивост, секуларизација, урбанизација, демократизација политичког живота условиле су настанак национализма, а овај је као идеологија допринео изумевању нације. Ова истраживачка струја посебно наглашава значај интелектуалаца за настанак и одржавање нација. Наиме, интелектуалци су онај друштвени слој који је заслужан за успостављање и ширење национализма, а преко њега и за успостављање националне свести (Anderson 1998; Gelner 1997).

10 Према мишљењу модерниста, шири друштвени слојеви, а посебно сељаштво, нису се одликовали поседовањем било какве националне свести све до XIX века. Тако је амерички историчар Јуџин Вебер (Eugen Weber) у студији *Сељаке у Французе* (*Peasants into Frenchmen*) на примеру Француске показао да француска национална свест није постојала до пред крај XIX века унутар француског сељаштва. За настанак француске националне свести била је, према Веберу, заслужна држава, тј. њене установе: школа и војска. Ове две установе националне државе су, према свим модернистима, најзначајније за успостављање националне свести и међу припадницима других нација.

Ентони Смит, угледни британски социолог, као ученик Ернеста Гелнера, главног представника модернистичких истраживача нације, је у средиште својих истраживања етносимболичког приступа поставио истраживање етничких и религијских митова о пореклу етничке групе, као и митове о златном добу. Према схватањима Смита сложеном комбинацијом митова, колективних сећања мање или више удаљених од стварне прошлости етничких група, те стварне прошлости која је забележена у домаћој и страној критичкој историографији, ствара се једна нација, а тај процес Смит назива *етноисторијом.*[11]

Нација је историјска заједница, мање или више институционално заокружена, која живи на једној територији, коју означава као своју домовину и с њом се идентификује, дели заједнички језик и културу, пре свега масовну и јавну културу, али и заједничке симболе, историјске митове и сећања, чији припадници имају једнака законска права и дужности у оквиру заједничког правног система и имају осећај припадности нацији (Smit 1998). Гелнер нацију дефинише на следећи начин: (1) људи припадају истој нацији, ако деле исту културу (у смислу једног система мисли, знакова, асоцијација и начина понашања и комуникације). Припадајући тој култури, појединац припада нацији; (2) људи припадају истој нацији, ако једни друге препознају и признају као припаднике исте нације. То признавање имплицира и признавање извесних узајамних права и обавеза (Gelner 1997).

Нација за разлику од других етничких група, настоји да успостави политичку структуру, тј. да неки начин контролише одређену територију.[12]

ОДНОСИ: НАЦИЈА - ДРЖАВА И ДРЖАВА - НАЦИЈА

Нису све нације настале на исти начин. У неким случајевима најпре су настале државе, које су касније градиле нацију, а у другим су прво настале нације па онда државе.[13] Иначе опште је правило да нација тежи држави, а држава нацији. Нације које су настале из државе називају се политичке или грађанске нације. Нације које су настале националним буђењем или националним покретима називају се етничке нације.

---

11 За етносимболисте анализирање посебних етноисторија јесте један од основних задатака при проучавању модерних нација, јер богатство етноисторије неке етничке групе омогућава интелектуалцима да националистичком пропагандом лакше подстакну ширење националне свести и претварање етничке групе у нацију. Другим речима, етноисторија нам може помоћи у давању одговора на питање зашто се баш од неких етничких група стварају нације, а од неких других не. Осим тога, анализирање етно-националних симбола, какви су заставе, грбови, језик и писмо, одећа и ритуали, такође спадају у неизоставну делатност етносимболистички усмерених истраживача нације. У етноисторији своје место налазе и велики јунаци, понекад као стварни а понекад измишљени као и главна географска места на којима су се одиграле велике битке, датуми одржавања тих битака, без обзира да ли се обележавају датуми великих победа или пораза и сл. (Bakić 2006: 243).

12 Када је реч о територији и односу нације и етничке групе према њој, онда ту постоје значајне разлике. Веза етничке групе са територијом може бити историјска и симболична, дочим код нације та веза је физичка и стварна. Како сматра Смит етничким групама недостаје неколико кључних атрибута нације: етничке групе не морају настањивати своју територију, култура им не мора бити јавна или заједничка свим припадницима, нити морају имати заједничке законе и једнака права и дужности (Smit 1998).

13 На пример у Немачкој и Србији прво је изграђена нација, а затим је кроз политичку борбу и ратове настала и држава.

Важно је подсетити на питање, када је настала нација? Већина људи мисли да нације постоје од увек, или барем веома дуго, чак од средњег века. Научници се такође не слажу када је реч о појави облика националних идентитета, за које неки сматрају, да се могу наћи у предмодерним периодима. У научној литератури код нас, посебно током постојања Прве и Друге Југославије, као и у јавном дискурсу, врло је био присутан етнички модел нације који се одређеује преко порекла и културе, и као такав био је разумљив, јер се односио на заједницу људи који имају заједничко порекло, језик и обичаје.[14] Оне нису настале интеграцијом становништва кроз државну политику, већ културним и националним буђењем, врло често у оквирима вишенационалних монархија (Митрови-Вуковић 2017:97). Насупрот *етничким нацијама, политичке нације* се доживљавају као територијалне и грађанске заједнице, где припадност нацији нема никакве везе са религијом или етничком припадношћу, него се припадање нацији своди на припадање једној политичкој заједници, односно држави (Митровић, Вуковић 2017: 96) Политичка нација је заједница чије припаднике повезује заједничко држављанство, а не заједнички етницитет.[15] У овом случају држава је створила нацију.

Народ који је постао нација, значи да је изградио своју државу, која носи име по том народу, дакле реч је националној држави, матичној држави или домовини одређеног народа. Овде се директно изражава веза између народа и државе, где народ истовремено постаје нација. Нацију творе људи припадници одређеног народа који има своју националну државу и у том случају се може повући паралела између нације и државе (Spahalić ttp://www.bosnjastvo.com/index.php?pid=9). Међутим, иако је нација обично једнако држава, не мора у сваком случају да значи да је држава и нација.[16]

Редак је случај да сви припадници једног народа, који је формирао своју националну државу и постао нација, живе у тој држави. Такви припадници једне нације који живе ван граница своје матичне државе, у другој држави, обично

14 Покушај да се изгради Југословенство као нова нација, базирана на новој држави није успео.

15 Амерички држављани су припадници америчке нације или Американци, без обзира да ли су етнички Италијани, Срби или Ирци. Људи који живе у таквим заједницама имају једнака права која стичу на основу грађанства, а додатно их уједињује заједничка култура или грађанска идеологија. Према овом схватању држава је створила нацију, а припадност одређеној нацији ствар је слободног избора или се макар право на припадност ником не одбацује априори. Национални идентитет се не своди на етнички идентитет припадника дате нације. Зато многи научници и политичари сматрају да је национална идентификација таква да никога не сикључује и не производи етничке антагонизме.

16 У свету данас постоје националне и вишенационалне државе. Пример националне државе је Словенија, Хрватска, а пример више националне државе јер Швајцарска, САД, БиХ (иако се каже да је БиХ држава два ентитета и три конститутивна народа, што значи да не постоји посебна нација, чије име би носила држава БиХ, иако постоје тенденције да се изгради Босанка-Бошњачка нација, другим речима БиХ не значи и нацију). У страним језицима постоје различити изрази за појмове народ и нација. Тако енглески израз people, или француски peuple се односе на народ, у политичком и демократском смислу, а на оба језика nation у етничком смислу. Међитим термин nation може на тим језицима да означава и државу, као што је назив светске организације, који се код нас преводи као Уједињене нације, иако је то организација држава, а не нација.

у пограничним деловима, називају се народностима[17] или националним мањинама. Они народи који нису успели да формирају своју националну државу, нису постали нација, немају националност (припадност нацији), њихова једина веза са државом је држављанство.[18]

Говорећи о вези нације и државе, односно о процесу конституисања народа у нацију, кроз процес конституисања властите националне државе, долазимо до неких нових појмова, као што је појам *држављанство*, које се везује за државу, као уставно-правна категорија која се заједно са државом прецизно дефинише уставом, док народ, нација и националност то нису. Често се термини земља, држава и нација користе једнозначно, иако између њих постоје разлике. Сама реч „држава" проистиче од глагола *држати* који указује на организацију која посредством јавне власти, неко становништво држи на некој територији.[19]

Сви легални становници једне државе су држављани те државе. Држављанство се стиче рођењем или пријемом у држављанство на захтев појединца. Држављанство је законска веза или уговор између државе и држављанина. Држављанство је региулисано законима сваке државе и подразумерва одређене дужности, обавезе, права и привилегије како државе према свом држављанину тако и држављанина према држави чије држављанство поседује.

НАЦИОНАЛИЗАМ

Ентони Гиденс национализам дефинише као скуп симбола и веровања који наглашавају национално заједништво. Он укључује посебне идеале, вредности и „национално искуство". Национализам се заправо јавља као потреба индивидуа да буду укључене у колектив са којим се могу идентификовати, но он не нуди идентификациону основу једнаку другим изворима групног идентитета[20].

---

17 Термин који је званично фигурирао уставу и законима СФРЈ.

18 На постјугословенском простору су врло чести примери да се припадници одређених нација, који у значајном броју живе у суседним државама, третирају као националне мањине. Имамо пример Албанске националне мањине у Србији, који припадају албанској нацији која има своју националну државу Албанију, и све да самопроглашено Косово постане чланица УН, Албанци на КиМ неће постати нова нација, остаће Косовски Албанци. Сличан је случај и са Мађарима у Србији који припадају мађарској нацији, која има своју националну државу Мађарску. Постоје примери да једна нација има две суверене државе.

19 Из овога произилазе основни елементи струкутре сваке државе: 1. *територија*, која има прецизно одређене границе, до којих се простире државна власт; 2. *становништво* које насељава дату територију поштује установљену власт и прихвата њену политику (начело легитимитета власти, од лат. *legitimus* – законит, оправдан); 3. *суверена јавна власт* која самостално, као врховна власт на одређеној територији (начело суверенитета) управља друштвом, користећи средства која су правно прописана (Начело легалитета, од лат. *lex* – закон, формални пропис) (Митровић, Вуковић 2017: 164.).

20 Немачки теоретичар Ханс-Улрих Велер издваја четири типа национализма: 1. интегришући (САД и Француска); 2. ујединитељски или препородитељски (Немачка, Италија); 3. сецесионистички (убрзао распад мултинационалних империја – Аустроугарска и Турска); 4. трансфер – национализам (пренос америчког европског модела на друге). Ова подела указује на једну важну одлику национализма: они могу бити сецесионистички или ујединитељски. (Наведено према Митровић, Вуковић 2017: 102).

Национална идентификација је резултат посебно вредног и значајног (националног) достигнућа, нешто што позитивно диференцира нас у односу на њих, друге (Gidens 2003: 214-216).[21]

Национализми стварају нације.[22] Нације нису непромењиве друштвене чињенице, већ производ друштвеног инжињеринга. У том контексту он говори о „измишљању традиција" (Hobsbaum 1996). По њему нација је једна од тих измишљених традиција. Постоје два облика измишљања традиција: прилагођавање старих традиција институцијама, новим околностима и намерно измишљање сасвим нових традиција које одговарају неким новим потребама (таквих примера је препун постјугословенски простор).

У доба постојања свих Југославија, па и данас на постјугословенском простору, национализам се углавном дефинисао негативно, на основу одређених идеолошких програма и орјентација.[23]

НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ

Идентитет се односи на то како људи разумеју себе и шта је за њих значајно.[24] *Друштвени идентитет* се односи на особине које други људи приписују неком појединцу. Друштвени идентитет укључује колективну димензију. *Лични идентитет*, или самоидентитет издваја нас као посебне појединце. Када покушавамо дефинисати саме себе као личност, онда описујемо наше личне и социјалне идентитете (Милошевић, Ђорђевић 2005).

Највиши, тј. најобухватнији и најсложенији облик колективног идентитета у модерно доба јесте *национални идентитет*. Његова функција јесте „укорењивање"

21 Уколико Геленрово одређење нације доведемо у везу са национализмом, где Гелнер тврди да образовање има функцију стварања јединства у друштву, као што то углавном чине функционалисти, онда видимо прецењујући улогу образовања у стварању конфликата и подела. Модернисти, међу којима и Гелнер не нуде објашњење за страсти које национализам често изазива. Моћ национализма није по свему судећи у вези само са образовањем, него и његовом способношћу да створи идентитет код људи, нешто без чега појединац не може (Gidens 2007: 443-444).
Маркс и Диркем сматрали су национализам, изнад свега деструктивном тенденцијом и веровали да ће све већа економска интеграција коју је изазвала модерна индустрија брзо довести до његовог нестајања. Једино се М. Вебер бавио анализом национализма и био спреман да се изјасни као националиста. Међутим ни он није успео да процени значај који ће национализми и идеја нације имати у 20. веку.

22 Ерик Хобсбаум сматра да су нације производ друштвеног инжињеринга и да елите имају одлучујућу улогу у њиховом настанку. За Хобсбаума национализам је принцип да политичка и национална јединица треба да се подударе.

23 „Национализам је специфични облик свести, идеолошке и теоријске концепције, конкретног понашања и деловања, који карактерише величање „сопствене" нације и фаворизовање њених интереса на рачун вредности и интереса других нација, а што је срачунато и на прикривањер реалних класних односа и стварања других предуслова за наметање доминације ужих класних интереса у датој нацији" (Obradović 1998: 52).

24 Вишеструки идентитети или улоге индивидуалног ја и његове начелне могућности избора протежу се од класичних сфера расе, полности и места у породици, преко улога у друштвеним односима (који подразумевају друштвену класу, слој, професију, партију или конфесију), све до нових територијалних целина (држава, регион, насеље), који, пак, бивају скопчани са одређеним етничким или културним наслеђем.

модерног индивидуума у новоформирану заједницу (нација), изналажење емоционалних садржаја и културног оквира за политичко деловање и егзистенцијалну утеху у свету који је поништио или радикално преобразио традиционалне облике друштвености, тј. метафизички утемељене начине организације личног и колективног постојања (Cvetković 2002:52).

У процесу дефинисања идентитета нација има своје место међу социјалним и групним идентитетима.[25] Једна од кључних дилема у разматрању феномена националног идентитета, односи се на питање, да ли се национални идентитет добија рођењем, или се стиче током времена, при чему појединац има могућност избора. Када је реч о *етничком идентитету*, однонсо о схватању и разумевању „ми" могуће је само поводом категорије „они" и у вези с њом. „Ми" пре свега нисмо „они", а онда затим долази сазнање и одређене садржинских карактеристика у присутној датости „ми".[26]

Етничка припадност обезбеђује важну неприкидну нит са прошлошћу и одржава се кроз обичаје различитих културних традиција. *Национални идентитет* по својој суштини значи конкретизацију националне свести, која се јавља као резултат историјске хомогенизације, коју карактеришу трајне карактеристике друштвене групе, народа, посебан стил живота и заједничко историјско сећање.[27]

Примордијалистичко тумачење националног идентитета као непромењиве и трајне димензије: 1) физичке, религијске и друге карактеристике које појединац стиче по рођењу и које га суштински одређују; 2) то је идентитет кроз који се преносе емоције, инстинкти, успомене, на начин на који појединац не може сам да бира (Putinja, Stref, Fenar 1997).[28]

По *инструменталистичком* схватању национални идентитет је промењив, флуидан, и везан за посебне околности. Људи ће наглашавти националну припадност искључиво у ситуацијама у којима им то може донети неку корист. Национална идентификација није фиксна и непромењива, већ је промењива и флуидна (Милошевић-Ђорђевић 2005: 177-178). Новији приступи објашњењу националног идентитета комбинују становишта примордијалистичког и инструменталистичког,

---

25 Свако од нас осети национални понос или тугу на спортским утакмицама, приликом слушања националне музике, посебно националне химне, приликом дужег одсуства од куће.

26 Није проблем у томе што етнички и национални идентитет историјски конструкт, него је проблем што делује као реална сила. Не ради се о томе шта се стварно догодило, него о томе шта људи мисле о томе и како доживљавају реалност, односно које тај који бира и представља симболе идентитета, на бази чега их бира и како они заживе у реалности. Колективни идентитет се заснива на друштвеној комуникацији. Што је мрежа комуникација гушћа тиме је изразитији и одговарајући колективни идентитет.

27 Српски национални идентитет одређен је *примордијалистичким тумачењем* - национални идентитет првенствено одређују језик, порекло, лоза, религија, митови, архетипови, заједничка судбина и историја (Милошевић, Ђорђевић 2005: 173,181).

28 Примордијализам се сматра за екстремно тумачење националног идентитета, и може се критиковати са следећих аспеката: 1) има случајева да појединци имају двојни идентитет; 2) национални идентитет није за свакога најбитнија, најважнија и пресудна димензија та ће га неко можда и порицати и проглашавати се за становника планете; 3) национални идентитет се изграђује и мења у току живта и зависи од ширих друштвених ситуација; 4) иза исказа о националном идентитету (Хрват, Македонац, Француз....) налази се широк спектар различитих значења. Питање је да ли је значење за свакога исто.

један од таквих је *конструктивистички* приступ (Cornell, Hartmann 1998). Национални идентитет се изграђује, конструише током живота и ствар је избора појединца, али понекад је представљен дубоким, неизрецивим и непромењивим везама.

ОСНОВНИ МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР

Имајући увиду да су противречни процеси обликовања нација предмет жестоких спорења друштвених научника и филозофа, као и интелектуалаца и политичара, те да су научна тумачења често била у служби дневно-политичких потреба државних и политичких елита, ради конструисања нових и деконструисања постојећих националних идентитета, теоријска и практична научна бескрупулозност намеће нам потребу свестране анализе главних теоријских токова којима се тематизују питања нације, национализма и националног идентитета, што сматрамо *предметом истраживања* у овом раду.

Проблем истраживања у овом раду јесте анализа гланих теоријско-истраживачких приступа нацији ради дефинисању кључних појмова, као што су: народ, нација, национализам и национални идентитет и њихова материјализација и конкретизација у одређењу националних идентитета појединих народа; те утврђивање значаја етногенезе, етнонационалне хомогенизације, етноинжињеринга при настанку нација на постјугословенском простору.[29]

Основно хипотетичко полазиште у овом раду гласи: *Злоупотребом и инструментализацијом посебно екстремних и потпуно супртних теоријских становишта примордијализма и конструктивизма о нацији и националном идентитету на балканским просторима у условима бурних друштвених дешавања, почев од етноцентризма до оружаних међуетничких сукоба, дошло је до значајних промена у националној свести и националној и етничкој структури на постјугословенском простору.*

Поред овог основног хипотетичког полазишта, које је у вези са проблемом истраживања у овом раду, треба истаћи и следеће додатне предпоставке:

---

29 Изградња нових држава на постјугословенском простору, као једна од последица разбијања Југославије одвијала се упоредо са процесом изградње независног националног, и културног идентитета народа, тих новонасталих етнонационализованих и етнохомогенизованих држава. Независност новонасталих држава у процесу отцепљења од југословеснке заједнице у политичкој пракси подразумевала је одвајање од СФРЈ, а изградња новог националног идентитета подразумевала је потпуно удаљавње од иако недовољно утемељеног југословенског идентитета, а за неке народе одвајање пре свега од српског идентитета (Црна Гора). Изградња нових државних граница није била довољна да би се процес међусобног удаљавања и одвајања успешно реализовао, него је било неопходно дефинисање граничних маракера нових идентитета. Разбијање Југославије значило је њену потпуну дезинтеграцију, коју је заменила потпуна етнонационална хомогенизација у границама новонасталих држава. Бикултурни идентитет који је постојао у Југославији није значио степеник ка мултикултурализму, већ као својеврстан камен спотицања на том путу. Да би новонастале државе на постјугословенском протору могле ступити у нове европске интеграције, које у складу са прокламованим начелима ЕУ подразумевају ширу заједницу различитих култура, која уважава постојање различитих идентитета, било је неопходно да предходно прођу кроз процес пуне хомогенизације. СФРЈ је била пример дезинтеграције једног „мултикултурног друштва", а та дезинтеграција је била предходница конституисања заједница са посебним државним и идентитетским суверенитетом, које ће касније приступити новом мултикултурном пројекту кроз евроинтеграције.

– (Не)постојање јединствених или објективних критеријума који би прецизно одређивали нацију, довело је на постјугословенском простору до нове реалности - неговање постојећих и креирања нових „измишљених нација" и конституисање нових националних идентитета користећи опште теоријске поставке примордијалистичког и конструвистичког становишта, уз неопходна прилагођавања постојећих критеријума и по потреби креирање и конструисање нових.

– Распад Југославије захтевао је и стварање нових држава, нових нација, нових националних идентитета, зачетих као „социјалистичке нације", уз значајне корекције заједничке историје, формирање нових лингвистичких и културних идентитета, чиме се нација конституише одозго, а не одоздо, уз истицање „грађанске идеологије", заоденуте у примордијалистичка обележја најбројнијег народа у новонасталим државама.

Основне **методе** које су коришћене у овом раду су: *метода индукције* и *дедукције, историјска метода; функционална метода; структурална метода; системска анализа и монографска метода.*

УЗАЈАМНОСТ ЕТНИЧКИХ И ПОЛИТИЧКИХ ЧИНИЛАЦА НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

ФОРМИРАЊЕ НАЦИОНАЛНИХ ИНДИВИДУАЛИТЕТА НА ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКОМ ПРОСТОРУ

Национално питање, како на просторима Краљевине Југославије, тако на просторима Социјалистичке Југославије у XX веку, као и у последње две деценије XXI века, заузимало је значајно место, како у општетеоријским и научним расправама, а још више у идеолошким сукобљавањима и практично-политичком деловању политичких и државних институција. Ако прихватимо становиште да су модерне нације историјске категорије настале прелазу из XVIII у XIX век, онда можемо рећи да се конституисање националних индивидуалитета јужнословенских народа остваривало са закашњењем у односу на развијене европске народе и то због следећих разлога: вишековно остајање под туђинском феудалном влашћу и закаснело ступање у капиталистичке друштвене односе; ниједан од јужнословенских народа у време националног буђења у Европи, није био у целости обухваћем границама једне државе, нити је био „владајући" у земљи у којој је живео и са слабо развијеном националном свешћу (са изузетком српског народа који је гајио снажне „прото-националне везе" и очувана сећања на дготрајну политичку заједницу средњовековну монархију и династију Немањића, што је и послужило да су Срби већ средином XIX века имали висок ниво аутономије, и убрзо и своју националну државу); на путу властитог ослобођења јужнословенски народи морали су да се боре са асимилаторским тежњама моћнијих народа и држава, живећи међусобно одвојено у различитим државама изложени различитим културним и другим утицајима, што им је дало специфичан печат на путу националног освешћивање, политичког и свеукупног развоја.

Стварање националних индивидуалитета јужнословенских народа одвијало се у одговарајућим историјским оквирима и различтим интензитетом и успехом.

Српски национални индивидуалитет грађан је на најснажнијим темељима и постигао је највеће релане успехе захваљујући између осталог и реформаторском раду Вука Караџића, творца српског књижевног језика, на чијим основама штокавског говора је настао и хрватски језик, затим честим и успешним бунама и устанцима све до стицања независне државе, преко балканских ратова, Првог светског рата до стварања заједничке државе јужних Словена.

Хрватска национална идеја се темељила на (не)постојању средњовековне државе – хрватских краљева (стварно или измишљено, то је мање важно), снажној идеји хрватског државног права, „народне самосвести и опстојности", сељачким бунама које су доводиле до одређене врсте аутономије у оквирима Угарске; као и на питањима решавања односа према деловима српског народа, уз интересно приклањање српским програмима, кроз јачање илирског покрета који је имао одређену улогу у развијању, али никада дистигнуте, српско-хрватске блискости и солидарности.

Црногорци који имају српско етничко порекло (које се данас преиспитује и одбацује од стране нових националних црногорских лидера, за које је Црногрство нешто посве другачије него Српство) на њихово конституисање као националне заједнице утицали су следећи чиниоци: после пропасти српске средњовековне државе остали потпуно одвојени у вишевековној борби за одбрану и стицање државности, организовани мање више као специфична племенска заједница, са посебним друштвено-економским односима, коју превладава стицањем статуса кнежевине и касније, а након Берлинског конгреса и стаус независне државе.

У Босни и Херцеговини која је била у вишевековном турском ропству, хришћански народи су имали статус обесправљене раје, али су се многи хришћани приклонили исламизацији која је завршена у XVII веку и тако су многе породице задобиле бољи социјални статус и привилегије и стекле статус спахија, ага, или бегова. Захваљујући специфичном социјалном, политичком и културном положају исламизовани хришћани постају муслимани који се кроз вишевековне феудалне односе констиуишу у посебан народ. Конституисање различитих националних индивидуалитета у БиХ утицале су сталне борбе између српских, хрватских и муслиманских етничких заједница.

Национални индивидуалитети Словенаца и Македонаца стварани су у сличним околностима, такође у борби за народно ослобођење, и стварање властитог језика.

Данашњи поглед на изградњу националних индивидуалитета јужнословенских народа није јединствен како међу различитим народима и нацијама, тако и унутар неких од њих. Ти национални индивидуалитети су у ствари сложена комбинација митова, колективних сећања мање или више удаљених од стварне прошлости етничких заједница, те саме стварне прошлости која је забележена у домаћој и страној критичкој историографији.

Разумевање националног идентитета појединих народа на постјугословенском простору, као и њихово уклапање у одређене теоријско-истраживачке приступе нацији условљени су настојањима и напорима појединих народа да обезбеде властиту политичку самосталност и националну државнсот, те њиховим тежњама (стварним

или декларисаним) да се уједине са осталим јужнословенским народима. О томе најбоље сведоче све препреке и велики успони и падови на том путу, међуетнички конфликти, сукоби и ратови, који су подхрањивани међусобним оптужбама о „хегемонистичким" и „великодржавним" пројектима.

ПОЛАЗНА ИСХОДИШТА (ПРИРОДА) НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА ПОЈЕДИНИХ ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ НАРОДА

У другој половини XIX и почетком XX века, сложена мрежа односа како унутар појединих јужнословенских народа, посебно оних који су настањивали различите државе, тако и између различитих јужнословенских народа обухватала је и тежње за националним ослобођењем од туђинске власти и тежње за уједињењем у неким новим државним границама. Српски народ је тежио да се ослободи туђинске власти и да се све српске земље уједине у једну националну државу, која би послужила као пијемонт уједињења свих јужнословенских народа. Други народи су у пијемонтском потенцијалу српског народа (који је проистицао и из уверења појединих слојева, да су сви јужнословенски народи у ствари Срби) видели прилику за прелазну фазу ослобођења од туђинске власти, ради коначног стицања националног ослобођења и стварања властите државе, јер су увек изражавали сумњу у „добре намере Срба", сматрајући да су Срби по правилу „Велико Срби" и „хегемонисти". Српске националне тежње углавном су се радијално ширили на српске земље на простоту БиХ и на простору Македоније, а након балканских ратова су и остварене на простору Косова и Метохије и Македоније (Старе Србије). Након Првог светског рата Срби остварују своје тежње да сви живе у једној држави (КСХС), али то није значило стварање једне (нове) нације, било да се она звала српска или ју(г)(жн)олсовенска.

Пак, са друге, хрватске стране, развио се свехрватски покрет Анте Старчевића (који је означавао концепт великохрватства), чија је суштина била да су сви јужнословенски народи Хрвати и да због тога треба да се удруже у једну заједничку државу. Међу Хрватима су постојале и неке друге тенденције (Јозеф Франк), супротне Старчевићевим тезама „ни с Пештом" „ни с Бечом", да се Хрвати чвршће вежу са Бечом. Франковци су развили екстремни хрватски национализам крајње нетрпељив према Србима и искључивали су сваку могућност заједничког живота српског и хрватског народа. Снажне српске аспирације за свенационалним окупљањем српског народа у једну државу и ослобођењем и уједињењем других јужнословенских народа, наишле су на зид хрватских тежњи за приматом Хрвата, као „главних носилаца идеје уједињења" под чијом традицијом би се извршило уједињење у новој држави, у којој би одлучујућу позицију имали Хрвати.

Црногорски покрет је био просрпски, српска етничка припадност и осећање Црногораца је било изразито српско (до стварања СФРЈ и СРЦГ) и њихове тежње су се окретале према српској држави, али са снажним осећањем очувања властите државности стечене током буна и ослободилачких ратова против Турака, стидљиво истичући аспирације ка неким деловима територија у Херцеговини и Старој Србији.

Још за време Турске окупације простора Старе Србије (КиМ) Албанци су путем Призренске лиге дефинисали своје експанзионистичке идеје, које су суштински биле и протурске, панислмаске, али са посебним и снажно израженим антисрпским сентиментом.

Ниво националне освешћености појединих јужнословенских народа, био је различит, пре свега због тога што су неки народи (Срби) већ имали конституисане своје државе – Србију и Црну Гору, изван чијих граница је живео велики број Срба, чак и већи него у ове две државе, на територијама Аустрије и Угарске – (БиХ, Војводина, српски етнички простори на тлу данашње Хрватске), и на територијама под Турском управом – (Стара Србија – КиМ, Санџак, Македонија), све до балканских ратова. Други јужнословенски народи (Словенци, Хрвати и део Срба на територијама Аустрије и Угарске) борили су се за аутономију у границама туђих држава. Због свега тога национални интереси појединих јужнословенских народа су били међусобно супростављени и нису изражавали јединствен став у погледу коначног националног ослобођења и уједињења јужнословенских народа. Није било могуће повући јасне етничке границе на Балкану, нити применити начело „један народ – једна држава" које се у то време увелико афирмисало у Европи. Међу јужнословенским народима на сцени су биле изражене унитаристичке и сепаратистичке тежње и програми, као и спремност за сарадњу са снагама стране доминације, које су вешто користиле међунационалне спорове, подстичући их због властитих интереса.

Међу јужнословенским народима религија има значајан удео у опредељивању историјских збивања на Балкану, па се она као таква у овим разматрањима не може мимоићи, јер је имала значајну улогу у националном развитку јужнословенских народа, пре свих Срба, Хрвата и м/Муслимана. Религија је утицала на одржање и јачање националне свести, али је и доприносила међунационалним деобама и сукобима.[30] На Балкнау се додирује (сучељавају) три религије, могло би се рећи и три цивилизације – катаоличанство, православље и ислам. Иако религија сама по себи не „производи" сукобе, него се то дешава онда када се верске разлике исполитизују, када клерикалне тенденције превладају.

Када говоримо о националном идентитету, између осталог подразумевамо и то шта припадник једног народа или једне нације мисли о самом себи, о својој нацији, шта мисли о другим народима и нацијама, и шта други народи и нације мисле о њему самом, и о његовом народу. Тако су и различити јужнословенски народи који су ушли у заједничку државу (КСХС/КЈ) унели и велике разлике у економској и културној развијености и у организацији државне власти и правних система; припадност различитим системима образовања; недовољно међусобно познавање; искуства из предходних сукобљавања, а што је можда и најважније унели су два кључна нерешена питања, а то су била – национално и социјално питање.

30 Неки аутори сматрају да је главни узрок свих сукоба на југословенском простору у верским поделама. Професор Љубоимир Тадић, на пример, каже: "Заступам тезу да су верски расколи били и остали главни узроци националних раскола у овој земљи и правих верских ратова који је потресају све до краја Другог свестког рата" (Тадић 1986:4).

Од новоформиране заједничке државе сваки народ је имао специфична очекивања, по правилу супротстављена очекивањима оних других. Почев од карактера монархије и носица круне – монархистичке (централистичке тежње), које би кроз централизацију државе олакшале превазилажење историјских разлика међу регијама (покрајинама) и бржу интеграцију „троименог народа" у једну нацију – југословенску. Овакве идеје нису наилазиле на прихватање од стране Словенаца и Хрвата, сматране су великодржавним хегемонизмом и гушењем националних права Словенаца и Хрвата. У КСХС су били признати Срби, Хрвати и Словенци, сматрани од неких структура, као три племена једног народа, од кога треба створити југословенску нацију-интегрално југословенство. Црногорци, Македонци и м/Муслимани нису били признати као посебни етнички (народни) ентитети, него су сматрани припадницима српског (Македонци, Црногорци и м/Муслимани) или хрватског народа (м/Муслимани).

Кључни фактор нестабилности како КСХС/КЈ, тако и потоњих Југославија било је (не)решено национално питање и непрекидна и непресахла тежња јужнословенских народа да створе своје независне националне државе. Што би значило да заокруже своје национално конституисање и да нација у примордијалистичком, или у најмању руку етносиболичком смислу, јача сопство индивидуе и да задовољи базичну људску потребу да се припада групи.[31]

Покушаји формирања јединствене југословенске нације (монархистичко и титоистичко југословенство) у име виших, некада монархистичких, а некада револуционарних идеолшки профилисаних циљева, били су неуспешни јер је то било супротно схватањима и пракси да је нација историјска друштвена појава и да нације настају само у одређеним друштвеним околностима мимо пуке жеље и воље људи. Нације се, нити стварају, нити укидају по диктату или „преко ноћи". „Етноинжињеринг" није непознаница на постјугословенском простору, и као такав није допринео афирмацији и складу међунационалних односа.[32]

У Социјалистичкој Југославији давао се примат класном и идеолошком у односу на национално, иако се решавање националног питања сматрало примарним. За опстојност сваке политичке заједнице, а поготово вишенационалне, каква је увек била Југославија, неопходно је постојање историјског друштвеног договора.

---

31 Национално питање и национални идентитет јужнословенских народа је веома сложен феномен, да би се могло доћи до поузданих, а још мање до коначних одговора о преовлађујућим чиниоцима и елемнтима нације и националног идентитета, који су били кључни скоро у усвим епохама решавања националног питања на југословенском простору, имајући у виду и заблуде о „коначном решењу" националног питања у Социјалистичкој Југославији. Током решавања националног питања у Југославији, комунисти су полазили са становишта инструменатлистичког схватања, по коме је национални идентитет промењив, флуидан и везан за посебне околности. Због тога су сматрали да су „политика братства и јединства", која је утемељена на у „заједничкој ослободилачкој и револуционарној борби", снажна гаранција равноправности народа у Југославији.

32 Стварање Социјалистичке Југославије је, према ставовима комуниста, који су себе сматрали „једним истинским представницима" свих народа и народности Југославије, био резултат историјског друштвеног договора (Друго заседање АВНОЈ-а), „која се није темељила толико на етничкој сродности народа и народности, колико на заједничким интересима, а пре свега на њиховој заједничкој борби за социјалистичке односе међу људима и народима"(Кардељ 1975: 73,74).

Сви „историјски друштвени договори“, када је реч о међунационалним односима који су постизани у Југославији нису издражали проверу времена и показало се да се процеси етногенезе на постјугословенском простору нису завршили, него се настављају.

МЕСТО НАЦИОНАЛНИХ ИДЕНТИТЕТА ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ НАРОДА НА ЛЕСТВИЦИ ОСНОВНИХ ТЕОРИЈСКО-ИСТРАЖИВАЧКИХ ПРИСТУПА НАЦИЈИ

Распараве о настанку нације врло често се одвијају по аналогији распарава креасциониста и еволуциониста о настанку човечанства, где креационисти заступају тезу да Адам као први човек није имао пупак (пошто није рођен, већ је створен од Бога), а са друге стране евулционисти сматрају да је Адам морао имати пупак јер је свако прошао кроз процес рађања на одређеном степену евулитивног развоја живих бића.[33] Ако уместо о „човечанству“ поставимо питање о настанку „нације“, онда се проблем своди на дилему: *Да ли нација има пупак*? (Subotić 2007:48). Оваква разматрања о настанку нације су врло важна за разматрање и разумевање поимања нације међу јужнословенским народима.

Процеси конституисања нација на јужнословенском простору, јесу се убрзали у модерно доба, као стваралачки процеси модернизације (што се може сматрати неком врстом креационизма и то умереног уз снажну „еволуционистичку“ опседнутост прошлошћу и културним континуитетом, јер нације као такве „од увек постоје“.[34]

Разумевање нације на јужнословенском простору је такво да се нација позитивеђује са вером у њену природност. Нације и национализам јесу и модерни, чак и када њихови чланови, као што је случај на јужнословенском простору, мисле да су веома старе и да су делимично створене од стране предмодерних култура.[35] Нације се ретроспективно пројектује у давну прошлост. Најснажније веровање када је реч о нацији на јужнословенском простору јесте да су нације изворне природне реалности, древне и вечите.

Национални покрети јужнословенских народа, који су резултирали формирањем нових нација и њихових држава само се делимично могу у теоријском смислу уклопити у два основна теоријско-истраживачка приступа нацији (примордијализам

33 Најважније расправе које су вођене на тему настанка нације била је расправа између Гелнера и Смита (који је управо докторирао код Гелнера), позната под називом Расправа у Ворвику (*The Warwick Debate*) октобра 1995. Дванест дана пре Геленерове смрти.

34 Модернисти попут Гелнера не поричу постојање и важност прошлости, као једног од конститутивних елемената стварања нације, већ сматрају да културни континуитет није суштински важан, тј. да национална прошлост као и сам „пупак“ није од виталног значаја за живот нације (Subotić 2007:48). (Можда културни континуитет није суштински важан и национална прошлост за живот нације у реалним околностима, али је сигурно да производе значајне ефекте.

35 Врло је могуће да се нешто налик модерним нацијама појављује ту и тамо у старом средњем веку. Међутим тешко је одолети мишљењу, а врло често и осећању, да је „нација природан, богом дан начин класификовања људи“, оне су ту и само чекају да их из њиховог сна пробуде „националистички будиоци“ (Gelner 1997:74). Геленерова теза гласи: „*Национализам је тај који ствара нације, а не обрнуто, па се стоја нације могу дефинисати посредством доба национализма*“ (Gelner 1997: 83).

и модернизам). И то због недостатака оба теоријска правца, јер модернизам даје уверљив одговор само на питање зашто и када су се појавили национализам и нација, а недаје одговоре на питање о појави конктретних нација, начина на који настају и основама на којима израстају. У нашем конкретном случају незанемарују се културни сентименти и њихов континуирани значај за скоро све народе, посебно постојање континуитета између „нације" и преднационалних заједница, које су „пупчаном врпцом" повезане са модерним нацијама. Разумевање нације на јужнословенском простору је најближе Смитовом схватању нације и национализма, које се креће између примордијализма, перенијализма и модернизма, а у суштини нацију схвата, као нову и модерну заједницу, али истовремено и укорењену у знатно старијим заједницама од којих преузима низ елемената попут имена, скупа митова и симбола, вреднсоти, сећања[36] (Subotić 2007:67).

Национална пракса јужнословенских народа је показала да социјално-политички, економски и културни процеси модернизације сами по себи нису довољни за стварање нације, без заједничких успомена и традиција, митова и смбола, све друго су недовољне основе за стварање нације, те да читав процес мора бити фокусиран на етничку заједницу и њен културно-симболички садржај.

На крају можемо рећи да „нације имају пупак". На јужнословенском простору, „пупчана врпца" која повезује старе етније и модерне нације због трансфера „етно-симболичког" саржаја остаје пресудно важна за наше разумевање рођења, али и каснијег живота „нације" (Subotić 2007: 77).[37] „Да би се нације остариле оне морају бити аутономне" (Uzelac 2003: 133).

На основу наведеног само дела уопштених историјских чињеница и теоријско истраживачких приступа нацији у овом раду, те на основу ранијих резлултата одређених истраживања на тему нације и националног идентитета[38], процеси етногенезе на јужнословенском и на постјугословенском простору, односно конституисање нових нација одвијали су се у складу са учењима примордијалистичког становишта о нацији, прихватајући ставове: да нација проистиче из етничке групе, која се одлукује посебним именом, традицијом, историјом, културом и отаџбином (домивином), уз значајне примесе конструктивизма.

---

36 „Централна тема Смитовог енциклопедијског научног рада је однос између предмодерних етничких заједница (*етнија*) и модерних нација. У свом класичном раду *The Ethnic Origins of Nations* из 1986. године, као и каснијим списима, он напада владајућу модернистичку ортодоксију која нације сматра суштински новим политичким ентитетима, створеним од стране идеологије национализма. Мада већина нација има много модерних компонената, оне су изграђене на предмодерним етнијама и, у ствари, *постоји снажни урођени однос између етнија и нација*" (Hutchinson 2004: 109)

37 Национализам као идеолошки покрет за остварење и унапређење *аутономије, јединства* и *идентитета* претпостављених или стварних „нација" у свом језгру садржи четири основна постулата: (1) свет је подељен на нације од којих свака има своју индивидуалност, историју и судбину; (2) нација је једини извор политичке моћи и објекат примарне лојалности; (3) припадност нацији је услов човекове слободе; (4) мир и правда у свету су могући једино ако су нације слободне и безбедне (вид. Smit 1998: 119).

38 Видети:Gordana Uzelac, Kada nastaje nacija? Konstitutivni elementi i procesi na primeru Hrvatske, *Geopolitika* sv.7, br.2, 2000. Јасна Милошевић, Ђорђевић, Обележја националног идентитета у Србији, *Национални интерес,* Година I, vol=1, Бр.1/2005.

КОНСТИТУТИВНИ ЕЛЕМЕНТИ НАЦИЈЕ И НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Различити теоријски правци које смо разматрали почев од примордијалиста, преко перенијалиста до модерниста полазе од утврђивања услова постојања нације на основу једног или више конститутивних елемената. Једни аутори попут Бенедикта Андерсона, Џона Готлиб Хердера, и др. истичу да је заједнички језик основни услов постојања нације. Дочим, Ентони Гиденс, Џон Брули и др. као главни конститутивни елемнт нације виде контролу над одређеном територијом, неки други аутори истичу да је то економија, а други пак мит о заједничком пореклу, заједничка историјска судбина, јединствена административна контрола државе на некој територији, повезаност људи осећањем солидарности заједничком културом и националном свешћу.

Данас можемо обавити инвентуру конститутивних елемената нације и навести више дестина елемената нације, који као такви фигурирају у теорији и у пракси а неки од њих су: нација мора имати своју државу; нација мора имати своју територију и јасно дефинисане границе; нација мора имати свој посебан језик; нација мора имати једну заједничку културу; нација мора бити суверена; нација мора имати један заједнички економски систем; припадници нације морају имати осећај посебности; припадници нације морају имати исте претке; нација мора имати своје посебне митове и симболе; нација мора имати дугу историју; припадници нације морају имати заједнички систем вредности; припадници нације морају се одликовати истим карактером; припадници нације морају бити исте вере; припадници нације морају пролазити кроз исти систем образовања; припадници нације морају бити повезани заједничком судбином; припадници нације морају имати исту крв; припадници нације морају имати заједничку вољу; припадници нације морају имати иста права и обавезе, припадници нације морају имати осећај једнакости и солидарности; нација мора имати добро вођство и др. (Узелац 2000, Милошевић, Ђорђевић 2005).

Овако наведени конститутивни елементи нације углавном припадају етничким нацијама, а мањи број елемената политичким нацијама, а неки су својствени и једним и другим.

Наведени елементи нације су нам послужили као смернице у одређивању националних индивидуалитета јужнословенских народа који се нису у поптуности подударали са стварношћу. Постоје многобројне нације са различитим бројем наведених конститутивних елемената, неке са више неке са мање. Поједини конститутивни елемнти нације имају врло нејасно значење.[39]

Нација се не може дефинисати једним конститутивним елемнтом, нити постоји коначан скуп конститутивних елемената који може дефинисати нацију. Важност

39 Један од конститутивних елемната нације по Сетону-Вотсону јесте и *„национална свест“* (Узелац 2000). Реч је о термину кога је врло тешко дефинисати, у извесном смислу је таутолошки, а проблем „броја“ остаје нерешен. Колико припадника једне нације треба да буде „национално свесно“, да би се организовали као нација. Овај конститутивни елемнт је врло био заступљен у теорији и пракси националних покрета јужнословенских народа који су истицали важност национане свести, приписујући то својство пре свега „напредним елитама“ – интелигенцији, политичким елитама, свештенству и сл.

конститутивних елемената варира од случаја до случаја и нема једног елемента који је важнији од неког другог за формирање нације. Поред свих наведених елемената нације, која су истовремено и обележја припадности нацији најважнија обележја нација на јужнословенском простору су примордијалистичка: лоза, осећање, вера и рођење на одређеној територији. (Милошевић, Ђођевић 2005: 185).[40]

ЕТНИЧКИ И ПОЛИТИЧКИ КОНСТИТУЕНСИ ИДЕНТИТЕТА И ЊИХОВЕ ФУНКЦИЈЕ

Суштина националног идентитета се огледа у јакој човековој потреби за етничком везаношћу и човековом потребом за блискошћу, емоционалном подршком и помоћи, базираној на већој групи. У суштини идентитета леже различите потребе. Идентитет има јасну функцију и различите улоге.[41]

„Основне функције националног идентитета су: *политичка функција* – поставља границе међу групама, указује на заједничке интересе и поништава индивидуалне разлике, омогућава контролу; *јача сопство индивидуе:* у случајевима недовољно јаких личних идентитета појединаца и неоствареног развоја, групни идентитет као што је нација доводи до позитивнијег перципирања самог себе; *задовољава*: базичну људску потребу да се припада групи"(Милошевић, Ђорђевић 2005:180).

Сада долазимо коначно до *етничких* и *политичких конституенси* националног идентитета. Уместо термина примордијализам – инструментализам (конструктивизам) које смо до сада користили, можемо прећи на термине објективне и субјективне одреднице идентитета. Са овим у везиу су и разлике између западног

---

40 Постоје и нека друга истраживања о конститутивним елемнтима нације и њеним обележјима према виђењеу грађана Србије, где се грађани за свој идентитет опредељују на следећи начин: рођење у датом народу (37.7%), заједничка историја и заједничка традиција (23,1%), заједничка територија (8,9%), заједнички језик (5,7%), заједничка државна политика (2,4%), заједничка култура (1,8%) итд. (Јањић 1996).
Слични резултати добијени су и у још једном истраживању где је наведен низ различитих обележја националног идентитета и то: историја, језик, писмо, наука, народна уметност, ношња, природне лепоте, митови и легенде, национална кухиња, народна радиност, национална валута, спорт, књижевност, музика, обичаји, цркве, фим, споменици и др. Коа најважнија обележја поново су истакнута примордијалидстичка и то: историја, језик, религија, црква, споменици (Петровић 2002).

41 За време постојања Социјалистичке Југославије, у којој је наводно било решено национално питање, као никада и нигде до тада у историји, људи су наглашавали националну припадност врло често у ситуацијама које су им могле донети корист (стицање друштвеног положаја и статуса по националном кључу). Са променом друштвених односа и стања у југословенском друштву мењале су се и националне идентификације појединаца, или се бар мењао њихов интензитет. На постјугословенском простору започети и до одређене мере реализовани процеси етноинжињеринга (стварања нових инстант нација, неко каже измишљених, а неки кажу да су све нације измишљене), а интензивно су настављени у постјугословенском периоду, када је дошло до цепања једних и формирања нових нација, дошло је до мењања националне припадности, не од стране појединаца, него целих друштвених група, које су раније носиле другачији национални идентитет. Формирање нових националних идентитета је значило конструкцију и територијализацију етницитета, конструкцију истоветности етничког и националног идентитета унтар државних граница. Дошло је до јачања националног идентитета толико да је он преплавио друге идентитете и довео до укидања разлика између индивидуа унутар групе.

и не западног модела нације и националног идентитета (Smit 1998). По западном схватању нација се дефинише по територијалном принципу, који укључује постојање политичке заједнице, заједничких политичких институција и једнакости свих грађана. Дакле територија и формално држављанство одређују националну припадност и самим тим и национални идентитет. У овом случају говоримо о *политичким конституенсама националног идентитета*. Не западно схватање, предност даје субјективним осећањима везаности за лозу и прадедове. Нација се схвата као колективни идентитет који се преноси кроз митове, архетипове, заједничку историју, културу и језик (Милошевић, Ђорђевић 2005). Дакле реч је о *етничким конституенсимма националног идентитета*. И етничке нације након формирања државе, поред базичних етничких одредница, садрже скоро и све оне одлике националног идентитета које се стичу по основу држављанства.

Национални идентитет је један континуум који садржи и примордијалистичке и инструменатлистичке елементе.[42]

На сваку заједницу, па и на нацију утичу перцепције њених припадника. Уствари та перцепција конституише нацију. Друштвене структуре нације и националистичке идеологије не настају *ex nihilo*. Нација се формира увек у односу на постојећу структуру, националистичка идеологија се формира у односу на псотојећу културу. Сви процеси у друштву и у држави су контекстуализовани обликом друштвене структуре. Структура нације се увек реконструише у односу на проклamоване националне идеале.

ЗАКЉУЧАК

По неким особинама сваки појединац је „као сви други“ људи, а у нечему као „неки други“, али увек има и неке непоновљиве особине, па је у том смислу као „нико други“. Опште је познато да групе не постоје без појединаца, који се на различите начине и у различитим облицима повезују и потом заједнички делују стварајући нови квалитет. И поред тога што људи могу имати исто порекло, исту културу, они ипак задржавају одређену врсту индивидуалитета. Међутим постоје одређене врсте заједница којима припадају појединци и који самим припадањем тим заједницама, као што су на пример етничке заједнице – етницитети, стичу одговарајући друштвени идентитет који укључује колективну димензију, који се испољава као најобухватнији и најсложенији колективни идентитет у модерно доба, а то је национални идентитет.

Управо смо у овом раду показли појмовну и теоријску сложеност проблема и премдета истраживања уз покушај да се пружи бар мали диопринос појмовној систематизацији и класификацији основних појмова као што су етничке заједнице-етницитети

42 Постоји видљиви индикатори, а то су индикатори дати рођењем и видљиви голим око, висина, физиономија, боја коже... и бихевиорални показатељи: облачење, спољашњи изглед. Невидљиви индикатори проистичу из језика и културе: акценат, граматика, речник. Постоје и други индикатори као што су: постојање државе, заједнички историјски развој, религија, језик, духовна и материјална култура у целини, као обележја етничке заједнице (Horowitz 2000). Ова обележја могу стећи и политичке нације, након дугог времена постојања државе са својом оригиналном политичком културом, вредносним системом и сл.

(род, племе, савез племена, народ), њихову друштвеноисторијску димензију и њен значај у савременим и модерним схватањима нације и национализма, као и међусобну условљеност и повезаност етницитета и државе као политичко-територијалне заједнице, кроз коју етницитети добијају своју коначну форму етногенезе – постају нације.

При анализи процеса формирања нација на јужнословенском простору и „балканских национализама" није нам била од велике користи модернистичка теорија Ернеста Гелнера, него су нам била поткрепљивија историјска сведочанства кроз етно-симболички научно-истраживачки приступ, и то као истраживачки програм, а не као општа теорија нације и национализма. Као што смо видели главни теоретичари и заговорници националних буђења међу јужнословенским народима, у фази конституисања нација и самосталних држава, позивали су се на историју „дугог трајања" етничких веза и сентимената, митова, симбола и вредности своји етничких заједница, ради лакшег разумевања и прихватања модерних националних облика. На овај начин се више доприносило оживљавању, него објашњавању национализама.

Сада смо мање суочени са питањима настанка и прошлости нација, а више са њиховом будућности. Теза о „крају нације", као што смо рекли доживела је свој неуспех, чак и у друштвима која су високо интегрисана, као и у већ постојећим наднационалним заједницама, попут ЕУ. Ново „постнационално доба" које се најављује, у коме би нације требало бити превладане, разматра питања и (не)могућности деконструкције „нације". Дискусије о генеалогији нације нису више усмерене на „пупак", него се прешло на „ботаничку аналогију", па се поставља питање да ли је нација данас попут лука или артичоке, него имали пупак или не (Subotić 2005: 78). Уколико је нација попут лука, онда се она може слој по слој „деконструисати", као што након љуштења лука не остаје ништа. С друге стране када одвајамо листове артичоке, остаје нам њено чврсто језгро или „срце", у коме се нови слојеви више не могу одвајати. Уколико је нација као артичока, онда насупрот раширених представа о „крају нације", њено чврсто „језгро" се према Смиту идентиофикује у у етно-симболичкој прошлости, која неће изгубити на значају ни у будућности. У сваком случају не кажемо да су наведени приступи „ослобођени пристрасности, која се храни или тежњом за афирмацијом јединства, аутономије и идентитета сопствене нације, или деконструктивистичким жаром изведеним из уверења о почетку пост-националне епохе. Јер као и увек када говоримо о прошлости, и у случају настанка нације, то чинимо из садашњости и антиципиране будућности" (Subotić 2005: 79).

Процеси етногенезе на постјугословенском простору су резултирали стварањем неколико нових држава и конституисања нација углавном као етничких, неких и као политичких, али само декларативно, са потпуно другачијом праксом. Колико су ти процеси били сложени, контраверзни, антагонистички говоре нам и устави нових држава. Сви устави новонасталих држава на постјугословенском простору садрже доста обимне преамбуле у којима се углавном позива на „хиљадугодишњу (тисућљетну) националну самобитност и државну опстојност" појединих народа, а посебно „младе нације" и „младе државе" брину се о прилагођавању старих традиција новим институцијама, новим околностима и стварањем (измишљањем) сасвим нових традиција које одговарају неким новим потребама.

Поновићемо, није проблем у томе да ли су етнички и национални идентитети историјски конструкти или не, него је проблем што делује као реална сила. Не ради се о томе шта се стварно догодило, него о томе шта људи мисле о томе и како доживљавају реалност, односно које тај који бира и представља симболе идентитета, на бази чега их бира и како они заживе у реалности.

ЛИТЕРАТУРА

Антонић: 2003. Слободан Антонић. *Нација и идентитет*, у књизи: Нација у струјама прошлости. Чигоја. Београд. Стр.151-157.

Armstrong:1982. John Armstrong. *Nations before Nationalism.* Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

Armstrong: 2004. John Armstrong. 2004. Definitions, Periodization, and Prospects for the Longue Duree, *Nations and Nationalism*, V. 10/No.1-2, pp. 9-18.

Bakić: 2006. Jovo Bakić. Teorijsko-istraživački pristupi etničkoj vezanosti (etnicitety), nacionalizmu i naciji. Beograd. *SOCIOLOGIJA*, Vol. XLVIII. (2006). N3.

Benedikt: 1998. Anderson Benedikt. *Nacija: zamišljena zajednica*. Beograd. Plato.

Bolčić: 2019. Silvano Bolčić. Etnonacionalizacija post-jugoslovenskih društava: Svojstava, akteri, posledice i mogućnosti deetnonacionalizacije, *SOCIOLOGIJA*, Vol. LXI (2019), No3. Str. 323-344.

Cornel-Hartman:1998. Stephan Cornel-Douglas Hartmann. *Etnicity and Race.* Making Identities in a Changing World. London. Pine Forge Press. Sage Publication.

Cvetković: 2002. Vladimir N. Cvetković. *Nacionalni identitet (re)konstrukcija institucija u Srbiji (ideologija, obrazovanje, mediji)*. Beograd. Institut za filoziofiju i društvenu teoriju. FILOZOPFIJA I DRUŠTVO XIX-XX.

Filipović: 2001. M. Filipović. *Paradigma konstituisanja nacionalnih identiteta*, Beograd, SOCIOLOGIJA, Vol. XLIII (2001). No 4.

Čulinović: 1953. Fredo Čulinović. *Državno pravna istorija jugoslovenskih zemalja devetnaestog i dvadesetog vijeka*. Zagreb. „Školska knjiga".

Flere: 2017. Sergej Flere. *Dali je Jugoslavija morala da umre*, Beograd, Vulkan.

Gelner: 1997. Ernest Gelner. *Nacije i nacionalizam.* Novi Sad: Matica Srpska.

Gidens: 1998. Entoni Gidens. *Posledice modernosti*. Beograd. Filip Višnjić.

Gidens: 2007. Entoni Gidens. *Sociologija*. Beograd. Ekonomski fakultet. Centar za izdavačku delatnost.

Gross: 1978. M. Gross. *Interdisciplinarni i genetički pristup izučavanju nacije,* u zborniku*: Pristup izučavanju nacije*, Centar CK SKH za idejno teorijski rad i marksistički centar CK SK Srbije. Zagreb-Beograd.

Ekmečić: 1989. Milorad Ekmečić. *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, *I, II*. Beograd. Prosveta.

Екмечић: 2008. Милорад Екмечић. *Дуго кретање између клања и орања*, Историја Срба у Новом веку (1492-1992), друго, допуњено издање. Београд. Завод за уџбенике.

Хобсбаум: 1996. Ерик Хобсбаум. *Нације и национализам од 1780, Програм, мит, стварност*. Београд Филип Вишњић.

Hobzbaum- Terens: 2002. Erik Hobzbaum - Rejndžer Terens. *Izmišljanje tradicije*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Horowitz: 2000. D. Horowitz. *Ethnic Groups in Conflict*, University of California Press Berkley.

Hutchinson: 2004. John Hutchinson. „Myth against Myth: The Nation as Ethnic Overlay". *Nations and Nationalism*, Vol. 10, No. 1-2, pp. 109-123.

Јањић: 1996. Душан Јањић. Етноцентризам и неизвесност статуса етничких мањина. Београд *Гледиште* 1-2. Универзитете у Београду. Стр. 21-52.

Kinzli:1968. Arnold Kinzli. Opijum nacionalizma. Zagreb. *„Praxis".* Zagreb. 4/1968.

Komad: 2018. Marina Komad. Odnos balkanizacije i evrointegracija kroz process razgradnje bikulturnih identiteta na prostoru bivše Jugoslavije. *Međunarodna politika*. Beogard. God. LXIX, br.1171. Jul-septembar 2018. Str. 72-83. Милошевић-Ђорђевић: 2005. Јасна Милошевић-Ђорђевић. Обележја националног идентитета у Србији. *Национални интерес*, Година I, vol=1, Бр.I/2005. Стр.173-194.

Митровић, Вуковић: 2017. Милован М. Митровић, Данило С. Вуковић. *Основи социологије права*. Београд. Универзитет у Београду. Правни факултет.

Novi ustavi na tlu Jugoslavije: 1995. „Međunarodna politika" Beograd. Pravni fakultet, Fakultet političkih nauka.

Obradović: 1989. Vuk J. Obradović. *Društvo nacionalizam odbrana.* Zemun. IRO PRIVREDAPUBLIK.

Петровић: 2002. Р. Петровић. *Процена важности обележја националног идентитета и особине личности*. Дипломски рад. Универзитет у Нишу. Филизофски факултете. Група за психологију.

Пандуревић: 2022. Винко Пандуревић. *Етноцентричност друштвених структура на постјугословенском простору: пример Босне и Херцеговине*. Беогард. Универзитете „Унин Никола Тесла", Факултет за пословне студије и право.

Pandurević: 2021. Vinko Pandurević. *Ethno-national homogenization in the post-Yugoslav area,* International journal of economic and law, Volume 11 | No. 32 [ISSN 2683-340 (Online)]: https://economicsandlaw.org/

Пандуревић: 2012. Винко Пандуревић. *Срби у Босни и Хрцеговини од декларације до конституције*. Београд. ИГАМ.

Пулиг: 2019. Срећко Пулиг. *Партија и нацц.,* portalnovosti.com. (05.06.2019).

Putinja- Stref-Fenar:1997. Filip Putinja- Žoslin Stref-Fenar. *Teorije o etnicitetu*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Schnapper:1996. Dominique Schnapper. *Zajednica građana (o modernoj ideji nacije)*, Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Smit:1998. Antoni Smit. *Nacionalni identitet.* Beogard:Biblioteka XX vek.

Smith: 2000. Enthony Smith. *The Nation in History, Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*. Cambridge: Polity Press.

Sociološki leksikon:1982. Sociološki leksikon. Beograd. „Savremena adminsitracija".

Spahalić: 2020. Mustafa Mujo Spahalić. Narod, nacija država. Bosanski pogledi. http://bosanskipogledi.com/2020/10/10/ narod-nacija-država/. (приступљено 11.07.2022.).

Stoiljković: 2013. Zoran Stoiljković. *Politička sociologija*, Podgorica, Fakultet političkih nauka.

Subotić: 2007. Milan Subotić. *Na drugi pogled*, Beograd. Institut za filozofiju i društvenu teoriju I.P. "Filip Višnjić".

Тадић: 1986. Љубомир Тадић. *Да ли је национализам наша судбинма*. Београд.

Шутовић: 2011. Милојица Шутовић. *Самоопредељење народа и распад Југославије.* Филозофски факултет, Косовска Митровица.

Vinko *J. PANDUREVIĆ*

ETHNIC AND POLITICAL CONSTITUENTS OF NATIONAL IDENTITY

Summary

The collapse of the Soviet Union and the eastern socialist lager, and then the disintegration of Socialist Yugoslavia, which was followed by strong ethnic antagonisms, whose cruelest form was an armed struggle, of until then "fraternal" peoples, historically "close", "same", who "achieved full national freedom and equality" in the common state, and pushed the themes of nation and nationalism to the forefront of sociological theory and political practice. Basic theoretical and research approaches

to the nation in sociology, developed especially in the West, "liberated" the field of social sciences in the countries of the former socialist East, Marxist and communist theories about the nation and the national question.

Moreover, not even the renewed studies of "nation and nationalism" have fully introduced conceptual and theoretical coherence in their research field, on the contrary, the increased interest in the topics of nation and nationalism, which followed in the second half of the last century and at the beginning of this century, led to even greater "incomprehensibility" and the existing ambiguities in the conceptual and theoretical sense have not decreased.

In this paper, we deal with the problems of the "new incomprehensibility", which some authors called "terminological jungle", "conceptual anarchy" when defining and demarcating the basic terms in the field of nation and nationalism and related terms.

We tried to determine when a nation is created and what are the constitutive elements of a nation and national identity. The postulates of the primordialist and ethno-symbolist direction in the research of the nation and nationalism are dominant in the understanding of the nation in the post-Yugoslav area and as such have been confirmed in practice, which once again dealt a blow to the theory of the "end of nations" and pan-nationalism, which came to life only within the framework of scientific works.

Key words: Ethnic communities, ethnicity, ethnic and political nation, state and citizenship, national identity.

Рад је предат 24. јула 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 343.3/.7:636.1/.9
349.6
340.134:[502.211:592/599
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38345

Прегледни рад

*Никола С. МИТИЋ**

*Александра С. НИКОЛОВА МАРКОВИЋ***
Правни факултет, Мегатренд Универзитет, Београд, Србија

ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ЖИВОТИЊА У ГРАЂАНСКОМ ПРАВУ: ОД ОБЈЕКТА ДО СУБЈЕКТА ПРАВА

Апстракт: Правни положај животиња у грађанском праву, а и другим гранама права, своје основе тражи у моралним/етичким начелима. Различите филозофске расправе често су представљале камен спотицања признавању моралних права животиња. Историјско оспоравање је довело до тога да су судови широм света, лежерно, оспоравајући морална права, доносили одлуке у не најбољем интересу животиња. Сведоци смо, кроз историју, различитим гледиштима и приступима њиховом правном положају. Почевши од статуса објекта својине, које правну заштиту нису остваривале због своје вредности, већ због интереса људи, па све до тренутног становишта да су животиње истовремено и субјекти и објекти права. Данас, њихов sui generis правни субјективитет им омогућава правну способност за нека неимовинска права. Такође, њихова специфичност огледа су у томе, да оне у исто време имају правни положај објеката права, и то својине. Иако се ради о живим бићима која имају развијен нервни систем, осећања бола, патње, стреса, страха и слично, право је „радило" искључиво у једном правцу: разликовању људи од животиња.

Кључне речи: права животиња, правни положај животиња, субјекти права, објекти права, грађанско право.

УВОД

Дискусију о законским правима животиња подстиче али и збуњује филозофска контроверза о моралним правима животиња. Често се, законска и морална права преклапају, испреплићу, али и разликују. Супротно моралним правилима, која сама по себи представљају објекте моралних наратива, законска права су она која проглашава формални ауторитет снагом закона. Често, али не увек успешно, потраживања моралних права доводе до кодификације законских права. Супротно томе, законска права која имају само слабу или никакву моралну основу своје место, углавном, налазе у комерцијалној сфери. У етичкој расправи, став о правима животиња супротстављен је добробити животиња. Велфаризам је став који сматра да су постепене реформе у циљу побољшања услова држања и коришћења животиња

* Студент докторских студија, nmitic@megatrend.edu.rs
** Доцент, anikolova@megatrend.edu.rs

пожељне и изводљиве. Ова идеја се надовезује на филозофију утилитаризма. За утилитаристе је концепт среће или благостања кључан. Из ове перспективе, морални, политички или правни поредак треба да настоји да оствари „највећу срећу највећег броја" (Peters 2021: 440). Том Реган, амерички филозоф који се специјализовао за теорију права животиња, тврдио је: „Као и ми, животиње имају одређена основна морална права, укључујући нарочито основно право да буду третиране са поштовањем, које им, као поседницима својствене вредности, доспева као питање строге правде. Као ни ми, дакле... никада се не смеју третирати као пуке посуде унутрашњих вредности (на пример, задовољство) и свака штета која им се нанесе мора бити у складу са признавањем њихових једнаких инхерентних вредности и њиховим једнаким prima facie правом да не буду повређене" (2004: 329). Морална права животиња често су оспоравана, и то у великој мери због филозофских дебата које су представљале застој у прогресу. Роберт Нозик је у свом делу „Анархија, држава и утопија" рекао „Утилитаризам је за животиње, Кантизам за људе" (1974: 39).

Управо закон који постоји одражава овакву поделу, јер већина судова, прилично немарно додељује „права" животињама и природним ентитетима, где правна концептуализација права животиња није схваћена са моралне тачке гледишта, због недостатка доктринарних и концептуалних аргумената.

ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ЖИВОТИЊА У ОДНОСУ НА ЉУДЕ

Надовезујући се на увод, поставља се питање шта обавезује човека да поштује животиње, исказује емпатију и хуманост? Морал и право de iure, али да ли је и de facto то случај. Животиње тренутно можемо посматрати кроз призму два различита појма у грађанском праву:

1. као објекте права - својине и других имовинских права;

2. као субјекте права – када се говори о личним правима где делују као имаоци права.

„Природна" личност код људи никада није била предмет правне дебате, али правни субјективитет није резервисан само за људе. Кроз историју можемо видети да је правни субјективитет додељиван различитим ентитетима у различите сврхе. Папа Иноћентије IV је доделио парохији правни субјективитет како би спречио изопштавање становника, све у функцији избегавања закона за добробит народа. Такође, често су мостови имали правни субјективитет како би постали власници камења уграђених у њих. Овим су људи који су плаћали камење, правно бивали спречени да исте ваде из мостова.

Људи су крајем деветнаестог и почетком двадесетог века били изричито и категорички квалификовани као „објекти" (супротно од субјеката) међународног права. Сходно томе, рани међународни уговори о сузбијању трговине жена и девојчица (који се називају и „трговина белим робљем") били су намењени да очувају морал. Права жена и деце била су непозната (Peters 2021: 436-437). Што се тиче животиња, та линија размишљања истрајава. Све до почетка двадесетог века сва нормативна ограничења злостављања животиња служила су за заштиту, јавни морал, „пристојност" или „чедност". Окрутност према животињама био је

„јавни прекршај" и забрањен само ако се одвијао у јавности (Peters 2021: 437). Тренутни положај животиња у међународном праву је насличнији положају људи у време робовласништва, када човек није био субјект права, већ објект својине.

Чувени израелски историчар и професор Јувал Ноа Харари, сликовито је у свом чувеном делу „Сапиенс" упоредио људе и шимпанзе објаснивши суштинску разлику:

„Један од један, чак десет од десет, толико смо слични шимпанзама. Значајне разлике почињу да се појављују тек када пређемо праг од 150 појединаца, а када достигнемо 1.000 - 2.000 појединци, разлике су запањујуће. Ако бисмо покушали да окупимо хиљаде шимпанзи на Вол Стриту, у Ватикану или седишту Уједињених нација, резултат би бити пандемонијум. Насупрот томе, људи се редовно окупљају на хиљаде на таквим местима. Заједно, стварају уредне обрасце - попут трговачких мрежа, масовне прославе и политичке институције – то никада не би могли да створе појединачно. Стварна разлика између нас и шимпанзи је митски лепак који повезује велики број појединаца - породице и групе. Тај лепак нас је направио господарима стварања" (2014: 42).

Овде се мора додати, да нас је, у великој мери, поменути митски лепак направио и господарима уништавања.

Они који морају да реагују су правни научници и правници у пракси (адвокати). Потребна је научна и стручна процена да ли су биолошки у културолошки обрасци (заједнички преци, заједнички геном, заједничке карактеристике и понашања) уопште релевантни за закон. С друге стране, практично се може деловати помоћу правних алата који ће, пре свега, имати задатак да критикују расцеп људи и животиња и тако разбити правни зид који нажалост, раздваја људске од нељудских животиња.

ЖИВОТИЊЕ КАО SUI GENERIS СУБЈЕКТИ ПРАВА И SUI GENERIS ОБЈЕКТИ ПРАВА

Поред физичких и правних лица, како је већ наведено, животиње могу имати одређена субјективна грађанска права. Та права су неимовинске природе (право на живот, право на здравље, право на телесни и психички интегритет) и важе у истом обиму, по истом принципу као и за физичка лица као субјекте личних права. Лична права су, према професору Водинелићу, субјективна права на личним: право на живот, физички интегритет, здравље, психички интегритет, пијетет, достојанство, част, углед, приватни живот итд. (Водинелић 2007: 120) Професор такође наводи да би најбољи назив био „права над личним добрима", истичући да она припадују и ономе ко није личност (зачетом, а још нерођеном човеку), као и да не припадају само људима, већ и организацијама и другим субјектима (Водинелић 2007: 120). Ти други субјекти су животиње. Животиње немају правну, пословну и деликтну способност за имовинска права, оне не могу да наслеђују, не могу да потражују, нити да имају право својине. Не могу бити ни објекат залоге, нити права ретенције. То их чини истовремено субјектом права sui generis, као и објектим права sui generis. Одсуство свести/ разума, животињама онемогућава потпуни правни

субјективитет, али као што је у овом пасусу наведено, зачет, још увек нерођен човек такође нема свест, а признаје му се посебан sui generis правни субјективитет. Оно што је охрабрујуће је да се савремени појам субјекта права не ограничава се само на физичка и правна лица, тј. животиње говорећи о проблему на начин описан у овом делу текста. Према професорки Ракић-Водинелић, врши се проширивање титулара субјективних грађанских права укључивањем животне средине (природе, околине), на основу чега ће признавање правног субјективитета доћи само по себи (Ракић-Водинелић 1995: 264.) То у великој мери подсећа на примере у америчком законодавству, где су реке и шуме добиле правни субјективитет и правно и терминолошки прешле са право на заштиту река и заштиту шума, на субјективно право река и шума.

ЗАКЉУЧАК

Иако је у наслову наведено грађанско право као правна грана у којој се испитује положај животиња, није било могуће а недотаћи се њиховог положаја у осталим гранама права кроз историју, све до данас. Закључак је да није лоше тежити, шта више, траба тежити „реалној" утопији када су животиње широм света у питању. Третирање животиња на прави начин, признавајући и препознавајући њихов квалитет као осећајних бића, њихова права и правни субјективитет, више није индивидуални морални избор, већ друштвено питање које политички мора бити решено законодавним средствима. У глобалном разматрању, правна политика мора бити глобална и у својој амбицији и у свом обиму. Индустрије повезане са животињама, у глобалистичком смислу, стварају им додатан вид патње. Економска моћ контролише коришћење и појачава отуђење између људи и животиња, које су предмет експлоатисања и конзумације. Дистанца између људи и животиња у овом примеру је заиста огромна. Такође, треба да се има у виду да глобализација може бити и позитивна. Она носи нове могућности за ширење знања, обликовање ставова и сл. Медији у великој мери олакшавају разоткривање спровођења лоших пракси, а у највећој мери и утичу на формирање јавног мњења. Као што је претходно наведено, надајмо се да ће признавање правног субјективитета доћи само по себи и да ће животиње успети да добију своју глобалну правду.

ЛИТЕРАТУРА

Favre 2012: David Favre. „An International Treaty for Animal Welfare". *Animal Law Review*, Vol. 18.

Kant 2015: Immanuel Kant. *The Metaphysics of Morals.* Cambridge: Cambridge University Press 19th ed. Originally published 1797.

Nozick 1974: Robert Nozick. *Anarchy, State, and Utopia*. New York: Basic Books, 39.

Peters 2021: Anne Peters. *Animals in International law*. The Hague Academy of International Law.

R. Garner, „A Defense of a Broad Animal Protectionism", in G. Francione and R. Garner, The Animal Rights Debate: Abolition or Regulation?, New York, Columbia University Press, 2010.

Regan 2004: Tom Regan. *The Case for Animal Rights*, updated with a new preface, Berkeley. University of California Press, 329.

Steiner 2008: Gary Steiner. *Animals as Persons*. New York: Columbia University Press.

Y. N. Harari, Sapiens: A Brief History of Humankind, New York, Vintage Books, 2014, p. 42.

Zakon o dobrobiti životinja, „Sl. glasnik RS“, br. 41/2009.
Водинелић, Станковић 2007: Владимир Водинелић, Обрен Станковић. *Грађанско право: Увод у грађанско право*. Београд: Номос, 120.
Водинелић 1976: Владимир Водинелић. „Лично право као субјективно право и као грана права“- *Архив*, бр. 3/1976.
Јотановић 2014: Ратко Јотановић. „Правни статус животиња у грађанском праву“. *Годишњак Правног факултета у Бањој Луци*, 101-122
Ракић Водинелић 1995: Весна Ракић Водинелић. „Еколошко право као право човека“. *Правни живот*, бр. 1/1995, 264.
Станковић 1976: Обрен Станковић. „Објекти грађанских права“. *Анали*, бр. 6/1976.

Nikola S. MITIĆ
Aleksandra S. NIKOLOVA MARKOVIĆ

LEGAL POSITION OF ANIMALS IN CIVIL LAW: FROM OBJECTS TO SUBJECTS OF LAW

Summary

The legal position of animals in civil law, as well as in other branches of law, seeks its foundations in moral / ethical principles. Various philosophical debates have often been a stumbling block to the recognition of the moral rights of animals. The historical challenge has led to courts around the world, casually, challenging moral rights, making decisions in not the best interest of animals. We have witnessed, throughout history, different points of view and approaches to their legal position. Starting from the status of an object of property, which did not exercise legal protection because of its value, but because of the interests of people, all the way to the current view that animals are at the same time subjects and objects of rights. Today, their sui generis legal subjectivity gives them legal capacity for some non-property rights. Also, their specificity is reflected in the fact that at the same time they have the legal position of the objects of law, and property. Although these are living beings who have a developed nervous system, feelings of pain, suffering, stress, fear and the like, the law „worked“ exclusively in one direction: distinguishing humans from animals.

Key words: animal rights, legal status of animals, subjects of law, objects of law, civil law.

Рад је предат 5. октобра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 02(497.11)"1948/..."
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38175

Оригинални научни рад

*Драгана А. ГРУЈИЋ**
Универзитет у Београду, Филолошки факултет
Катедра за библиотекарство и информатику

СТАСАВАЊЕ БИБЛИОТЕКАРСТВА КАО ПРОФЕСИЈЕ И НАУКЕ У СРБИЈИ НАКОН ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: Циљ рада је да представи развој библиотекарства у Србији у периоду након Другог светског рата до данас, односно у периоду када долази до нагле професионализације и када библиотекарство кроз институционализовано образовање израста у признату друштвено-хуманистичку науку. На основу досад недовољно познате и мало коришћене необјављене архивске грађе, осветљава се развој стручног и компетентног кадра у Србији као предуслову за развој библиотечке науке. Уочено је да се у разматраном периоду библиотекарство нагло развија. Посебне заслуге за то у почетку припадају Друштву библиотекара Србије, а потом Катедри за библиотекарство и информатику на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Рад обједињује како историјске тако и актуелне напоре да се библиотекарство унапреди и одржи корак са наукама постмодерног друштва.

Кључне речи: библиотекарство, Друштво библиотекара Србије, Катедра за библиотекарство и информатику, образовање библиотекара, библиотечки кадар.

ОСВРТ НА ОДРЕЂЕЊЕ БИБЛИОТЕКАРСТВА КАО НАУКЕ

Да би се боље разумело место библиотекарства у савременом друштву и њен положај међу другим наука, неопходна је јасна дефиниција. Према многим теоретичарима, то одређење није тако једноставно, јер се појам, улога и значај библиотекарства могу посматрати са различитих аспеката: као важан део културе, као чувари културне баштине, али и са аспекта односа друштва према библиотекама (Meijer 1982: 17). Такође, библиотекарство се увек развијало пратећи савремене потребе и развој друштва, а самим тим мењало се и проширивало значење. На хетерогени карактер међу првима је указао немачки библиотекар Георг Лејх (Georg Leyh, 1877–1968) (Meijer 1982: 11). Упркос сложености појма, библиотекарство је аутохтона наука у чијем фокусу су човек, књига и знање.

Аналогно Миљевићевом виђењу науке као споја „истраживања и излагања, открића и доказа" (2007: 15), библиотекарство трага за логиком унутар организације знања. До спознаје истине којој тежи свака наука воде научне методе. У том домену библиотекарство се може похвалити методама, пре свега класификационим и библиографским, које срећемо и у другим (научним) дисциплинама. Иако поседује

* Ванредни професор, dragana.grujic@fil.bg.ac.rs

све елементе које једну науку одређују – дефинисан предмет истраживања, своје методе научног сазнања и стручну терминологију, библиотекарство тражи потврду да је признато и равноправно међу наукама постмодерног друштва. Према проф. Стокић на библиотекарство је најприменљивија дефиниција Томаса Куна (Thomas Kuhn, 1922–1996) по којој се не треба бринути за научни статус, него настојати да се дође до „сагласности о својим прошлим и садашњим достигнућима" (2002: 105). Полазећи од једне од најчешће навођених дефиниција науке према којој она представља „суму знања о објективној стварности која је, уз коришћење одговарајућих научних метода, систематизована и аргументована ... и мора бити саопштива изразима чије је значење јасно, прецизно и друштвено разумљиво, треба да буде сагласна и применљива у пракси и изложена сталним практичним проверавањима" (*Нова енциклопедија* 1978: 1235), уочавамо да библиотекарство испуњава све услове да буде третирано као наука. Библиотекарство има задатак да анализира научну праксу како би на основу тога проистекле норме за ваљани рад.

Чињенице у историјској ретроспективи потврђују да се библиотекарство најпре развија као прагматична делатност, а потом од помоћне, некада и подређене научне дисциплине, израста у самосталну науку. Током 19. века библиотекарство је често разматрано у склопу других наука, попут науке о језику и књижевности. Као што је Доналд Уркарт (Donald Urquhart, 1909–1994) међу својим начелима истицао да библиотеке нису острво и библиотекарство не може постојати независно од осталих наука, већ се са њима неминовно прожима. Под њеним окриљем развијају се информационе науке, архивистика, документалистика, историја књиге и библиотека... Узлазна линија у развоју библиотекарства у Србији и позиционирање у корпусу друштвено-хуманистичких наука посебно се истиче након Другог светског рата, односно када су се стекли економски услови и када се развила свест о нужности развоја ове дисциплине.

РАЗВОЈ БИБЛИОТЕКАРСТВА И СТРУЧНОГ КАДРА У СРБИЈИ НАКОН ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Не може се разматрати развој библиотекарства, ни као науке ни као струке, без одговарајућег компетентног кадра. Међутим, након Другог светског рата осетио се недостатак стручног особља. Пре него што су се стекли услови да се формално образовање одвија на универзитетском нивоу, библиотекари су се образовали и усавршавали на предавањима и стручним курсевима и компетенције су стицали полагањем стручних испита. До значајног помака у развоју библиотекарства долази оснивањем Друштва библиотекара Народне Републике Србије (1947),[1] које је представљало одговор на потребу „да се сви библиотекари, односно службеници у библиотекама на територији Н. Р. Србије прикупе у једну организацију да би

1 Друштво Народне Републике Србије основано је децембра 1947. године, те представља библиотечко удружење са најдужом и најбогатијом традицијом. Рад Друштва је одобрен од стране Министарства унутрашњих послова Н. Р. Србије решењем IV бр. 71516 од 16. 1. 1948. За првог председника Друштва изабрана је Милица Продановић, управник Универзитетске библиотеке у Београду (видети: Трифуновић 2017: 9–50).

удруженим снагама подигли како свој стручни ниво, тако и само библиотекарство...“ (АБДС,[2] бр. 3, 23. јануар 1948). Исте године донета је *Основна уредба о библиотечко-архивистичкој струци* („Сл. лист ФНРЈ“, бр. 19/1948) којом су уређени струка, звања у области библиотекарства и радни однос.

Од 1948. године интензивно су се одржавали стручни курсеви и предавања, па чак и путем радио емисија, о чему сведочи богата Архива Друштва библиотекара НР Србије. На основу ње откривамо да су за једну групу предавања за радио емисије предвиђене следеће теме (АБДС, бр. 32, 24. мај 1948): Типови библиотека и њихов задатак; Стварање библиотекарских кадрова; Обнова Народне библиотеке; Значај Друштва НР Србије; Шта је библиографија и њен значај; Развој библиотекарства у Србији. За руководиоце синдикалних библиотека одржавани су курсеви, попут једномесечног курса на којем су се разматрала питања: Утврђивање типова библиотека, Општи и специјални задаци одређених типова библиотека, Издржавање и снабдевање библиотека, технички проблеми, библиотекарски кадрови (курсеви школе), Обавезни примерак, Израда библиографије и Ревизија библиотека (АБДС, бр. 17177, 27. октобар 1948). Доминантну улогу Друштва, која се може оправдати стручношћу, открива и податак да је постојала препорука да сви који организују стручне курсеве то учине у сарадњи са Друштвом. Ту стручност потврђују многобројни дописи и захтеви упућени од надлежних министарстава у циљу решавања одређених библиотечка питања. Тако је Друштво је на молбу Министарства просвете (АБДС, бр. 9033, 12. фебруар 1948) израдило *Правилник за библиотеке у градовима и сеоским местима* које је обухватало циљ и задатке библиотека, оснивање, управу и особље, издржавање, набавку књига, унутрашње уређење (инвентар, каталог, подела књига по струкама, начин издавању...).

Ипак, прекретницу у развоју кадрова, а самим тим и библиотекарства, представљало је отварање средње стручне библиотекарске школе. На иницијативу Министарства просвете НР Србије, које је најавило да ће школске 1948/1949. године отворити средњу библиотекарску школу (АБДС, бр. 12584, 27. фебруар 1948), Друштво је од својих чланова формирало комисију која је израдила предлог плана и програма за рад школе. Колико је било хитно да се ово сачини потврђује и податак да су план и програм рада послати без коначне редакције Друштва (АБДС, бр. 32, 24. мај 1948). При изради у великој мери угледали су се на рад и искуства сличних стручних школа које су постојале у тадашњем СССР-у, али и у Европи, имајући у виду и потребе наших библиотека и стручне заједнице. Уз то су поштовали и уопштен план рада осталих средњих школа у Србији, те су своје место нашли предмети Привредни програм ФНРЈ, Устав ФНРЈ и Фискултура, часови књижевности, матерњег и страног језика. Од стручних предмета били су заступљени Наука о књизи, Библиотечка техника, Комплетирање фондова, Библиографија, Рад са читаоцем,

2 Друштво библиотекара је током своје историје у више наврата мењало назив: Друштво библиотекара НР Србије (1947–1964), Друштво библиотекара СР Србије (1964–1974), Савез библиотечких радника СР Србије (1975–1985), Друштво библиотечких радника Србије (1986–1992) (видети: Прир. Ристић, Црногорац 2007: 17–177). Данас носи назив Библиотекарско друштво Србије у којем се налази архива Друштва од оснивања, те се у раду за ове изворе користи скраћеница АБДС.

Рад са децом. Уз теоријску наставу био је предвиђен и практичан рад. Комисија је изнела и препреку у стицању квалификованог особља – време које је потребно да се заврши ова школа, а самим тим постојање празнине у школовању и добијању обученог особља, која би се према њима премостила оснивањем једногодишње библиотекарске школе коју би могли да похађају ученици са завршеном средњом школом. На основу решења Министарства просвете НР Србије 44711 од 22. августа 1948. отворена је прва Средња библиотекарска школа у Србији. Налазила се при Учитељској школи у Београду и њоме је руководио директор Учитељске школе, али је у административном смислу била самостална. Један број наставника био је, по препоруци Друштва, хонорарно ангажован из редова библиотекара. Међутим, нису били задовољни новчаном надокнадом, посебно када се има на уму да је реч о стручним предметима који се први пут уче и за које је потребна „већа наставничка припрема за сваку методску јединицу" (АБДС, бр. 103, 19. новембар 1948). Средња библиотекарска школа најпре је деловала као трогодишња, а већ од 1950. постаје четворогодишња школа за образовање књижничара, да би касније увела и смер за књижаре. У почетним годинама рада посебну потешкоћу представљао је недостатак стручне терминологије и мањак стручних публикација. Литература је постојала на руском, енглеском, француском и немачком језику. Међу књигама предавачи су издвојили наслов *Библиотечка техника* В. Кљенова као најподеснију (Москва, 1947). Зато је Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ обећало да ће формирати комисију која би се састојала од стручњака и који би сачинили уџбеник из библиотекарства. Значајан извор информација био је стручни часопис „Библиотекар",[3] званично гласило Друштва и први библиотечки часопис у Србији. Покренут је са жељом да буде „не само орган једног стручног и научног друштва", већ и „помагач библиотекару, његов информатор и изградитељ" (АБДС, бр. 49, 2. јул 1948: 1). Часопис је посебно у послератним годинама био важно средство комуникације, начин да се размене идеје, знања и да се разреше стручне недоумице, а тиме се допринело обликовању и унапређењу струке (Грујић 2018: 7).

Упркос почетним потешкоћама, ова иницијатива оснивања средње стручне школе, подстакла је на размишљање о отварању сличних школа и у другим деловима земље. Да је било и више од промишљења, да су предузети конкретни кораци потврђује и архивска документација. Друштво библиотекара СР Србије за Косово и Метохију је, уз подршку Покрајинског Секретаријат за образовање и културу и осталих надлежних тела, заједно са Радничким Универзитетом у Приштини започело припрему на оснивању Средње Библиотекарске школе и једног Одељења за дошколовавање – ванредно школовање постојећег библиотечког кадра. Уз подршку Средње Библиотекарске школе из Београда 1967. године отворена је школа при Радничком универзитету у Приштини (АБДС, бр. 125, 15. јун 1967) и радила је до 1976. године.

Удружење библиотекара НР Србије, свесно да највећи део библиотечког кадра са вишим образовањем чине средњошколски професори који упркос добром раду немају довољно стручних компетенција, настојало је да уздигне библиотекарство

3 Први број часопис „Библиотекар" објављен је годину дана након оснивања Друштва библиотекара, 1948. године. Први уредник била је председница Друштва Милица Продановић.

на виши ниво. Августа 1948. Друштво је на захтев Министарства просвете НР Србије сачинило реферат о *систему библиотекарског школовања у СССР* (В. П. 1949: 228). У исто време поднет је предлог о потреби оснивања више библиотекарске школе у нашој земљи која би пружила широко образовање, а потом омогућила студентима да наставе школовање на Филозофском факултету. Друштво је у својим рефератима у више наврата истицало да је неопходно да се средњошколско образовање надогради са две године стручне спреме како би се што пре добио квалификован кадар, а за чиме је постојала велика потреба. Управни одбор је, у нади да ће отварање школе бити ускоро и решено, оформио Комисију која је имала задатак да прикупи материјал за израду плана и програма наставе. Не одустајући од ове замисли, међу материјалима за прво саветовање библиотекара Србије налази се и реферат Управе удружења библиотекара и чланова њених комисија о подизању библиотекарске струке кроз отварање више библиотекарске школе, која би била у рангу Више педагошке школе, са циљем да се реши питање стручних библиотекарских кадрова (АБДС, 63, 3. децембар 1948). Један у низу таквих дописа са потписом Милице Продановић упућен је Министарству са уверењем да би тако основана библиотекарска школа „била у рангу универзитета" (Исто). То је уједно требало да буде прелазно решење док се и код нас „не створе могућности за отварање једног библиотекарског факултета, слично онима у СССР" (Радовић 1949: 130). Чак ни питање наставног кадра није било спорно, јер је било библиотекара који су били спремни да преузму наставничку улогу. Постојали су жеља и интересовање да се на овај начин образују библиотекари и у Новом Саду. Нажалост, из дописа од 18. јуна 1949. (АБДС, бр. 51) сазнајемо да тада отварање више библиотекарске школе није било у плану.

Да би се библиотекарство уздигло као професија било је неминовно донети измене у *Уредби о библиотекарско-архивистичкој струци*. Друштво библиотекара Србије указало је на пропусте у тада актуелној Уредби, посебно када је реч о њеној примени у пракси (АБДС, бр. 15, 25. март 1949). Иза ове иницијативе стајала је потреба да се покаже да се библиотекарство цени, а то би, дугорочно посматрано, резултирало придобијањем квалитетног кадра који би савесно и одговорно обављао стручне послове. Наиме, према тада важећој Уредби, библиотеке и архиви су те давне 1949. године третирани као административне установе, а плата је чак и за високу стручну спрему и за обављање стручних послова била само *незнатно виша од плате васпитача-одгојитеља*. Друштво је истакло чињеницу да је библиотекарство много комплексније и да *библиотеке и архиви имају научни и просветно-политички карактер*. Друштво се залагало да библиотекарство има статус који заслужује. Своје ставове поткрепљују тврдњом да су библиотекари и архивисти у свим развијеним државама изједначени са наставницима универзитета. Зато предлажу и одговарајућа звања у библиотечко-архивистичкој струци, уз која су наведени основни послови, квалификација, односно стручна спрема и плата (АБДС, бр. 15, 25. март 1949: 3–5):

Библиотечки помоћни техничар – Размештање књига по сигнатурама и други основни технички послови под руководством библиотечког техничара, основна школа и пракса;

Библиотечки техничар – Обављање основних послови рада са читаоцима, издавање и примање књига, сређивање библиотечког материјала, сарадња при изради статистике, свршена седмогодишња или њој равна школа и неки библиотечки течај;

Библиотечки руковалац – Вођење послова у мањим организационим јединицама, обављање стручних послова, сарадња са библиотекаром на сложенијим стручним пословима, свршена потпуна средња школа или њој равна школа и средњи библиотекарски курс;

Млађи библиотекар – Обављање стручних послова библиотечке технике (пријем, инвентарисање, проверавање, сигнирање, статистика набавке и циркулације књига, ревизија) факултетска спрема, приправнички стаж и стручни испит;

Библиотекар – Руковођење сложеним пословима библиотечке технике, библиотечке политике, организационих послова научне или стручне библиотеке. Стручно уздизање кадрова, потребна пракса и успех у раду у звању млађег библиотекара;

Виши библиотекар – Самостално руковођење сложеним стручним библиотечким пословима, обављање научних послова библиотекарске струке, рад на унапређењу струке, припремање кадрова. Потребна пракса у звању библиотекара, показани успех у раду, рад на унапређењу струке и рад на припремању кадрова;

Библиотечки саветник – Проучавање и научно обрађивање проблема библиотекарске струке (организационих, библиографских, педагошких, историјских, културно-политичких и др.), праћење развоја науке у земљи и на страни, нотирање последњих научних резултата, прикупљање материјала о специјалним питањима и проблемима струке и њихово научно обрађивање. Квалификације: Свестрано познавање библиотекарске струке, познавање појединих научних дисциплина, познавање страних језика, смисао за библиотекарско педагошки рад и осведочене способности и показани резултати рада и научни радови из струке.

Аналогно овоме дати су и предлози за звања у архивима (архивски техничар, млађи архивист, архивист, виши архивиста и архивистички саветник).

Допринос у школовању и стручном оспособљавању библиотечких кадрова дала је *Комисија за стручно уздизање библиотечког кадра и издавачку делатност*[4] која је деловала под окриљем Друштва библиотекара Србије. Комисија је разматрала захтеве о стручном оспособљавању запослених, попут траженог курса за дошколовавање библиотечких манипуланата током којег би се полазницима држали *стручни предмети из прве и друге године библиотекарске школе* (АБДС, бр. 711, 23. јун 1967). Такође, Комисија је у циљу усавршавања кадрова организовала предавања. Пример је циклус предавања „Библиотекарство у свету и код нас" на Коларчевом универзитету током маја и јуна 1967. године (АБДС, Извештај о раду Друштва, 1965–1967), али и уско стручна предавања попут семинара из области каталогизације. Ова сарадња Друштва, односно Комисије и Коларчевог народног универзитета била је тих година интензивна, али како су истицали не само у циљу *оспособљавања* и *усавршавања,* већ првенствено ради *афирмације струке*.

За развој професије и науке неопходна су иностранa искуства. Друштво је преко Комитета за научне установе, универзитет и високе школе НР Србије набављало

4 *Комисија за стручно уздизање библиотечког кадра и издавачку делатност* конституисана је 6. децембра 1966. године, а за председника је био изабран Ђуза Радовић.

научну и стручну литературу из иностранства. Размену, усавршавање и специјализацију у области просвете, науке и културе омогућила је конвенција о културној сарадњи склопљена између Републичког секретаријата за образовање и културу и страних влада (АБДС, бр. 286, 18. март 1967).

Упркос подацима у документима и сачуваној, али још увек необјављеној архивској грађи о великом ангажовању на афирмацији библиотекарства, уочава се да су библиотеке и библиотекарство често били маргинализовани, односно да је „bibliotekarstvo neadekvatno stepenu razvoja naučnog društva" (АБДС, Izvještaj o radu, 1967: 1). А то је време када се у тадашњој Југославији, уз средњу стручну школу, образовање библиотекара одвија и на катедрама за библиотекарство у оквиру Више педагошке школе у Сарајеву[5] и Педагошке академије у Љубљани.[6]

ОБРАЗОВАЊЕ БИБЛИОТЕКАРА НА ВИСОКОШКОЛСКОМ НИВОУ У СРБИЈИ

У више наврата било је покушаја да се библиотекарство укључи у академске студије. Тај пут је био дуг „од првог декретом именованог библиотекара 1853. године до првог дипломираног библиотекара на универзитетском нивоу, протекао је цели век" (Стаматовић 2000: 365–384).

Први покушај формалног стручног академског образовања из области библиотекарства био је 1963. године када је на Филолошком факултету Универзитета у Београду оформљена Група за библиотекарство. Нажалост, већ 1965. године ова група је угашена, а тиме је учињен корак уназад у напорима да се библиотекарство професионализује. Стицање стручног знања опет је било могуће само путем семинара, курсева и предавања под окриљем Библиотекарског друштва Србије и Народне библиотеке Србије. Захваљујући ангажовању, пре свега, проф. др Миодрага Поповића, проф. др Миодрага Сибиновића и проф. др Љубице Ђорђевић школске 1980/1981. године покренут је Смер за библиотекарство и научне информације као двогодишњи интеркатедарски студиј.[7] Већ сам назив открива тежњу да се прате динамичне промене у области библиотекарства и дисеминацији информација. Током ових почетних година значајну подршку у погледу држања наставе из ускостручних предмета пружиле су колеге са Катедре за књижевност, позоришне уметности и библиотекарство при Филозофском факултету Универзитета у Сарајеву. У периоду од школске 1988/1989. до 1990/1991. године студентима Филолошког факултета у Београду била је понуђена могућност да похађају двосеместрални предмет Основи библиотечко–информационе делатности. Значајне заслуге за

5 При Вишој педагошкој школи у Сарајеву 1961. године основана је Катедра за библиотекарство у трајању од две године.

6 Од школске 1964/1965. године при Педагошкој академији у Љубљани постојале су двогодишње и двопредметне постдипломске студије библиотекарства.

7 На истакнуте личности и њихово залагање да се библиотекарство изучава на Филолошком факултету подсетила је проф. др Десанка Стаматовић приликом говора на конференцији поводом 55 година од покретања наставе библиотекарства на високошколском нивоу.

поновно покретање студија припадају проф. др Мирославу Пантићу и тадашњем декану проф. др Никши Стипчевићу. Од иницијативе до реализације протекле су две године – 11. маја 1989. године Савет Филолошког факултета донео је одлуку о покретању поступка за оснивање и формирао Комисију за израду елабората коју су чинили проф. др Мирослав Пантић, проф. др Злата Бојовић, доц. др Десанка Стаматовић, мр Александра Вранеш, Јован Јанићијевић и Смиља Томашевић) (Вранеш 2017: 29).

Након усвајања елабората, детаљног наставног плана и програма, школске 1991/1992. године уписана је прва генерација студената на Катедри за библиотекарство и информатику. Поред стицања знања из области библиотекарства, историје књиге и писма, информатике и библиографије студенти су на свакој години имали по један општи предмет: Филозофија, Комуникологија, Културологија и Психологија. Уз то, студенти су стицали знања из књижевности. За разлику од данашњег реформисаног образовања по болоњском моделу, сви предмети су били обавезни и двосеместрални (осим књижевности – по један семестар народне и средњевековне књижевности као предуслов за полагање двосеметралног предмета из Историје српске књижевности).

Студенти су након завршених основних студија стицали звање дипломирани библиотекар – информатичар, после студија другог степена: дипломирани библиотекар информатичар – мастер и по одбрањеном докторату: доктор библиотекарства и информатике.

Болоњски процес образовања донео је многе реформе. Од школске 2009/2010. Катедра за библиотекарство и информатику део је модула Језик, књижевност, култура. Студенти имају обавезне стручне једносеместралне предмете: Библиотекарство 1 и 2, Информатика за библиотекаре 1 и 2 и Историја књиге и библиотека 1 и 2 (прва година); Дигитални текст 1 и 2, Организација знања 1 и 2, Књига и библиотеке код Срба, Методологија истраживања и цитирања, Етика у науци и култури и Увод у архивистику (друга година); Архивистика 1 и 2, Структура информација 1 и 2, Статистика у библиотекама, Процеси управљања у библиотекама и Увод у библиографију (трећа година); Музеологија 1 и 2, Теорија и историја библиографије 1 и 2, Односи библиотека с јавношћу, Мултимедијални документи и Проналажење информација (четврта година). Како је библиотекарство спој теорије и праксе, студенти у сваком семестру имају и обавезне стручне практикуме. На свакој години неопходно је да студенти прикупе и бодове из одговарајуће групе изборних предмета (стручно-апликативни, научно-стручни, теоријско-методолошки и академско-општеобразовни). Сваки предмет носи одређен броја бодова и на основним студијама укупан збир је 240 ЕСПБ (Европски систем преноса бодова). Како је Катедра од почетка осмишљена као интердисциплинарна, сви њени предмети су изборни за студенте других студијских група. Посебно даље уже усавршавање могуће је на мастер и докторским студијама. Мастер студије, поред обавезног курса Техника академског писања, нуде широк избор предмета: Информациона и медијска писменост у науци, Националне библиотеке, Библиотеке у настави, Методичка пракса – хоспитовање, Електронско издаваштво и дигиталне библиотеке, Обликовање и одржавање садржаја на вебу, Напредне методе у проналажењу

информација, Библиометрија, Напредне језичке технологије, Компаративне студије савременог библиотекарства и Документалистика. Новина је да су оваквим мастер програмом, предметима из области методике, студентима отворена врата и за рад у области образовања (Грујић 2015: 26).

Катедра се значајно развила и по броју запослених и по броју предмета. Међутим, како је према важећој акредитацији Катедра као студијски профил део модула Језик, књижевност, култура то је довело до промена у звању које студенти стичу. У жељи да диплома са којом студенти излазе са Филолошког факултета буде препознатљива на тржишту рада, у новој акредитацији, Катедра ће развијати самосталан програм на основним и мастер студијама. У нов акредитовани програм Катедра улази са осавремењеним наставним планом којим прати развој библиотекарства и њој припадајућих области и информационих наука на међународном плану, потребе библиотечке заједнице и потребе културних и образовних установа у Србији.

Катедра не само да доприноси професионализацији кадра, већ својим радом активно учествује у развијању и промовисању библиотекарства као науке. Сваке године, почевши од 2001, организују се научне конференције. Стручно-научне конференције редовно организују и Библиотекарско друштво Србије и Заједница матичних библиотека Србије (Библионет).

Поред високошколског образовања за библиотекаре у Београду, постоји и студијски програм при Педагошком факултету у Сомбору, Универзитет у Новом Саду. Најпре су основане 2005. као „основне академске студије за школске библиотекаре у трајању од три године“ (Ињац 2012: 35), а данас нуде шире образовање на свим нивоима студија за професију библиотекара-информатичара.

СТРУЧНИ ИСПИТ И СТРУЧНА ЗВАЊА

Значајно место у оспособљавању библиотекара има стручни испит, који је регулисан још 1928. године доношењем *Правила о полагању државног стручног испита*, али се неминовно током година, у складу са развојем библиотекарства, мењао. У послератним годинама донет је *Правилник о приправничком стажу, стручним испитима и курсевима за савезне службенике библиотекарско-архивистичке струке* („Сл. лист ФНРЈ“, бр. 18/1949) који је био допуна поменутој, нешто раније, донетој Уредби. Правилник је прописивао услове за *библиотечког техничара* и *библиотечког руководиоца*, али и начин „преласка из друге струке у библиотечко-архивистичку“ (Глумац 1949: 229). Посебна одредба тицала се приправничког стажа и стручног испита, који се састојао из стручног (писмени и усмени) и општег дела. Предавачи су бирани из редова Друштва. На молбу Министарства за науку и културу ФНРЈ, Друштво је формирало комисију за реализацију курса за спремање млађих библиотекара за полагање стручног испита (АБДС, бр 18378, 27. август 1949). Комисија је предложила да курс траје, уместо три, четири месеца и да дневно буде по три часа током којих би се одвијала предавања из следећих стручних предмета: Палеографија, Историја књиге, Библиографија, Библиотечко пословање, Набавка књига, Израда каталога – азбучни, стручни, предметни и унакрсни каталог,

Смештај књига, Рад са публиком, Организација библиотека за народ и методе рада у њима, Послови чувања и конзервирања књига и докумената. На крају је ипак одређено да се курс одвија у трајању од три месеца током једногодишње плаћене библиотечке праксе за полазнике који су старији од 18 година и који имају завршену седмогодишњу или њој равну школу. Кандидати су морали током прва три месеца да прођу кроз сва одељења како би се упознали са основама рада, али су у том периоду и активно учествовали у стручном пословању извршавајући додељене задатке. Теоријску наставу пратио је практичан рад – од укупно 156 часова током 78 радних дана, 134 часа била су предавања, 22 часа остајала су руководиоцу течаја да осмисли задужења. На овај начин кандидати су поред теорије и практично упознали пут књиге, односно све стручне послове који прате публикацију од пријема, преко смештаја до издавања. По завршетку курса следило је полагање стручног испита које је у складу са чл. 22 *Правилника* обухватало питања из издавачке делатности у ФНРЈ и најважније стручне послове – каталогизацију, инвентарисање, сигнирање, смештај књига, чување и конзервацију. За кандидате који би у мањим библиотекама у унутрашњости вршили и дужност управника било је неопходно да похађају и предмете који се баве референсним радом, односно радом са читаоцима и промоцијом књига.

Стручни испит је до данас остао важан сегмент обучавања библиотекара, а посебно значајан за колеге чије основно образовање није из области библиотекарства, те у том случају има и улогу преквалификације и дошколовавања. Стручни испит спроводи се у складу са *Законом о библиотечко-информационој делатности* („Сл. гласник РС“, бр. 52/2011). Међутим, ту постоји нелогичност, јер након полагања стручног испита кандидати према овом Закону добијају назив *дипломирани библиотекар*,[88] а то је назив који треба, у складу са осталим дисциплинама и звањима, а према *Правилнику о листи стручних, академских и научних назива*, да се добија искључиво по завршетку академских студија. Кандидати са високим образовањем полажу стручни испит након годину дана рада у библиотеци, док књижничари стичу право на полагање након девет месеци. Стручни испит обухвата следеће предмете: Основе библиотекарства, Каталогизација и предметна и стручна класификација, Библиографија, Историја писма, књиге и библиотека, Информатика у библиотекарству, Заштита библиотечке и архивске грађе и Основи система државне управе и уставног уређења и прописи из библиотечко-информационе делатности. Дипломирани студенти Катедре за библиотекарство и информатику полажу стручни испит у мањем обиму и он се састоји из предмета: Основи система државне управе и уставног уређења и прописи из библиотечко-информационе делатности; Писмена провера знања из предмета Каталогизација и предметна и стручна класификација и писаног стручног рада иу одабраног предмета (*Правилник о Програму стручних испита у библиотечко-информационој делатности*). Мастери библиотекарства и информатике ослобођени су полагања предмета из области каталогизације и класификације (Исто). Изузетак од

8 „Запослени из члана 47. став 1. овог закона на стручним библиотечким пословима, након положеног стручног испита стичу основна стручна звања: књижничар, виши књижничар, библиотекар и дипломирани библиотекар“ („Сл. гласник РС“, бр. 52/2011).

полагања стручног библиотечког испита при националним библиотекама су школски библиотекари који стичу лиценце за рад.[99]

У циљу подстицања развоја кадрова и мотивисања за бављење стручним и научним радом уведена су стручна звања која се стичу након испуњења формалних (године стажа) и суштинских критеријума (стручни и научни радови и допринос на унапређењу библиотекарства). Звање вишег библиотекара враћено је на иницијативу водећих библиотека – Народне библиотеке Србије, Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић", Библиотеке Српске академије наука и уметности, Библиотеке Матице српске, Градске библиотеке у Београду и Југословенског библиографског института, али важило је и за запослене у другим установама које су *Правилник о стицању звања* прихватиле (АБДС, бр. 205, 18. октобар 1967).[1010] Данас према актуелном *Правилнику о ближим условима за стицање виших стручних звања у библиотечко-информационој делатности* („Сл. гласник РС", бр. 22/2013: 44–45) виша стручна звања су: *самостални књижничар, самостални техничар конзерватор, самостални виши књижничар, самостални виши техничар конзерватор, виши библиотекар, виши библиограф, виши археограф, виши информатор, виши документариста, виши конзерватор, библиотекар саветник, библиограф саветник, археограф саветник, информатор саветник, документариста саветник, конзерватор саветник, виши дипломирани библиотекар, виши дипломирани библиограф, виши дипломирани археограф, виши дипломирани информатор, виши дипломирани документариста, виши дипломирани конзерватор, дипломирани библиотекар саветник, дипломирани библиограф саветник, дипломирани археограф саветник, дипломирани информатор саветник, дипломирани документариста саветник и дипломирани конзерватор саветник*.

Са високом стручном спремом – библиотекари, археографи, библиографи... могу да напредују у звање виши библиотекар, виши археограф, виши библиограф и даље у библиотекар саветник, археограф саветник, библиограф саветник... Виши књижничар (виша стручна спрема) и књижничари (кадар са средњом стручном спремом) могу да напредују за један ниво даље у звање самостални виши књижничар, односно самостални књижничар. Тренутно је у изради документ који садржи предлоге измена и допуна *Правилника о ближим условима за стицање виших стручних звања у библиотечко-информационој делатности*.

ЗАКЉУЧАК

Формално образовање библиотекара у Србији у поређењу са другим европским земљама јавља се касније, али приликом упоређивања треба имати на уму и неповољне околности у којима су се српска култура и наука развијали. Ипак, захваљујући индивидуалном ангажовању и организованом раду под окриљем институција

9 Школски библиотекари након приправничког стажа, у складу са *Правилником о дозволи за рад* („Сл. гласник РС", бр. 22/2005, 51/2008, 88/2015, 105/2015, 48/2016 и 9/2022), полажу испит за лиценцу пред комисијом коју формира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

10 Звање вишег библитекара додељивала је републичка комисија. Укидањем комисије онемогућено је унапређење библиотекара у ово звање.

тај јаз се премостио. Након Другог светског рата у библиотекама је већи део кадра имао средњу стручну спрему, а високо образовање, најчешће из друштвено хуманистичких наука, било је потребно за одговорне и руководеће послове. Данас се српско библиотекарство развија пратећи савремене токове и поштујући међународне стандарде. Образовањем библиотекара остварује се професионализација, обезбеђује се доследност у спровођењу утврђених метода и поштовању норми, избегава се субјективан приступ и импровизација.

Међу наукама постмодерног доба библиотекарство има све већи значај. У томе почетне заслуге припадају Друштву библиотекара Србије, које од свог оснивања посматра библиотекарство не само као струку, већ и као научну делатност. Развоју библиотекарства, библиотека и стручног кадра у Србији, поред Друштва, допринеле су водеће библиотеке и посебно оснивање Катедре за библиотекарство и информатику на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Кључни елементи у стасавању библиотекарства као професије и науке су доношење *Основне уредбе о библиотечко-архивистичкој струци*, упркос њеним мањкавостима, свако наредно утемељење у законској регулативи, оснивање Средње библиотекарске школе (иако је била намењена стасавању образовног профила књижничар, не библиотекар, допринела је квалитетнијем кадру), рад *Комисије за стручно уздизање библиотечког кадра и издавачку делатност*, полагање стручног испита, библиотечка звања и коначно организовано изучавање библиотекарства на академском нивоу.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архива Библиотекарског друштва Србије (АБДС), бр. 3, 23. јануар 1948.
АБДС, бр. 9033, 12. фебруар 1948.
АБДС, бр. 12584, 27. фебруар 1948
АБДС, бр. 32, 24. мај 1948.
АБДС, бр. 49, 2. јул 1948.
АБДС, бр. 17177, 27. октобар 1948.
АБДС, бр. 103, 19. новембар 1948.
АБДС, 63, 3. децембар 1948.
АБДС, бр. 15, 25. март 1949.
АБДС, бр. 51, 18. јун 1949.
АБДС, бр. 18378, 27. август 1949.
АБДС, Извештај о раду Друштва, 1965–1967.
АБДС, бр. 286, 18. март 1967.
АБДС, бр. 125, 15. јун 1967
АБДС, бр. 711, 23. јун 1967.
АБДС, бр. 205, 18. октобар 1967.
АБДС, Izvještaj o radu uprave Saveza društava bibiotekara Jugoslavije 1967.

ЛИТЕРАТУРА

В. П. 1949: В. П. „Рад Друштва библиотекара НР Србије од јула прошле године до прве годишње скупштине". *Библиотекар*, год. 1, св. 2, 227–228.

Вранеш 2017: Александра Вранеш. „Студије библиотекарства и студије културе". *Библиоинфо: 55 година од покретања наставе библиотекарства на високошколском нивоу*. Београд: Филолошки факултет, 25–34.

Глумац 1949: Дивна Глумац. „Правилник о приправничком стажу, стручним испитима и курсевима за савезне службенике библиотекарско-архивистичке струке". *Библиотекар*, год. 1, св. 2, 229.

Грујић 2015: Драгана Грујић. „Методичка пракса у школској библиотеци". *Читалиште*, год. 14, бр. 26, 19–23.

Грујић 2018: Драгана Грујић. „Поводом јубилеја". *Библиотекар*, год. 70, св. 2, 7–10. DOI: https://doi.org/10.18485/bibliotekar.2018.60.2.1

Закон о библиотечко-информационој делатности („Сл. гласник РС", бр. 52/2011).

Ињац 2012: Весна Ињац. „Образовање библиотекара у Србији". *Глас библиотеке*, 19, 27–58.

Meijer 1982: J. G. Meijer. "Librarianship: A Definition," *Occasional Papers*, 155, 3–40.

Миљевић 2007: Milan I. Miljević. *Metodologija naučnog rada*. Pale: Filozofski fakultet u Istočnom Sarajevu.

Нова енциклопедија Вук Караџић-Larousse. Т. 2, 1978. Београд: „Вук Караџић".

Основна уредба о библиотечко-архивистичкој струци („Сл. лист ФНРЈ", бр. 19/1948).

Правилнику о ближим условима за стицање виших стручних звања у библиотечко-информационој делатности („Сл. гласник РС", бр. 22/2013).

Правилником о дозволи за рад („Сл. гласник РС", бр. 22/2005, 51/2008, 88/2015, 105/2015, 48/2016 и 9/2022).

Правилник о листи стручних, академских и научних назива („Сл. гласник РС", бр. 53/2017, 114/2017, 52/2018, 21/2019, 34/2019, 6/2020, 24/2020, 152/2020, 10/2021 и 48/2021).

Правилник о приправничком стажу, стручним испитима и курсевима за савезне службенике библиотекарско-архивистичке струке („Сл. лист ФНРЈ", бр. 18/1949).

Правилник о Програму стручних испита у библиотечко-информационој делатности, начину њиховог полагања и висини накнаде за рад чланова Комисије за полагање стручног испита („Сл. гласник РС", бр. 123/2012).

Радовић 1949: Ђуза Радовић. „Виша библиотекарска школа". *Библиотекар*, год. 1, св. 2, 128–131.

Ристић–Црногорац 2007: Душанка Ристић–Весна Црногорац (прир.). „Друштво библиотекара Србије 1948–2004", *Библиотекар*, год. 49, св. 1/2, 17–177.

Стаматовић 2000: Десанка Стаматовић. „Катедра за библиотекарство и информатику Филолошког факултета у Београду: високошколско образовање библиотекара у Србији (1963–2000)", *Гласник Народне библиотеке Србије*, год. 2, бр. 1, 365–384.

Стокић 2002: Гордана Стокић. „Садржај програма за високошколско образовање билиотекара". *Сарадња, образовање, квалитет: Други скуп библиотекара балканских земаља*. Зборник радова са међународног скупа одржаног у Београду од 5. до 8. децембра 2001. године. Ур. Александра Вранеш. Београд: Филолошки факултет: Народна библиотека Србије, 2002, 105–116.

Трифуновић, 2017: Богдан Трифуновић. „Оснивање и прва година рада Друштва библиотекара НР Србије: 1947–1948", *Библиотекар*, год. 59, св. 2, 9–50. DOI: https://doi.org/10.18485/bibliotekar.2017.59.2.1

Dragana A. GRUJIĆ

THE MATURATION OF LIBRARIANSHIP AS A PROFESSION AND SCIENCE IN SERBIA AFTER WORLD WAR II

Summary

The aim of the paper is to present the development of librarianship in Serbia in the period after the Second World War until today, in the period when there is a sudden professionalization and when librarianship through institutionalized education grows into a recognized social and humanities

science. Based on the hitherto insufficiently known and little used archival material, the development of professional and competent staff in Serbia is highlighted as a precondition for the development of library science. It was noticed that in the period under review, librarianship developed rapidly. Special merits for that initially belong to the Serbian Library Association, and then to the Department for Librarianship and Information Science at the Faculty of Philology, University of Belgrade. The paper combines both historical and current efforts to improve librarianship and to keep up with the sciences of postmodern society.

Key words: librarianship, Serbian Library Association, Department for Librarianship and Information Science, education of librarians, library staff.

Рад је предат 30. маја 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 026.07:069(497.11)
069.061.2(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38519

Оригинални научни рад

*Оливера Д. НАСТИЋ**
Библиотека града Београда

*Гордана М. РУДИЋ***
Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет у Сомбору

МУЗЕЈСКЕ СПЕЦИЈАЛНЕ БИБЛИОТЕКЕ У СРБИЈИ

Апстракт: Предмет овог рада су музејске специјалне библиотеке у установама заштите покретних културних добара. Приказано је стање музејских библиотека у Србији и значај који имају у развоју наше културе. Анализиране су промене које су се дешавале у њиховом раду кроз анализу статистичких података и кроз поређење са специјалним библиотекама које су у саставу различитих врста организација.

Према подацима Народне библиотеке Србије која води регистар свих библиотека у Републици Србији, постоји 50 регистрованих музејских библиотека које су у раду идентификоване, анализиран је њихов рад и приказано стање и могућности развоја. С обзиром на чињеницу да специјалне библиотеке функционишу унутар организације у чијем су саставу, оне свој рад организују у складу са потребама оснивача. Са друге стране, своју основну библиотечко-информациону делатност остварују у складу са законским нормативима, правилима струке и кроз сарадњу са сродним библиотекама. Приказ и анализа рада музејских специјалних библиотека има за циљ да истакне њихове потребе, испита могућности за превазилажење одређених проблема и унапређење делатности у условима упоредивим са сродним библиотекама које имају исти или слични статус унутар организације у чијем се саставу налазе.

Кључне речи: музејске библиотеке, специјалне библиотеке, музеји, библиотечко-информациона делатност.

ПОЈАМ СПЕЦИЈАЛНИХ БИБЛИОТЕКА

Појам специјалне библиотеке тешко је дефинисати - углавном је реч о библиотеци нарочите врсте, специфичној по својој организацији, врсти грађе коју прикупља и профилу корисника којима је првенствено намењена. Дефинисање отежава и разноликост одређивања овог појма које дају националне и међународне организације. Једно од првих објашњења немогућности прецизног дефинисања дао је Џон Котон Дејна (John Cotton Dana), оснивач Асоцијације специјалних библиотека (Special Libraries Association – SLA), који је рекао: „Специјална колекција књига,

* Докторанд, olivera.nastic@gmail.com
** Ванредни професор, gordana.rudic@dmi.uns.ac.rs

извештаја и другог штампаног материјала је тако разноврсна по свом карактеру и по њеном коришћењу да нема такве дефиниције која ће на задовољавајући начин све те врсте обухватити“ (Dana 1910: 5)[1].

Да бисмо указали на начин рада, формирања колекција и профил корисника специјалне библиотеке, најчешће вршимо поређење са другим врстама библиотека.

> Када бисмо упоредили једну специјалну библитеку са неком другом, видели бисмо да нема велике разлике у начину пословања. Оно што одликује специјалне библиотеке је врста материјала који прикупља и техника коју користи у раду. По својој природи намењене су уском кругу корисника. Оне се формирају у оквиру културних, образовних, истраживачких, научних, стручних, привредних и др. установа. Доприносе развоју матичне организације и континуираном праћењу друштвеног и научно-технолошког развитка у области којој припадају. Треба додати да су специјалне библиотеке такође и информациони центри, места где се траже, стварају, претражују и предају информације; место где се свакодневно пружају информационе услуге запосленима у матичној институцији (Крстић, Настић 2009: 48).

У нашој литератури, за специјалне библиотеке користе се различити термини: специјална библиотека, стручна библиотека, научно-информативни центар, ИНДОК центар, одељење документације и др. Називи су им додељивани у зависности од тога како оснивачи схватају улогу и задатке библиотеке унутар организације у чијем саставу функционише (Милуновић 2005: 209).

Фондови садрже литературу из специфичних области, а последњих деценија предност се даје периодичним публикацијама и неконвенционалним носиоцима информација. Велики део фонда чине годишњаци, часописи и приручници.

Због непостојања општеприхваћене типологије и јединствених стандарда, не постоје ни параметри на основу којих би се могла вршити егзактна процена обима и квалитета рада специјалних библиотека. То знатно отежава њихово поређење, као и само дефинисање појма „специјална библиотека“.

Развој, циљеви и пословање једне специјалне библиотеке зависе од матичне организације у оквиру које се налази. Сама чињеница да оваква библиотека делује у оквиру института, архива, музеја, позоришта, здравствених, финансијских или управних институција, и слично, намеће посебан приступ приликом планирања, организације и коришћења њених фондова. Понекад се као метод за организовање грађе користи стандардна каталогизација и класификација. Међутим, много се чешће у специјалним библиотекама наилази на модификације и адаптације тих система.

Веома битан фактор приликом организације библиотечког фонда је потреба за брзим и ефикасним приступом грађи. Развој информационих технологија и аутоматизација рада библиотека убрзава и олакшава рад и библиотеци, као и приступ грађи. Аутоматизација пословања специјалних библиотека код нас је још увек није системски организована, али је ипак већи број библиотека формирао електронске базе података.

1 Превод О. Н.

ЗНАЧАЈ МУЗЕЈСКИХ СПЕЦИЈАЛНИХ БИБЛИОТЕКА

Да би се разумела важност и улога библиотеке у једном музеју, неопходно је имати на уму експлицитину и имплицитну функцију музеја, као и важност музеја као предмета који подржава истраживања која се односе на приказ експоната на изложбама. Суштина истраживања лежи у прикупљању и евиденцији документације везане за саме музејске експонате. С обзиром да музејске библиотеке подржавају истраживања која се односе на специфичне колекције музејских предмета и експоната, оне стварају јединствене колекције истраживачког материјала. Музејске библиотеке обезбеђују документацију и материјал везан за садржај колекција музеја у оквиру којег функционишу. Уколико је библиотека отворена и за кориснике изван институције, њима је, такође, доступан овај материјал за даља истраживања и коришћење. Ради се углавном о професорима уметничких факултета, њиховим студентима, дизајнерима, уметницима, као и љубитељима уметности.

Постоји велики број опречних мишљења о значају музејских библиотека. Један број аутора сматра да су музејске библиотеке често неправедно запостављене у својим матичним институцијама. Углавном су те тврдње постављене у другој половини прошлог века, а поједини аутори су само потврђивали та мишљења. Међутим, последње деценије, дошло је до промена, како у самом функционисању музеја, тако и у раду музејских библиотека.

Према Наварету и Мекензију (Navarrete-Mackenzie Owen) музејске библиотеке имају важну али често потцењену улогу у функционисању музеја (Navarrete-Mackenzie Owen 2011). Аутори су спровели истраживање које се бавило значајем музејских библиотека. Међутим већина публикација која се бавила музејским библиотекама углавном се бавила истраживањем њихове кључне функције у матичној институцији, а само неколико њих је давало детаљнију анализу. Још је давне 1943. године Џон Б. Монтињани (John B. Montignani) навео да је сврха постојања библиотеке Метрополитен музеја уметности у Њујорку да служи особљу Музеја, а да у исто време делује као важан центар истраживања спољних сарадника и студената (Montignani 1943). И многи други аутори су покушавали да истакну холистичку улогу и функцију музејских библиотека с обзиром на чињеницу да њихов рад и статус у матичним институцијама није у довољној мери признат. Урбан (Urban) указује, како на историјски, тако и на савремени утицај библиотека на стручни музејски рад и наводи да не треба посматрати разлике између музеја и библиотеке, него сличности у њиховој информационој делатности (Urban 2014: 610). То се може приписати чињеници да рад и статус музејских библиотека у њиховим матичним институцијама није у великој мери признат. Урбан описује како професионалне библиотечке праксе, као што су каталогизација и вођење збирки, директно утичу на рад музејских кустоса и истраживача.

Други аутори ипак нуде јаснију слику о улози и значају музејских библиотека. Ло, Бут и Трио (Lo, But, Trio 2014), Наварете и Мекензи Овен (Navarrete-Mackenzie Owen 2011) и ван Бокстел (Van Boxtel 2009) расправљају о томе како музејске библиотеке у основи постоје да би пружиле контекстуално и опште основно знање о музејским збиркама и наводе да је њихова најважнија функција прикупљање материјала који је потребан за истраживачку и изложбену делатност

њихових музеја. Такође, помињу кључну улогу музејских библиотека које прикупљају и управљају документацијом и информацијама које се односе на историју и развој музеја, укључујући изложбене каталоге, кустоске досијее и прес клипинг о музеју. Ван Бокстел (2009: 34) је приметио да је задатак музејске библиотеке да обухвати комплетну историју свог музеја „као паук у мрежи".

Прегледом литературе о музејским библиотекама може се закључити да оне имају посебну улогу у својим музејима, посебно у пружању интерне подршке кустосима у едукацији. С друге стране, евидентно је да музејским библотекама недостаје организациона видљивост и присуство. Ово се поклапа са мишљењем Ватерена (Jan van der Wateren), који се у свом раду *The Importance of Museum Libraries,* пита: „Ако музеј нема библиотеку или бар библиотекара, где ће музејско особље ићи по информације које ће им помоћи да раде свој посао? Чак и ако музеј себи не може приуштити формирање библиотечке колекције, барем може имати библиотекара са телефоном и интернетом везом, плус веома малу референтну колекцију, неопходну за подршку раду кустоса и особља одељења за музејску едукацију. Библиотека је тачка ослонца, одакле истраживач може да започиње своје истраживања" (Wateren 1999: 197)[2].

СПЕЦИЈАЛНЕ БИБЛИОТЕКЕ У СРБИЈИ

Прекретница у културном и просветном животу Србије, настала је тридесетих година 19. века, када је створена могућност да се оснивају установе за образовање и културу. У овом периоду снажнијег културног успона, поред Народне библиотеке и Музеја (који све до 1881. делују као јединствена институција), настају и друге библиотеке попут Музичке библиотеке (1835 год.), Позоришне библиотеке (1841) и библиотека при министарствима (1842, 1847 и 1850). Такође, настају и други типови библиотека: школске, специјалне, научне, као и читалишта, претече јавних народних библиотека.

У периоду до Другог светског рата у Србији је основан мали број специјалних библиотека (укупно 27). Њихов убрзан развој започиње после рата, када је у периоду од 1945. до 1955. године формирано око 120 библиотека овог типа, а у наредној деценији још 86 библиотека, што је везано за период индустријализације и јачања потребе за научноистраживачком делатношћу. Седамдесетих година прошлог века мрежу специјалних библиотека на територији Србије чиниле су 334 библиотеке. У почетку, за специјалне библиотеке није коришћен данашњи термин, нити се под специјалном библиотеком подразумевао тип библиотеке који тај појам данас означава. У стручној литератури оне су означаване као специјалне научне библиотеке (ако су биле у саставу института или факултета) и стручне библиотеке (ако се радило о библиотекама привредних или друштвено-политичких организација и заједница) (Станковић 1979: 146). У југословенском библиотекарству, све до усвајања стандарда за специјалне библиотеке 1975. године, као подтипови специјалних библиотека означаване су и институтске библиотеке (укључујући и заводске), као и

2 Превод О. Н.

високошколске библиотеке (факултетске и библиотеке појединих одсека) (Апарац Газивода, Фрук 1985: 193). Данас се библиотеке „према садржају библиотечко-информационе грађе и извора и према профилу корисника, разврставају на следеће типове: националне, јавне, школске, високошколске и универзитетске библиотеке, затим библиотеке научноистраживачких института и установа, специјалне библиотеке, као и информационе центре при другим установама, организацијама или удружењима" (Закон о библиотечко-информационој делатности 2011: чл.13).

С обзиром на то да постоје велике разлике у нивоу развијености специјалних библиотека, за успешно праћење и проучавање стања, потреба и услова рада у њима, као и за израде различитих анализа и препорука развоја, потребно је извршити категоризацију овог типа библиотека. Тиме се олакшава њихово повезивање ради успешнијег остваривање основних функција и активности, као и решавања проблема који су карактеристични за њихов рад (Митрић 2009: 41).

Како специјална библиотека није самостална установа, већ се налази у саставу друге организације којој библиотечко-информациона делатност није примарна, обављање њених основних активности и задатака зависи од њеног положаја унутар организације у којој функционише. Однос оснивача и сам начин финансирања специјалне библиотеке често има много више утицаја на њен положај и остваривање основних функција у институцији, од тога из које области се набавља литература и пружају информације. На рад и положај специјалних библиотека значајно утиче то што се налазе у оквиру музеја, неког научног института или предузећа. Дакле, категоризација специјалних библиотека могла би се извршити према врсти организације којој припадају на следећи начин:

1. специјалне библиотеке у научним и научноистраживачким организацијама,
2. специјалне библиотеке у установама културе (музеји, архиви…),
3. специјалне библиотеке државним органима,
4. специјалне библиотеке у установама здравствене и социјалне заштите, привредним субјектима (предузећима) различитих делатности,
5. специјалне библиотеке у организацијама које представљају различите облике удруживања грађана (удружења и друге невладине организације, задужбине и фондације, политичке организације),
6. специјалне библиотеке у осталим организацијама.

Према Централном регистру која води Народна библиотека Србије, закључно са 2021. годином у Републици Србији је регистровано 269 специјалних библиотека (59 у Војводини, 208 у Централној Србији и 2 на Косову и Метохији). Податке о овим библиотекама прикупља Одељење за матичне послове, образовање, истраживање и развој библиотечко-информационог система Народне библиотеке Србије. Према овим подацима, од 269 специјалних библиотека у Србији, 88 је у саставу института и научноистраживачких установа и организација, док је 181 библиотека у саставу установа културе, установа здравствене и социјалне заштите, државних органа, различитих предузећа, удружења и организација[3]. Међу библиотекама које су

3 Аутори се захваљују колегама из Одељења за матичне послове, образовање, истраживање и развој библиотечко-информационог система Народне библиотеке Србије на достављеном списку

у саставу установа културе налази се и 50 библиотека у саставу музеја. Важан извор података за анализу стања музејских библиотека представљају записници о надзору над стручним радом, који матичне библиотеке обављају у склопу својих законских обавеза. На основу достављених података може се закључити да специјалне библиотеке карактерише неједнак степен развоја у већини области пословања. Потребно је имати у виду да постоји основана претпоставка да је стварни број специјалних библиотека већи од броја регистрованих. Разлози због којих библиотеке не подносе пријаве за упис у регистар могу бити различити, као што су „неинформисаност, немар, избегавање законских обавеза, општа запуштеност библиотеке, честе друштвене и статусне промене“ (Милуновић 2005: 211).

СПЕЦИЈАЛНЕ БИБЛИОТЕКЕ И УСТАНОВЕ КУЛТУРЕ

Библиотеке у установама културе су специјалне библиотеке формиране у оквиру музеја, архива, позоришта, завода за заштиту споменика културе, галерија и сл. Бројни су примери ових библиотека, попут библиотеке Народног музеја Србије, Музеја савремене уметности и Природњачког музеја у Београду, затим Народног музеја и Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, Народног позоришта и Историјског архива у Сомбору и многих других.

У зависности од типа специјалне библиотеке и профила корисника, разликује се и начин прикупљања и чувања грађе. Док поједине библиотеке акценат стављају на актуелност грађе, инсистирају на најновијим информацијама и публикацијама и ослобађају се неактуелне и застареле литературе, библиотеке у установама културе чувају и старија издања значајна за проучавање културно-историјске прошлости. Установе културе, у које спадају и музеји, по својој природи усмерене су на очување културне баштине, те се често, као богатство фондова њихових библиотека, истичу старија издања периодике, као и легати значајних личности. У фондовима се чувају и старе и ретке књиге, законом заштићене као културна добра. Посебност информација које пружају библиотеке у установама културе је да оне остају дуже актуелне, за њих не важи кратак рок застаревања и од њих се не тражи експресна ажурност (Митрић 2009а: 40).

Положај специјалних библиотека у установама културе ближе одређује *Правилник о ближим условима за почетак рада и обављање делатности установа заштите културних добара* (1995), којим се прописују ближи услови у погледу просторија, техничке опреме и стручног кадра за почетак рада и обављање делатности завода за заштиту споменика културе, музеја, архива и кинотеке. За сваку од ових установа посебно се утврђују услови које је потребно да задовољавају да би могле почети са радом и обављати своју делатност. Према овом Правилнику, један од неопходних услова за почетак рада установа заштите културних добара је постојање просторије за смештај библиотеке. Установе културе у великој мери зависе од органа државне управе, што проистиче и из начина финансирања њихове делатности, с обзиром на то да се један број културних потреба финансира из буџета.

регистрованих специјалних библиотека у 2021. години, као и на подацима које су у оквиру своје матичне делатности прикупили од специјалних библиотека за 2018. годину.

Према подацима Републичког завода за статистику, 2020. године у Србији постоји 98 регистрованих позоришта, 97 биоскопа, 38 архива, 191 радио станица, 111 ТВ станица, 1850 библиотека, 147 музеја, 121 изложбена галерија, при чему наведени број галерија не укључује независне галерије које су регистроване као легати, фондације и слично, као ни оне које су у саставу музеја[4] (Култура 2021).

МУЗЕЈСКЕ СПЕЦИЈАЛНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ - АНАЛИЗА И ОСНОВНИ ПОКАЗАТЕЉИ СТАЊА

У фокусу овог истраживања је преглед стања и перспектива библиотека које се налазе у музејима у Србији, као посебних специјалних библиотека у установама културе. Од посебног значаја за истраживање је анализа следећих неколико параметара: општа доступност фонда музејских библиотека, обим и величина таквих фондова, одређивање нивоа услуга и параметара рада и утврђивање фактора који утичу на целокупну функцију музејских библиотека.

Оснивање и рад музеја одређује, пре свега, *Закон о музејској делашносши* (2021). Према овом закону, мрежу музеја у Србији чине музеји уписани у Евиденцију музеја, који су функционално повезани, примењују јединствене стандарде и доприносе унапређењу музејске делатности. Централна установа ове мреже је Народни музеј Србије као централна републичка организација заштите музејске грађе. Закон утврђује матичне музеје према врсти музејске грађе и особености у вршењу музејске делатности. У Републици Србији утврђено је једанаест матичних музеја чија је дужност да пружају специјализовану стручну помоћ другим музејима у очувању одређене врсте уметничко-историјских дела. Матични музеји су: Народни музеј Србије (за археологију, нумизматику и ликовну уметност), Историјски музеј Србије (за грађу од интереса за историју), Етнографски музеј (за етнологију, културну антропологију и нематеријалну баштину), Музеј науке и технике (за науку, технику и технологију), Музеј примењене уметности (за примењену уметност), Музеј савремене уметности (за савремену уметност), Природњачки музеј (за природњачко наслеђе), Музеј Југославије (за југословенско наслеђе и друштвену историју), Галерија матице српске (за музејску делатност галерија), Музеј на отвореном „Старо село" Сирогојно (за музеје на отвореном и музеје заједница) и Музеј жртава геноцида (за неговање културе сећања на жртве геноцида и холокауста). На територији Аутономне покрајине Војводине матичну делатност за музеје и музејске збирке врши Музеј Војводине у Новом Саду.

Осим утврђивања матичних музеја према врсти музејске грађе, Закон о музејској делатности прописује и утврђивање надлежности музеја према територији. Решење о утврђивању територијално надлежних музеја доноси министар културе и информисања. Тако је, на пример, Народни музеј Топлице надлежан за

4 Републичком заводу за статистику податке о наведеним установама културе доставља Завод за проучавање културног развитка (од 2013. године), док подаци за АП Косово и Метохија нису наведени (од 1999. године).

територију општина Блаце, Житорађа, Куршумлија и за град Прокупље, а Музеј у Приштини (са измештеним седиштем у Београду) надлежан за територију Аутономне покрајине Косово и Метохија (Решење о утврђивању територијално надлежних музеја 2021).

Према подацима Републичког завода за статистику и Завода за проучавање културног развитка из 2020. године, музеји се деле на: музеје комплексног типа (69 музеја) и специјалне музеје, који могу бити: друштвено-историјски (35 музеја), уметнички (31), природњачки (4) и економско-технички (8) (Култура 2021: 24).

Унутар организационе структуре музеја, положај библиотеке је разнолик, зависно од институције и управе. Организациону структуру у већини музеја чине одељења формирана око тематских збирки – најчешће археолошке, етнолошке, историјске, нумизматичке и уметничке, као и помоћне стручне службе попут конзерваторско-рестаураторског одељења, одељења документације, фотолабораторије и сл. Библиотека је углавном третирана као помоћна стручна служба. Унутар организационе структуре музеја положај стручне библиотеке врло је неуједначен. Поједини музеји имају посебна одељења документације и библиотеке, док су у некима библиотека и одељење документације у оквиру исте службе (као на пример Музеј савремене уметности). Некада се библиотека налази у оквиру Сектора општих служби, а има случајева и да је обједињена са одељењем за издавачку делатност (нпр. Музеј Војводине у Новом Саду).

Музејске библиотеке су подељене према регионима којима припадају њихове матичне институције:

1. Севернобачки округ (Градски музеј, Суботица),
2. Средњобанатски округ (Народни музеј, Зрењанин),
3. Севернобанатски округ (Народни музеј, Кикинда),
4. Јужнобанатски округ (Народни музеј, Панчево; Народни музеј, Вршац),
5. Западнобачки округ (Градски музеј; Установа културе Галерија „Милан Коњовић“, Сомбор),
6. Јужнобачки округ (Спомен збирка Павла Бељанског, Музеј Војводине, Галерија ликовне уметности поклон збирка Рајка Мамузића, Позоришни музеј Војводине, Нови Сад),
7. Сремски округ (Завичајни музеј Рума; Музеј Срема, Сремска Митровица),
8. Мачвански округ (Народни музеј, Шабац),
9. Колубарски округ (Народни музеј, Ваљево),
10. Шумадијски округ (Народни музеј, Крагујевац),
11. Поморавски округ (Завичајни музеј, Јагодина; Музеј наивне и маргиналне уметности, Јагодина; Завичајни музеј, Параћин),
12. Борски округ (Музеј рударства и металургије, Бор; Музеј Крајине, Неготин)
13. Зајечарски округ (Народни музеј, Зајечар),
14. Златиборски округ (Музеј на отвореном „Старо село“, Сирогојно, Чајетина; Народни музеј Ужице),
15. Моравички округ (Музеј рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу, Горњи Милановац; Народни музеј, Чачак),

16. Рашки округ (Народни музеј, Краљево; Музеј „Рас“, Нови Пазар),
17. Расински округ (Народни музеј, Крушевац),
18. Нишавски округ (Народни музеј, Ниш),
19. Јабланички округ (Народни музеј, Лесковац),
20. Пчињски округ (Народни музеј Врање, Врање),
21. Град Београд (Природњачки музеј, Музеј Николе Тесле, Музеј савремене уметности, Железнички музеј, Музеј афричке уметности, Историјски музеј Србије, Музеј Југославије, Народни музеј Србије, Музеј примењене уметности, Музеј позоришне уметности, Етнографски музеј, Музеј града Београда, Педагошки музеј, Музеј науке и технике, Музеј жртава геноцида, Војни музеј, Музеј ваздухопловства, „Пошта Србије“).

За процену стања у музејским библиотекама, коришћени су подаци добијени из Одељење за матичне послове, образовање, истраживање и развој библиотечко-информационог система Народне библиотеке Србије. Ово Одељење, између осталих, прикупља податке и о специјалним библиотекама. Анализирани су подаци за 2018. годину, достављени од стране поменутог Одељења, који су дати у форми табела. Табеле обухватају податке прикупљене из 201 специјалне библиотеке, међу којима су 43 музејске библиотеке. Садрже податке о фондовима, инвентарним књигама и каталозима, рачунарској опреми, програмима за рачунарско пословање и функционалностима које подржавају, број и структуру запослених и корисника, као и о коришћењу фондова. Издвојени су и анализирани подаци о 43 музејске библиотеке које су обухваћене.

Монографских публикација, у 43 музејске библиотеке, било је укупно 499.924, што је 11626 по библиотеци. С обзиром на то да је просечан број монографских публикација у преосталим специјалним библиотекама 12754, можемо рећи да овај део фонда музејских библиотека по обиму не заостаје за осталим специјалним библиотекама. О вредности грађе која се чува у музејским библиотекама говори и податак о 2771 примерку старе и ретке књиге. Подаци о броју наслова серијских публикација дати су недовољно јасно и прецизно и указују на различито тумачење библиотека о броју часописа које поседују. Тако се могу видети подаци који указују на број свезака или годишта, а не на број наслова како би требало да буде (поједине библиотеке су навеле цифре од неколико хиљада, па чак и преко 20.000). Потребно је приликом прикупљања података прецизно навести који се подаци траже и отклонити недоумице у вези са тим, да би прикупљени подаци били валидни.

Већина музејских библиотека (њих 38) води инвентарне књиге монографских публикација и инвентарне књиге серијских публикација (30). Инвентарне књиге за остале врсте грађе воде се тек спорадично (картографска грађа – 2 библиотеке, стара и ретка књига – 6, визуелна пројекција – 2, филм и видео снимци – 2, микрофилм – 1 и визуелна грађа – 3 библиотеке). Алфабетски каталог формира 25 библиотека, стручни УДК њих 8, док 13 библиотека формира предметни каталог. Свега 4 библиотеке формирају сва три наведена каталога. С обзиром на то да је алфабетски каталог основни каталог библиотеке, као и да је вођење инвентарних књига законска обавеза (бар једне, најчешће за монографске публикације), изненађује то што

постоји одређени број музејских библиотека, као и осталих специјалних библиотека, које их нису пријавиле.

Подаци о рачунарској опреми музејских библиотека које наводимо односе се на број рачунара које библиотеке поседују, осталу рачунарску опрему, програм за аутоматизацију пословања и његове функционалности (каталогизација, позајмица и инвентарне књиге), као и постојање онлајн јавно доступног каталога (OPAC).

Подаци показују да 43 музејске библиотеке у 2018. години поседују укупно 59 рачунара (7 библиотека нема ни један рачунар, док 36 библиотека има у просеку 1,63 рачунара по библиотеци), 3 лаптопа, 28 штампача, 11 скенера и свега 1 штампач за штампање налепница. Рачунарска опрема ових библиотека је, дакле, врло сиромашна са обзиром на чињеницу да чак 16.28% нема рачунар, док је количина остале опреме још много мања.

Коришћење програма за аутоматизацију пословања пријавило је 28 од 43 музејске библиотеке, односно, 65.15%. Уколико посматрамо стање у осталим специјалним библиотекама, аутоматизацију пословања пријавило је 77 од 158 специјалних библиотека које нису музејске, односно, 48.73%. Дакле, можемо закључити да је стање у музејским библиотекама по питању аутоматизације пословања нешто боље него у осталим специјалним библиотекама. Уколико ове податке упоредимо са стањем из 2003. године, када је свега 23.6% специјалних библиотека радило у „неком од рачунарских програмских пакета" (Милуновић 2005: 214), могли би закључити да је дошло до значајног напретка. Међутим, треба имати у виду да је развој информационих система у тако дугом периоду (2003-2017) огроман, тако да се поменути напредак никако не може сматрати довољним. Ситуација је још неповољнија уколико се анализирају програми који се користе у овим библиотекама.

У музејским библиотекама користе се следећи програми: 7 библиотека користи Нибис, 4 библиотеке користе WINISIS, 3 библиотеке Cobiss, по две библиотеке користе Excel, TNT Bibliotekar+, Pergam и интерни програм, док по једна библиотека користи Бисис, Sziren, Visual FoxPro, Access, BIS војни програм и Delfi. Коришћењем ових програма, 14 библиотека има могућност каталогизације, 11 има могућност позајмице грађе, 21 користи електронске инвентарске књиге, док свега 8 библиотека има OPAC (онлајн јавно доступни каталог). Према попису програма које користе музејске библиотеке, видимо да је већина њих застарела или неадекватна, са ниским перформансама и недостатком основних функционалности.

Музејске библиотеке, према подацима које су доставиле, имају 3211 уписаних корисника, при чему је за 9 библиотека евидентиран податак од 0 (нула) корисника (није јасано да ли те библиотеке нису доставиле податке или немају ни једног уписаног члана). Осим укупног броја уписаних корисника, један део библиотека је доставио и податке о њиховом образовању, док други нису. Укупан број корисника за које је евидентирано њихово образовање износи 1926, тако да ћемо навести процентуалну структуру образовања за овај део корисника: доктори наука 18.95%, магистри 5.29, специјалисти 0.47%, корисници са високошколским образовањем 38%, са вишим 6.07%, са средњим образовањем 13.76% и остали 17.44%.

Према достављеним подацима о коришћењу грађе, током 2018. године монографске публикације коришћене су 12939 пута, а серијске 6694 пута. Наведени податке о коришћењу серијских публикација, међутим, не можемо сматрати поузданим јер се и овде увиђа различито тумачење о броју коришћења часописа (да ли се број коришћења односи на број наслова или свезака часописа). Такође при процени коришћења фондова, потребно је имати у виду и да 12 библиотека (28%) није доставило податке о коришћењу публикација. С обзиром на процентуално велики број библиотека које нису доставиле податке о коришћењу публикација, као и на непоузданост достављених података о коришћењу серијских публикација, није могуће извести закључке о обрту фондова.

Музејске библиотеке запошљавају 50 запослених са пуним радним временом и 10 радника са половином радног времена или мање (око 1.3 запослена по библиотеци). Образовна структура запослених је следећа: 2 магистра наука, 37 запослених са високим, 5 са вишим и 16 са средњим школским образовањем.

ЗАКЉУЧАК

Специфичност музејских специјалних библиотека произилази из чињенице да је њихов рад везан за функционисање матичних организација у чијем саставу се налазе и којима библиотечка делатност није примарна. Неједнак степен развоја библиотека у музејима је њихова важна карактеристика и представља главну потешкоћу приликом детаљније анализе њиховог пословања. Обавеза матичних библиотека је да им пружају стручну помоћ, прате и проучавају стање и услове рада, као и да предлажу мере за унапређење. Да би процене стања у овим, као и осталим библиотекама, биле поуздане, потребно је прикупити тачне и прецизне податке. Стога је важно отклонити све недоумице у погледу тумачења тражених података у анкетама и другим методама прикупљања података о раду. Такође, неопходно је да се ови подаци редовно достављају и да буду потпуни, односно да се дају подаци о свим траженим параметрима. Матичне библиотеке треба да укажу на пропусте у достављању података и смернице за њихово правилно прикупљање.

Према подацима о регистрованим специјалним библиотекама у Србији, утврђено је да се међу њима налази 50 музејских библиотека. Прикупљени подаци о 43 музејске библиотеке који су анализирани у раду, указују да оне располажу богатим фондовима монографских и серијских публикација. Остале врсте публикација су мало заступљене. Број рачунара у овим библиотекама није довољан (најчешће само један), посебно имајући у виду да би у савременим библиотекама било потребно обезбедити рачунаре и за рад корисника. Остала рачунарска опрема је још слабије заступљена (65% библиотека има штампач, а око 25% скенер). Аутоматизација библиотечког пословања је на веома ниском нивоу, будући да већина музејских библиотека има застареле и неадекватне програме за аутоматизацију, или их уопште нема. Најчешће у овим библиотекама ради један библиотекар који обавља све послове.

Музејске библиотеке, као и остале специјалне библиотеке, немају самосталан статус и свој рад организују у складу са захтевима и потребама оснивача. Подједнако је важно подизати свест о важности ових библиотека, како у свом наступу према

оснивачу, тако и према корисницима. Такође, веома је важно да ове библиотеке сарађују међусобно, као и са другим специјалним библиотекама, у циљу задовољавања потреба захтевних корисника у савременом електронском окружењу. У том смислу, посебно је значајан рад Секције музејских библиотекара и књижничара Музејског друштва Србије.

ЛИТЕРАТУРА

Апарац Газивода, Фрук 1985: Татјана Апарац Газивода, Марина Фрук. „Појам знанствене библиотеке у типологији библиотека", *Десета скупштина Савеза друштава библиотекара Југославије*, Загреб, 1985,193.

Van Boxtel 2009: E. van Boxtel, E. „Larger museum libraries in the Netherlands". *Art Libraries Journal,* 34(4), 14-18.

Wateren 1999: Jan van der Wateren. „The Importnance of Museum Libraries", *INSPEL*, br. 33/4, 190-198.

Dana 1910: John Cotton Dana. „The President`s Opening Remarks". *Special libraries,* Vol. 1, 4-5.

Закон о библиотечко-информационој делатности 2011: *Закон о библиотечко-информационој делатности,* Службени гласник РС, бр. 52/2011, https://www.kultura.gov.rs/tekst/43/zakoni-i-uredbe.php [20. 5. 2022.]

Закон о музејској делатности 2021: *Закон о музејској делатности*, Службени гласник РС, бр. 35/2021, 96/2021, https://www.propisi.net/zakon-o-muzejskoj-delatnosti/ [20. 05. 2022.]

Крстић, Настић 2009: Катарина Крстић, Оливера Настић. „Специјалне музејске библиотеке код нас и у свету: историјат и карактеристике библиотека музеја савремених визуелних уметности". *Панчевачко читалиште*, год. 8, бр. 15, 48-51.

Култура 2021: *Култура/Culture 2020*. Београд: Републички завод за статистику.

Lo, But, Trio 2014: Patrick Lo, Kitty But, & Robert Trio. НЕДОСТАЈУ ИМЕНА АУТОРА „Links between libraries and museums: a case study of library-museum collaboration at the Hong Kong Maritime Museum". *JLIS.it: Italian Journal of Library and Information Science*, 5(1), 103-120.

Милуновић 2005: Драгана Милуновић. Спец ијалне библиотеке у Републици Србији". *ИНФОТЕКА*, бр. 6/3, 209-215.

Митрић 2009: Марина Митрић. „Специјалне библиотеке у установама културе – стање и проблеми". *Савремена библиотека,* бр. 26, 41-48.

Митрић 2009а: Марина Митрић. „Специјалне библиотеке у Србији: категоризација и анализа". *ИНФОТЕКА 10*, бр. 1-2, 35-49.

Montignani 1943: John B. Montignani. „The museum library-nucleus of a study collection?". College & Research Libraries, [S.l.], v. 4, n. 4, p. 289-293, <https://crl.acrl.org/index.php/crl/article/view/10025> [02.06.2022.] doi: https://doi.org/10.5860/crl_04_04_289.

Navarette, Mackenzie Owen 2011: Trilce Navarrete, John Mackenzie Owen. „Museum libraries: how digitization can enhance the value of the museum". *Palabra Clave,* 1(1), 9.

Правилник о ближим условима за почетак рада и обављање делатности установа заштите културних добара 1995: *Правилник о ближим условима за почетак рада и обављање делатности установа заштите културних добара*, Службени гласник РС, бр. 21/1995, https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/1995/21/1/reg [25. 5. 2022.]

Решење о утврђивању територијално надлежних музеја 2021: *Решење о утврђивању територијално надлежних музеја,* Службени гласник РС", бр. 102/2021, стр 31.

Станковић 1979: Зорка Станковић. "Улога и значај оснивања Заједнице специјалних библиотека Србије", *Библиотекар,* бр. 1-3, 143-153.

Urban 2014: Richard J. Urban. „Library Influence on museum information work". *Library Trends,* 62(3), 596-612.

Olivera D. NASTIĆ
Gordana M. RUDIĆ

MUSEUM SPECIAL LIBRARIES IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

The subject of this paper is museum special libraries in institutions for the protection of movable cultural property. The state of museum libraries in Serbia and the importance they have in the development of our culture are presented. The changes that took place in their work were analyzed through the analysis of statistical data and through comparisons with special libraries that are part of different types of organizations.

According to the data of the National Library of Serbia, which keeps a register of all libraries in the Republic of Serbia, 50 registered museum libraries have been identified, their work has been analyzed and the state and possibilities of development have been presented. Since special libraries function within the organization of which they are a part, they organize their work following the needs of the founders. On the other hand, they carry out their basic library and information activities following legal norms, and rules of the profession, as well as through cooperation with related libraries. The review and analysis of the work of museum special libraries aims to highlight their needs, examine the possibilities for overcoming certain problems and improve activities in conditions comparable to related libraries that have the same or similar status within the organization in which they are located.

Key words: museum libraries, museums, libraries, statistics.

Рад је предат 6. јуна 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 339.92(497.1:73)"1947/1951"
338.23:336(497.1:73)"1947/1951"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-34185

Прегледни рад

*Емилија З. ЦВЕТКОВИЋ**
Институт економских наука, Београд

„ДВА ПЛАНА И ДВА МАРШАЛА" У СВЕТЛУ ЈУГОСЛОВЕНСКО-АМЕРИЧКИХ ОДНОСА (1947–1951)**

Апстракт: Циљ овог рада јесте да анализира југословенски однос према програму економског опоравка европских земаља који је понео име америчког државног секретара Џорџа Маршала, али истовремено својеврсној америчкој политичкој агенди у раној фази Хладног рата. Прокламовање Маршаловог плана, коинцидирало је са периодом отпочињања Првог петогодишњег плана привредног развитка Југославије, односно временом изразитих потреба за економском помоћи из иностранства. На позицију Југославије, смештене „између два Плана", као и на ток југословенско-америчких односа током посматраног раздобља од 1947. до 1951. године, битно се одразио раскол маршала Тита и Стаљина. Удаљавање од блиских политичких, економских и идеолошких савезника утицало је на промену југословенске спољне политике тражења простора у хладноратовском свету. Узимајући у обзир широк дијапазон објављених и необјављених, како југословенских, тако и америчких извора, а расветљавањем карактеристика југословенског привредног система у овом раду ће се пратити нераскидиве везе између потреба економије и диктата спољне политике.

Кључне речи: Маршалов план, Први петогодишњи план, југословенско-амерички односи, Хладни рат, самоуправљање, економска помоћ.

На Харварду је 5. јуна 1947. године био одржан историјски говор Џорџа Маршала, који је указивао на алармантну привредну ситуацију у којој се налазио европски континент по окончању Другог светског рата. Маршал је нагласио неопходност сарадње европских држава, али је оставио простора за деловање Сједињених Америчких Држава као потенцијалног дародавца додатне економске помоћи. Иза филантропских израза о помоћи европским државама, свакако су се налазили политички мотиви који су одражавали политичку реалност са почетка Хладног рата и блоковске поделе света, а у границама које су исцртавале Сједињене Америчке Државе и Совјетски Савез. Међутим, План европске обнове или Маршалов план, имао је снажну потпору у стању америчке привреде у послератном раздобљу. У таквим околностима је тло разорене Европе представљало сигуран простор за извоз америчких производа, чиме би се могла спречити потенцијална економска криза

* Истраживач сарадник, emilija.cvetkovic@ien.bg.ac.rs

** Истраживање је финансирано од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

која би наступити по окончању рата (Eichengreen 2008: 41). Већ наредне, 1948. године Конгрес је одобрио економску помоћ, која је до 1952. године износила преко 12 милијарди тадашњих америчких долара (Steil 2018, Wood 1986).

Други маршал, Јосип Броз Тито, звање је стекао за време ратних сукоба, а након званичног комунистичког преузимања власти, у новој југословенској држави био је започет процес коренитог трансформисања државе и друштва. Првобитни „план" маршала заснивао се на праћењу утабане стазе којима се кретао Совјетски Савез при уобличавању политичког, економског, културног и образовног система. Елементи организационе структуре и први законски оквири Петогодишњег плана били су постављени већ Уставом из 1946. године, када су чланови Савезне планске комисије, као тела од круцијалне важности за реализацију Плана, постали чланови владе (Ракоњац 2016: 161). Тако је опстанак планске привреде постао један од најзначајнијих државних задатака. Првим петогодишњим планом из 1947. године у Југославији је стављен фокус на индустријализацију, чиме би се поставили основи бржег привредног раста и превазишле карактеристике заостале наслеђене државе са доминантним пољопривредним сектором. Један од примарних задатака Плана било је надвладавање регионалних економских разлика и усаглашавање животног стандарда свих становника мултинационалне државе (Чалић 2013, Gligorov 2017).

Анализа југословенско-америчких односа у стогодишњем периоду од 1917-2007. године коју је извршио Слободан Г. Марковић, указује на то да је чак 85% посматраног интервала било време пријатељских или блиских односа (Marković 2019: 21-22). Период почетка Хладног рата и потребе да земље „одаберу стране", у сукобу две најмоћније светске силе који је био известан током више међународних криза, затекао је некадашње ратне савезнике, Југославију и САД на позицијама два супротстављена табора (Петковић 1992: 72).[1] Ипак, у позадини политичких трвења, чак и на плану југословенско-америчких односа могле су се пратити манифестације међународне послератне солидарности. Тако је до 1947. године у Југославију посредством међународне организације UNRRA[2], а уз доминантно америчко учешће, стизала велика количина економске помоћи (Adamović- Lempi i dr. 1990: 27-28). У околностима укидања помоћи UNRRA-е и објављивања новог америчког програма Маршаловог плана, реализација југословенског Петогодишњег плана, у условима све напетијих међународних односа, представљала је прави изазов.

ПЛАН ЕВРОПСКЕ ОБНОВЕ И ЈУГОСЛАВИЈА: ИЗМЕЂУ ИДЕОЛОГИЈЕ И РЕАЛНОСТИ

Убрзо по америчком одобравању помоћи Грчкој и Турској, говор америчког секретара Џорџа Маршала бурно је одјекнуо у Западној Европи, где је идеја о економском опоравку девастираних земаља, уз потенцијалну подршку САД, деловала

1 Послератна територијална питања Трста, Корушке, југословенске помоћи комунистичким борцима у грађанском рату у Грчкој, суђења Дражи Михаиловићу и на крају обарање америчких авиона који су прелетали југословенску територију, чинили су период од 1945 до 1947. године раздобљем изузетно заоштрених односа две земље

2 United Nations Relief and Rehabilitation Administration

веома привлачно. Према оценама југословенског амбасадора у Вашингтону, Саве Косановића, Маршалов говор је био дефинисан као „нејасан и недоречен", али је његов први утисак био да, за разлику од Труманове доктрине, он није имао војни и идеолошки карактер, већ је представљао оквире колективног плана европске обнове.[3] Југословенска јавност до половине јуна 1947. године није била обавештена о Маршаловом говору, већ се он само спомињао кроз причу о састанку европских лидера у Паризу (*Политика* 18. 6. 1947: 2). Влада ФНРЈ је, упркос оскудним информацијама о начину опоравка Европе које су изнете у Маршаловом говору, на почетку показала знатно интересовање за идеју која је подразумевала сарадњу европских држава, а која би и Југославију укључила у програм пружања помоћи (Popović-Vasiljević 1986: 25). Од говора до првих корака у реализацији Маршаловог програма није протекло много времена, те је већ 17. јуна 1947. године у Паризу дошло до састанка европских лидера Жоржа Бидоа са француске и Ернеста Бевина са британске стране. Убрзо је на саветовању било договорено да треба позвати и представнике СССР-а, те се Вјачеслав Молотов, као совјетски представник придружио европским колегама.[4] Боравак Вјачеслава Молотова у Паризу завршио се почетком јула, када је услед недостатка сагласности са британском и француском страном, а у складу са инструкцијама из Москве, напустио саветовање. Сава Косановић је у време Молотовљевог одласка у Париз саветовао југословенску страну да би требало бити опрезан, те да би отворено критиковање Маршалове идеје било погрешно, као и квалификовање америчке политике као империјалистичке.[5]

Следећа етапа заједничких договора о реализацији Маршаловог плана било је организовање једног општег састанка, заказаног за 12. јул 1947. године. На састанак у француској престоници били су позвани представници 22 европске државе, како би се усвојио јединствен предлог о обнови Европе. Ослушкујући глас Москве, једна по једна земља Источног блока одустајала је од учешћа на Париској конференцији (Tripković 1990: 67). Француски амбасадор у Београду је у име француске и британске владе доставио југословенском министру иностраних послова, Станоју Симићу, позив за учешће на Париској конференцији европских земаља са предвиђеним роком за доношење одлуке до 10. јула 1947. године. У периоду формирања југословенског става мишљење Совјетског Савеза било је од великог значаја. О томе речито сведочи чињеница да је југословенски амбасадор у Лондону, Љубо Леонтић представнику совјетске обавештајне службе нагласио како је сигурно да Југославија поводом учешћа на саветовању о Маршаловом плану неће дејствовати без претходног консултовања са СССР-ом.[6] Одражавајући генерални став југословенског руководства и Милован Ђилас је био против учешћа Југославије на париском састанку. Он је био и против тога да Југославија учествује у даљим преговорима,

3 Arhiv Jugoslavije (AJ), 83, F-7-117, Izveštaj povodom general Marshallovog govora na Harvardu, 30. jun 1947.

4 Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (dalje DAMSP), Politička arhiva (PA), SAD, 1947, F-7, dosije 13, pov. br. 411407, Telegram Ljuba Leontića, br. 223, 21. jun 1947.

5 DAMSP, PA, SAD, 1947, F-7, dosije 13, pov. br. 411282, Telegram Save Kosanovića, br. 1008, 19. jun 1947.

6 DAMSP, PA, SAD, 1947, F-7, dosije 14, pov. br.411884, Izveštaj Ljuba Leontića iz Londona Ministarstvu inostranih poslova FNRJ, 27. 06. 1947.

па макар главни мотив такве одлуке био да се састанак искористи као „трибина против америчког империјализма као поробљивача Европе“, о чему је обавестио и Молотова приликом службене посете (Đilas 1991: 108). Рок за одговор на предлог о учешћу се ближио, а 8. јула 1947. године стигао је телеграм совјетске владе који је сугерисао да југословенска влада ипак не би требало пошаље своје представнике у Париз. Наредног дана је министар иностраних послова Станоје Симић уручио званичан југословенски одговор британском амбасадору у Београду.[7]

Без Југославије и осталих земаља Источног блока, а према унапред одређеном датуму била је одржана конференција у Паризу на којој се детаљније расправљало о реализацији Маршаловог плана. На њој је било присутно 48 представника 16 европских нација које су се одазвале позиву, док је девет земаља Источног блока званично одбило даљу сарадњу по наведеном питању.[8] У југословенској *Политици* било је присутно запажање да су на конференцију дошле „неутралне и бивше непријатељске земље“, као и да је на њој била заступљена „сужена Европа“, док су „савезничке, демократске земље“ као кључне, изостале (*Политика* 14. 7. 1947: 2). Југославија се јулском нотом, у складу са својом просовјетском политиком, удаљила од даљих разговора поводом уобличавања програма економске помоћи. Међутим, југословенско повлачење из преговора о Маршаловом плану било је и последица, у датом тренутку, нарушених југословенско-америчких односа о чему је сведочила и изјава Саве Косановића из августа 1947. године (више у: Цветковић 2019: 69-87).[9]

Реалне економске потребе нису се увек постављале као главни критеријум држава за доношење одлуке о учешћу о Плану европске обнове. Политичке елите у овим земљама су најпре процењивале да ли би учешће у Маршаловом програму било у складу са њиховим позицијама у хладноратовским околностима. Југословенски случај је представљао једну такву епизоду. Промовисањем Првог петогодишњег плана у априлу 1947. године социјализам је био званично уведен у Југославију (Ognjenović-Jozelić 2016: 12). Задаци Плана били су амбициозно постављени, а акценат нове економске политике био је првенствено на развоју тешке индустрије,

7 Аргументација негативног југословенског одговора на позив за учешће на париском састанку заснивала се на три тачке. Прва тачка је приказивала југословенско незадовољство тиме што су, према њиховом схватању, земље које су највише страдале у рату биле искључене из главних преговора, док су ставови Француске и Велике Британије преовладавали. Другом тачком осликано је оно расположење југословенске стране које је било доминантно и у виђењу Труманове доктрине. Радило се, наиме, о томе да је југословенска страна перципирала политику западних земаља као дезавуишућу по политичку и економску независност појединих земаља. Трећи аргумент односио се на југословенско негодовање поводом плана који би укључивао обнову Немачке (Popović-Vasiljević 1986: 42-43).

8 Међу земљама које су прихватиле учешће у Маршаловом плану биле су: Велика Британија, Француска, Данска, Аустрија, Грчка, Португал, Исланд, Ирска, Италија, Луксембург, Белгија, Холандија, Норвешка, Швајцарска, Шведска и Турска.

9 Сава Косановић је у овој својој изјави првенствено реферисао на период који је обележио дефицит у храни за југословенско становништво, а који је трајао од марта до јула 1947. године. Он се поклапао са периодом када је делатност UNRRA-е била знатно смањена, због чега је наставак помоћи Југославији била преко потребна, а улога америчке стране кључна у одлуци о евентуалном продужењу програма пресудна. Југословенски скептицизам је, према Косановићевим речима, проистицао управо из чињенице да је америчка економска помоћ изостала у том специфичном периоду, због чега је бројно југословенско становништво било доведено на ивицу егзистенције.

максималном искоришћавању и преради расположивих сировина, као и унапређењу индустрије за производњу капиталне опреме. Развој тешке индустрије требало је да постави основе јачања одбрамбене снаге земље, што је такође био један од прокламованих задатака Првог петогодишњег плана.[10] Наслеђена аграрна структура земље захтевала је финансијску помоћ и стручне кадрове за реализацију амбициозно постављених циљева Петогодишњег плана. При томе је, како је то истакао Милован Ђилас, „најприродније и најлогичније било да се окренемо Совјетском Савезу" (Đilas 1991: 84).

Сарадња Југославије са Совјетским Савезом, чак и у времену начелно добрих економских веза, ипак није почивала на сасвим чврстим основама. О томе је сведочио и ток совјетско-југословенских преговора о оснивању мешовитих друштава као облика економске сарадње. Ови преговори су били вођени током 1946-1947. године, када је Тито сматрао да кредити из Сједињених Америчких Држава не би били прихватљиви јер су подразумевали захтеве за политичким уступцима. Због тога је тадашњи Титов став био да би за унапређење индустријских потенцијала Југославије сарадња са Совјетским Савезом кроз разна мешовита друштва била најпријемчивија (Нинковић 2015: 135.).[11] У време када је Југославија у процесу изградње и опоравка земље могла да се ослони на ратне репарације, као и на испоруке UNRRA-е и UNICEF-а, а да при томе има веома развијене односе са земљама Источног блока, економска помоћ Запада, као јасно дефинисане противничке хладноратовске стране, није представљала нужност (Gnjatović 1985: 80-81).[12] Међутим, постоје индиције да економска сарадња са Западом у наведеном периоду није била сасвим искључена.

Одмах по прокламовању Петогодишњег плана, Сава Косановић је добио извештај министарства спољне трговине у коме се наводило како би амерички капитал, опрема, технологија, машине и сарадња на многим нивоима могли имати знатну улогу при превазилажењу проблема изградње земље.[13] Он је сугерисао да се ослонац на америчку помоћ у изградњи, ни у јеку начелно хармоничних односа са Совјетским Савезом, није занемаривао. Сам Едвард Кардељ је још у јуну 1947. године указао на специфичност југословенског планског система, у односу на онај који је стваран у Совјетском Савезу и зато истицао да је за Југославију од пресудне важности било отварање ка страним тржиштима. Он је том приликом изнео критику владе која је потенцирала трговину посебно оријентисану ка земљама Источног блока и монополистичку тенденцију министарства спољне трговине које је својом строгом централизованом политиком онемогућавало трговинске активности

10 AJ, Fond Privrednog saveta FNRJ 40, F-46-125, Tri godine borbe za petogodišnji plan.

11 Од осам планираних мешовитих предузећа током 1947. године основана су само два: ЈУСТА-ваздухопловно предузеће и ЈУСПАД-друштво за пловидбу Дунавом.

12 Југославија је на име репарација након Другог светског рата од Немачке, Италије, Аустрије и Мађарске (до 1949. године) у периоду од 1947-1965. године примила 368 милиона долара у виду новца, односно девиза или техничке помоћи у виду машина или целих постројења за црну и обојену металургију, хемијску и металопрерађивачку индустрију, чиме су у великој мери биле заслужне за југословенску индустријализацију.

13 DAMSP, PA, SAD, 1947, F-8, dosije 12, pov. br. 427379, Izveštaj MIP-a upućen Savi Kosanoviću, 21. april 1947.

заинтересованих предузећа (Zečević, Lekić 1995: 216-217). Специфичност југословенског система и економске политике приметио је и амерички амбасадор Џон Кабот, који је још током 1947. године, у атмосфери нарушених југословенско-америчких односа, запазио да разлике које постоје између југословенског и совјетског режима могу имати знатне последице и у том вакуму између њих увидео простора за америчко деловање (Lis 2003: 65). У свом извештају од јула 1947. године он је изнео тезу да међу југословенском политичком елитом постоје подељена мишљења по питању економске сарадње са САД и издвојио групу политичара која је сматрала да би генерално побољшање односа са САД довело до стварања нових тржишта за југословенску робу и до преко потребних девиза којима би се омогућила куповина материјала, машина и потрошне робе. Увидевши економске потешкоће са којима се Југославија суочавала у том периоду, сматрао је да је остварење првобитно замишљеног Петогодишњег плана било доведено у питање.[14]

Иза званичног става који је југословенска страна заступала поводом учешћа у Маршаловом плану, назирале су се назнаке тежње за остваривањем интензивнијих трговинских веза са земљама Запада. Америчку стратегију подстицања бољих југословенско-америчких односа, коју је амбасадор Кабот започео, наставио је нови амерички амбасадор Кавендиш Кенон. Током разговора југословенског помоћника министра спољних послова Владимира Велебита и Кенона крајем 1947. године, обе стране су се усагласиле да би волеле да унапреде трговинску размену, „на бази потпуне једнакости".[15] У новембру 1947. године Станоје Симић, амбасадор Косановић и заменик министра иностраних послова др Алеш Беблер, су се у Вашингтону, у разговору са секретаром Маршалом дотакли и питања побољшања југословенско-америчке трговинске размене. Из америчке перспективе упркос позицији Станоја Симића, између осталог и некадашњег југословенског амбасадора у САД, ауторитет Алеша Беблера, као члана Централног комитета Комунистичке партије Југославије, у оквирима југословенског политичког врха био је у том тренутку много већи, а самим тим и значај његових предлога (Животић 2012: 239-240).[16] Управо је Беблер показао интересовање за питање да ли би Југославији у оквиру Маршаловог плана била дата могућност да унапреди трговину са САД и земљама Западне Европе, на шта је секретар Маршал одговорио да би План омогућио најслободнију трговинску размену.[17] Југословенска јавност није била обавештавана о овом активнијем југословенском разматрању погодности и карактеристика Програма европског опоравка. Са друге стране, југословенски амбасадор у Риму, Младен Ивековић је извештавао како је италијанска штампа

14 Foreign Relations of the United States (FRUS), 1947, vol. IV, Eastern Europe; The Soviet Union, 565, The Chargé Yugoslavia (Cabot) to the Secretary of State, July 7, 1947.

15 DAMSP, PA, SAD, 1947, F-5, dosije 16, pov. br. 424680, 27. novembar 1947.

16 Са почетком првих конфронтација на разини југословенско-совјетских односа у лето 1947. године, југословенски партијски врх почео је све више да зазире од министра спољних послова Станоја Симића, имајући у виду његову просовјетску оријентацију која је датирала још из времена његовог дипломатског службовања у СССР-у. Заоштравање односа некадашњих савезника условило је Симићеву смену, те је на његово место у августу 1948. године дошао Едвард Кардељ.

17 FRUS, 1947, vol. IV, Eastern Europe; The Soviet Union, 582, Memorandum of Conversation, by the Secretary of State, November 13, 1947

била информисана о интересовањима Станоја Симића, али и чехословачког министра иностраних послова Јана Масарика о циљевима америчке помоћи. Њихово тумачење било је да би такав поступак требало тумачити као „жељу двеју земаља да приволе САД да прошире помоћ и преко гвоздене завесе".[18] Овај податак се чини врло интересантним када се има на уму да је управо Станоје Симић био аутор ноте којом је Југославија категорички одбила учешће у Маршаловом плану, само неколико месеци пре овог догађаја.

Тито је југословенски став поводом одбијања учешћа на конференцији у Паризу образлагао мишљењем о неискрености америчке понуде о несебичној економској помоћи, као и да у конкретном југословенском случају вођења активне политике за извршавање Петогодишњег плана таква помоћ не би могла бити од користи (Popović-Vasiljević 1986: 109). Реални економски аргументи у датом тренутку привредног развоја указивали су на то да би економска помоћ кроз Маршалов план за Југославију била веома пожељна. Међутим, загледаност у узор који је за Југославију у том периоду представљао СССР, условила је, како је то Тврtко Јаковина уочио, ситуацију у којој су идеолошким и политичким мотивима инспирисане одлуке односиле превагу и замагљивале реалну слику економског стања (Jakovina 2003: 104-105).

ИСКУШЕЊА ПРВОГ ПЕТОГОДИШЊЕГ ПЛАНА, МАРШАЛОВ ПЛАН И САМОУПРАВЉАЊЕ

Стаљинове критике на рачун југословенског руководства и читавог система кулминирале су на седници Информационог бироа у јуну 1948. године (Pirjevec 2013: 398-399). У контексту Хладног рата, Резолуција и Титово „не" Стаљину, одиграли су се у приближно истом периоду као и комунистичко преузимање власти у Чехословачкој и Берлинска криза, што је доприносило рушењу илузије о савршено кохерентном систему Источног блока. Америчка реакција на Титов поступак одразила се у обазривијем приступању при анализи будућих југословенско-совјетских односа, али суштинском подржавању Титовог поступка. Ипак, чињеница да се радило о комунистичкој земљи будила је сумњичавост у америчком постављању према Југославији, док се о „преласку Југославије на Запад" свакако није могло говорити (Mugoša 1983: 65). Поред политичке, раскол Тита и Стаљина имао је своју економску страну, нарочито када се имају на уму југословенске потребе за извршавањем Петогодишњег плана и улога Совјетског Савеза у том подухвату.

Главно питање југословенске привреде након удаљавања од земаља „социјалистичког лагера" било је како испунити Петогодишњи план? Суочени са оптужбама да су поставили преамбициозни План који не би могао издржати без помоћи СССР-а и земаља Источног блока са једне, као и притужбама да „граде социјализам на америчким доларима на основу Маршаловог плана" са друге стране, југословенски руководиоци настојали су да нагласе значај коришћења „сопствених снага"

18 DAMSP, PA, SAD, 1947, F-7, dosije 19, pov. br. 423402, Izveštaj ambasade u Rimu, 18. novembar 1947.

у реализацији привредног плана (*Политика*, 27. 7. 1948: 5-9). При расправи о буџету за 1949. годину, Тито је похвалио велике успехе Плана, нагласивши да је његов најдрагоценији допринос било стечено искуство које ће бити од велике важности за његову реализацију у будућности. У контексту говора о Петогодишњем плану, Тито се осврнуо и на делатност СССР-а и његових сателита, при чему је истакао да су „разне измишљотине и клевете појачане конкретним економским притиском и грубим кршењем уговора и обавеза преузетим са стране савезничких и пријатељских земаља" (*Политика*, 29. 12. 1948: 1-3). Упркос генерално оптимистичном ставу о даљем извршавању Плана, и поред наведених потешкоћа, на основу Титових говора и америчка страна је била обавештена о извесним економским проблемима у Југославији.

Из америчке перспективе, погоршавање југословенских односа са Совјетским Савезом и његовим сателитима не би угрозило југословенску економију, али би је свакако приморало да се окрене земљама изван Источног блока (Pavlović 2009: 63-70). Значајна промена која је била изазвана расколом Тита и Стаљина 1948. године, огледала се и кроз југословенске трговинске односа. Трговинска размена Југославије са СССР-ом је крајем 1948. године смањена за 1/8, али је била приметна тенденција све већег окретања западним трговинским партнерима попут Велике Британије и Швајцарске са којима су исте године потписани уговори.[19] Југословенски извоз у САД био је скромног обима, али се са 0,1% 1947. године повећао на 2,6% 1948. године и наставио тенденцију раста и даље (Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu 1953: 14). У југословенском увозу из САД најзаступљенији су били памук, нафта, разна техничка уља, гуме, машине и њихови делови (Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu 1953: 287-289, 430-435). Увоз из САД био усмерен ка елементима који су били од највећег значаја за успешну реализацију југословенског Петогодишњег плана, због чега је било веома важно да, у условима када су у САД-у биле уведене рестриктивне мере извоза у земље Источног блока и све које нису биле део програма Маршалове помоћи, добије што више извозних дозвола.[20]

Док је опстанак плана привредног развитка још увек представљао најзначајнији задатак југословенске економске политике, интересовање за ток Маршаловог плана је још увек било актуелно. Упркос политичком удаљавању Југославије и Совјетског Савеза, перцепција Маршаловог плана, или бар она која се желела приказати југословенској јавности, остала је истоветна као и совјетска. Југословенски Институт за међународну политику и привреду је у мају 1948. године израдио студију посвећену Маршаловом плану у којој је он био представљен као амерички покушај исцртавања блоковских подела и властитог економског опоравка кроз подстицање приватног капитала, а наштрб више милиона људи који су гладовали у Европи.[21] Такође, крајем октобра 1948. године, био је објављен превод текстова о

19 AJ, Komisija za vanredni uvoz FNRJ 127, F-2-2, Hronologija odstupanja Jugoslavije od Kremlja ka Zapadu, 27. novembar 1950

20 DAMSP, PA, SAD, 1948, F-9, dosije 11, pov. br.423300, Aid-memoire-o produbljivanju trgovinskih odnosa sa SAD.

21 AJ, Predsedništvo vlade FNRJ 50, F-43-96, Maršalov plan, opšti referat, 3. maj 1948.

Маршаловом плану, совјетског економисте Лава Абрамовича Леонтјева, који су излазили у недељнику *Ново време*, у виду брошуре под називом *Маршалов план у светлу стварности*. Према овом тексту, један од главних проблема Маршаловог плана била је чињеница да њиме нису биле обухваћене „многе земље и народи који су се борили против фашизма, Пољска, Чехословачка, Југославија" (Leontjev 1948: 6). Поменута брошура наглашавала је изразито негативан карактер Маршаловог плана, док је као његов примарни циљ истицала америчку потребу за контролисањем западноевропских економија, уз истовремено обезбеђивање сигурних тржишта за пласман америчке робе. Критике Маршаловог плана током 1948. године биле су својствене и југословенским државницима. Едвард Кардељ је у чланку у *Политици* Маршалов план представио као средство америчке „империјалистичке" политике које је довело до глади, сиромаштва и аграрне кризе у Европи, дакле на исти начин као и претходне 1947. године (Ceh 2001: 51). У међународним иступањима био је задржан исти став који је предочавао Кардељ. Тако је Лео Матес, југословенски делегат у Организацији уједињених нација, изнео тезу о Маршаловом плану као елементу америчке „експанзионистичке политике", док је на питање да ли се Југославија „каје" због своје одлуке да не учествује у програму европске обнове изјавио да Југославија никада не би „ставила главу у тај јарам убрзо пошто смо сломили јарам који нас је притискивао" (*Политика* 11. 11. 1948: 2).

Док је југословенска пропаганда активно доприносила формирању негативне представе Маршаловог плана, једна незапажена епизода сведочила је о побољшању југословенско-америчких трговинских односа, али и о југословенском поимању Маршаловог плана. Наиме, у јулу 1948. године бивши калифорнијски гувернер Кулберт Олсон био је у посети Југославији, а упркос бројним обавезама, сам Тито је показао велико интересовање за сусрет са њим. У контексту актуелног сукоба са Совјетским Савезом, Тито је још једном нагласио исправност југословенског пута упркос совјетским оптужбама. Амерички извештај о наведеном састанку указивао је на промену Титовог држања при чему је показивао знатно интересовање за питање Маршаловог плана, кога је гувернер Олсон представио као идеју лишену политичких мотива, инспирисану искључиво жељом за стабилизацијом светског економског поретка. Док је након наведеног састанка Тито дозволио Олсону да америчке медије обавести о току састанка и виђењима југословенског државника, југословенска јавност није била обавештена о доласку гувернера нити о поменутом сусрету чији је значај био несумњив (*The New York Times*, July 26, 1948: 5).[22]

Удаљавање од некадашњих савезника након 1948. године, представљало је импулс за скуп промена које су се одвијале не само на нивоу спољне политике, већ и у политичкој, економској и друштвеној стварности Југославије. За анализирану тему, од нарочитог је значаја била постепена децентрализација, нарочито доминантна у сфери економије, где се у складу са трагањем за особеним путем почео кристалисати систем самоуправљања. Док је систем планске економије, за креаторе правца југословенске привреде био лакши задатак, с обзиром на постојећу совјетску праксу која је могла послужити као узор, осмишљавање самоуправног система био је

22 FRUS, 1948, vol. IV, Eastern Europe; The Soviet Union, 718, The Chargé in Yugoslavia (Reams) to the Secretary of State, July 26, 1948

знатно комплексији посао када се има на уму да ниједна земља до тада није имала систем који би могао послужити као модел (Damachi 1982: 27). О новом привредном систему се промишљало веома рано. Већ 1949. године почело се размишљати у правцу давања све већих права радницима, док је законом из јуна 1950. године било предвиђено увођење радничких савета (Horvat 1970: 14). Након продирања у сфере политичког, привредног, друштвеног, културног и образовног система, идеја самоуправљања требало је да, како је Душан Биланџић навео, „југословенску заједницу што више отвори према свијету", али уз ограду да би такво отварање морало бити постепено, како се не би угрозиле тековине индустријализације на којој је почивао југословенски привредни развитак (Bilandžić-Tonković 1974: 27).

Развијајући се као концепт који је почивао на изворним идејама Маркса и Енгелса, југословенски самоуправни систем постепено се трансформисао, у складу са потребама укључивања у токове међународне економије. У том процесу он се показао отвореним према искуствима других земаља, чак и оних са системом заснованим на другачијим основама. Светозар Вукмановић Темпо је почетком 1951. године посетио Сједињене Америчке Државе са циљем посете америчким предузећима и проучавања основа функционисања тамошње тржишне привреде (Tempo 1971: 156-163). Темпов долазак у САД поклапао се са периодом када је нови самоуправни систем још увек био у процесу изградње, те су искуства успешних примера била веома важна. Међутим, разговор који је, након Темпове „америчке епизоде", био вођен између њега и Бориса Кидрича, одавао је утисак постојања страха да би могло доћи до недопустивог „повратка на капитализам" (Sirc 1979: 16). Опрезност при имплементирању искустава Запада у управљању економским системом Југославије била је неопходна, нарочито у времену када се самоуправни систем тек конституисао на новим темељима и са намером да постане нека врста алтернативе централизованој планској привреди у Источном блоку.

АМЕРИЧКА ЕКОНОМСКА ПОМОЋ ЈУГОСЛАВИЈИ

Упркос увођењу самоуправљања, План је и даље требало остварити. Изразите потешкоће у његовој реализацији дошле су до изражаја 1949. године, када је проценат успешности износио само 60% (Zečević, Lekić 1995: 607). Тада су југословенски званичници констатовали проблем недостатка стручњака и радне снаге, али и брзе индустријализације праћене нарушеном пољопривредном производњом, која је узроковала проблеме снабдевања све бројнијег градског становништва. Највећи проблем огледао се у економској блокади Совјетског Савеза и других земаља Источног блока, због чега је снабдевање радном снагом, машинама, саобраћајним средствима и другом потребном механизацијом потребном за извршавање Плана постало веома проблематично.[23] Југословенски стручњаци су у таквим околностима 1950. године увидели неодрживост Плана у првобитно замишљеним оквирима, због чега се јавила потреба његове ревизије и фокуса на „кључне капиталне објекте".[24]

23 AJ, 40, F-46-125, Tri godine borbe za petogodišnji plan

24 AJ, 40, F-46-125, Boris Kidrič- O tekućim zadacima naše privrede

Највећа пажња била је посвећена хидроелектранама, рудницима угља, модернизацији железара, као и експлоатацији нафте.

Почевши од 1949. године и незавидне ситуације у којој се налазила југословенска привреда, водила се интензивна дипломатска активност југословенских представника у САД, како би се што брже и лакше створили предуслови за одобравање зајмова. Најважнију личност за вођење преговора у САД представљао је поменути амбасадор Сава Косановић. Током бројних сусрета 1949. године, Косановић је говорио са новим америчким државним секретаром Дином Ачесоном, његовим помоћником Дином Раском, америчким банкарима и финансијерима, а све са циљем стицања олакшица за добијање зајмова за Југославију. Први амерички кредит Југославији након Резолуције Информбироа одобрила је Експорт-Импорт банка, уско повезана са Стејт департментом, у септембру 1949. године у износу од 20 милиона долара. Поред симболичног политичког значаја, такав доларски кредит подразумевао је девизе које су првенствено биле намењене Југославији како би са САД обавила трговинску трансакцију и набавила рударску опрему за ископавање обојених метала.[25] До краја 1951. године, Експорт-Импорт банка одобрила је Југославији још два зајма, што је представљало укупно 55 милиона долара (Adamović-Lempi i dr. 1990: 101).

Војни притисак Совјетског Савеза на Југославију током 1949. године, утицао је на уобличавање америчке потребе за помагањем југословенском режиму како би успешно одолео притиску. У мемоарима Алеша Беблера, било је истакнуто да смо „Ми, Југословени, постали популарни у Америци тада када смо постали озбиљни Стаљинови противници" (Bebler 1982: 259). Нова америчка политика према Југославији огледала се кроз зајмове и подстицање трговине кроз релаксацију извозних дозвола, строго примењиваних према осталим земљама Источног блока. Тако је, усвајањем одлуке америчког Савета за националну безбедност NSC 18/2, у фебруару 1949. године, одобравање већег броја извозних дозвола Југославији и подржавање Титовог режима постало питање америчких националних интереса (Ceh 2001: 98). Утицај и залагање Дина Ачесона било је пресудно у оквиру политике либерализације америчких дозвола за Југославију. Извозне дозволе су се односиле на опреме за челичане које су биле од великог значаја за развој југословенске индустрије.[26] Важно је истаћи да је на америчке напоре поводом побољшања економских односа, Југославија одговорила затварањем своје границе према Грчкој 1949. године и обустављањем даље интервенције на том простору. Наведени Титов поступак показао се веома мудрим, имајући у виду да је након тога уследило одобравање низа кредита, првенствено са америчке и британске стране, као и повољних трговинских споразума са другим земљама Западне Европе (Tripković 1999: 37-38).

25 AJ, 83, F-7-737, Report on Export-Import Bank of Washington, September 8, 1949.

26 Одлука о доношењу извозне дозволе за опрему за челичану изазивала је велике полемике у дебатама у Конгресу. Сврха рестрикција у извозу одређених производа из САД али и „маршализованих земаља" била је ограничавање војног потенцијала Источног блока. У том смислу се и опрема за челичану сматрала потенцијалним доприносом војној индустрији, а у оквиру сумњичаве америчке политике према Југославији није било до краја јасно да ли би унапређење војних потенцијала Југославије био допринос целокупном Источном блоку на челу са СССР-ом, FRUS, 1949, vol. V, Eastern Europe; The Soviet Union, 556, The Secretary of State to the Secretary of Defense(Johnson), August 4, 1949.

Југославија је, као пуноправна чланица и једна од оснивачица бретонвудског система, имала задатак да испуњава своје обавезе у виду достављања предвиђене новчане квоте и одржавања паритета валуте, након чега је могла аплицирати за зајмове у Међународном монетарном фонду и Међународној банци за обнову и развој.[27] Након економске блокаде Југославије од стране источноевропских земаља, развила се потреба за продором на иностранa тржиштa и интезивнијом сарадњом са међународним институцијама, у којима је амерички утицај био од пресудног значаја. Предуслов за обављање међународних трансакција био је утврђивање паритета валута, због чега је ММФ до 1951. године Југославији доделио износ од 9 милиона долара (Алексић 2019: 126). Односи са Међународном банком за обнову и развој у раном послератном периоду били су веома комплексни, нарочито ако се има у виду да су кредити Банке били резервисани за финансирање инвестиционих пројеката земаља Западне Европе, односно чланица Маршаловог плана. Представници Међународне банке су настојали да укажу да одлуке о додели кредита не треба доводити у везу са америчким интересима, због чега се инсистирало на томе да је банка „међународна", а не „америчка".[28] Ипак, да званична агенда није била сасвим спровођена у пракси, сведочио је и Владимир Велебит, који се налазио међу члановима југословенске делегације задужене за вођење озбиљних преговора са Међународном банком. Његова улога је почетком 1950-их година постала је веома значајна у успостављању економских односа са земљама Западног блока и међународним финансијским институцијама. Југославији су до 1951. године била одобрена два зајма Међународне банке за обнову и развој, чиме је она добила и „међународну" потврду своје нове позиције, поставши постала прва комунистичка земља која је добила већу суму зајма од Међународе банке за обнову и развој (Šuvar 2001: 178).[29]

Идеја о југословенском приступању Маршаловом плану, у америчким плановима, била је присутна крајем 1940-их и почетком 1950-их година. Попут Саве Косановића 1949. године, нови југословенски амбасадор у Вашингтону од марта 1950. године, Владимир Поповић (Селинић 2012: 79)[30], такође се при сусрету са америчким званичницима суочавао са латентним предлозима о уласку Југославије

27 DAMSP, PA, MO, 1949, F-73, dosije 5, pov. br.49507, Obaveze i prava Jugoslavije iz sporazuma o MMF-u i o Međunarodnoj banci za obnovu i razvoj.

28 AJ, 863, K-61 III-5/3, Zabeleške o razgovorima sa šefom Međunarodne banke Horom (Hoar) i zamenikom u vezi sa opštom ekonomskom situacijom u zemlji sa predlozima orijentacionih projekata koje bi finansirala Međunarodna banka, 23-26. VIII 1949.

29 Мањи зајам од 2,7 милиона долара одобрен је 1949. године и био је намењен развоју дрвне индустрије. Нови и много значајнији зајам је био додељен 1951. године, након иницијативе Јуџина Блека, председника Међународне банке, који је и сам посетио Југославију 1950. године. Кредит је био намењен финансирању крупнијих привредних пројеката и износио је 28 милиона долара, чему се могло захвалити управо интервенцији Владимира Велебита.

30 Сава Косановић, нестраначка личност и дипломата високог реномеа, био је замењен Владом Поповићем, који је наставио да води преговоре по питању економске помоћи са америчким представницима, али и међународним институцијама. Радило се о бившем генералу и еминентном представнику КПЈ, члану Централног комитета, што се у шире посматраном контексту уклапало у тенденцију КПЈ да увођењем све већег броја партијских личности у дипломатску службу оствари што већу монолитност партије.

у Маршалов план. Такав предлог дошао је у склопу разговора о могућности олакшавања америчког давања економске помоћи Југославији, при чему је Поповић објаснио да Југославија не би могла приступити наведеном програму, али би била расположена за сарадњу са свим земљама „на бази једнакости и суверености, преко форми прихватљивих за обе стране".[31] Индијски државник Џавахарлал Нехру је током 1951. године у разговору са Беблером на заседању Генералне скупштине Уједињених нација био заинтересован да сазна да ли је Југославија решила да промени првобитну одлуку и ипак постане део Маршаловог плана. Са позиције посматрача, побољшани југословенско-амерички односи чинили су могућност југословенског приступања Маршаловом плану реалном опцијом. Ипак, Беблер који је и сам својевремено учествовао у преговорима са америчким представницима, одрично је такву могућност негирао и истакао да је она неприхватљива јер би са једне стране значила подређени став у односу на САД, али и изазвање негативне критике Совјетског Савеза (Bebler 1982: 298).

Убрзо је америчка економска помоћ постала неопходност. Догодило се то 1950. године када се, услед последица великих суша, појавила опасност да ће се југословенско становништво суочити појавом масовне глади. Након обраћања југословенских званичника, амерички Конгрес је, на иницијативу председника Трумана одобрио помоћ у прехрамбеним намирницама Југославији која се реализовала у две транше, прва крајем 1950. године и друга у првој половини 1951. године у укупном износу од 69,4 милиона америчких долара (Pavlović 1994: 130-131). Међу изворима тадашње америчке помоћи Југославији нашле су се институције блиско повезане са Маршаловим планом и организацијом NATO, ECA (*Economic Cooperation Administration)* и MDAP (*Mutual Defense Assistance Program*) (Bloemendal, 2018: 89).[32] Иако би југословенско приступање Маршаловом плану процедуру доделе помоћи учинило једноставнијом, амерички амбасадор Џорџ Ален сматрао је да су половичне шансе да би југословенска влада на то пристала. Његово предвиђање се показало исправним, а Тито је у образложењу за свој негативан став поводом директног укључивања у Маршалов план и Програм узајамне помоћи за одбрану правдао разлозима који су проистицали из природе југословенског комунистичког режима.[33] Користећи се законски предвиђеним изузецима, помоћ Југославији се

31 AJ, Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije 507, IX, 109/V-4, k-3, Zabeleška o razgovoru ambasadora Vladimira Popovića sa kongresmenom Predstavničkog doma SAD, br. 27, 2. avgust 1950.

32 ECA је била америчка агенција, основана 1948. године са циљем реализације финансијске и материјалне помоћи земљама Маршаловог плана и активне сарадње са организацијом европских земаља OEEC (*Organization for European Economic Co-operation).* MDAP је био програм прокламован законом MDA *(Mutual Defense Assistance Act)* из 1949. године, који је омогућавао достављање америчке војне помоћи и на тај начин био повезан са земљама NATO пакта. Чињеница да Југославија званично није била део ниједне од поменутих организација и програма, могла је представљати известан проблем у смислу законске процедуре при одобравању средстава. Свакако да је општа југословенског прикључивања организацији европских земаља OEEC и тиме повезивањем са ECA, односно потписивања билатералног споразума како би постала део MDAP, била макар у теорији могућа, али са америчке стране нису били вршени притисци како би до тога заиста и дошло.

33 FRUS, 1950, vol. IV, Eastern Europe; The Soviet Union, 847, Memorandum Prepared by the Department of State, October 25, 1950.

успешно достављала из поменутих извора, при чему је сарадња за земљама Западне Европе, посебно Великом Британијом и Француском, била неизоставни фактор.[34]

Помоћ под окриљем ECA и MDAP обухватала је највећи део прве транше помоћи од 31,4 милион долара које су САД доставиле Југославији у време велике суше 1950/1951. године. Брашно је у Југославију допремано из Западне Немачке и Италије које примале економску помоћ из средстава намењених програму Маршаловог плана. Према одредбама уговора Југославије и САД, америчкој економској помоћи је морао бити дат известан публицитет. У складу са тим, пре почетка транспорта брашна из Западне Немачке одиграло се фотографисање југословенских и америчких представника. Након фотографисања вагон са брашном се упутио за Југославију, а југословенски представници су схватили да се на магацину у којем је брашно стајало налазио натпис „Маршалов план и Југославија". Југословенска страна одлучно се противила повезивању Маршаловог плана и Југославије, те је америчким представницима било одмах наложено да се поменути натписи што брже уклоне.[35] Наведена епизода показивала је колико је за Југославију било важно, како због домаће, тако и коминформске јавности, да се извори помоћи услед суше означавају као искључиво амерички, као и да се ни у каквом смислу не доводи у питање промена југословенског става поводом учешћа у Маршаловом плану.

У условима суше и нарушене индустријске производње 1951. године, америчком интервенцијом била је омогућена и помоћи у виду сировина и друге робе. У априлу 1951. године, на име већ поменутог закона MDA, као расположиве варијанте за достављање економске помоћи, Југославији је поново одобрена бесповратна помоћ у износу од 29 милиона долара (Bogetić 1998: 62).[36] Кроз механизме ECA и коришћењем MDAP фондова, баш као и током прве транше америчке помоћи, Југославији је достављена помоћ у виду кокса, угља, гвожђа и челичних производа, вуне, памука и осталих сировина.[37] Сврха наведене помоћи била је јачање југословенске економије, али првенствено њених одбрамбених потенцијала када се, услед сукоба у Кореји појавила бојазан за ницањем нових хладноратовских жаришта. Све већа потреба за наоружавањем, условила је трансформацију Маршаловог плана. Тако је ECA 1951. године, прокламовањем *Mutual Security Act*, била замењена

34 Законском регулативом садржаном у члану 408(c) закона MDA било је омогућено пружање војне помоћи земљама које нису биле чланице NATO. Слично томе, под одређеним околностима, било је омогућено ширење економске помоћи земљама које нису биле чланице OEEC, као што је био случај са Југославијом и Шпанијом, FRUS, 1951, vol. I, National Security Affairs; Foreign Economic Policy, 96, Summary of Events Prepared in the Office of the Director of International Security Affairs (Cabot), June 23, 1951.

35 DAMSP, PA, SAD, 1950, F-84, dosije 21, pov. br. 422324, Beleška o isporuci brašna Jugoslaviji, 24. novembar 1950.

36 Након Конференције стручњака за економска питања у Лондону, поред владе САД, Велике Британија и Француска су се укључиле у програм помоћи Југославији за санирање последица суше и набавку опреме са циљем јачања њених одбрамбених потенцијала. У јулу 1951. године донета је одлука да се подела помоћ обави на трипартитној основи, при чему је договорено да САД учествују са 65%, Велика Британија са 23%, а Француска са 12%. Укупна планирана свота за другу половину 1951. године износила је 50 милиона долара,

37 FRUS, 1951, vol. IV, part 2, Europe; Political and Economic Developments, 447, Paper Prepared by the Economic Cooperation Administration, July 13, 1951

новом агенцијом MSA *(Mutual Security Agency),* чиме су били обједињени војни и економски грантови (Wood 1986: 63). Према одлуци америчког председника Трумана, Југославија је постала део MSA програма војне безбедности и у периоду од 1. јуна 1951. до 30. јуна 1952. године примила помоћ у вредности од 78 милиона долара (Алексић 2019: 125). Како је примарни циљ целокупног програма економске помоћи САД усмереног ка Југославији током 1950 и 1951. године било јачање њених одбрамбених потенцијала, тако је наредна инстанца у том процесу била врло конкретна војна помоћ.

О месту Југославије међу земљама које су примале економску помоћ из средстава из којих је био финансиран Маршалов план, сведочио је долазак комисије Представничког дома америчког Конгреса у Југославију 1952. године. Поменута комисија проценила је да је укупан износ америчке помоћи Југославији од краја Другог светског рата па до 1952. године износила 580.383.808 долара (Алексић 2019: 125).[38] У једном незваничном облику, може се рећи да је Југославија ипак примала средства на име Маршаловог плана, иако југословенски маршал ни по окончању програма у сусретима са америчким политичким актерима није крио да је отворено „нападао", односно „критиковао" Маршалов план.[39] Тиме би се могао потврдити исказ Твртка Јаковине да, упркос томе што није званично била део програма Маршаловог плана, Југославија ипак јесте добила „свој мали Маршалов план" (Jakovina 2003: 108).

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије (АЈ), Фонд 83: Фонд Саве Косановића; Фонд 50: Председништво владе ФНРЈ; Фонд 40: Привредни савет ФНРЈ; Фонд 127: Комисија за ванредни увоз ФНРЈ; Фонд 507: Централни комитет Савеза комуниста Југославије; Фонд 837: Канцеларија председника Републике

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије, Политичка архива, Сједињене Америчке Државе

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Zečević, Lekić 1995: Miodraga Zečević, Bogdan Lekić (pr.). *Privredna politika Vlade FNRJ: zapisnici Privrednog saveta Vlade FNRJ: 1944-1953. Knj. 1, (14. XII 1944 - 31. III 1949)*. Beograd: Arhiv Jugoslavije.

Leontjev 1948: Lev Abramovič Leontjev. *Maršalov plan u svjetlu stvarnosti*. Zagreb: Naprijed 1948.

Pavlović 2009: Momčilo Pavlović (pr.). *Dokumenta CIA o Jugoslaviji 1948-1983.* Beograd: Institut za savremenu istoriju; Fakultet bezbednosti: Službeni glasnik.

Popović, Vasiljević 1986: Bogdan Popović, Đorđe Vasiljević (pr.). *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1947, knj. 2*. Beograd: Jugoslovenski pregled.

38 Економска помоћ коју су европске земље примиле у оквиру Маршаловог плана била је неравномерно распоређена, али поређења ради, у периоду од 1948-1952. године, Аустрија је у оквиру Маршаловог плана примила 676,7 милиона долара, Грчка 693,9 милиона долара, те, иако не у истом периоду, наведени износи могу бити оквир за боље разумевање количине економске помоћи коју је Југославија добила (Steil 2018: 428).

39 AJ, Kabineta predsednika Republike 837, I-3-a /107-1413, Prijem otpravnika poslova Irvin Tobina, 1. 1. 1966.

Statistika spoljne trgovine FNR Jugoslavije za 1946, 1947, 1948 i 1949. godinu, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1953.
The Foreign Relations of the United States (FRUS) https://history.state.gov/historicaldocuments
Ceh 2001: Nick Ceh (Ed). *U.S. diplomatic records on relations with Yugoslavia during the Early Cold War, 1948-1957*. Boulder, Col: East European Monograph Series.

ШТАМПА

Politika, 1947, 1948.
The New York Times, 1948.

МЕМОАРИ

Bebler 1982: Aleš Bebler. *Kako sam hitao: sećanja*, Beograd: „Četvrti jul".
Đilas 1991: Milovan Đilas. *Vlast i pobuna*. Beograd: Književne novine.
Tempo 1971: Svetozar Vukmanović Tempo. *Revolucija koja teče – Memoari, knjiga II*. Beograd: Komunist.

ЛИТЕРАТУРА

Adamović, Lempi i dr. 1990: Ljubisa Adamović, Džon Lempi-Rasel O'Priket. *Američko-jugoslovenski ekonomski odnosi posle Drugog svetskog rata.* Beograd: NIP „Radnička štampa".
Алексић 2019: Весна Алексић. „Национални одбор за слободну Европу и посета делегације америчког Конгреса Југославији 1952. године". *Токови историје*, 2, 111-133.
Bilandžić, Tonković 1974: Dušan Bilandžić, Stipe Tonković. *Samoupravljanje: 1950-1974*. Zagreb: Globus.
Bloemendal 2018: Albertine Bloemendal. *Reframing the Diplomat: Ernst Van Der Beugel and the Cold War Atlantic Community*, Leiden: BRILL.
Bogetić 1998: Dragan Bogetić. „Jugoslovensko približavanje Zapadu u vreme sukoba sa Kominformom". *Istorija 20. veka*, 1, 61-67.
Wood 1986: Robert E. Wood, *From Marshall Plan to Debt Crisis: Foreign Aid and Development Choices in the World Economy*. Berkeley: University of California Press.
Gligorov 2017: Vladimir Gligorov. „Jugoslavija i razvoj". *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Zbornik radova. Ur. Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, Wolfgang Hoepken, Florian Bieber. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 383-414.
Gnjatović 1985: Dragana Gnjatović. *Uloga inostranih sredstava u privrednom razvoju Jugoslavije*. Beograd: Ekonomski institut.
Damachi 1982: Siebel Damachi. *Selfmanagment in Yugoslavia and the Developing World*, London: Macmillan Press.
Eichengreen 2008: Barry Eichengreen, The European Economy since 1945: Coordinated Capitalism and Beyond, Princeton University Press
Животић 2012: Александар Животић. „Станоје Симић: прилог биографији". *Југословенска дипломатија (1945-1961)*. Зборник радова. Ур. Слободан Селинић. Београд: Институт за новију историју Србије, 223-241.
Jakovina 2003: Tvrtko Jakovina. *Američki komunistički saveznik: Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države: 1945-1955*. Zagreb: Profil international; Srednja Europa.
Lis 2003: Lorejn M. Lis. *Održavanje Tita na površini: Sjedinjene Države, Jugoslavija i Hladni rat*. Beograd: BMG.
Marković 2019: Slobodan G. Marković. „Uspostavljanje diplomatskih odnosa Srbije i SAD 1881/1882. u istoriografiji i istorijskom sećanju". *Sjedinjene Američke Države u društvenim i humanističkim naukama u Srbiji*. Zbornik radova. Ur. Vesna Aleksić, Radina Vučetić. Beograd: Institut ekonomskih nauka, 11-27.

Mugoša 1983: Dragica Mugoša. „Sjedinjene Američke Države i jugoslovesnska 1948". *Istorija 20. veka*, 2, 59-89.
Нинковић 2015: Момир Нинковић. „Неуспешни преговори о организацији југословенско-совјетских мешовитих друштава (1945–1947)". *Токови историје*, 2, 129-153.
Ognjenović-Jozelić 2016: Gorana Ognjenović-Jasna Jozelić. „Yugoslavia's Authentic Socialism as a Pursuit of 'Absolute Modernity'". *Titoism, Self-Determination, Nationalism, Cultural Memory*, Palgrave Macmillan.
Pavlović 1994: Momčilo Pavlović. „Pomoć Jugoslaviji u hrani od strane zapadnih zemalja 1950-1951". *Istorija 20. veka*, 2, 119-138.
Pertot 1970: Vladimir Pertot. *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije. Knjiga II.* Zagreb: Informator.
Петковић 1992: Ранко Петковић. *Један век односа Југославије и САД*. Београд: Војноиздавачки и новински центар Београд.
Pirjevec 2014: Jože Pirjevec. *Tito i drugovi-I deo*, Beograd: Laguna.
Ракоњац 2016: Александар Ракоњац. „Почеци привредног планирања у Југославији 1946 - идеје, организација и институционализација". *Токови историје*, бр. 2, 151-176.
Селинић 2012: Слободан Селинић. „Комунисти у југословенској дипломатији (1945-1965): број и организација партијског живота". Југословенска дипломатија (1945-1961). Зборник радова. Пр. Слободан Селинић, Београд: Институт за новију историју Србије, 69-90.
Sirc 1979: Ljubo Sirc. *Yugoslav Economy Under Self-management*. Palgrave Macmillan UK.
Steil 2018: Benn Steil. *The Marshall Plan: Dawn of the Cold War*. Oxford: Oxford University Press.
Tripković 1990: Đoko Tripković. „Jugoslavija i Maršalov plan". *Istorija 20. veka*, 1-2, 59-76.
Tripković 1999: Đoko Tripković. „Velika Britanija i jugoslovensko-sovjetski sukob". *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine.* Zbornik radova. Ur. Petar Kačavenda. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 35-42.
Horvat 1970: Branko Horvat. *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije: problemi, teorije, ostvarenja, propusti*. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
Цветковић 2019: Емилија Цветковић. „Амерички комитет за помоћ Југославији у борби за наставак економске помоћи Југославији 1947. године". *Годишњак за друштвену историју*, 26, 2, 69-87.
Чалић 2013: Мари-Жанин Чалић. *Историја Југославије у 20. веку*, Београд: Clio 2013.
Šuvar 2001: Mira Šuvar. *Vladimir Velebit: svjedok historije*. Zagreb: Razlog

Emilija Z. CVETKOVIĆ

„TWO PLANS AND TWO MARSHALS" IN THE LIGHT OF YUGOSLAV-AMERICAN RELATIONS (1947-1951)

Summary

Bearing in mind the character of Yugoslav foreign policy after WWII, as well as the state of Yugoslav-American relations, Yugoslavia rejected to participate in the Marshall Plan in 1947, but at the same time, it presented the First Five-Year Plan. The Tito-Stalin split in 1948 was a significant turning point in Yugoslav perception of the Marshall Plan. Although the generally negative attitude towards the Marshall Plan was still present, the absence of the main economic support from the Soviet Union conditioned the gradual Yugoslav turn towards the West and the search for new trade partners or donors of economic aid. The economic blockade of the Eastern Bloc in 1949, and the potential danger of their coordinated attack on Yugoslavia, called into question the survival of the Five-Year Plan in its originally conceived form. In such circumstances, a period of significantly changed American economic policy towards Yugoslavia began, and Yugoslav diplomacy had to engage in negotiations

with the West. Such a policy was successful, and in the late 1940s and early 1950s, in addition to the intensified policy of securing export licenses, the United States granted loans to Yugoslavia through official channels and its influence in international institutions. Yugoslav criticism of the Marshall Plan at the time of the change in American economic policy was getting quieter. The newly established system of Yugoslav self-management set the ideological framework for building economic relations with both East and West. However, a far more significant legacy of the period of Yugoslav-American relations discussed in this paper was the laying of the foundations for the continuity of more intensive economic and political relations between the two countries throughout the Cold War and American policy that sought to "keep Tito afloat".

Key words: Marshall Plan, First Five-Year Plan, Yugoslav-American relations, Cold War, Self-Management, Economic Aid.

Рад је предат 29. септембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 343.3::004
341.311
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-39362

Прегледни рад

*Јован М. ГОРДИЋ**
Универзитет у Нишу, Правни факултет Ниш

САЈБЕР НАПАДИ СА АСПЕКТА МЕЂУНАРОДНОГ И УНУТРАШЊЕГ ПРАВА

Апстракт: Крај двадесетог и почетак 21. века обележио је експоненцијални развој информационих технологија који се огледа у развоју технологија, унапређењу комуникације и осталих сфера друштвеног живота у виртуелном – сајбер простору. Међутим, паралелно са ширењем афирмативних могућности у свим сферама друштвеног живота, информационе технологије су по основном дијалектичким принципу јединства и борбе супротности, на коме се заснива развој цивилизације, омогућиле и развој нових, криминалних активности у виртуелном, компјутерском свету, које се једном синтагмом називају сајбер напади и које представљају материјалну форму криминала у виртуелној стварности који се терминолошки одређује као сајбер криминал. Хакерски напади или сајбер злочини представљају активности које се реализују у сајбер простору и које наносе штету корисницима сајбер простора и од којих, могу али и не морају, да имају користи лица која изводе сајбер напад. Имајући у виду да се ови напади реализују у виртуелном простору у коме је тешко одредити границе (приватне, јавне, државне, материјалне или интелектуалне), да их изводе појединци, групе или организације најчешће високо стручне за рад у сајбер простору, уз коришћење најсавременијих решења информационе технологије и бројну сајбер заштиту којом се избегава откривање или сврставање ових радњи у сајбер злочине, њихова јасна класификација као криминалних активности је значајно отежана посебно на међународном нивоу. Дефинисање и тачно теоријско одређивање према сајбер нападима, као радњи сајбер криминала како на међународном, тако и на унутрашњем нивоу је значајно отежано и због различитих начина борбе против ових радњи у државама широм света. Посебан проблем у стварању међународних правних оквира у борби против сајбер напада лежи и у чињеници да субјекти сајбер напада могу бити и саме државе, односно институције и организације које стоје иза њих. Све ово утиче на проблеме стварања јединственог правног оквира у униформној законској борби против сајбер злочина са становишта међународне заједнице. Имајући у виду наведено циљ овог рада је идентификација актуелних питања међународног и унутрашњег уређења ове области права који се односе на борбу против сајбер напада и мера које се користи у области заштите безбедности сајбер простора, идентификовања учиниоца кривичног дела и његовог процесуирања.

Кључне речи: међународно право, унутрашње право, кривично право, кривични процес, сајбер напад, сајбер безбедност, сајбер претња, осумњичени.

* Докторанд, gordicjovan@gmail.com

УВОД

Настанак и развој информационих технологија представља један од највећих достигнућа у историји човечанства, који се може поредити са проналаском точка или парне машине по значају са становишта филогенезе, односно квалитативног скока у развоју цивилизације и унапређењу живота људи. Наиме, развој информационих технологија не представља само развој компјутера, већ и развој нових технологија у области индустријске производње, развој производа на нивоу микро и нанотехнологија, који имају своју примену у свим сферама друштвеног зивота и који драматично утичу на развој свих привредних грана на којима се заснива развој целокупне цивилизације. Као последица свега овога долази до сталне експанзије развоја информационо – технолошког сектора, а бројне фирме се свакодневно утркују како би још више унапредиле софтверска и хардверска решења и на тај начин остариле огромне профите и заузеле кључна места на међународном тржишту. Имајући у виду да цивилизацијски развој има своје дијалектичке закономерности, које се пре свега заснивају на јединству и борби супротности и преласку квалитета у квантитет и обрнуто, са квалитативним развојем афирмативних решења у области информационе технологије, која унапређују живот и рад људи, паралелно се квалитативно развија и супротност, која треба да отежа коришћење средстава информационе технологије и учини их небезбедним за широке народне масе. Посебан облик деструктивних решења у области савремених информационих технологија представљају софтверска решења која омогућавају да се њиховом имплементацијом у широко доступна хардверска решења информационих технологија, кроз савремене производе које човек данас користи (рачунар, телефон, таблет) изврши сајбер напад где ће се кориснику начинити материјална или духовна штета, са или без персоналне користи, коју има извођач сајбер напада.

Савремени услови живота, постојање пандемије изазване вирусом КОВИД-19, бројни ратови (Петровић 2021а; Петровић 2021б), укључујући и рат у Украјини, настанак и експанзија развоја друштвених мрежа, могућност коришћења разноразних интернет претраживача од куће, могућност спровођења финасијских трансакција, коришћење дигиталних валута, као и складиштења у разноразним регистрима и меморијама и пренос поверљивих података и службених или пословних тајни и све то уз помоћ производа без којих је незамислив свакодневни живот сваког појединца, створили су савршене услове за сајбер криминалце који мање или више успешно пливају на таласима сајбер простора, односно виртуелног простора.

Имајући у виду наведено, као и чињеницу да су бројне добро организоване групе, појединци па чак и државе, увиделе значај сајбер простора и могућности наношења озбиљних материјалних и друштвених губитака супарничким странама, као и могућност прибављања енормних материјалних и других (политичких, војних, индустријских) користи, развој сајбер напада добија експоненцијални замах у XXI веку (Петровић 2021а; Петровић 2021б). Врло брзо, у цивилизацијском смислу се може чак рећи и тренутно, се од употребе разноразних софтерских вируса за напад појединих корисничких апликација у оквиру стандардних оперативних система уз помоћ којих су хакери могли да преузму и контролишу туђ рачунар да би украли, модификовали или уништили информацију, прешло на префињену сајбер криминалну

инфраструктуру техничко – софтверског типа помоћу које су хакерске методе почеле да добијају „префињеније“ и далеко деструктивније облике. Данас, проблем просперитета криминалне активности на рачунарским мрежама и хаковање рачунара више није проблем једне особе, компаније или државе. Коришћењем најсавременијих апликација може извршити сајбер напад на свако појединачно правно или приватно лице, на тај начин, да му се може нанети непоправљива лична или колективна штета. Случај „Викиликс“ је само један од низу који показује шта све може да уради један сајбер напад и како може да преузме енормну количину информација у сајбер простору, наносећи невероватну штету, не само појединцима, већ и међународним организацијама, мултинационалним компанијама и државама у целини.

Имајући у виду наведено, компјутерски напад или сајбер напад, данас са правом представља једну од највећих претњи на државном и међународном нивоу. У таквим условима појединци, организације, привредна и друга друштва, државе, предузимају мере за спречавање сајбер напада или умањење последица од тих напада (Петровић 2021в), а убрзано се развијају и институционални правни оквири за борбу против сајбер криминала. Ти оквири су специфични, зато што морају да регулишу област која није материјална, већ је виртуелна и припада потпуној новој димензији живота.

ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ САЈБЕР НАПАДА

Чињеница да развој технолошких решења у области информационе технологије представља основ четврте индустријске револуције коју прати до сада невиђена брзина цивилизацијског развоја, доводи до експанзије настанка нових стварних и виртуелних алата и појава које је потребно дефинисати како би се формирао јединствени теоријски фонд речи који би омогућио лакшу комуникацију међу људима у области коришћења, али и злоупотребе информационих технологија (Спалевић и сар. 2018). Управо нагла експанзија информационих технологија довела је до тога да се појаве нови термини и синтагме, које би људима до пре неколико деценија звучале потпуно бесмислено: сајбер простор, вискотехнолошки или сајбер криминал, сајбер безбедност, сајбер напад.

Имајући у виду специфичност апстрактне, виртуелне димензије простора и људског мишљења у којој се одвија рад и комуникација приликом употребе информационих технологија, најпре је неопходно појмовно се одредити према синтагми сајбер простора као нечему што није опипљиво и јасно димензионисано и ограничено људским чулима. Наиме, сајбер је основни појам који се односи на употребу и злупотребу информационе технологије. Сајбер представља све оно што се односи на развој и употребу рачунара, рачунарских мрежа, виртуелне рачунарске комуникације и организације и реализације рада помоћу хардверског и софтверског алата. Значи, све оно што се односи на развој, примену и пренос решења у области информационих технологија може се подвести под термин сајбер (Томић 2003). Што се тиче сајбер простора, он у суштини представља виртулени или конкретни простор у коме се одигравају сајбер активности. Без обзира на значај јасног појмовног одређења, не постоји прецизна дефиниција сајбер простора. Према Међународној унији за телекомуникације (ИТУ 2014), сајбер простор обухвата системе и сервисе повезане било директно или индиректно на интернет, телекомуникационе

системе или компјутерске мреже. Према Међународној организацији за стандардизацију (ИСО, ИСО/ИЕЦ 27032) сајбер простор представља комплексно окружење које произилази из интеракције људи, софтвера и сервиса на интернету и то посредством технолошких уређаја и мрежа са њима повезаним, а који не постоји у физичком појавном облику. Имајући у виду наведено, примењујући класичну, афирмативну дефиницију, сајбер простор се може дефинисати као виртуелно окружење у којем се примењују сва решења информационе технологије заједно са лицима која користе ова решења приликом спровођења дигиталних активности на интернету или компјутерским мрежама, са циљем виртелне комуникације или организације и извршења конкретне људске делатности.

На основу извршеног појмовног одређења сајбер простора може се закључити да се у њему, помоћу субјеката и објеката информационих технологија, спроводе активности које имају и апстрактни, али и конкретни смисао и сврху. Те активности могу бити и углавном и јесу афирмативне и корисне за појединце или друштво у целини, али могу имати и свој негативни карактер, односно могу наносити штету лицима која учествују у дигиталним активностима у сајбер простору. Ради организације и спровођења мера заштите дигиталне активности, са развојем и применом информационих технологија, настаје и успешно се развија и сајбер безбедност. Класичном афирмативном дефиницијом, сајбер безбедност можемо појмовно одредити као скуп организационих, техничких и оперативних мера људске делатности у сајбер простору, усмерених на заштиту сајбер инфраструктуре и материјалне и нематеријалне имовине појединца, група и заједница. На основу ове дефиниције, може се уочити да сајбер безбедност обухвата: мере заштите формиране на основу корисничких упутстава за употребу сајбер алата (организационе мере), мере заштите уграђене кроз сам производни процес дизајнирања хардверских, софтверских и дигиталних комуникацијских информационих решења (техничке мере) и мере заштите коју мора да спроводи сам корисник у току дигиталних активности како би унапредио сајбер безбедност (оперативне мере).

На основу појмовног одређења сајбер простора и сајбер безбедности и њиховог јаснијег мисаоног дефинисања, могу се утврдити и околности које доводе до злоупотребе сајбер простора и нарушавања сајбер безбедности. Чин нарушавања сајбер безбедности представља сајбер напад, а њиховим извођењем материјализује се смисао синтагме сајбер криминал. Постоје разни покушаји дефинисања сајбер криминала. У складу са прописима Министарства унутрашњих послова, сајбер криминал (који се назива и високотехнолошки криминал) обухвата скуп кривичних дела где се као објекат извршења и као средство за извршење кривичног дела јављају рачунари, рачунарске мреже, рачунарски подаци, као и њихови продукти у материјалном и електронском облику (Тепавац 2019). Према овом извору сајбер криминал обухвата: велики број злоупотреба информационих технологија, као и област злоупотреба у радиодифузним технологијама у коме рачунари, који обједињују хардверске и софтверске компоненте, могу бити субјекат или објекат напада. У случају када се рачунари користе за извршење или планирање и организовање сајбер напада, они представљају субјекат сајбер напада (Роџерс 2004). У случају када су недозвољене дигиталне активности усмерене ка рачунарским системима (хардверском или софтверском алату

или подацима који су у њима похрањени или до којих се на посредан начин може доћи помоћу тог рачунарског система), рачунари представљају објекат сајбер напада.

Оштећење, злоупотреба или уништење хардверских и софтверских компоненти остварује се помоћу посебних рачунарских програма и конкретних алата произведених помоћу информационих технологија и на тај начин се злоупотребљава рад у сајбер простору уз наношење материјалне или интелектуалне штете корисницима сајбер простора. На основу изнетог, сајбер криминал се може појмовно одредити као врста криминала који се одвија у сајбер простору и који обухвата људску делатност усмерену на наношење штете корисницима сајбер простора уништењем, оштећењем или злоупотребом рачунарских и телекомуникационих средстава и система, који се користе на интернету или у другим рачунарским мрежама или за потребе реализације било које друге дигиталне активности. Може се манифестовати као класичан криминал чији је циљ наношење штете појединицима и групама корисницима сајбер простора, уз најчешће персоналну корист извођача сајбер напада, али и такође као сајбер саботажа и сајбер тероризам. Сајбер шпијунажа представља облик сајбер криминала усмереног на добијање обавештајних информација о плановима и активностима стране државе, међународне организације или конкурентске компаније применом сајбер простора уз коришћење за то, посебно оспособљених агената. Сајбер шпијунажа је усмерена пре свега на откривање државних, службених или пословних тајни супарничких држава, организација или конкурентских фирми у сајбер простору. За разлику од сајбер шпијунаже и сајбер криминала, сајбер тероризам представља делатност која се одвија у сајбер простору, чији је циљ манифестација терора као стања изазивања страха и панике код грађана или званичних институција неке државе. Овај облик тероризма се извршава помоћу рачунарских система у виртуелном рачунарском простору и производ је савременог рачунарског доба. Без обзира на све могуће разлике заједничко за све облике сајбер криминала јесте да се могу извршити помоћу сајбер напада (у ужем смислу сајбер криминал и јесте последица изведеног сајбер напада, док у ширем смислу остављa се могућност да сајбер криминал представља и последицу активности које су планиране и организоване помоћу рачунарских средстава). Сајбер напад представља злонамеран, илегалан напад на рачунарски систем, који спроводе сајбер криминалци – хакери (Клисарић 2021). Циљ ових активности, које се најчешће реализују хаковањем, је уништавање, крађа или промена корисничких информација или сајбер шпијунажа ради накнадног добијања одређене користи. Ове намерне радње не само да угрожавају безбедност и сигурност корисничких информација, већ могу произвести и огромне материјалне или нематеријалне губитке (крађа интелектуалне својине, личних података, персоналних здравствених картона и слично). Званична статистика показује да је у току пандемије 2020. године, број инцидената на рачунару је повећан за 51% у односу на 2019. годину, а тренд раста сајбер напада настављен је и у 2021. години (FSB 2021).

Упркос увреженим мишљењима да су сајбер напади углавном јефтини, да изазивају локалну штету и не достижу висок ниво интензитета, савремени сајбер напади, изведени од стране професиналних група или организација уз адекватну логистику, могу нанети значајну економску и политичку штету погођеној страни (Адонис 2021; Петровић 2021в). Добро организованим и изведеним сајбер нападима

тешко погођене могу бити и разне државне, владине, образовне или медицинске институције, као и сектор привреде, те безбедносни системи. Такође, треба истаћи да бити хакер данас постаје атрактивна активност и занимање, за чијом потребом је интересовање све веће са развојем информационих технологија (Кожовић, Ђурђевић 2019). Многи од њих више нису само заинтересовани за активности везане за крађу информација од великих корпорација уз финансијске или друге уцене и изнуде, већ све више, мете сајбер напада, од стране хакера, представљају политички актери и државне институције са тенденцијом изазивања политичких тензија и економских нестабилности уз понекад обрисе спровођења радњи чак и сајбертероризма (Јонев 2016; Лајоие 2003).

Сајбер напади се реализују путем малициозних програма (malware). Реч је о штетним програмима, које сајбер криминалци користе како би приступили туђим рачунарима наношећи штету самим рачунарским системима или корисницима тих рачунарских система. Са развојем информационих технологија развијају се малициозни програми за извођење сајбер напада. Најпознатије врсте ових програма су: вируси troyans, spyware, adware, ransomware, scarware, phishing, као и малициозни програми намењени крађи идентитета. Вируси (тројанци) се препознају по променама у раду рачунара или порукама које искачу на дисплеју паметног телефона или на монитору уз честе промене у изгледу или садржају датотека. Spayware су малициозни програми намењени за праћење, односно шпијунирање активности корисника интернета, док је adware намењен за инсталацију искачућих прозора или порука (Осаба et al. 2018). Ransomware представља сајбер изнуду и сврстава се у озбиљне облике нарушавања сајбер безбедности, где је могућ губитак контроле над информацијама, уз уцену од стране хакера који је извео сајбер напад са циљем тражења финансијских средстава за враћење нападнутих информација у првобитно стање. Scarware представља врсту преваре корисника сајбер простора усмерену на уверавању да је његов рачунар или паметан телефон нападнут вирусима и да је неопходно да се купи одређени антивирусни програм (иако у стварности није дошло ни до каквог напада). Фишинг (phishing) представља превару путем коришћења мејла, где сајбер криминалци покушавају да добију поверљиве информације попут лозинки, корисничких имена, броја рачуна, личних података. Уовом случају преваранти се најчешће представљају као неке компаније, међународне организације или државне институције са именима сличним стварним организацијама или институцијама, или као појединци у невољи, како би деловали што веродостојније.

Крађа идентитета представља изузетно опасан облик нарушавања сајбер безбедности, где сајбер криминалци, након претходно извршене крађе података (такозвано цурење података), формирају виртуелну личност уз помоћ украдених биометријских података, где се помоћу такве личности у следећем кораку обављају бројне недозвољене радње. Крађом идентитета не само да се доводи у забуну невиност лица коме је украден идентитет након откривања кривичних дела, већ често може доћи и до потенцијалне физичке угрожености лица коме је идентитет украден. У овом случају посебно је честа превара преко друштвених мрежа, што је за последицу и имало увођење Опште уредбе о заштити података о личности на основу чега је и у Републици Србији донесен Закон о заштити података о личности.

МЕЂУНАРОДНО ПРАВО И САЈБЕР НАПАД

Имајући у виду да је сајбер простор производ савременог доба, као и да експанзија развоја информационих технологија доживљава до сада у историји човечанства невиђене квалитативне скокове, пред законодавцима широм света није нимало једноставан задатак правне регулативе коришћења сајбер простора. Проблеми регулативе у овој области су бројни и огледају се у следећим чињеницама: не постоји историја законског регулисања сајбер простора; сајбер простор није нешто што је јасно, визуелно опипљиво; експоненцијални развој информационих технологија подразумева сталне промене у сајбер простору које је тешко континуирано и доследно законски дефинисати; не постоји јасно одређење средстава којима се врши сајбер напад као оружја или средства за вршење противзаконите радње; тешко је извршити прецизно одређење ко је аутор сајбер напада; детектовање сајбер злочина подразумева често високостручно профилисани кадар.

Као што је већ напоменуто, развој информационе технологије се везује искључиво за период савременог доба. Због тога не постоји историјски континуитет правног регулисања области употребе средстава информационе технологије (Goodson, Knobel, Lankshear, Mangan 2002). Законска решења ових појава се спроводе „ад хок" са развојем потенцијала угрожавања безбедности сајбер простора и фокусирана су на одређење и дефинисање као криминалних активности оних сајбер напада, који су најфреквентнији или изазивају потенцијално највише штете. У овом смислу треба истаћи и проблем откривања сајбер напада и законску регулативу којом су дефинисане и могућности коришћења средстава детекције и самог детектованог материјала, као доказног материјала на суду (Стојковић 2017). Ово је посебно важно истаћи имајући у виду чињеницу да све напредније средства информационе технологије упоредно прате и све технолошки развијенија средства и методе за извођење сајбер напада. Ово за последицу има потребу сталног унапређења и средстава за детекцију сајбер кримналних активности, као и стално ажурирање законске регулативе, класификовањем квалитативно нових врста сајбер напада као законски дефинисаних криминалних активности (Махмутчехајић, Силајџић 2019).

Проблем у међународно правној регулативи сајбер напада са циљем превенције и процесуирања учинилаца компјутерских криминалних активности и обезбеђивања безбедности сајбер окружења, представља и тешкоћа у квалификовању средстава сајбер напада као средстава „оружане силе" или „оружаног напада". Наиме, средство сајбер напада често представља обичан софтвер, који се може нарезати на диск и преносити без икакве могућности визуелног откривања његовог значења и сврхе. Средства сајбер напада не препознају класичне препреке у виду физичког и класичног техничког обезбеђења, она су разноврсна, користе их и препознају као опасност високопрофилисане стручне личности или, евентуално, хардверска и софтверска решења кроз развој и примену организационих мера заштите сајбер безбедности.

Потребно је истаћи и чињеницу да сајбер простор представља нову форму мисаоне и конкретне стварности и одигравања бројних радњи. Одсуство његовог јасног дефинисања, као и чињеница да је јако тешко одредити јасне границе овог

простора уз постојање бројних нерегулисаних девијантних тачака које могу али и не морају бити део сајбер простора, значајно отежава дефинисање локације дешавања сајбер напада са становишта правне регулативе. Све ово доводи до чињенице да значајан део држава данас не може још увек да се договори који би садржај био довољно прикладан да опише сајбер претње и сајбер нападе. Без добро дефинисаних термина, ниједна држава данас не може да оптужи за међународно противправно дело „у контексту напада компјутерског информационог система" било коју другу државу, организацију или појединца.

Да би се прихватило међународно право у сајбер простору, мора се знати идентитет лица која су одговорна за чињење назаконите радње – било да је држава у питању, било да се ради о субјекту под покровитељством државе, или се ради о приватном лицу, које спроводи активности у сајбер простору ван оквира међународног права (Hollins 2021).

Одсуство било какве просторне границе, као и анонимност, која представља једну од кључних карактеристика сајбер простора, отежавају одређивање ко је одговоран за одређени сајбер напад. Поред тога, у међународном праву још увек не постоји специфичан стандард за пружање довољно доказа, на основу којих ће држава моћи да оптужи сајбер криминалца за кривично дело (Младеновић 2016). Поред тога, често се дешава да су хакерске групе, које нападају информационе мреже, расуте по различитим земљама, што значајно отежава поступак њиховог привођења правди.

Неопходно је истаћи да у савременим условима, још увек не постоје посебна правила која се примењују у регулисању правних односа који настају у току компјутерског рада или у процесу сајбер напада на информациони систем, како наводе Ремус и Шонкартскаја (Remus 2013). Такође, основне одредбе међународно правних аката, данас су мање ефикасне против недржавних сајбер напада, као што је то случај са надзором над скривеним деловањем приватних лица, што још увек није могуће чинити због ограничених овлашћења и захтева за поштовањем права на приватност.

Одсуство међународне регулативе, нарушени међународни односи између великих сила, зачетак формирања мултиполарног света приморава многе државе, да се не придржавају међународних стандарда, већ да прибегавају сопственим облицима заштите заобилажењем општеприхваћених законских регулатива и политичких концепата. На пример, Русија и Кина промовишу приступ сајбер суверенитета који контролише држава, где влада има искључиву надлежност над националним сајбер простором, што је у складу и са њиховим државним уређењима и чврстом централистичком политиком. За разлику од њих, западне државе подржавају децентрализовани облик управљања, који је опет у функцији државних уређења ових држава и јасних геополитичких усмерења, која често не зависе од политичких идеологија него од мултинационалних компанија као извора и заштитиника овог децентрализма (Remus 2013). Све ово доводи до бројних међународних несугласица о томе шта се дешава у сајбер нападима, која су то искуства и како на основу тих искустава унапредити правну регулативу у овој области. Једноставно, недељење информација утиче на међународно правно регулисање ове области. Са одређене тачке гледишта, такав пут и избор се може сматрати прихватљивим, јер свака појединачна држава има могућност да самостално идентификује своја најугроженија места и примени

сопствене превентивне механизме да их обезбеди. Међутим, са друге стране, такав формат не даје јасна овлашћења за спровођење закона и не дозвољава да се у потпуности идентификују сајбер криминалци и спрече даљи сајбер злочини.

Може се закључити да сви наведени проблеми, свакако нарушавају могућност успостављања реда у сајбер простору. Бројна међудржавна трвења, наорочито данас, у време можда најозбиљније политичке кризе после Другог светског рата због сукоба у Украјини, не доприносе интересу усаглашавања међународних напора у сузбијању сајбер напада. Може се рећи, да су сајбер напади сада у овим околностима прерасли у сајбер ратовање ради наношења максималних политичких, војних и економских губитака у сајбер простору. Нема сумње да ће развој овог оружја, које не представља класично ватрено оружје и које не представља класичан чин агресије и оружаног напада, још више добити на замаху. У таквим условима, слабије развијене државе још више ће заостајати у области борбе против сајбер претњи и напада због: отежаног откривања сајбер напада, отежане идентификације и атрибуције нападача, као и због отежане благовремене, прецизне и правне регулације сајбер напада. Све ово, уз чињеницу да недостаје међународно правни континуитет у борби против сајбер претњи, отежава глобално институционално дефинисање законске регулативе. У овом смислу, потребно је истаћи и да се у свету као прва законска регулатива високотехнолошког криминала, појавила констатација Интерпола 1982. године, када је званично саопштено следеће: „Данас у савременом свету постоји још један велики усавршени фронт који је присутан у светским размерама. Велики криминалитет, организације криминалаца, све више се оријентишу на акције пљачки у којима је објекат компјутер. Електроника се злоупотребљава. Не бележи се пад класичних пљачки, али се из године у годину повећава нова врста криминалитета у коме се електроника користи као средство да се криминалци домогну милионских свота новца". Ово говори у прилог томе колико је ова област млада са становишта филогенетског развоја цивилизације (Китаровић 1998).

Претходно наведено јасно указује на то колико је тешко правно регулисати криминалитет у сајбер простору, иако је он препознат као озбиљан проблем транснационалне природе, који на жалост има политизован каратер. Као главни фактори који детерминишу процес доношења закона о глобалном сајбер простору су: релевантне институције које делују под покровитељством Организације Уједињених нација, законодавство регионалних и специјализованих међународних организација, као и углавном високо развијене земље које имају интерес да ова питања регулишу како би повећале своју националну безбедност и заштитиле своју привреду (Xinmin 2016).

У оквиру ОУН постоје четири главне међународне инситуције, које су укључене у активности постављања законодавних стандарда у сајбер простору. Те институције су следеће: Светски самит о информационом друштву; Група владиних стручњака за безбедност информација под комитетом Генералне скупштине УН; Група експерата УН за сајбер криминал и Међународна унија за телекомуникације.

Поред наведних институција у оквиру ОУН, законска регулатива која је усвојена од стране регионалних и специјализованих међународних организација, такође представља саставни део процеса доношења правила о начину коришћења глобалног

сајбер простора. Један од најважнијих међународних докуметната за борбу против сајбер напада, а који је усаглашен са више националних законских оквира, и који побољшава методе истраге и унапређује сарадњу међу земљама по питањима сајбер безбедности је „Конвенција о сајбер криминалу". У оквиру ове конвенције проучавана си и идентификована питања као што су државни суверенитет у сајбер простору, легално коришћење сајбер простора и методе и средства борбе против сајбер криминала. Међутим, треба схватити да је међународно право првенствено засновано на поштовању правних поредака држава (и субјеката њиховог правног, политичког, економског, војног или неког другог удруживања– међународне организације). Међународни закони и прописи немају монопол над потпуном законском регулативом сајбер простора и не могу регулисати понашање компанија или појединих запослених у области информационо-комуникационих технологија у потпуности. На основу свега наведеног може се закључити да је развијање међународне правне регулативе у овој области један озбиљан и дуготрајан индуктивно – дедуктивни процес који мора бит заснован на симбиози свих међународних субјеката од појединачних држава до кредибилних међународних организација.

УНУТРАШЊЕ РЕГУЛИСАЊЕ (ПРОЦЕСУИРАЊЕ) САЈБЕР НАПАДА

У одељењу за високотехнолошки криминал обављају се послови и задаци из надлежности Републичког јавног тужилаштва у вези са кривичним делима високотехнолошког криминала, извршавање обавеза преузетих Законом о потврђивању Конвенције о високотехнолошком криминалу, остварује координација рада са посебним одељењем Вишег јавног тужилаштва у Београду за високотехнолошки криминал, као и координација рада са тужилаштвима опште надлежности, а у вези са кривичним делима високотехнолошког криминала.

У домаћем законодавству регулисање ове области извршено је Законом о организацији и надлежности државних органа у борби против високотехнолошког криминала. Овим законом уређена је организација, надлежност и овлшћења државних органа у циљу откривања, кривичног гоњена и суђења за кривична дела која су одређења овим кривичним законом. Овим законом се високотехногошки криминал представља вршење кривичних дела као средство извршења користе рачунари, рачунарске мреже, рачунарски подаци и њихови производи у материјалном или електронском облику. Под производима подразумевамо рачунарске програме и ауторска дела која се могу употребити у електронском облику.

Закон се примењује ради откривања, кривичног гоњења и суђења за кривична дела против безбедности рачунарских података одређених КЗ, кд против интелектуалне својине, привреде и правног саобраћаја код којих се у извршењу користе рачунари, рачунарски програми, мреже и подаци, где број примерака ауторских дела прелази 2000 примерака, или материјална штета прелази износ од 1.000.000 динара. Такође, закон се примењује за кривична дела против слобода и права човека и грађанина, јавног реда и мира, полне слободе, уставног уређења и безбедности Републике Србије, због начина извршења сматрају кривична дела високотехнолошког криминала.

У Републици Србији за поступање у вези кривичних дела из области високотехнолошког криминала надлежно је Више јавно тужилаштво у Београду. У оквиру тужилаштва основано је одељење чија је област деловања борба против високотехнолошког криминала. Одељењем управља посебни тужилац за високотехнолошки криминал.

Када се у кривичном предмету сазна да се ради о делу предвиђеном чланом 3. Закона, посебни тужилац обавештава Републичког јавног тужиоца и захтева од њега да му се повери надлежост за поступање у таквом предмету. Посебни тужилац поред законом прописаних услова, поседује и информатичка знања.

У оквиру МУП-а Републике Србије – Управе криминалистичке полиције формирано је Одељење за борбу против високотехнолошког криминала, чији је задатак откривање и процесуирање кривичних дела и учиниоца истих из области високотехнолошког криминала. Одељење поступа по захтеву посебног тужиоца. Од оснивања одељења, велики број учинилаца кривичних дела из области високотехнолошког криминала је откривен и процесуиран. Можемо навести као пример једну од најобимнијих акција под називом Армагедон, која има за циљ борбу против онлајн педофилије, која траје преко 10 година и још увек траје, у којој је до сада откривено и процесуирано преко 210 учинилаца кривичних дела. Такође, поднето је преко 220 кривичних пријава због различитих кривичних дела из ове области.

Република Србија је осим наведеног закона, а у складу са Поглављем 24 које се односи на процес евроинтеграција, усвојила и Стратегију која се односи на борбу против високотехнолошког криминала, за период од 2019. – 2023. године. У оквиру стратегије, као циљ се наводи усклађивање унутрашњег права и права ЕУ, јачање надлежних органа као и усклађивање и блиска сарадња надлежних органа и институција у Републици Србији, како би се борба против високотехнолошког криминала подгла на виши ниво. Такође наша земља је и потписница Конвенције о високотехнолошком криминалу из 2009. године.

Из свега наведеног, закључујемо да се улажу велики напори и помаци у борби против високотехнолошког криминала у нашој земљи. Сматрамо да је неопходно константно пратити развој технологија, и са њиховим развојем, развијати и унапређивати правну регулативу везану за ову област, како би заштитили грађане, институције и саму државу од злоупотребе технологије.

ЗАКЉУЧАК

Нема сумње да ће међународно као и унутрашње правно регулисање коришћења сајбер простора бити једна од најбитнијих тема у блиској будућности. Наиме, развој информационих технологија, као и решења која ове технологије нуде, а која се користе у сајбер простору, у будућности ће значајно још више квалитативно унапредити живот како појединца, тако и државних и међународних структура. Као предлог за унапређење наводимо пример формирања заједничких истражних тимова, из разлога што су врло често извршиоци дела из више земаља и делују у саизвршилаштву. Формирањем таквих кривично-правних тимова из више земаља,

може се постићи циљ идентификовања учинилаца, прибављање неопходних доказа и самог процесуирања учиницала кривичних дела.

Како смо већ нагласили, сама брзина развоја модерне технологије, као и могућност злоупотребе исте, намеће потребу свакој држави да развија систем одбране институција и грађана од овакве врсте претњи. Високотехнолошки криминал не познаје границе, и мета може бити било која држава, институција или појединац, што наводи на закључак је поред унутрашњег уређења ове области, неопходна и нужна међународна сарадња, како би се на адекватан начин супротставили овој врсти криминала.

Такође, смиривање тензија између најразвијенијих држава на свету, до кога мора доћи у једном тренутку, повећаће интерес за решавањем међународно – правних ограничења употребе сајбер простора са циљем повећања националне безбедности у сајбер простору и стварања услова за економским развојем држава и формирањем светског и регионалног тржишта. На крају, може се закључити, да је нормативно – правно међународно регулисање коришћења сајбер простора и спречавање злоупотреба модерних информационо – комуникационих технологија, предуслов даљег напретка човечанства. Све ово ће у будућности довести до блиске сарадње свих међународно релевантних фактора у развоју заједничких стандарда и правила, дефинисања заједничких механизама одговора на сајбер нападе и формирање заједничке безбедоносне сајбер инфраструктуре са циљем спречавања сајбер напада и повећања сајбер безбедности на глобалном нивоу.

ЛИТЕРАТУРА

Adonis 2020: Abid Adonis. *International Law on Cyber Security in the Age of Digital Sovereignty: E-InternationalRelations*, <International Law on Cyber Security in the Age of Digital Sovereignty (e-ir.info)>. [12.02.2022.].

FSB 2021: Financial Stability Board. *Cyber Incident Reporting: Existing Approaches and Next Steps for Broader Convergence.* <Cyber Incident Reporting: Existing Approaches and Next Steps for Broader Convergence (fsb.org)>. [12.02.2022].

Goodson, Knobel, Lankshear, Mangan 2002: Ivor Goodson, Michelle Knobel, Colin Lankshear, Marshall J. Mangan. „Cyber spaces/social spaces". *Cyber Spaces/Social Spaces,* Ed.Ivor Goodson, Michelle Knobel, Marshall J. Mangan. New York: Palgrave Macmillan, 1-17.

Hollis 2021: Duncan Hollis. *A Brief Primer on International Law and Cyberspace: Carnegie Endowment for International Peace,*<Hollis_Law_and_Cyberspace.pdf (carnegieendowment.org)>. [15.02.2022].

ICRC 1972: *Convention on the Prohibition of Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction.* <1972 Convention on the Prohibition of Biological Weapons | International Committee of the Red Cross (icrc.org)>. [10.03.2022.].

ISO 2012:*ISO/IEC 27032.*<ISO/IEC 27032:2012(en), Information technology – Security techniques – Guidelines for cybersecurity> [05.03.2022.].

ITU 2014:*ITU standardization.*<T-GEN-OVW-2014-PDF-E.pdf (itu.int)> [03.03.2022.].

Lajoie 2003: Mark Kajoie. „Psihoanaliza i sajber-prostor". *Култура*, br. 107-108, 77-98.

Mahmutučehajić, Siladžić 2019: Fatima Mahmutčehajić, Vedad Silajdžić. Etika i pravo u cyber--prostoru. *Sarajevo social review*, vol. 8, br. 1-2, 173-192.

OPCW 1997: Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons. *Convention on the prohibition of the development, production, stockpiling and use of chemical weapons and on their destruction.* <Download the Convention | OPCW>. [12.02.2022.].

Osaba, Pierdicca, Malinverni, Khromova, Álvarez, Bahillo 2018: Eneko Osaba, Roberto Pierdicca, Eva Savina Malinverni, Anna Khromova, Fernando Alvarez, Alfonso Bahillo. "A smartphone-based system for outdoor data gathering using a wireless beacon network and GPS data: From cyber spaces to senseable spaces". *ISPRS International Journal of Geo--Information*, vol. 7, no. 5, 190, https://doi.org/10.3390/ijgi7050190

Remus 2013: Titiriga Remus. "Cyber-attacks and international law of armed conflicts; a jus ad bellum perspective". Journal of International Commercial Law and Technology, vol. 8, no. 3, 179-189.

Rodžers 2004: Mark Rodžers. „The psychology of cyber-terrorism". *Bezbednost*, vol. 46, no.1, 126-132.

Spalević, Ilić, Spalević 2018: Žaklina Spalević, Miloš Ilić, Petar Spalević. „Upotreba dela intelektualne svojine u cyber prostoru". Ur. Milovan Stanišić. *Синтеза 2018-International Scientific Conference on Information Technology and Data Related Research,* Beograd: Singidunum University, 50-57. DOI: 10.15308/Синтеза-2018-50-57

Xinmin 2016: Ma Xinmin. „Key issues and future development of international cyberspace law". *China Quarterly of International Strategic Studies*, vol. 2, no.1, 119-133.

Јонев 2016: Катарина Јонев. „Сајбер тероризам и употреба сајбер простора у терористичке сврхе". *Безбедност,* број 2, 206-222.

Klisarić 2021: Sanja Klisarić. „Hacker attacks as a form of cyaber terrorism". *Међатренд ревија*, vol. 18, no.2, 223-232.

Кривични законик („Сл. гласник РС", р. 85 од 6. октобра 2005, 88 од 14. октобра 2005 - исправка, 107 од 2. децембра 2005 - исправка, 72 од 3. септембра 2009, 111 од 29. децембра 2009, 121 од 24. децембра 2012, 104 од 27. новембра 2013, 108 од 10. октобра 2014, 94 од 24. новембра 2016, 35 од 21. маја 2019.)

Законик о кривичном поступку („Сл. гласник РС", бр. 72 од 28. септембра 2011, 101 од 30. децембра 2011, 121 од 24. децембра 2012, 32 од 8. априла 2013, 45 од 22. маја 2013, 55 од 23. маја 2014, 35 од 21. маја 2019, 27 од 24. марта 2021 - УС, 62 од 17. јуна 2021 – УС)

Закон о организацији и надлежности државних органа за борбу против високотехнолошког криминала („Сл. гласник РС", бр. 72 од 28. септембра 2011, 101 од 30. децембра 2011, 121 од 24. децембра 2012, 32 од 8. априла 2013, 45 од 22. маја 2013, 55 од 23. маја 2014, 35 од 21. маја 2019, 27 од 24. марта 2021 - УС, 62 од 17. јуна 2021 – УС)

Китаровић 1998: Никола Китаревић. „Компјутерски криминалитет". *Билтен судске праксе Врховног суда Србије*, број 2–3, 52–53.

Ковачевић 2014: Божо Ковачевић. „Америчко јавно-приватно партнерство и сајбер сигурност". *Политичка Мисао*, вол, 51, бр. 3, 76-100.

Кожовић, Ђурђевић 2019: Дејан Кожовић, Драган Ђурђевић. „Сајбер безбедност у авијацији". *Међатренд Ревиеw*, вол. 16, бр. 2, 39-56.

Младеновић 2016: Драган Младеновић. *Мултидисциплинарни аспекти сајбер ратовања*. Докторски рад. Београд: ФОН.

Младеновић, Дракулић, Јовановић 2012: Драган Младеновић, Мирјана Дракулић, Данко Јовановић. „Међународно право и сајбер ратовање". *Војно дело*, 2, 9-39.

Петровић 2021а: Јелена Петровић. „Улога медија у психолошком рату". Баштина, вол. 31, бр. 53, 283-297.

Петровић 2021б: Јелена Петровић. „Психолошки рат и војне науке". Баштина, вол. 31, но. 55, 267-278.

Петровић 2021в: Јелена Петровић. *Војна психологија и психолошки рат: достигнућа и перспективе*. Лепосавић: Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић.

Стојановић 2017: Александар Стојановић. „Анализа дискурса секуритизације у сајбер-простору". *Комуникација и култура онлине*, вол. 4, бр. 4, 216-231.

Тепавац 2019: Дејан Тепавац. „Облици и субјекти угрожавања пословних информација у сајбер простору". *Војно дело*, вол. 71, бр. 6, 59-72.

Томић 2003: Зорица Томић. „Сајбер-простор и проблеми разграничења". *Култура*, бр. 107-108, 9-19.

Jovan M. GORDIĆ

CYBER ATTACKS FROM THE ASPECT OF INTERNATIONAL AND DOMESTIC LAW

Summary

There is no doubt that international as well as internal legal regulation of the use of cyber space will be one of the most important topics in the near future. Namely, the development of information technologies, as well as the solutions that these technologies offer, which are used in cyberspace, will significantly improve the quality of international life structures and thus the individual structure in the future

As a proposal for comparison, we cite an example of the formation of joint investigative teams, due to the fact that very often the perpetrators are from several countries and act in co-perpetration. By forming such criminal-legal teams from several countries, the goal of identifying the perpetrators, obtaining the necessary evidence and prosecuting the perpetrators of criminal acts can be achieved.

As we have already emphasized, the very speed of development of modern technology, as well as the possibility of its misuse, imposes the need for every state to develop a system of defense of institutions and citizens against this type of threats. High-tech crime knows no borders, and the target can be any country, institution or individual, which leads to the conclusion that in addition to the internal regulation of this area, international cooperation is also necessary in order to adequately oppose this type of crime.

Also, the calming of tensions between the most developed countries in the world, which must happen at some point, will increase the interest in solving international legal restrictions on the use of cyberspace with the aim of increasing national security in cyberspace and creating conditions for the economic development of countries and the formation of world and regional markets. In the end, it can be concluded that the normative - legal international regulation of the use of cyberspace and the prevention of misuse of modern information and communication technologies is a prerequisite for the further progress of humanity.

In the future, all this will lead to close cooperation of all internationally relevant factors in the development of common standards and rules, the definition of common response mechanisms to cyber attacks and the formation of a common security cyber infrastructure with the aim of preventing cyber attacks and increasing cyber security on a global level.

Key words: international public law, domestic law, criminal law, criminal process, cyber-attack, cyber security, cyber threat, suspects.

Рад је предат 25. јуна 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу

УДК 615.85
2-468.65
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38062

Оригинални научни рад

*Жарко Б. ИЛИЋ**
ПР Едукативни центар Београд

РЕИКИ – НОВА ПАРАДИГМА ПОСТОЈАЊА

Апстракт: Реики техника самопомоћи која објашњава на који начин можемо да уравнотежимо сопствену унутрашњу енергију у односу на спољњу енергију универзума око нас, јер је то основа мира и спокоја који животу доносе позитивну реализацију.

Реики је природна техника самопомоћи где човек помаже себи користећи се сопственом енергијом и енергијом која га окружује. Овај феномен је био схваћен и прихваћен у свим традицијама од памтивека човека као и културама где се човек бавио својим личним исцељењем, филозофијом живота и сопственог места у природи.

Када је Реики настао не може се са сигурношћу тврдити. Први трагови ове технике забележени су у древним Лотус сутрама које су писане пре више од 5 хиљада година.

После векова заборава први који је вратио ову филозофију био је Јапанац Микао Усуи. Овај феномен високе фреквенције утемељен је тако у деветнаестом веку у Јапану.

Кључне речи: реики, енергија, здравље, излечење, исцељење.

„Оно што данас познајемо као Реики, вештину исцељивања полагањем руку путем универзалне енергије, било је познато од давнина, о чему сведоче будистички списи. Нажалост, због прекинутог низа ученичког наслеђа, систем рада је био изгубљен, све до деветнаестог века.

Микао Усуи, лекар и будистички монах из Кјота, посветио је преко двадесет година свог живота изучавању будистичких сутри које описују овај начин лечења. На ту потрагу инспирисала га је реченица из Библије, а пронашао је начин исцељивања који је користио Буда. Међутим, теоријско знање није довољно. Тако је почела унутрашња Усуијева потрага.

Једног дана одлучио је да се попне на врх планине Курама, решен да се преда: неће одустати док не спозна суштину. После двадесет једног дана проведеног у потпуној медитацији, Усуи је доживео спонтану иницијацију – практичну моћ каналисања космичке енергије. Научио је и то како да томе поучи друге, подешавајући фреквенцију и снагу њихове унутрашње енергије. То је био почетак модерног Реикија.

Ја исцељујем рукама, али свако од вас може чинити то исто.“ (Илић 2017: 11)

Усуи није никада Реики сматрао искључиво техником исцељивања, у поучавању је наглашавао потпуну самореализацију и хармонизирање живота у целини.

* доктор здравствених наука, zarkoilic.bg@gmail.com

Усуи је рекао да је све што постоји у универзуму саздано од универзалне енергије, и ту бît постојања назвао Реики. То је љубавни талас и чиста светлост која долази из више димензије.

Велики универзум (мајка природа) се мења и циркулише без стагнације. Ми се људи као део природе називамо малим универзумом и живимо титрајући у резонанцији с енергетским таласом великог универзума. Оно што спаја велики универзум и нас као мали универзум је љубавни талас назван универзалном енергијом, или виталном енергијом која је услов за нормално функционисање сваког човека.

Витална енергија постоји у свему и она је животна енергија унутар људског тела, која нам даје природну исцелитељску способност и моћ да живимо живот пуном снагом. Животна енергија се назива бројним именима попут кија, ћија, елан витала, реикија, животног магнетизма, пране, телесне радиоактивности и тако даље. Као људи сматрамо се господарима стварања, јер људи поседују финију енергију од других живих бића.

Витална универзална енергија је љубавни талас тј. вибрација из више димензије.

Реики који је универзална енергија, дефинишемо као моћ која рађа велики универзум. Створила је Сунчев систем и сва жива бића на Земљи те их одржава у добром стању, то је и енергијски извор сваке појаве у универзуму. Такође, сматра се да је то енергија финих таласа која исијава највишу свест у универзуму – постојање више димензије – ради спровођења своје воље.

Зашто се ова енергија назива таласом љубави? Због тога што животна енергија која исијава из више свести и шири се према споља у свим смеровима, безусловна је, а љубав је највише стање које може да досегне људски ум само када је безусловна.

Такође, љубав је попут Сунца за које се каже да је енергија која постоји у свему. Сунце шаље своју животну енергију сваком створењу, та енергија се претвара у топлоту, светлост и таласе неопходне за живот сваког човека.

Талас животне енергије је сличан саосећању јер садржи људске осећаје, има одређено усмерење да се креће ка месту где је потребан тј. где недостаје животне енергије. Ако је сублимирана у енергију која се шири у свим смеровима, ширењем свести вратићемо се у суштину љубави.

Универзална енергија постоји свугде у облику таласа тј. вибрације и зато је она основа сваког живота.

Размислимо о утицају универзалне животне енергије на човека. Део огромног свемира називамо Сунчевим системом. Сматра се да у галактичком систему постоји отприлике 100 милијарди звезда великих попут Сунца, а у свемиру отприлике 100 милијарди звезда великих попут нашег галактичког система. Велики прасак, који се сматра почетком свемира, извршила је универзална енергија.

Универзална енергија створила је Сунце, Месец и Земљу, океане на Земљи, људе и сва друга жива бића. Универзална енергија постоји у биљкама и сваком зрну жита као животна енергија. Људски живот је део мајке природе како обично и сентиментално зовемо универзум.

Модерна наука открила је да се целокупно постојање заправо може представити кроз таласе, а све што постоји има исту природу, али другачију вибрацијску фреквенцију.

Кроз учење Реикија и других традиционалних вештина и техника које се баве човеком, сматра се да су људи здрави и у добром психичком стању ума само када су на истој таласној дужини са свемиром око нас. Према томе, кад су наше тело и ум на другачијој таласној дужини тј. када се разликује на нивоу енергетске фреквенце тј. вибрације од универзума, доћи ће до нарушавања енергетског баланса, а самим тим до промена на нивоу здравља, психолошког или психичког стања или квалитета самог живота тј. стварања околности за несрећу како то најчешће људи перципирају.

Реики техника у том смислу није оно што мења природу, него оно што нас подржава да се вратимо у сопствени баланс и подучава ономе што бисмо требали бити, омогућујући да будемо на савршеној таласној дужини која ће нам омогућити равнотежу и уклонити лоше стање на било ком нивоу нашег живота.

Сматрам да Реики није име технике већ опис онога на који начин ми јесмо у савршеној равнотежи.

Микао Усуи, који је живео у Јапану у деветнаестом веку сматра се човеком који нам је помогао да се поново повежемо са овим древним знањем па је због тога реч Реики јапанског порекла.

Реи значи »универзалан« а ки или цхи на старокинеском и јапанском језику значи »енергија животне снаге«.

Мада већина људи не може видети енергију. Модерна физика нам говори да изнад границе најмањих честица материје свугде постоји енергија, коју удишемо у нашој храни и води и у светлости Сунца. Сваки неживи објект има ниску или полагану фреквенцију енергије.

Енергија животне снаге је темељ живота, врста космичког таласа која подржава, храни и подупире циклус рођења, живота и смрти свих живих бића. Због тога се Реики сматра путем личног и духовног развоја.

Кад смо у контакту са универзалном животном енергијом кроз молитву, медитацију или Реики, осећамо се мање раздвојеним од сопствене суштине и целовитијим унутар себе и унутар читавог универзума. Осећамо јединство са собом и светом изван себе, постајемо свеснији својег места и улоге у сопственом животу и тој великој шеми универзума. Истовремено осећамо подршку, сигурност и самоувереност у своје способности да будемо све што јесмо, без сумње.

Из будизма и других источњачких духовних традиција разумијемо да постоје два главна типа енергије животне снаге: унутарашњи и спољашњи. Унутрашња животна енергија је суптилна енергија која постоји у телу и уму свих живих бића. Спољашња животна енергија постоји у биљкама, стенама, минералима и кристалима и та енергија је често искоришћавана за лечење, као у Хомеопатији, Бацховим цветним капима, кристал терапији, чајевима, биљним екстрактима.

Чак и шетња шумом може имати умирујући и оздрављујући учинак, будући да тамо има тако много спољашње животне енергије да она подиже наше властите унутрашње енергије. Та природна енергија има одговарајући учинак на наше тело као и на ум. Насупрот томе, ако проводимо превише времена у урбанизираним подручјима и стресним околинама где су те природне енергије ограничене, то може лоше утицати на наше здравље, поготово ако не можемо ментално трансцендирати те ситуације или издићи се изнад њих.

Унутрашња животна енергија тече кроз суптилне канале или меридијане људског тела. Кад су ти путови блокирани или неуравнотежени, због стреса на пример, може доћи до нарушавања равнотеже и неретко болести. Реики функционише као техника оздрављења уравнотежењем тела и ума баласирањем, уземљењем, прочишћењем и враћањем изгубљене унутрашње енергије, помажући тиме здрављу и квалитету живота.

То се постиже повезивањем са универзалном животном енергијом савршено балансираности која је око нас. Енергија универзума је у еквилибријуму и као таква је идеална да врати информацију склада нашој нарушеној унутрашњој енергији. Остваривањем контакта наше нарушене унутрашње енергије и универзалне животне енергије изван нас, ми помажемо да наша унутрашња енергија поприми поново карактеристике те савршено уравнотежене енергије, као и да се поврати квалитет, оптимална количина и проточност.

Кад су унутрашња и спољашња животна енергија у хармонији, поседују исти ниво чистоће и постоје на истој таласној дужини или фреквенцији, јер су врло сличне енергије, тада долази до наше равнотеже, а самим тим и до отклањања тегоба изазваних дисбалансом наше унутрашње енергије.

Једина разлика између спољашње и унутрашње енергије је што унутрашња животна енергија је у директној вези са нашом свешћу тј. умом чија лоша дела директно утичу на стварање неравнотеже као и касније, кроз буђење и рад, на самоспознаји, на равнотежу и склад са спољашњом животном енергијом тј. универзумом.

Због блиске везаности свести и унутрашње животне енергије лако је веровати да осећај блискости или повезаности коју осећамо према дрвећу, кристалима, Земљи или другим изворима спољашње животне енергије постоји зато што они имају такође лични карактер, али не и свест па тако могу постојати и те личне таласне сличности.

Наша унутрашња енергија и наш ум нераздвојни су и имају врло интиман однос. Заправо, иако то не примећујемо, наше мисли и осећања које стварају те мисли директно су повезане са нашом унутрашњом енергијом. Због те везе наше негативне мисли и емоције утичу на смањење квалитета наше унутрашње енергије и њену неравнотежу, као и што враћањем квалитета унутрашње енергије можемо променити и квалитет наших мисли и емоција. Ова директна веза између мисли и емоција са унутрашњом животном енергијом објашњава смањење или повећање квалитета нашег живота као и квалитет здравља и психичког стања. Повратком квалитета наше унутрашње животне енергије враћамо и добар квалитет сопственог живота.

Да бисмо разумели утицај сопствених мисли и емоција на нашу унутрашњу енергију морамо разумети себе и свој мозак.

„Колико год је човек еволуирао до овог тренутка, у његовој глави је и даље механизам створен још у пећинама с почетка човечанства. Многе теорије постоје и говоре о томе да заправо пећински човек није почетак једног циклуса већ крај, и да ми идемо ка том крају, али ја се нећу сада тиме бавити.

Да бисмо лакше разумели сопствене нагоне, а самим тим и разлоге непослушности нашег ума, морамо мало завирити у нашу главу.

Кренимо од почетка, од нашег мозга. Мени су најзанимљивији лимбички мозак, назваћу га пећински мозак и неокортекс, звани нови мозак.

Лимбички мозак је онај део нашег мозга који покрећу наша четири основна нагона: потреба за храном, одбраном, бежањем и сексом. Ови примитивни рефлекси преживљавања се активирају као потреба опстанка. Наш ум као војсковођа нечега што називамо живот, креће своје битке увек из лимбичког мозга. Ту су и рефлекси и све оно што нам помаже да преживимо. Уколико се не потрудимо да свој живот освестимо и ставимо под команду паметнијег новог можда, наш живот ће бити опседнут храном и сексом, жудњом за дрогама и другим пречицама, биће склон ка агресији, емоционалној нестабилности као и другим врстама деструктивног понашања. Тај примитивни део нас је одличан слуга, али веома лош господар.

Као што рекох, тај део нашег ума можемо надвладати уз помоћ неокортекса, такозваног новог мозга. Тај нови мозак нам омогућава да учимо, стварамо, будемо креативни, бавимо се позитивном стратегијом, доносимо мудре одлуке, замишљамо будућност и правимо планове.

У стању стреса, изненадним и критичним ситуацијама влада лимбички мозак, док се нови мозак не сналази баш најбоље. Зато у критичним стањима команду као и цео неуролошки апарат преузима лимбички мозак да бисмо преживели. Тада долази до смањења протока крви до предњег дела мозга, где се налази неокортекс, подручја у коме ми опажамо прилике и откривамо креативна решења проблема, због чега су реакције грубе, неконтролисане и често непријатне. Сирове емоције нас воде и ми онда остајемо слепи од беса или љубоморе, паралисани од страха или толико анксиозни да не можемо да мислимо како треба. Заправо тада функционишемо на основу програма који постоје у нашем лимбичком мозгу. Усредсређења на преживљавање, ови програми се заснивају на страху и агресији. Ова уверења остају урезана у нашим неуронским мрежама у мозгу.

Како каже др Алберто Вилодо[11], неуронске мреже су информациони суперпутеви који процесуирају оно што перципирамо и осећамо. Они садрже динамичку мапу нашег света и онога како наша реалност функционише. Ову мапу укључује оно што видимо, чујемо и намиришемо, као и наша сећања и искуства из раног детињства. Сматра се да се половина наших мапа реалности формира још у материци док хормони стреса мајке пролазе кроз баријеру плаценте и стижу до фетуса.

Ове неуронске мреже се оснажују све више како ваша свакодневна искуства доказују да је ваша мапа истинита тиме што се ствара све више веза између неурона сваки пут кад се тај неуронски пут користи. Временом то постаје пут којим се најчешће иде и на крају и једини пут. Скенирањем мозга заиста се може видети ширина ових неуронских мрежа у одређеном подручју. Супротно је такође тачно: кад се нека неуронска мрежа не користи и пропада, на скенеру се може видети празнина у том подручју мозга.

Наше неуронске мреже чине нас створењима навика. Веома рано престајемо да имамо иновативне мисли и оригинална запажања. Формирање већине наших неуронских мрежа завршава се пре него напунимо 7 година.

---

1 Алберто Вилолдо, доктор медицине, медицински антрополог и аутор бестселера који је проучавао шаманске исцелитељске праксе Амазоније и Анда више од 30 година.

Исто као што стварамо практичне неуронске мреже, почевши од читања и говора, па до вожње бицикла и тога да будемо учтиви, тако и трауме из детињства стварају неуронске мреже страха, љутње, патње и осећаја напуштености и оне се кодирају у лимбичком мозгу. Ми понављамо ова искуства чак и ако се не сећамо самих догађаја.

Неуронске мреже се понашају попут филтера који заграђују нека искуства, дозвољавајући нам да перципирамо само ограничени део реалности.

Неуронске мреже су одговорне и за реализацију уверења, јер ако верујете да је свет пун лопова и лажова, то ће и постати ваша реалност и оно са чиме ћете се стално сусретати.

Према томе, отварањем пута између ума и наше унутрашње енергије, ми обуздавамо примитивни део нас и стављамо га у службу еволуирања под командом нашег вишег ја. А тако долази и мир и спокој, јер се реализујемо кроз учење лекција и заслужујемо све оно лепо што нам је намењено." (Илић 2020: 25-28)

Имамо ли позитивну унутрашњу животну енергију доброг квалитета, зато што је појачавамо реикијем, лакше ћемо развити позитивна стања ума и привлачити позитивна животна искуства и носити се лакше с проблемима. Такође, потрудимо ли се свесно развити позитивна стања ума (као саосећање, самопоуздање, љубазност и мудрост), то ће подићи квалитет наше унутрашње енергије и унапредити наше здравље и многе друге аспекте нашег живота. С добром мотивацијом, реики може много помоћи у унапређивању квалитета живота, помажући нам да постанемо целовитија и здрава бића на свим нивоима и тиме природно користити свету око нас.

„Реики није надоградња на живот – Реики је дубина и суштина живљења и у сваком погледу прати срећан и испуњен живот. Управо зато још увек можете да видите људе којима не треба третман, који живе као да су стално повезани за Извор Реикија. Видите да су срећни, испуњени и цели!

Ових пет принципа Микао Усуи формулисао је као једноставна упутства за срећан и успешан живот у свету оптерећеном догмама и егоистичним мислима. Пре сваке иницијације, увек прво продискутујем са ученицима управо ових пет принципа. Кратка форма, утемељења на традицији Зена изазива питања и подстиче нас да промишљамо сопствени живот.

Први принцип: Сада се не љутим

Није случајно ова мудрост стављена као први међу принципима Реикија. Шта је уопште љутња?

Срећан живот је динамичан, али миран, тих, у складу са универзумом и свим другим бићима. Ипак, сви се понекад наљутимо. То се увек деси неочекивано, кад се разочарамо зато што нешто у нашем животу није онако како смо планирали. Ту се налази семе љутње: жеља за контролом. Желимо да контролишемо свет око себе, а не можемо и то нас плаши. Его нам наравно не дозвољава да увидимо да смо за своју несрећу сами одговорни, па узрок свог незадовољства почињемо да тражимо у другима. Тако прво љутња, па бес, па разни грехови загађују нашу душу и нашу енергију.

Одатле прва и најважнија лекција коју Реики има да нас научи:

Шта год да није у реду са нашим животом, преузмимо одговорност и потражимо решење у себи.

Удахнимо дубоко и покушајмо да схватимо једноставну истину – да нисмо свемогући.

Други принцип: Сада нисам забринут

Ако смо и довољно мирни, па се не љутимо ни на себе ни на друге, опет често бринемо шта ће бити сутра. Да ли сте се икада запитали колико нам се тај осећај бриге исплати? Наравно, сви имамо потребу да планирамо свој живот. У том смислу ми морамо понекад да „живимо у будућности" разматрајући различите могућности и сценарије како ће се нешто десити. Понекад је и у прошлости остало нешто о чему често размишљамо и са чиме не можемо да се помиримо. Као и љутња, и брига је само врста илузије која нас тера да трошимо своје време и енергију на погрешне ствари.

Дозволимо свету да иде својим током и прихватимо и добро и зло које иде према нама.

Живећу у садашњем тренутку јер сваки други живот је само илузија која ме одвлачи од важних ствари.

Трећи принцип: Сада сам захвалан

Овај принцип нас саветује да будемо захвални. На чему?

Чињеница је да многи људи имају много мање него ми. У данашњем свету сама чињеница да сте здрави, сити и на безбедном стављa вас у веома уску мањину међу становницима ове планете. Наша захвалност, ипак, не треба да буде само базирана на томе да постоје људи који су у горој ситуацији од нас. Напротив! Особа која је спознала истину дубоког принципа одговорности за сопствени живот има све разлоге да се радује сваком следећем тренутку. Сваки тренутак је прилика – да растемо, да се развијамо, да ојачамо, да наставимо корак даље на свом путу. Ово данас је још једна прилика да будемо боља верзија себе од оне коју смо за собом оставили кад смо на јастуку синоћ склопили очи.

Захвалност привлачи сва изобиља из Извора која су нам намењена!

Уместо јадиковања, треба засући рукаве. Живот какав желимо чека нас и биће наш чим се потрудимо да га створимо!

Четврти принцип: Сада поштено обављам свој посао

Ни трен нашег свесног стања неће проћи без неке активности. Дишемо, мислимо, осећамо, радимо… Стално смо активни. Шта онда значи поштено обављати свој посао?

Спознајмо да смо сада, у овом тренутку замишљени – допустимо да будемо сасвим урођени у своје размишљање. Осећамо? Будимо стопљени са тим осећањем. Одлазимо на посао и радимо као учитељ, банкар, лекар, продавац, председник, домар? Предајмо се цели свом послу и дајемо свој максимум. Чим научимо лекцију коју нам та активност нуди у животу, цео живот ће се реорганизовати, променити шта треба и ми ћемо се померити даље и стати пред нове лекције и нове изазове. У духовном развоју нема прескакања корака. Свака лекција до које смо дошли мора бити научена, у овој или у некој следећој прилици.

Пети принцип: Сада показујем љубав и поштовање према свакоме ономе ко је спознао претходне принципе и почео да их практикује свестан дубље поруке коју представљају, са овим принципом неће имати ни мало проблема. За остале, ово ће бити највећи изазов.

Нервира вас неко? Нисте задовољни? Недостаје вам нешто? Ретко се смејете? Болест прети? Једно је заједничко свим овим приликама – то сте ви! Задовољна особа не примећује у свом свету иритантне људе. Задовољна особа уистину нема шта да било коме затражи, већ само жели да дели. Ништа не недостаје, сви смо добили онолико колико смо заслужили и можемо да заслужимо више. Свако од нас има право на своју личну срећу и то је једини рецепт за истински здрав живот. У овоме смо сви исти: духовне душе стављене у овај свет да би научиле лекције које су нам преостале.

Ви, ваша комшиница, њена мачка и ваш фикус поред прозора – сви смо исти, у смислу да смо душе које траже изазов и своју лекцију како би наставиле да расту. Реики нас учи да волимо све и да покажемо поштовање према свима. То је суштина среће и мира на земљи." (Илић 2019: 38-42)

Реики принципи су правила према којима можемо (и треба) да уредимо свој живот, били иницирани или не. Они су основа без које ћемо стално ударати у зид, ма колико да смо упорни и истрајни у својој пракси. С друге стране, Универзумом владају суптилни закони који као нека неприкосновена „правила понашања" чувају кључеве успеха на свим пољима. Осетио сам да је неодговорно, ако не и себично, да са својим ученицима и пријатељима не поделим и то знање, иако би многи рекли да је реч о напредној теми која може да сачека. Ево дакле пет основних закона по којима се управља цео универзум.

„ЗАКОН ДОПУШТАЊА – ВАШ ПРВИ КОРАК КА БОЉОЈ ВЕРЗИЈИ СЕБЕ

Одлучили сте да се мењате. Супер! Замислите прво ту другу верзију себе и поставите себи једноставно питање: Да ли сам спреман/на да прихватим новог/у себе?

Често нешто желимо, али се, без обзира на жељу, чврсто држимо својих старих навика. Заробили смо се у ритуале за које верујемо да нас штите и чувају. У страху од лоших искустава из прошлости и неуспеха с једне стране и природног страха од новог и непознатог с друге стране, често немамо довољно храбрости, па ни знања за право и нисмо спреми да допустимо да се промена коју желимо деси. Шта је резултат покушаја и труда у таквој ситуацији? Само фрустрација… Као „пробали смо", али уз стално активне унутрашње кочнице како би лоше ствари на које смо навикли остале ту као алиби зашто се промена није десила. Ту ни Реики, ма ни Господ Бог не може да помогне! Сами смо најгори противници свог успеха и то је у реду јер то нам гарантује лична слобода на коју као душа полажемо право.

Шта треба да урадите? Прво погледајте себе у огледало, с љубављу прихватити себе онаквим какви јесте, а затим исто тако с љубављу пристаните да постанете другачији. Тај чин зове се допуштање.

ЗАКОН ПРИВЛАЧЕЊА – МИСАО ПРИВЛАЧИ СЛИЧНО

Закон и обичаји навикли су нас да колико-толико будемо одговорни за своје речи и дела. Шта је са нашим мислима? Духовна особа зна да и о њима итекако вреди водити рачуна!

Размишљате у сликама, менталним сликама, а оне стварају емоције које тихо управљају делањем. Свако дело даје свој резултат и има своју последицу. Дакле, јасно је: желите ли да промените резултат, морате прво променити начин на који размишљате!

Запамтите: слично привлачи слично! Да се одмах разумемо: то не значи да ваша брига аутоматски изазива несрећу. Брига о детету не чини да дете падне и разбије главу, нити страх од неуспеха призива неуспехе. Заправо, ваша негативна мисао привлачи мноштво себи сличних. У таквој атмосфери ви брзо постајете апсолутно окупирани бригом, па се јаве и страх и љутња, па и бес. Полако тонете на дно, па где ћете веће несреће по вас и вашу срећу? Тешко је изаћи из тог живог блата…

Мисли су примарни узрок наше стварности.„Како сејемо – тако и жањемо“, али то долази на крају, далеко после мисли о сетви и избору семена. Зато увек крените од почетка. Какве су вам мисли такав вам је живот.

Када приметите да вас обузимају негативне мисли, покушајте да их што пре трансформишите у позитивне. Имате страх да ће нешто лоше да се догоди? Мислите на нешто позитивно – у овако дивном свету као што је овај сигурно постоји и нешто лепо на шта можете да мислите. Ако нема никог другог да помогне и заштити вас, не брините. И онако не постоји ништа што је јаче од вас!

ЗАКОН ПРОМЕНЕ – ВАШ НАПРЕДАК ЈЕ У ВАШИМ РУКАМА

Не можете очекивати резултате промене ако наставите по старом. Исто размишљање и понашање као последица истих ставова оставља вас у истом шаблону!

Ако пажљиво посматрамо природу она је пуна промена. Оне се дешавају у два правца: или у правцу развоја и раста или у правцу распада и нестанка. Исто се дешава и са нама. Наш живот, окружење и околности у којима живимо или воде расту и напретку или распадању духовни, емоционални, интелектуални, па и физички живот прате исти закон. Константно стање без промене не постоји – промена је једина стална.

Људи који одбијају промену и кажу да су задовољни стањем какво јесте, само невешто крију своје незнање, слабост или недостатак храбрости.

ЗАКОН ПОЛАРИТЕТА – ПРИХВАТИТЕ И ДОБРО И ЛОШЕ ЗАЈЕДНО

Ретко шта на овом свету може да постоји изнад дуалности доброг и лошег. Ништа није на једној страни: нити само добро, нити само лоше. Чак и за црно и бело неки кажу да су то све само бројне нијансе сиве – црно и бело у апсолутном смислу уопште се и не виде људским оком. Уместо тога, то су различите супротности које теже да се уравнотеже.

Већина људи нажалост као да је програмирана да обраћа пажњу само на негативну страну живота. Потпуно игноришу позитивну, иако она увек постоји! Тужно је видети колико не схватамо да сами одлучујемо у шта гледамо. Неуспеси су саставни део успеха, његови темељи, у томе и јесте њихов смисао. Успеси и неуспеси заједно нам служе да створимо систем вредности и разликујемо шта је за нас вредно, а шта безвредно. Не вреди јадиковати над тиме што, на пример, не волите јагоде, али морате признати да то не бисте ни сазнали да их макар једном нисте пробали. Колико пута треба пробати док не укапирате, није ствар универзума и његових ограничења, већ наше памети.

Позитивно и негативно дају нам усмерење – тако да знамо којим путем треба да идемо. Одлучите сада: без обзира на то шта се данас дешава око вас, потражићете позитивну страну сваког догађаја. Свесно одлучите то и сутра и прекосутра, створите навику од тога. Ништа вредније не можете себи да поклоните!

ЗАКОН РАСТА – ПОСТОЈИ ВРЕМЕ ЗА МИРОВАЊЕ И ВРЕМЕ ЗА РАСТ

Чини ми се да смо ми људи по природи нестрпљиви. Колико пута смо одустали од добре идеје, лепе жеље или позитивног циља само зато што се нису остварили онда када смо ми то желели?

Ако данас посадите семе јабуке у земљу, хоћете ли већ сутра бризнути у плач зато што не видите у расцветало дрво? Многи би очекивали и плодове… Ако кренете у теретану, да ли вам је ико обећао мишићаво тело после само два тренинга? Зашто онда већина људи очекује да се њихове духовне жеље и циљеви остварују одмах или макар брзо? Потребно је време! Као и свако друго семе, тако и наше идеје и циљеви морају бити неговани. Потребно је време и стрпљење, док се не манифестују у физичкој стварности. Закон раста примењив је за сваку ствар и у свакој прилици. Наше је само да се научимо стрпљењу!

То што се идеје, жеље и циљеви још нису остварили не значи да никада неће. Напротив, само је питање времена! Одсуство доказа да нешто постоји није доказ непостојања. Идеје су духовно семе које се спушта и реализује на физичком нивоу, али само када се за то створе услови. Сетите се Усуијеве мудре мисли: универзум нам не даје увек оно што желимо, али нам увек даје оно што нам је највише потребно.“ (Илић 2019: 43-47)

Реики се савршено уклапа у било који начин живота, материјално, ментално, емоционално и духовно. Реики нам не даје оно што жели негативни део ума већ нам даје тачно оно што нам треба, помажући нам да развијемо наша јединствена својства, таленте и остваримо позитивне амбиције на начин који нас доводи ближе нашим личним, бесконачним потенцијалима и чистој унутрашњој природи.

Свако објашњење тога шта реики јесте или што може учинити само је гребање по површини.

Права суштина реикија надилази појмове, речи и замисли.

За неке људе реики је једноставно корисна техника довођења у целовитост. За друге може бити допуна њихове духовне праксе или сам пут личног раста. У складу

с начином на који проматрамо свет, свако од нас ће имати различито мишљење и доживљај реикија. Ипак, сви ми делимо исту основну жељу да будемо срећни и исту прилику да имамо користи од реикија, па смо у том смислу једнаки.

Сви ми у себи носимо способност да исцелимо себе и друге. Реики није једини сет принципа који је битан за развој способности да лечимо или напредујемо духовним путем, али је јединствен и може бити од непроцењиве помоћи.

Реики је дубоко фундиран у најбољим ризницама мисли Истока, и као такав, представља интегративну везу са науком која свет посматра из посебног угла, самим тим омогућавајући нам узлет у једну сасвим нову парадигму која здравље, његово достизање и очување посматра на нов и оригиналан начин.

ЛИТЕРАТУРА

Илић 2017: Жарко Илић. *Кључ*. Београд. Ауторско издање.
Илић 2019: Жарко Илић. *Реикеу, Буђење сопствене светлости*. Београд. Ауторско издање.
Илић 2020: Жарко Илић. *Душа*. Београд. Ауторско издање.

Žarko B. ILIĆ

REIKI - A NEW PARADIGM OF EXISTENCE

Summary

Reiki represents a self-help technique that explains how we can balance our own inner energy in relation to the outer energy of the universe around us, because it is the basis of peace and tranquility that bring positive realization to life.

Reiki is a natural self-help technique where a person helps himself using his own energy and the energy that surrounds him. This phenomenon has been understood and accepted since time immemorial by man in all traditions and cultures where man has dealt with his personal healing, philosophy of life and his own place in nature.

When Reiki originated cannot be claimed with certainty. The first traces of this technique are recorded in ancient Lotus Sutras written more than 5,000 years ago.

After centuries of oblivion, the first to restore this philosophy was a Japanese, Mikao Usui. This high-frequency phenomenon was ascertained in the nineteenth century in Japan.

Key words: reiki, energy, health, healing, health-attainment.

Рад је предат 21. априла 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 94:323.1(=163.41)(497.115-89)"1889/1905"(093.2)
94:341.7/.8(497.115:436-89)"190"(093.2)
94:323.1(=18)(497.115-89)"190"(093.2)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38092

Оригинални научни рад

*Весна С. ЗАРКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

НЕКИ ПРЕДЛОЗИ КОНЗУЛА У ПРИШТИНИ ЗА ПОБОЉШАЊЕ ПОЛОЖАЈА СРПСКОГ СТАНОВНИШТВА (1889–1905)**

Апстракт: Аутор у раду указује на значај рада конзулата Краљевине Србије у Приштини и конзула, који су били сведоци разних зулума над српским становништвом од стране Арбанаса. Турске власти су се понашале немарно и нису показивале вољу да предузму одговарајуће мере против изгредника. Зато су се од самог отварања конзулата могли чути разни предлози, који су упућивани Влади у Београду. Неки су се односили на зближавање конзула са Арбанасима, успостављање контаката и сарадње са арбанашким вођама, укидање конзулата и, на крају, наоружавање српског становништва. Конзули су често инсистирали и да се ангажује домаћа и страна штампа, јер су сматрали да би њено деловање утицало на Порту и султана да спрече зулуме над српским становништвом, које је пред притисцима остављало имовину и исељавало се ван граница Османског царства.

Кључне речи: Конзулат у Приштини, конзули, предлози, Срби, Арбанаси, зулуми.

Одлуке Берлинског конгреса и право Аустроугарске да окупира Босну и Херцеговину утицале су на Кнежевину Србију да своје дипломатске снаге преусмери на решавање питања српског становништва у Старој и Јужној Србији. Србија је 1878. године готово први пут образложила своја права везана за Стару Србију. То је уследило након израде елабората, који је на молбу министра Јована Ристића сачинио један од најугледних и најобразованијих људи тог доба, Ђорђе Поповић. Он је, користећи се, до тада некоришћеним документима, архивираним у Министарству, на која није обраћана велика пажња, објавио расправу под именом *Стара Србија* (Поповић 1878). Ова расправа, објављена и преведена на неколико европских језика, скренула је пажњу на тежак положај Срба у Османском царству. Документа коришћена за њену израду односила су се на разне молбе, жалбе и описивала бројна страдања српског народа. Објављивање расправе се поклопило са новим страдањем, кажњавањем и хапшењем бројних Срба од стране турских власти, под изговором за учешће у ослободилачким ратовима 1876/78. године.

* Виши научни сарадник, vesna.zarkovic07@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

Након Берлинског конгреса пред Владу Србије су постављени бројни задаци везани за односе са Османским царством. Међутим, најпре је требало решити неколико значајних унутрашњих питања. Међу важним питањима којима би се регулисали уговори са Османским царством наметало се оно које се односило на конзуларну конвенцију. Образложење овог задатка било је у чињеници да су бројни Срби и даље остали да живе на територији Османског царства, док се један број Турака и муслимана налазио у крајевима које је Србија ослободила. Сматрало се да посланства у Београду и Цариграду не могу да решавају све проблеме и као логично се наметало питање отварања конзулата у оним крајевима у којима су постојале потребе локалног становништва. Рад на овом пољу је отпочео 1879, годину дана након преузимања дужности Филипа Христића на месту посланика у Цариграду (Војводић 2007: 112).

Османске власти су одуговлачиле са преговорима, за које је дато одобрење тек у јулу 1886. године. Формирани су били преговарачки тимови, предвођени Јевремом Грујићем, са српске, и Артин ефендијом и Риза бегом, са турске стране. Преговори су окончани крајем августа, када је сачињен заједнички пројекат. Усвајањем пројекта учињен је значајан корак, после којег је остало да владе двеју земаља потпишу конвенцију. Постигнути договор је био значајан успех како за српску, тако и за турску владу. Србија је добила право да отвара конзулате у Османском царству, а турска држава је склопила први уговор на основу међународног права. Конзуларне конвенције потписане раније су биле на основу капитулација. На владама Србије и Османског царства је остало да усвоје договор и текст и да ратификују конвенцију. Док су вођени преговори, турски посланик у Београду, Зија бег је српској влади поднео предлог о закључењу привремене конзуларне конвенције. Према образложењу турске стране разлог је био у компликованој процедури и дугачком процесу око закључења сталне конзуларне конвенције. Привремена конвенција се од сталне разликовала у томе што се није бавила правима конзула, већ се, пре свега, односила на економску страну односа двеју земаља. Преговори око привремене конвенције су започели у јулу 1886. године и успешно завршени 4. септембра. Потписана је од стране министра иностраних дела Краљевине Србије Драгутина Франасовића и турског посланика у Београду Зија бега. Привременом конвенцијом је Србији и Турској признато право и могућност да отварају конзулате у местима у којима је постојала највећа потреба (Војводић 2007: 118–119).

Схватајући значај постигнутог договора и потписане привремене конвенције Влада Краљевине Србије је одлучила да за посланика у Цариграду пошаље Стојана Новаковића, доброг познаваоца прилика на Балкану. Његов задатак је био да припреми и спроведе отварање конзулата Краљевине Србије, али и других културно–просветних установа у европском делу Османског царства. На тај начин је јачао положај српског народа у крајевима под турском влашћу. Познајући прилике у Османском царству и чињеницу да турски чиновници не знају други језик, осим матерњег, Новаковић је сматрао да конзули могу бити само они који добро говоре турски језик. Међутим, постојала је опасност да Порта и султан не прихвате предложене конзуле, уз образложење да су њихови поданици. Први конзулати су отворени 1887. године у Солуну и Скопљу, важним трговачким местима у којима је живео велики број Срба. Две године касније, 1889. отворени су конзулати у Битољу

и Приштини (Историја српског народа VI/1 1983: 277). Битољ је био седиште вилајета, а у Приштини није било других конзулата и постојала је велика потреба за његовим радом и заштитом бројног српског становништва северно од Шар планине. Положај Срба у рејону приштинског конзулата је био отежан не само радом турских чиновника, него и анархијом и свакодневним зулумима Арбанаса, пред којима су власти биле попустљиве. До отварања конзулата Краљевине Србије у Приштини, Срби су једину заштиту имали од руског конзулата у Призрену, отвореног 1866. године. Од руских конзула својим радом се нарочито истакао Иван Степанович Јастребов, који је у два наврата службовао у Призрену. Значај Јастребова није само у његовом дипломатском раду, већ и на културно–просветном пољу о чему говоре његова писана сведочанства (Ђилас 1969: 33; Историја српског народа VI/1 1983: 275). Он је, користећи се дипломатским статусом и личним ауторитетом, пропутовао широм Старе Србије, проучавајући и бележећи остатке српске средњовековне државе, од којих су многи били на рубу пропасти (Јастребов 2018).

Међу отвореним конзулатима, за српски народ је од великог значаја био конзулат у Приштини. Његови конзули су се готовово искључиво бавили тешким положајем српског народа о чему сведоче бројни извештаји послати Влади у Београду. Отварање овог конзулата је код Срба, не само у Приштини, него и учитавој Старој Србији, прихваћено са одушевљењем. Између себе су га називали „наша кућа", у коју су одлазили да потраже помоћ. Заштита која им је пружана из конзулата и од самог конзула позитивно је утицала на Србе. Конзул је, захваљујући таквом раду, имао велики углед код српског становништва, о чему сведочи податак да је у приштинској цркви, поред митрополитове, с леве стране, имао своју столицу (Нушић 2007: 163; Зарковић 2019: 43). Срби су именовање и долазак конзула у Приштину доживљавали као присуство Србије на овом простору, а Арбанаси су са подозрењем гледали на зграду и српску заставу која се вијорила на њој (Јагодић 2009: 311). Отварање конзулата Краљевине Србије изазвало је незадовољство и код самих Турака, који су покушали да га запале. На рад конзулата су нерадо гледали и турски чиновници, а мутесариф је свима забранио да одлазе у њега и своју одлуку образлагао тврдњом „јер је то капија кроз коју ће Србија доћи на Косово" (Перуничић 1985: 15).

Од оснивања 1889. године, па до ослобођења 1912. у конзулату у Приштини је службовало десет конзула. Међу њима су били Лука Маринковић (од новембра 1889. до јуна 1890.), Тодор Станковић (од јуна 1890. до маја 1893. и од 1897. до 1898.),[1] Бранислав Ђ. Нушић (од маја 1893. до лета 1897.), Светислав Симић (од јануара 1899. до априла 1900.), Сима Аврамовић (од априла 1900. до маја 1903.), Михаило Марковић (од маја 1903. до јула 1904.), Мирослав Спалајковић (од јула 1904. до јула 1906.), Милан Пећанац (од јула 1906. до 1909.), Милан Ракић (од 1909. до јануара 1912.) и Милан Ђ. Милојевић (од јануара 1912. па до ослобођења). Поред њих, значајну улогу су имали и бројни писари и секретари, међу којима су били: Милојко Веселиновић, Иван Иванић, Настас Настасијевић, Војислав Ј. Илић, Станоје Симић, Љуба Нешић, Воја Ковачевић, Велибор Драгашевић,

1 О времену првог службовања конзула Тодора Н. Станковића постоје неслагања. У литератури се среће да је он службовао у Приштини до јесени 1892. године, а не до 1893, као што тврди Ј. Поповић (Стојанчевић 1999–2000: 15; Лилић 2003: 99).

Саватије Милошевић, Тихомир Поповић, Никола Михаиловић, Раде Шапоњић и Коста Стојановић (Поповић 2007: 209–210; Зарковић 2019: 45–46). Није била реткост да су, у одсуству конзула, дужности вршили писари или драгомани конзулата. Поменута лица не само да су обављала службу, него су оставила и веома драгоцене писане белешке тог времена које заузимају значајно место у домаћој историографији.

Први конзул у Приштини био је Лука Маринковић. Одмах по преузимању дужности уочио је све недаће српског народа. Основни задатак који је поставио био је да охрабри Србе, да без страха долазе у конзулат. О својојим активностима је слао извештаје Влади у Београду, у којима је јављао да су, осим Приштинаца, кметови и угледни људи из Гњилана, Вучитрна, Феризовића, Митровице и Липљана свакодневно долазили у конзулат. Описивао је њихове посете и истицао да су се посетиоци по изласку из конзулата осећали као да се враћају са светих места, а пред сликама краља Александра I, краља Милана и краљице клањали и крстили се (Перуничић 1985: 34). Маринковић је кратко обављао посао јер је убрзо убијен. На месту убијеног конзула је дошао Тодор П. Станковић, којег ће после првог мандата заменити Бранислав Нушић.

Новоименовани конзул је сматрао неопходним да се по доласку у Приштину упозна и зближи са локалним становништвом, па је зато често обилазио села. Међутим, наилазио је на разне препреке, а становништво на претње да не иде у конзулат, па се на оне који су га посећивали гледало као нанепријатеље цара. Рад представника Краљевине Србије у Приштини повремено је реметила београдска опозициона штампа, која је, према мишљењу Бранислава Нушића, противника таквог писања, била узрок многих недаћа (Перуничић 1985: 49). Конзул је зато дошао на идеју зближавања са појединим утицајним Арбанасима, који су, по њему, могли да утичу на поправљање положаја српског становништва. Запазио је да је велики број мухаџира, придошлих из Србије, посећивао конзулат, за разлику од Арбанаса који су се налазили на Косову. О мухаџирима, за које је тврдио да су Арнауташи, није имао лепо мишљење, сматрао их је превртљивим, спремним да не поштују задату реч и погазе бесу, али је, ипак, био уверен да их треба придобити. Нушићу се указала прилика да прими једног Арбанаса из фиса Гаш, чији су припадници насељавали предео око Дреновца, који се налазио на путу између Приштине и Пећи. Конзул је искористио тај сусрет, вешто поступио и упутио поздрав Исмаил бегу, старешини фиса. За Исмаил бега је поздрав конзула једне суседне државе представљао велику част, па је упркос чињеници да је ретко напуштао село, посетио конзулат у Приштини. Током разговора, Нушић је стекао утисак да се радило о једном достојанственом, поноситом и промишљеном старцу, бистрог ума, чије су речи биле одмерене. Након сусрета са њим, закључиоје да постоје услови да се продубе везе и веже пријатељство са Исмаил бегом. Овај састанак је инспирисао конзула и на стварање сарадње са Фандама, Арбанасима из фиса Шаља и Кабаш, који су насељавали поједине крајеве Косова, Подримља, Горе, Опоља, Љуме и Сиринића (Перуничић 1985: 62–63).

Службовање конзула Нушића обележили су бројни зулуми Арбанаса над српским становништвом. Тврдио је да је ситуација постајала све лошија, а акције против Срба организоване, нарочито у Пећком, Призренском, Приштинском и Новопазарском санџаку. Арбанашки злочинци су готово свакодневно палили српске

куће, уцењивали села, отимали девојке и убијали виђене домаћине. Турске власти су биле незаинтересоване да спрече ове зулуме, судови нису процесуирали кривце, а хуњуматиу тим местима су радили по налогу арбанашких бегова, који су их нескривено подржавали. Настала ситуација и несигурност изазивала је код српског становништва страх и појачавала жељу за исељавањем (Перуничић 1985: 154–155). Бранислав Нушић је у својим извештајима половином 1894. године тврдио да се број Срба знатно смањио и да их на Косову, не рачунајући градове, није било више од 1.000. Сматрао је да непредузимање било каквих мера може имати за последицу да поједина српска села остану без иједног Србина. На овакво размишљање су га наводиле свакодневне жалбе угрожених, који су долазили у конзулат. Као пример је навео да је само у једном дану примио 30 сељана из удаљених крајева Пећке казе, који су тражили помоћ и набрајали арбанашка злодела због којих су три парохије остале без пароха. Конзул је истицао спремност конзулата да пружи заштиту, али је мислио да кораци који су до тог времена чињени нису дали адекватне резултате. Зато је размишљао о мерама које би одмах биле видљиве и председнику Владе у Београду Сими Лозанићу предложио да се о положају Срба у Османском царству заинтересује европска штампа. По њему, извештавање штампеу Цариграду, где се можда ништа није знало о дешавањима, могло је да има одјека и утиче на Порту да предузме одређене мере. Нушић је дошао на идеју да се за настала дешавања заинтересују дописници страних листова из Београда, који би лично посетили те крајеве и објективно извештавали о страдањима српског становништва. Био је уверен да би писање европске штампе дало резултате и истицао њен значај због којег је смењен кајмакам у Гњилану. Иако су бројни српски листови редовно извештавали о тешком стању у Гњиланској кази, турске власти нису ништа предузимале по овом питању, све до оног тренутка док пештански и бечки листови нису објавили информације о томе (Перуничић 1985: 156–157).

Рад конзулата у Приштини и услови у којима је конзул Бранислав Нушић извештавао били су отежани, нарочито након доласка Мехмеда Мухарема ефендије на место мутесарифа. Турске власти су одувек мотриле на рад конзулата и његове посетиоце, али од доласка новог мутесарифа су свако лице које је излазило из њега водиле у полицију на саслушање. На тај начин су застрашивали оне који су тражили савет или било какву помоћ конзула. Конзул и остали чиновници нису могли да обављају посете и осећали су се изоловано. Колико је Мехмед Мухарем ефендија утицао на погоршање ситуације указује и податак да свештеник није смео да посети конзулову кућу и обавља религијске обреде.[2] Вероватно је постојао план да се Нушићу онемогући несметан рад и настави са даљим застрашивањем Срба у Приштини. Кретање по градској чаршији је било несигурно, посебно за децу школског узраста, која су била изложена разним малтретирањима.[3] Конзул Нушић је деловање

2 Државни архив Србије (=ДАС), Министарство иностраних дела (=МИД) Политичко–просветно одељење (=ПППО), 1894, ред 381, Пов. № 100, вицеконзул Б. Нушић – В. Ђорђевићу, посланику у Цариграду, Приштина 5/17. октобар 1894.

3 ДАС, МИД ПППО, 1894, ред 381, ПП № 236, вицеконзул Б. Нушић – В. Ђорђевићу, посланику у Цариграду, Приштина 5/17. октобар 1894; Исто, ПП № 259, вицеконзул Б. Нушић – В. Ђорђевићу, посланику у Цариграду, Приштина 6/18. октобар 1894.

приштинског мутесарифа окарактерисао као крајње осиono и био убеђен да је „најсервилнија слуга воље Хафиз пашине“. Од именовања Хафиз паше на место косовског валије, за само четири месеца је било извршено скоро половину од свих дотадашњих напада на конзулат. Новом валији је, поред приштинског, сметао рад конзулата Краљевине Србије у Битољу и Скопљу, битољског гаваза није признавао, скопском је отварао сандуке, а на приштински је организовао паљевине и остале нападе. У време убиства првог српског конзула Луке Маринковића био је мутесариф у Приштини. Његов рад уливао је неспокој код Нушића, који је од заступника министра иностраних дела у Београду затражио да Порти, валији и приштинском мутесарифу упути што енергичнију представку.[4]

У приштинском мутесарифлуку су и наредне године биле обележене анархичним приликама, а мутесариф је, наводно због страха, ретко боравио у својој резиденцији. Несигурност је била изражена и на српској граници, на Пријепољу, где су непријатељски настројени, арбанашки злочинци вршили терор према српском становништву. Такође, Срби су били изложени разним претњама и био им је забрањен сваки контакт са конзулом у Приштини. Услед ове забране Нушић је неколико дана био готово без хране и размишљао да, због угрожености, своју породицу пошаље у Србију.[5] У истој ситуацији се налазио и деловођа конзулата Стеван Матијашевић, па су чланови њихових породица октобра 1896. године напустили Приштину (Перуничић 1985: 222–223).

Начин на који је конзул Нушић поступио и иселио породицу није се допао генералном конзулу у Скопљу Михаилу Ристићу, који је сматрао да је одлука исхитрена и да се може негативно одразити не само на Србе, него и на Турке. Извештаји које је Нушић слао Генералном конзулату у Скопљу и Влади у Београду садржали су прегршт чињеница о веома отежаном раду конзулата у Приштини. Иако је на први поглед изгледало да субјективно приказује догађаје, његове тврдње није оповргао ни деловођа Матијашевић, који је наредбом министра иностраних дела Стојана Новаковића на неко време преузео посао у конзулату. Ситуација је постала веома сложена, а конзулат је у неку руку био изолован до те мере да, упркос награди, спољни достављачи и плаћени агентинису смели да долазе. Зато је Бранислав Нушић предлагао да се поверљива архива измести у Београд (Перуничић 1985: 231–237). Међутим, до реализације овог предлога није дошло.

Конзул Нушић је 1894. године Новаковићу изнео предлог о укидању приштинског конзулата и исти поновио две године касније. Сматрао је да је уместо Приштине бољи избор Митровица или Скадар. Образложио је своје мишљење, наводећи да Приштина није трговачки, политички, ни војни центар. За разлику од Скадра и Призрена, седишта арбанашких старешина, православног и римокатоличког епископа, у којем су се налазили руски и аустроугарски конзулати, Приштина није била на том ступњу. У њој се увек налазио по један батаљон војске, углавном задужен за пограничну службу. У војничком погледу потпадала је под Митровицу, где се налазила команда дивизије. Приштина је имала и лошији положај због железничке пруге која

4 ДАС, МИД ППО, 1894, ред 381, ПП № 260, вицеконзул Б. Нушић – С. Лозанићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 16/28. октобар 1894.

5 *Politik und Gesellschaft im Vilayet Kosovo und im serbisch beherrschten Kosovo 1870–1914. Berichte der österreichisch-ungarischen Konsuln aus dem zentralen Balkan*, Band 2, Nr. 118, 299.

је заобилазила, па становништво Вучитрна, Митровице, Гњилана, Пећи и Призрена послом није било упућено на Приштину и сваки њихов долазак у конзулат изазивао је сумњу код турских власти. Нушић је сматрао да приштински конзулат има мали рејон и као пример наводио да Призренска богословија и ђумрук на Јавору имају пространији. Зато је, по њему, издржавање таквог конзулата и читавог особља било излишно, нарочито од оног тренутка када су послови просветне пропаганде били сведени само на администрацију везану за школе. Сматрао је да би, без икаквих тешкоћа, послове везане за школе могао да преузме конзулат у Скопљу, где је било седиште вилајета и које је четири сата удаљено од Приштине. Изнео је мишљење да постојање овог конзулата не оправдава ни чињеница да је био једини у рашко–призренској епархији, јер се митрополит налазио у Призрену и била је отежана међусобна комуникација. Такав проблем се јављао и у комуникацији са руским конзулом, која се сводила на преписку. Приштински конзулат је имао доста послова везаних за пограничне спорове. Међутим, у међувремену су именовани турски и српски комесари за пограничне спорове, па је ова надлежност припала њима. Рад конзулата је сведен на предавање судских позива, решења и пресуда, али је валија захтевао да и ове послове који се тичу других округа, осим приштинског, решава конзулат у Скопљу. Нушић је наводио да је конзулат у Приштини изазивао код Турака велико неповерење које се преливало и на друге конзулате и да су у њему видели „само агенцију која припрема завере да једног дана отвори српској војсци границу".[6]

Конзул Нушић је желео да својим предлогом о укидању конзулата у Приштини министру иностраних дела Краљевине Србије скрене пажњу на значај простора од Драме, седишта мутесарифлука, до Кавале, преко које се један део робе увозио у Србију. Тај крај је био богат памуком, пиринчем, дуваном, житом и вином и посећивали су га светски трговци, па је зато по њему, представљао бољи избор за седиште конзулата. Положај је био јако повољан и одатле је могло да се управља пословима везаним за Свету Гору. Поред тога, нови конзулат не би морао да се бави никаквом пропагандом, али би се нашао у средишту збивања и могао би да прати бугарске акције и спречи њихове претензије.[7]

Предлоге које је упутио Београду, Нушић је изложио и генералном конзулу из Скопља Михаилу Ристићу, с тим да је постојеће допунио и израчунао трошкове. Ристић се сложио са мишљењем да је постојање приштинског конзулата, као таквог излишно, али не и са потпуним укидањем, већ јесматрао да његово деловање треба свести на најмању меру. Руководећи се ставом генералног конзула, Нушић је прецизно израчунао да би додавање 1.180 динара на већ постојећу суму покрило потребе рада два конзулата, у Приштини и Велесу. Функционисање првог би се свело на ангажовање најмањег броја особља и представљао би вицеконзулат Генералног конзулата у Скопљу, док би други био вицеконзулат солунски, али би послове просветне пропаганде обављао као вицеконзулат скопски. Ниједан од новоформираних конзулата не би обављао директну преписку са Министарством иностраних дела у Београду, већ са

6 ДАС, МИДПО, 1896, ред 171 (II), ПП № 285, вицеконзулБ. Нушић – С. Новаковићу, министру иностраних дела, Приштина20. септембар / 2. октобар1896.

7 ДАС, МИД ПО, 1896, ред 171 (II), ПП № 285, вицеконзул Б. Нушић – С. Новаковићу, министру иностраних дела, Приштина 20. септембар / 2. октобар1896.

Генералним конзулатом у Скопљу, што би знатно допринело и смањењу трошкова. Одвојени буџети за пропаганду не би постојали него би се њихови платежници, који би уједно били и агенти, налазили на списку и под управом скопског конзулата.[8] С обзиром на чињеницу да је календарска година била на измаку и време када се усваја буџет за наредну, предлози Бранислава Нушића, за које је сматрао да постоји оправдање, нису прихваћени у Београду. Иако је детаљно образложио своје замисли, Нушић је убрзо отишао из Приштине, а на место конзула је дошао Тодор П. Станковић.

Збивања у Старој Србији нису била непознаница за новог конзула, јер је већ имао искуство од раније. Он је, након убиства првог српског конзула, пуне две године обављао посао у конзулату у Приштини. Одлично познавање турског језика, искуство на уређивању листа Призрен, као и рад у Цариграду на отварању српске штампарије били су добра препорука да по други пут, 1897. године буде именован за конзула (Војиновић 1992: 205–206).

Познајући прилике у рејону приштинског конзулата, конзул Станковић је сматрао да би побољшању положаја српског становништва знатно допринели контакти и сарадња са арбанашким вођама. Зато је почео да учвршћује везе са појединим арбанашким главарима који су имали велики утицај на збивања. Најпре је ступио у контакт са Дреничанима, међу којима су се истицали Рам Љутан из фиса Бериша, Тахир Бахтијар из фиса Хот и Оруч Селимовић, припадник фиса Гаш. Они су били познати по догађају из 1891. године, када су организовали остале дреничке Арбанасе и из Лауше протерали кајмакама са особљем и све заптије, а затим порушили зграду хућумата. Турске власти од тада нису биле у могућности да успоставе ред у том крају, а ситуацију су контролисале поменуте вође. Поред тога, око 1.500 арбанашких кућа је било спремно да се у сваком тренутку покори њиховим наредбама. Прваци из Дренице су имали контакте и са Арбанасима из других крајева и могли су, према Станковићевом мишљењу, да утичу на учвршћивање веза са онима из Ђаковичке, Призренске и Пећке казе.[9]

Конзул Станковић је лично познавао и неке друге арбанашке вође од којих су се истицали: Бајрам Цур из Ђаковице, Халил паша, Зејнел бег Махмудбеговић и Мехмед Заим из Пећи, Шериф ефендија из Призрена, Хусеин ага и Ибрахим бег Џинић из Гњилана, Селим ага Хаџи Мехмедовић из Вучитрна и још преко 30 који су имали велики утицај у Приштинској, Призренској, Пећкој, Ђаковичкој, Митровичкој Вучитрнској и Дреничкој и кази. Тодор Станковић је мислио да рад на учвршћењу веза са утицајним Арбанасима може резултирати успехом, па је од Владе у Београду затражио додатна средства у висини од 1.500 динара, која би била довољна да покрију трошкове за текућу годину.[10]

Предлози које је конзул Станковић намеравао да уз подршку Министарства иностраних дела спроведе на терену нису уродили плодом и дали очекиване резултате.

8 ДАС, МИД ПО, 1896, ред 171 (II), ПП № 294, вицеконзул Б. Нушић – С. Новаковићу, министру иностраних дела, Приштина 2/14. септембар 1896.

9 ДАС, МИД ПО, 1898, ред 646 (VI), ПП № 149, конзул Т. П. Станковић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 4/16. јун 1898; Перуничић 1985: 304–305.

10 ДАС, МИД ПО, 1898, ред 646 (VI), ПП № 149, конзул Т. П. Станковић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 4/16. јун 1898; Перуничић 1985: 305; Зарковић 2011: 110.

Османско царство је упадало у већу кризу која се одражавала и на простору насељеном Србима. Настала анархија је допринела да арбанашки разбојници врше јачи притисак и нападају српско становништво, које јеуслед страха и претњи у све већем броју напуштало своје куће и имања и исељавало се из Османског царства. Зулуми Арбанаса над српским становништвом су се увећавали, а турске власти су биле немарне и нису показивале вољу да предузму одговарајуће мере против изгредника. Увиђајући да је ситуација постала веома сложена, Станковићев наследник Светислав Симић је убрзо након преузимања дужности конзула у Приштини израдио и Влади у Београду предложио детаљан план о раду. Према његовој замисли план је садржао три тачке и предвиђао је: 1) већи одјек о збивањима не само преко штампе, него и усменим путем; 2) подношење извештаја о стању српског народа на Косову у Народној скупштини и 3) рад на изради Црне књиге.[11]

Прва тачка је подразумевала да се са великом озбиљношћу приступи проблему и укаже на могуће последице. О животу Срба на Косову се није довољно знало у Србији и зато је најпре требало заинтересовати угледне људе, који су имали утицај на јавно мњење. Чиновници прес бироа би имали обавезу да, на основу извештаја конзула, систематски шаљу податке домаћој и страној штампи о свакодневним арбанашким злочинима. Конзул Симић је предложио да активно писање штампе прати штампање једне обимније брошуре о положају српског народа у Старој Србији и Македонији и ангажовање дипломата Краљевине Србије, посебно оних који су се налазили у државама, чији су владари имали утицаја на збивања.

Као друго неопходно је било да неки утицајнији посланик у Народној скупштини детаљно и аргументовано изложи ситуацију на Косову, а затим председник Владе одговори. Конзул Симић је сугерисао да би у одговору требало ставити акценат на мисију Сааедин паше, начин његовог рада и ноту упућену великим силама.[12] На крају би требало нагласити да Влада намерава да објави Црну књигу, којом би се Европи скренула већа пажња на ове крајеве.

Замисао је била да се одмах након тога објави Црна књига са следећом садржином: а) Поглед на прилике и догађаје који су претходили; б) Тренутно стање према извештајима конзула до почетка интервенције; в) Догађаји који су претходили интервенцији српске стране, поткрепљени извештајима, г) Преписка Посланства са Министарством, преписке упућене Порти и одговори на њих; д) Нота упућена великим силама и захтеви представника Србије. Поред тога, било је планирано да књига има и додатак са пописаним злочинима по казама у текућој години.

Овако замишљена и обимна књига послужила би као главно средство да представницима великих сила скрене пажњу на збивања, пре свега на арбанашке злочине, незавидан положај српског народа и, истовремено, допринесе поштовању закона и спровођењу административно-судских мера, ради заштите живота и имовине угњетених.[13]

---

11 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна202, А/21, Пов № 216, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 30. новембар / 12. децембар 1898; Перуничић 1985: 314.

12 О мисији Сааедин паше и ноти великим силама детаљније вид: *Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899*.

13 ДАС, МИД ПО, 1899, ролна202, А/21, Пов № 216, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 30. новембар/12. децембар 1898; Перуничић 1985: 314–315.

Конзул Светислав Симић је, анализирајући ситуацију, дошао до закључка да су турске власти недовољно заштитиле Србе и предложио министру иностраних дела Владану Ђорђевићу да им подели оружје. Пред српским становништвом су била два пута: да промене веру или да се исељавају. С обзиром да су оба била на њихову штету, једино решење је било да се сами бране. То је било могуће само уз помоћ Србије која би им послала пушке. Не желећи да своју државу стави у незгодан положај према Османском царству, конзул је предложио да се Србима у Старој Србији поделе заостале мартинке из претходних ратова, које су се налазиле по магацинима. У случају да се не спроведе ова замисао, према Симићевој процени, Србима је претила опасност да потпуно нестану из појединих крајева. Зато се осврнуо на демографску ситуацију која је по Србе била најлошија у Призренском и Пећком санџаку, на Косову их је било нешто више, али не у довољној мери. Ситуација је била повољнија у Поморављу, док су у Прешевској кази чинили знатну већиину. Слично је било и у областима северно од Пећи, а број Срба се увећавао и што се ишло даље од ових крајева. У пределима уз српску границу арбанашке акције су биле појачане и имале су за циљ да прекину везу између Србије и Срба у Косовском вилајету. Потреба за наоружавањем је постојала, а о томе сведоче и извештаји из конзулата у којима се наводило да су Срби у већем броју посећивали ову установу и тражили пушке.

Имајући у виду све ове чињенице, Симић је остао при својој замисли и сматрао да је оваква акција неопходна из више разлога: 1) Србима би се дало оружје да се сами бране, јер је изостала реакција турских власти; 2) на тај начин би се јачао ослободилачки дух и показала намера Србије да их не напушта; 3) створила би се могућност за даљу интервенцију у Цариграду; 4) изазвала би се реакција великих сила и попустљивост Османског царства; 5) избегла спремност Црне Горе да подели оружје Србима призренског, пећког и колашинског краја.[14]

Конзула Симића је заменио Сима Аврамовић, који је за разлику од својих претходника чешће напуштао зграду конзулата, слободно шетао градском чаршијом и обилазио српска села. Српска села су, поред редовних пореза и дажбина, била додатно оптерећена и морала су да плаћају пољаке – чуваре. Та обавеза је у зависности од села, износила 10 до 15 килограма пшенице и јечма за годину дана. Међутим, сељаци су, поред годишњег издвајања, често били приморани да примају пољаке и њихово друштво у кућу, да подносе вређања и припремају по неколико разних јела. Углавном су за пољаке постављани најгори Арбанаси, познати по злоделима, а често су били и укључени у бројне крађе. Савременици тих збивања су забележили да „никаква се крађа у селу не изврши ако пољак није наводација, тј. воћа пљачкаша“. Конзул Аврамовић је приликом посете села Доња Гуштерица дошао у сукоб са једним од њих. Он је само у једном дану 17/30. јула 1902. године, у пратњи свог гаваза и двојице суварија на коњу, обучен у царско одело посетио Грачаницу, Сушицу, Горњу Гуштерицу, Оклап, Словињу, Добротин и Доњу Гуштерицу. Ова посета упала је у очи тројици пољака Шабану Башоли, Селиму Гачку и Тафи, захваљујући чијем залагању и противљењу је било забрањено да се дозида црква у Гуштерици. Дошло је до препирке и свађе у којој је најупорнији био Тафа, ситуација

14 ДАС, МИД ППО, 1899, ролна201, А/21, Пов. № 26, конзул С. Симић – В. Ђорђевићу, министру иностраних дела, Приштина 3/15. фебруар 1899; Перуничић 1985: 345–346.

је кулминирала, али упркос пуцњави од стране пољака, није било жртава. Сутрадан, по доласку у Приштину, конзул је протестовао код мутесарифа и оптужио поменуте пољаке, упутио тужбе валији у Скопљу и Порти у Цариграду. О насталом сукобу са чуварима села било је обавештено и посланство Краљевине Србије у Цариграду. На исте адресе жалио се и владика Нићифор, који је о дрском понашању пољака писао Патријаршији у Цариграду. Турска влада је била приморана да, на изричит захтев Посланства, изда наређење да у српским селима пољаци не могу бити Арбанаси, него Срби. Са овом одлуком је народ био упознат на Митровдан 1902. године и од тада, иако је у неким селима и даље био Арбанас, пољак није смео да примењује силу и било је лако издејствовати његову смену. Захваљујући конзулу Сими Аврамовићу, који је на том положају остао све до промене династија у Србији, сеоско српско становништво је било поштеђено даљих претњи, крађа и уцена од стране пољака (Поповић 2007: 304–307; Зарковић 2011: 107–108).

Постављањем Срба за пољаке сеоско становништво на Косову није било поштеђено даљих недаћа. Уз помоћ и одобрење турских власти које су донеле одлуку да се прикупи порез на стоку (агнам) за 1903. и 1904. годину вршене су велике злоупотребе, о чему су становници појединих села обавестили тадашњег конзула у Приштини Мирослава Спалајковића. Као прво, пада у очи време у које се порез прикупљао, у овом случају је био фебруар месец. Као друго, порез је био разрезан за две године и на крају, како је сам конзул навео, читава војска, састављена од једног официра и више од педесет аскера била је пратња једном таксилдару. За све време они су седели по српским кућама и било је потребно припремати им храну и истовремено обезбедити зоб и сламу за њихове коње. Старешина аскера артиљеријски потпоручник Малић, родом из Босне је, уз псовке и вређања, на најбезобзирнији начин злоупотребљавао свој положај. Он је од сељака захтевао да му лично предају порез, не правећи разлику између ситне и крупне стоке, и то много већи него што је било прописано, уместо 42,5 узимао је 51 металик. Многи сељаци су намеравали да порез предају лично у хуњумату, али их је Малић застрашивао, не желећи да се одрекне велике суме. Турске власти нису ништа предузимале на ове и сличне злоупотребе, већ су користиле сваку прилику да српско становништво економски ослабе, бранећи им да гаје свиње и секу шуму. О злоупотребама приликом скупљања пореза на стоку, конзул Спалајковић је најпре скренуо пажњу мутесарифу, а затим упознао и руског конзула Аркадија Орлова у Митровици. Мислио је да се овакво понашање приликом скупљања пореза може предупредити реформоми именовањем Срба за таксилдаре у селима на Косову, исто као што је учињено и са пољацима.[15]

Слична ситуација као са агнаном била је и приликом скупљања вергије, коју су турске власти отпочеле доста раније, у време када није била жетва. И овог пута је порезнике, осим заптија пратила војска, састављена од 20–30 коњаника и једног официра, под изговором да штити народ од заптија. Порезници су у српским селима боравили дуже него што је требало, захтевали од домаћина све бесплатно за себе и коње низама и суварија и чинили разна злодела. Многи од њих бешчастили су српске жене и девојке, а од мушкараца, уз претњу, батине и зверске поступке,

15 *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914 (=ДСПКС)*, књ. I, св. 3/I, док. 77, 276–278.

захтевали потпуну исплату вергије. Конзулу Мирославу Спалајковићу је тих дана, нарочито из села која нису била пуно удаљена од Приштине, упућено много жалби на поступке порезника, па је он зато о насталој ситуацији обавестио заступника министра иностраних дела у Београду Јована Жујовића.[16]

Стање се компиковало посебно после појаве српске чете у Хочи од које су турске власти зазирале и подстрекивале Арбанасе на нове нападе. Према извештајима из конзулата скоро да није било дана у којем се није десило једно или два убиства. Ниједно село није било заштићено од арбанашких зликоваца, а у појединим, попут оних у Вучитрнској и Приштинској кази, организовали су се у чете и појављивали као „арнаутска комита". Поводом учесталих убистава Срба, турске власти нису предузимале ништа, а није уследила ни реакција реформних сила. Изостанак интервенције потврдио је и руски конзул у Митровици Орлов, који је истицао неспремност аустријског колеге за било какву заједничку акцију. Он је за аустријску амбасаду и њихове конзуле рекао, да на помен арбанашких злочина, изгледају „као да гутају отров". Овакво понашање представника великих сила навело је конзула Мирослава Спалајковића да Министарству иностраних дела предложи да пронађе начин и заинтересује јавно мњење у Русији, Енглеској и Француској о тешком стању Срба у Старој Србији. Спалајковић је мислио да овај предлог може донети резултате преко коресподената главнијих политичких листова у тим земљама и преко штампе, уопште. Са његовим мишљењем се слагао и Орлов, који је тврдио да би, у том тренутку, можда тај начин био најделотворнији, с обзиром да су велике силе биле заокупљене Македонијом.[17] У Министарству иностраних дела су се сложили да се целокупан извештај проследи Посланству у Цариграду и од руске амбасаде затражи да реагује на предлоге Орлова, пронађе начин и заинтересује Италија, али не и деловање преко штампе.

Спалајковић се трудио да у извештајима изнесе што вернију слику, али је мислио да је стање „још много горе и црње". Он је упоредо с тим, наводио узроке и предлагао мере које би допринеле поправљању положаја. Сматрао је да је неопходно наоружати Србе у што већем броју и на тај начин их оспособити за борбу. Тврдњу је поткрепио чињеницом да је српско становништво било малобројније од арбанашког и то у размери 1:10–15. На овакво размишљање су га наводили и учестали организовани напади, па је поред изнетог, предложио да се ступи у контакт са појединим Арбанасима који би убијали неке зликовце и на тај начин изазвали међусобну мржњу. Као најподесније за такав вид борбе означио је Мухарема Ћеља из Велике Хоче, Сали Вацу из Самодреже и Асана Усеновића из Будакова. Према конзуловом прорачуну за овакав вид споразума било је потребно 4–5 наполеона месечно за сваког понаособ и мања сума за посреднике.[18]

Из конзулата у Приштини је било упућено неколико докумената са конкретним предлозима Влади у Београду, али ни на један није званично одговорено.

16 ДАС, МИД ППО, 1905, ред 26, ПП Бр. 531, конзул М. Спалајковић – Ј. Жујовићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 18/31. мај 1905; *ДСПКС*, књ. I, св. 3/II, док. 318, 807–809.

17 ДАС, МИД ППО, 1905, ред 217, ПП Бр. 626, конул М. Спалајковић – Ј. Жујовићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 10/23. мај 1905; *ДСПКС*, књ. I, св. 3/II, док. 374, 913–915.

18 ДАС, МИД ППО, 1905, ред 1016, ПП Бр. 690, конзул М. Спалајковић – Ј. Жујовићу, министру иностраних дела, Приштина 1/14. јули 1905; *ДСПКС*, књ. I, св. 4/I, док. 3, 91–93.

Зато је Спалајковић одлучио да изради прецизан програм о раду са Арбанасима и инсистрао на брзом спровођењу, посебно због ситуације у Призренском и Пећком санџаку. Он није умањивао значај многих питања, попут просветног и оног о признавању народности, али је као приоритет означио физички опстанак српског становништва. Када је говорио о споразуму са Арбанасима није мислио на политички договор, већ на појединачне покушаје договора са њима. Његов програм је садржао две тачке: 1) Придобијање Арбанаса у Призренском и Пећком санџаку; 2) Подстицање Арбанаса на међусобна убиства. По њему, најпре је требало поткупљивањем придобити арбанашке сеоске старешине у означеном крају и одредити вође за поједине сеоске фисове, који би за одређену суму новца чували српска села. Сматрао је да би такав рад много користио физичком опстанку Срба и заштити њихове имовине, а финансијски не би оптеретио буџет. Према рачуну трошкове је упоредио са средствима за издржавање неколико сеоских школа. Као друго, значајна корист се могла постићи изазивањем међусобних убистава и страдањем најопаснијих арбанашких вођа и разбојника. Међу Арбанасима је било пуно међусобних свађа, несугласица, убистава и откупа крви, па и неретких обраћања хришћанима за помоћ. Када је предлагао ову другу тачку, Спалајковић је имао на уму менталитет Арбанаса и сматрао да је код њих лакше изазвати потребу за осветом, него је спречити.[19]

Министарство иностраних дела у Београду је овај Спалајковићев предлог проследило Светиславу Симићу, дипломатском агенту у Софији и затражило његово мишљење. На основу искуства стеченог током обављања дужности конзула у Приштини, Симић се противио предлогу који се односио на поткупљивање Арбанаса. Мишљење је образложио и истакао да су и раније чињени такви покушаји, али нису дали очекиване резултате. Тврдио је да је могуће извршити утицај на већи број арбанашких првака, али да Србија није у прилици да издвоји толико новца и да у том погледу не може да парира Аустрији, чија су издвајања износила много више. Недовољним средствима Србија не би могла да утиче и поткупи мухамеданце, попут приштинског муфтије, који су имали велике користи од анархије и нису били одани султану. Српске идеје су биле у супротности са схватањем већине Арбанаса, који су Стару Србију сматрали делом „Арнаутлука" и зато се саветима не би постигао резултат код њих. Симић је имао у виду ограничена средства, планирана за тај посао и зато је предлагао да се са појединим арбанашким вођама преговара лично и избегну посредници, који су тако извлачили корист за себе. Није пропустио прилику да изнесе своје мишљење и предложи да се борба не ограничи само на овај рад, него да се прошири и издвоје средства за самоодбрану, а упоредо да се врше упади преко српске границе, у циљу освете за сваког убијеног Србина у пећком и призренском крају.[20]

Извештаји који су и после 1905. године стизали из Приштине представљали су тужну слику живота српског становништва, посебно у Призренском и Пећком санџаку, где су додатни проблем представљали напади Фанда (Зарковић 2022: 171–192).

19 *ДСПКС*, књ. I, св. 4/I, док. 100, 331–333.

20 *ДСПКС*, књ. I, св. 4/I, док. 100, 334–335; (Бајин 2016: 91–92).

И у каснијим дописима се могу наћи предлози конзула за предузимање одређених мера од стране Србије, али се ситуација поправила тек са окончањем балканских ратова и ослобођењем.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Државни архив Србије – Министарство иностраних дела, Политичко одељење.
Државни архив Србије – Министарство иностраних дела, Политичко–просветно одељење.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. I, св. 3/I. Приредила Љиљана Алексић–Пејковић 2014: Београд: Српска академија наука и уметности.
Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. I, св. 3/II. Приредила Љиљана Алексић–Пејковић 2014: Београд: Српска академија наука и уметности.
Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. I, св. 4/I. Приредила Љиљана Алексић–Пејковић 2014: Београд: Српска академија наука и уметности.
Јастребов 2018: Иван Степанович Јастребов. *Стара Србија и Албанија, забелешке с путовања*. Београд: Службени гласник.
Нушић 2007: Бранислав Ђ. Нушић. *Косово*. Приштина: Панорама.
Перуничић 1989: Бранко Перуничић. *Зулуми аға и бегова у Косовском вилајету*. Београд: Нова књига.
Перуничић 1985: Бранко Перуничић. *Писма српских конзула из Приштине (1890–1900)*. Београд: Народна књига.
Поповић 2007: Јанићије Поповић. *Живот Срба на Косову 1812–1912*. Грачаница: Никанор.
Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898–1899. Београд 1998: Никола Пашић.
Ракић 1985: Милан Ракић. *Конзулска писма 1905–1911*. Београд: Просвета.
Politikund Gesellschaftim Vilayet Kosovo und im serbisch beherrschten Kosovo 1870–1914. Berichte der österreichisch-ungarischen Konsuln aus dem zentralen Balkan, Band 2. (2020). Ed. Oliver Jens Schmitt und Eva Anne Frantz unter Mitarbeit von Sven Mörsdorf. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

ЛИТЕРАТУРА

Бајин 2016: ЗоранД. Бајин. *Мирослав Спалајковић (1869–1951), Биографија*. Докторска дисертација у рукопису. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет.
Војводић 2007: Михаило Војводић. „Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879-1896)“, *Изазови српске спољне политике (1791–1918) огледи и расправе*. Београд: Историјски институт, 111-142.
Војиновић 1992: Станиша Војиновић. „Два непозната писма Тодора Станковића упућена Стојану Новаковићу“, *Баштина*, св. 3. Приштина: Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, 205–215.
Ђилас 1969: Јагош К. Ђилас. *Српске школе на Косову од 1856. до 1912. године*. Приштина: Заједница научних установа Косова.
Зарковић 2019: Весна Зарковић. *Приштина на размеђи векова*. Лепосавић: Институт за српску културу.
Зарковић 2011: Весна Зарковић. „Рад српске дипломатије на заштити Срба у Старој Србији у последњој деценији XX века“, *Баштина*, св. 30. Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, 105–117.

Зарковић 2022: Весна Зарковић. „Фанде у Призренском и Пећком санџаку 1905–1908“, *Зборник радова Филозофског факултета* LII (1). Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, 171–192.

Историја српског народа VI/1, 2007: Београд: Српска књижевна задруга.

Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Српско–албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*. Београд: Завод за уџбенике.

Лилић 2003: Борислава Лилић. „Знаменита личност Србије, национални радник и народни посланик Тодор Станковић“, *Пешчаник*, I, Ниш: Историјски архив, 91–106.

Поповић 1878: Ђорђе Поповић–Даничар. *Стара Србија*. Београд: Државна штампарија.

Стојанчевић 1999–2000: Владимир Стојанчевић. „Делатност Тодора Станковића, конзула у Старој Србији (1890–1898)“, *Братство*, III–IV. Београд: Друштво „СветиСава“, 13–21.

Vesna S. ZARKOVIĆ

CERTAIN PROPOSALS OF THE CONSUL IN PRIŠTINA FOR IMPROVING THE SITUATION OF THE SERBIAN POPULATION (1889–1905)

Summary

Thanks to the diplomatic work of Serbia and the engagement of its politicians, a consular convention was signed, on the basis of which consulates in the Ottoman Empire were opened. Among the open consulates, the consulate in Priština was of special importance for the Serbian people. Its consuls dealt almost exclusively with the difficult situation of the Serbian people, as evidenced by numerous reports sent to the Government in Belgrade. There were no other consulates in Priština and there was a great need for its work and protection of the large Serbian population north of the Šara Mountain. The position of Serbs in the area of the Priština consulate was hampered not only by the work of Turkish officials, but also by the anarchy and daily tyranny of Albanians, towards which the authorities were lenient.

From its founding in 1889 until the liberation in 1912, ten consuls served in the consulate in Priština. It was not uncommon for clerks or dragomans to perform duties in the absence of consuls. Not only did they perform the service, but they also left very valuable written notes of that time, which occupy an important place in domestic historiography.

The consuls of the Kingdom of Serbia in Priština witnessed various atrocities against the Serbian population by Albanians. The Turkish authorities acted negligently and did not show the will to take appropriate measures against the rioters. That is why, from the very opening of the consulate, various proposals could be heard, which were sent to the Government in Belgrade. Some of them referred to bringing the consuls closer to the Albanians, establishing contacts and cooperation with the leaders of Albanians, abolishing the consulate and finally arming the Serbian population. The consuls often insisted that the domestic and foreign press be engaged, because they thought that its actions would influence Porta and the sultan to prevent oppression of the Serbian population which, under the pressure, left their property and emigrated outside the Ottoman Empire.

Key words: Consulate in Priština, consuls, propasals, Serbs, Albanians, oppressings.

Рад је предат 24. маја 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 336.71(497.11)"1907/1947"(093.2)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38082

Оригинални научни рад

*Иван М. БЕЦИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ОКРУЖНА БАНКА НИШ 1907–1947.**

Апстракт: Банкарски систем у Краљевини Србији одликовао се великим бројем локалних новчаних завода. Овакав вид банкарске мреже красио је и Краљевину СХС/Југославију, при чему је источни део државе преовладавао у великом броју малих новчаних завода. У сваком месту пословало је по неколико банака, а у већим местима њихов број је знао бити и двоцифрен. На подручју Ниша пословао је већи број новчаних завода, а међу значајнијим је била *Окружна банка*. Стабилна финансијска установа била је жртва кризе поверења која се у Краљевини Југославији појавила 1931. године, као последица светске економске кризе. Овај завод успео је да надживи проблеме и послује чак и током Другог светског рата. *Окружна банка*, иако пример одговорног пословања у банкарству, жртва је дугорочног пласирања средстава у привреду и прекомерног повлачења улога на штедњу. У раду је, првенствено на основу изворне грађе, приказан историјат ове установе.

Кључне речи: Окружна банка, аутоматски млин, циглана, економска криза, штедни улози, заштита, ликвидација.

Оснивањем *Прве српске банке* фебруара 1869. године, започета је историја приватног банкарства у Србији. Основни капитал овог завода требало је да износи за то време озбиљну суму од милион дуката, при чему би половину акционарског капитала уплатила *Француско-угарска банка*, а другу половину удружење београдских трговаца. Међутим, Банка је октобра исте године отпочела рад са главницом која је износила само петину од предвиђене вредности (200.000 дуката), а већ две године касније престала је са радом (Cvijetić 1964: 97-99). Иако је краткотрајно пословање овог новчаног завода изазвало подозрење у рад банака, 1871. године, основани су *Београдски кредитни завод*, *Смедеревска кредитна банка* и *Ваљевска штедионица* (Митровић 2004: 33).

Стицање независности Србије на Берлинском конгресу 1878. године, и оснивање *Привилеговане Народне банке Краљевине Србије* 1884. године, као новчаног завода, дали су подстрек да се широм државе почне са оснивањем низа новчаних завода. Најстарији новчани заводи у Нишу били су: *Нишка акционарска штедионица* (1885), *Нишка задруга за кредит и штедњу* (1888), *Српско-јеврејска трговачка задруга* (1895) и *Нишка банка* (1903) (Бецић 2019: 208).

* Виши научни сарадник, becic89@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

Експанзија оснивања новчаних завода на простору Србије била је посебно изражена током трајања Царинског рата са Аустро-Угарском (1906-1911). Да би осигурала извоз, српска привреда била је принуђена да се трансформише јер се појавио нови моменат у кредитним односима. Извозници су били принуђени да се користе другим путевима, обилазним и на удаљенија тржишта, што је изискивало кредите са дужим роковима отплате. *Народна банка* је по исплати државних дуговања и дуговања Београдске општине имала довољно средстава да извозницима, уз редовне, дозволи и ванредне кредите. Ванредне кредите је по потреби и продужавала, а каматну стопу прилагођавала ситуацији тако да извозницима буде повољно (*Народна банка 1906*, 1907: XI).

Ефекти ембарга осетно су појачани током трајања Анексионе кризе (1908-1909) будући да је динар задржао једнаку вредност са француским франком, па како се осећала оскудица новца, створени су повољни услови за оснивање великог броја есконтних банака (*Алманах 1921-1922*, 1922: 125; Бецић и Антић 2021: 40). Епилог стања на банкарском тржишту био је тај да су за тих пет година основана чак 43 новчана завода, тако да је њихов број пред Балканске ратове износио 179, са капиталом од преко 50 милиона динара (Бецић 2012: 454).

Током периода Царинског рата, број локалних банака које су пословале у Нишу је удвостручен јер су основане: *Нишка трговачка банка* (1906), *Окружна банка* (1907), *Нишки кредитни завод* (1908) и *Нишка занатлијска банка* (1911) (Бецић 2016: 750). Правила *Окружне банке* одобрена су 30. јуна 1907. године, док је Банка отпочела са радом 6. новембра исте године. Предвиђени капитал износио је 500.000 динара, а прво коло акција у висини од 250.000 динара уплаћено је до 1. априла 1909. године (*Правила Окружне банке* 1921: 1). Банка је изменом правила 1910. године пустила на упис акције другог кола, али је због политичко-економске ситуације до почетка Првог светског рата уплаћено свега 50.000 динара и то у периоду од 1. јуна до 31. децембра 1912. године.[1]

Делокруг рада *Окружне банке* био је веома широк и амбициозан и предвиђао је да она:

– у Краљевини Србији, посебно у новоослобођеним крајевима, створи центар за експлоатацију шума, рудника и свих продуката за цео Балкан;

– кредитира грађане који раде на производњи и поправци саобраћајних средстава, а у првом реду потпомаже разграњавање железничке мреже, подизање мостова и томе слично;

– врши експлоатацију шума и рудника и бави се пошумљавањем после сече дрвета;

– има увид у цене на светском тржишту које ће достављати својим комитентима, као и услове и могућности транспорта робе на иста;

– посредује и учествује у оснивању, разграњавању и извршењу индустријских и грађевинских предузећа, било за свој рачун или у заједници са другом банком или физичким лицем;

1 Архив Југославије (=АЈ), фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије (=65), фасцикла 1341, архивска јединица 2325 (у даљем тексту АЈ, 65-1341-2325), Рачун изравнања Окружне банке за 1914.

– врши све банкарске и мењачке послове;

– прима новац на штедњу, почевши од 50 динара и по текућим рачунима од 500 динара и више;

– врши куповину и продају разноврсне робе за свој и туђ рачун, да експедитује, царини и обезбеђује робу која се налазила у њеним магацинима или просторијама;

– даје зајмове по текућим рачунима на подлози портфељских меница са гаранцијом подносиоца, на подлози хартија од вредности на солидарно јемство појединих задруга, друштава која су своју солидарност утврдила уговором и другим реалним подлогама које утврди Управни одбор;

– врши наплате за свој и туђ рачун;

– врши агентурско-комисионе послове;

– послује и ступа у везу са другим новчаним заводима и учествује у закључивању зајмова за рачун општина, срезова и округа;

– чим буде у могућности, уведе посебно одељење за осигурање српских државних хартија од вредности од могућих губитака на курсној цени у случају амортизације;

– посредује у продаји срећака Државне класне лутрије у земљи и ван ње;

– посредује у куповини и продаји непокретних имања, било за свој или рачун других лица, самостално или у партнерству.

– даје зајмове на залоге и то:

а) на драгоцености до половине процењене вредности;

б) на домаће хартије од вредности које је Управни одбор прихватио;

в) на све пољопривредне производе и осталу робу било да се она налазила у банчиним или приватним просторијама када она буде довољно осигурана и није подложна кварењу. У том циљу Банка би подизала магацине, сточне оборе и сличне просторије, било сама или у сарадњи са другим;

г) на израђевине свих занатилија, покућство и све ствари од вредности. По изјављеној жељи залагача, Банка је могла да изложи продаји производе у својим локалима, строго се придржавајући цена и услова које је залагач одредио (*Правила Окружне банке у Нишу* 1927: 5-8).

Попут многих банака у Краљевини Србији и *Окружна банка* имала је своја индустријска предузећа. Овај феномен разумљив је уколико се уочи особеност у мотивима оснивања новчаних завода у Србији. За разлику од банака у средњој и западној Европи које су осниване да би се пласирао вишак капитала, у Србији су банке настајале услед мањка капитала те жеље да се њиховим пословањем привуче слободан капитал који би послужио за улагање у привреду првенствено акционарима самих банака, а тек онда другим привредницима. Током првих година рада *Окружна банка* пословала је успешно, делила дивиденде својим акционарима до Балканских ратова, а од 24. априла 1912. године, имала је у свом поседу аутоматски млин, у коме је био инсталиран мотор јачине 150 коњских снага са капацитетом прераде 50 тона пшенице дневно.[2]

2 АЈ, 65–1341–2325, Пријава ратне одштете Окружне банке Суду општине нишке од 1. фебруара 1919; Допис Окружне банке Одсеку за банкарство, трговину и индустрију Моравске бановине од 10. јуна 1932.

Марта 1914. године, *Окружна банка* прихватила је понуђени ортаклук са Јанком Борисављевићем да купе циглану типа Рингхофену близини цркве Светог Николе. Међутим, како Борисављевић није уплатио своју половину новца, Банка је сама купила циглану за 42.000 динара.[3]*Окружна банка* остваривала је приходе и на тај начин што је од државе узела у закуп испоруку поште у нишком крају.[4]

Током Балканских ратова (1912-1913) новчани заводи у Србији суочили су се са новим изазовима. Иако се ратне операције нису одвијале на тадашњој територији Краљевине Србије, индустријска производња сведена је на минимум, клијенти банака и део људства су мобилисани, одређена сума штедних улога је повучена, а мораторијум на отплату кредита оставио је банке без дела обртних средстава и зараде. У једном тренутку, повлачење штедних улога узело је велике размере, тако да је *Народна банка* 1. јула 1912. године, подигла каматну стопу на зајмове у злату са 6% на 7%, а држава је притекла у помоћ са сумом од милион и по динара из контингента одређеног за зајмове по боновима обртног капитала. Ове мере нису довеле до смиривања улагача и како није било могућности да се подмире сви захтеви за повраћај штедних улога донет је Закон о мораторијуму од 14. октобра, са повратном снагом од 30. септембра 1912. године, (*Народна банка 1884-1934*, 1934: 65). Рад новчаних завода у оваквим условима сведен је на минимум.

Победе српске војске и увећање територије Краљевине Србије довели су до пораста броја новчаних завода, па је њихов број крајем 1913. године, износио 187, са уплаћеним капиталом од 51.193.000 динара (Вучо 1955: 243). Осим неколико новооснованих банака на простору преткумановске Србије, на пораст броја новчаних завода утицало је и претварање у банке црквених фондова са Косова и Метохије, који су већ били уређени у складу са Законом о акционарским друштвима Краљевине Србије.[5]

Период враћања у оквире редовног пословања био је кратак јер је већ половином 1914. године, избио Први светски рат. У првој години ратовања нишки новчани заводи нису непосредно били угрожени, али су општа мобилизација и ратна коњунктура онемогућиле њихов рад. Поновни мораторијум на отплату зајмова онемогућио је наплату потраживања, па се рад банака свео углавном на исплату штедних улога. Уласком Бугарске у рат на страни блока Централних сила и непријатељска офанзива у јесен 1915. године, резултовали су окупацијом Србије и потпуним престанком било каквог пословања у банкарском сектору, док је имовина банака у привреди пљачкана и експлоатисана од стране окупатора.

*Окружна банка*обуставила је рад од дана мобилизације 1914. године, али је све до евакуације октобра 1915. године, банчин млин радио и вршена је исплата

3 AJ, 65-1339-2323, Извештај Окружне банке од 11. априла 1922.

4 AJ, 65–1341–2325, Рачун изравнања Окружне банке за 1914.

5 Због безбедности оснивача, српске новчане установе на Косову и Метохији пословале су као црквени фондови. Први фонд основан је у Призрену 1901. године, под именом *Фонд цркве Свеѿоїа Ђорђа*, а потом су основани: *Фонд цркве Свеѿоїа оца Николаја* у Приштини (1905), *Фонд Свеѿе Боїоматере чудесне иконе йећске* у Пећи (1907), *Фонд цркве Свеѿоїа цара Уроша* у Урошевцу (1909) и *Фонд цркве Свеѿоїа Саве* у Косовској Митровици, чија је година оснивања непозната. (Бецић 2018: 402)

штедишама који су желели да подигну новац. Сви чиновници и чланови Управног одбора били су у војсци, па су послови током 1915. године, обављани са директором и једним чиновником. За разлику од осталих нишких новчаних завода који су се упутили ка Крушевцу да би предали своје портфеље *Народној банци* на чување, директор *Окружне банке* Тодор Палигорић пренео је банчину имовину у своју кућу и закопао је у дворишту да би је сачувао. У својој намери успео је само делимично јер је део архиве и залога окупатор однео приликом претреса 1. марта 1917. године, који је вршио Ганчев, ађутант бугарског команданта Ниша. Сву одузету архиву Бугари су спалили.[6]

Када су се чланови управе *Окружне банке* пожалили окупационим властима на незаконито присвајање имовине од стране бугарске војске, сви су били интернирани у Бугарску.[7] Банка је у рату претрпела штету и од бугарске и од немачке армије. За састављање пријаве ратне штете управа се служила банчиним књигама, личним познавањем догађаја, сведоцима и актима увиђаја стручних комисија. Из банчиних магацина однети су: разноврсна роба, сандуци са и без робе, плугови, сејалице, канцеларијски прибор, жетелице и све што се у магацинима затекло.[8] Вредност одузете робе одређивана је према тржишној цени, а укупна штета, заједно са покретностима из саме банке и трогодишњом експлоатацијом млина од стране бугарске војске, процењена је на 3.265.211 динара.[9]

Процењена материјална штета новчаних завода и њихових поверилаца у Србији мора се узети са резервом. Оштећене и делом упропашћене архиве и портфељи банака у великој мери су отежали, а делом и онемогућили потпуно успостављање контаката са клијентелом после завршетка рата. Зато је у првој години по ослобођењу било веома тешко да се да чак и приближна процена штете која је причињена кредитним установама (Јовановић 2018: 105).

У погледу хуманих ресурса *Окружна банка* делила је судбину већег дела становништва Србије, односно људски губици били су присутни. На бојном пољу страдали су чланови управе Владимир Николић и Михаило Палигорић, а у интернацији Панта Палигорић.

По ослобођењу Ниша, Лепосава, супруга директора Панте Палигорића, предала је 16. децембра 1918. године, преосталу имовину Банке члановима Управног одбора: Петру Станковићу, Живојину Милосављевићу, Драгиши Пешићу, Богољуб Панићу, Сотиру Брагојевићу, Љуби Марковићу, Таску Ђорђевићу и одређеном полицијском чиновнику Миливоју Поповићу. Банка није била у могућности да одмах започне утврђивање стања јер је бивши књиговођа Милан Поповић умро, а управа је тек маја 1919. године успела да нађе новог, Светислава Димитријевића.[10]

---

6 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Окружне банке министру трговине и индустрије од 20. јуна 1919.

7 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Окружне банке поднесен ванредном збору акционара одржаном 15. августа 1920.

8 АЈ, 65–1341–2325, Пријава ратне одштете Окружне банке Суду општине нишке од 1. фебруара 1919.

9 Највећи део штете, у вредности од 2.100.000 динара причињен је експлоатацијом млина. (АЈ, 65–1341–2325, Извештај о штети Окружне банке од 20. јуна 1919).

10 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Окружне банке министру трговине и индустрије од 20. јуна 1919.

Благајна и менични портфељ затечени су у исправном стању, док се однос са улагачима могао дефинисати тек након тога што они дођу са својим документима. *Окружна банка* закључила је 1915. годину, са губитком од 84.786,60 динара. Исказани губитак није осликавао право стање ствари јер је попут многих у Европи, банчина управа веровала да рат неће дуго трајати и из тих разлога урачунала је штедишама камату за целу 1914. и прву половину 1915. године. Са друге стране, у овај прорачун нису ушла банчина потраживања за камате по меницама, текућим рачунима и залогама, тако да је реално стање могло бити утврђено тек по њиховој реализацији.[11]

По завршетку рата, председник Банке био је Петар Станковић, трговац, а чланови: Драгиша Ђ. Пешић, Богољуб Пашић и Живојин Милосављевић, сви трговци. Председник Надзорног одбора био је Светозар Антонијевић, трговац, а чланови: Љуба Марковић, хотелијер, Сотир Л. Благојевић, предузимач, и Таско Ђорђевић, трговац.[12] Како је половина чланова управе страдала или умрла, било је неопходно сазивање збора акционара да би се управа попунила.

Циљ управе био је да се млин што пре стави у погон, набаве каишеви и остали неопходни алати који су били однети или уништени јер је стање у земљи било такво да је храна била роба која је одмах налазила пут до купаца. Извршена је поправка крова и набављени су џакови тако да је млин био оспособљен за рад, а захваљујући кредиту код филијале *Прве хрватске штедионице* у Београду од 250.000 динара, млин је кренуо са производњом октобра 1919. године и радио је несметано до краја године.[13]

Недостатак обртног капитала акционари *Окружне банке* отклонили су повећањем главнице. До 1. јула 1920. године, она је уплаћена у складу са предратним правилима и износила је 500.000 динара. Ова етапа била је само пролазна ка промени правила јер су акционари били свесни да је повећање на милион динара неопходно. Млин је у 1920. години, добро приходовао, па је *Окружна банка* исплатила кредит код *Прве хрватске штедионице* и смањила дуг код *Београдске задруге* са 100.000 на 60.000 динара, што је уједно било њено једино дуговање. Банка је успела да реализује део предратних потраживања, па је имала финансијска средства и није се служила новим кредитима. Ипак, октобра месеца, у јеку сезоне, дошло је до квара мотора, тако да је рад у млину био обустављен све до половине децембра. Банка је плаћала раднике и током периода када млин није радио тако да је укупна добит била смањена. Да би избегла овакве ситуације, управа је наручила парну машину снаге 200 кс, да би млин могао да ради и када није било испоруке електричне енергије, а истовремено и повећа производњу за још један вагон на 48 сати.[14]

Повећање главнице на милион динара омогућило је *Окружној банци* да испуни битан услов за закључење кредита код већих новчаних завода. Потреба за капиталом

11 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Окружне банке министру трговине и индустрије од 20. јуна 1919.
12 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Окружне банке министру трговине и индустрије од 20. јуна 1919.
13 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Окружне банке поднесен ванредном збору акционара одржаном 15. августа 1920.
14 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Окружне банке поднесен редовном збору акционара одржаном 17. априла 1921.

нагнала је управу Банке да закључи зајмове код: *Народне банке*(800.000 динара), *Француско-српске банке*(500.000), *Српско-америчанске банке*(300.000) и филијале *Прве хрватске штедионице* (250.000). Уједно, обртни капитал Банке увећан је захваљујући повећању улога на штедњу.[15]

Целокупна имовина *Окружне банке* се од 1919. до 1921. године, повећала са 2,6 милиона динара на 8 милиона динара. Млин је чинио апсолутно доминантни део и са 4 милиона вредност му је повећана на 7,4 милиона динара. Управа је Банку сматрала јачом новчаном институцијом у Нишу, која је кредитирала трговце и занатлије по текућим рачунима и меницама, а по текућем рачуну свој млин. Грађани су кредите подизали углавном за изградњу кућа по Нишу. Јанку Борисављевићу, предратном партнеру око преговора за куповину циглане, управа је понудила да је откупи, али како он није био у могућности управа је одмах приступила њеној обнови, тако да је покренута производња и на крају 1921. године, циглана је располагала са 400.000 цигала. Оволика количина цигле на лагеру била је последица недостатка новца код грађана и стога, слабог интензитета градње.[16]

Иако је млин успешно пословао, његови капацитети нису искоришћавани у целости јер градске електричне централе нису биле потребног капацитета, тако да није постојала могућност за ноћни рад.[17] Из тих разлога управа је наручила локомобилу јачине 300 кс и платила је 490.000 динарашто је удвостручило производњу у млину јер је дању радио електрични мотор, а ноћу локомобила. Трошкови око млина додатно су повећани тиме што је за подизање хале за локомобилу, ограду и магацине утрошено још 250.000 динара. Нови магацини са сировине и робу били су неопходни јер су дотадашњи често били претрпани, тако да је прерађена роба морала брзо да се прода да би се направило место за нову и избегли трошкови за премештање по магацинима. На овај начин управа је могла да сачека повољније цене и није морала одмах да продаје прерађевине да би их заштитила од евентуалних непогода.[18]

Планови о улагањима у млин нису били исцрпљени и управа је сматрала да је требало набавити још машина. Да би се замисли остариле, али и обезбедила средства за кредитирање грађанства, предложено је да се капитал *Окружне банке* повећа на два милиона динара. Предвиђени темпо дефинисао је да се 20% докапитализације уплати одмах, а остатак у четири узастопне месечне рате, чиме би се повећање главнице завршило са 30. августом 1922. године. Уз то, било је

15 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Окружне банке поднесен редовном збору акционара одржаном 5. марта 1922.

16 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Окружне банке поднесен редовном збору акционара одржаном 5. марта 1922.

17 Нишка општина је крајем 1921. године располагала са две електричне централе. Централа „Света Петка“ основана је 1909, а дизел централа 1912. године. Након проширења „Свете Петке“ 1926. године она је располагала са три мотора укупне снаге 900 кс, а дизел мотор био је снаге 300 кс. Ови мотори производили су 1000 kw електричне енергије, што није било довољно ни за целодневно осветљење Ниша. (*Statistika električnih centrala Kraljevine Jugoslavije* 1933: 88).

18 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Окружне банке поднесен редовном збору акционара одржаном 5. марта 1922.

неопходно да се изврши и доплата од 126.000 динара да би се изједначило учешће капитала са претходним колима у резервном фонду. Планирани ритам уплата ипак је био коригован, тако да је уплата главнице извршена у периоду од 6. јула до 31. децембра 1922. године.[19] Извршено повећање главнице довело је до делимичне промене власничке структуре јер се 3.000 акција нашло у поседу *Генералне банке*из Београда, која је 700 нових акција уписала на основу оставинске масе покојних Тодора и Михаила Палигорића, који су их депоновали у овој банци.[20]

Иако је располагала солидним капиталом, *Окружна банка* користила је кредите код *Народне банке* и јачих београдских завода због свог млинског предузећа. Млинска индустрија је у 1922. години, била у кризи услед лоше жетве, високих цена пшенице током жетве, а потом паду цена услед забране извоза грађевинских и прехрамбених производа. У првој половини 1922. године, Банка је давала мању камату на штедњу у односу на друге новчане заводе у Нишу, али је прилив улога на штедњу био велики што је био показатељ поузданости ове установе. На позив *Ликвидационе банке* августа месеца послали су свој предратни менични портфељ и децембра примили око 47.000 динара, док је остатак од 160.000 динара планиран да се исплати у пет шестомесечних рата. Од ове године приметна су осетно већа режијска оптерећења од стране државе и локалне самоуправе што је резултовало процентуалним смањењем прихода новчаних завода.[21]

Пословање великог броја банака у 1923. години, било је отежано рестриктивном кредитном политиком *Народне банке*. Током 1922. године, висина кредита код емисионе установе достигла је свој максимум тако да је она у пар наврата обустављала одобравање нових и умањивала већ одобрене кредите. Од 1. јануара 1923. године, обустављено је давање свих нових кредита, а већ одобрени су смањени за 10%. Акционари централне банке одбили су повећање контингента новчаница у оптицају и заузели став „да се криза ни у ком случају не би могла излечити издавањем нових новчаница, него би се она само продужила и неминовно поново јавила чим би динар пао у вредности“ (Јерковић 2018: 241).

Ситуација на новчаном тржишту изазвала је стагнирање или умањење висине штедних улога, али *Окружна банка* није имала проблеме са тим и у односу на претходну годину улози су чак порасли за 600.000 динара. Успешан рад млина доносио је стабилне приходе, што је омогућило Банци да у 1924. години, отплати кредите код свих банака и да јој остане само онај најповољнији, код *Народне банке*, у висини од 410.000 динара. Овај успех утолико је вреднији јер је новчана оскудица и у 1924. години, била велика, како код привредника тако и код многих локалних завода. Највећи број кредита *Окружне банке* користили су индустријалци, трговци и занатлије.

19 АЈ, 65-1339-2323, Предлог Управног одбора Окружне банке о повећању главнице поднесен збору акционара одржаном 5. марта 1922; Извештај Управног одбора Окружне банке поднесен редовном збору акционара одржаном 4. марта 1923.

20 АЈ, 65-1339-2323, Допис Окружне банке Министарству трговине и индустрије од 31. октобра 1922.

21 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Окружне банке поднесен редовном збору акционара одржаном 4. марта 1923.

Иако је вредност динара расла, порасла је и вредност банчине имовине и у односу на крај 1923. године, била је виша за пет милиона динара.[22]

Иако је пословање млина било стабилно, *Окружна банка* учествовала је на конкурсу Моравске дивизијске области за куповину млина. Комисија министарства војске и морнарице којој је председавао генерал Јосиф Костић, разматрала је две пристигле понуде. *Окружна банка* понудила је свој млин за суму од 11 милиона динара, док је понуда Коче Поповића, индустријалца из Београда, за млин „Константин" износила 5 милиона динара.[23]*Окружна банка* није успела да прода свој млин, а да се од куповине одустане вероватно је утицао и део јавности који је сматрао да се војсци много више исплатило да се за своје потребе послужи оним приватним млиновима који нису имали довољно посла, него да купује млинове и ради у својој режији. Констатовано је да је држава у оваквим случајевима увек пролазила скупље, па би и у овом случају било исто ако би се куповина остварила (*Лесковачки гласник*, 28. 3. 1925: 2).

У погледу банкарских послова *Окружна банка* бавила се давањем кредита по меницама, по текућим рачунима трговачким фирмама, лицима која су подизала зграде на својим имањимаи издавањем чекова за пословања фирми у иностранству. Банка је давала 10% камате на штедне улоге, а стање улога омогућавало је да се само делимично користи кредит код *Народне банке*и то у једном тренутку, док код других новчаних завода ова банка није имала потребе за задуживањем. Бруто добит у 1925. години, била је већа у односу на претходну годину, али је чиста зарада била мања услед високих пореских оптерећења и све скупљих режијских трошкова.[24]Успешност рада подстакла је акционаре Банке да се одлуче да подигну банчину зграду на плацу који су поседовали у Лешјаниновој улици.[25]

У Нишу се већ 1924. године, осетила стагнација у привреди, која је од наредне године постала видљива у целој Краљевини СХС. Економску кризу највише су осетили трговци и занатлије, односно градска привреда, јер су земљорадници као највећи корисници њихових услуга зарађивали осетно мање, услед пада цена пољопривредних производа. Од тог тренутка земљорадници су у све већој мери постајали клијенти банака, док градски привредници не само да нису били у могућности да подижу нове кредите већ су имали и проблем да отплате претходне.

---

22 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Окружне банке поднесен редовном збору акционара одржаном 22. фебруара 1925.

23 Конкурент *Окружној банци* био је Константин (Коча) Поповић, трговац, власник млинова и војни лиферант. Имао је надимак Пескар јер је био осумњичен да је у свом млину у Каменичкој улици у Београду мешао брашно са песком и испоручивао војсци. Касније је на војном суду ослобођен оптужби. Знатно познатији био је његов братанац Коча Поповић, револуционар, генерал-пуковник ЈНА, филозоф, песник и народни херој, који је по стрицу добио име. (Drčelić 2015).

24 Велико пореско оптерећење новчаних завода довело је до њихових отворених жалби министру трговине и индустрије. На жалбу од 9. септембра 1924. године министар је позитивно реаговао и скренуо пажњу министру финансија да тај проблем реши. Уследио је низ контрадикторних одлука двојице министара, при чему је победила општија да се у државну касу слије што више новца од пореза. (Бецић 2002: 138).

25 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Окружне банке поднесен редовном збору акционара одржаном 21. фебруара 1926.

Услед немогућности да редовним путем наплати своја потраживања, *Окружна банка* предала је 1926. године, суду на наплату две менице у вредности од 445.000 динара, које су биле обезбеђене интабулацијама. Ове менице наплаћене су делимично наредне године у износу од 50.000 динара, а даља наплата предвиђена је у одређеном року. У 1927. години, вредност протествованих меница достигла је чак 2,5 милиона динара, али су оне готово све реализоване до краја године. У 1928. години, код суда су се на наплату налазиле менице у вредности од 650.000 динара.[26]

Током 1927. године, завршена је банчина палата у чијем саставу се налазио бетонирани сутерен за смештај робе и стан за служитеља. У приземљу су пословала четири дућана, на првоми другом спрату налазила су сепо три модерна стана, а на врху простран таван. У дворишту су подигнуте три приземне зграде за смештај дрва и вешерница за шест станова.[27]

У овој години збио се низ важних догађаја по Банку. Умро је дугогодињи члан Управног одбора Богољуб Папић који је био и директор млина. У млину је избио пожар, али је озбиљан приступ управе обезбеђењу свој најважнијег предузећа осигурањем омогућио да Банка не претрпи никакву штету. Млиње реновиран и пуштен у рад 1928. године, а у оквиру његовог комплекса налазили су се: силос за смештај 90 вагона робе, шест магацина за смештај жита и брашна за 46 вагона, два магацина за смештај 22 вагона мекиња, четвороспратна зграда са сутереном, 22одељења за стан радника и особља и спрат за управника и канцеларије. Млинска зграда одговарала је свим грађевинско-техничким прописима, а капацитет прераде био је 60.000 kg за 24 сата. Погонски део млина био је најмодерније и технички савршено урађен са најновијим специјалним машинама за ову врсту индустрије немачке фирме MIAG.[28]

Криза у Нишу узела је велике размере, па су године недостатка новца замениле године немогућности његовог сигурног пласирања. Да би привукла клијенте, *Окружна банка* смањила је каматну стопу по свим кредитима. Без обзира на овај потез Банке, слаби трговачки послови утицали су да она не само да није имала потребу за кредитима већ је код *Народне банке* чувала као резерву непласирани новац.[29]Од овог периода Банка је пасивну камату на штедне улоге плаћала 8% до 10%, а по текућим рачунима8%. Активна каматна стопа код *Окружне банке* износила је 18% по есконту, а 16% уз минималну провизију за клијенте у које је била сигурна. Банка је кредитирала првенствено занатлије, трговаце, индустријалце, чиновнике, удовице

26 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Окружне банке поднесен редовном збору акционара одржаном 27. фебруара 1927. године; Извештај Управног одбора Окружне банке поднесен редовном збору акционара одржаном 12. фебруара 1928; Извештај Управног одбора Окружне банке поднесен редовном збору акционара одржаном 24. фебруара 1929.

27 АЈ, 65-1339-2323, Списак банчиних непокретности (без датума).

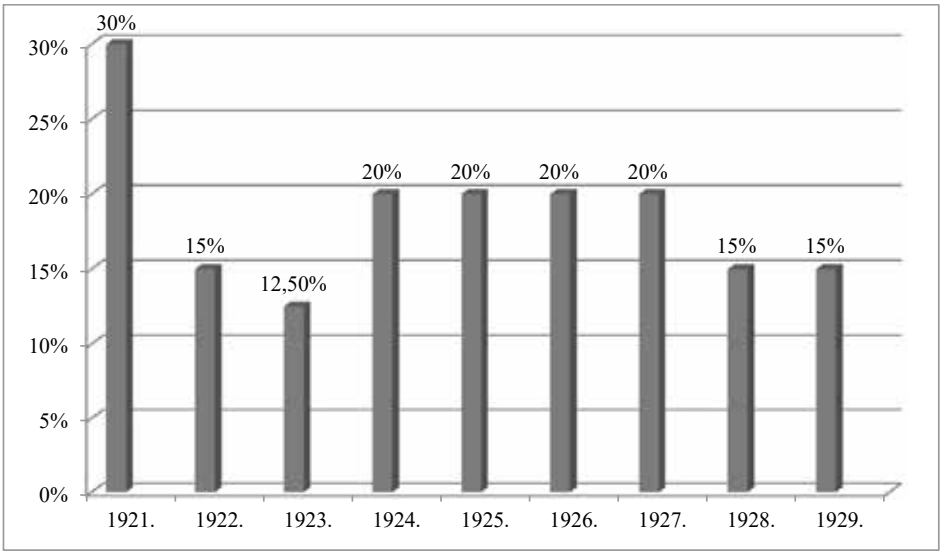
28 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Окружне банке поднесен редовном збору акционара одржаном 12. фебруара 1928. године; Списак банчиних непокретности (без датума); Комисијски извештај о прегледу стања и пословања Окружне банке од 14. јануара 1933.

29 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Окружне банке поднесен редовном збору акционара одржаном 12. фебруара 1928.

и „ситнији свет“. Од 1927. године, наплата протествованих меница постала је проблематична и Банка је на том послу морала очекивати губитак од бар 25%.[30]

Успешно пословање у првој послератној деценији омогућило је *Окружној банци* да редовно исплаћује дивиденду својим акционарима. Подела добити вршена је тако што је одвајано: најмање 10% резервном фонду, најмање 5% фонду за покриће евентуалних штета, најмање 5% за амортизацију банчиних имања, 1% пензионом фонду банчиних чиновника, 10% на име тантијеме члановима Управног одбора, 2% члановима Надзорног одбора, 2% чиниовницима, док се остатак стављао на располагање збору акционара (*Правила Окружне банке у Нишу* 1927: 33).

Стабилно пословање овог новчаног завода у овом периоду омогућавало је да се представи и у добротворном раду. Тако је ова банка била једна од финансијских институција које су дале прилог (300 динара) за подизање споменика жртвама у устанку у Топлици и Јабланици који се градио у Медвеђи (*Лесковачки гласник*, 18. 2. 1928: 3).

Графикон 1. Дивиденда акционара *Окружне банке*[31]

Избијање Велике економске кризе 1929. године, пореметило је привредне односе у целом свету. Повлачење америчких краткорочних кредита из европских земаља прелило је кризу и на Стари континент. Замирање светске трговине и парализа емисионог тржишта блокирали су кредитно тржиште те су се новчани заводи нашли у ситуацији да нису могли да наплате своја потраживања, истовремено остајући без средстава за пословање. Последице кризе 1930. године, у Краљевини Југославији примећене су кроз пад цена свих продуката што је осетно смањило зараде,

30 АЈ, 65-1339-2323, Комисијски извештај о прегледу стања и пословања Окружне банке од 14. јануара 1933.

31 АЈ, 65–1341–2325, Рачуни изравнања Окружне банке од 1921. до 1929.

а како су режијски трошкови остали исти, многа предузећа нису остварила битније зараде. *Окружна банка* смањилаје каматне стопе и кредитирала клијенте у складу са ситуацијом на тржишту. Због општег застоја у пословима и слабој потреби за новцем нови кредити били су слабо тражени, тако да Банка није могла да пласира веће суме новца, док је морала да плаћа камату на штедне улоге. Од клијената који су користили зајмове, више њих узимало је зајмове по текућим рачунима него по меницама, док су у каснијим годинама благу предност имали кредити у меницама.[32]Без обзира на могућности пословања, Банка је исказала добит од 163.595,60 динара, што је употребљено за отпис сумњивих потраживања.[33]

Банкарска криза у Краљевини Југославији осетила се на самом почетку јесени 1931. године, и огледала се у кризи поверења, односно наглом повлачењу штедних улога. Из тих разлога банке су остале без обртних средстава па је рад знатног број њих био паралисан. У наредне четири године штедни улози код банака умањени су за 4,122 милијарде динара, односно за 30%.[34]

У оваквим околностима управа *Окружне банке*сву пажњу посветила је томе да изађе у сусрет повериоцима и почела је са прикупљањем новца пласираног у привреди, па је до краја 1931. године, прикупила и вратила улагачима знатне суме новца. Иако се није бавила кредитним пословима Банка је ипак остварила добит од 182.219,78 динара, који је пласирала у фонд за отпис сумњивих потраживања.[35]Криза је негативно утицала и на пословање банчиних предузећа. Због нерентабилности и јаке конкуренције рад у циглани обустављен је 1930. године, док је млин престао са радом јануара 1932. године, због помањкања обртног капитала и ограниченог житног режима који је уведен у држави.[36]

Због ситуације у којој се Банка нашла, на седници Управног и Надзорног одбора 25. децембра 1932. године, одлучено је да се упути молба ресорном министарству да се ова установа стави под члан 5. Закона о заштити земљорадника и Уредбе о регулисању исплате дугова. Криза је погодила све слојеве становништва и банчини дужници нису били у могућности да регулишу своје дугове. Иако је Банка имала доста извршних решења по својим потраживањима (скоро милион динара), извршне власти нису одређивале датуме продаје имања дужника што је отежавало рад Банке, а са друге стране, улагачи су свакодневно потраживали повраћај својих улога. Иако је Банка до тог тренутка вратила више од половине штедних улога, део штедиша претио је подношењем захтева за забрану и обезбеђење. Зато се Банка послужила поменутим чланом, да би имала времена да имовину претвори у готовину и свим улагачима равномерно враћа потраживања. За комесарепри Банци

32 АЈ, 65-1339-2323, Извештај Окружне банке министру трговине и индустрије од 30. децембра 1932.

33 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Окружне банке поднесен редовном збору акционара одржаном 18. марта 1931.

34 АЈ, збирка Милана Стојадиновића (=37), 37-32-237, Извештај гувернера Народне банке о привредним приликама од 15. фебруара 1936.

35 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Окружне банке поднесен редовном збору акционара одржаном 27. марта 1932.

36 АЈ, 65-1339-2323, Комисијски извештај о прегледу стања и пословања Окружне банке од 14. јануара 1933.

предложили су Ђоку Михајловића, директора *Нишке трговачке банке*, Светолика Вучковића, инспектора Министарства финансија у пензији и Николу Ивановића, рачуноиспитача Главне контроле.[37]

У тренутку подношења захтева за заштиту имовина *Окружне банке* била је озбиљно смањена у односу на период пре кризе. Све банке имале су проблем са хартијама од вредности у којима су биле дужне да чувају свој резервни фонд. Сви државни папири доживели су велики пад услед кризе па су 31. децембра 1931. године, обвезнице Ратне штете, номиналне вредности 1.000 динара, котиране на берзама са 250 динара, а Инвестиционог зајма, номиналне вредности 100 динара, котиране са 60 динара. Из тих разлика Банка је образовала фонд за разлику номиналне од курсне вредности ових папира који је служио за њено покриће.[38]

Вредност банчиног млина у Призренској улици на броју 17, земљишта и зграда, неупотребљених средстава и дуговања према млину процењени су на 8,1 милион динара. Управа је навела да ниједна од партија није била исказана у максималној тржишној вредности. Све зграде са становима, канцеларијама и продавницама процењене су на 2 милиона динара, а машине и нове инсталације на 4 милиона динара. Иако је земљиште површине 2,4 ha имало тржишну вредност од 100 динара по m^2, Банка га је зарачунала по 75 динара, тако да је вредност овог земљишта приказано са 1,8 милиона динара. Дуг клијената према млину и празни џакови исказивали су суму од 826.053,75 динара, али с обзиром да се радило о делом ненаплативим потраживањима, Банка је ову суму свела на 300.000 динара. Циглану која се простирала на 2 ha Банка је књижила на 168.887,22 динара.[39]

Од осталих некретнина које је поседовала, вредност Банчине палате од 1.300 m^2, помоћних зграда и 400 m^2 плаца процењена је на 1.925.000 динара.[40] Банка је имала и четири некретнине које је откупила од својих дужника: плац са кућом од слабог материјала Лазара Илића, у улици Војводе Бабинског број 12, вредности 40.000 динара, плац са кућом од тврдог материјала Будимира Несторовића, вредности 150.000 динара, плац са кућом од тврдог материјала Јована Коцића, вредности 120.000 динараи плац са кућом од слабог материјала на углу Јеронимове и Француске републике, вредности 160.000 динара.[41]

За разлику од многих других банака, дуговања чланова Управног одбора *Окружне банке*нису била велика (око 500.000 динара) и у потпуности су била покривена њиховим некретнинама које су дали у залог. На дан 31. августа 1932. године укупна штедња у Банци износила је 12.716.131,30 динара. Укупно је било 656 улагача, а статистика улога класификовала их је на следећи начин:[42]

37 AJ, 65-1339-2323, Молба Окружне банке министру трговине и индустрије од 30. децембра 1932.
38 AJ, 65-1339-2323, Извештај Окружне банке министру трговине и индустрије од 30. децембра 1932.
39 AJ, 65-1339-2323, Извештај Окружне банке министру трговине и индустрије од 30. децембра 1932.
40 AJ, 65-1339-2323, Комисијски извештај о прегледу стања и пословања Окружне банке од 14. јануара 1933.
41 AJ, 65-1339-2323, Извештај проценитеља од 26. марта 1935.
42 AJ, 65-1339-2323, Извештај Окружне банке министру трговине и индустрије од 30. децембра 1932.

до 10.000 динара	495
од 10.001 динара до 20.000 динара	63
од 20.001 динара до 30.000 динара	24
од 30.001 динара до 40.000 динара	21
од 40.001 динара до 50.000 динара	9
од 50.001 динара до 60.000 динара	10
од 60.001 динара до 70.000 динара	11
од 70.001 динара до 80.000 динара	4
од 80.001 динара до 90.000 динара	6
од 90.001 динара до 100.000 динара	3
преко 100.000 динара	10

Чланови Управног одбора располагали су са три четвртине акција, а солидност *Окружне банке* пре кризе најбоље илуструје податак да су њене акције биле котиране на берзи са курсом од 200 до 250 динара, иако је номинала била 100 динара. И преко овог показатеља може се приметити колико су криза поверења и улагање у дугорочне инвестиције попут млина и банчине палате довеле Банку у тежак положај. Банка је била активна, али није била ликвидна јер су краткорочна средства (улози) прекомерно повлачени, а дугорочне инвестиције нису могле брзо да се реализују, тако да није поседовала обртни капитал. Од ступања на снагу Закона о заштити земљорадника, Банка је од 20. априла 1932. године, земљорадницима наплаћивала само 10% камате, а укупна вредност земљорадничких меница износила је 126.460 динара. Банка је земљорадницима давала кредите само на основу зграда, не и земље. Министарство трговине и индустрије изашло је у сусрет *Окружној банци* и она се од 16. фебруара 1933. године налазила под заштитом.[43]

Управа је сматрала да су од 1934. године, услови за пословање били бољи, али и да је био потребан неопходан напор да се послови доведу у редован ток. Прилив од дужника био је слаб, али је Банка успела да без штете по дужнике прикупи одређена средства од којих је исплатила већи део малих улагача и део већих улагача. Вратила је *Народној банци* цео кредит од 500.000 динара који је користила 1932 и 1933. године, за исплату улога. Успела је да исплати све порезе, општинске намете и трошкове, који су од почетка 1933. године, сведени на минимум. Банка је смањила пасивну каматну стопу, а у 1933. години, исказан је губитак од 33.234,76 динара.[44]

Током прве три године рада под заштитом приметно је смањење улога на штедњу, што је значило да је Банка исплаћивала штедише новцем до кога је успела да дође. Користила је пад вредности некретнина, па је у овом периоду откупила поменута имања Будимира Несторовића и Јована Коцића. Некретнине је изнајмљивала и тако долазила до дела новца. Са порастом вредности некретнина августа 1935. године, продала је ова имања и за добијену суму новца исплаћивала штедише.

43 АЈ, 65-1339-2323, Комисијски извештај о прегледу стања и пословања Окружне банке од 14. јануара 1933; Допис министра трговине и индустрије Министарског савета од 16. фебруара 1933.

44 АЈ, 65–1341–2325, Извештај Управног одбора Окружне банке поднесен редовном збору акционара одржаном 2. марта 1934.

Проблем око наплате потраживања био је у томе што су велики број меница биле чиновничке, трговачке и занатлијске, односно биле су слабијег бонитета. Изненађујуће је било то да је *Окружна банка* и даље улагачима урачунавала 4% до 5% камте што није било законски јер су као новчани завод под заштитом били у могућности и обавези да плаћају минималну каматну стопу од 2%.[45]

Да би Банку поставила на нешто сигурнију основу, управа је одлучила да смањи њен капитал на 1.250.000 динара, а преосталих 750.000 динара пребаци у резервни фонд за покриће губитака, уколико их буде било. Цео дотадашњи резервни фонд од 313.289,83 динара отписали су у корист сумњивих потраживања.[46]*Окружна банка* добила је продужење заштите, чиме јој је одобрено одлагање плаћања на шест година изарачунавање 2% камате на старе штедне улоге почевши од 3. марта 1934. године.[47]

Табела 1. Главне позиције *Окружне банке* (у динарима)[48]

Година	Капитал	Есконт меница	Улози на штедњу	Резервни фондови
1914.	300.000	420.108,00	1.013.984,83	56.655,25
1915.	300.000	355.308,00	969.105,43	56.655,25
1919.	300.000	355.308,00	958.277,03	60.331,24
1920.	500.000	531.538,00	1.635.772,10	174.266,19
1921.	1.000.000	1.585.318,00	3.727.945,66	210.740,99
1922.	2.000.000	2.891.083,00	4.513.997,33	642.836,44
1923.	2.000.000	3.441.630,00	5.112.243,08	750.782,64
1924.	2.000.000	3.561.228,00	9.232.108,38	823.474,83
1925.	2.000.000	3.987.903,80	10.323.114,73	958.414,08
1926.	2.000.000	6.289.455,50	11.965.215,18	1.115.429,55
1927.	2.000.000	7.462.708,50	14.202.301,78	1.335.877,70
1928.	2.000.000	6.646.377,00	14.603.872,48	1.458.322,60
1929.	2.000.000	5.866.078,00	12.914.770,00	1.558.729,00
1930.	2.000.000	5.472.665,00	15.072.956,69	1.656.378,80
1931.	2.000.000	4.666.175,00	10.604.563,50	1.485.793,50
1932.	2.000.000	3.386.805,00	7.416.144,25	1.278.711,15
1933.	2.000.000	2.657.365,00	7.191.256,40	1.063.190,87
1934.	2.000.000	1.944.115,00	7.220.780,50	743.341,40
30.6.1935	2.000.000	1.722.525,00	6.737.691,05	394.430,08
1944.	5.000.000	104.700,00	3.140.503,50	7.495,69

45 АЈ, 65-1339-2323, Извештај комесара при Окружној банци од 31. марта 1935.

46 АЈ, 65-1339-2323, Допис Окружне банке Министарству трговине и индустрије од 4. октобра 1935.

47 АЈ, 65-1339-2323, Решење министра трговине и индустрије од 2. априла 1936.

48 АЈ, 65-1339-2323, Рачуни изравнања Окружне банке од 1914. до 1935; АЈ, фонд Министарства финансија ФНРЈ (=12), 12-588-77, Рачун изравнања Окружне банке за 1944; *Compass 1926:* 236; *Compass 1930*: 315; *Compass 1931*: 341; *Compass 1932*: 339.

Прилику да поново покрене своје млинско предузеће, *Окружна банка* добила је крајем 1939. године, када је стигао позив да учествује на лицитацији за снабдевање војске. Млин је био седам година ван промета, тако да је очишћен, ремонтован и стављен у погон. За овај посао Банка је узела кредит од 60.000 код *Народне банке*. Од априла 1940. године, млин је радио за Пету армијску област и у њему је самлевено 700 вагона пшенице.[49]

Успешан рад за војску дао је подстицај управи Банке да озбиљно приone оспособљавању млина за даљи рад. С обзиром да је била под заштитом, Банка је 26. новембра 1940. године, добила дозволу од Министарства трговине и индустрије да може употребити новчана средства и наћи партнере да стави млин у пуни погон у року од годину дана. У присуству заинтересованих лица договор о комисионом раду млина постигнут је 24. марта 1941. године.[50]

На последњем редовном збору акционара пре почетка рата у Југославији, 16. марта 1941. године, смањен је број чланова Надзорног одбора са пет на три, а Управног одбора са седам на четири, те донета одлука да је на скупштини акционара свака акција доносила право на један глас.[51]

За разлику од већине новчаних завода који су престали са радом са почетком рата, *Окружна банка* наставила је са радом и за време окупације. Исплаћивала је штедне улоге и до 1942. године, смањила је њихову суму на 6.400.000 динара. Банка је тражила од Министарства народне привреде да изађе из режима заштите и нудила исплату потраживања штедиша у осам шестомесечних рата, са 2% камате до 1. јула 1946. године. [52]До 30 јуна 1942. године, у потпуности је уписана и уплаћена допуна главнице од 3.750.000 динара чиме је банчин капитал повећан на 5 милиона динара, подељен на 10.000 акција од по 500 динара.[53]

Пословање млина у 1943. години, сведено је на минимум јер је коришћен са свега 20% капацитета. У току 1943. године, бруто приходи износили су 3.142.878,48 динара, а расходи 3.340.563,05 динара, тако да је губитак износио 197.684,57, па је он отписан из резервног фонда. У 1944. години, делатност се још више смањила услед честог бомбардовања Ниша. После ослобођења, после мањих поправки, млин је пуштен у погон и радио је искључиво за војне потребе. У 1944. години укупни расходи млина износили су 2.122.323,89 динара, а приходи 1.744.811,57 динара, тако да је губитак био 377.517,32 динара, што је пренето у 1945. годину.[54]

---

49 АЈ, 65-1339-2323, Допис Окружне банке комесару Министра трговине и индустрије од 22. јула 1940.

50 АЈ, 12-588-77, Одобрење Краљевско-банске управе Моравске бановине Окружној банци од 3. априла 1941.

51 АЈ, 65-1339-2323, Записник са редовне скупштине акционара одржане 16. марта 1941. (До тог тренутка гласање је вршено на основу Закона о акционарским друштвима Краљевине Србије према коме су три акције доносиле право на један глас, а сваки акционар, без обзира на број акција, могао је имати право на максимално десет гласова (*Трговачки законик и стечајни поступак Краљевине Србије, протумачени одлукама опште седнице и одељења Касационог суда* 1914, CCXXII))

52 АЈ, 65-1339-2323, Допис Окружне банке Министарству народне привреде од 9. јануара 1942.

53 АЈ, 65-1339-2323, Допис Окружне банке Министарству народне привреде од 2. јула 1942.

54 АЈ, 12-588-77, Извештај Управног одбора Окружне банке поднет редовном збору акционара на дан 30. септембра 1945.

Као главни акционари *Окружне банке* ослобођење и нови друштвени систем дочекали су: Михаило Миљковић из Београда, Добривоје Стошовић, пензионер из Београда, Душан М. Коцић, извозник, Влада Танић, трговац, Коста Стојиљковић, трговац, Сава М. Костић, рентијер, Живојин Милосављевић, трговац и Милан Ж. Стојиљковић, трговац.[55] Чланови Управног одбора били су: Михаило Миљковић, Добривоје Стошовић, Сава М. Костић и Тома Секулић, банкарски чиновник. Надзорни одбор чинили су: Миливоје Генчић, лекар из Београда, Илија Динић, трговац из Београда и Влада Танић.[56]

Свесна да ће рад приватним новчаним заводима бити забрањен, управа је одлучила да се банкарско пословање ликвидира и да се банка претвори у трговачко-индустријско предузеће. Предлагала је да се дуговања по улозима на штедњу исплате на тај начин што би се целокупни износ дуговања положио *Државној хипотекарној банци* у Нишу или некој другој кредитној установи које Министарство финансија одреди. Потраживања су била мала и друштво би их само реализовало. Министар финансија Србије предложио је Министарству финансија ФНРЈ да одобри ову трансформацију, али је подвлачење црвеном бојом овог предлога на документу јасно одредило судбину млина *Окружне банке*.[57]

Савезним решењем од 23. октобра 1946. године, формриран је Ликвидациони одбор *Окружне банке* и њених предузећа на чије чело је постављен Андрија Богдановић, управник филијале *Државне инвестиционе банке* у Нишу.[58] Посао око ликвидације завршен је 1947. године.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, збирка Милана Стојадиновића.
Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије.
Архив Југославије, фонд Министарства финансија ФНРЈ.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Алманах 1921-1922, I, Загреб 1922.
Народна банка 1906, Београд 1907.
Правила Окружне банке, Ниш 1921.
Правила Окружне банке у Нишу, Ниш 1927.
Statistika električnih centrala Kraljevine Jugoslavije, stanje u julu 1932. godine, Zagreb 1933.
Трговачки законик и стечајни поступак Краљевине Србије протумачени одлукама опште седнице и одељења Касационог суда, Београд 1914.
Compass 1926: Compass, Finanzielles Jahrbuch 1926, Jugoslavien, Zagreb 1926.
Compass 1930: Compass Finanzielles Jahrbuch 1930, Jugoslavien, Wien 1930,
Compass 1931: Compass Finanzielles Jahrbuch 1931, Jugoslavien, Wien 1931.
Compass 1932: Compass Finanzielles Jahrbuch 1932, Jugoslavien, Wien 1932.

55 АЈ, 12-588-77, Списак главних акционара Окружне банке Ниш.
56 АЈ, 12-588-77, Списак чланова Управног и Надзорног одбора Окружне банке.
57 АЈ, 12-588-77, Допис Окружне банке Министарству финансија Србије од 21. јануара 1946; Предлог министра финансија Србије Министарству финансија ФНРЈ од 22. јануара 1946.
58 АЈ, 12-588-77, Лист за ревизију дозволе за рад.

ШТАМПА

Лесковачки гласник, Лесковац 1925; 1928.

ЛИТЕРАТУРА

Бецић 2002: Иван М. Бецић. „Приватни новчани заводи и банкарство у Лесковцу између два светска рата“, *Историја 20. века*, 1, 133-134.

Бецић 2012: Иван М. Бецић. *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд: Институт за савремену историју.

Бецић 2016: Иван М. Бецић. „Страдање приватних финансијских установа у јужној Србији 1915-1918“, у: *Велики рат 1914-1918: Узроци, последице, тумачења*, I, ур. Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет, 749-762.

Бецић 2018: Иван М. Бецић. „Положај новчаних завода са Косова и Метохије у банкарском систему Краљевине Југославије“, у: *Хронотоп Косова и Метохије у науци и уметности*, ур. Драган Танчић, Јасмина Ахметагић, Далибор Елезовић, Лепосавић: Институт за српску културу - Приштина, 401-418.

Бецић 2019: Иван М. Бецић. „Последице Великог рата по нишке банке“, *Лесковачки зборник*, LIX, 207-227.

Бецић и Антић 2021. Иван М. Бецић и Дејан Д. Антић. *Врањске банке у Краљевини Југославији 1918-1941*, Врање: Народни музеј Врање; Ниш: Филозофски факултет Ниш; Лепосавић: Институт за српску културу - Приштина.

Вучо 1955: Никола Вучо. *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд: Научна књига.

Јерковић 2018: Соња Р. Јерковић. *Народна банка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије 1918-1931. године*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.

Јовановић 2018: Драгољуб Јовановић. *Економске и друштвене последице рата у Србији*, Београд: Службени гласник.

Митровић 2004: Андреј Митровић. *Странe банке у Србији 1878–1914, политика, прогрес, европски оквири,* Београд: Клио.

Народна банка 1934: Народна банка 1884–1934, Београд: Завод за израду новчаница.

Cvijetić 1964: Leposava Cvijetić. „Prva srpska banka“, *Историјски гласник*, 2-3, 97-121.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

Drčelić 2015: Zora Drčelić. „Kako sam premontirala ujaka“, *Vreme*, 22. januar 2015.<http://www.vreme.com.kako-sam-premontirala-ujaka.[11. април 2022]

Ivan M. BECIĆ

DISTRICT BANK OF NIŠ 1907-1947

Summary

During the Customs War of the Kingdom of Serbia and Austro-Hungary, a large number od discount banks were established in Serbia. One of them was the District Bank in Niš. In accordance with the business policy of Serbian banks in thet period, this bank also had its own companies, an automatic mill and a brick faktory.

The Great War interrupted the work of banks in Serbia, and their property became the subject of exploitation by the occupiers. After the ene of the war, the District Bank renewed its work,

and the most profitable part of the company was the mill. The brickyard worked poorly because the citizens did not have the funds to build new houses.

In the period from 1921 to 1929, the District Bank operated successfully and regularly paid dividends to its shareholders. With the outbreak of the ecomomic crisis and falling prices for agricultural products, the District Bank found itsel in trouble because it had to srop working in its inustrial companies, and the withdrawal of funds from savings deposits left the bank without working capital. The bank was forced to seek protection and used it until 1942.

It was one of the few banks that operated during the WWII and even incrased its capital. The change of the social system and the creation of socioalist Yugoslavia marked the end of the business of this financial institution.

Kay words: District bank of Niš, automatic mill, brick faktory, ecconomic crises, savings deposits, protection, liquidation.

Рад је предат 10. маја 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94:355.425.2(497.11)"1941/1944"(093.2)
329.15(497.11)"1941/1944"(093.2)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38076

Оригинални научни рад

*Ена С. МИРКОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ИСЛЕЂИВАЊА УХАПШЕНИХ КОМУНИСТА У СПЕЦИЈАЛНОЈ ПОЛИЦИЈИ ТОКОМ ОКУПАЦИЈЕ БЕОГРАДА (1941–1944)**

Апстракт: У раду се анализирају иследни поступци и резултати истрага, спровођени над члановима и симпатизерима КПЈ од стране IV Антикомунистичког одсека Специјалне полиције у окупираном Београду за време Другог светског рата. Користећи се првенствено архивском грађом Историјског архива Београда и референтном литературом, настојали смо да установимо да ли су и у којој мери ислеђивања у Антикомунистичком одсеку заиста била сурова и нехумана, како су приказивана готово без изузетка у сећањима савременика у послератном периоду. Уважавајући досадашња истраживања из угла историјске науке, основни циљ овога рада је да што објективније расветли поменути сегмент делатности Специјалне полиције.

Кључне речи: Други светски рат, Специјална полиција, Београд, Антикомунистички одсек, хапшеници, затвори, методе.

Процес писања историје Другог светског рата у Југославији и Србији прошао је кроз више фаза, остајући увек под снажним утицајем политичких прилика и владајуће идеологије. Током трајања комунистичког режима у СФРЈ, историја Другог светског рата писана је под нарочито јаким притиском идеологије и будним оком цензуре, уз изражену једностраност гледишта. Након слома комунизма дошло је до ревизије и превредновања многих закључака који су дуже од три деценије важили за коначне истине (Станковић, Димић 1996; Радојевић 2018; Димић 2018). У таквим околностима истраживање и писање радова на теме из Другог светског рата, посебно оних које се баве осетљивим питањима грађанског рата, колаборације и одговорности за злочине, за историчаре представљају изазов. Од њих се захтева озбиљно истраживање, утемељено на оригиналним изворима који су често недоступни или идеолошки обојени, па и код најобјективнијих истраживача постоји основана бојазан да ће радови бити окарактерисани као идеолошки пристрасни. Једна од таквих осетљивих тема јесте деловање Специјалне полиције и њених агената током Другог светског рата у Београду, нарочито онај сегмент који се односи на хапшења и ислеђивања присталица Комунистичке партије Југославије и на њихово држање пред иследницима у полицији.

* Научни сарадник, ena04111986@gmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

Задатак овог рада је да прикаже које су се методе користиле у затворима приликом испитивања присталица комунистичког покрета од стране Специјалне полиције, али и да одговори на питања колико се „строги партијски морал" крунио пред иследницима, какве резултате су давала испитивања и под којим условима је био могућ излазак на слободу. С обзиром на тему истраживања, акценат је на припадницима најбројније групе Специјалне полиције, IV Антикомунистичког одсека, пошто је он био задужен за сузбијање комунистичке акције и пропаганде, проналажење и хватање комуниста, као и за ислеђивање њихове кривице и кажњавање.

У реализацији овог задатка помогла нам је архивска грађа Историјског архива Београда, превасходно фонд Управе града Београда, где се чувају лични досијеи хапшеника на основу којих је могуће пратити ток истраге, али и досијеи агената и полицајаца. Драгоцене податке пружила нам је и истражна документација са суђења Божидару Бошку Бећаревићу, Светозару Вујковићу и Николи Губарову у оквиру фонда Окружног суда Београда, као и досијеа из Збирке Безбедносно-информативне агенције.

С обзиром на то да се ради о исказима узетим у специфичним околностима, током полицијских истрага у Специјалној полицији или датим током истражних процеса вођених од стране ОЗНЕ, овим изворима се мора приступити са посебним опрезом. Будући да су поједине изјаве биле даване под присилом или у намери да се умањи сопствена одговорност, није необично да се у таквим ситуацијама износе неистине, прећуткују појединости, а понекад чак и лажно оптужују други или сами даваоци исказа. Због начина и околности у којима су поједини искази дати, као историчари морамо задржати извесну резерву у погледу њихове веродостојности. Истовремено, морамо их темељно анализирати тражећи „пукотине у дискурсу" и изворе изложити вишеслојној критици, јер је, нажалост, реч о јединим изворима који постоје и који сведоче о предмету истраживања.

У недостатку изворне архивске грађе комунистичког покрета, морали смо се ослонити на сећања савременика, преживелих бивших заточеника Антикомунистичког одсека Специјалне полиције, који се чувају у оквиру Збирке досијеа револуционара радничког покрета, као Мемоарска грађа. Основни недостаци ове грађе су субјективност, идеолошка пристрасност, као и чињеница да је у многим мемоарским исказима присутна временска дистанца (један део сећања настао је 60-их година 20-ог века), а тиме је и искривљена слика догађаја, потенцијално се јавља и „накнадна памет", па се због тога морају узети са критичком резервом.

ФОРМИРАЊЕ СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈЕ У ОКУПИРАНОМ БЕОГРАДУ

Делатност Управе града Београда у току окупације (1941–1944) била је фаза у дугом развоју ове установе, основане још у 19. веку. Континуитет ове институције постојао је од 1828. године, а 1870. године званично је уведен назив Управа вароши Београда (Божовић 1995: 23). Установа је наставила да постоји и након Првог светског рата, а непосредно после ослобођења је имала два одељења: административно и саобраћајно. Устројство Управе града Београда је реформисано посебном

Уредбом из 1920. године, када су поред постојећа два установљена и два нова одељења: одељење јавне безбедности и одељење опште полиције (Божовић 1995: 88).

Значајан успех КПЈ на локалним изборима у Београду у августу 1920. године био је сигнал политичком врху Краљевине СХС о све већем политичком утицају комуниста. Власти Краљевине СХС настојале су да зауставе успон КПЈ (Ристановић 2019: 50), а Управи града припао је задатак да спроводи репресивне мере против комуниста и њихових следбеника (Божовић 1995: 88). Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, донет 7 месеци касније, додатно је санкционисао одредбе прописане „Обзнаном", а комунисте означио као „дефетистички елемент јер руше ауторитет власти, раде на разбијању државе, шире тенденциозне и лажне вести, позивају војску и народ на непослушност" (Николић 1990: 87). Започето је хапшење комуниста, који су махом спровођени у главни полицијски затвор, познат под називом „Главњача". Он се налазио на данашњем Студентском тргу и имао је два дворишта – једно за криминалце, а друго за политичке хапшенике, међу којима је највише било комуниста. Сваки кварт такође је имао свој затвор (Божовић 2014: 30). Упркос ригорозним мерама власти, комунистички илегалци су наставили да агитују против система, и то првенствено међу радничком класом и студентском омладином, учествујући у организовању штрајкова, демонстрација, штампајући прогласе и пароле и оснивајући различите секције и удружења (Марјановић 1964; Дамјановић 1966; Vasić 1977).

За време Шестојануарске диктатуре, тачније 14. јануара 1930. године, донета је уредба са законском снагом о Управи града Београда у Краљевини Југославији. Њоме је утврђено да Управа града Београда обухвата територију општина Београд, Земун и Панчево и установљена је нова подела на следећа одељења: Административно, Одељење опште полиције (које је имало улогу политичке полиције), Одељење кривичне полиције, Одељење саобраћајне полиције и Одељење техничке полиције. Управа је била подређена министру унутрашњих послова (Матијашевић 2017: 67). Без обзира на политичке промене које су се одвијале у међувремену, оваква структура је наставила да функционише до почетка Другог светског рата.

Влада Милана Стојадиновића и промена спољнополитичке оријентације (окретање ка Немачкој и Италији) довела је, између осталог, до сарадње Управе града и немачке полиције. Године 1937. постигнут је и званични споразум о сарадњи, након чега је уследила размена полицијских делегата између Југославије и Немачке. У Југославији су од тада боравили и били веома активни немачки обавештајци, прикривени дипломатским и делегатским дужностима, међу којима су највише утицаја имали Ханс Хелм, официр Гестапоа, и Карл Краус, СС-мајор, један од организатора шпијунаже (Божовић 1995: 203).

Након бомбардовања Београда 6. априла 1941. године престала је да функционише и Управа града, у којој је настало расуло, а у граду је до доласка окупатора било присутно безвлашће. Ово стање је кратко трајало јер је већ 21. априла уследило именовање Драгог Јовановића, бившег помоћника Управника града Београда и саветника Министарства унутрашњих послова за „изванредног комесара" Београда (Божовић 2014: 31). Надлештво Београдске полиције је поново успостављено, а наредбом озваниченом 25. априла прописани су организација

и делокруг рада.[1] Полиција Београда се састојала из три одељења: Административног, Специјалне полиције и Кривичне полиције (Божовић 1998: 110).

Специјална полиција имала је посебно важну улогу. Она је настала на темељима Опште полиције која је постојала у међуратном периоду, а чији су службеници четвртог одељења били најбољи познаваоци организационе структуре, облика деловања и кадрова КПЈ (Ристановић 2019: 364).[2] На основу Правилника од 20. октобра 1941. године установљени су следећи одсеци: I – административно-иследни, II – за унутрашњу политику и сузбијање саботажа, III – за странце и пограничну службу, IV – сузбијање комунистичке акције, V – за удружења и штампу, VI – централна пријавница, VII – одсек за Јевреје и Роме. Осим њих, постојали су још и Одељење полицијских агената и Картотека.[3] Правилником је делокруг Специјалне полиције одређен као врло широк и подразумевао је: одржавање државног поретка и безбедност, праћење политичког и друштвеног живота, вршење надзора над сумњивим лицима, контролу рада удружења и одржавања скупова, контролу штампе, пријављивање домаћих и страних држављана, одобравање разних приредби (Божовић 1995: 198). За првог шефа постављен је Миливоје Јовановић, предратни шеф Одељења опште полиције са дугогодишњим искуством, док се на самом челу Специјалне полиције у току Другог светског рата најдуже задржао Илија Паранос (Божовић 1995: 61).

Руковођење најбројнијом групом Специјалне полиције, тзв. IV Антикомунистичким одсеком, поверено је Божидару Бећаревићу. Помоћници су му били Стеван Штерић, Радослав Радан Грујичић и Бранислав Божић, док је руковођење агентима додељено Миодрагу Миленковићу (Божовић 2014: 61). Главне активности Специјалне полиције у пракси биле су откривање, хапшење и ислеђивање комуниста, у чему је имала „одрешене руке", а ислеђивање Јевреја и свештенства Српске православне цркве припало је Гестапоу. Управнику града су подношени дневни извештаји о свему важном из делокруга деловања Специјалне полиције. У његовом кабинету ови су извештаји превођени на немачки језик и он их је подносио војном заповеднику за Србију. Што се тиче Гестапоа, њему је Специјална полиција подносила од случаја до случаја извештаје о појединим питањима која су ову установу из различитих разлога интересовала. Извештаји су најпре подношени на српском језику, а касније на немачком. Гестапо је пак достављао Специјалној полицији податке о комунистима и она је даље настављала истраге.[4]

Почетком рата полицијска активност била је усмерена на прикупљање података о комунистима у Београду и њиховој активности током мартовских демонстрација, као и држање у току априлског бомбардовања. Комунистичка партија у Београду је пак искористила период априла и маја да консолидује своје чланство, пошто је

1 Историјски архив Београда (ИАБ), II-1/29, В-4, Збирка наредаба и упутстава бр. 1, Издање Општине града Београда 1941.

2 Према исказу Сергеја Голубјева, Специјална полиција је добила назив због психолошког ефекта који је требало да изазове код становништва, односно тежње да заплаши (Историјски архив Београда (ИАБ), Мемоарска грађа (МГ)-626/4224, предмет Сергија Голубјева).

3 ИАБ, УГБ СП, к. 589, Правилник о организацији и раду у Одељењу специјалне полиције.

4 Историјски архив Београда (ИАБ), фонд 221, Окружни суд Београд (ОСБ), кутија 1, Суђење Божидару Бошку Бећаревићу, Светозару Вујковићу и Николи Губарову, Записник о наставку саслушања Божидара Бошка Бећаревића од 7. 6. 1949. године, 14. 7. 1949.

много чланова напустило град након бомбардовања (Мирковић 2015: 220). Реорганизација је подразумевала задржавање постојећих седам рејонских комитета у Београду формираних пре рата, а основна организациона јединица и даље је остала ћелија (Ристановић 2013: 70). За потребе илегалног рада разрађен је систем курирских веза који је функционисао у самом граду, али и између Окружних комитета и Покрајинског комитета, што је чинило део партијске технике (Мирковић 2018: 89).

Период до напада Немачке на Совјетски Савез био је релативно миран за комунисте. Промена је уследила 22. јуна, а нарочито након подизања устанка 7. јула 1941. године. Окупатор је тражио од домаће управе да се одлучно супротстави устаницима, показујући да су интереси Осовине на првом месту, испред односа колаборациониста према свом народу (Стојановић, Бајагић 2014: 60). У циљу затварања ухапшених, одмах по избијању Седмојулског устанка, формиран је логор на Бањици, у који је 9. јула 1941. интернирана прва група комуниста (Petranović 1992: 329; Begović 1989: 31; Божовић 2014: 439). Један део логора био је под командом окупационих органа, док је другим делом управљао Светозар Вујковић у име колаборационистичке управе (Begović 1989: 31).

Без неке посебне директиве или плана, комунистички илегалци су одмах почели са акцијама против окупатора у свим деловима Београда. Пратила се општа директива да се руши све што служи Трећем рајху (Мирковић 2018: 73). На ове акције окупаторски режим одговорио је још већом репресијом. Специјална полиција своје деловање у овом периоду посебно усмерава на Београд као највеће упориште комунистичких илегалаца (Николић 2002: 104). Полицијске снаге из УГБ, али и окупаторске полицијске јединице, вршиле су стално легитимисање грађана на улици и по локалима, обилазиле су рушевине и напуштене куће у потрази за тајним скровиштима илегалаца (Смилевски 1961: 159).[5]

Једна од редовних дужности агената било је претресање станова сумњивих лица. Најчешће су вршили упаде у току ноћи јер су желели да изненаде осумњиченог, као и стога што је због трајања полицијског часа постојала већа вероватноћа да се осумњичени тада налази код куће.[6] Уколико би пронашли нешто сумњиво, приводили би станара у неки од затвора Специјалне полиције на даље ислеђивање (Туцовић 2017: 40).

ИСЛЕЂИВАЊА У АНТИКОМУНИСТИЧКОМ ОДСЕКУ: ПОЛИЦИЈСКЕ МЕТОДЕ И ДРЖАЊЕ УХАПШЕНИХ ПРЕД ИСЛЕДНИЦИМА

У току Другог светског рата у Београду је постојало више објеката које је користила Специјална полиција за привођење и саслушавање ухапшених лица. Седиште управе Специјалне полиције било је на Обилићевом венцу бр. 6, где се налазио и озлоглашени затвор „Мансарда". Пошто је приликом бомбардовања била оштећена зграда „Главњаче", преузета је велика зграда Гардијске касарне на углу Таковске

5 Архив Југославије (АЈ), фонд 516, Мемоарска грађа (МГ) II 1с/18, Сећања Бране Перовић; ИАБ, Управа града Београда (УГБ), Специјална полиција (СП), 4-47а кутија 289/6, Извештај о извршеном претресу;.

6 Исто.

и Далматинске улице. Одмах се приступило градњи једног затвора на углу Ђушине и Таковске улице, који је био познат и као „Централни затвор“.[7] Уколико не би били ослобођени одговорности приликом испитивања у полицији, затвореници су по завршетку истраге упућивани у логор на Бањици. Просторије у логору на Бањици су се користиле и као „превентивни затвор“ у случајевима када није било довољно места за све хапшенике у оба затвора.[8]

„Мансарда“ је постојала као затвор и у међуратном периоду, и у прво време је служила као једини затвор за политичке хапшенике. Ислеђивања и поступци са ухапшенима били су веома строги. У затворским ћелијама на малом простору боравило је више затвореника, који су често били у лошем физичком стању након иследничког испитивања. Низак ниво хигијене и недовољно хране и воде додатно су утицали на то да затвореници изгледају веома лоше (мушкарци су махом били необријани, у прљавом вешу и слично).[9] Лош третман имао је за циљ да додатно да заплаши ухапшене како би одали поверљиве информације. Затвореници су били изоловани од спољног света, једини контакт имали су са стражарима. Приликом ислеђивања поштовала се процедура која се састојала у томе да иследник на парчету папира напише име лице које је предвиђено за саслушање тог дана и преда га неком од дежурних агената, који би даље долазио до шубера где су се налазили стражари и прослеђивао цедуљицу. На њој би било означено да је у питању „саслушање“ тог лица, уз обавезни потпис референта који је затражио саслушање. Агент би онда сачекао да изведе осумњиченог, који би у његовој пратњи био доведен до собе за саслушање. На исти начин би лице било враћено након саслушања, а цедуљица уништавана. У „Мансарди“ су били строго забрањени пакети са храном и једино је за време празника било дозвољено да се предају у пријавници.[10]

Затвор у Ђушиној улици бр. 5, популаран под називом „Централни затвор“, функционисао је по нешто другачијем принципу. Пакети су били дозвољени, али храна која је доношена често није стизала до затвореника, јер су је пљачкали агенти или поједини иследници. Затвор у Ђушиној је био тако уређен да има два дела: у првом су смештани разни криминалци, а у другом политички затвореници из Антикомунистичког одсека Специјалне полиције. Овај део затвора је функционисао као посебан затвор од 6. јула 1942. године, када су у њега послати први хапшеници. Радио је по прописима Специјалне полиције, имао је укупно десет ћелија предвиђених за затворенике и четири собе за саслушање у којима су боравили иследници, као и посебну канцеларију за Божидара Бећаревића. Надзорник је био Стеван М. Штерић, а најпознатији иследници били су Јован Витас, Драгољуб Сремчевић, Владимир Поповић и др. (Божовић 2014: 398).

На основу сачуваних сећања притвореника, поступак према доведенима у затвор био је следећи: најпре би се од затвореника узимале генералије, односно тачни подаци о лицу и кривици, уколико би лице пристало да их да. Приликом првог

7 ИАБ, 1886, МГ-626/4224, Сећања Сергеја Голубјева.

8 ИАБ, 1886, МГ-626/4224, Сећања Сергеја Голубјева; Божовић, *Сйецијална йолиција*, 395.

9 ИАБ, 1885, К-IV-123з, Сећања Саве Драговића; ИАБ, 1886, МГ-626/4224, Сећања Сергеја Голубјева.

10 Исто.

контакта иследници су настојали да вербално наговоре ухапшеног на сарадњу, користили су национална и родољубива осећања, а појединима су нудили и обећавали различите уступке у виду службе, пуштања на слободу, новца и слично.[11] Припадници Антикомунистичког одсека у већини случајева нису одмах прибегавали физичкој тортури, већ је најпре примењиван метод вербалног убеђивања ухапшених. Какав ће даље третман имати одређено лице, зависило је свакако од држања приликом првог ислеђивања.

Већ при другом сусрету отпочињала је и физичка тортура уколико је лице претходно одбило сарадњу. Ислеђивања су вршена углавном ноћу, почевши од 6-7 часове увече, па до 1-2 часа по поноћи. Дневна саслушања су била знатно ређа, највероватније јер се рачунало на додатну изнуреност затвореника. Степени примене физичке тортуре су се разликовали од случаја до случаја и важило је хијерархијско правило: што је важнија била личност илегалног покрета, то се према њој поступало са већом суровошћу ако је одбијала сарадњу.[12]

На саслушањима се инсистирало на томе да осумњичени каже све што зна и да ода своје ниже и више партијске везе. Ради добијања информација, шамарање и ударање песницом су се рачунали у блаже облике тортуре и њима би започињало злостављање ухапшеника. Ово је био тзв. претходно-припремни поступак, који је укључивао и методу „добацивања да се сети", која је подразумевала да ухапшеника ударају наизменично 3-4 агента, тако што се добацују њиме од једног до другог, приликом чега би га свако ударао песницом или шамаром.[13] Уколико би осумњичени и даље наставио да ћути о траженим информацијама, прелазило се на теже облике испитивања. Тада би ухапшенику биле везиване руке на леђа, затим би га оборили на под, а један агент би му седао на рамена и држао крпом запушена уста, други би завезао ноге жртве и почело би батинање по табанима док се жртва не онесвести. Онда би је полили хладном водом па наставили тучу.[14] Ударање „жилом", односно корбачем направљеним од говеђе коже, по длановима и босим стопалима затвореника, изазивало је изузетно јаке болове и крварења, након чега се настављало мучење тако што би се отворене ране стављале у кофу хладне воде, или би се директно на рану стављао снег уколико би било зимско доба, или пак облози од бурове воде. Ово је третирано као вид лечења, јер су као последица туче код појединаца избијали пликови или су табани раскрвављени.[15] Сећања савременика су врло разнолика када су у питању методе физичког злостављања, па тако поред коришћења жиле, описују да су затвореници ударани и другим предметима, попут пендрека, по целом телу и лицу, затим да су тучени врећицама песка по бубрезима, плућима или стомаку, по полним органима, чупани за косу, појединцима су гашене цигарете по ушима и језику, забадане усијане игле под нокте, или су терани

11 ИАБ, 1886, МГ-XLIII-471, Затвор у Ђушиној улици.

12 ИАБ, 1886, 1773/Д-IV-218, Izvod iz izveštaja PK Srbije CK KPJ iz juna 1943.

13 ИАБ, Збирка БИА, I-1, док. 70-9-0007 170/3, Досије Божидара Бећаревића, Записник са саслушања Здравка Маричића од 10. 4. 1945.

14 ИАБ, Збирка БИА, I-1, док. 70-9-0000 429/5, Досије Божидара Бећаревића, Јавном тужилаштву за Н. Р. Србију, Одељењу Безбедности 30. 9.1949.

15 ИАБ, 221, ОСБ, Записник са наставка саслушања Николе Губарева од 23. 8. 1949, 2. 11. 1949.

да пију слану воду.[16] У сећањима савременика забележено је да су ухапшенима који нису желели да одају информације везивали ланцима руке и ноге које су спајали на леђима и тукли их у том положају, а затим тако испребијане, помоћу мотке коју би провукли између тела и ланаца те постављали на две клупе, остављали да висе у ваздуху док се не предомисле.[17] У жељи да застраше ухапшене пред извођење на саслушање, агенти су намерно остављали тела других пребијених затвореника у ходнику или у канцеларији да остали могу да их виде.[18] Понекад су у сврху застрашивања показивани и лешеви људи убијених на улици, као што је био случај са телом Раше Ђермановића, кога су агенти убили, а потом његово тело изложили у затвору и показивали га затвореницима.[19] Као метод застрашивања, Специјална полиција је претила хапшењем чланова породице, при чему, према појединим сећањима, није презала ни од претњи везаних за децу[20]. Како нема података да су деца ухапшених заиста довођена у полицију, могуће је да су овакве претње примењиване као метод вербалног застрашивања.

Они затвореници који су након тортуре били у најгорем здравственом стању, смештани су у Притвореничко одељење, које се налазило у оквиру Опште државне болнице. Ово одељење је до бекства Александра Ранковића из затвора било смештено у Видинској улици, а потом је премештено у круг Војне болнице, где је остало до краја рата.[21] Према сведочењу др Милорада Павловића који је у току окупације радио у овој болници, у Притвореничкој болници се лечило око 1400 до 1500 притвореника, а чак 85–90% њих долазило је из Специјалне полиције. О најчешћим повредама доведених затвореника др Павловић сведочи да је „код тучених било обично по табанима скинуто месо, које је само отпадало јер се после пребијања покидају крвни судови, месо трули и отпада", а затим да је често било случајева „сломљених кошчица на табанима и преломљених ребара". Такође је истакао да је доста пацијената имало повреде главе, избијене зубе, сломљену вилицу, те да је „било један или два случаја са тзв. 'руптуром јетре' тј. искиданом јетром услед туче или услед скакања по трбушној дупљи."[22]

У болницу свакако нису слати сви случајеви, већ само они којима је највише била потребна лекарска помоћ, јер су били у врло лошем физичком стању. Како би се што реалније утврдило колики је стварни проценат оних који су од последица тортуре завршавали у болници, требало би имати у виду колико је заправо

16 ИАБ, 1885, К-IV-123з, Сећања Саве Драговића; ИАБ, 1886, К-IV-124ђ, Сећање Бранке Ђорђевић, 19. 6. 1963; ИАБ, 221, ОСБ, Суђење Бећаревићу, Записник са саслушања Анке Кумануди, 16. 10. 1949; ИАБ, 1886, К-IV-124и, сећања Радосава М. Беливуковића, 5. 1968; ИАБ, Збирка БИА, I-1, док. 70-9-0007 170/3, Досије Божидара Бећаревића, Записник са саслушања Здравка Маричића, рађен 10. 4. 1945; ИАБ, Збирка БИА, XIII-1, док. 70900678/48-1, Досије Николе Губарева, Записник са саслушања Цветковић Василија, 18.8. 1949;

17 ИАБ, 221, ОСБ, Записник са наставка саслушања Николе Губарева од 23. 8. 1949, 2. 11. 1949.

18 ИАБ, 1886, К-IV-124и, сећања Радосава М. Беливуковића, 5. 1968; ИАБ, 221, ОСБ, Записник са саслушања сведока Радмиле Стефановић, 11. 7. 1949.

19 Исто.

20 ИАБ, 221, ОСБ, Записник са саслушања сведока Живојина Лазића, 16. 8. 1949; ИАБ, 221, ОСБ, Записник са саслушања сведока Начевић Станице, 21. 6. 1949.

21 ИАБ, 221, ОСБ, Записник са саслушања сведока др Милорада Павловића, 29. 9. 1949.

22 ИАБ, 221, ОСБ, Записник са саслушања сведока др Милорада Павловића, 29. 9. 1949.

људи прошло кроз затворе или истражни поступак због сумње да припадају или да су симпатизери КПЈ. Ово је могуће установити на основу доступних извештаја о броју ухапшених од стране Антикомунистичког одсека које је Специјална полиција правила на крају скоро сваке године. Ипак, ваљало би имати на уму да ова статистика није потпуна јер не постоје подаци за 1943. годину, док су за 1944. сачувани само делимично, као и постојање извесне могућности да су и доступни подаци дотеривани да би се код виших инстанци рад Антикомунистичког одсека прикаже ефикаснијим него што је био.

На основу извештаја, у току 1941. године, односно у периоду од 18. априла до 31. децембра кроз истражне затворе прошло је 2975 лица „по разним политичким-дефетистичким комунистичким деликтима". Од овог броја у логор је упућено 510 лица (Ристановић 2014: 228–231) што је податак који имплицира да је заправо више од три четвртине ухапшених, односно 2465 лица, пуштено на слободу.[23] На основу истраживања Радета Ристановића, конкретно када су у питању београдски илегалци, откривено је њих 115, од којих је 59 стрељано, троје обешено, двоје убијено на улици, двоје преминуло током истраге, четворо одведено од окупационих власти, 16 прослеђено на принудни рад, 18 пуштено након издржавања предвиђене казне на Бањици, док је за 11 људи судбина остала непозната након логора (Ристановић 2019: 383).

Делатност Антикомунистичког одсека 1942. године на територији целе Србије била је додатно повећана. Службеници овог одсека ухапсили су 5465 лица. Од овог броја, услед недоказане кривице, пуштено је на слободу нешто мање од половине ухапшених (2654); упућено у Концентрациони логор на Бањици 1007; преминуло у затвору 13; предато за даљи спровод у унутрашњост 842; упућено у Смедеревску Паланку 62; спроведено у Гестапо 155; превентивно ухапшено 234; предато Криминалној полицији 277 и Одсеку за Јевреје 17; иступних кажњеника 8 (Божовић 2014: 210). Према истраживањима Радета Ристановића, Антикомунистички одсек је у Београду ухапсио 481 лице, од чега је 198 стрељано, 14 је убијено приликом хапшења или је преминуло током истраге, 64 је одведено на принудни рад, 13 је предато другим органима, 46 је послато на преваспитавање у Смедеревску Паланку, 104 је пуштено након издржавања казне на Бањици и за 42 је судбина остала непозната (Ристановић 2019: 406).

За 1943. годину није познат укупан број лица која су ухапшена на основу сумње да имају везе са комунистичким покретом, а када су конкретно у питању београдски илегалци, откривено их је и ухапшено 245. Од овог броја 88 је стрељано, 6 је убијено на улици или током истраге, 44 је транспортовано на принудни рад, 4 су преузеле окупационе власти, 19 је послато на „преваспитавање" у Смедеревску Паланку, 54 је према свему судећи остало до последњег дана у логору и 30 је пуштено након издржавања казне на Бањици (Ристановић 2019: 425).

За 1944. годину сачувани су подаци од јануара до фебруара 1944, на основу којих сазнајемо да је кроз притвор УГБ прошло укупно 1171 људи, од чега је „преостало из децембра 1943 године 140 лица". Од овог броја 100 је послато на Бањицу,

23 ИАБ, УГБ, СП, IV-107.

29 прослеђено окупационим властима, у Завод за принудно васпитање 38, другим властима 131, једна особа преминула је у затворској болници, а пуштено је 400 лица (Божовић 2014: 339). Када је реч о београдским илегалцима, за конкретан период од 1941. до 1944. године, истраживања Радета Ристановића показала су да је ухапшено 880 лица (највише 1942. године, 55%, док је сваке наредне године тај проценат опадао), од којих је 41% стрељано, 18% пуштено након издржавања казне, 15% одведено на принуди рад, за 13% непозната је судбина, 8% спроведено је у Смедеревску Паланку, 3% убијено током истраге и 2% предато другим институцијама окупационог режима (Ристановић 2019: 430).

Табела 1: *Доступна статистика ухапшених београдских илегалаца током окупације*

година	1941	1942	1943
ухапшено	115	481	245
стрељно	59	198	88
убијено током истраге	2	14	6
предато другим органима	4	13	4
непознато	11	42	54
пуштено на слободу	18	104	30
упућено у Завод у Смедеревској Паланци	/	46	19
послато на принудни рад	/	64	44

Ако погледамо доступну статистику, произилази да је у београдским затворима кроз истражни поступак припадника Антикомунистичког одсека прошло више од 10000 лица са територије целе Србије. Уколико овај податак упоредимо са проценом да је максимално 1500 лица прошло кроз Притвореничко одељење због најтежих последица претрпљене тортуре (од чега је око 90% упућено од стране Антикомунистичког одсека), приближно је 10% свих лица која су прошла ислеђивања у полицији било изложено толико суровој психофизичкој тортури да су морала бити послата на болничко лечење. Овом броју би требало додати да је, према сада доступној статистици, 25 лица убијено током истраге или хапшења.

На основу података такође закључујемо да је више од половине свих ухапшених, тј. 5519 лица, пуштено одмах после испитивања на слободу, најчешће услед недоказане кривице, па је реално претпоставити да ова лица нису претрпела сурову полицијску тортуру.

Табела 2. *Доступна статистика о ухапшеним и пуштеним лицима од стране Антикомунистичког одсека за целу Србију током окупације*

година	1941	1942	1944	укупно
ухапшено	2975	5465	1171	9611
пуштено на слободу	2465	2654	400	5519

Приметан је највећи број хапшења, али и отпуштања од стране припадника Антикомунистичког одсека, у току 1942. године. У оквиру БДС грађе сачуван је и документ под називом „Извод из извештаја једног обавештајца“ од 30. маја 1942.

године, у коме стоји да је примећено отпуштање српских комуниста од стране IV одсека српске Специјалне полиције. У том документу се наводи како је ухапшени Миодраг Живановић, 25. априла 1942. године, који је званично припадао Демократској странци, али за кога се знало да је комунистички настројен, пуштен после пет дана из затвора. Он је као адвокат заступао интересе ухапшених комуниста још пре рата и као такав био познат полицији. Потом се истиче: „Особе које долазе у обзир као посредници да се ослободе ухапшени комунисти су искључиво крагујевчани [sic!], са којима Бећаревић одржава најуже везе."[24] Даље је забележено да су предузете мере да се утврди о чему се стварно ради. Премда нема података како је даље текла ова истрага, из историјских извора знамо да је октобра 1943. године ухапшен шеф картотеке, Крагујевчанин Јанко Јанковић, који је признао сарадњу са комунистичким покретом, а потом због исте 27. априла 1944. године и стрељан у Маринковој бари.[25] Не зна се тачан податак колико лица је Јанко Јанковић ослободио из затвора својом активношћу. У послератној комунистичкој штампи се наводи цифра око 2000 лица, али овај податак ваљало би узети са критичком резервом. На основу сачуваних сећања савременика, можемо закључити да је реч о више стотина лица којима је на неки начин помогао, укључујући и оне који никада нису били у затворима, већ им је као шеф картотеке издавао пропуснице да напусте Београд како би избегли хапшење.[26] Јанко Јанковић није био сам – у полицији се ослањао се на помоћ својих рођака Боривоја Митровића и Милуна Стефановића[27] – али су његов допринос ослобађању хапшеника Антикомунистичког одсека и сарадња са НОП-ом неспорни и немерљиви.

Требало би имати у виду да је један део лица пуштан након пристанка на сарадњу са припадницима полиције. Колико је ово био распрострањен случај, најбоље описује извештај Покрајинског комитета за Србију (ПК) из 1943. године упућен Централном комитету (ЦК КПЈ), у коме се каже да се никоме не може веровати ко је пуштен из затвора, и да се пуштени из полиције потом поново повезују са комунистичким покретом, али делују као кртице које роваре покрет изнутра.[28] На њих се у Партији гледало као на издајнике којима није могло бити опроштено, а за појединце за које је знао да су пристали да раде за полицију, ПК је наређивао слање у одреде или ликвидације.[29] С друге стране, КПЈ и Главни штаб слали су својим члановима

24 БДС, Д-275, Извод из извештаја једног обавештајца од 30. 05. 1942. године.

25 ИАБ, УГБ СП, IV-353/1, Досије Јанка Јанковића.

26 ИАБ, 2848/МГ- 409, Сећање Босе Ђорђевић; ИАБ, 1886, Збирка досијеа револуционара радничког покрета и народноослободилачког покрета, К-IV/124к, Изјава Ивана Д. Стојаковића, 26. 06. 1964; Исто, К-IV/124, Изјава Светомира Стојановића, 26. 06. 1964; Исто, К-IV/124г, Изјава Милоша Радосављевића, 11. 06. 1963; К-IV/124ђ, Изјава Бранке Ђорђевић, 19. 06. 1963; К-IV/124а, Изјава Петра Дегића, 13. 06. 1963. године; Исто, К-IV/124ј, Изјава Вилотија Беличића, 13. 06. 1964; Исто, К-IV/124л, Изјава Аћима Цицмиловића, 12. 06. 1964; Исто, К-IV/124о, Изјава Симе Костића, 07. 05. 1968; Исто, К-IV/124з, Изјава Воје Тутуновића, 12. 04. 1964; Исто, К-IV/124о, Изјава Христине Марушић, 18. 04. 1963; К-IV/124ј, Изјава Ивана Шупурине, 18. 06. 1963; Исто, К-IV/124и, Изјава Радмиле Делић, 10. 06. 1964; Исто, К-124ц, Изјава Немање Марковића о Јанку Јанковићу, 1978.

27 Приватна архива Драгана Јанковића, Сећања Милуна Стефановића.

28 ИАБ, 1773/Д-IV-218, Извод из извештаја ПК Србије ЦК КПЈ из јуна 1943. године, 5.

29 ИАБ, Д-XLVII/1815, Писмо ПК ОК Крагујевцу од 15. маја 1943, 1.

упутство о држању пред иследницима Специјалне полиције, у коме су истицали да никако не би требало одавати било шта о илегалном раду, нити своје партијске саборце. Сама чињеница да је једно овакво упутство било потребно сведочи о томе да је попуштање пред иследницима било врло чест случај (Николић-Мраовић 2020: 85–90). Иако се не може поуздано одредити тачан број конфидената, на илегални покрет свакако су посебно погубно деловали бивши припадници КПЈ који су пристали на отворену сарадњу са полицијом, били примљени у статус агената или иследника и као такви учествовали у потказивању некадашњих „партијских другова", попут Бранка Мишковића Блихера[30], Жике Петровића Дебелог[31], Душана Јовановића Жуће[32],

30 Бранко Мишковић Блихер био је члан Месног комитета СКОЈ-а у Београду до хапшења 4. фебруара 1942. године. Он је одмах пристао на сарадњу са полицијом и омогућио јој да ухапси још тројицу чланова Месног комитета СКОЈ-а: Јосипа Шћурлу, Драгутина Филиповића и Бранислава Банета Крстића. Дошло је до провала у првом и петом рејону, који је Бранко Мишковић Блихер држао на вези, као и у другом и четвртом, пошто је Бане Крстић попустио под тортуром полиције. Блихер је 30. децембра 1942. године и званично постављен за полицијског агента приправника. Показујући спремност за сарадњу са Специјалном полицијом, он је градом крстарио трагајући за оним лицима које је могао да препозна из свог скојевског рада. Учествовао је у више акција, укључујући и проналажење илагалне комунистичке штампарије. Непосредно пред крај рата, Блихер је још једном променио страну и са чином потпоручника ЈВуО учествовао као један од команданата Авалског корпуса. Од стране комуниста проглашен је за ратног злочинца и према сећањима Сергија Голубјева, завршио је тако што је убијен од стране родољуба, премда је највероватније ликвидиран од стране ОЗНЕ 1946. године (Видети: ИАБ, УГБ, ОПА, К.28, М60, Предмет: Мишковић С. Бранко; ИАБ, 1886-МГ-626/4224, Сећања Сергија Голубјева; Марковић 2006: Божовић 2014).

31 Жика Петровић „Дебели", секретар СКОЈА VII рејона, на једном уличном састанку око Црвеног Крста 1941. године, пао је полицији у руке и после кратког времена постао повереник, одавши као прво састанак са својом вишом везом („Плави" – Мијо Ковачевић, керамичар, члан ОК). За полицију је он био важан због свог реферата о раду покрета на Универзитету, у коме је означио све чланове комунистичке партије пре рата, а затим нарочито у настојању да се расветли личност Јосипа Броза Тита. Наиме, на сугестију Лазара Дожића, Жика Петровић је дао опис куће на Дедињу у којој се Јосип Броз Тито крио непосредно пре и нешто после окупације. Судбина Жике Петровића није потпуно расветљена. Изгледа да је у једном тренутку приступио четничком покрету, а затим се поново вратио у Београд, где му се изгубио сваки траг (ИАБ, БИА, II-6, Ратко Митровић).

32 Душан Јовановић Жуља, члан СКОЈ-а и један од руководилаца омладинског покрета у Београду ухапшен је 4. маја 1942. године од стране Специјалне полиције, а пуштен на слободу 21. маја 1942. године, пошто је претходно пристао да буде доушник. Одмах након пуштања из Специјалне полиције, он се преко Радослава Бибе Паљића, члана МК, поново повезао са средњошколским сектором, и већ 15. јула 1942. године допринео томе да да се изврши провала у овом сектору. Уследило је у наредном периоду хапшење и откривање новоформираног МК СКОЈА, симпатизера или чланова СКОЈА-а, руководства централног школског актива и више школских актива у Београду, што је довело до хапшења 104 лица. Истрагом је утврђена кривица код 45 лица, док су остали пуштени. Душан Јовановић Жуља након јулске провале није више био само конфидент, већ је постао чиновник Антикомунистичког одсека и учествовао је у потказивању, откривању и ислеђивању ухапшених присталица НОП-а. Током 1943. године покушао је поново да се повеже са комунистичким покретом, и тада је доставио више полицијских извештаја о СКОЈ-у, који су пронађени код Василија Бухе приликом његовог хапшења. Полиција је Јовановића ухапсила 7. октобра 1943. године под оптужбом да је дао на увид службена акта Антикомунистичког одсека комунистима. Стрељан је у Маринковој бари 27. априла 1944. године (Видети: ИАБ, УГБ, СП IV-73/210, Предмет: Душан Јовановић Жуља; ИАБ, Д-XXXV-1313, Записници са саслушања Душана Јовановића Жуће.)

Лазара Дожића[33] и Тенка Далвовића.[34] Другу групу чине лица која су под притиском полиције одала информације, иако никада нису имали званични статус сарадника. Судећи по велики провалама које је партијска организација имала у току рата, оваквих лица је било доста, иако су у послератној историографији истицани само најпознатији случајеви, попут Ратка Митровића[35], Вере Милетић[36]

33 Лазар Дожић био је курир између ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Црну Гору, а од 1942. године укључен у месну партијску организацију на Карабурми. Ухапшен је 15. јануара 1942. године и тада је пристао да сарађује са полицијом. Био је познатији под псеудонимом Сотир Сотировић, под којим је одавао податке полицији. Прве услуге које је Дожић учинио јесу била обавештења о томе како је на покрет деловало држање Ратка Митровића и над осталих функционера, а затим извештај о формама скојевских и партијских организација и непосредним задацима. Такође је као једно од важних склоништа угрожених комуниста од полицијских потера показао склониште у кругу Опште државне болнице и у подрумима болничке зграде. Његов идентитет је био дуго скриван, с обзиром на то да је само Божидар Бећаревић строго поверљиво одржавао са њим контакт. Откривен је захваљујући писару Јанку Јанковићу, шефу картотеке, али је успео да се склони. Остала је потврђена његова улога у великој октобарској провали 1943. године, када је он упутио полицију на Мирка Парезановића. Због поверљивости документа није могуће тачно утврдити све појединости његовог рада. (Видети: ИАБ, УГБ-СП-IV 73/210, Записник Сотира Сотировића од 4. марта 1942. године; ИАБ, БИА, II-6, Ратко Митровић)

34 Тенко Далвовић је као ђак VI мушке гимназије био активан у СКОЈ-у. У једном тренутку 1941. године био је ухапшен и убрзо пуштен из затвора Специјалне полиције пошто је пристао да буде конфидент. Међутим, брзо је откривен, па му је конфидентски рад онемогућен, након чега је отворено сарађивао са полицијом као један од иследника Антикомунистичког одсека. Активно је помагао полицији у препознавању активиста СКОЈ-а које је познавао из свог ранијег рада, а кад је имао прилике, сам је учествовао у њиховим хапшењима. Био је познат по врло грубом односу према бившим саборцима. Тенко је касније премештен у Предстојништво градске полиције у Краљеву, где је покушао поново да се повеже са комунистима и врати међу своје бивше саборце, али му издаја није опроштена, тако да је убрзо стрељан од стране комуниста (ИАБ, УГБ, СП-IV/142/58, Записник о саслушању Тенка Далвовића од 18. јуна 1943. године; ИАБ, фонд 211, Окружни суд Београд, Суђење Божидару Бошку Бећаревићу, Николи Губарову и Светозару Вујковићу, Сведочење др Милорада Павловића).

35 Ратко Митровић је био члан Покрајинског комитета КПЈ за Војводину и инструктор ЦК. Ухапшен је августа 1941. године. На саслушању је изјавио да сумња да су чланови Месног комитета за град Београд: Радован Дакић, металски радник, Милош Матијевић, текстилни радник, Лепа Перовић, бивша учитељица, Лука Шунка, кројачки радник, Рифат Бурџевић, студент права, и Ђуро Стругар, адвокатски приправник. Ускоро је уследило комплетно хапшење Месног комитета СКОЈ-а. Као чланове Централног комитета КПЈ Ратко Митровић је означио: Јосипа Броза Тита, Ивана Милутиновића, Сретена Жујевића, Светозара Вукмановића, Иву Рибара – млађег (као представника СКОЈА-а), Павла Папа, Мошу Пијаде, Рочка Чолаковића, једног Хрвата – приватног намештеника (вероватно је мислио на Андрију Хебранга), Божидара Аџију, Милована Ђиласа, Крсту Попиводу. Сматрао је да у ЦК партије има укупно 25 чланова. Уследила су хапшења доступних лица, која су често ланчано одавала информације и на тај начин начинила озбиљну штету скојевској и партијској организацији. (Видети: ИАБ, БИА, II-6, Ратко Митровић; ИАБ, СП IV-1/30, К. 164/3, Записник са саслушања Ратка Митровића; Пиљевић, Богдановић 1984: 260.)

36 Вера Милетић (1920–1944), члан КПЈ, непосредно пред бомбардовање послата у Пожаревац, где је остала у околини и илегално радила као члан Окружног комитета КПЈ за Пожаревачки округ. После војно-политичког саветовања одржаног августа 1943. године у Шумадији, Вера Милетић је са секретарем ПК КПЈ за Србију Благојем Нешковићем пошла у Београд, где је преузела дужност секретара Месног комитета КПЈ за Београд. По доласку у Београд илегално је становала код Мирослава и Оливере Парезановић у Ластиној улици број 9, где се од 1941. године налазило складиште технике Покрајинског комитета за Србију. Полиција је у ноћи између

и Василија Бухе[37], који су сматрани „великим издајницима“ КПЈ. Пошто се радило о вишим партијским функционерима који су одлично познавали партијску мрежу, чињеница да су они проговорили у полицији повлачила је за собом тешке последице по комунистички илегални покрет који је претрпео значајне губитке, па се њихова „издајничка улога“ потенцирала, док се са друге стране занемаривала чињеница да је велики број нижих руководилаца, као и ухапшених симпатизера и чланова, такође одавала своје везе.[38]

На основу наведених података примећујемо да је у периоду од 1942. до 1944. године постојао и одређени број ухапшених који је упућен у Завод за принудно

4. и 5. октобра ухапсила Парезановиће, а следећег јутра и Веру Милетић која се ту илегално скривала. У затвору полиције одала је све податке које је знала из партијских кругова у којима се кретала, што јој је касније од стране КПЈ замерано као велика издаја. Вера Милетић била је заточена у Бањичком логору и стрељана је 7. септембра 1944. године у Јајинцима. Код појединих аутора се јавила идеја да је заправо преживела рат и да је одмах по ослобођењу убијена због издаје од стране комунистичког режима у Пожаревцу (АС, Фонд БИА, 183/11, Саслушање Вере Милетић).

37 Василије Буха (1913–1944) био је најпре члан Месног комитета КПЈ за Београд, а затим и Покрајинског комитета КПЈ за Србију. После састанка ПК КПЈ за Србију, 23. јуна 1941, на којем је донесена одлука о припремама за оружану борбу у Србији, отишао је у Ниш и обављао дужност инструктора ПК КПЈ за јужну Србију. Половином 1942. постао је члан Бироа Покрајинског комитета, а потом и секретар Покрајинског повереништва КПЈ за јужну Србију. Ухапшен је у Београду 5. октобра 1943. године. Приликом истраге у Специјалној полицији открио је многе чланове и читава партијска руководства у унутрашњости Србије, који су затим ухапшени, а многи и послати у концентрационе логоре. Стрељали су га припадници окупаторских снага 1944. године у Београду. (ИАБ, 8653, Саслушање Василија Бухе од 7. октобра 1943. године).

38 Погледати као примере досијеа: ИАБ, УГБ, СП-IV: 156/12 Лазовић Ђура; 156/18 Бојовић Гојко, 156/19 Обрадовић Александар; 156/20 Борели Феодор; 156/21 Јанковић Миленко; 156/22 Бањац Ђорђе; 156/23 Окрајинов Стеван; 156/27 Дорословачки Васа; 156/31 Булат Бранко; 156/32 Мартиновић Милић; 156/33 Булајић Петар; 156/38 Вијоровић Предраг; 156/34 Маћаревић Ђура; 156/35 Павишић Стеван; 156/36 Радојчић Горан; 196/3 Седић Ибрахим; 196/4 Ђорђевић Надежда; 196/5 Стојчевић Јован; 196/6 Станимировић Мирослав; 196/7 Голубовић Александра; 196/9 Радаков Исидор; 196/10 Мирчетић Љубомир; 196/11 Станимировић Јован; 196/12 Ускоковић Урош; 196/13 Иванов Алексеј; 196/14 Никитовић Миодраг; 196/15 Јевтовић Драгољуб; 196/16 Крстић Бранислав; 196/17 Марковић Милан; 196/19 Николић Даница; 196/20 Поповић Гргур; 196/21 Јевтовић Миланка; 196/22 Паљић Радмила; 196/23 Пејиновић Стеван; 196/24 Хицл Јарослав; 196/25 Штрбић Антон; 196/26 Прокић Мирко; 196/27 Мирковић Бранислав; 196/28 Смијановић Милорад; 196/29 Јовић Ђорђе; 196/30 Вуковић Милутин; 196/31 Зекавица Олга; 196/32 Јовановић Вера; 196/33 Атанацковић Вера; 196/34 Брежанин Милена; 196/35 Коруновић Драгиша; 196/36 Коњик Бранко; 196/38 Савкић Миливоје; 196/39 Недељков Младен; 196/42 Јакшић Ненад; 196/43 Лалић Миливоје; 196/44 Ристић Божидар; 196/45 Бекић Божидар; 196/46 Телечки Радомир; 196/47 Орешковић Милан; 196/48 Орешковић Славко; 196/52 Јанићијевић Ратко; 196/53 Лукић Војин; 196/54 Костић Живојин; 196/61 Савић Радомир; 196/62 Феликс Милорад; 196/63 Василијевић Аврам; 196/64 Петровић Божидар; 196/65 Стојановић Стојадин; 196/66 Вељковић Љубисав; 196/67 Лазић Миливоје; 196/69 Бančевић Живан; 196/70 Николић Георгије; 196/71 Зекавица Љубомир; 196/72 Пајић Мане; 196/73 Радулашки Милорад; 196/74 Бошковић Иван; 196/75 Алексић Анђелка; 196/76 Андеселић Вера; 196/77 Кулицан Зора; 196/78 Маринковић Олга; 196/79 Бранковић Александар; 196/81 Божић Радмила; 196/82 Ђурић Танасије; 196/83 Живковић Ранисав; 196/84 Катић Кристина; 196/85 Миловановић Милош; 196/86 Николић Алекса; 196/87 Петковић Драгољуб; 196/88 Секулић Александар.

васпитање омладине у Смедеревској Паланци. Према истраживањима Александра Стојановића, главни задатак Завода је било политичко превaспитавање левичарски и ненационално настројене омладине. Од тренутка када је почела са радом, 22. септембра 1942. године, па до 3. октобра 1944. године, када је престала да постоји, кроз ову поправно-васпитну установу прошло је око 1200 штићеника (Стојановић 2015: 378–389; Стојановић 2017: 85–122). У Завод су слати млади активисти, студенти и средњошколци, махом чланови или симпатизери СКОЈ-а, који су претходно испитивани у затворима Специјалне полиције, а току његовог постојања из Завода је пуштено око 900 „превaспитаних" омладинаца (Стојановић 2015: 388). Евидентно је да су у Завод упућивани они омладинци за које је у току истражног поступка процењено да се на њихово опредељење може деловати, односно да врло вероватно ни у току самог истражног поступка нису имали „херојско" држање пред иследницима. То потврђује и изјава Божидара Бећаревића, према којој је он био главни иницијатор за оснивање ове установе, у коју су слати млади комунисти између 14 и 25 година старости, а на које се могло утицати у идеолошком смислу.[39] Чињеница да је највећи број из Завода и пуштан као „превaспитан" говори у прилог да се у томе и успело.

КПЈ у Београду је у току окупације у више наврата претрпела велике провале, које су биле резултат попуштања њених чланова или симпатизера под притисцима полиције, ланчано одајући једни друге. Илегална партијска организација је у току рата била у више наврата обнављана, на чему је првенствено инсистирао Благоје Нешковић, секретар ПК за Србију, све до изласка на слободну територију у лето 1943. Године (Мирковић 2018: 135). Велика октобарска провала 1943. године која је потом уследила и чињеница да су откривени руководиоци који су имали задатак да реорганизују покрет, довела је до прекида праксе његовог обнављања. Самим тим је и број ухапшених у 1944. години био битно смањен.

ЗАКЉУЧАК

Истраживање спроведено на основу доступних извора показало је да је више од половине свих ухапшених и ислеђиваних у Београду од стране Антикомунистичког одсека у току Другог светског рата, тј. укупно 5519 лица, пуштено на слободу одмах после испитивања, те да према овим лицима није примењивана сурова физичка тортура. Мотиви ослобађања су били различити: од недовољно доказа о кривици током истраге, интервенција од стране родбине и пријатеља у полицији[40], преко прихватања сарадње са полицијом и конфидентског положаја, до тога да су поједини агенти попут Јанка Јанковића, шефа картотеке, гајили и личне симпатије према НОП-у и допринели ослобађању појединаца.

39 ИАБ, БИА, ф. 1, п. 2, Божидар Бећаревић.

40 Добар пример су сећања Милана Ђоковића, у којима описује како су он и Раша Плаовић (обојица познати комунисти и масони), били саслушавани у Специјалној полицији и то од стране Радана Грујчића, Стевана Штерића и шефа одсека Божидара Бећаревића, али су на интервенцију Миливоја Јовановића, пуштени на слободу без икакавих последица и физичке тортуре (Ђоковић 1994: 588–593).

Извори су показали да је проценат лица која су била изложена најсуровијим видовима психофизичке тортуре од стране иследника (број настрадалих током истражног поступка и оних упућених на болничко лечење) био релативно мали и износио је око 10% свих ислеђиваних у Београду током Другог светског рата од стране овог одсека. Према осталим лицима примењиване су блаже методе у виду наговарања на сарадњу, вербалних застрашивања, суочавања са партијским друговима који су већ признали кривицу и теретили оптуженог, вишесатних ноћних испитивања која су појачавала физичку исцрпљеност затвореника, вређања и шамарања.

Такође је запажено да се доступна мемоарска грађа која описује садистичка малтретирања у полицији са једне стране и „херојског држања" ухапшених са друге стране, махом бавила појединачним случајевима наводећи најчешће само најдрастичније примере тортуре. Ова сведочанства коришћена су од стране комунистичке пропаганде у сврху генерализације, док се број оних који су пуштани услед недостатка доказа или су пристали да сарађују са Антикомунистичким одсеком, занемаривао. У складу са тим, у послератној историографији и колективном памћењу створен је мит да су се ухапшени комунисти скоро увек „добро држали" на испитивањима у Специјалној полицији. Сачувана документа Покрајинског комитета за Србију показују управо супротно. Много ухапшених пуштано је из полиције јер су пристајали на сарадњу са иследницима, што је посебно евидентно када је реч о скојевцима и младим комунистима, због којих је и основан Завод за принудно васпитавање омладине у Смедеревској Паланци, где је „преваспитано" око 900 омладинаца.

Понашање иследника према ухапшенима готово без изузетка приказивано је као садистичко. Истраживање је потврдило да јесте било речи о насилним методама, али да се степен суровости битно разликовао од случаја до случаја, у зависности од тога како су се хапшеници држали на саслушању, као и од тога да ли су од раније били познати полицији као значајнији функционери у покрету. Отуда овај рад представља основу за за даља истраживања, као и за продубљивање постојећих о стварном броју оних који су пристали на сарадњу са полицијом приликом ислеђивања, као и броју оних који на саслушањима нису ништа одали, без обзира на методе којима су били подвргнути.

ИЗВОРИ

Архив Југославије, Фонд 516, Мемоарска грађа.
Архив Србије, Фонд 183/11, Збирка докумената Безбедносно-информативне агенције.
Историјски архив Београда, Фонд 2157, Легат Благоја Нешковића и Браниславе Перовић–Нешковић.
Историјски архив Београда, Фонд 1185, Збирка мемоарске грађе и бањичког логора.
Историјски архив Београда, Фонд 1886, Збирка досијеа револуционара радничког покрета и народноослободилачког покрета.
Историјски архив Београда, Фонд 221, Окружни суд Београд.
Историјски архив Београда, Фонд 1, Управа града Београда – Специјална полиција.
Приватна архива Драгана Јанковића, Сећања Милуна Стефановића.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Николић, Мраовић 2020: Јасмина Николић, Маријана Мраовић (ур.). *Деловање народноослободилачких јединица на територији Србије и Пожаревачког округа у Другом светском рату – одабрана документа*, Пожаревац: Историјски архив Пожаревац.

ЛИТЕРАТУРА

Begović 1989: Sima Begović. *Logor Banjica*, I. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Божовић 1995: Бранислав Божовић. *Београд између два светска рата: Управа града Београда 1918–1941*. Београд: Историјски архив Београда.

Божовић 1998: Бранислав Божовић. *Београд под комесарском управом 1941. године*. Београд: Институт за савремену историју.

Божовић 2014: Бранислав Божовић. *Специјална полиција у Београду 1941–1944*. Београд: Завод за уџбенике.

Vasić 1977: Miroljub Vasić. *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Дамјановић 1966: Милица Дамјановић. *Напредни покрет студената Београдског универзитета: прилог историји. Од 1919. до 1929. године*, I. Београд: Нолит.

Димић 2018: Љубодраг Димић. „Историографске контроверзе о историји Југославије". *Контроверзе у српској историографији*. Ур. Михаило Војводић. Београд: САНУ, 101–130.

Ђоковић 1994: Милан Ђоковић. *Онај стари Београд*. Београд: Српска књижевана задруга.

Марјановић 1964: Јован Марјановић. *Србија у Народноослободилачкој борби: Београд*. Београд: Нолит.

Матијашевић 2017: Мартин Матијашевић. „Организација и методе рада одељења Специјалне полиције Управе града Београда *1941–1945". Култура полиса, 32,* 65–81.

Мирковић 2015: Ена Мирковић. „Активности Благоја Нешковића у револуционарном покрету на почетку Другог светског рата". *Баштина,* св. 39, 209–229.

Мирковић 2018: Ена Мирковић. *Благоје Нешковић.* Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић.

Николић 1990: Коста Николић. *Бољшевизација Комунистичке партије Југославије 1919–1929. Историјске последице.* Београд: Институт за савремену историју.

Николић 2002: Коста Николић. *Страх и нада у Србији 1941–1944: Свакодневни живот под окупацијом*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Petranović 1992: Branko Petranović. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.

Радојевић 2018: Мира Радојевић. „Милан Недић у српској историографији". *Контроверзе у српској историографији*. Ур. Михаило Војводић. Београд: САНУ, 83–99.

Ристановић 2019: Раде Ристановић. *Облици отпора у окупираном Београду (1941–1941)*. Докторски рад. Нови Сад: Филозофски факултет.

Ристановић 2013: Раде Ристановић. *Акције комунистичких илегалаца у Београду 1941–1942*. Београд: Агенција „Филип Вишњић".

Ристановић 2014: Раде Ристановић. „Годишњи извештај одељења Специјалне полиције о сузбијању делатности комунистичког покрета отпора у Београду током 1941". *Токови историје,* 1, 228–231.

Смилевски 1961: Видое Смилевски. „О условима илегалног рада у Београду КПЈ у Београд 1941–1942". *Годишњак града Београда*, VIII, 151–160.

Станковић, Димић 1996: Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић. *Историографија под надзором: прилози историји историографије.* Београд: Службени лист СРЈ.

Стојановић, Бајагић 2014: Александар Стојановић, Душан Бајагић. „Колаборација у окупираној Европи 1939–1945: Компаративна анализа француског, грчког и српског искуства".

Историја и географија: сусрети и прожимања: тематски зборник радова. Ур. Софија Божић. Београд: Институт за новију историју Србије, Географски институт „Јован Цвијић" САНУ, Институт за славистку Ран, 53–88.

Стојановић 2015: Александар Стојановић. *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*. Београд: Институт за новију историју Србије.

Стојановић 2017: Александар Стојановић. „Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци". *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године – научни погледи*. Ур. Вељко Ђурић Мишина. Београд: Музеј жртава геноцида, 85–122.

Туцовић 2017: Радосав Туцовић. „Агенти Специјалне полиције и начини њиховог деловања у окупираној Србији (1941–1944)". *Годишњак за друштвену историју*, 1, 25–46.

Ena S. MIRKOVIĆ

INVESTIGATION OF ARRESTED COMMUNISTS IN THE SPECIAL POLICE IN OCCUPIED BELGRADE (1941–1944)

Summary

Shortly after the occupation, by order issued on April 25, the authority of the Belgrade Police was re-established, and it was divided into three departments: Administrative, Special police and Criminal police. The Special police played a particularly important role during the occupation. Its main task was to fight against the communist movement, in which the IV Anti-Communist Department with its head of department Božidar Bećarević stood out. During the war, the Special police were remembered for the extremely cruel methods used by agents against suspicious and arrested communists, which overcame the ruthlessness of the occupation authorities.

The research showed that the post-war communist historiography was very subjective when it described the attitude of the arrested communists in front of the investigators of the Anti-Communist Department. So, many of those who agreed to cooperate with agents, either under pressure from the police or out of their own interests, were deliberately ignored. On the other han, the behaviour of the investigators towards the arrested was almost without exception presented as sadistic. In fact, the research showed that there were certainly violent methods used against the arrested communists, but that the degree of cruelty differed significantly from case to case, and that more than half of those arrested were released almost immediately without cruel physical torture.

Key words: World War II, Special Police, Belgrade, anti-communist department, prisoners, methods.

Рад је предат 24. маја 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94:327(497.11:560)"1908"(093.2)
94:323.1(=163.41)(497.6)"1908"(093.2)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36266

Оригинални научни рад

*Вукашин Д. ДЕДОВИЋ**
ОШ „Светозар Марковић“, Краљево

ПРЕГОВОРИ О СРПСКО-ТУРСКОЈ ВОЈНОЈ КОНВЕНЦИЈИ 1908. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду је реч о српско-турским преговорима за склапање офанзивне и дефанзивне тајне војне конвенције након објављеног прогласа аустроугарског цара Фрања Јосифа о анексији Босне и Херцеговине 6. октобра 1908. године. Проглас је изазвао велико огорчење, како у Србији и Црној Гори, тако и у Турској. Дан раније Бугарска је прокламовала своју националну независност. Под притиском опасности коју је донела анексиона криза и на инсистирање Русије, Србија и Црна Гора су веома брзо обновиле дипломатске односе који су били прекинути због „бомбашке афере“ у лето 1908. године. Већ 24. октобра 1908. године Србија и Црна Гора су склопиле тајни уговор којим је предвиђена чак и војна сарадња ради заједничке одбране српских националних интереса. Владе Србије и Црне Горе приступиле су заједничком деловању, како би дале адекватан одговор на насталу ситуацију. Србија и Црна Гора су тежиле да склопе офанзивну и дефанзивну тајну војну конвенцију са Турском. Конкретни преговори о склапању српско-турске војне конвенције вођени су од 12/25. октобра до 28. новембра/11. децембра 1908. године у Цариграду, где је Влада Краљевине Србије послала свог посебног изасланика, Стојана Новаковића а влада Црне Горе сердара Јанка Вукотића. На почетку српско-турских преговора о војној конвенцији стицао се утисак да ће се они успешно завршити. Међутим, турски дволични политичари истовремено су се припремали за преговаре са Аустро-Угарском. Турско-аустроугарски преговори почели су 30. новембра/13. децембра 1908. године у Цариграду а онда су пренети у Беч, где је 26. фебруара 1909. године потписан Протокол о постигнутом споразуму. Порта се помирила с губитком Босне и Херцеговине уз одређену новчану надокнаду (2,5 милиона фунти).

Кључне речи: анексија, Босна и Херцеговина, Аустро-Угарска, Србија, Црна Гора, Турска, Новопазарски санџак, војна конвенција, преговори.

Убрзо након што је одлуком Берлинског конгреса добила мандат да привремено окупира територију Босне и Херцеговине, Аустро-Угарска је правила прве пројекте о анексији ових двеју провинција (Микић 1983: 78, 79; Кнежевић 2005: 61). Младотурска револуција (3-24. јула 1908. године) и враћање на снагу Турског устава из 1876. године несумњиво су убрзали акцију припајања окупиране Босне и Херцеговине Аусто-Угарској. С обзиром да је Босна и Херцеговина и даље била, макар de jure, под султановим суверенитетом, Беч се плашио да би нова

* Доктор историјских наука, v.dedovic@hotmail.com

младотурска власт могла да постави захтев да се Босна и Херцеговина врати Османском царству,[1] па је заузео став да је дошао прави тренутак да се спроведу у дело његови ранији пројекти о анексији ове територије (Микић 1983: 78, 79; Микић 2012: 97).[2] Циљ је био да се анексијом уништи „српско револуционарно гнездо" (Лопандић 2009: http://politikin-zabavnik.co.rs/pz/tekstovi/ode-bosna) и онемогући да посланици из Босне оду у Младотурски парламент.[3] Истовремено, као „уступак", Аустро-Угарска је најавила да се повлачи из Новопазарског санџака, који је до тада држала под окупацијом.[4] У садејству са Аустро-Угарском, Бугарска се дан раније прогласила за независно „царство" (до тада је била аутономна кнежевина у оквирима Турске). И Грци су, користећи међународну „гужву", истога дана прогласили присаједињење аутономног Крита матици земљи (Лопандић 2009: http://politikin-zabavnik.co.rs/pz/tekstovi/ode-bosna).

Анексија Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске представљала је страховит пораз српског и муслиманског политичког покрета.[5] Иако су вође српске и муслиманске опозиције, Глигорије Јефтановић и Алибег Фирдус, и у прогласу од 12. октобра, позвали народ да остане миран, анексија је, како се то могло и очекивати, изазвала велико незадовољство и узнемиреност грађана Босне и Херцеговине српске националности и муслиманске вероисповести (Савић 2015: 35, ф.н. 93).[6]

Своје негодовање због анексије Босне и Херцеговине бројним демонстрацијама и митинзима изразио је српски народ, како у матичним државама Србији и Црној Гори, тако и у осталим областима где је живео. Масовне протестне поворке су испуниле улице градова у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Старој Србији,

1 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 2/II,* док. бр. 479, 916-917.

2 Очекујући да ће анексија Босне и Херцеговине изазвати оштре реакције у међународној јавности Аустро-Угарска је овај акт припремала у строгој тајности. Она је о својим намерама обавестила савезнике из Тројне алијансе, Немачку и Италију, само месец дана пре извршења овог чина. Цар Фрања Јосиф је 5. октобра потписао прокламацију о анексији. (*Правда*, бр. 262, 26. 09. 1908: 1; Савић 2015: 34). Дан касније, овај чин је објављен у аустроугарској штампи (*ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 4, 166; *Глас Црногорца,* бр. 54, 27. 09. 1908: 3), а 7. октобра у службеним новинама (*ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 5, 166). Остале велике силе званично су обавештене о извршеној анексији 8. октобра. Ноту о проширењу аустроугарског суверенитета на Босну и Херцеговину уручио је њен посланик у Београду 7. октобра министру иностраних дела Србије Миловану Миловановићу. (*ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 24, 187; *Исто,* док. бр. 37, 199; *Исто,* бр. 44, 208; *Правда*, бр. 262, 26. 09. 1908: 2).

3 *ДСПКС1903-1914, књ. III, св.2/II*, док. бр. 479, 916-917.

4 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св.3*, док. бр. 4, 166; Микић 2015 (а): 123. С обзиром да је анексија Босне и Херцеговине представљала отворено кршење Берлинског уговора од стране Аустро-Угарске, она је, да би ублажила последице таквог свог поступања, још 23. IX/6. X 1908. године предала ноту Порти којом је понудила повлачење своје војске из Новопазарског санџака као компензацију анексије Босне и Херцеговине. То је допринело да Турска није уложила протест код великих сила због анексије Босне и Херцеговине као што је то урадила због бугарског проглашавања независности (*АС, МИД, IIIIO 1908,* фасц. IV, дос. 2, пов. бр. 1803, српски конзул у Скопљу Ж. Балугџић-министру иностраних дела М. Ђ. Миловановићу, Београд 18/31.VII 1908; *Цариградски гласник,* бр. 43, 24. 10. 1908:1).

5 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3*, док. бр. 26, 188-190; *Исто,* док. бр. 38, 202-203; *Цариградски гласник*, бр. 41, 10. 10. 1908: 2; *Народ*, бр. 134, 10. 10. 1908: 1.

6 За разлику од православних Срба и муслиманског становништва, већина Хрвата католичке вероисповести, као и досељени странци су одушевљено поздравили чин анексије (Микић 2012, 97).

Македонији. Спаљиване су аустроугарске заставе. Народ, а посебно омладина, понесен патриотским осећањима, изражавао је спремност да прихвати рат за одбрану националног јединства (Милићевић 1967: 549-573). Вест о анексији Босне и Херцеговине изазвала је велику узнемиреност Србији, како међу грађанима, тако и међу политичарима (Војводић 2009: 126, 153-156). Када је аустроугарски посланик у Београду уручио ноту о анексији Босне и Херцеговине српском министру иностраних дела Миловану Миловановићу 7. октобра 1908. године (Mitrović 1981: 79, 80, 84; Војводић 2009: 126, 127), Београд и целу Србију је захватило велико незадовољство и узбуђење. Своје негодовање због анексије Босне и Херцеговине изразио је народ путем бројних демонстрација и митинга, на којима се спонтано окупљао да изрази своје протесте. Влада Краљевине Србије је подржавала наведене активности и јасно артикулисала народни став. Правиле су се разне комбинације, упућивали апели страним државама против неправде која се Србима чини анексијом Босне и Херцеговине.[7] Новине су биле пуне патриотских чланака – протеста (*Политика,* бр. 1683, 23. 09. 1908: 1; Пејчић 2008: 15). О јединственом одушевљењу у Србији и спремности за рат писала је сва српска штампа, па и лист „Зора", орган истоименог ђачког друштва у Бечу (Пејчић 2007: 94-95).

Влада Краљевине Србије под председништвом Петра Велимировића је 7. октобра 1908. године упутила Аустро-Угарској протестну ноту којом је тражила повратак на стање пре анексије, односно поштовање члана 25. Берлинског уговора.[8] Истог дана циркуларном нотом уложила је протест и великим силама, потписницама Берлинског уговора и тражила успостављање пређашњег стања у Босни и Херцеговини.[9] Аустроугарско Министарство иностраних дела одбило је да прими протестну ноту владе Краљевине Србије јер јој није признавало „право у питању анексије путем дипломатским опредлити се".[10] Протест владе Србије и у осталим престоницама великих сила дочекан је са резервом.[11]

На ванредној седници Народне скупштине Краљевине Србије која је одржана 9. октобра 1908. године, министар иностраних дела Милован Миловановић изложио је ситуацију насталу после проглашења бугарске независности и анексије Босне и Херцеговине и мере које је влада Србије предузела и намерава још предузети. Народна скупштина је једногласно одобрила предузете мере, и тиме изјавила поверење Влади а затим изгласала кредит за наоружање у износу од 16 милиона динара.[12]

---

7 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 1, 163-164.

8 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 24, 187; *Исто,* док. бр. 37, 199; *Исто,* бр. 44, 208; *Правда,* бр. 262, 26. 09. 1908: 2.

9 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 1, 163-164, Министарство иностраних дела Краљевине Србије-Посланствима Краљевине Србије у иностранству (Беч, Берлин, Париз, Лондон, Петроград, Рим), 24. септембра/7. октобра 1908). Текст протеста је ради знања упућен и другим српским посланствима на страни, Генералном конзулату у Будимпешти и Министарству иностраних дела Црне Горе; *Исто,* бр. 2, 164-165; *Исто,* бр. 12, 176-178; *Правда*, бр. 262, 26. 09. 1908: 2).

10 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 44, 208-209.

11 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 10, 171-172; *Исто,* бр. 12, 176-178; *Исто,* бр. 19, 184-185; *Исто,* бр. 20, 185; *Исто,* бр. 24, 187; *Исто,* док. бр. 37, 199; *Исто,* бр. 44, 208; *Исто,* бр. 48, 214-215; *Исто,* бр. 49, 216; Вркатић 2004: 479-480).

12 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 64, 234-238; *Цариградски гласник* , бр. 41, 10. 10. 1908: 1-2; Вркатић 2004: 479-480).

У циљу објашњења својих ставова и добијања подршке Влада Краљевине Србије упутила је емисаре у све важне европске престонице. Министар иностраних дела Милован Ђ. Миловановић путовао је у посету представницима великих сила (Немачке, Енглеске, Француске, Италије), ради заступања наших народних интереса.[13] У Русију је упућена делегација на челу са престолонаследником Ђорђем Карађорђевићем, у чијем саставу је био и вођа Радикалне странке Никола Пашић.[14] Министарство иностраних дела Краљевине Србије послало је инструкције својим Посланствима у Паризу, Петрограду и Риму „да Србија мора највише полагати на следеће накнаде у којима једино може наћи јемства за чување своје независности противу притисака Аустро-Угарске и евентуално аустро-угарске заједнице са Бугарском: исправка граница уступањем Србији и Црној Гори једног дела босанско-херцеговачке територије на северној граници санџака тако да санџак буде одсечен од А-угарске и Србија и Црна Гора добију заједничку границу, затим осигурање што пунијег права саобраћаја и подизање саобраћајних средстава кроз санџак за Србију, те да Србија добије преко санџака и Црне Горе потпуно сигуран излаз на море. Ове мере подједнако су у интересу Србије, Црне Горе и Турске."[15]

Анексија Босне и Херцеговине изазвала је велику узнемиреност и негодовање и у Црној Гори, како кнеза Николе Петровића и његове владе, тако и њеног становништва (*Глас Црногорца*, бр. 54, 27. 09. 1908: 3; Јовановић 1963: 91-111; Мартиновић 1967: 497, 500, 503-509). Истога дана када је стигла вест да је Аустро-Угарска објавила анексију Босне и Херцеговине 24. септембра/7. октобра 1908. године кнез Никола Петровић је издао Прокламацију којом је изразио негодовање Црне Горе и указао на то да су „одредбе Берлинског конгреса на више страна повријеђене".[16]

Анексија Босне и Херцеговине измирила је водеће кругове Црне Горе и Србије. Црногорски кнез Никола Петровић обратио се српској влади да пошаље „свог нарочитог изасланика ради споразума о солидарном држању Црне Горе и Србије у овим у истини тешким приликама".[17] Влада Краљевине Србије упутила је на Цетиње за отправника послова Јована Јовановића, „који ће саопштити наше становиште и предлоге и обновити редовне дипломатске односе" који су били прекинути због „бомбашке афере". Јован Јовановић је добио упутства и предлоге шта би Србија и Црна Гора требало да траже у циљу заједничке акције ради заштите српских интереса после анексије Босне и Херцеговине и прогласа о независности Бугарске.[18] Српска влада је обавестила велике силе о обнављању дипломатских односа са Црном Гором.[19]

13 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 101, 288.

14 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 82, 261-262; *Исто,* док. бр. *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 159, 353; *Исто,* док. бр. 178, 388; *Исто,* док. бр. 184, 396; *Исто,* док. бр. 186, 398; *Исто,* док. бр. 210, 420; *Исто,* док. бр. 274, 483-484.

15 *ДСПКС1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 65, 238-239; *Исто,* док. бр. 66, 239; *Исто,* док. бр. 67, 239-240.

16 *Глас Црногорца*, бр. 53, 24. 09. 1908: 1; *Цетињски вјесник,* бр. 26, 24. 09. 1908: 1. Видети још: *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 79, 258-259; *Цетињски вјесник,* бр. 36, 25. 10. 1908, 1; *Цариградски гласник,* бр. 40, 3. 10. 1909: 1; Ракочевић 1983: 46-47.

17 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 15, 182.

18 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 40, 204-205; Видети и: *Исто,* док. бр. 16, 183.

19 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 16, 183.

Када је српски отправник послова Јован Јовановић стигао на Цетиње 29. септембра/12. октобра 1908. године у црногорској престоници затекао је велике демонстрације пред аустроугарским посланством, на коме је полупано неколико прозора. Слично је било и у другим градовима Црне Горе.[20] Српског отправника послова Јована Јовановића 30. септембра/13. октобра 1908. године примио је на Цетињу председник Министарског савета и министар иностраних дела Лазар Томановић, који је том приликом изразио своје уверење „да ће све поћи од сада добрим путем, као и да ће Србија наћи Црну Гору готову за сваку заједничку радњу".[21]

Црногорска народна скупштина на ванредном заседању од 30. септембра/13. октобра 1908. године усвојила је резолуцију у којој је писало: „да је анексијом Босне и Херцеговине Аустро-Угарска монархија у суштини повриједила Берлински уговор; да је тијем чином нанесен смртни ударац интересима целокупног Српског Народа". На крају Резолуције изнет је став Народне скупштине да одобрава „досадање кораке Књажевске Владе, којима се са Црне Горе скидају обавезе, што јој их је Берлински уговор наметнуо".[22]

И црногорска влада издала је проглас 3/16. октобра 1908. године у коме се каже да „у овим судбоносним и пуним искушења данима по Црну Гору, Србију и васколико српство" са највећом готовошћу прихвата братску руку Краљевине Србије да заједнички стану на браник угрожених права и интереса Црне Горе, Србије и цјелокупног српског народа". Она је средином октобра послала у Београд свог нарочитог повереника сердара Јанка Вукотића да пренесе влади Краљевине Србије да Црна Гора у начелу потпуно одобрава патриотско становиште Србије које је изнето у протестној ноти великиим силама од 27. септембра/10. октобра 1908. године, са одређеним „модификацијама". Влада Црне Горе овластила је бригадира Јанка Вукотића да предложи потписивање ратне конвенцију са Краљевином Србијом, „што ће бити најбоље јамство нашег братства у овим непредвиђеним очајним часовима цјелокупног српског народа".[23] По наредби краља Петра I Карађорђевића и кнеза Николе I Петровића а на основу размењених писама између владе Краљевине Србије и владе Кнежевине Црне Горе од 26. септембра/9. октобра и 3/16. октобра 1908. године, „испуњених најсрдачнијим и непоколебљивим осећајима како родбинским тако и народним", пуномоћеници обеју српских држава, председник владе Србије др Петар Велимировић и бригадир Јанко Вукотић 11/24. октобра 1908. године потписали су општи тајни споразум између Србије и Црне Горе, „да ће заједнички бранити, по потреби и оружјем, своја права и интересе који су угрожени анексијом". Овим споразумом, који је имао 4 тачке, је „положен темељ и постигнуто најприродније, и најпоузданије и најјаче јемство за бољу будућност свеколикога Српства".[24]

Аустроугарски посланик на Цетињу барон Кун био је „прилично узнемирен држањем и радом Црне Горе у овим тренуцима". Његово узнемирење је било

20 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 78, 257-258.
21 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 80, 259-261.
22 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 97, 281-283; *Цетињски вјесник,* бр. 30, 4. октобар 1908, 1.
23 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 97, 281-283.
24 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 152, 344-345.

посебно видљиво после разговора са кнезом Николом који му је том приликом казао: „ако не даднете аутономију Босне и Херцеговине са једним гувернером Србином; ако не даднете део Херцеговине[25] и Босне Црној Гори и Србији да се могу саставити и пружити руку једна другој, ако ми не даднете гвоздени пут, ако ми не даднете Сшич,[26] онда ћемо, бароне, у рат.“[27]

Анексија Босне и Херцеговине је изазвала углавном негативну реакцију и код великих сила, од којих је једино Немачка подржавала тај поступак.[28] Сви амбасадори сила потписница Берлинског уговора, изузев аустроугарског, изјавили су на Порти да је проглашење анексије Босне и Херцеговине супротно одлукама Берлинског конгреса.[29] Италија је као услов за прихватање анексије тражила повлачење Аустро-Угарске из Новопазарског санџака и укидање члана XXIX Берлинског уговора (Савић 2015: 37-38).

Анексија Босне и Херцеговине изазвала је узнемиреност и међу становништвом Новопазарског санџака (Ракочевић 1994 (б): 263-264; Јагодић 2009: 5-6; Микић 2015 (а): 97-128) и још више подстакла заинтересованост српских и муслиманских маса за политику (Мартиновић 1976: 541-548; Микић 1994: 335).[30] Аустро-Угарска је 15. октобра повукла своје гарнизоне из Новопазарског санџака, које је држала, на основу Цариградске конвенције од 21. априла 1879. године, у Пљевљима, Прибоју и Пријепољу (Чолић 2015: 163), али се није одрекла аспирација према том простору нити напустила своје интересовање за њега. Напротив, она је стално тежила да обнови свој утицај у Новопазарском санџаку и тако ојача своје позиције према Србији и Црној Гори (Mitrović 1981: 64-75, 78-79; Мартиновић 1967: 507, 508; Ђоровић 1992: 343; Пејовић 1973: 33 и 39; Зарковић 2016: 113. и 117). Аустро-Угарска је ову територију сматрала неодвојивим делом окупиране Босне и Херцеговине и, што је још важније, коридором који је води ка Солуну, уз помоћ адекватне железничке мреже коју је намеравала да изгради. За Аустро-Угарску најбитнија улога Новопазарског санџака била је као „клин“ који раздваја независну Србију од Црне Горе, чије би уједињење распршило њене снове о продору на југоисток Европе (Дедовић 2020: 330; Раденић 1967: 798-799).

---

25 Када је говорио о делу Херцеговине кнез Никола је мислио на Гацко, Билећу, Невесиње и Требиње, то јест на оне крајеве у које је у току српско-турских ратова 1876-1878. године ушла црногорска војска (*ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 284, 497-498).

26 Место надомак црногорске луке Бар које је било од стратешки важно за контролу бродова који су улазили у луку.

27 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 120, 307-308.

28 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 8, 168; Исто, док. бр. 10, 171; Исто, док. бр. 12, 176; Исто, док. бр. 20, 185; Исто, док. бр. 42, 207; Савић 2015: 37; Микић 2009, 186).

29 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 71, 249; *Цариградски гласник,* бр. 40, 3. 10. 1909: 1.

30 Пароле против Аустро-Угарске чуле су се још у августу 1908. године, нарочито у Прибоју и Сјеници. У свим већим местима формирани су одбори који су руководили бојкотом аустроугарске робе (*Цетињски вјесник,* бр. 41, 12. 11.1908: 3). Међутим, зближавање Србије и представника српског становништва у Турској с муслиманско-албанским вођама покварила је Аустро-Угарска тумачењем захтева министра Миловановића у вези са територијалном надокнадом поводом анексије (*ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 73, 252; *Исто,* док. бр. 85, 265-266; *Исто,* док. бр. 121, 308-309; *Исто,* док. бр. 170, 373-375; *Исто,* док. бр. 176, 384; Исто, док. бр. 190, 401; *Исто,* док. бр. 194, 405*; Исто,* док. бр. 344, 590).

Тежње Србије и Црне Горе да ослободе Стару Србију (Рашку област) и да се на том простору споје нису биле непознате, ка томе се тежило још од времена Првог српског устанка. Из тих разлога је ова територија била значајна за слободне српске државе, као и за експанзионистичке тежње Аустро-Угарске (Јагодић 2009: 7-8), али и тежње Турске да задржи власт (Зарковић 2011: 112-113; Зарковић 2013: 143). Напуштајући Санџак, Аустро-Угарска је изјавила: „Упад Србије и Црне Горе у њега сматраће се као *casusbelli* (узрок рата - подвукао ВД) и бранићe га заједно са Турском" (Недић 1910: 247). Аустро-Угарска је била велики противник ширења Србије и Црне Горе и њиховог уједињења, јер је то представљало огромну сметњу њеним хегемонистичким тежњама. Зато се залагала да област Новопазарског санџака и даље остане у поседу Турске како би Србија и Црна Гора биле што више раздвојене, и да би себи омогућила лакши продор према Солуну и везу с Албанцима, код којих је настојала да учврсти свој утицај. Она је овај коридор ка Истоку сматрала својом интересном сфером, за коју је спремна да ратује, што ће 1914. године и учинити (Ражнатовић 1973: 329).

И поред повлачења аустроугарских трупа из Новопазарског санџака, на вести о анексији Босне и Херцеговине у Турској је организован бојкот аустроугарске робе,[31] а посебно у Санџаку (*Вардар,* бр. 8, 19. 10. 1908: 2; *Вардар,* бр. 16, 14. 12. 1908: 2; *Цариградски гласник,* бр. 44, 31. 10. 1908: 2; Исто, бр. 5, 31. 01. 1909: 1).[32] Упоредо са бојкотом робе дошло је до организовања протестних митинга, уз истовремено уписивање добровољаца.[33]

Србија и Црна Гора, охрабрене првим турским изјавама, у којима је било бар вербалног негодовања због анексије, трудиле су се да споља, дипломатским акцијама, и изнутра, заједничким напорима и манифестацијама српског и мухамеданског становништва у Босни, Херцеговини и Санџаку придобију Цариград за трочлани војни савез (Ђорђевић 1962: 108; Зарковић 2016: 113; Дедовић 2020: 331). Био је то тренутак подударања српских и црногорских интереса са интересима Турског царства, и то не само као дојучерашњег завојевача, већ и још увек присутног окупатора једног дела српских територија. Србија и Црна Гора су тежиле да склопе војну конвенцију са Турском и биле спремне да плате надокнаду Турској за уступање Санџака (Пејовић 1973: 39; Јовановић 1967: 99, 100, 101; Мартиновић 1967: 504).[34] Преговоре са Османским царством са поменутим циљем најпре је,

31 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 61, 231-232; *Исто,* док. бр. 185, 397; *Исто,* док. бр. 190, 401; *Исто,* док. бр. 211, 421-422; *Исто,* док. бр. 257, 463; Микић 2015 (б): 49, 50, 64; *Самоуправа,* бр. 259, од 6. 11. 1908; *Вечерње новости,* бр. 280, 9. 10. 1908.).

32 Српско, муслиманско и албанско становништво у Новопазарском санџаку, као и у целом Косовском вилајету подржало је бојкот, и ако је било свесно да ће то довести до погоршања снабдевености тржишта производима јер је спољна трговина углавном била везана за Аустро-Угарску (*Вардар,* бр. 2, 8. 01. 1909: 1).

33 *ДСПКС1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 56, 223; Исто, док. бр. 190, 401; Ђорђевић 1994 (а): 168).

34 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 276, 486-487; *Исто,* док. бр. 279, 489-491; *Исто,* док. бр. 287, 516; *Исто,* док. бр. 288, 516; *Исто,* док. бр. 289, 517; *Исто,* док. бр.304, 537-545; *Исто,* док. бр.305, 538-540; *Исто,* док. бр.309, 543-544; *Исто,* док. бр.310, 544-545; *Исто,* док. бр. 313, 547; *Исто,* док. бр. 314, 547-548; *Исто,* док. бр. 334, 573-577; *Исто,* док. бр. 347, 594-595; *Исто,* док. бр. 398, 670; *Исто,* док. бр. 399, 671; *Исто,* док. бр. 407, 680; *Исто,* док. бр. 426, 702-705; *Исто,* док. бр. 439,720-723; *Исто,* док. бр. 442, 725; *Исто,* док. бр. 446, 729.

средином октобра 1908. године, започела Србија. На ручку даваном у краљевом двору у част бригадира Јанка Вукотића, нарочитог изасланика црногорског кнеза Николе Петровића, од дипломатског кора био је позван и присутан само посланик Турске. Овим су се хтели манифестовати пријатељски односи Србије и Црне Горе, с једне стране, и Турске с друге стране (*Политика,* бр. 1703, 13. 10. 1908: 2-3; *Политика,* бр. 1707, 17. 10. 1908: 1; *Цариградски гласник,* бр. 42, 17. 10. 1908: 3). Министар иностраних дела Србије, Милован Миловановић је у више наврата истицао да је Новопазарски санџак за Турску слепо црево, а за Србију и Црну Гору пупак (Микић 1994:338).

Конкретни преговори о склапању српско-турске војне конвенције вођени су у Цариграду, где је Влада Краљевине Србије послала свог посебног изасланика, Стојана Новаковића, некадашњег српског посланика у овом граду (*Политика,* бр. 1703, 13. 10. 1908: 2-3; *Политика,* бр. 1707, 17. 10. 1908: 1; *Цариградски гласник,* бр. 42, 17. 10. 1908, 3.).[35] Он је по упутству које је добио имао задатак да објасни Турској „да је Србија анексијом Босне и Херцеговине и прогласом бугарске независности ... доведена у очајан положај и да је њена пропаст питање краткога времена ако с једне стране оба ова чина остану у снази, а с друге стране Србија остане у свом данашњем стању. Старање о свом рођеном опстанку, поред солидарности наспрам Босанаца и Херцеговаца, принуђује Србију да ... тражи не само за Босанце и Херцеговце што више јемства у погледу чувања њихове вере и народности, него и за себе извесне уступке, који ће јој дати могућности да одолева притиску аустро-угарском како на политичком тако и на економском терену, а на првом месту и пре свега који ће јој дати пуна јемства да Аустро-Угарска неће продирати још даље на Балканско Полуострво, те и ту још јаче притезати и притешњавати".[36] Пошто су у оба случаја угрожени и српски и турски интереси, Србија је предложила да се „што је могуће јаче солидарише и акција Турске на конференцији с акцијом Србије и Црне Горе". Стојану Новаковићу дато је упутство да се „врло обазриво отвори разговор ... о том да ли не би било и у турском као и у српском интересу да се Санџак одмах уступи Србији и Црној Гори". Србија и Црна Гора су биле спремне платити у новцу накнаду Турској и закључити с Турском савез о узајамној одбрани (Дедовић 2020: 334). Да би подстакла Турску на склапање оваквог савеза Србија је предлагала да тај савез важи и у случају турско-бугарског рата. За тај случај предложила је две варијанте: за случај напада Бугарске на Македонију Србија би на позив Турске ступила у акцију, а за случај рата Турске и Бугарске поводом бугарске независности Србија је вољна одмах мобилисати и узети под надзор Маћедонију,

35 Поред Стојана Новаковића, Краљевину Србију заступао је и посланик у Цариграду др Јаков-Јаша Ненадовић, Црну Гору Јанко Вукотић и отправник послова у Цариграду Душан Греговића, а Турску велики везир Ћамил паша, министар иносраних дела Тефик паша и министар грђевине и председник комисије за разговоре са Бугарском, Габријел ефендија Норадунђан, блиски пријатељ Ћамил паше. Преговори су дуго трајали. (*ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 276, 486-487; *Исто,* док. бр. 279, 489-491; *Исто,* док. бр. 287, 516; *Исто,* док. бр. 288, 516; *Исто,* док. бр. 289, 517; *Исто,* док. бр. 304, 537-545; *Исто,* док. бр.305, 538-540; *Исто,* док. бр.309, 543-544; *Исто,* док. бр.310, 544-545; *Исто,* док. бр. 313, 547; *Исто,* док. бр. 314, 547-548; Пејовић 1973: 39; Мартиновић 1967: 504; Савић 2004: 644-663).

36 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 83, 262-264.

како се не би отуда створиле за Турску компликације. Даља сарадња у овом другом случају зависила би од прилика и потреба.[37]

У допису Министарства иностраних дела Краљевине Србије Посланству у Турској, Стојану Новаковићу се поручује да „ничим не поколебати поверење Турске и не дирати ни једно питање које може узнемирити Турску; инсистирати на економске и саобраћајне услуге које од ње очекујемо у заједничком интересу". Том приликом Стојану Новаковићу је такође поручено да је „са Цетиња наређено Греговићу заједно радити са Новаковићем".[38]

Након првог разговора са великим везиром Ћамил пашом 12/25. октобра 1908. године у његовом двору на Нишан-Ташу у Цариграду у присуству посланика др Јакова-Јаше Ненадовића, Стојан Новаковић је стекао утисак да он за сада избегава да говори о босанско-херцеговачком питању и тежи да ово питање, „као секундарно за Турску,[39] одвоји од питања бугарског, тако да се питање босанско-херцеговачко расправља на другој конференцији, која би се сазвала после расправе питања бугарског".[40] Но и поред тога Новаковић је стекао утисак да „велики везир жели са нама да закључи дефанзивну и офанзивну војну конвенцију с тим да ми без договора са Турском не можемо ником рат објавити".[41] У току новог разговора који је одржан сутрадан на истом месту Ћамил паша је предао Стојану Новаковићу текст турског пројекта офанзивне и дефанзивне конвенције, с молбом да га пошаље у Београд. Новаковићев први утисак о тексту конвенције је да је „веома општи" и да се не ризикује ништа ако би се потписала. „Главне ствари се резервишу за специјалну конвенцију, о којој ће имати да се изјасне стручни људи с једне и с друге стране".[42] Новаковић је, на основу инструкција, великом везиру Ћамил паши саопштио какве користи Србија очекује на пољу комуникација и трговачких олакшица „са задатком да нас еманципују од Аустро-Угарске у економском и трговачком правцу". Ћамил паша је одмах прихватио све изнете предлоге и том приликом казао „да не може бити више ни говора о железници кроз новопазарски санџак али да ће се градити железница ка Јадранском мору"[43] којом би се користила и Србија. Саопштио је Новаковићу да ће иста оваква конвенција бити уобичајеним путем поднесена Црној Гори, а да очекује да ће убрзо Турска имати сличне споразуме и са Грчком и Румунијом.[44]

---

37 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 83, 262-264.

38 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 160, 354.

39 Док је за Србију и Црну Гору главно питање у том тренутку било питање анексије Босне и Херцеговине за Турску је већу важност имало питање бугарске независности. Положај Босне и Херцеговине за Турско царство тада није имао стратегијски значај као некада. *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 170, 373-375; *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 171, 376-377.

40 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 164, 356-357.

41 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 164, 356-357.

42 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 168, 362-363.

43 Супротности на Балкану јасно су се испољиле и на питању изградње железница. Тежња за чвршћим међусобним повезивањем појединих области Балкана брзо је прерасла у озбиљно политичко питање око кога су се спориле и велике силе и балканске државе (Ђорђевић 1994 (а): 163-164. Видети опширније: Ђорђевић 1957: 213-248; Ђорђевић 1956, 3-35).

44 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 168, 362-363; *Исто,* док. бр. 171, 376-378; *Исто,* док. бр. 172, 379; *Исто,* док. бр. 174, 381-382.

Свакако да је склапање једне такве конвенције с Турском било од највећег значаја за Србију најмање из два разлога: 1. да би спречио свако њено непосредно преговарање и споразумевање с Аустро-Угарском о Босни и Херцеговини, и да би онемогућио пристанак Турске на конференцији на решење питања о анексији без претходног споразума са Србијом; 2. да би и у политичком и у војном смислу појачала своју позицију према Аустро-Угарској. Аустро-Угарска је више зазирала од евентуалног српско-турског савеза него од помоћи коју би Русија могла указати Србији.[45]

Председник владе Србије др Петар Велимировић предлаже да српска и црногорска Влада посебно проуче пројекат војне конвенције који им је Турска предложила, а онда да међусобно размене мишљења и примедбе како би се споразумели о заједничком одговору Турској.[46] Влада Србије разматрала је предложени турски нацрт војне конвенције и донела одлуку да га усвоји с одређеним допунама: „прво, Србија и Турска без преходног међусобног споразума неће пристати ни на какво решење босанско-херцеговачког питања ни непосредно с Аустроугарском ни на конференцији; друго, за сваки случај објави рата потребан претходни споразум и пристанак обеју влада уговорница. То захтева принцип једнакости јер немогућно оставити само Турској право објаве рата; треће, Конвенција се односи само на територију Европе, и прва тачка о Босни и Херцеговини као најглавнија да се утврди самим текстом војне Конвенције; ако је то немогућно, онда специјалном Конвенцијом, која би се одмах и упоредо са војном закључила; ако је и то немогућно, онда изменом нота". На крају влада Србије је предложила да рок важења Конвенције почиње од дана потписа и да траје од три до пет година, а да се размена ратификација изврши у Цариграду најдаље десет дана после потписа.[47]

Предложене измене и допуне конвенције од стране владе Србије телеграфом су саопштене српском посланству у Цариграду 21. октобра/3. новембра 1908. године. Пошто их је прилагодио тексту конвенције, Стојан Новаковић заједно са послаником Јашом Ненадовићем, следећег дана предао их је великом везиру. Том приликом Стојан Новаковић му је саопштио и неке предлоге српске владе за измену конвенције које нису ушле у текст. Пошто је примио допуне конвенције и саслушао додатна усмена објашњења велики везир је саопштио да ће одговор дати у петак 24. октобра/6. новембра 1908. године.[48]

Ћамил паша је проучио предложене допуне конвенције од српске владе и прихватио је њену допуну да се конвенција односи само на европску Турску, али је тражио да она важи и против Бугарске. Или тачније, сматрао је „пошто је добио опомене од представника великих сила да се рат с Аустро-Угарском ни у ком случају не изазива, да би се српско-турска конвенција могла односити само против Бугарске.[49] Након примедбе Стојана Новаковића да је непотребно наглашавати да се конвенција односи на Бугарску „пошто се у нашој допуни код чл. 2. предвиђа

45 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 181, 391-394; *Исто,* док. бр. 182, 394-395.
46 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 188, 400.
47 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 204, 417.
48 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 258, 463-465.
49 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 256, 462; *Исто,* док. бр. 258, 463-465; Савић 2004: 654-663.

нарочит споразум за сваку офанзивну акцију, те би се, том приликом, сам по себи и објекат акције, нпр. Бугарска, означио", велики везир је казао да до недеље, 26. октобра/8. новембра 1908. године, када ће се одржати министарска седница, не жели да да дефинитиван одговор „док не саслуша неке своје колеге".[50]

На састанку од 28. октобра/10. новембра 1908. године велики везир је саопштио Стојану Новаковићу да усваја све допуне турском нацрту конвенције „с тим, да за случај рата с Бугарском Србији остаје све што би од Бугарске заузела са запада а Турској све што би заузела са истока, а ратна накнада да се дели на једнаке половине" и да су са тим сагласни султан и министар иностраних дела Тефик паша. Српски изасланик је истог дана затражио од Министарства иностраних дела Србије пуномоћје да може потписати конвенцију.[51] Током тог састанка велики везир је саопштио Стојану Новаковићу да је „добио извештај из Лондона у коме се јавља да је Енглеска намерна да се на Конференцији живо заузме за накнаду Србији и Црној Гори, чему се ни Турска неће противити, пошто је њена непосредна област из сваке накнаде искључена". Затим је затражио од Новаковића да му на географској карти обележи тај део Босне и Херцеговине којим би се Србија саставила с Црном Гором, а Аустрија, евентуално с анектираном Босном, од Турске одвојила. Пошто му је Новаковић показао територију он се даље интересовао да ли Србија намерава да преко те територије гради железницу. Новаковић му је одговорио да Србија има у плану да преко те новодобијене територије гради железничку пругу ускога колосека која би даље ишла до Јадранског мора, а која би била само за домаћу потребу и не би искључивала Јадранску железничку линију која би ишла Дунав-Ниш-Призрен-Скадар-Јадранско море. Велики везир је поставио Новаковићу још једно питање: „да ли бисмо ми, у случају да постанемо господари поменуте земље, Аустрији дали железничку везу за линију Сарајево-Нови Пазар. Новаковић је одговорио да „такву ствар ми не бисмо никад сматрали само као своју, но да бисмо се о томе с Турском, као с пријатељском и суседном државом искрено договарали".[52]

Велике силе, а нарочито Енглеска, наваљивале су да се балкански заплет потпуно расправи и ликвидира. Разлози за то су били што се једино коначном расправом и дефинитивним повратком мира могу избећи опасности рата и прекинути раздражено и нервозно стање ужасне неизвесности које је владало на Балканском полуострву и у Европи, које, као и свако гомилање незадовољства, крије у себи непредвиђене експлозије. Три велике силе, чланице Антанте, Русија, Велика Британија и Француска, тежиле су да коначном расправом бугарског и босанског питања избегну евентуалне штетне последице, да прекину неизвесности и да предупреде заоштравање ситуације која се предвиђала.Три силе су се сложиле у овим тачкама: 1. да се Бугарској призна независност, под условом да се Бугарска и Турска потпуно поравнају у заосталим и нерасправљеним рачунима, и да Бугарска Турску измири како за железнице тако и за остала потраживања; 2. да се Аустро-Угарској призна анексија, под условом да она пристане на територијалну компенсацију Србији и Црној Гори од

50 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 258, 463-465.

51 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 270, 479; *Исто,* док. бр. 276, 486-487.

52 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 276, 486-487; *Исто,* док. бр. 305, 538-540; *Исто,* док. бр. 334, 573-577.

окупираног земљишта, којим би се Турска од Аустрије одвојила као што је Русија од Турске одвојена Румунијом; 3. да се Турској да морално задовољење у томе, што би се о Босни и Херцеговини признало на Конференцији само оно што би Турска с Аустро-Угарском у нарочитој погодби договорила и са чим би се Турска сагласила.[53]

Пошто је добила на разматрање последњи текст српско-турске војне конвенције влада Србије га је усвојила уз мање измене; „у члану другом задржати само прву алинеу; за члан трећи место садашње његове садржине узети другу алинеу члана другог". Турску допуну да конвенција буде уперена и против Бугарске,[54] влада Србије није прихватила јер је њена намера да српско-турска конвенција буде зачетак балканског савеза, који би био гаранција будућег мира на Балкану и једино јако средство за заједничку одбрану. „У конвенцији се мора пажљиво избегавати све што би могло показивати, да је она специјално закључена против ове или оне државе. У противном случају, конвенција би већ унапред имала агресивни карактер и садржавала би у себи клицу опасности. Српско-турска конвенција, треба да се инспирише широком идејом о балканском савезу с тога не би било ни мало практично у конвенцију уносити какву одредбу, којом би се још сада искључила свака могућност за Бугарску, да доцније уђе у наш савез."[55] Српска влада наглашава да ово њено гледиште наилази на одобравање Русије и Енглеске, а да би прихватање уношења специјалне одредбе о деоби ратне добити у случају евентуалног сукоба са Бугарском у текст конвенције за Србију била компромитивна пред Европом а за Турску илузорна. „На њу можемо само пристати у највећој невољи, тј. када би нас сама Бугарска на то натерала, насрћући на Србију или угрожавајући с оружјем у руци нашим интересима у Ст. Србији и Маћедонији".[56]

Србија је у овом турском предлогу видела „сугестију германског утицаја", који се поново почињао осећати у Цариграду. Аустрија и Немачка су тежиле да резервишу за своје комбинације, бар једну државу на Балкану, која би радила против осталих балканских држава. Србија није желела „ништа учинити, што би Бугарску натерало, да се баци у наручја немачко-аустријска", јер јој је требао блок балканских држава против Аустрије, чији почетак остварења треба да буде обележен српско-турским споразумом.[57]

---

53 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 334, 573-577.

54 Главна замисао Ћамил паше у овим преговорима била је да конвенцијом са Србијом укроти и стегне независну Бугарску тако што би од Турске и од Македоније или Једренског вилајета била сасвим одвојена. Још од почетка ових разговора Ћамил паша је избегавао сваку тежу реч према Аустро-Угарској како би према њој себи сачувао „одрешене руке". Најновијом турском модификацијом српско-турске конвенције Црна Гора није ушла у одбрамбене турске планове, јер главни правац турске одбране према овој конвенцији није упућен против Аустро-Угарске него против Бугарске. Турска је желела да се у тексту конвенције пре потписивања изврше измене којима би се њој одузимао агресивни карактер и да се ублаже оцене о босанскохерцеговачком питању. Помирљивији став Турске је плод притиска Енглеске и других великих сила. Помињање турске дужности у одбрани Србије од Аустро-Угарске представља само турску противуслугу на обавезу коју би Србија прихватила против Бугарске (*ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 334, 573-577; *Исто,* бр. 370, 632-633).

55 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 279, 489-491; *Исто,* док. бр. 376, 640-641).

56 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 279, 489-491; *Исто,* док. бр. 289, 517; *Исто,* док. бр. 305, 538-540.

57 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 279, 489-491.

Председник владе Краљевине Србије др Петар Велимировић саветује Стојана Новаковића, ако би он и Ненадовић успели да закључе конвенцију са Турском без допуне о Бугарској, да утиче на Јанка Вукотића[58] да и он потпише исту, јер између Србије и Црне Горе постоји писани споразум којим се предвиђа и заједничка војна акција за случајеве које би увек претходно утврдиле обе Владе.[59] Председник српске владе послао је Стојану Новаковићу пуномоћје за потпис дефанзивне конвенције, ако би се Турци одлучили само на такву конвенцију. [60]

Иако је Стојан Новаковић замолио српску владу да се о српско-турској војној ковенцији, због могућих неповољних последица, ништа не говори у јавности пре њеног потписивања и ратификовања,[61] само два дана касније српски изасланици код младотурског комитета Ст. Станојевић и Бр. Нушић, јавили су да су се са њим споразумели да он утиче на турску владу и да помогне у остваривању заједничке српско-турске акције, и да се то може објавити.[62] Истог дана велики везир је протествовао код Стојана Новаковића и Јакова Ненадовића што је текст ковенције пуштен у јавност пре потписа и ратификације.[63] Свој протест поновио је и сутрадан и том приликом изразио сумњу да је текст конвенције већ публикован (штампан) у Београду.[64] Следећег дана жалио се и црногорском изасланику за преговоре у Цариграду Јанку Вукотићу „како смо индискрецијом саопштили текст неким Великим силама и јавности и тиме изазвали кораке против Конвенције које је Енглеска енергично учинила из бојазни од рата. У место тога Енглеска усваја план компензације и узда се склонити Аустро-Угарску на попуштање". Разговор са Јанком Вукотићем велики везир је завршио без „никаквог предлога" и са речима да је „Конвенцији време за сада прошло". Вукотић је о исходу овог разговора обавестио своју владу на Цетињу.[65]

И ако је велики везир још једном потврдио да Турска не прихвата кратку генералну редакцију конвенције без помињања Бугарске и тражи да се у том случају избаци помињање Босне и Херцеговине, јер је уперено против Аустро-Угарске, и предложио да се конвенција преради како би имала само дефанзивни карактер, и то са помињањем Бугарске,[66] председник српске владе Петар Велимировић је још једном покушао да се дође до неког заједничког става и потписивања војне конвенције.

58 Црногорски посебни изасланик за разговоре са Турском сердар Јанко Вукотић с ађутантом Блажом Врбицом стигао је у Цариград 2/15. новембра 1908. године. Убрзо се састао са изаслаником Србије Стојаном Новаковићем. Током разговора Вукотић је изјавио да су му кнез и влада препоручили да ништа не почиње док се не види и разговара са Стојаном Новаковићем и да се у свему понаша и ради онако као и Србија. Влада Црне Горе сматрала је да Србија, Црна Гора и Турска треба да потпишу тројну офанзивну и дефанзивну конвенцију за рат против Аустро-Угарске са задатком да јој одузму Босну и Херцеговину и припремила је нацрт конвенције који је имао девет чланова (*ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3*, док. бр. 315, 549-550).

59 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3*, док. бр. 288, 516; *Исто*, бр. 312, 546-547.

60 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3*, док. бр. 309, 543-544; *Исто*, док. бр. 334, 573-577

61 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3*, док. бр. 287, 516.

62 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3*, док. бр. 302, 536; *Исто*, док. бр. 306, 540-541.

63 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3*, док. бр. 304, 537; *Исто*,док. бр. 309, 544-545.

64 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3*, док. бр. 304, 537; *Исто*, док. бр. 309, 544-545.

65 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3*, док. бр. 314, 547-548; *Исто*, док. бр. 315, 549-550.

66 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3*, док. бр. 304, 537; *Исто*, док. бр. 309, 544-545; *Исто*, док. бр. 334, 573-577.

Поручио је Стојану Новаковићу да предложи великом везиру следећу формулу за оба питања: „Србија се обавезује да неће признати независност Бугарске, догод је Турска не призна; Турска се обавезује да неће признати анексију Босне и Херцеговине, догод је Србија не призна. Или: Турска и Србија се обавезују да без претходног међусобног споразума неће пристати ни на независност Бугарске ни на анексију Босне и Херцеговине". Одредбом којом би Србија и Црна Гора заузеле исто политичко становиште и према Бугарској и према Босни и Херцеговини, могло се успешније постићи решење које би за обе државе било најповољније.[67]

На ранијем тексту који је био утврђен на састанку од 5/18. новембра а који је у Цариград донео др Мирослав Спалајковић, извршене су две измене, једна знатнија која је дата у форми новог члана конвенције, а друга је представљала просто објашњење једне речи, у намери да би се предупредили проблеми који би касније могли да се појаве због различитог тумачења, што је у оваквим уговорима чест случај. Делегација Србије коју су чинили Стојан Новаковић, Мирослав Спалајковић и посланик Јаков-Јаша М. Ненадовић, предала је великом везиру 19. новембра/2. децембра 1908. године дефинитивно модификовану верзију конвенције.[68] Велики везир је прво прегледао спремљени текст конвенције, који се састојао од ранијег текста од 5/18. новембра и допуне које су написане црвеним мастилом са стране, а онда га је предао Спалајковићу, који га је „прочитао и наново опширно објаснио поједине тачке". Иако је пажљиво слушао док је Спалајковић читао текст конвенције, велики везир није одмах дао одговор већ је казао да он „има још са својим друговима да се договори о коначној редакцији конвенције".[69]

Када је 23. новембра/6. децембра 1908. године примио српску делегацију, велики везир је саопштио да „не може примити наш други члан конвенције". Стојан Новаковић му је предложио другу, блажу редакцију члана, на шта је он изјавио да се такав текст може прихватити. Овим је српска делегација сматрала да су завршени преговори за закључење тајне конвенције о одбрамбеном савезу између Србије и Турске. Међутим, велики везир је додао да конвенцију не може потписати, пошто се због отварања новог састава скупштине влада сматра прелазном и да се ради тога потписивање конвенције мора одложити за две три недеље, али међу Србијом и Турском може постојати entenTe cordiale (срдачан споразум) – облик политичког уговора какав је постојао између Енглеске и Француске.[70] Новаковић је то прихватио и предложио да о овоме општем споразуму entene cordiale одмах потпишу једну декларацију која би служила место конвенције. Велики везир је прихватио Новаковићев предлог и похвалио српску страну што је и то предвидела и текст декларације припремила, а онда је замолио да сутра дођу и потпишу декларацију.[71]

67 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 309, 543-544; *Исто,* док. бр. 313, 547. Енглеска и Русија су са пажњом пратиле српско-турске преговоре о склапању војне конвенције и биле су против сваког споразума који би био уперен против Бугарске (*ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 398, 670).

68 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 399, 671; *Исто,* док. бр. 407, 680-682; Савић 2004: 654-660.

69 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 425, 701.

70 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 407, 680-682.

71 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 407, 680-682.

Иако је на следећем састанку утврђен текст декларације,[72] до њеног потписивања није дошло. Веома је карактеристично што су Турци, иако су „дали иницијативу и први пројекат овим преговорима" током свих седам недеља српско-турских преговора у Цариграду „из дана у дан слабили у својој ратној и савезној ревности".[73] Током октобра Турска се плашила даљих бугарских корака па је из тог страха настала њихово интересовање за војну сарадњу са Србијом што је резултирало турским предлогом војне конвенције. Међутим, „утицајем великих сила бугарски заплет се у начелу сматрао завршеним „и отуда ослабљење турске ревности". На основу тога Стојан Новаковић констатује да је „утицај сила непрестано радио против нашега посла" и да су велике силе, Енглеска, Француска и Русија, од којих је влада Србије тражила подршку за склапање српско-турске војне конвенције,[74] само одмагале. „Пријатељске силе су слушале и искушавале Краљевску Владу у Београду да сазнаду шта ми у Цариграду радимо, а овде су очевидно радиле против наше конвенције. Бар ја ни по чему нисам могао овде познати да су мој посао ма најмање помагала посланства Енглеске, Русије и Француске" констатовао је изасланик владе Србије за српско-турске преговоре у Цариграду.[75] Коначно, 28. новембра/11. децембра 1908. године српској делегацији у Цариграду „велики везир је саопштио одлуку Министарског савета Турске да се декларација не потписује него да остане нота. Разлози су што се боје да Србија неће сачувати тајну и да потписана entente cordiale (срдачан споразум) не раздражи Аустро-Угарску с другим силама, да је не протумаче као корак противан старању сила за одржавање мира. Том приликом Велики везир је изнео своје очекивање да ће се касније моћи потписати и декларација и конвенција.[76] Прави разлог оваквог понашања турског великог везира био је што је Порта знала „да Турска нема никад потпуну слободу решавања у ономе

72 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 430, 708-709. Новина у односу на српски предлог декларације је што су турском допуном, на предлог великог везира и Габријел ефендије, унесени појмови entente cordiale (срдачан споразум), дефанзивна конвенција и појам des voiespacifiques (мирним путевима). Од почетка преговора Турци су избегавали да се у декларацији помиње Босна и Херцеговина а непрестано су испољавали жељу за помињање Бугарске. То је била главна разлика српског и турског гледишта у преговорима око конвенције и декларације. Да би себе што боље осигурали Турци су желели да повећају и искористе српско-буагарски антагонизам. Истовремено, непрестано су се чували свега што је могло да наруши и ограничи њихов положај „одрешених руку спрам Аустро-Угарске" и „свачега што би их могло увући у рат или чак за тако што на њих сумњу бацити" (*ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 439, 720-722).

73 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 439, 720-722.

74 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 264, 473.

75 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 439, 720-722.

76 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 446, 729; *Исто,* док. бр. 458, 739. Велики везир је у разговору са српским послаником Ј. Ненадовићем изјавио да је Турска прекинула преговоре са Србијом око конвенције и декларације због индискреција српске владе. Том приликом је казао да му је аустроугарски амбасадор маркгроф (маркиз) Палавичини „показао текст наших преговора". Српска влада је саопштила Ненадовићу да „Италијанима није саопштен с наше стране ниједан од текстова ни ранијих ни доцнијих предлога уговора или декларација. У најстрожем поверењу било је саопштено италијанском посланику само толико, да је у питању потпис само просте декларације за entente cordiale (срдачан споразум) између Србије и Турске. То је било учињено на његово питање, да би се кориговале погрешне информације и оцене у Риму, и то са нарочитом напоменом да се саопшти непосредно лично г. Титонију." (*ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 484, 771-772).

што ради и да њене одлуке увек зависе од савета Великих Сила". Зато он није хтео да потписивањем конвенције „с једном малом државом као што је Србија одузме себи слободу решавања и давања сагласја у пословима с Великим силама".[77]

На почетку српско-турских преговора о војној конвенцији стицао се утисак да ће се они успешно завршити. Међутим, Младотурци који су били и сувише под утицајем Немачке, нису могли ући, у ма какву комбинацију против Немачке или Аустро-Угарске. Зато је Турска одбила да уђе у савез са хришћанским државама за одбрану заједничких интереса. Као што смо видели, осим куртоазије и великих обећања од турске стране није ништа конкретно предузимано и преговори су тапкали у месту без повољних резултата. Турски двоструки политичари истовремено су преговарали и са Аустро-Угарском.[78] Српски посланик у Цариграду Јаков-Јаша Ненадовић јавио је 29. новембра/12. децембра 1908. године Министарству иностраних дела Краљевине Србије да је дознао „са поуздане стране да ће ускоро отпочети преговори између Аустро-Угарске и Турске о босанско-херцеговачком питању на основи новчане накнаде Турској".[79] Аустро-Угарска је у дотадашњим покушајима преговарања избегавала стављати у изглед Порти новчану накнаду на име анексије Босне и Херцеговине. Овај обрт у аустроугарско-турским односима наступио је након „савета Немачке А-Угарској на попуштање" па је она дипломатским каналима обавестила да је „вољна преговарати с Турском на новој основи".[80] Видевши да је Турска вољна да прихвати преговоре на овој основи Аустро-Угарска је дала задатак свом амбасадору у Цариграду маркгрофу Палавичинију да отпочне преговоре са великим везиром Ћамил пашом. 30. новембра/13. децембра 1908. године у његовом двору на Нишан-ташу и том приликом изјавио жељу своје владе да „третира само питање о анексији окупираних провинција независно од бојкота." Међутим, Турска је одмах после састанка аустроугарског амбасадора и великог везира 30. новембра/13. децембра 1908. године у његовом двору на Нишан-ташу образовала комисију за преговоре у којој су били Хилми паша и Хаки бej, а која је имала први задатак да званично укине бојкот аустроугарске робе. Овакав потез Турске може се тумачити „као знак предусретљивости од стране Порте према овом новом аустроугарском кораку"[81]

Аустроугарско-турски преговори из Цариграда пренети су у Беч и поверени новом турском амбасадору.[82] Преговори Порте и Аустроугарске трајали су од децембра 1908. до јануара 1909. године, када се Беч, између осталог, обавезао да Порти исплати 2,5 милиона турских лира (*Цетињски вјесник,* бр. 5, 17. 01. 1909: 1-2). Већ у јануару 1909. постигнут начелан споразум између Турске и Аустро-Угарске о признавању анексије Босне и Херцеговине,[83] али је Протокол

77 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 426, 702-705. Видети још: *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 439, 720-723; *Исто,* док. бр. 442, 725; *Исто,* док. бр. 446, 729.

78 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 309, 544-545; *Исто,* док. бр. 449, 731; *Исто,* док. бр. 453, 734-735; *Исто,* док. бр. 457, 738; *Исто,* док. бр. 467, 750; *Исто,* док. бр. 514, 810.

79 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 449, 731; *Исто,* док. бр. 453, 734-735.

80 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 453, 734-735.

81 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 464, 748; *Исто,* док. бр. 467, 750-751.

82 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 514, 810-811.

83 *ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3,* док. бр. 549, 858; *Исто,* док. бр. 555, 864; *Исто,* док. бр. 563, 879-880; *Цетињски вјесник,* бр. 4, 13. 01. 1909: 2; *Цариградски гласник*, бр. 3, 16. 01. 1909: 1.

о постигнутом споразуму потписан тек 26. фебруара 1909. године због компликација јер је Аустро-Угарска захтевала да Турска претходно забрани пренос ратног материјала за Србију преко њене територије, на шта Турска није пристала, јер је желела да задржи добре односе са Србијом. Споразум је ратификован 26. априла 1909. године. Према споразуму Аустроугарска је стекла право над Босном и Херцеговином уз обавезу да повуче своје трупе из Новопазарског санџака, да босанским муслиманима зајамчи пуну верску слободу и Турској исплати одштету од два и по милиона фунти (Вркатић 2004: 487-489; Војводић 2009: 137). Овим споразумом Порта је задала смртни ударац српско-црногорским надама за територијалним компензацијама на рачун земљишног појаса Босне и Херцеговине, дуж северозападне границе Новопазарског санџака, преко кога би две српске државе дошле до заједничке границе (*Цариградски гласник,* бр. 44, 31. 10. 1908: 4; Екмечић 1997: 388; Микић 2015 (а): 123).

ИЗВОРИ

Војводић, Алексић Пејковић 2011: Михаило Војводић, Љиљана Алексић Пејковић. *Докумената о спољној политици Краљевине Србије 1903-191, књ. III, св. 2/II,* (=*ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 2/II)*, Београд: САНУ.

Војводић 2014: Михаило Војводић. *Докумената о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ. III, св. 3,* (=*ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 3)*, Београд: САНУ.

ЛИТЕРАТУРА

Батаковић 1996: Душан Т. Батаковић. *Велике силе, Србија и албанско питање*, Баштина, св. 7 (1996),

Приштина: Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, 185-203.

Војводић 2009: Михаило Војводић. *„Србија и анексиона криза 1908-1909“*, у: *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине,* Бања Лука.

Вркатић 2004: Лазар Вркатић. *Појам и биће српске нације,* Нови Сад.

Дедовић 2020: Вукашин Дедовић. „Реакција становништва Беранске нахије на анексију Босне и Херцеговине“, *Баштина, св. 50,* Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, 325-341.

Ђорђевић 1956: Димитрије Ђорђевић. *Пројект Јадранске железнице у Србији 1896-1912,* ИГ, бр. 3-4, 3-35.

Ђорђевић 1957: Димитрије Ђорђевић. *Аустроугарски сукоб око пројекта Новопазарске железнице,* ИЧ, VII, 213-248.

Ђорђевић 1994 (а): Димитрије Ђорђевић. „Сучељавање са Аустро-Угарском“, у: *Историја српског народа, књ. VI-1,* Београд: Српска књижевна задруга, 135-173.

Ђорђевић 1994 (б): Димитрије Ђорђевић. „На почетку раздобља ратова“, у: *Историја српског народа, књ. VI-1,* Београд: Српска књижевна задруга, 174-207.

Екмечић 1997: Милорад Екмечић. „Анексија Босне и Херцеговине 1908. и историјске последице“, *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века,* Београд.

Зарковић 2011: Весна С. Зарковић. „Рад српске дипломатије на заштити Срба у Старој Србији у последњој деценији XIX века“, *Баштина, св. 30,* Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, 105-116.

Зарковић 2013: Весна С. Зарковић. „Реформе у Османском царству и Стара Србија у XIX и почетком XX века“, *Баштина, св. 34,* Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, 135-152.

Зарковић 2016: Весна С. Зарковић. „Утицај Аустроугарске на збивања у Пљеваљском санџаку у првој половини XX века“, *Баштина, св. 41*, Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, 111-127.

Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912),* Београд: Завод за уџбенике.

Јагодић 2010: Милош. Јагодић. „Процена броја Срба (1880-1910)“, *Српске студије 1*, Београд: Центар за српске студије, 39-80.

Јовановић 1963: Радоман Јовановић. „Став Црне Горе према анексији Босне и Херцеговине“, *Историјски записи*, књ. 20, св. 1, Титоград, 91-118.

Јовановић 1967: Радоман Јовановић. „Црна Гора и источна Херцеговина за вријеме анексионе кризе (1908-1909)“, у: *Југословенски народи пред Први светски рат,* Београд, 289-312.

Кнежевић 2005: Саша Кнежевић, *Велика Британија и анексиона криза,* Подгорица.

Лопандић 2009: Душко Лопандић. „Оде Босна!“, *Политикин забавник у дигиталном формату,* бр. 3003, http://politikin-zabavnik.co.rs/pz/tekstovi/ode-bosna).

Мартиновић 1967: Нико С. Мартиновић. „Отпор народа у Црној Гори против анексије Босне и Херцеговине“, у: *Југословенски народи пред Први светски рат,* Београд: 504-511.

Мартиновић 1976: Нико С. Мартиновић. „Новопазарски санџак у анексионој кризи“, у: *Велике силе и Србија,* Београд: САНУ, 541-548.

Микић 1983: Ђорђе Микић. *Аустро-Угарска и Младотурци: 1908-1912.,* Бањалука.

Микић 1994: Ђорђе Микић, „Под младотурцима“, у: *Историја српског народа, књ. VI-1,* Београд: Српска књижевна задруга, 330-348.

Микић 2009: Ђорђе Микић. „Анексија и Турска у анексији Босне и Херцеговине 1908-1909. године“, у: *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине,* Бања Лука.

Микић 2012: Ђорђе Микић. „Питање аутономије Босне и Херцеговине као српска самоодбрана“, *Политеиа*, бр. 4, Бања Лука: Факултет политичких наука у Бањој Луци за друштвена питања, 89-99.

Микић 2015 (а): Ђорђе Микић. „Политика Аустроугарске у Санџаку (1878–1918)“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске,* година VII, бр. 7 (2015), Бања Лука: 97-128.

Микић 2015 (б): Ђорђе Микић. „Бојкот аустроугарске робе у Турској у анексионој кризи 1908-1909. године“, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске,* године VII, број 7 (2015), Бања Лука.

Милићевић 1967: Јован Милићевић. „Јавност Београда против анексије Босне и Херцеговине“, у: *Југословенски народи пред први светски рат,* Београд, 1967, 549-573.

Mitrović 1981: Andrej Mitrović. *Prodor na Balkan i Srbija 1908-1918: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke,* Beograd.

Недић 1910: Милан Ђ. Недић. „Новопазарски санџак: војно-географска студија“, *Ратник, св. II*, Београд: 246-364.

Пејовић 1973: Ђорђе Пејовић. „Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу 1878-1912“, Титоград.

Пејчић 2007: П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903-1908*, Крагујевац.

Пејчић 2008, Јован Пејчић. „Весници буре и слободе“, Србија - Национална ревија бр. 8, https://www.nacionalnarevija.com/tekstovi/br8/Vek.html (7. 07. 2020.).

Раденић 1967: Андрија Раденић. „Аустроугарски планови против Србије у вези с анексијом Босне и Херцеговине“, у: *Југословенски народи пред Први светски рат*, посебно издање, CDXVI/61, Београд: САНУ.

Ражнатовић 1973: Новак Ражнатовић. „Црна Гора на Берлинском конгресу“, *Историјски записи,* бр. 30, св. 3-4, Титоград.

Ракочевић 1983: Новица Ракочевић. *Црна Гора и Аусро-Угарска 1903-1914,* Титоград.

Ракочевић 1994 (а): Новица Ракочевић. „У предвечерје светског рата“, у: *Историја српског народа, књ. VI-1,* Београд: Српска књижевна задруга, 232-259.

Ракочевић 1994 (б): Новица Ракочевић. „Политичке и друштвене прилике“, у: *Историја српског народа, књ.VI-1,* Београд: Српска књижевна задруга, 263-290.

Савић 2015: Соња Савић. *Земаљски устав за Босну и Херцеговину из 1910,* докторска дисертација одбрањена 28. 04. 2016. год. на Првном факултету Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац.
Чолић 2015: Љиљана Чолић. „Цариградски гласник" о Анексији Босне и Херцеговине", 155-170.
Ћоровић 1992: Владимир Ћоровић. *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку,* Београд.

ШТАМПА

Вардар, 1908, 1909.
Вечерње новости, 1908.
Глас Црногорца, 1908.
Народ, 1908.
Политика, 1908.
Правда, 1908.
Самоуправа, 1908.
Цариградски гласник, 1908, 1909.
Цетињски вјесник, 1908, 1909.

Vukašin D. DEDOVIĆ

NEGOTIATIONS ON THE SERBIAN-TURKISH MILITARY CONVENTION IN 1908

Summary

Fearing that the new Young Turk government might demand the return of Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungary took the position that the time had come to implement its earlier projects on the annexation of this territory. On October 6, 1908, Emperor Francis Joseph officially issued a proclamation "expanding the sovereignty" of the Habsburg house over that province. The day before, Bulgaria proclaimed its national independence. The proclamation of Bulgarian independence and annexation of Bosnia and Herzegovina significantly upset the balance in the Balkans in favour of the Central Powers. Russia demanded that the issue of annexation be resolved at an international conference. Thus, Russia wanted to extract appropriate compensations for Serbia and Montenegro. Russia was immediatelly joined by its allies France and England, but also by Italy, which did not like the strengthening of Austro-Hungary in the Balkans.

The governments of the Kingdom of Serbia and the Principality of Montenegro sent emissaries to all important European capitals. Serbia and Montenegro sought to conclude a military convention with Turkey. Negotiations with the Ottoman Empire with the mentioned goal were first initiated by Serbia in mid-October, 1908. Concrete negotiations on the conclusion of the Serbian-Turkish military convention were held from12/25 October to 28 November / 11 December, 1908, in Constantinople, where the Government of the Kingdom of Serbia sent its special envoy Stojan Novaković, and the Government of the Principality of Montenegro sent Serdar Janko Vukotić.Serbia and Montenegro were ready to pay money in compensation to Turkey for the territory of Sandzak and conclude an alliance with Turkey on mutual defense. The conclusion of the Serbian-Turkish military convention was supposed to be the beginning of a general Balkan alliance, which would later be joined by Greece and Bulgaria. The first draft of the military convention was made by Turkey. The Serbian Government considered the proposed Turkish draft of the military convention and made a decision to adopt it with certain amendments. When the text of the convention was agreed upon after a series of meetings, the Grand Vizier announced on 23 November / 6 December, 1908, that he could not sign the convention, since due to the opening of a new assembly, the government

was considered transitional and that the signing of the convention must be postponed two or three weeks, but there may be an entene cordiale (cordial agreement) between Serbia and Turkey-a form of political agreement that existed between England and France. Novaković accepted that and suggested that they immediately sign a declaration on this general agreement-entene cordiale, which would serve instead of convention. Although the text of the declaration was determined at the next meeting, it was not signed. Finally, on 28 November/11 December, 1908, the Grand Vizier informed the Serbian delegation in Constantinople about the decision of the Turkish Council of Ministers not to sign the declaration but to keep the note. At the same time, Turkish hypocritical politicians were preparing for negotiations with Austro-Hungary.The Austro-Hungarian ambassador to Constantinople, Margrave Palavićini, met with Grand Vizier Ćamil Pasha on 30 November/13 December, 1908. The negotiations were transferred from Constantinople to Vienna and entrusted to the new Turkish ambassador, where a Protocol on the Agreement was signed on 26 February, 1909, which dealt a fatal blow to the Serbian-Montenegrin hopes.

Key words: annexation, Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungary, Serbia, Montenegro, Turkey, military convention, negotiations.

Рад је предат 22. новембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94:323.1(=163.41)"1945/1999"(093.2)
271.222(497.115)"1945/1999"(093.2)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-39339

Прегледни рад

*Стефан Д. ДАМЈАНОВИЋ**
Православни храм Свете Троице Крагујевац

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ОД 1945. ДО 1999. У ИЗВЕШТАЈИМА ЕПИСКОПА ПАВЛА И АТАНАСИЈА

Апстракт: У раду се разматра улога српске православне цркве у заштити националних интереса на Косову и Метохији у периоду од 1945. до 1999. године у извештајима епископа Павла и Атанасија и митрополита Анфилохије Радовића. Овај, новији период Српске историје на Косову и Метохији је био турбулентан и мало истраживан, а веома је важан за опстанак Српског народа и Српске православне цркве на овим просторима. Посебно је мало истраживан из угла теолошких наука и гледишта највиших представника Српске православне цркве. Управо овај рад заснован на извештајима тадашњег епископа Рашко-призренског Павла, митрополита Црногорскоприморског Анфилохија Радовића и епископа Атанасија Јефтића надопуњује ту празнину. У раду се са научног и црквеног становишта тежи да докаже да је прогон Српског народа са Косова и Метохије трајао у континуитету од 1945. године и да се он пажљиво и смишљано изводи до данас. Паралелно са егзодусом српског народа, трајао је и терор над Српском православаном црквом, која суштински никад није напустила Српски народ на Косову и Метохији и уз њега је и данас, а биће и у будућности све док постоји Српски народ на овом простору Српске земље.

Кључне речи: Косово и Метохија, Епископ рашко-призренски Павле, Митрополит Амфилохије Радовић, Епископ Атанасије Јевтић, прогон српског народа.

УВОД

Временски период од 1945. до 1999. био је врло динамичан и значајан по српски народ и Православну цркву не само на Косову и Метохији већ и и за свесрпски простор и Србију. По завршетку Другог светског рата Српској православној цркви није исплаћена ратна штета, а комунисти су Цркву одвојили од државе, одузели јој око 70000 хектара земље и 1180 зграда (Слијепчевић 2002: 273-286). За време Другог светског рата убијен је велик број свештеника али њихово страдање није довољно научно обрађено[1]. Црква, као институција православне вере, је у овом рату највише пострадала и институционално је пружила отпор непријатељу, али никад нису узете у обзир њене заслуге у Другом светском рату. То се, наравно, односило и на Косово и Метохију, где је српски живаљ био угрожен и узнемирен као

* Докторанд, stefandamjanovic88@gmail.com

1 Поред пострадалих у рату Ђоко Слијепчевић у својој *Историји СПЦ* истиче списак оних свештеника који су пострадалли од комуниста (Слијепчевић 2002:131-137).

и у осталим деловима заједничке државе. Након Другог светског рата (1945), за време дугог периода владавине комунизма, Српској православној цркви на Косову и Метохији одузета је, односно, национализована имовина, а прогнаним Србима је забрањен повратак на своја огњишта. Са овим и другим потешкоћама суочавала се Српска православна црква, која се свим средствима борила за очување српских националних интересе на Косову и Метохији, као и за очување идентитета, православне вере и религије. Посебно су пострадале светиње Пећке патријаршије, манастира Грачанице, Високих Дечана, Богородице Љевишке и друге светиње на Косову и Метохији, где се окупљао српски народ у добру и злу, а највише бежећи од албанског зулума и терора (Даниловић, 2010: 297-311). Заправо, њихова голгота није ни престала до данас. Њихово постојање кроз векове је обележено опстајањем на овом простору свете Српске земље (Даниловић 2006).

За потпуније сагледавање места и улоге Српске православне цркве у заштити националних интереса на Косову и Метохији после Другог светског рата, јасно се издвајају три периода. Један од 1945. до 1980, други од 1980. до 1999. и трећи од 1999. до 2022. године. Предмет истраживања у овом раду обухвта прва два периода, док је трећи много сложенији и заслужује много више простора за његову експликацију.

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ОД 1945. ДО 1980. У ИЗВЕШТАЈИМА ЕПИСКОПА ПАВЛА И АТАНАСИЈА

Из секуларне сфере друштвених наука о учешћу Цркве у народном животу, у периоду 1945-1980. године, има мало писаних записа и докумената. До деведесетих година 20. века, друштвене науке није посебно занимала црква као феномен и црква као духовна институција српског народа утемељена у његовом националном бићу. То није случајно јер је југословенско, а посебно српско друштво било идеолошки тако инструирано. Наиме, 1981. године као верници у Србији се изјаснило свега 4% посто становништва, а у Црној Гори је тај број био сведен на 2%. У таквим условима сама Црква није могла (читај смела) да предузима акције од ширег друштвеног значаја нити је могла да устаје против нове власти победника, јер би тако устајала и против сопственог народа. Наравно то не значи да Црква на овом простору није имала никакве активности и да није била управљена према народу, јер без народа њено постојање би било бесмислено. У овом периоду Српске и Југословенске историје:

– Црква није смела да се шире оглашава, поучена примерима из прошлости. Реч је о томе да су свештени и црквени великодостојници у Другом светском рату готово у подједнаким размерама страдали од окупатора и од комуниста. Зато су морали повести рачуна о отворености и транспарентности својих акција које су предузимали;

– комунистичка власт је Цркву доживљавала као верску институцију и у практичном погледу су предузели све да најреспектабилнијој институцији у Југославији, посебно у Србији, умање реални значај којега је имала у народу, због чега су често

агитовали против Цркве и јавно забрањивали народу да иде у Цркву, „нове власти су Цркву одвојиле од државе а школу су одвојиле од Цркве, по искуству бољшевика у Русији“ (Поповић 2021);

– народ уплашен од репресалија које је нова власт примењивала над верницима, морао је да зазире од Цркве како би заштитио елементарну егзистенцију.

Црква није могла од државе очекивати никакву заштиту, јер им је сама држава конфисковала огромну имовину и црквене поседе. Сматрамо да је смишљено 1968. године из имена покрајине, уклоњена реч Метохија. Тим политичким потезом није само одстрањено свако право Српске православне цркве да тражи повраћај своје имовине у Југословенској федерацији (СФРЈ), већ је практично, смишљено, генерацијама онемогућено сећање на то да је Метохија некада била црквена земља.[2] Тако су Југословенске комунистичке власти по први пут пробали да гумицом обришу „историјско наслеђе поседа цркава и манастира на Косову и Метохији“ (Вукоњански 2013: 190).

Какво је било друштвено стање на Косову и Метохији у том послератном добу до деведесетих година прошлог века најбоље се може видети према извештајима Епископа рашко-призренског Павла (1957/8-1990/1), једног од најзначајнијих патријарха Српске православне цркве. У тридесет и три године епископског службовања, епископ је оставио тридесет и три годишња извештаја Светом Архијерејском Сабору. „Ови извештаји представљају својеврсни летопис, дневник у коме Епископ Павле, на њему својствен, једноставан и ненаметљив, али јасан и прегледан начин осликава, из године у годину, управо оно о чему извештава: религиозно стање и живот, не само Цркве, него и опис самих друштвених збивања на Косову и Метохији овог преломног историјског времена“ (Митрополит Амфилохије 2013:5).

Извештаји епископа Рашкопризренског Павла представљају значајно историјско сведочанство за Србију, јер непосредно показују процес који је довео до овога што и данас Србија трпи од највећих светских моћника без икакве кривице. Ови извештаји „савршено јасно указују на стварне узроке свега онога што се догађало са Косовом и Метохијом до 1999., до бомбардовања НАТО пакта и устоличења шиптарских терориста на власт“ (Митрополит Амфилохије 2013:14).

Извештаји су писани доказ од духовном и друштвеном животу на Косову и Метохији. О страдању српског народа, страдању Српске Цркве на Косову и пропадању једне државе. О духовном стању годину дана по ступању на дужност епископа, сам епископ Павле извештава: „… религиозно стање у епархији је стално у опадању. Све једна по једна генерација старијих одлази, а долазе генерације младих, васпитаних у антирелигизоном духу. Истина мали је број међу њима стварно антирелигиозних. Већина је равнодушних који гледају да осигурају што бољу егзистенцију и што више материјалних средстава за удобан и раскошан живот“ (Епископ Павле 2013:43).

Из овог експлицита је сасвим јасно да је наступило једно ново, материјалистичко доба, где је објективни, реални *ratio* надвладао духовни *ratio*. Човек је кренуо

2 *Мето́х* (грчки: *μετοχή* [*metokhé*] = заједница; заједничко добро) или *Мето́хија* (грчки: *μετόχια* [*metókhia*] – метохиа; *μετόχιον* [*metókhion*] – метохион), је у средњовековној Србији било земљиште или посед који поседује нека црква или манастир, било да је дар, било да је земља купљена.

тако да се отуђује сам од себе. Млади су ти, који, услед погрешне идеолошке инструације, мењају начела живота и смисао традиције. Нису они постали неверни, они су постали равнодушни и та равнодушност ће трајати све до осамдесетих година, када су услед бесцијалног понашања Шиптара на Косову, Срби једино уточиште могли наћи у Цркви и вери. Млади су практично били равнодушни и према партији и према цркви. Ослобођени ратних стега јурнули су трбухом за крухом, за што лакшом зарадом и сигурнијем и раскошнијем животу. То ће довести до низа невоља, које су се ових година тек наслућивале.

Епископ павле примећује да „код многих старијих, који би свештеника радо примили, [...] страх који им то не дозвољава" (Епископ Павле 2013:43). Врло јасно, својствено својој природи, али и списатељском стилу, епископ Павле овде сведочи о једној привидној слободи, јер су се Срби, као и други народи и народности у СФРЈ ослободили окупатора, али још увек нису били слободни. То је време када вршење верских обреда опада, људи ретко иду у цркву и у врло малом броју о великим празницима. Зато "наши верни стварно немају појма о својој вери, да се не знају прекрстити, не знају ни основне појмове о Исусу Христу, о тајнама, о загробном животу. Поразно на то делује, у многим местима, негативан пример свештеника." (Епископ Павле 2013:45). У таквом стању било је тешко деловати едукативно и духовно на народ, јер, с једне стране, требало га је сачувати уз Цркву уз све претње комуниста и страха који они изазивају, а с друге стране требало је их учити како треба да се опходе према цркви, што је одбијало народ. Црква је морала са народом у каквом год он да је био у стању.

Зато је епископ као највећи недостатак на Косову и Метохији видео недостајање „добрих, мудрих и одушевљених младих свештеника, готових на жртву за своју веру и свој народ" (Епископ Павле 2013:47). Млади епископ се нашао и незавидном положају, јер је требало обезбедити свештенике за један врло небезбедан посао што ће се временом све више потврђивати и кренути, како у обнављање духовности, тако и обнављање и подизање нових богомоља, да би се српски живаљ имао за шта везати у свом крају.

Колико год овакво стање изгледало обесхрабрујуће, за нас је значајно најмање из два разлога. Прво, јасно је да је Црква играла врло активну улогу у друштву и трудила да ту улогу повећа. Црква је водила рачуна о својим верницима и трудила се на сваки начин да их окупи. Посматрано са другог аспекта видимо и да су свештеници колико год да их је било приступали једном активном односу према верницима, нарочито омладини, како бих их колико-толико окупили.

Зато је епископ Павле и могао са дозом оптимизма да истакне: „Ипак се запажа да само незнатан број домова, свештеника не прима (у једној парохији од 509 домова не прима њих 11 (2%), у другој од 460, не прима 27 (6%). У градовима је тај број несравњиво већи, али га је тешко утврдити)" (Епископ Павле 2013:61).

Овде уочавамо обрнуту ситуацију у односу на XIX век. Наиме XIX веку у селима је било далеко теже одржавати верске обреде и одржати цркву, док је у градовима, где је турска власт била активна и непосредном додиру са црквеним објектом било далеко лакше због сигурности коју су имали верници.

Епископ се упорно жалио на недостатак свештеника нарочито у пећком крају. Готово истребљене свештенике и непостојање нових епископ образлаже материјализмом који је узео маха код народа у овом крају:

„Особито тежак је положај у Пећком намесништву где је пре рата био 21 свештеник, да после тога тај број падне на 4, а ове године смрћу једног од њих на тројицу. Од њих тројице један је у државној служби и, што је још горе, ноторна пијаница, дакле, на свега двојицу. У томе крају насељени су Црногорци, међу којима је још пре рата материјализам ухватио врло јаког корена (одатле је већина виших руководилаца државних и партијских на Космету), па је у таквом крају проблем поставити свештеника, кадрог стићи и утећи, и кад би их имали на избор" (Епископ Павле 2013:79).

Из овог ескплицита је сасвим јасно, да је Црква била онемогућавана на сваком кораку. Није онемогућавано само остваривање њених права, већ и обнова и организација саме Цркве на нивоу црквених општина, што само потврђује да су нове власти биле резервисане према Цркви. То потврђује и сам епископ Павле: „... власти употребљавају сваку прилику да Цркви одузму оно мало имовине што јој је остало" (Епископ Павле 2013:81).

Зато Црква није могла несметано да организује свој рад. Није имала где да смести нове свештенике, или нове богослове, а није имала ни средстава да узме у закуп станове за свештенике итд. Многа црквена имања нису била укњижена па су тада настали спорови око власништва, али држава је тражила пуни доказ о својини за разлику од других потражилаца. Не ретко су удбаши преко летњег распуста пресретали богослове и убеђивали их да напусте богословију јер је то најгора школа у социјалистичком друштву: „Више богослова, из разних крајева, жалило ми се да су их преко ферија позвали чланови Удбе и наговарали да се испишу из богословије" (Епископ Павле 2013:82).

Од 1961. године, практично се повећао притисак на Србе. Епископ бележи: „Други наводе да власти фаворизују Шиптаре, којих у органима власти има много, а који се узајамно помажу и све законске олакшице осигуравају за своје, док се на Србе сваља сва тежина обавеза, и то увек у законској форми. *У томе учествују и Срби чланови партије*, да им се, ваљда не би пребацио, шовинизам и сл[3]. *Наш живаљ не може да издржи економски, те се исељава*[4]. Има ту, свакако, и других разлога – укључење у индустрију, боља прилика за школовање деце, итд. – који су разумљиви и оправдани, али су најглавнија прва два и забрињавајући обим исељавања, дубоко сам уверен, од њих потиче" (Епископ Павле 2013:83). Од 1961. године, епископ Павле сваке наредне године говори о исељавању, чак и у већој мери него о потреби за младим свештеницима. И све више ће његови извештаји постајати вапај Србима и властима, које су најчешће остајале неме.

Наредне године епископ Павле у свом извештају бележи:

„...и ове године, још интезивније је настављено исељавање нашег елемента, како насељеника, тако и староседелаца из свијух крајева Епархије. Из гњиланског

3 Подвукао С.Д.
4 Подвукао С.Д.

намеснишшва у шоку године иселило се преко 200 домова (само из врбовачке парохије, која је иначе мала, иселило се 70 домова). Из околине Приштине, од лањске године, такође се нагло исељава. У селу Коморану после рата било је 40 српских домова, а сада их има 12, Ново Чикатово 48 – сада 22, Доњи Забел 18 – сада 4. Велики Белаћевац 23 – сада 3. Из Голешке парохије иселио се у току године 81 дом. То је друга главна невоља наша у оним крајевима. Године 1912. био је проценат Срба према другим националностима на Косову и Метохији 35 до 40%. Данас је тај проценат свега 25%" (Епископ Павле 2013:100-101).

Већ 1965. године епископ Павле за Подујевску парохију даје следеће податке о исељавању после рата: село Бело Поље од 42 куће иселило се 12, Главник од 43 куће иселило се 20, Батлава од 27 кућа исељено 13, Горњи Сибовац од 48 кућа исељено 25, Трнова од 29 кућа исељено 23, Брадаш од 41 кућа исељено 40 и тако у свих тридесет села у парохији, некад је било по педесет венчања, а сада (1965) само једно, некад је било по 300 крштења, а сада се та бројка преполовила, у пет месеци било је осам смртних случајева, а свештеник је позван само на четири (Епископ Павле 2013:135).

Зато су ови извештаји од великог историјског значаја, јер нам доказују континуитет, како у прогањању Цркве, тако још више и у прогањању православног народа са својих огњишта. Сви ови извештаји захтевају једну дубљу анализу, поред оних теолошких, чини се још и више историјских и демографских. Ова сведочења су данас од међународног значаја јер пружају доказе о незапамћеном егзодусу који је на Косову и Метохији вршен у континуитету вековима, до, рекли бисмо, потпуног геноцидног истребљења. Овим извештајима, се на најнепосреднији начин доказује да је све време од Другог светског рата Црква била уз свој народ, али да се то, у партијској држави идеолошки издоктринираној, није могло видети.

Значајно је да епископ у својим извештајима промишља о религиозно-моралном стању верних Срба на Косову и Метохији. Поред тога што констатује да је на Косову, као и у другим крајевима Србије, недолазак верника у цркву, на службе и не вршење верских обреда, епископ Павле то стање повезује са лабављењем породичних веза, којима је доприносило масовно пресељење из села у град (Епископ Павле 2013:146).

Власт нимало није водила рачуна о Цркви и њеним елементарним правима. На сваком кораку је покушавала да што више осиромаши цркву и да нашкоди њеном реномеу допуштајући бесцијално понашање Шиптара и према црквеној имовини, па не ретко су се тако понашали и њени локални челници. Тако је, рецимо један партијац у делу порте цркве Св. Врача у Призрену саградио своју приватну кућу (Епископ Павле 2013:148). На другом месту „око манастира Св. Марко немилосрдно тамане шуму око манастира околни Шиптари" (Епископ Павле 2013:149). Тако је било све док шума није продата.

Године 1968. епископ истиче: „за 10 година како сам на епархији, није се стање изменило. Што сам износио раније, у целости важи и сада" (Епископ Павле 2013:181). Из године у годину стајала је потреба за младим паметним свештеницима који су спремни да се ухвате у коштац са тешким невољама, као и са страхом од све чешћег исељавања српског народа са ових простора. Свештеницима се

забрањује да држе беседе на опелу, јер то ни хоће не раде. Србима власти забрањују шајкаче, српски споменици се руше, гробља раскопавају, учитељи бране деци да учествују на прославама Светог Саве, свештенике вређају, псују, пљују и називају погрдним именима. (Епископ Павле 2013:224) и све се то трпи и траје.

У извештају за 1975. годину епископ Павле, промену у бројном односу између српског и шиптарског становништва показује на примеру града Призрена и села Љубижди: „Пре рата је Призрен имао око 18000 становника. Од тог броја трећина – 6000 – били су Срби. Сада Призрен има око 45000 становника. Од тог броја, као пре рата, око 6000 Срба, што значи мање него седмина. У Љубижди пре рата је било само неколико албанских кућа. Сад их је око 200, двапут више него српских (100 кућа)" (Епископ Павле 2013: 277).

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У ПЕРИОДУ ОД 1980. ДО 1999. У ИЗВЕШТАЈИМА ЕПИСКОПА ПАВЛА И АТАНАСИЈА ЈЕФТИЋА

Већ у извештају из 1982. године као да се по први пут осећа песимизам у епископовим речима: „Не само по градовима, него и селима материјалистички став је све присутнији. И старији, а камоли млађи свет, има осећање само за ствари овог света, према духовним потребама су индифирентни: 'Дај ти мени на овом свету за онај те не питам. Нико се оданде није вратио да каже има ли га и како је тамо!' честа је реч и на селу" (Епископ Павле 2013: 267). Народ је задржао обред крштења, али то чине „више по традицији, него осећању духовне потребе" (Епископ Павле, 2013: 267). Ту се завршавао сваки контакт са црквом, али и са духовном везом за своје исконско национално биће.

Поред паљевине сена, сламе и кукуруза учестала су и силовања, чак и малолетница (Епископ Павле 2013:402). У сво извештају епископ Павле посебно истиче случај Мартиновић, који не коментарише, те случај Недељковића из Мушутишта коме су обе руке поломљене, као случај рањавања младића (Епископ Павле 2013:414). Случај Ђорђа Мартиновића који је би иницијална капсла за покретање протеста српског народа на Косову и Метохији, епископ не коментарише вероватно зато што је сам случај исполитизован и што је партија са највишег врха одредила да се Мартиновић самоповредио. Практично Ђорђе Мартиновић је од стране највише власти жртвован из идеолошких разлога (Spasojević 1986).

Поред исељавања, које је, рекли бисмо, био нерешив проблем, епископ је открио још један проблем који се тиче преименовања црквених поседа, рецимо на место цркве писало је џамија, на другом месту писало је кућа или зграда, ниједно црквиште остало иза рушевина после Другог светског рата, није уписано као црквено, већ као општенародно, а неке обновљене или нове цркве нису у катастарским књигама никако уписане (Епископ Павле 2013:428-429). Тим поводом је епископ известио надлежене:

„О овоме сам известио Свети Архијерејски Синод и Комисију за односе са верским заједницама у Приштини, рекавши: 'Не треба много домишљања за закључак да ови поступци спадају у план заступника принципа етнички чистог Косова,

да се и званичним актима покаже да на Косову нема ни Срба, ни њихових цркава, а оно што држе то су џамије које је власт у старој Југославији одузела насилно од муслимана и дала Српској цркви. Или да су овде дизане џамије још у XIV век, кад Турци нису ни били прешли на Балкан.'" (Епископ Павле 2013: 429).

Овај извештај је доказ да је власт на Косову и Метохији била у дослуху са шиптарским сепаратистима. Евидентно је да тадашњим албанским властима није било довољно само да протерају српски народ и отму њихову земљу. Циљ је био доказати да српски народ на тој земљи никад није постојао. Ту није било довољно рушење и паљење цркава, већ је требало српске богомоље избрисати, не само са лица земље, већ и из земљишних књига. То је један од најстрашнијих видова геноцида. Овим геноцидом није се уништавало постојање једног народа сада и у будућности, већ се бескрупулозно брисала и његова прошлост.

Приликом прославе 600 године од Косовске битке духовно и религиозно стање као да се променило „народ се приметно пробудио и национално и духовно" (Епископ Павле 2013:465). Али, епископ не да сматра већ, рекло би се, пре упозорава да „без дубљег упознавања своје вере то ће одушевљење брзи спласнути" (Епископ Павле исто). Заиста се тих година српски народ пробудио из полувековног сна и постао свестан опасности која се надвила над целокупним српским родом. Однос државних власти се према Цркви променио готово у потпуности. Што је могло да се врати вратило се, никад то није било у целини, али је сада Црква имала далеко мање сметње да обнавља, поправља и гради. Чак је и сарађивала са влашћу у име опстанка Срба на Косову и Метохији свуда где је била у прилици. (Епископ Павле 2013:466, 478). Али, то је било касно. Републици Србији се спремала нова мука, а свим Србима на поднебљу бивше СФРЈ претила је нова опасност која ће ескалирати већ 1992. године, а на Косову и Метохији 1999. године када ће Србија бесрамно бити бомбардована од НАТО снага само са циљем да се Србији одузме њена вековна баштина, Косово и Метохија.

Епископ Атанасије у књизи *Од Косова до Јадовна* (2007) презентира обиље докумената којима се доказује низ чињеница:

– прву чињеницу, у којој су садржане и све остале, најбоље је описао сам епископ Атанасије истичући: „право стање на Косову се не може дознати само из изјава политичара. Јер осим познате тактике 'текуће политике', осим намерног или ненамерног 'завођења на Голеш планину', у јавност и не доспе све што се збива Српском народу широм Косова. Све да дознамо – ту могућност ми немамо. (А које има? И шта са детаљима, кад је главно познато? И шта вреди све писање кад се већа бука и повика диже око неког написа него око самих трагичних догађаја на Косову? (Епископ Атанасије 2007: 14-15);

– не треба веровати политичарима јер су они са Косова, углавном Албанци, били сви од реда окренути свом циљу – прогонству Срба са својих вековних огњишта, а ови у Београду су скривали истину јер није одговарала њиховом концепту братства и јединства;

– српска јавност у целини није била упућена у то шта се дешава на Косову и Метохији, често су и сами страдалници крили истину како не би дошли у још већу неприлику;

– Србима је било онемогућено да сазнају све, јер су добијали половичне информације;

– више се водило рачуна о томе што се пише но о самим жртвама. Пребројавали су се негативни чланци, али нису жртве.

Епископ Павле поименице истиче оне који су претрпели тортуру, шиканирање или трагедију. Наводи сестре Катарину, Десанку и Херувиму из Свете Тројице код Мушутишта, ту су и пљевине манастира, напади на добро сеоских домаћина Срба, малтетирање учитељице од стране албанских ђака и службеника у јавним управама, пљевине манастира и силовање старица и малолетница. Не ретко те злочине су најчешће вршили малолетници. Зато се епископ Атанасије пита: „Окуд толика мржња и дивљаштво код те албанске деце према Србима и свему што је на Косову српско? (Епископ Атанасије 2007: 16).

Сматрамо да је одговор једноставан. Садржан је у концепту, садржају кућног васпитања које си они добијали од малена. Неопходно је да Срби, како на Косову и Метохији, тако и сви други схвате да су данашње генерације Шиптара и све генерације Албанаца, као и оне пре њих васпитаване мржњом према свему што је српско. Не треба их због тога мрзети, треба их жалити, али треба се њих и пазити.

Једно од крупних питања Срба на Косову и Метохији јесте зашто Срби не пружају отпор, зашто не устану у одбрану својих елементарних људских права, одакле толика пасивност. Епископ Атанасије одговара: „Можда зато што су бројни покушаји супротстављања насиљу и зулуму над личношћу и имовином, најчешће завршили крварењем, а често и губљењем живота. Можда је пред очима нека још свежа и незацељена рана: лична породична, комшијска, свенародна“ (Епископ Атанасије 2007:18).

Срби на Косову и Метохији нису само изгубили кураж, већ су постали и сами себи уходе. Изгубили су поверење једни у друге. Уходе, ко је где купио плац или кућу по Србији у Крагујевцу, Краљеву, Крушевцу и у другим местима широм Србије. На жалост, епископ истиче да је сазнао да су и неки свештеници кришом купили плацеве или куће. (Епископ Атанасије, исто). Исељавање јесте погубно, али је био једини начин да српски живаљ с поднебља Косова и Метохије сачува живу главу и буде свој на своме. Једино тако су могли да избегну судбину Данице Минчић којој су убили супруга а на њене очи убили су јој сина Данила, браниви га и сама је била рањена у руку којом је бранила срце сина и при томе су јој поломили руку и ногу. Било је таквих или сличних судбина и код Миломира Дељанина, Милоша Радуловића, Миле Костића, јеромонаха Јована Радосављевића, низа малолетних девојчица које су силоване на свом имању од својих комшија.

Епископ Атанасије Јевтић истиче и позитивне шиптарске примере, где су враћали куће Србима, или пример Алије Зечаја који је био против личних прогона са обе стране. Алија Даутај је говорио да „Срби и Црногорци немају притисак од нас, него од уличара и лопужа, а и њих као да брани неко из власти“ (Епископ Атанасије 2007: 24). На жалост, данас сигурно знамо да су ти сепаратисти били све до дубоко у осамдесетим годинама прошлог века штићени од стране државних власти. Зато су били и тако осиони и смели. Са друге стрне данас српска влада са тим уличарима и лопужама мора да преговара око опстанка српског живља

на Косову и Метохији и да покуша да у било којем виду сачува своју територију над којом данас нема готово никакав утицај.

Епископ Атанасије Јевтић скреће пажњу да је у Православљу од 15. маја 1982. године објављен тзв. Призив, апел двадесетак српских свештеника и монаха са Косова и Метохије. У основи је апел добро прихваћен. „Међутим, један део штампе је реаговао другачије, и у томе су особито предњачила два загребачка гласила (часопис *Данас* од 1. VI и дневни лист *Вијесник* од 29. V). Нешто пре тога, београдски новинар Милорад Вучелић (кратко у *Политици* од 15. V и опширније у НИН-у од 23. V) окарактерисао је наш *Апел* као 'опасан корак' и 'изазов национализма', наравно српског, јер му се, ваљда, чини да је то главна опасност, чак кад је у питању трагедија Косова!" (Епископ Атанасије 2007: 28-29).

Епископ је указао и на чињеницу да су и медији у Хрватској, упркос реалној угрожености српског народа на Косову и Метохији, најмање обратили пажњу на ту угроженост, а највише пажње су посветили шовинизму и национализму, обрушавајући се на свештенике и монахе без икаквог разлога. За потребе доказивања основне хипотетичке претпоставке у овом раду цитирамо део одговара Епископа Јефтића објављеног у Православљу од 15. јуна 1982. године, који гласи:

„Уместо изношења стварне трагедије на Косову, ови загребачки новинари придикују нам о 'осећањима за богату и поносну повијест' народа коме припадамо, па нам З. Рунић спомиње Кадињачу и Крагујевац, као да смо их ми тобоже заборавили. Хвала им ипак што подсећају макар и на те наше жртве, кад већ мимоилазе нове, данашње српске жртве са Косова. [...] могли су поменути и оне најмасовније и најбројније, као што су Јасеновац и Јадовно, које ми, заједно са свим другима, и нисмо и не можемо заборавити. Не зато да бисмо било кога позвали на освету – Бог и наша хришћанска савест чувају нас од тога – него управо у име братске љубави и слоге не желимо да их заборавимо, да се не би поновиле.

Из нашег Апела о Косову јасно је, за свакога добронамерног човека, да нас боли страдање наше браће на Косову и ми се те састрадајуће бриге о њима нећемо никада одрећи. Неће нас уплашити разноразна етикетирања (названи смо 'националистима', 'великосрпским шовинистима', 'милатантима', 'агресивнима', 'политизованим', итд), нити оптужба да се бавимо политиком – која испада, на овај начин, својеврсни монопол оваквих новинара – јер бранити живот и част своје браће, своју и њихову живу Цркву, то није политика, него животна нужда, то је вековна људска и Божија правда, како је говорио Марко Миљанов, цитиран у нашем Апелу као пример братског односа према Албанцима" (Епископ Атанасије 2007: 30).

Та чињеница да је свака реакција Цркве на страдање Срба на Косову могла бити исполитизована и да је Цркву било могуће прозвати због „политичарења" саму цркву је чинило уздржаном, али ни једног тренутка она није остала по страни, нити свој народ занемарила. Зато је и страдала.

Али то није зауставило епископа да истакне да се месечно са Косова исели 400-500 Срба, наводећи: „бежање се наставља истим темпом и ништа мање неголи у годинама од 1968. до 1981." (Епископ Атанасије 2007: 36). Зато је било сасвим извесно шта ће бити са Косовом и Метохијом и за које ће време то остати етнички чиста некад српска земља, јер је 1983, на Видовдан, истиче епископ Атанасије,

на Косову било 666 насеља без иједног Србина, у 147 насеља било их је свега 3%. „Јасно је да се Велика Албанија шири, а Србија све више сужава, јер 1981. васкрсава 1941. Мада како рече један српски сељак и ту има разлике. Јер смо се, вели он, после безумља и геноцида Велике Албаније из 1941. вратили опет на своја косовска вековна огњишта… А данас?" (Епископ Атанасије 2007: 36).

То питање је у нашој актуелности још страшније, готово без икаквог одговора и могућности да се ишта учини, не зато што су Шиптари и Албанци толико моћни, нити што су Срби слаби, већ зато што је уз њих Америчко-натовска сила. Ово питање интереса великих сила на Косову и Метохији је остало неистражено поље и захтева додатни интелектуални напор научника-истраживача из свих слојева друштва, како би се дошло до одговора на то важно питање и извукле поуке за будућност.

У једном свом интервјуу епископ Атанасије овако прича о ангажовању Српске православне Цркве на Косову и Метохији: „Право да вам кажем, мало је остављен владика Павле сам себи. Истина он шаље Синоду и Сабору своје извештаје, своје жалбе одоздо. Оне се констатују и копије се упућују државним комисијама, и на томе се заврши" (Епископ Атанасије 2007: 86).

Шта је за нас од значаја у овом цитату? То да су извештаји епископа Павла, поред Синода и Сабора, долазили и до државних органа. Дакле, није могуће рећи да државне службе нису биле обавештене о збивањима на Косову и Метохији, између осталог и од цркве. Они су знали за тешку ситуацију Срба на Косову и Метохији. Зашто нису поступали према сазнањима, остаје отворено питање, на које Српска наука, уз помоћ научних метода, техника и инструмената треба да проникне. У том смислу велика обавеза стоји на историјској науци, посебно Српској академији наука и уметности и институтима из области друштвених наука. Са ове временске дистанце од преко тридесет година и страшних последица – самопроглашења државе Косово – можемо констатовати и да се радило о једној континуираној завери против Срба, у којој су, парадоксално, али истинито учествовали и сами Срби из врха власти.

Епископ Атанасије Јевтић је написао низ докумената које су потписали најзначајнији представници Српске православне Цркве. Први документ је *Апел за заштиту српског живља и његовог свештенства на Косову*, написан и разаслан 1982. године, а потписао га је двадесет и један свештеник. *Апел* је упућен Председништву СФРЈ, Председништву СР Србије, Скупштини СР Србије и Светом Архијерејском Синоду за Свети Архијерејски Сабор. Текст је достављен и свим већим београдским листовима и објављен је у *Православљу*. То само потврђује нашу основну тезу да је Црква увек била са својим народом. Овај апел је значајан из неколико разлога:

– први разлог је што се Црква огласила поводом погрома који се спроводи над Српским народом и Српском православном Црквом;

– други разлог који није никако мање значајан јесте од изузетне важности јер Црква заузима врло јасан став зашто је уз народ и другачије не може бити: „Црква, која је органски уткана у историјско духовно биће овог народа, пре Косова, за време Косова и после Косова све до дана данашњега, на чије се животно ткиво најпре спусти сваки ударац намењен Српском народу – зар се без ње и мимо ње може решавати њена судбина и судбина њеног народа?" (Епископ Атанасије Јевтић 2007: 115);

– трећи разлог значаја овог *Апела* доказује да понуђена решења проблема на Косову нису адекватна ономе што се на Косову стварно дешава;

– поставља се конкретно и логично питање: зашо српске власти на Косову и Метохији нису адекватно реаговале на апеле народа и Српске православне цркве и државним мерама, када је то могло, спречавале масовно исељавање Срба са Косова и Метохије? Ово питање остаје отворено и српска наука је дужна кроз фундаментална и примењена истраживања дати одговор на ово и друга питања у вези са Косовом и Метохијом;

– протеривање Срба са Косова је названо јасно *геноцидом*! Што и јесте, само власти из идеолошких разлога то нису хтеле да признају, нити према том очигледном сазнању да приступе решавању проблема геноцида над Србима на Косову и Метохији;

– појављивањем овог *Апела* у јавности, јасно се видело ко је противник решавања проблема на Косову и Метохији, и ко је међу нама издајник.

По свему судећи *Петиција грађана Косова* из 1985. године покренута је, између осталих и од старне црквених старешина. Ова *Петиција* спада у ред значајних докумената у 15 тачака. Прва тачка ове *Петиције* се залаже за остваривање основних људских права Србиа и Црногорца на КиМ, према Устава СФРЈ и међународним конвенцијама. У другој тачки се захтева да Социјалистичка Република Србија добије исти статус државности као и друге републике у Југославији. То би значило да Република Србија има пуну власт над својим аутономним покрајинама. Овим двема тачкама Петиције је јасно стављено до знања да се над Србима на Косову и Метохији врши терор на који Србија, као врховна законодавна инстанца не може да одговори.

Један до захтева из петиције био је и да се сви купопродајни уговори пониште јер су у суштини сви склопљени под притиском изнуде. Такође се у петицији захтевало да се без одлагања спроведе повратак прогнаних и расељених Срба, као и да се направи реконструкција више хиљада несталих судских предмета, да се на Косову и Метохији као службени језик уведе Српски језик. Ова петиција је објављена у више јавних гласила. Једно од њих су и Књижевне новине. Петицију је потписало преко 80.000 потписника. Тек неки од захтева су узети у разматрање, али већ тада је било касно за њихово остваривање. Петиција грађана са Косова и Метохије је достављена свим законодавним савезним и републичким истанцама, као и ЦК СКЈ и ЦК СК Србије, удружењима: СУБНОР-а СФРЈ, ССРНЈ, ССРНС, САНУ, Удружењу књижевника и неким појединцима - Светозару Вукмановићу Темпу и другима.

Поред документа *Злочини Арбанаса извршени над Србима Косова и Метохије у рату (1941-45.)* који је од изузетног значаја за укупну историју страдања српског народа не само у Другом светском рату, већ уопште, од посебног је значаја и документ *Извод из Меморандума СП Цркве о Косову и Метохији*, где је описано систематско уништавање српског народа на Косову и Метохији под комунистичком влашћу од 1945. до 1990. године. Мада је Извод из Меморандума био на нивоу дескрипције, чињенице у њему су биле у потпуности релевантне и проверљиве и овај документ може послужити научницима и истраживачима као добра основа за даља истраживања.

Из Меморандума СПЦ извлачимо три битна закључка. Први се тиче односа Титове Југославије према Србима на Косову и Метохији: „Титова ФНРЈ Југославија забранила је званично Скупштинском одлуком од 6. марта 1945. године, повратак Косовско-Метохијским Србима прогнаних од Шиптара за време рата и окупације. Потоњи Милошевићев нео комунистички режим, од 1990. године, био је директан наследник Титовог комунистичког режима: он никада није укинуо ту безакону одлуку Титове скупштине" (Епископ Атанасије 2007:249). Та одлука је практично рехабилитовала све шиптарске балисте и нацисте, као што је опростила, мада се може рећи и наградила, све њихове прогоне Срба, чиме је коначно нарушена етничка слика на Косову и Метохији у корист Шиптара.

Други значајан момент је по ко зна који пут скретање пажње на исељавање од 1965. године до савремених дана, односно доласка КФОР-а и УНМИК-а на Косово и Метохију када се констатује да у већина места на Косову и Метохији Срба више нема.

Трећи значајни моменат, можда и најзначајнији, говори о томе зашто није на простору Косова и Метохије могло доћи до промене политике и односа према исељавању. „Милошевићев неокомунистички и недемократски режим, уместо да стварно државно-правно решава и реши Косовски проблем, својим у суштини једнопартијским неокомунистичким манипулацијама српском народном несрећом од 'Косова до Јадовна' само је линијом обратног дејства и својом корумпираношћу, омогућио Шиптарима да својим потпламњивањем и лобирањем интернационализују своју пропаганду о наводној 'угрожености' од 'великосрпског хегемонизма'" (Епископ Атанасије 2007:253) и тако су преко ноћи од џелата постали жртве.

Овим Меморандумом, као и низом других докумената, видимо да су црквени великодостојници били јавно ангажовани, нису ћутали, чак су, може се рећи и политичи деловали, или су покушали да делују на политичке институције како би се Срби и покрајина Косово и Метохија спасили. Међутим, институције власти Србије и Југославије су остале глуве на апеле народа и цркве. На научним институтима и Српским научницима стоји велика одговорност, да уз помоћ научних метиода и постулата науке проникне у узрочно-последичну везу таквог стања и одговори зашто власт није чула вапаје и апеле цркве и верног народа и зашто није поступала по њима, на законит начин.

Добрица Ћосић се вероватно први пут добро упознао са епископом рашко-призренским Павлом и професор Богословије Антанасијем Јевтићем у Вашингтону 30. априла 1990. године где су у Конгресу учествовали у „саслушању" о стању на Косову. Српску страну поред Ћосића, епископа Павла и Атанасија Јевтића заступали су и демократе Слободан Вучковић и Раде Стојановић. На челу албанске делегације били су Ибрахим Ругова и Реџеп Ћосја. Том приликом Ћосић записује: „У заступању својих права ми Срби, уверен сам, били смо убедљивији од Албанаца. Међутим *они имају моћну америчку подршку, а ми само немоћну истину*[5] ..." (Ћосић 2004: 68).

То познанство је касније резултирало једним узајамним поверењем. Зато није изненађујуће што ће владика Иринеј са владикама Савом и Игњатијем доћи

5 Подвукао С.Д.

код Ћосића за савет са молбом „да им напише скицу саопштења“ са којом ће они изаћи пред „тврдо крило“ владика, јер је те 1998. године Црква морала заузети јасан став око одбране сопственог интегритета, али и имовине и преживљавања на Косову и Метохији (Ћосић 2004: 96).

Патријарх Павле ће 2. јуна 1999. године бити са групом академика где предлаже да се иде код Милошевића и да овај попусти како би престало рушење и убијање Србије. Нешто касније патријарх Павле ће предложити Слободану Милошевићу да абдицира како би спасио државу. Међутим, на место да буде за то похваљен он је бескрупулозно нападнут, пре свих од дневног листа *Политика*.

Поред тога што су Црквене старешине веровале у Ћосићево промишљање ситуације и сам Ћосић је веровао њима, највише у патријарха Павла: „зажелео сам да чујем истину о Косову од човека који међу мојим савременицима има највећу моћ за правду: замолио сам патријарха Павла да ме прими и он ме је одмах позвао“ (Ћосић 2004: 163). Између осталог рекао му је и ово: „После Кумановског споразума и повлачења наше војске и полиције, прича патријарх Павле, граница са Албанијом не постоји. Из Албаније су навалиле банде убица, паликућа и пљачкаша, који убијају Србе, пале и руше српска села и цркве. КАФОР даје извесна обезбеђења Србима али то је недовољно пред силином албанског насиља, у коме и деца учествују“ (Ћосић 2004: 163).

Од Ћосића сазнајемо и податак да је 30. јула 1999. године патријарху Павлу канцелар Шредер категорички рекао „Ми ћемо помоћи да се подигну албанске и српске куће. Али Србију, док се не демократизује, нећемо помагати.“ Патријарха Павла је посећивала и опозиција како би задобила његово поверење, док патријарх од Милошевића тражи да абдицира, па чак и оде у Хаг, ако је потребно, јер је неважно где полаже жртву за свој народ (Ћосић 2004: 163). Мада са ове временске дистанце и из ове геополитичке перспективе питање је какав би однос према Србима на Косову и Метохији и Србији био и да је на власти био неко други. И ово питање заслужује потпуније научно истраживање из више научних углова, укључујући и теолошки угао.

О Ћосићевом мишљењу о Косову и Метохији, као и Српској православној Цркви и модификацији тог мишљења могла би се написати један осебан рад. Предмет овога рада не дозвољава нам да се овим питањем шире бавимо. Тек приметили бисмо да Ћосић потврђује активност највиших Црквених великодостојника кад је у питању одбрана Косова и Метохије. Они нису имали моћ те одбране, али је њихова највећа и најжешћа одбрана чињеница да, иако је Црква на Косову и Метохији, била значајно разорена, ипак је остала да чува оно мало српског народа што је преостало на овом простору.

ЗАКЉУЧАК

Временски период од 1945. до 1999. године у којем смо сагледавали место и улогу Српске Православне Цркве у заштити националних интереса на Косову и Метохији означава време масовног протеривања Српског народа и бруталног уништавања српских манастира и цркава на Косову и Метохији и озбиљног угрожавања

хришћанске цивилизације, као и разни покушаји албанизације српске баштине и фалсификовања општепознатих историјских чињеница[6].

Будући да је Српска православна Црква у овом периоду, током свих страдања била уз свој народ на Косову и Метохији, на овом простору су се и највећим делом очували верски православни обичаји. Присуство Цркве на терену је допринело да се развије посебан однос поверења између народа и Цркве који ће резултирати у последњој деценији XX века кад је и било најтеже и кад је било најпотребније задржати Србе на Косову и Метохији у било којој мери. Срби, окупљени око Цркве остали су по енклавама и на Северу Косова. Они ће постојати и опстајати све док је Српска држава, српска православна црква, њено свештенство и монаштво, српске школе и универзитети, српска власт, макар и у облику Заједнице српских општина, са њима и уз њих.

Објективне, истините и проверене чињенице о улози Српске православне цркве у заштити националних интереса на Косову и Метохији саопштене у овом раду треба схватити само као полазну основу за даља и продубљенија истраживања овог историјског периода у којем су Српски народ у Српска православна црква доживели, у историји не забележен, егзодус и страдања од стране Албанских екстремиста и терориста уз свесрдну подршку тзв. Међународне заједнице.

ЛИТЕРАТУРА

Даниловић 2006: Нењо Даниловић. *Узроци и могуће последице стварања велике Албаније – историјски, геостратешки и војно-политички аспект*, Војно дело бр. 1/2006. Београд: Војно издавачки завод.

Даниловић 2010: Нењо Даниловић, Независност Косова и Метогхије – прва фаза у остваривању концепта „велике албаније – Геополитички аспект, Међународни тематски зборник *"Косово и метохија у цивилизацијским токовима"*, (ур. Урош Шуваковић) Књига 4 Социологија и друге друштвене наука, Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Слијепчевић 2002: Ђоко Слијепчевић. *Историја српске православне цркве*, књ. III. Београд: ЈРЈ.

Епископ Павле 2013: Епископ рашко-призренски Павле. *Извештаји са расејстокї Косова*. Београд: Издавачка фондација Архиепископије београдско-карловачке, Фондација Патријар Павле.

Митрополит Афилохије 2013: „Предговор" у: Епископ Павле 2013: Епископ рашко-призренски Павле. *Извештаји са расејстокї Косова*. Београд: Издавачка фондација Архиепископије београдско-карловачке, Фондација Патријар Павле. 5-15.

Митрополит Афилохије 2011: *Љетопис новоґ косовскоґ расејења*. Београд-Цетиње: Светигора.

Епископ Атанасије 2007: *Од Косова до Јадовна*. Врњици:: Братство св. Симеона Мироточивог.

Ћосић Добрица (2004). *Косово*. Приредила Ана Ћосић, Београд: Вечерње новости.

Поповић 2012: Радован Поповић, https://svetosavlje.org/kratak-pregled-srpske-crkve-kroz-istoriju/ посећено 21.04. 2022.

Вукоњански 2013. Вукоњански Игор „Правни статус поседа цркава и манастира на Косову и Метохији после Другог светског рата". *Баштина*, св. 35. Приштина-Лепосавић. 187-203.

6 Поводом тога Радомир Поповић истиче: „Српско становништво Је већим делом напустило Косово и Метохију, спаљено је и порушено преко 80 цркава и манастира од којих су неки из 14. века, на простору Рашко-призренске епархије. Стара богословија из Призрена је премештена у Ниш, седиште Рашко-призренске епархије из Призрена је премештено у манастир Грачаницу. Још увек је неизвесна судбина преосталих Срба на Косову и Метохији, преосталих манастира и цркава."

Stefan D. DAMJANOVIĆ

THE ROLE OF THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN THE PROTECTION OF NATIONAL INTERESTS IN KOSOVO AND METOHIA FROM 1945. TO 1999.

Summary

The paper examines the role of the Serbian Orthodox Church in protecting national interests in Kosovo and Metohija in the period from 1945 to 1999 in the reports of Bishops Pavle and Atanasi and Metropolitan Anfilohije Radović. This recent period of Serbian history in Kosovo and Metohija was turbulent and little researched, and it is very important for the survival of the Serbian people and the Serbian Orthodox Church in these areas. It has been especially little researched from the point of view of theological sciences and the point of view of the highest representatives of the Serbian Orthodox Church. This work, based on the reports of the then Bishop of Raško-Prizren, Pavle, Metropolitan of Montenegrin Littoral, Anfilohi Radović, and Bishop Atanasije Jeftić, fills that void. From a scientific and ecclesiastical point of view, the paper tries to prove that the persecution of the Serbian people from Kosovo and Metohija has continued continuously since 1945 and that it has been carried out carefully and deliberately until today. Parallel to the exodus of the Serbian people, there was also terror against the Serbian Orthodox Church, which fundamentally never left the Serbian people in Kosovo and Metohija and is with them today, and will be in the future as long as there is a Serbian people in this area of Serbian land.

Key words: Kosovo and Metohija, Bishop Pavle of Raško-Prizren, Metropolitan Amfilohije Radović, Bishop Atanasije Jevtić, persecution of the Serbian people.

Рад је предат 11. јула 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОЛОГИЈА

УДК 316.728(=163.41)(497.115)"2011/2014"
323.1(=163.41)(497.115)"199/200"
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38173

Оригинални научни рад

*Александар С. ПАВЛОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

СРБИ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ: КОНТИНУИТЕТ „ЗАРОБЉЕНЕ" СВАКОДНЕВИЦЕ**

Апстракт: У раду полазим од ранијих истраживања положаја Срба у Косовској Митровици, чији сам главни део спровео од 2011. до 2014. године, а на основу чијих резултата сам свакодневицу припадника истраживане српске заједнице у условима измењеног друштвено-политичког контекста на Косову и Метохији после НАТО агресије 1999. године описао као свакодневицу „заробљену" у једном пострatном, конфликтном стању, испуњеном осећањима угрожености од стране Албанаца и стрепњом од неизвесне сутрашњице. Имајући у виду промене које су се на Косову и Метохији северно од Ибра одиграле после истраживања 2011-2014. године, а које су биле инициране применом Бриселског споразума, односно интеграцијом институција Републике Србије у институционални систем самопроглашеног независног Косова, у раду настојим да пружим допринос разумевању положаја у ком се Срби у Косовској Митровици налазе у данашњем, актуелном тренутку. Пажња је усмерена ка сагледавању односа локалних Срба према резултатима примене споразума из Брисела, односно ка покушају пружања одговора на питање да ли је теза о „заробљеној" свакодневици истраживане српске заједнице данас подједнако примењива као и у периоду истраживања 2011-2014. године. Методолошки поступак коришћен у сврху остварења наведеног циља био је базиран на *емској*, антрополошки кључној перспективи, што значи да су у истраживању коришћени квалитативни приступи, пре свега разговор са саговорницима. Резултати приказани у раду добијени су на основу теренског истраживања спроведеног у Косовској Митровици током месеца марта и априла 2022. године.

Кључне речи: свакодневица, Срби, Косовска Митровица, Бриселски споразум, Косово и Метохија.

На основу ранијих истраживања положаја Срба у Косовској Митровици, чији сам главни део спровео од 2011. до 2014. године, а чије резултате сам презентовао у монографији *Свакодневица Срба у северној Косовској Митровици* (2021), свакодневицу припадника локалне српске заједнице у условима измењеног друштвено-политичког контекста на Косову и Метохији после НАТО агресије 1999. године описао сам као свакодневицу „заробљену" у једном пострatном, конфликтном стању, испуњеном осећањима угрожености од стране Албанаца и стрепње од неизвесне сутрашњице (Исто: 307). Наведено становиште формулисао сам полазећи

* Научни сарадник, alek.pavlovic@hotmail.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

од настојања Албанаца да после поделе Косовске Митровице[1] под своју контролу ставе северни, српски део града, што је резултирало честим међуетничким тензијама и изложеношћу локалних Срба сталним албанским притисцима.[2] Имао сам, у том смислу, у виду и то да су косовскомитровачки Срби, који су Републику Србију доживљавали као своју државу, од стране Албанаца и установа међународне управе, формиране на Косову и Метохији после НАТО агресије и повлачења српских снага са овог подручја, били практично присиљавани на то да буду интегрисани у институционални систем са седиштем у Приштини, што им је наметало положај правне и сваке друге несигурности, проузрокујући код њих осећање сталне неизвесности од онога што доноси сутра.

Друштвена стварност у српском делу Косовске Митровице представљала је сложен систем у ком су се преламали интереси неколико главних чинилаца: државе Србије, са једне стране, и установа међународне управе УНМИК-а и КФОР-а, са друге стране. Од 2008. године групи ових чинилаца придружује се ЕУЛЕКС, али и албанско, самопроглашено независно Косово. Положај Срба у Косовској Митровици био је неодвојив од утицаја наведених чинилаца, који су међусобно ступали у односе интеракције, како на институционалном и формалном, тако и на персоналном и неформалном нивоу (Nedeljković 2008: 57-58). На њега су се рефлектовале одлуке доношене на високом политичком нивоу, које су, уз посредовање међународних актера, усмераване ка „решавању статуса" Косова и Метохије, односно „нормализацији односа" између Београда и Приштине. Док преговори о „решавању статуса", вођени од 2005. до 2007. године под покровитељством УН-а, нису имали ефекта (Павловић 2021: 91-92), дијалог о „нормализацији односа", започет 2010. године под окриљем Европске уније, Србима у северној Косовској Митровици почеће да доноси извесне промене. До главне прекретнице дошло је 19. априла 2013. године, када су представници државе Србије, са једне стране, и самопроглашеног независног Косова, са друге стране, у Бриселу потписали „Први споразум о начелима нормализације односа", који ће у јавности постати познат као Бриселски споразум. Споразум је начелно био усмерен ка „нормализацији односа" између Београда и Приштине, али се примарно бавио интеграцијом четири српске општине на северу Косова и Метохије у институционални систем једнострано проглашеног независног Косова (Ђерић 2016: 201). Њиме се предвиђало расформирање установа Републике Србије које су на наведеном подручју после увођења међународне управе 1999. године неометано функционисале. Од споразума се очекивало да на Косову и Метохији буде основана Заједница српских општина (ЗСО), која би имала извесну аутономију, а чинило би је десет општина са српском већином,

1 Крај НАТО агресије означио је почетак повлачења српских снага са Косова и Метохије, што је довело до прогона Срба од стране Албанаца са дела покрајине јужно од реке Ибар. Прогон је заустављен у Косовској Митровици, где су Срби спречили Албанце да пређу преко Ибра, чиме је град дуж наведене реке подељен на два дела – јужни, насељен Албанцима, и северни – насељен већином Србима. Ибар је у исто време постао линија која је раздвајала централни и јужни део Косова и Метохије, настањен већином Албанцима, од подручја северно од ове реке, где су живели претежно Срби.

2 Хронологију албанских напада на Србе у Косовској Митровици северно од Ибра видети у Алексић 2018: 556-565.

укључујући општине северно од Ибра – Лепосавић, Зубин Поток, Звечан и Северну Косовску Митровицу (Pribicevic 2013: 323).

Примена Бриселског споразума почела је релативно брзо. У новембру 2013. године на северу Косова и Метохије први пут је одржано гласање за избор локалних самоуправа које је организовано по систему самопроглашеног независног Косова. Већ у првим месецима 2014. године започео је процес расформирања установа Републике Србије и успостављања институционалног система под ингеренцијом Приштине. Прво су расформиране безбедносне структуре МУП-а, и то тако што је један део запослених пензионисан, док је други део примљен у Косовску полицијску службу (КПС). Промене су биле предвиђене и у судству, здравству, просвети, социјалној заштити, и другим секторима државне управе (Павловић 2021: 131-133). У периоду који је уследио главна транзиција одиграла се у области владавине права, и то крајем 2017. године, када су судски органи Републике Србије на Косову и Метохији северно од Ибра интегрисани у институционални систем са седиштем у Приштини (Spremo 2019: 12).

ЦИЉ И МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање чије резултате у овом раду представљам мотивисано је покушајем да са временске дистанце од практично целе деценије после истраживања које сам у Косовској Митровици спровео у периоду 2011-2014. године обавим ново, поновљено истраживање положаја косовскомитровачких Срба. На наведену идеју дошао сам имајући у виду промене које су се на Косову и Метохији северно од Ибра догодиле после потписивања Бриселског споразума, а чије ефекте на положај и свакодневицу Срба у Косовској Митровици у време истраживања 2011-2014. године нисам на обухватнији начин могао још да сагледам. Новим истраживањем настојао сам да дођем до увида у данашњу реалност проучаване српске заједнице, посматрану у контексту интеграције институција Републике Србије у систем самопроглашеног независног Косова, односно чињенице да је у процесу примене споразума из Брисела на северу Косова и Метохије из система државе Србије у институционални систем под ингеренцијом Приштине до ове, 2022. године, извршена транзиција практично свих кључних полуга администрације и власти.

Истраживање представља покушај да пружим допринос разумевању ситуације у којој се Срби у Косовској Митровици налазе у садашњем, актуелном тренутку. Занимало ме је да дођем до сазнања о томе како о свом положају косовскомитровачки Срби мисле и говоре данас, скоро деценију после потписивања Бриселског споразума, при чему сам пажњу настојао да усмерим ка сагледавању њиховог односа према резултатима примене наведеног споразума. Будући да сам свакодневицу Срба у Косовској Митровици у контексту резултата истраживања спроведеног 2011-2014. године описао као свакодневицу „заробљену" у једном пострадном, конфликтном стању, под чиме сам подразумевао положај припадника истраживане српске заједнице карактеристичан по одсуству слободе од фактора несвакидашњих за било коју другу урбану средину у данашњој Србији, које су, пре свега, чинили притисци од стране друге етничке групе, у овом случају албанске, и неизвестан

институционално-правни статус, истраживањем сам покушао да дођем до увида у то колико је код косовскомитровачких Срба данас и даље присутан доживљај угрожености од стране Албанаца, са једне стране, односно осећање стрепње од неизвесне сутрашњице, са друге стране.

У истраживању је коришћена *емска* перспектива, што значи да су проучавани феномени сагледавани „изнутра", односно из личног, субјективног угла њихових непосредних актера. Акценат је био стављен на анализу ставова Срба у Косовској Митровици, у складу са чим су у истраживању коришћени квалитативни приступи, пре свега разговор са саговорницима. Разговори су вођени у форми полуструктурираног интервјуа, што значи да они нису садржавали строго рестриктиван приступ у долажењу до тражених одговора, захваљујући чему је саговорницима било дозвољено да на постављена питања одговарају без стриктних ограничења. На овај начин добијена је наративна грађа, чији су делови, приказани у раду, дати у форми транскрипција. До саговорника сам у истраживању долазио по препоруци или на основу њихових међусобних познанстава. Један број саговорника учествовао је у истраживању спроведеном 2011-2014. године, док сам са неким саговорницима разговоре водио први пут. Резултати презентовани у раду добијени су на основу теренског истраживања спроведеног у Косовској Митровици током месеца марта и априла 2022. године.

ОДНОС СРБА У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ ПРЕМА РЕЗУЛТАТИМА ПРИМЕНЕ БРИСЕЛСКОГ СПОРАЗУМА

Реакције косовскомитровачких Срба непосредно након потписивања Бриселског споразума биле су такве да овим споразумом они већином нису били задовољни. Преовладавала је забринутост за опстанак институција Републике Србије, које су у свести локалног становништва фигурирале као потврда суверенитета српске државе на Косову и Метохији, али и као симбол поистовећивања са припадношћу тој истој држави (Павловић 2021: 129). Тврдње међународних чинилаца и Албанаца да ће Срби остати да живе на Косову и Метохији ако им са укидањем установа Републике Србије буду укинута радна места дочекиване су са неповерењем, док је према најавама да ће српско становништво моћи да ради у институцијама самопроглашеног независног Косова, које су сматране непријатељским, испољавана озбиљна морална дилема (Миловановић 2014: 497). Забринутост због потписивања споразума у Briselu додатно су подстицали представници државе Србије који у јавности нису детаљније говорили о споразуму, нити су о његовим циљевима давали јасна образложења. Осећање које је међу косовскомитровачким Србима у том смислу владало била је зебња да држава Србија, кријући истину о споразуму, и под притиском земаља Запада, покушава да их се одрекне (Павловић 2021: 130). Став власти у Београду да се на локалне изборе организоване по систему самопроглашеног независног Косова новембра 2013. године мора изаћи, при том, међу Србе у Косовској Митровици унео је раздор по питању око ког је после НАТО агресије 1999. године и поделе града постојао углавном јединствен став. Први пут је унутар локалне српске заједнице дошло до поделе по основу кључне политичке теме,

а то је пристанак, односно непристанак на интеграцију у институционални систем са седиштем у Приштини. Излазак на биралишта одржан је у веома напетој атмосфери, и уз бојкот избора од стране већине становништва. Највише гласова освојила је Грађанска иницијатива „Српска", односно „Српска листа", иза које је стајала власт у Београду (Исто: 241-242, 246).

Локални избори организовани по систему самопроглашеног независног Косова на Косову и Метохији северно од Ибра одржани су још два пута – 2017. и 2021. године. Излазност на биралишта се у северној Косовској Митровици од избора до избора увећавала, а победник је сваки пут био исти као и на изборима одржаним 2013. године. Однос према учешћу на изборима које организује Приштина међу Србима у Косовској Митровици остао је камен спотицања до данас. Док једни, исто као 2013. године, сматрају да то представља начин на који Срби на локалу и целом Косову и Метохији у постојећим друштвено-политичким околностима могу да заштите себе и своје интересе, други су уверени у то да се учествовањем на изборима које организује Приштина пружа легитимитет самопроглашеном независном Косову, али и крши устав земље коју доживљавају као своју, а то је Република Србија. Обе струје су, међутим, углавном сагласне са тиме да Бриселски споразум, гледано са временске дистанце од скоро деценију после његовог потписивања, Србима у Косовској Митровици није донео практично ништа добро. Недоумице и стрепње које су по питању циљева Бриселског споразума испољаване још 2013. године, непосредно након што је он потписан, показале су се као оправдане, нарочито из разлога што се испоставило да је примена овог споразума довела до значајног повлачења присуства Републике Србије са подручја Косова и Метохије северно од Ибра.

Незадовољство резултатима примене Бриселског споразума преовладавало је у ставовима саговорника обухваћених истраживањем. Саговорници су посебну забринутост исказивали управо због постепеног, али све видљивијег смањивања ингеренција Републике Србије у Косовској Митровици северно од Ибра, што су видели као главну негативну последицу споразума потписаног у Briselu:

> „Био сам против тог споразума, сматрајући да је он дубоко штетан за Србе, пре свега на северу Косова и Метохије. Мислим да је то јако лоше, због одредби тог споразума који уставно-правни систем такозваног Косова проширује на север Косова, где до тада тај систем није функционисао. По том споразуму су српска полиција и српски правосудни систем укинути. Српска цивилна заштита укинута. Оно што је остало под српском ингеренцијом то је здравство и просвета, мада се то, малтене стално од тада до данас, налази на удару" (м. рођ. 1988. год, разговор вођен 25. марта 2022. године).

> „Када је споразум потписан, гледао сам га као издају. Био сам разочаран. Нажалост, моје се разочарење временом показало као исправно. Зато што Бриселски споразум ништа није донео добро Србима на северу Косова. Чак смо изгубили доста тога што смо имали. Изгубили смо доста од својих слобода, од тога да имамо проблем са кретањем, значи прво преко саме административне линије која је после потписивања Бриселског споразума, могу да кажем сад, да је постала граница, да није више административна линија. Онда смо имали интеграцију полиције

и судства. Као дипломирани правник, сматрам да је судство један од кључних атрибута државности. Ако ви предате судство, ви сте, значи, предали један атрибут државности. Полиција исто. Полиција је извршна власт, тако да, генерално, ми смо предали косовском систему ингеренције" (м. рођ. 1977. год, разговор вођен 19. априла 2022. године).

„Ја сам од оних који су били за потпуни бојкот свега што долази од такозване државе Косово. Нисам била за било какав споразум, посебно за гашење институција. (...) Интегрисало се судство. Пре тога полиција. А да смо нешто добили? Нисмо. Немам позитивно мишљење о Бриселском споразуму. И не очекујем ништа добро од тога. Не знам шта је народ добио, осим што смо изгубили своје институције. (...) Субјективни осећај свих нас овде је да смо у Србији, да је нама држава Србија. Да сад нешто морамо да идемо у албанске институције, то нам... Не знам, није нам блиско. Не видим решење у томе. Имам осећај да тако само губимо. Да не добијамо ништа" (ж. рођ. 1968. год, разговор вођен 20. априла 2022. године).

Расположење слично наведеном преовладавало је код саговорника и по питању формирања ЗСО, која је, према Бриселском споразуму, за Србе на Косову и Метохији требало да обезбеди самоуправу у општинама где они чине већину. Иако најављено још 2013. године, оснивање ЗСО, ипак, скоро деценију после потписивања споразума још увек није било реализовано. Становишта саговорника по овом питању кретала су се од тога да ЗСО није формирана због опструкције Албанаца, до тога да Србима на северу Косова и Метохије ЗСО није ни потребна, будући да им она не би донела ништа што они већ немају, али да би им, зато, њено оснивање наметнуло признавање самопроглашене косовске независности:

„Ако је Бриселски споразум потписан, то значи да оно што је потписано да то треба да се испуни. Ако је Србија распустила своје правосудне органе, ако је начинила, по мени, и превелике уступке, онда би и албанска страна требало да испуни оно што је потписала. (...) Нама на северу Косова та заједница није ни требала јер ми већ имамо своју заједницу у виду четири општине које су физички повезане и наслоњене на централну Србију. Али ако имамо у виду да јужно од Ибра живи седамдесет посто српског становништва на Косову и Метохији, заједница је потребна. Јер како омогућити, примера ради, ефективну заштиту Србима који живе у Штрпцу, Шилову, Гораждевцу, Грачаници? Који живе на различитим подручјима. Заједница српских општина би у том смислу имала ефекта. Теоретски. Како би изгледало у пракси, то не знамо" (м. рођ. 1988. год, разговор вођен 25. марта 2022. године).

„Шта би та ЗСО била на терену, а да то немамо сад? Не видим смисао тога. Има ли ту застава Србије? Печат Републике Србије? Ако ми неко буде објаснио да ће то да буде ингеренција Републике Србије, онда одлично! Ако ту нема обележја државних, шта смо постигли тиме? То је онда губитак државног суверенитета Србије на овом простору. Ми можемо да се организујемо како год, да се то назове заједница, асоцијација, удружење, али ако је то нека наводно аутономија за Србе онда ти аутоматски признајеш косовски систем. То би био губитак" (ж. рођ. 1973. год, разговор вођен 6. априла 2022. године).

Кључни узрок положаја у ком се налазе, који су имплицитно или експлицитно повезивали са зебњом да се примена Бриселског споразума по њих неће завршити добро, под чиме су подразумевали да ће у случају потпуног укидања институција Републике Србије бити принуђени на то или да живе у албанском, самопроглашеном независном Косову, или да се селе у централну Србију, саговорници су видели пре свега у томе што, како су наводили, сâм Бриселски споразум и његова примена нису били транспарентни, односно у томе што Србе у Косовској Митровици и на северу Косова и Метохије на тему споразума „нико ништа није питао". Саговорници су, у том смислу, износили сумњу у то да власти у Београду од почетка, дакле још од 19. априла 2013. године, са главним циљевима Бриселског споразума пред ширу јавност никада нису излазиле управо из разлога што они по Србе на Косову и Метохији северно од Ибра нису били повољни. Своје становиште по овом питању један саговорник описао је речима да се осећа као „чип на покеру": „Стављају нас на талон, неки пут подижу улог, неки пут спуштају улог, тако да смо ми Срби овде нека врста чипа у једној већој политичкој игри" (м. рођ. 1977. год, разговор вођен 19. априла 2022. године). Слично је било и следеће становиште: „Нико те ни не пита да ли си за потписивање или ниси. Цела Митровица се била дигла на ноге, али бунили се, не бунили, народ је био пред свршеним чином" (ж. рођ. 1986. год, разговор вођен 8. априла 2022. године).

Политику свршеног чина, која је значила да на примену Бриселског споразума нису могли да утичу, односно да су за одлуке споразума сазнавали углавном тек када би оне ступиле на снагу, саговорници обухваћени истраживањем сматрали су одговорном за низ проблема са којима су се у својој свакодневици сусретали. Транзиција судства из система Републике Србије у систем самопроглашеног независног Косова, реализована 2017. године, довела је, тако, до тога да два суда у Косовској Митровици – Основни и Виши суд – нису више била у могућности да поступају по предметима из своје надлежности. Локални Срби су због овога доведени у ситуацију да су им пред државом Србијом била ускраћена основна људска права, гарантована Уставом, с обзиром на то да нису могли да покрећу судске поступке, уживају судску заштиту, наставе већ започете, или изврше правоснажне судске одлуке. У циљу превазилажења оваквог стања, Апелациони суд у Нишу донео је 2018. године одлуку о преносу надлежности наведених судова на Основни и Виши суд у Лесковцу, захваљујући чему су се косовскомитровачки Срби нашли у нешто бољем положају, мада су у сврху обављања сваког, па и најмањег судског или административног поступка пред државом Србијом, сада били принуђени на то да путују у централну Србију, у град Лесковац. Ово, међутим, није значило да су се Срби у Косовској Митровици окренули судским органима под ингеренцијом Приштине. На то их, како су саговорници укључени у истраживање наводили, нико није приморавао. Ипак, с обзиром на то да је захваљујући примени Бриселског споразума на северу Косова и Метохије извршна власт самопроглашеног независног Косова временом заживела практично у пуном капацитету, локални Срби били су принуђени на то да се зарад властите правне сигурности почну да обраћају правосудном систему са централом у Приштини. По појединим предметима, као што су купопродаје некретнина, значај овере уговора и аката пред судским органима Републике Србије потиснут је, у том смислу, у други план:

„У принципу, ти не мораш ништа. Ништа ниси ти условљен да мораш нешто. На пример, овај стан у ком живимо, ми га још увек нисмо пријавили у њихов систем. То је процедура, треба да се бакћемо са тим, али нико нас не притиска. Нико ништа, тако да не мораш. Можеш, али не мораш. У неком случају можда те некад присиле за нешто. Али тренутно није морање. Своди се на то да ако би хтео сад да продаш неку некретнину овде, тај који буде купац има да ти тражи косовске папире. Србин да прода Србину, нема везе... Ти да купиш, дај косовске папире! Српски папири никога не интересују" (м. рођ. 1978. год, разговор вођен 7. априла 2022. године).

Ефикасност судства у северном делу Косовске Митровице била је после извршене интеграције на веома ниском нивоу. За овакво стање локални српски адвокати оптуживали су Приштину, за коју су тврдили да за функционалну интеграцију судства она суштински није ни била заинтересована, већ да јој је главни циљ био само тај да се у Косовској Митровици укину правосудни органи у систему Републике Србије. Највећи проблем били су „општи нерад и спорост судова", због чега су највише испаштали грађани, посебно у парницама за које се рочишта нису сазивала годинама (*U integrisanom sudstvu sudija dvostruko više* 2018). Проблема је било и са другим правничким услугама, нарочито оним које су пружали судски извршиоци и нотари. Услуге нотара у систему самопроглашеног независног Косова на северу Косова и Метохије нису доступне ни до данас, због чега су Срби у Косовској Митровици принуђени на то да се у циљу склапања или овере разних уговора нотарима обраћају у јужном, албанском делу града. Да ствар буде још комплекснија побринули су се сâми албански нотари који нису прихватили да оверавају уговоре склопљене на српском језику, већ су поставили услов да сваки предмет по ком поступају мора бити формулисан искључиво на језику Албанаца (Исто).

ДЕЈСТВА СПЕЦИЈАЛНЕ ПОЛИЦИЈСКЕ ЈЕДИНИЦЕ „РОСУ" КАО УЗРОЧНИК ОСЕЋАЊА УГРОЖЕНОСТИ КОД СРБА У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ

Осећање угрожености од стране Албанаца представљало је једну од кључних компоненти положаја Срба у Косовској Митровици после НАТО агресије 1999. године и поделе овог града на два дела. Наведено осећање било је проузроковано бројним покушајима Албанаца да из јужног, албанског дела Косовске Митровице, пређу у северни, српски део града, односно сталним албанским притисцима, подржаваним од стране међународне управе на Косову и Метохији, да се Срби са подручја јужне српске покрајине северно од Ибра интегришу у институционални систем са седиштем у Приштини (Павловић 2021: 23-24, 126).

Посебан значај за Србе у Косовској Митровици у организовању заштите од покушаја Албанаца да северни део града ставе под своју контролу годинама су имали „чувари моста", или тзв. мостаџије, који су после повлачења српских снага са Косова и Метохије 1999. године представљали део безбедносних структура МУП-а Републике Србије. Након усвајања Закона о ванредним ситуацијама 2009. године „чувари моста" прикључени су Цивилној заштити, сектору који је на основу

наведеног закона после распада СФРЈ у Србији поново обновљен и системски уређен. Улога Цивилне заштите била је да прва реагује у ванредним ситуацијама, као што су земљотреси и поплаве, док су њеним јединицама управљале општинске власти. У Косовској Митровици ово је подразумевало још један задатак, а то је очување безбедности Срба у случају упада Албанаца из јужног у северни део града (Исто: 122, 141-142).

Применом Бриселског споразума укинуте су безбедносне структуре Републике Србије на северу Косова и Метохије, што је довело до интеграције припадника Цивилне заштите у систем самопроглашеног независног Косова. Према КПС-у, који је у складу са споразумом из Брисела требало да заживи као једина безбедносна структура на Косову и Метохији северно од Ибра, Срби у Косовској Митровици дуго нису имали поверења. Иако састављена по етничком кључу, што значи да су је на северу Косова и Метохије чинили углавном припадници већинске, српске заједнице, полиција која је деловала по директивама из Приштине за локално српско становништво примарно је представљала службу која је оличавала туђу, непризнату власт (Исто: 140, 141). Наведени однос према КПС-у косовскомитровачки Срби задржали су претежно све до данас, уз мање-више исту оцену ове службе коју су имали и раније, а то је да је она добрим делом састављена од појединаца без довољно професионалне стручности.

Наративи саговорника укључених у истраживање углавном су потврђивали претходно наведено становиште. Ипак, док већина саговорника КПС није видела као чинилац који је значајније утицао на повећање безбедности Срба у Косовској Митровици, неки саговорници су сматрали, нарочито у контексту решавања појединих свакодневних проблема, да је боље да у граду полиција постоји него да је нема:

> „Ја их некако сматрам као да су наши полицајци. То су наши људи, одавде са севера. Из Митровице, Лепосавића, па и Прилужја, Вучитрна. Ако ти нешто данас, сутра затреба, мораш њима да се обратиш. Хтео, не хтео. (…) Пре су биле мостације, који су били у цивилу, наши људи, локалци. Била је УНМИК полиција, биле су мостације, и били су наши полицајци у цивилу који су радили као српски полицајци. Кад се деси нека ситуација, први дођу мостације, и то буде регулисано. После те мостације ухвате тог неког ко, разумеш, направи ту неку глупост. Па га среде мало, падне неки шамар, ово, оно, да му се стави до знања да то не може више да ради. И то се тако завршавало. Јачи ефекат су имали они него да се појави двадесет ових из КПС-а. Веће су поштовање имали" (м. рођ. 1978. год, разговор вођен 7. априла 2022. године).

> „Ту је направљен огроман пропуст од српске стране јер смо имали да на почетку нико није хтео да буде у том КПС-у од Срба, и онда је косовска влада одрадила неку врсту преинтеграције. Узела је неке Србе који су, ето, само пристали, да нису имали неку стручну спрему, искуство… И онда смо добили један микс тих који су само дошли ту јер нико није хтео, чисто да нађу неко ухлебљење, са овима од пре деведесет девете, који једва чекају пензију. Тако да је то тотално, по мени, једно расуло. (...) У њих немам поверења. Незаинтересовани су, нестручни. Али морам да им се обратим кад је крајња нужда, шта ћу?!" (м. рођ. 1977. год, разговор вођен 19. априла 2022. године).

„Ако би ми били потребни, онда је боља било каква полиција, него никаква. Имали смо тај период кад нисмо имали никакву. (…) У њих, ето, можда од свих тих институција силом прилика морала бих да имам поверења. Јесу они мешовити, има и Албанаца на овом делу, али су углавном Срби у тој полицији. Не кажем да су нешто посебно, гледала сам ситуације кад буквално не реагују на милион ствари. У односу на те неке ситуације, тензије између Срба и Албанаца, нису они допринели богзна чему" (ж. рођ. 1968. год, разговор вођен 20. априла 2022. године).

За положај Срба у Косовској Митровици, у смислу безбедносних ризика и угрожености од стране Албанаца, саговорници су тврдили да је он данас исти или донекле бољи у односу на период пре потписивања Бриселског споразума. Наизглед мирнију ситуацију саговорници су, ипак, већином описивали само као привид, под чиме су подразумевали стање у ком било ког тренутка може да дође до инцидента који би могао да ескалира у сукоб. Према Албанцима, у том смислу, исказивано је неповерење, односно стрепња да би сваку прилику која им се укаже могли да искористе против Срба. Овакво становиште није се мењало ни код оних саговорника који су саопштавали да у свакодневном животу са својим албанским сугрђанима, на индивидуалном плану, имају извесне контакте, познанства, и слично:

„Више нема оних масовних, великих, честих инцидената. У смислу да се некада дешавало, малтене на сваких неколико дана долазило је до разних сукоба око моста и у другим деловима града. (...) Чињеница је да у северном делу живи осамдесет посто Срба. Срби су овде компактно становништво. Не осећам неку угроженост. Али постоји то осећање неповерења. Кад постоји проблем који тиња, онда ти се ту увек намеће неко питање: Е, шта ће да буде?" (м. рођ. 1988. год, разговор вођен 25. марта 2022. године).

„Није се много променило. (...) Тад кад је убијен доктор Меско, тог дана је било као да си знао да ће се нешто десити. Ја сам чула ту експлозију, била сам ту на једном ћошку. И човек је настрадао. То је било 2010. године. Значи, ето како Албанци раде. Миц по миц, миц по миц, или мало више ако им се дозволи, две хиљаде десета, па онда две хиљаде једанаеста, барикаде, царински прелази, и тако даље. (...) После тога кренуло је као неко јењавање. Буде затишје док се не десе ти неки моменти. Последње што смо имали било је када је упала РОСУ полиција, поред апотеке, кад су почели да бацају сузавце. То је било онако... Баш је била криза..." (ж. рођ. 1973. год, разговор вођен 6. априла 2022. године).

„И тада и сада што се тиче безбедности она је на неком истом нивоу. Само што смо ми, да кажем, раније демонстрирали против тога. Па смо правили гужву. Али безбедносно скоро исто. Значи, сад може да прође неко и да направи неки проблем овде. Увек си на опрезу јер увек може да се деси нешто. (...) Имам једног пријатеља, познаника, таксисту Шиптара, са којим сам оно: Где си, како си? Ми смо у добрим односима, пар пута смо пили пиће. Али ја мислим да би прва нека ситуација која би се десила, да би он први нешто урадио мени. То је мој осећај. Ја сам супер с њим, али и даље је то... Не можемо ми да живимо заједно" (м. рођ. 1978. год, разговор вођен 7. априла 2022. године).

> „На површини се јесу смањиле тензије. Сад, можда је то због времена које је прошло. Те прве године после рата биле су најгоре. Па седамнаести март... После није било баш таквих сукоба. Али ето, догађа се. Ово скорашње, кад је било, долазак специјалних јединица... Буде напетости, буде и пуцњаве, свега, и у свакој таквој ситуацији се човек осећа небезбедно. Буквално је мирно, али сваког тренутка може да се закува. Не можемо да кажемо да смо безбедни, али немамо сваки дан као што је било некад. Мирније је" (ж. рођ. 1968. год, разговор вођен 20. априла 2022. године).

Практично главни узрочник осећања угрожености код Срба у Косовској Митровици данас за све саговорнике била су дејства специјалне полицијске јединице „РОСУ", формације у саставу КПС-а. Реч је о јединици формираној 2002. године у Приштини, са задатком да „изводи тешка хапшења и спроводи борбу против тероризма, насилних напада и опасних налога за претрес" (*ROSU* 2022). Од оснивања до данас „РОСУ" је више пута интервенисала на северу Косова и Метохије, мада су званичници Републике Србије после потписивања Бриселског споразума тврдили да овој јединици, према одредбама споразума, неће бити дозвољено да из правца јужне Косовске Митровице прелази преко Ибра (Смикић 2013: 5). Интервенције „РОСУ", према саопштењима из Приштине, усмераване су ка спровођењу редовних операција специјалних полицијских снага, док су Срби дејства ове јединице доживљавали као напад уз неумерену употребу силе. Прво веће дејство на Косову и Метохији северно од Ибра „РОСУ" је имала у време тзв. Јулске кризе 2011. године, када су припадници ове јединице покушали да преузму контролу на административним прелазима према централној Србији – Јарињу и Брњаку, на шта су локални Срби одговорили блокирањем свих важнијих путева и саобраћајница (Павловић 2021: 24). Овом приликом дошло је до сукоба код села Вараге, у Ибарском Колашину, у ком је повређено више Срба и припадника „РОСУ", док је један припадник специјалних полицијских снага од задобијених рана преминуо (*Smirivanje situacije na prelazima* 2011). Акције „РОСУ" на северу Косова и Метохије и касније су доводиле до сукобљавања припадника ове формације и локалних Срба. Последњи већи инцидент догодио се 13. октобра 2021. године, када је у сукобима у Косовској Митровици и Звечану повређено више Срба, док је једно лице српске националности тешко рањено бојевом муницијом (*Novi nemiri na Severu* 2021).

Према дејствима специјалне полицијске јединице „РОСУ" саговорници обухваћени истраживањем имали су искључиво негативан однос. Акције ове формације на подручју Косова и Метохије северно од Ибра доживљавали су као организовани притисак на локалне Србе, са циљем њиховог застрашивања. Оно што је некада била главна претња по њихову безбедност, под чиме су подразумевали мање или више стихијске покушаје Албанаца да из правца јужне Косовске Митровице заузму северни део града, за саговорнике то данас представљају дејства „РОСУ":

> „Оно што је некада постојало сада је само институционализовано. Махом они долазе на голорук народ који је дошао да се буни против нечег. Тако да верујем да би то била та нека паралела. Значи, долазе по нечијој инструкцији. Није оно да су се Албанци сами организовали, па су дошли овде, па је ту настао неки сукоб,

него је овде буквално са више инстанце наређено да иду директно у народ који се буни против нечега“ (ж. рођ. 1981. год, разговор вођен 23. марта 2022. године).

„Најгоре је то што ти не знаш шта се дешава. Не знаш да ли је дошла нека инспекција, са косовске стране, или... Ако је инспекција, чему РОСУ јединице? Не можеш ти ту тако. Ти си онда преагресивно деловао. То није обичан полицајац. Тако да те аутоматски изазове на нешто, на неку реакцију која није баш прикладна. (...) То је демонстрирање њихове агресивне политике. Није то разлог за специјалне јединице. То су обичне ствари, за инспектора неког, а не за наоружане специјалце“ (ж. рођ. 1973. год, разговор вођен 6. априла 2022. године).

„Они хоће да преузму ово овде. Ми овај север бранимо годинама. Једино још што је српско остало то је, да кажем, на северу. Ми се овде осећамо као да смо у Србији. Е сад, они покушавају тим упадима да ти то угрозе. Они имају друго гледиште. Они гледају као да је то њихово. Ми гледамо као да је наше, и они покушавају са тим упадима да преузму ово, ту неку своју власт да уведу. А ми се као нешто па бранимо. Увек ти је такав неки осећај. А при том стално имаш још неку дозу бриге, највише због деце“ (м. рођ. 1978. год, разговор вођен 7. априла 2022. године).

„РОСУ ми делује страшно. Пре свега због толиког наоружања. Онако бомбастично долазе да растерују људе који су се окупили. Увек је то повољно тле за неки инцидент. Тако да те акције РОСУ изазивају осећања угрожености. Кад год дођу, то је неки психолошки притисак. Или су неки хеликоптери, борбена возила, блокира се један део града... Значи, дођу као нинџе у црном, са гомилом џипова, опреме, пушака. Језиво је“ (ж. рођ. 1986. год, разговор вођен 8. априла 2022. године).

„Још од оних барикада 2011. године они вуку тај негативни призвук код српске заједнице и немају тај вид имица да би били неко ко ће да заштити. (...) Од Бриселског споразума наовамо они нас стално називају шверцерима, овако и онако, шаљу РОСУ... Кад је тај последњи инцидент био људи су одреаговали инстинктивно. Ем емоционално, као што Срби раде. Јер сваки пут кад РОСУ дође, буде ту неку, ајд да кажем, деструктивну страну код нас. Немамо поверења у њих. Никад нисмо имали случај да они пруже неку врсту заштите, неку врсту помоћи, у било чему, да су изградили неко поверење“ (м. рођ. 1977. год, разговор вођен 19. априла 2022. године).

О нивоу анимозитета Срба у Косовској Митровици према специјалним полицијским јединицама „РОСУ“ говорило је, између осталог, и то што су поједини саговорници, поредећи ову формацију са, на пример, снагама КФОР-а, на припаднике наведене међународне војне мисије гледали са благонаклоношћу. Окупаторе, како су поменуте снаге косовскомитровачки Срби после повлачења српске полиције и војске са Косова и Метохије 1999. године често звали, или их тако зову до дана данашњег, неки међу саговорницима доживљавали су као фактор у који, спрам осећања угрожености од стране „РОСУ“, сада имају више поверења него раније. Присуство међународних војних снага у Косовској Митровици, у том смислу, за њих данас представља готово једини гарант властите безбедности. „Гледај сад ово“, описивао је наведено становиште један саговорник, „кад упадне РОСУ, и онда видиш паркирали се пар возила КФОР-оваца, кажеш: Добро је, ћути, добро је! Ту је КФОР, неће да буде ништа страшно“ (м. рођ. 1978. год, разговор вођен 7. априла 2022. године).

ОСЕЋАЊЕ НЕИЗВЕСНОСТИ КАО КОНСТАНТА

Стање поделе Косовске Митровице, скопчано са међуетничким тензијама између Срба и Албанаца, локално српско становништво није држало у грчу или каквој хибернацији из које је оно чекало да се пробуди када спор са албанском страном буде решен. После првобитног шока, насталог непосредно након окончања НАТО агресије, када су се српска полиција и војска са Косова и Метохије повукле, а на њихово место дошли КФОР и УНМИК, косовскомитровачки Срби су се временом на новонастале околности навикли. Млади су се школовали, забављали, док су старији радили, бавили се трговином, и слично. Многи су дошли у позицију да од постојеће ситуације извуку одређену корист, будући да је држава Србија својим грађанима на Косову и Метохији упућивала различите видове помоћи како би им останак на овом подручју олакшала (Nedeljković 2008: 50). Извесне погодности привлачиле су људе из централне Србије, док је као практично једина преостала српска урбана средина на Косову и Метохији после НАТО агресије и албанског прогона 1999. године северна Косовска Митровица у годинама после поделе града постала место свакодневних или повремених миграција бројних Срба са подручја Косова и Метохије, како северно, тако и јужно од Ибра.[3]

Иако су се Срби у Косовској Митровици после поделе града постепено прилагодили постојећем стању, далеко је било од тога да је то умањивало њихово осећање несигурности проузроковано кризном, конфликтном реалношћу у којој су живели. Осим осећања угрожености од стране Албанаца њихов положај био је дефинисан несигурним правним статусом, проузрокованим повлачењем српских снага са Косова и Метохије, увођењем међународне управе на овом подручју, а затим и једностраним проглашењем независности Косова 2008. године. Наведени статус подразумевао је да Срби у Косовској Митровици нису прихватали администрацију наметану од стране међународне управе и албанских структура у Приштини, односно да установе међународне управе и Албанци нису признавали институције Републике Србије, које су после поделе Косовске Митровице у северном делу града наставиле неометано да функционишу. Наду да ће им положај бити решен онако како су то прижељкивали, а то је да остану у саставу српске државе, код косовскомитровачких Срба пољуљао је Бриселски споразум, који су, још одмах после његовог потписивања, они већином видели као кршење обећања власти у Београду да ће се борити за очување Косова и Метохије у Републици Србији (Павловић 2021: 307).

Континуирана настојања Албанаца да своју самопроглашену независност заокруже на целом Косову и Метохији, што значи и на подручју северно од Ибра, утицала су на то да стрепња од неизвесне сутрашњице код многих Срба у Косовској Митровици остане присутна све до данас. Примена Бриселског споразума, ипак, довела је до тога да известан број косовскомитровачких Срба уђе у институције

3 Одлуком Владе Републике Србије из 2001. године у северни, српски део Косовске Митровице смештени су Ректорат и највећи број факултета Универзитета у Приштини који су наставу изводили на српском језику, а који су са повлачењем српске полиције и војске и прогоном Срба са Косова и Метохије Приштину напустили 1999. године. Захваљујући овоме, Косовска Митровица северно од Ибра постала је универзитетски центар са бројним наставним и стручним кадром, где у циљу школовања долазе многи студенти са ширег подручја Косова и Метохије, али и из централне Србије (Марковић-Савић 2018: 217).

система самопроглашеног независног Косова, најчешће се руководећи потребом проналажења радног места и обезбеђивања егзистенције за себе и своју породицу. Код саговорника обухваћених истраживањем осећање неизвесности било је испољавано са више аспеката – правног, безбедносног, егзистенцијалног. Заједничко свим саговорницима било је то да су се наведени аспекти у њиховим наративима преплитали и практично увек јављали у међусобној повезаности:

„Ми се некако налазимо између Сциле и Харибде, што би се рекло. Између два система, ако тако могу да кажем. На северу Косова имамо и српски и албански, односно српски и косовски систем. Срби су природно наслоњени на српски систем. Иду у српске школе, лече се у српском клиничком центру, гравитирају ка Рашки, Краљеву... Ипак, чини ми се да постоји један процес исељавања, пре свега младих, образованих људи, који желе да изграде свој живот негде где је мирно. Негде где не постоји неизвесност као што овде постоји. Неизвесност управо због нерешеног статуса Косова. Ми Срби сматрамо да је то окупирани део наше територије који се налази под међународним протекторатом. Албанци сматрају да је то њихова независна држава, странци да је то исто неки недефинисани простор. Јер, не заборавите, чак ни Европска унија није комплетно признала Косово“ (м. рођ. 1988. год, разговор вођен 25. марта 2022. године).

„Неизвесност још увек постоји. Али, чини ми се у мањој мери, као да смо се мало уљуљкали, да кажем, од деведесет девете године наовамо. Прошло је од тада двадесет две, три године. Доста је то. Привикли смо се. До сад је држава Србија стајала иза нас, што се тиче тог државног сектора, плата, и тако даље. Још увек нам није окренула леђа. Е сад, ако буде окренула леђа... Значи, главна неизвесност је та егзистенцијална. Овако, неизвесност у смислу безбедности, кад се деси нешто онда схватиш где у ствари живиш. Схватиш колико је то сулудо, схватиш да то није уопште нормално, али да је теби то постало углавном нормално током свих ових година“ (ж. рођ. 1973. год, разговор вођен 6. априла 2022. године).

„Буквално за цео период од деведесет девете до данас присутна је неизвесност. Никад ниси сигуран шта ће сутра да се деси. Не знаш уопште да ли смеш овде да инвестираш. Не знаш да ли смеш да планираш десет година унапред неке ствари, јер никад не знаш да сутра неће опет да буде неки егзодус. Много је неизвесније него живот у централној Србији. Тамо постоји нека, да кажем, владавина права на већем нивоу него овде. Овде не знате на коју страну да се усмерите што се тиче владавине права, да ли на Србију или на косовске законе. Сад, није да се живи од данас до сутра, али чини ми се да је велики ризик да овде планираш неку будућност и мислим да доста људи гледа да направи себи неку одступницу у смислу да једног дана ако се нешто деси да оде у централну Србију“ (ж. рођ. 1986. год, разговор вођен 8. априла 2022. године).

„Увек је постојала неизвесност. У било ком смислу. Економском, егзистенцијалном... Пошто комплетна та нека роба која долази у ове продавнице овде деведесет посто људи не плаћа царину. Тих десетак посто људи прогура ту неку робу пошто има отворене фирме по југу тамо, да има неку евиденцију да као нешто мало ради. Све друго преко брда иде. Лекови за болницу иду преко брда. Наши лекови и да хоћемо да платимо царину они неће да их признају. Ако би затворили те алтернативне прелазе већ одмах у наредна три, четири дана немаш лекова,

немаш млека, било чега. Економски, значи то... Друго, безбедносно, не знаш да ли ће вечерас неко да ти упадне ту. Без обзира то што ми имамо КПС, наше полицајце. Он нема наређење да нас заштити од његовог РОСУ полицајца. Није то његово, али иста фирма. (...) Живимо на леру. Пуштени смо, па како буде" (м. рођ. 1970. год, разговор вођен 21. априла 2022. године).

Поредећи данашњу ситуацију са стањем пре потписивања Бриселског споразума, појединi саговорници износили су тврдњу да су њихове стрепње од неизвесне сутрашњице данас веће него што су биле раније. Узрок томе видели су у ефектима примене споразума из Брисела, односно у интеграцији установа Републике Србије у институционални систем самопроглашеног независног Косова. Све веће ингеренције Приштине на Косову и Метохији северно од Ибра саговорници су доживљавали као повлачење српске државе са овог подручја, а тиме и као наговештај да њихов правни статус неће бити решен онако како су прижељкивали, а то је да у саставу државе Србије остану. Осећање неизвесности, у том смислу, повезивано је са уверењем да је временом, са применом Бриселског споразума, код многих Срба у Косовској Митровици опао ентузијазам да северни, српски део града, бране од Албанаца са истом вољом као што су то чинили некада. Пад ентузијазма саговорници су видели као последицу стрепње од егзистенцијалне неизвесности, односно чињенице да њихови сународници који су засновали радни однос у институцијама самопроглашеног независног Косова своје радно место не би ризиковали изласцима на протесте, учешћем у могућим сукобима, и слично. Мањак ентузијазма, са друге стране, саговорници су тумачили и као резултат све „мањег патриотизма", проузрокованог осећањем Срба у Косовској Митровици да држава Србија иза њиховог отпора према албанским притисцима не стоји више као пре:

„Некад смо постављали барикаде. Ја сам био сигуран да било шта да се деси одмах се скупе људи да праве барикаде. То је мало сад другачије. После Бриселског споразума велики број људи се интегрисао у косовске институције и данас чува своје радно место. Ево, неко из судства кад би изашао на неки протест ту, да га неко сними тамо, одмах је... Дисциплинска комисија. Чува своје радно место. Значи то, мало је другачије. Пре је то било... Излазе сви! Тај неки који је раније у цивилној заштити радио сад у некој локалној самоуправи ради" (м. рођ. 1978. год, разговор вођен 7. априла 2022. године).

„На терену се променило само губитак воље народа за одбрану. Некад је било да се деси, пре Бриселског споразума, да каже: Хајмо хитно на барикаде! Или на неке блокаде. Буквално до једног човека сви су ишли. Сада постоји разлика у томе што одазив људи на те блокаде, барикаде, не би био стопостотан. Некако, мањи је патриотизам. (...) Осећамо се мало изданим од стране државе. Не знам да ли је држава била толико моћна да нешто задржи, али раније те власти су биле овде и ми смо имали неку пуну заштиту државе да радимо шта ми хоћемо, па смо ми вршили блокаде, разне јурише, све живо ту... То се променило" (м. рођ. 1970, разговор вођен 21. априла 2022. године).

Интензитет стрепње од неизвесне сутрашњице варирао је у зависности од свакодневних околности. Он се појачавао у ситуацијама када је долазило до ескалације

догађаја које су Срби у Косовској Митровици доживљавали као претњу по сопствену егзистенцију или безбедност, као што су то, на пример, била дејства „РОСУ", или, пак, спровођење појединих одлука власти самопроглашеног независног Косова које су биле усмерене ка смањењу ингеренција државе Србије на Косову и Метохији северно од Ибра.[4] Осећање неизвесности, са друге стране, умањивало се онда када су се умањивале и тензије проузроковане потезима Приштине, а које су код косовскомитровачких Срба изазивале осећање забринутости за свој положај и своју сутрашњицу. Промене у интензитету стрепње од онога што доноси сутра један саговорник описивао је овим речима: „Не размишљам ја сад нон-стоп о томе. Легнем увече и сад размишљам: Јао, шта ће сутра да буде? Али кад дође до тако неке кризе, дође ми све кофере да спакујем у кола, децу, и ајде! Већ кад прође тај дан, сутра настављаш по старом, опет до неке следеће ситуације" (м. рођ. 1978. год, разговор вођен 7. априла 2022. године).

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Резултатима приказаним у раду указано је на неке од главних особина положаја Срба у Косовској Митровици непуну деценију после потписивања Бриселског споразума. Практично сви саговорници обухваћени истраживањем према резултатима примене наведеног споразума имали су негативан став, који је потврдио исто оно становиште већине косовскомитровачких Срба непосредно након што је споразум 2013. године био потписан, које је било базирано на стрепњи од тога да примена споразума српском становништву на Косову и Метохији северно од Ибра неће донети ништа добро. Негативне последице примене Бриселског споразума саговорници су видели превасходно у интеграцији установа Републике Србије у институционални систем самопроглашеног независног Косова, која је довела до стављања практично свих кључних полуга администрације и моћи на северу Косова и Метохије под контролу Приштине, укључујући извршну власт и судство. На овакав исход догађаја саговорници нису гледали благонаклоно, доживљавајући га као повлачење сопствене државе са севера Косова и Метохије, а то је држава Србија.

4 Током спровођења теренског истраживања за потребе овог рада неколико одлука Приштине утицало је на интензивирање осећања неизвесности код Срба у Косовској Митровици. Једна од одлука односила се на забрану кретања аутомобила на Косову и Метохији са регистарским таблицама Републике Србије, која је донета по истеку споразума о „слободи кретања" између Београда и Приштине из 2011. године. Одлука је донета у другој половини септембра 2021. године, а након незадовољства које је код локалних Срба она изазвала, с обзиром на то да су своје аутомобиле они регистровали у систему Републике Србије, преговорима између Београда и Приштине постигнуто је привремено решење по ком аутомобили са српским регистарским таблицама на Косову и Метохији могу и даље да саобраћају, али уз услов да српски државни симболи на таблицама буду прекривени налепницама беле боје. Привремено решење постигнуто је на рок од шест месеци, а он је, без помака у циљу доношења трајног решења, истицао 21. априла 2022. године. До подизања тензија код косовскомитровачких Срба у време теренског истраживања довела је и одлука Приштине да на Косову и Метохији забрани одржавање председничких и парламентарних избора Републике Србије заказаних за 3. април 2022. године. Ово је био први пут да после 1999. године на подручју јужне српске покрајине избори за председника и скупштину државе Србије нису одржани, што је код Срба у Косовској Митровици продубљивало сумњу у то да је то још један знак да се држава Србија са Косова и Метохије повлачи.

Посматрано у контексту резултата истраживања спроведеног 2011-2014. године, на основу којих сам свакодневицу Срба у Косовској Митровици после поделе града 1999. године описао као свакодневицу „заробљену“ у једном пострatном, конфликтном стању, испуњеном осећањима угрожености од стране Албанаца и стрепње од неизвесне сутрашњице, резултати истраживања представљеног у овом раду указали су на то да се косовскомитровачки Срби од елемената „заробљене“ свакодневице до данас нису ослободили. Поредећи стање пре потписивања Бриселског споразума са данашњом ситуацијом, саговорници обухваћени истраживањем наводили су да је осећање угрожености од албанских притисака код њих и даље присутно, али да су безбедносни ризици од међуетничких сукоба, макар привидно, данас мањи него раније. Према Албанцима је исказивано неповерење, док су главни чинилац тензија за саговорнике представљале специјалне полицијске јединице „РОСУ“, чија су дејства на подручју Косова и Метохије северно од Ибра они доживљавали као агресију на локалне Србе са циљем њиховог застрашивања. Истраживање је указало и на то да стрепња од неизвесне сутрашњице код косовскомитровачких Срба до данас такође представља својеврсну константу. Осећање неизвесности саговорници су повезивали са више аспеката свог положаја, почевши од егзистенцијалног до безбедносног, с тим да су стрепњу од онога што доноси сутра највише исказивали по питању свог институционално-правног статуса. Резултате примене Бриселског споразума, који су на северу Косова и Метохије довели до интеграције већине институција Републике Србије у систем под ингеренцијом Приштине, саговорници нису видели као елементе који иду у прилог њиховим очекивањима, због чега је осећање неизвесности код њих било додатно продубљивано.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

Novi nemiri na Severu 2021: *Novi nemiri na Severu*. https://kossev.info/akcija-hapsenja-u-vezi-sa--svercom-u-kosovskoj-mitrovici/. [05.05.2022].

ROSU 2022: *ROSU: A Regional Operations Support Units of Kosovo Police*. https://special-ops.org/rosu-kosovo/. [04.05.2022].

Smirivanje situacije na prelazima 2011: *Smirivanje situacije na prelazima*. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2011&mm=07&dd=26&nav_category=640&nav_id=527866. [05.05.2022].

U integrisanom sudstvu sudija dvostruko više 2018: *U integrisanom sudstvu sudija dvostruko više a ročišta nikad manje*. https://kossev.info/u-integrisanom-sudstvu-sudija-dvostruko-vise-a-rocista-nikad-manje/. [30.04.2022].

ШТАМПА

Смикић 2013: Нада Смикић. „Споразум неприхватљив за Србе на северу КиМ“. *Јединство*, 22. април, 4-5.

ЛИТЕРАТУРА

Алексић 2018: Јован Ј. Алексић. „Косовска Митровица после 1999. године: живети у подељеном граду“. *Сан о граду*. Зборник радова. Ур. Емир Кустурица и Александра Вранеш. Вишеград: Андрићев институт, 555-590.

Ђерић 2016: Владимир Ђерић и Татјана Папић. „Међународноправни аспекти одлуке Уставног суда Србије о уставности и законитости Бриселског споразума“. *Анали Правног факултета у Београду*, год. 64, бр. 2, 200-214.

Марковић-Савић 2018: Оливера Марковић-Савић и Марта Вукотић-Лазар. „Мултикултурна стварност Косовске Митровице“. *Наука без граница 2: Увиди и изазови*. Зборник радова. Ур. Мирјана Лончар-Вујновић и др. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 211-224.

Миловановић 2014: Ивана Миловановић. „Бриселски споразум – реакције Срба на северу Косова и Метохије“. *Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији*. Зборник радова. Ур. Срђан Словић. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 491-503.

Nedeljković 2008: Saša Nedeljković. „Problemi primene antropologije: Antropološko istraživanje savremene kulture Srba na KiM“. *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji*. Zbornik radova. Ur. Saša Nedeljković. Kruševac: Baštinik, 19-73.

Павловић 2021: Александар Павловић. *Свакодневица Срба у северној Косовској Митровици*. Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић.

Pribicevic 2013: Ognjen Pribicevic. “Serbian – Albanian Negotiations About Kosovo and Metohija 2011-2013”. *Српска политичка мисао*, год. 20, vol. 42, бр. 4, 311-326.

Spremo 2019: Jovana Spremo. *Integracija pravosuđa u kontekstu dijaloga Beograda i Prištine i procesa pristupanja Evropskoj uniji*. Beograd: Komitet pravnika za ljudska prava – YUCOM.

Aleksandar S. PAVLOVIĆ

THE SERBS IN KOSOVSKA MITROVICA: CONTINUITY OF “CAPTURED” EVERYDAYNESS

Summary

In this paper the author starts from previous research on the position of Serbs in Kosovska Mitrovica, of which the main part he conducted in the period from 2011 to 2014. Based on the results of this research, the everydayness of the local Serbs, in the changed socio-political context in Kosovo and Metohija after the NATO aggression in 1999, the author described as everydayness „captured” in a post-war state of conflict, filled with feelings of threat from Albanians and fear of an uncertain tomorrow. Bearing in mind the changes that took place in Kosovo and Metohija after the 2011-2014 research, which were initiated by the implementation of the Brussels Agreement, which meant integration of the institutions of the Republic of Serbia into the institutional system of self-proclaimed independent Kosovo, the author intends to give a contribution to understanding the situation of the Serbs in Kosovska Mitrovica today. He directs attention to the analysis of the local Serbs’ attitudes towards the outcomes of the Brussels Agreement, and makes an effort to answer the question whether the thesis of the „captured” everydayness of the researched Serbian community is applicable today as it was according to the results of research conducted from 2011 to 2014. The methodological procedure applied in achieving the set goal was based on an anthropological key perspective, and that is the *emic* perspective, which means that the author used the qualitative research approach, primarily the conversation with interlocutors. The data and results presented in the paper was obtained on the basis of field research conducted in Kosovska Mitrovica during March and April 2022.

Key words: everydayness, Serbs, Kosovska Mitrovica, Brussels Agreement, Kosovo and Metohija.

Рад је предат 30. маја 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОМУЗИКОЛОГИЈА

УДК 37.091.3::78
78:929 Крстић Д.
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38073

Прегледни рад

Петар М. ИЛИЋ[*]
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Факултет уметности

Анђелка М. КОВАЧ [**]
Школа за основно музичко образовање „Источна Илица“, Источно Сарајево, РС, БиХ

МУЗИЧКО-ПЕДАГОШКА ДЕЛАТНОСТ ДАНИЦЕ КРСТИЋ У СРБИЈИ ОД 1903. ДО 1940. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду је дат хронолошки преглед квалитативних података о музичко-педагошкој активности Данице Крстић у периоду од 1903. до 1940. године. Циљ је да се утврди њена улога у почетном развоју клавирске педагогије у Србији. Због свеукупног професионалног ангажовања и објављивања првог уџбеника за клавир на српском језику *Школа за клавир* (1911), Даница Крстић се с правом сматра једним од оснивача организоване и методички утемељене наставе клавира у Србији. У раду је примењена анализа садржаја, историјска и аналитичка метода.

Кључне речи: Даница Крстић, настава, клавир, клавирска педагогија.

УВОД

Даница Крстић била је пијаниста, клавирски педагог и аутор првог уџбеника за клавир на српском језику, штампаног под насловом *Школа за клавир* (1911). Увид у стручне публикације, у којима је разматран развој српске клавирске педагогије до Другог светског рата, доводи до закључка да досад није дат заокружен приказ њеног музичко-педагошког деловања. Проучавање архивске грађе која сведочи о раду административних и музичко-образовних институција у Београду, везане за период прве половине XX века, омогућило нам је да упознамо рад Данице Крстић и сагледамо њен допринос утемељењу пијанистичке школе. Сабрани историјски подаци изложени су хронолошки и у овом раду презентују се по први пут.

Истраживање се односило на период од 1903. године, када је Даница Крстић почела са радом у Српској музичкој школи, до 1940. године, када је престао њен радни однос. Најбогатију архивску грађу о овој теми поседује Историјски архив Београда, где постоји фонд Музичке школе „Мокрањац“. Знатно мање грађе нуде архиви Музеја Југославије (фонд Министарства просвете Краљевине Југославије),

* Доцент, petar.ilic@art.pr.ac.rs
** Доктор одгојних наука – методика музичке културе у почетној настави основне школе, andjakovac@yahoo.com

Педагошког музеја Београд (фонд Музичке школе „Мокрањац“), Матичне службе Београд – Стари град и Музичке школе „Мокрањац“. У наведеним архивима прегледана је званична преписка, школска документација, годишњи извештаји, награде и признања, као и сви остали писани трагови у којима се помиње име Данице Крстић.

Рад има две целине: прва, под насловом „Даница Крстић – досадашња сазнања“ доноси досад објављене податке о животу и раду Данице Крстић, док друга, централна, под насловом „Даница Крстић у своме и нашем времену“ даје опште историјске чињенице о музичким школама у Београду у синтези са хронолошки изложеним, досад необјављеним подацима о музичко-педагошким активностима Данице Крстић, према архивским изворима и документацији.

На крају, у Прилозима је дат попис и кратке професионалне биографије ученика Данице Крстић.

ДАНИЦА КРСТИЋ – ДОСАДАШЊА САЗНАЊА

Даница Крстић рођена је у Бечу, 10. децембра 1873. године, као Тереза Штаурингер (Theresa Stauringer).[1] Дипломирала је клавир на Универзитету за музику и извођачке уметности у Бечу (Universität für Musik und darstellende Kunst Wien), у класи професора Јоакима Јозефа Дахса (Joachim Josef Dachs). Након завршених студија и удаје за српског композитора Петра Крстића, Даница Крстић је 1902. године дошла у Београд. Радила је као наставник клавира у музичким школама, а наступала је и као солиста и камерни сарадник, тумачећи нарочито дела Моцарта (Mozart) и Бетовена (Beethoven). Умрла је у Београду 9. новембра 1966. године (ur. Kovačević 1974, Кокановић 2011).

Даница Крстић се у домаћим стручним публикацијама помиње првенствено као супруга Петра Крстића и један од првих професора клавира у Српској музичкој школи (Манојловић 1924; Зечевић 1974a, 1974b; Ђурић-Клајн 1974; Đurić-Klajn 1981; Анђелковић Протић 2015). О њој се писало као приређивачу првог уџбеника за почетну наставу клавира на српском језику *Школа за клавир* (Ђурић-Клајн 1974; Đurić-Klajn 1981; Пејовић 1994; Јеремић Молнар 2001; Кокановић 2004; Дробни 2008; Анђелковић Протић 2015; Илић 2016a, 2016b, 2018a, 2018b, 2018c, 2020). Од године 1911., име Данице Крстић се проналази и на списковима наставничког колегијума новоосноване Музичке школе „Станковић“ (Đurić-Klajn 1951; Ђурић-Клајн 1956a, 1956b; 1974; Крајачић 1981; Пејовић 1961, 1991; Јеремић Молнар 2001). Њена уметничка делатност везује се и за концертну активност у оквиру Камермузичког удружења (Манојловић 1924; Ђурић-Клајн 1956; Ђурић-Клајн 1974; Пејовић 1991; Кокановић 2011; Анђелковић Протић 2015), као и кроз солистичке наступе и концерте (Марковић 2015; Турлаков 1994).[2]

Даница Крстић објављивала је и чланке у часопису *Музички гласник* 1922. године (Васић 2009). Пронађена су два текста у виду позитивних критика након кон-

1 *Извод из Матичне књиге умрлих*, Матична служба Београд – Стари град.

2 Турлаков 1994: 52, 55, 56, 59, 60, 61 64, 79, 80, 81, 97, 98, 107, 109.

церата гостујућих пијаниста (*Музички гласник* бр. 2, стр. 8 и бр. 5, стр. 8). У овом часопису штампан је и чланак о њеном успешном педагошком раду (*Музички гласник* бр. 7, стр. 6). Допринос Данице Крстић кроз писање ових чланака је значајан, јер је у овом часопису препознато „снажно средство за подизање културног нивоа наше средине, али и за развој саме уметности" (Васић 2009: 98). Своје чланке потписивала је са *Д. П. К.* – Даница Петра Крстића.

У већем броју радова говори се о уџбенику Данице Крстић *Школа за клавир* (Ђурић-Клајн 1974; Đurić-Klajn 1981; Јеремић Молнар 2001; Кокановић 2004; Дробни 2008; Анђелковић Протић 2015; Илић 2016a, 2016b, 2018a, 2018b, 2018c, 2020). Уџбеник је припремљен за Музичку школу „Станковић" а штампала га је Издавачка књижарница Геце Кона у Београду. Имао је три издања: 1911, 1920. и 1930. године. У оквиру часописа „Босанска вила", из 1911. године, стоји текст о томе како је Даница Крстић приредила узоран уџбеник, са инструктивним материјалом који чине, поред предговора и педагошких савета, три целине: за прву и другу годину учења клавира и прилог са скалама (Кокановић 2004). „Даница Крстић нам је попут осталих савременика који су имали снаге и храбрости, оставила (чак и из данашње перспективе), веома студиозно, драгоцено сведочанство о нивоу клавирске педагогије у Србији на почетку прошлог века" (Дробни 2008: 34). Истраживање спроведено школске 2015/2016. године потврдило је да „садржај уџбеника *Школа за клавир* у значајној мери одговара циљевима актуелног наставног програма за клавирске полазнике у средњој музичкој школи" (Илић 2018a: 452).

ДАНИЦА КРСТИЋ У СВОМЕ И НАШЕМ ВРЕМЕНУ

Годину дана након доласка у Београд (1902. године), Даница Крстић почела је са радом у Српској музичкој школи (у даљем тексту Школа).[3] У првим годинама рада Школе наставу клавира су, осим Данице Крстић, изводила још два професора, Цветко Манојловић и Јелена Шоповић. „Школу су у том периоду похађали Стеван Христић [...], пијанисткиња Јелена Докић [...], Иванка Милутиновић [касније Милојевић, прим. аут.], [...], Милоје Милојевић, [...] Јелена Суботић" (Ђурић-Клајн 1974: 29). Наредне школске 1905/06. године апсолуторијум полаже друга генерација ученика, и будући наставници школе, а пијанисткиње Јелена Докић и Ружа Шафарик (Ђурић-Клајн 1974: 29; Đurić-Klajn 1981: 111–112; Јеремић Молнар 2006: 48) постаће и дугогодишње сараднице Данице Крстић. Коста Манојловић пружио је приказ првих радних година ове музичко-образовне институције, што омогућује да се илуструје ширина педагошке делатности Данице Крстић. Из извештаја за 1905/06. годину увиђа се да је међу запосленим наставницима клавира, Даница Крстић имала највећи фонд недељних часова. Осим Данице Крстић, задужене за клавирски део испитног програма, у комисијама за полагање апсолуторијума су били и Стеван Ст. Мокрањац – директор школе, Јован Зорко

3 Из документа намењеног министру просвете, општем одељењу, отсек за уметност и књижевност, општа архива; година: 1940–1945, Историјски архив Београда, фонд Музичке школе „Мокрањац", кутија број: 198.

– наставник виолине, Стеван Христић – наставник теорије, Петар Коњовић – наставик историје музике и науке о облицима.[4]

Успеси наставничког кадра и ученика потврђивани су на завршним испитним концертима који су одржавани углавном у Народном позоришту. Извођени су и испитни програми клавира, као и меморијални концерти, попут обележавања стогодишњице рођења Фредерика Шопена (Frédéric Chopin) 1910. године, под називом *Шопеново вече и концерат* (Васиљевић 2000: 236). На поменутом концерту наступила су четири ученика Данице Крстић.[5]

Наредне, 1911. године забележен је још један подвиг (никад потом поновљен у историји београдског концертног живота). На концерту одржаном 8. јуна, у Народном позоришту, изведен је Моцартов *Клавирски концерт еф дур опус 82 (Mozart Piano Concerto F dur op. 82)*, за три клавира и оркестар. Солисти су били Јован Ловчевић, Јелица Бранковић (ученици I године вишег одсека, који су се школске 1910/11. године налазили на списку ученика Данице Крстић[6]) и Олга Ловчевић; оркестар је такође био ученички. Иако се у тадашњој штампи није могло прочитати на какав је одјек наишао овај концерт, нема сумње да је концертирање на три клавира представљало изузетан догађај (Đurić-Klajn 1981: 115–116; Анђелковић Протић 2015: 16; Зечевић 1974а: 38–40).

Од школске 1911/12. године Даница Крстић постала је члан наставничког колегијума Музичке школе „Станковић" (Крајачић 1981: 49). Као наставник новоформиране музичке школе она је и даље сарађивала са наставницима Српске музичке школе. Сарадња се огледала у формирању Камермузичког удружења наставника (1911), и учешћу у активностима тога удружења (Анђелковић Протић 2015: 16).

Школске 1913/14. Наставничко веће Школе се писменим путем обратило Даници Крстић са молбом да поново постане члан њиховог наставничког колектива:

> *Г.ђи Даници Крстић,*
> *наставници музике,*
> *Београд*
>
> *Наставничко веће Српске музичке школе у седници [...] од 10. јуна, донело је једногласну одлуку да Вас умоли, да се изволите примити за наставника клавира Српске музичке школе. Управа Српске музичке школе [...] нада се повољном одговору и најучтивије Вас моли да је у што скоријем времену изволите известити о Вашој одлуци.*
>
> *За Управу,*
>
> *секретар*
> *Јован Зорко*
>
> *11. јуна, 1914. године,*
> *Београд*

4 Записници са испита зрелости наставничког и инструменталног одсека, године: 1903–1914, Историјски архив Београда, фонд Музичке школе „Мокрањац", кутија број 199.

5 *Шопеново вече и концерат* (1910), плакат концерта изложен у концертној сали Музичке школе „Мокрањац", Београд.

6 Испитне оцене на годишњим испитима; година: 1910–1914, Историјски архив Београда, фонд Музичке школе „Мокрањац", кутија број: 202.

Даница Крстић је Управи Школе одговорила:

Уūрави Срūске музичке школе
Беоūрад

Одūоварајући на Ваш акш од 11. овоī месеца бр. 138, часш ми је извесшиши Уūраву да се ūримам за насшавницу клавира у Срūској музичкој школи.

С ūоūшовањем

Даница Крсшић

16. јуни 1914. ūодине
Беоūрад[7]

Даница Крстић је током Првог светског рата, са преосталим члановима наставничког колегијума Школе дала велики допринос у одржавању континуитета музичког образовања српске омладине у окупираном Београду. Према Анђелковић Протић, током ратних година 1914–1918. делатност музичких школа у Београду била је сведена на минимум, али се упркос врло неповољним условима па и прекидима, ипак одржавала. Школске 1915/16. године вршилац дужности директора Петар Крстић тражио је од Министарства просвете могућност за отварање Школе и помоћ за наставнике који су због ратних дешавања остали без прихода. Дозвола за рад добијена је јуна 1916. године. Школске 1916/17. године Школа почиње да ради са малим бројем наставника индивидуалне наставе, али је континуитет ипак успостављен. У почетку су наставу одржавале само четири наставнице: Даница Крстић, Ружа Шафарик и Јелена Докић, клавир и Иванка Милојевић, соло-певање (Анђелковић Протић 2015: 19).

У првим годинама после рата управа Школе водила је исправну политику ангажовања нових снага. То су били свршени ученици Школе који су се после усавршавања у иностранству вратили у земљу (Зечевић 1974а: 53). На седници административног одбора Наставничког већа Школе, одржаној 8. септембра 1919. године, донета је одлука о ангажовању Данице Крстић, са осталим колегама, за разговоре са новим, потенцијалним наставницима: „[Г]ђе Крстић, Милојевић и г. Крстић и Милојевић да оду до гђе Јудимац и питају је да ли жели ступити у школу...“, као и да је, како се у наставку текста наводи, неопходно да поменути наставници наставе преговоре са гђом Јудимац иако „су сви изгледи да неће бити могуће рачунати на њу“.[8]

Године 1919, 5. маја, приређен је први јавни концерт музичке школе по ослобођењу. На том концерту наступило је четири ученика Данице Крстић (Манојловић 1924: 69–70).[9]

---

7 Општа архива; година: 1908–1914, Историјски архив Београда, фонд Музичке школе „Мокрањац“, кутија број: 183.

8 Записник са седница административног одбора Наставничког већа Српске музичке школе, 1911–1923, Историјски архив Београда, фонд Музичке школе „Мокрањац“, *Књиūа број 1.*

9 Списак ученика Данице Крстић за школску 1918–1919. годину, Историјски архив Београда, фонд Музичке школе „Мокрањац“, кутије број: 202, 203, 204.

Исте године, према Јасенки Анђелковић Протић, Школа Министарству подноси молбу за подржављање, да би се побољшао материјални положај наставника. Нацрт правила да се статус Школе унапреди, израђен је према правилима бечког конзерваторијума (Анђелковић Протић 2015: 23); о овоме говори писмо које су саставили сами наставници (а као првопотписана стоји Даница Крстић, као члан Савета школе), које су предали Управи Школе на даље разматрање. Писмо гласи:

> *Част нам је измолити Управу Муз. Школе да сазове седницу ради пројекта отварања Др. Музичке Школе, и додатак наставницима ове Школе на скупоћу.*
>
> *С поштовањем,*
>
> *Наставници [...]*
>
> *17. маја, 1920. године*[10]

На основу сачуваних докумената из школских 1922/23. и 1923/24. година, према записницима са испита, закључује се да је Даница Крстић била ангажована и активна и у образовању питомаца Дома слепих „Краљ Александар" у Земуну. Према списковима ученика који су похађали Школу као екстерни полазници, стиче се увид да је она била и стални члан комисија. Најважније што је доносило то музичко образовање питомаца из Дома слепих „Краљ Александар" у Земуну, била је чињеница да је сваки млади човек који би положио апсолуторијум „на тај начин могао осигурати своју животну егзистенцију".[11]

Поводом двадесетпетогодишњице постојања Школе формиран је одбор за прославу „у који су ушли представници културних установа и пријатеља Школе" (Манојловић 1924: 83–84). Даница Крстић била је члан одбора из редова наставника. Програм прославе предвиђао је одржавање концерта, на коме је наступило три ученика Данице Крстић (Зечевић 1974а: 69).[12]

Поводом јубилеја Школе, директор Јован Зорко је у писму министру просвете молио да се предложе одликовања за поједине наставнике, „који се својим неуморним радом с правом могу сматрати за пионире Музичке Уметности у нас".[13] Навео је имена наставника којима би могло да се додели одликовање, с образложењем.

---

10 Општа архива; година: 1920–1923, Историјски архив Београда, фонд Музичке школе „Мокрањац", кутија број: 185.

11 Из молбе управника Дома слепих Музичкој школи за пријем свог питомца у виши разред, молбе слепих ученика за похађање и полагање клавира, Министарство за социјалну политику; година: 1927–1928, Историјски архив Београда, фонд Музичке школе „Мокрањац", кутија број: 187.

12 Списак ученика Данице Крстић за школску 1923–1924. годину, Историјски архив Београда, фонд Музичке школе „Мокрањац", кутије број: 202, 203, 204.

13 Писмо Јована Зорка министру просвете; организациона јединица – молбе ученика, наставника за пријем у радни однос, преписка министра са школом; година: 1924–1926, Историјски архив Београда, фонд Музичке школе „Мокрањац", кутија број: 186.

Писмо директора Јована Зорка министру просвете, у скраћеној форми, гласи:

Музичка школа
Бр. 13
17. јануар
У Београду
Господину Министру йросвеше
Умешничком одељењу

[...]Његово Височанство Краљ на йредлог Министра Просвеше у йоследње време одликовањима својим даје йризнања свим исшакнушим радницима на умешничком йлану [...]. Узевши све ово у обзир, мени је часш најйонизније умолиши Господина Министра Просвеше да изволи йредложиши следеће насшавнике ове школе за одликовање, који су цео свој живош и рад, досшојно йосвешили васйишању наше омладине у Музичкој школи:

1. Г. Јована Ружичку
2. Г. Вјећеслава Рендлу
3. Гђу Даницу Крсшић
[...]

Ја молим Господина Министра да изволи йримиши уверења надубљег йоштовања [...].

Понизни
Јован Зорко
В. д. директора Муз. Школе[14]

О Даници Крстић у том писму стоји:

ДАНИЦА КРСТИЋ, йроф. 21 год. службе. Одличан йедагог /има шшамйан уџбеник/. Молим да се одликује Орденом Св. Саве IV реда.

Предлог је прихваћен и Даница Крстић је 3. априла 1924. одликована Орденом Св. Саве IV степена, на предлог министра просвете.[15]

О квалитету наставе клавира у Школи сачувана су документована мишљења изасланика Министарства просвете, Одсека за уметност и књижевност. Изасланици Министарства похвално су се изјашњавали о уметничком нивоу извођаштва ученика, као и о педагошким достигнућима запосленог наставничког кадра. Као један од доказа за овакве тврдње може да послужи и следећи извештај:

1930: Оййшшем одељењу
На основу одлуке ПБР. 19522, од 26. маја ове године, йрисуствовао сам завршним исйишима Музичке школе у Београду, који су йочели 6. а завршени 18. јуна. [...] Конспашовао сам најбољи ред, дисциплинованосш и солидносш. Нарочишо йадају

14 Организациона јединица: опште одељење; група, подгрупа: уметничке школе; година: 1919–1929, број фонда: 66, Архив Југославије, фонд Министарства просвете КЈ, број фасцикле: 633.

15 Исто.

у очи општа музикалност ученика [...] и даровитост неколико клавирских ајсолвената, помогнута брижљивим радом наставника, као што су Корнелија Нашиц из класе Госпође Данице Крстић [...] и Станислав Рајачић из класе Госпође Руже Винавер [...].

Шеф Одсека за књижевност и уметност
Иван Ристовић[16]

Поводом обележавања четрдесетогодишњице рада Школе, директор Јован Зорко се министру просвете обратио с молбом да

[...] укаже част и просветну пажњу приликом 40 годишњице ове најстарије српске музичке установе и предложи Музичку школу у Београду и према његовом нахођењу, професоре ове школе за одликовање.[17]

Даница Крстић је по други пут била предложена за одликовање Орденом Светог Саве. У оквиру ове манифестације, одлуком министра просвете, одликовани су сви предложени професори, чиме је јубиларна 1939/40. школска година, својим резултатима и признањима, представљала највиши домет у музичко-педагошкој пракси између два светска рата (Зечевић 1974а: 75). У Извештају Школе за наставну 1939/40. годину стоји и податак да је Даница Крстић добитник највишег одликовања које је додељено у тој институцији – Ордена Светог Саве III реда. Тим орденом одликовани су, осим ње, још само директор школе Јован Зорко и Јован Ружичка. Остали наставници који су били предложени за одликовање, добитници су ордена Светог Саве IV и V реда.[18]

Пошто је две године пре овог јубилеја Школе основана Музичка академија, а при њој и средња музичка школа (данашњи „Славенски"), иницијативом професора Школе, на рад у те новоформиране институције прешли су најбољи и најискуснији педагози (Зечевић 1974а: 64). Тако је године 1939. Даница Крстић добила решење о преласку у Средњу музичку школу при Музичкој академији. Допринела је „конституисању највише музичко-образовне институције у Србији која је у њима препознала врсне извођаче и добре педагоге" (Анђелковић-Протић 2015: 29).

Одлука којом се Даница Крстић поставља на место наставника у Средњој музичкој школи при Музичкој академији, гласи:

На предлог Министра просвете [...], у СРЕДЊОЈ МУЗИЧКОЈ ШКОЛИ УЗ МУЗИЧКУ АКАДЕМИЈУ У БЕОГРАДУ ЗА професоре, са правима чиновника IV / четврте/ положајне групе 1 /првог/ степена: РУЖИЧКУ ЈОВАНА, КРСТИЋ П. ДАНИЦУ – наставнике Субвенционисане музичке школе у Београду.

16 Организациона јединица: опште одељење; група, подгрупа: уметничке школе; година: 1919, 1925, 1929–1937, број фонда: 66, Архив Југославије, фонд Министарства просвете КЈ, број фасцикле: 385.

17 Писмо Јована Зорка министру просвете; општа архива; година: 1939, Историјски архив Београда, фонд Музичке школе „Мокрањац", кутија број: 197.

18 Годишњи извештај Музичке школе у Београду за школску 1939–1940. годину, Библиотека Педагошког музеја у Београду, инв. бр. п-4984.

У наставку документа стоји обавештење директора Јована Зорка, из децембра 1939. године:

> *[...] да ї. ї. йрофесори: Ј. Ружичка, Десанка Велимировић, Д. Крсшић [...] йриме знању и да се одмах јаве на редовну дужносш у Средњу музичку школу йри Музичкој академији у Беоїраду када йресшају бишии у Музичкој школи редовни насшавници.*[19]

У хроникама школе „Славенски“ и Факултета музичке уметности, међутим, нису пронађени подаци који потврђују да је Даница Крстић године 1940. почела да ради у Музичкој школи „Славенски“. У прилогу монографије *Музичка школа „Мокрањац“ 1899–1974* (Зечевић 1974b: 171) година 1940. помиње се и као година пензионисања Данице Крстић. Овај податак објашњава зашто се име Данице Крстић не помиње у хроникама првих државних музичко-образовних институција.

ЗАКЉУЧАК

Музичко-педагошка делатност Данице Крстић била је изузетно плодоносна и кретала се у више праваца. Образовала је будући наставно-уметнички кадар београдских музичко-образовних институција (тада јединих школа: Српске музичке школе и Музичке школе „Станковић“). Доприносила је реализацији идеје да музичко образовање у Србији постане део државног васпитно-образовног система. Слепу и слабовиду децу је музички описмењавала, пружајући им шансу да у друштву пронађу своје ухлебљење као музички педагози и уметници. Свирању клавира подучавала је и ученике који су касније постајали озбиљна публика, активни учесници и покровитељи музичког живота Београда. Два пута је награђена Орденом Светог Саве, трећег и четвртог реда.

На годишњим и јубиларним концертима Школе наступали су њени ученици који су похађали извођачки, уметнички смер, али су свирали и ученици наставничког одсека, који су били оријентисани искључиво на педагошку делатност. Иако је радила у школама у којима није било адекватних услова рад, Даница Крстић је указивала на неопходност концертантног нивоа свирања код ученика оба смера.

Као једна од четири активне професорке музике у окупираном Београду током Великог рата, Даница Крстић одржавала је континуитет рада музичког и клавирског образовања. Не прекидајући да предаје клавир у једном од најтежих периода за српски народ, ублажавала је патње београдске омладине. Подучавање клавира у окупираној средини за ученике је представљало спасоносни бег у свет уметничке музике, креативну имагинацију, својеврсни вид заштите од сурове животне реалности.

Даница Крстић била је активни учесник у формирању методички утемељене клавирске школе у Србији. Своје пијанистичко знање, које је стекла у Бечу, ставила

19 Општа архива; година: 1939, Историјски архив Београда, фонд Музичке школе „Мокрањац“, кутија број: 197.

је на располагање београдској омладини. Омогућавала им је да на најбољи начин упознају вештине свирања клавира. Могуће је да је и то један од разлога што Музичка школа „Мокрањац" данас носи епитет *клавирске* музичке школе. Рад Данице Крстић са генерацијама ученика од 1903. до 1940. године несумњиво је утицао на формирање таквог статусног симбола ове школе, и одредио правац развоја методике наставе клавира у Србији.

Прилог

1. Ученици Данице Крстић који се помињу у стручним публикацијама[20]

Јован Ловчевић	Одличан пијаниста који је више пута наступао на ђачким концертима, а касније је био професор Правног факултета и познати економиста (Đurić-Klajn 1981: 113; Зечевић 1974b: 197). Један од солиста приликом извођења Моцартовог *Клавирског концерта за три клавира и оркестар у еф дуру*, изведеног 1911. године.
Миленко Пауновић	Српски композитор и драмски писац, аутор прве музичке драме у Србији (Peričić, Kostić, Skovran, 1969; Кокановић 2006)
Лаура Албала	Наставник клавира у Српској музичкој школи од 1917. до подношења оставке 1918. године (Зечевић 1974b: 168).
Јелисавета Јелица Поповић	Пијаниста и професор Музичке академије у Београду (Зечевић 1974b: 198); Са француског превела *Увод у музичку културу* Клода Лафореа (Claude La Foret), издање „Освит" Београд, 1922 (Лафоре 1922)
Љубица Натошевић	Наставник клавира у Музичкој школи „Станковић" од 1923. године.[21]
Јелица Бранковић	Наставник клавира у Српској музичкој школи од 1925. до одласка у Средњу музичку школу при Музичкој академији, 1945. године (Зечевић 1974b: 169, 197).
Паула и Гизела Ружичка	Ћерке Јована Ружичке, директора Школе (према Анђелковић Протић, 2015).[22]
Борис Зорко	Син Јована Зорка, директора Школе. Корепетитор у Српској музичкој школи од 1931. до 1934. године, па затим 1942. и 1943. године (Зечевић 1974a: 78; Зечевић 1974b: 170).
Ружа Мијатовић	За време Другог светског рата, 1943. године, примљена у службу, у Београдску музичку школу као професор клавира (према Зечевић 1974a: 78). Од 1948. године одлази за хоровођу у осмогодишњу школу (Зечевић 1974b: 172).

20 Одабир ових ученика је направљен у складу са извештајима музиколошке литературе и доступној архивској документацији.

21 Организациона јединица: опште одељење; група, подгрупа: уметничке школе; година: 1919–1929; број фонда: 66, Архив Југославије, фонд Министарства просвете КЈ, број фасцикле: 633.

22 Испитне оцене на годишњим испитима; година: 1910–1914, Историјски архив Београда, фонд Музичке школе „Мокрањац", кутија број: 202. Имена наведених ученица налазе се на списку класе Данице Крстић школске 1910/11. године, под редним бројем 16 и 17, број уписнице 80 и 81, I и II година приправничког одсека.

СПИСАК ИЗВОРА И ЦИТИРАНЕ ЛИТЕРАТУРЕ

Анђелковић Протић 2015: Јасенка Анђелковић Протић. *Летопис Музичке школе „Мокрањац“, 115 година од оснивања*, Београд: Музичка школа „Мокрањац“.

Васић 2009: Александар Васић. „Музички гласник 1922 – естетички и идеолошки аспекти“. *Музикологија* 9, 97–111.

Васиљевић 2000: Зорислава М. Васиљевић. *Рат за српску музичку писменост*, Београд: Просвета.

Дробни 2008: Ивана Дробни. *Методичке основе вокално-инструменталне наставе*, Београд: Завод за уџбенике.

Đurić-Klajn 1951: Stana Đurić-Klajn. „Četrdeset godina Muzičke škole 'Stanković' “, *Iz istorije našeg muzičkog školstva*, napisano povodom proslave četrdesetogodišnjice, 1951. godine kao uvodno predavanje (29. 12. 2011) www.riznicasrpska.net/muzika/index.php?topic=1069.0 [1. 5. 2014].

Ђурић-Клајн 1956a: Стана Ђурић-Клајн. *Музика и музичари*, Београд: Просвета.

Ђурић-Клајн 1956b: Стана Ђурић-Клајн. „Музичко школовање у Србији до 1944. године; Покушаји и остварења у 19. веку; Српска музичка школа 1899–1914“, монографија *Седамдесет пет година Музичке школе „Мокрањац“*, Београд: Музичка школа „Мокрањац“.

Ђурић-Клајн 1981: Стана Ђурић-Клајн. *Акорди прошлости*, Београд: Просвета.

Ђурић-Клајн 1986: Стана Ђурић-Клајн. *Музички записи*, Београд: Вук Караџић.

Зечевић 1974a: Вера Зечевић. „Школа од 1914. до 1948. год.; За време првог светског рата; Непосредно после првог светског рата; Између два светска рата“. Сабрана дела. *Седамдесет пет година постојања Музичке школе „Мокрањац“*. Ур. Вера Зечевић. Београд: Музичка школа „Мокрањац“.

Зечевић 1974b: Вера Зечевић (ур.). *Музичка школа Мокрањац 1899–1974*. Београд: Музичка школа „Мокрањац“.

Илић 2016a: Петар Илић. *Дидактичко-методичка вредност уџбеника Школа за клавир Данице Крстић*. Докторски рад. Слобомир–Бијељина: Универзитет Слобомир, Академија умјетности, Слобомир–Бијељина.

Илић 2016b, Петар Илић. „Заборављене вредности уџбеника *Школа за клавир* Данице Крстић и његов значај у развијању пијанистичких сазнања“, *Knowledge*, vol. 14.2, 846–849.

Илић 2018a: Петар Илић. „Могућности реализације циљева савременог наставног програма за клавирске полазнике средње музичке школе помоћу уџбеника Данице Крстић *Школа за клавир*“. *Традиционално и савремено у умешносши и образовању*. Зборник радова. Ур. Драгана Сарајлић. Косовска Митровица: Факултет уметности Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 441–453.

Илић 2018b: Петар Илић. „Естетска вредност уџбеника *Школа за клавир* Данице Крстић: мишљења клавирских полазника средњих музичких школа“. *Зборник радова* 12, 143–153.

Илић 2018c: Петар Илић. „Могућности примене уџбеника *Школа за клавир* Данице Крстић у раду са клавирским полазницима“. *Наука без граница*. Зборник радова. Ур. Мирјана Лончар Вујновић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, 193–208.

Илић 2020: Петар Илић. „Осврт на прве инструктивне публикације на српском језику намењене почетној настави клавира“. *Зборник радова* 14: 401–412.

Јеремић Молнар 2006: Драгана Јермић Молнар. *Српска клавирска музика у доба романтизма (1841–1914)*. Нови Сад: Матица српска.

Kovačević 1974: Krešimir Kovačević (ur.) „Danica Krstić“. *Muzička enciklopedija* br. 2, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 392.

Кокановић 2004: Мирјана Кокановић. „О музици у часопису 'Босанска вила'“, *Зборник Матице српске за сценске уметности и музику 30-31*, 103-118.

Кокановић 2011: Мирјана Кокановић. „Даница Крстић“. *Библиографски речник*. Ур. Чедомир Попов. Нови Сад: Матица српска, 375.

Крајачић 1981: Гордана Крајачић. „Станковић“: 1831 – 1981. Београд: Музичка школа „Станковић“.
Крстић 1911: Даница Крстић. *Школа за клавир*. Београд: Музичка школа „Станковић“.
Крстић 1920: Даница Крстић. *Школа за клавир*. Београд: Напредак.
Крстић 1930: Даница Крстић. *Школа за клавир*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
Крстић 1922a: Даница Крстић. *„Ћирило Личар“. Музички гласник бр. 2. Београд:* Музичка издања Косте М. Бојковића, *8.*
Крстић 1922b: Даница Крстић. *„Вера Лотар“. Музички гласник бр. 5. Београд:* Музичка издања Косте М. Бојковића, *8.*
Крстић 1922c: Петар Крстић (ур). *„Гласник“. Музички гласник бр. 7. Београд:* Музичка издања Косте М. Бојковића, *6.*
Лафоре 1922: Клод Лафоре. *Увод у музичку културу*. Београд: Освит.
Манојловић 1924: Коста П. Манојловић. *Историјски поглед на постанак, рад и идеје Музичке школе у Београду*. Београд: Штампарија „Меркур“.
Марковић 2015: Татјана Марковић. „Живот и дело Стевана Ст. Мокрањца у светлу његове преписке“, *Стеван Стојановић Мокрањац, живот и дело*, том број 10. Сабрана дела. Ур. Урош Шуваковић. Књажевац: Завод за уџбенике Нота, 201–242.
Пејовић 1961: Роксанда Пејовић. *Педесет година Музичке школе „Станковић“ 1911–1961*. Београд: Музичка школа „Станковић“.
Пејовић 1991: Роксанда Пејовић. *Српско музичко извођаштво романтичарског доба*. Београд: Универзитет уметности.
Пејовић 1994: Роксанда Пејовић. *Публикације у српској музичкој прошлости (1825–1918)*. Београд: ФМУ.
Peričić-Kostić-Skovran 1969: Vlastimir Peričić-Dušan Kostić-Dušan Skovran. *Muzički stvaraoci u Srbiji*, Beograd: Prosveta.
Турлаков 1994: Слободан Турлаков. *Летопис музичког живота у Београду: 1840–1941*. Београд: Музеј позоришне уметности Србије.

АРХИВСКИ ИЗВОРИ

Архив Музеја Југославије, фонд Министарства просвете Краљевине Југославије:
Организациона јединица: опште одељење; група, подгрупа: уметничке школе, година: 1919–1929, број фонда: 66, број фасцикле: 633.
Организациона јединица: опште одељење; група, подгрупа: уметничке школе, година: 1919, 1925, 1929–1937, број фонда: 66, број фасцикле: 385.
Библиотека Педагошког музеја у Београду:
Годишњи извештај Музичке школе у Београду, за школску 1939–1940. годину, инв. бр. п-4984.
Историјски архив Београда, фонд Музичке школе „Мокрањац“:
Документ намењен министру просвете, општем одељењу, отсек за уметност и књижевност, општа архива; година: 1940–1945, кутија број: 198.
Испитне оцене годишњих испита, година: 1910–1914, кутија број: 202.
Испитне оцене годишњих и прелазних испита, година: 1918–1936, кутија број: 203.
Испитне оцене годишњих и прелазних испита, година: 1937–47, кутија број: 204.
Молба управника Дома слепих Музичкој школи за пријем свог питомца у виши разред, молбе слепих ученика за похађање и полагање клавира, Министарство за социјалну политику, година: 1927–1928, кутија број: 187.
Општа архива, година: 1908–1914, кутија број: 183.
Општа архива, година: 1920–1923, кутија број: 185.
Општа архива, година: 1939, кутија број: 197.
Писмо Јована Зорка министру просвете, организациона јединица – молбе ученика, наставника за пријем у радни однос, преписка министра са школом, година: 1924–1926, кутија број: 186.

Писмо Јована Зорка министру просвете, општа архива, година: 1939, кутија број: 197.
Списак ученика Данице Крстић за школску 1910–1911. годину, кутије број: 202, 203, 204.
Списак ученика Данице Крстић за школску 1918–1919. годину, кутије број: 202, 203, 204.
Списак ученика Данице Крстић за школску 1923–1924. годину, кутије број: 202, 203, 204.
Записници са испита зрелости наставничког и инструменталног одсека, године: 1903–1914, кутија бр. 199.
Записник са седница административног одбора Наставничког већа Српске музичке школе, 1911–1923. године, *Књиїа број 1*.
Записник са седница Управног одбора и Савета Музичке школе у Београду, 1923–1929. године, *Књиїа број 2*.
Музичка школа „Мокрањац“, Београд:
Плакат концерта Школе поводом стогодишњице Шопеновог рођења *Шойеново вече и конце-раш* (19. март 1910. године), изложен у концертној сали Музичке школе „Мокрањац“, Београд.

Petar M. ILIĆ
Anđelka M. KOVAČ

MUSICAL & PEDAGOGICAL ACTIVITY OF DANICA KRSTIĆ IN SERBIA FROM 1903 TO 1940

Summary

The subject of this work is a music-pedagogical activity by Danica Krstić from 1903 to 1940. The academic publications state a year of 1905/06 as a beginning of her pedagogical contributions. In addition, the work provides a multitude of a concrete data on her music and pedagogical activities. By exploring a development of piano musicians education in Serbia, in the first half of the twentieth century, we establish that the work and contributions of Danica Krstić were insufficiently researched. Her contribution to the affirmation of young pianists and future piano pedagogical experts, and the improvement of concert related activity, are proven by this work numerous facts. She received many awards and testimonials for her efforts to advance Belgrade's music life in the first half of the 20th century. This research goal is to emphasize facts which place Danica Krstić a key piano pedagogical and playing artist, who to a large extent lead to systematised piano teaching and a work well organized within music educational institutions. By analysing the period of Danica Krstić music and pedagogical activity we conclude it has been intense and fruitful. We point out previously insufficiently explored professional activities of this influential piano pedagogical contributor, and believe in opportunity for a further research and analysis. We suggest exploring the plan and program for the piano teaching during that period, the contents of exams and concert programs, methods used while working with pianists and piano pedagogical experts departments, and teaching the blind and sight impaired students.

Key words: Danica Krstić, teaching, piano, piano pedagogy.

Рад је предат 28. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине,* одобрен за штампу.

УДК 37.091.3::784.9(497.11)(091)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-39543

Прегледни рад

*Боӣдан Р. ПИНДОВИЋ**
Факултет уметности у Приштини
Звечан – Косовска Митровица

ДИЈАХРОНИЈСКИ ПРЕСЕК РАЗВОЈА НАСТАВЕ СОЛФЕЂА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Аӣстракӣ: Пут успостављања специјализованог музичког образовања са наставом солфеђа, као неопходним предметом за стицање најпре основног, а затим средњег и високог музичког образовања, текао је отежано услед историјских превирања на територији Србије у многим аспектима националног културно-образовног развоја у односу на остале државе Европе тог времена. Имајући у виду недостатак музички образованог кадра и одсуство националне композиторске праксе, која би утабала стазе и отворила врата ка институционализацији музичког образовања. Поставља се питање настанка националне солфеђистичке школе и њеног развоја. Циљ рада представља уочавање кључних тренутака у развоју наставе солфеђа у Републици Србији, укључујући деловање личности из области музичке педагогије у периоду од деветнаестог века до данашњих дана, са посебним осврtом на најзаступљенији методски приступ.

Кључне речи: солфеђо, развој музичког образовања, институционализација музичког образовања, национална солфеђистичка школа, комбинована метода.

ПОЧЕЦИ МУЗИЧКОГ ОБРАЗОВАЊА

Развој и успостављање институционализованог музичког образовања на нашим просторима одвијао се у отежаним околностима, под утицајем историјских превирања и вишевековне борбе за слободу, током којих је питање културолошког развоја остављено по страни и маргинализовано. Отуда потиче и заостатак ка европским достигнућима на пољу уметности уопште, а посебно музичке уметности и музичког образовања. Развој општег образовања, иако приоритетан у тадашње време, текао је веома споро. Сведочења говоре о веома спором развоју школства до 1830. године, у Београду као урбаном образовним центру тадашње Србије, али и почецима музичког образовања у основним школама.

> „Зна се да је постојала једна „мала школа"; године 1819. отворена је још једна, која је имала два разреда. После шест година отворена је још једна, трећа. Све три школе заједно имале су свега три учитеља. Они су учили децу по свом нахођењу: углавном молитвама, читању, писању, рачуну, као и црквеном појању." (Милићевић 1995: 275).

* Сарадник у настави/стручни сарадник у области солфеђо и методика солфеђа. bogdan.pindovic@art.pr.ac.rs

Претечом савремених наставних планова и програма, сматра се документ из 1836. године, под називом *Наставленије директору свију школа у Књажевству Србије*, којим је музика званично добила своје место у систему основног образовања.[1] Учење музике сматрало се предметом за учење вештина, те стога све до друге половине деветнаестог века предмет носи назив: пјеније, певање, црквено пјеније, нотно певање и музичко васпитање (Трнавац 2015). Тадашњи учитељи служили су се уџбеницима општег педагошког и васпитног карактера, а говора о правом музичком уџбенику или уопште музичкој, нотној литератури, неопходној за учење нотног певања и стицања општег музичког образовања, није било. Учитељима је у потпуности било препуштено да према сопственом нахођењу одреде садржај наставног предмета, наставне методе и време које ће посветити одређеном предмету, будући да временско трајање часова, као ни број часова у наставној недељи није био дефинисан. Везано за домаћу свест тог времена, налазимо и оцену М. Д. Марковића, наставника нотног певања из Алексинца с краја XIX и почетка XXвека, који каже да је учење нотног певања и свирања у Србији сматрано мање значајним за васпитање и образовање и више се посматрало као луксуз, а да као последицу тога види неповољну климу за штампање уџбеника из области нотног певања, а тако и смањено интересовање за саме методе рада" (Каран 2003).

У ослобођеној, Милошевој Србији, тридесетих година деветнаестог века бележи се почетак нове епохе у културном развоју оснивањем првог професионалног оркестра Јосифа Шлезингера (Andreis–Cvetko i dr. 1962), док се назнаке ка успостављању музичког образовања огледају у доласку страних музичара и школовању наших даровитих појединаца у европским културним престоницама (Каран 1993). До формирања институционализованог музичког образовања, знања и вештине у области музике преношене су усменим путем, док су основама нотног певања даровите појединце подучавали приучени наставници музике, који су каткад истовремено деловали и као хоровође при цркви (Васиљевић 2000). Припадницима виших класа и девојкама из имућних породица, наставу инструмента, уз коју су истовремено стицали и прва знања из области музичке писмености и теорије музике, изводили су учитељи музике из иностранства. За кћерке кнеза Милоша и његовог брата Јеврема сазнајемо да је 1829. године, из Аустрије доведен и учитељ да их, одменивши презаузетог Шлезингера, учи *ударати у гитару и клавир* – што представља прве забележене примере индивидуалне музичке наставе у Србији" (Дробни 2008: 9). Музички живот у тадашњој Србији започет је у Крагујевцу, захваљујући позоришту Јоакима Вујића при коме је деловао Јосиф Шлезингер у Шапцу, српском Малом Паризу, тако названим због културног просперитета који доноси Јеврем Обреновић. Ипак, први клавир у Србији донет је у Шабац, али не за кћери Јеврема Обреновића, већ за кћерку кнеза Милоша, Јелисавету, коју је музицирању учила супруга шабачког лекара Вите Ромите (Гавриловић 2019).

1 За успостављање школског система у Србији, значајни су и документи објављени непосредно пре и након поменутог Плана из 1836. године, а то су: *Устав народни школа у Књажеству Србије*проглашен 1833. године, *Устројенијејавної училишної наставленија* из 1844. године и *Закон о основној школи* донет 1882. године (Трнавац 2015).

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЈА МУЗИЧКОГ ОБРАЗОВАЊА

Значајан српски просветитељ, Атанасије Николић, својим дописом Министарству просвете из 1839. године, указује на потребу за отварањем прве музичке школе (Ђурић-Клајн 1954). Као ректор Лицеума, Атанасије Николић био је утицајна и цењена личност, међутим, тадашње Министарство просвете (*Попечительство просвештенија*) није имало слуха за Николићеве визије и његова жеља за отварањем прве специјализоване школе у области музичке уметности остаје нереализована. Током наредних шест деценија, музички надарени ученици добијају могућност да стичу прва знања из области солфеђа у *Приуготовној школи свирања* Милана Миловука (од 1854), *Правительственој школи музике* за образовање младића и упознавање са музиком разних стилова и *Правительственој школи певања* за образовање певача у црквеним хоровима (од 1863), *Вишој музичкој школи – конзерваторијуму за све инструменте* Теодора Тоше Андрејевића (од 1888), различитим заводима, учитељским школама и певачким друштвима (Дробни 2008).

У наведеним музичко-школским установама, настава инструмента била је примарна и приоритетна, док је настава солфеђа реализована кроз предмете теорија музике и нотно певање, са циљем општег музичког описмењавања. Напори Милана Миловука у описмењавању будућих професионалних музичара изнедрили су прву теоријску уџбеничку литературу на српском језику: *Теоричке основе музике* (1866), *Науку о музици* (1867) и *Школу нотног певања* (1871). О потешкоћама у музичком описмењавању сведочи пример конзерваторијума Теодора Тоше Андрејевића, који након само годину дана престаје са радом уз образложење да „(...) нису могли да на својим плећима понесу сложену теоријску наставу" (Васиљевић 2000: 54). Сведочанства првог српског професионалног музичара, Андрејевића, указују на тежак положај српског музичког образовања крајем деветнаестог века, а који ће се битно мењати у првим деценијама двадесетог века.

Отварањем основних музичких школа у Београду (*Српска музичка школа* Стевана Стојановића Мокрањца, 1899; *Певачка школа* Душана Јанковића, 1904; *Станковић*, 1911), Новом Саду (Исидор Бајић, 1909) и *Музичке академије* у Београду (1937), која је од свог оснивања у свом саставу имала и *Средњу музичку школу*, успостављају се институционализовани носиоци образовања у Србији. „У оквиру двогодишње *Средње музичке школе* установљен је *Одсек за теориске предмете*, на који се суштински надовезао *Одсек за наставнике музике* на, такође двогодишњој, Музичкој академији" (Тодоровић 2017: 189). Одсек је основан захваљујући потреби за образовањем стручних наставних кадрова, како за општеобразовну наставу у основним и средњим школама, тако и за наставу теоријских предмета у основним и средњим музичким школама. Поред образовања музичких педагога, Катедра за солфеђо и музичку педагогију, од оснивања до данас узима учешће у музичком образовању студената свих одсека на Факултету музичке уметности, организовањем и реализацијом облигатне наставе солфеђа у трајању од најмање две године, односно према курикулумима сваког од акредитованих смерова.

Након оснивања првих установа за средње и високо музичко образовање у Београду, средње музичке школе и музичке факултете добијају већи градови

попут Новог Сада, Ниша, Крагујевца и Приштине, док се тенденција ширења мреже средњих музичких школа, наставила и у мањим градовима Републике Србије (Дробни–Васиљевић 2006). Формирањем нових одсека и одељења београдске Музичке академије у Новом Саду и Нишу 1962. године, настава солфеђа на највишем музичко-образовном нивоу у Републици Србији постала је доступнија студентима из унутрашњости. Одсек за музичку уметност у Новом Саду 1974. године, постаје Департман за музичку уметност Академије уметности у саставу Универзитета у Новом Саду. Наредне године на Академији ликовних уметности Универзитета у Приштини основан је музички одсек, када институција мења назив у Академију уметности. У Крагујевцу је од 1998. године, основано истурено одељење Факултета музичке уметности у Београду, које од 2002. прераста у самосталан Филолошко-уметнички факултет. Исте године Студијска група за музичку уметност, настала 2000. године, на Филозофском факултету Универзитета у Нишу, постаје самостална високошколска образовно-уметничка установа под називом Факултет уметности, 2003. године.

ПУТЕВИ ФОРМИРАЊА НАЦИОНАЛНЕ СОЛФЕЂИСТИЧКЕ ШКОЛЕ

Недостатак уџбеничке литературе у првим музичким школама, условио је усмено преношење знања предавача, који су своје образовање стицали на западноевропским конзерваторијумима, па се тако може закључити да су почеци српске солфеђистичке школе постављени на темељима западноевропских пракси. Међу домаћим пионирским уџбеницима издваја се издање засновано на германској педагогији – *Школа нотног певања* (1871) Милана Миловука. Известан контраст у односу на постојеће уџбенике профилисан је појавом уџбеника *Теорија правилног нотног певања* (1904) Исидора Бајића, са елементима романске школе солфеђа (Васиљевић 2006).

Иако је педагошки рад Стевана Мокрањца у области солфеђа био запажен, Мокрањац није написао уџбеник на основу своје праксе. Међутим, из писаних трагова о његовој настави нотног певања сазнајемо да је користио литературу француских солфеђиста и сопствене мелодијске примере. Др Зорислава Васиљевић сматра да је Мокрањчева наставна пракса нотног певања обухватала германску и романску школу солфеђа, као и да међу музичким педагозима није имао следбенике (2000).

Тенденција ка практичном раду на настави солфеђа потпуно је прекинута под утицајем уџбеника Милоја Милојевића (*Градиво за уџбеник помоћу нота*, 1914). Захваљујући томе што су Милојевићеви уџбеници били прописани и дуго коришћени у средњим музичким школама, оријентисање наставе солфеђа на теоријска знања, уместо на стицање вештина, у многоме је утицало на начин њене реализације све до почетка четрдесетих година двадесетог века. У међувремену објављена издања *Музичког буквара – Прва знања о музици* (1923), *Музичке читанке* (1925) и *Методике певања* (1927) Божидара Јоксимовића, нису изазвала значајније промене (Дробни 2008).

У вези са поставком наставе солфеђа код нас, Ивана Дробни истиче: „Верујемо да ће се свако сложити са ставом да се у доба српских музичких почетака и није могло другачије, то јест, без повођења за страним узорима почетком седамдесетих година деветнаестог века" (2008: 19). Ипак, постоје неслагања у вези са применом западноевропске праксе солфеђа, будући да је народна музика била дубоко усађена у животе људи на овим просторима, њихово поимање и перцепцију музике (Đurić Klajn 1981). Деловање Миодрага Васиљевића представља прекретницу и у настави солфеђа, за чије потребе Васиљевић успоставља сопствену методу и објављује уџбенике: *Интонација* (1939), *Ноτно йевање у теорији и йракси* (1940) и *Једноīласни солфеђо* (1950). Васиљевићева уџбеничка литература указује на померање наше педагогије ка народним тоналним основама и формирању српске солфеђистичке школе (Каран, 2005), али уз примењивање релативног именовања тонских висина и без уношења дурско-молских основа (Vasiljević 1978). На основу анализе Васиљевићеве књиге *Интонација у вези са музичким диктатом и музичком ритмиком,* дошао сам до закључка да је Миодраг Васиљевић први аутор на нашим просторима који се, у оквиру своје педагошке праксе на Музичкој академији у Београду, студиозно бави различитим областима солфеђа – у намери да развије музикалност и слух код ученика и студената, и он све више истиче неопходност савладавања интонације, диктата, ритма и теорије музике (1939).

Друга значајна прекретница у настави солфеђа везује се за Боривоја Поповића, при чему је његов избор за шефа Катедре на тадашњој *Музичкој академији* у Београду почетком седамдесетих година двадесетог века, довео до измене имена предмета из „интонације" у „солфеђо", односно, „ утицао је на садржајне промене које предмету дају потпуно нову димензију и значај" (Тодоровић 2017: 190). Средином исте деценије долази до спајања више различитих елемената и успостављања комбиновано-функционалне методе Зориславе М. Васиљевић, заступљене готово пола века у музичком образовању у Републици Србији (Vasiljević 2006).

Године 1998. установљен је и до данашњих дана присутан *Педаīошки форум сценских умеτности*, посећиван од стране великог броја учесника из различитих институција из земље, региона и иностранства (Тодоровић 2017). Разноврсност тема и велики број објављених стручних и научних текстова указује на потребу за разменом знања и искустава из ове области. Исти период праћен је процватом издавачке делатности у области методике наставе солфеђа, кроз књиге, научне радове и уџбенике, што оставља утисак да „српска музичка педагогија заинтересовано, али смирено трага за достигнућима сродних, наука како би своје темеље сада само надоградила и проширила" (Парезановић 2016: 40). Након *Педаīошкоī форума сценских умеτности* настају нови научно-стручни скупови, међу којима је први у организацији Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу, који се реализује од 2005. године, под називом *Срūски језик, књижевносτ, умеτносτ*. Факултет уметности у Нишу 2013. године, утврђује научни скуп *Балкан арτ форум*, док је Факултет уметности Универзитета у Приштини домаћин међународног научног скупа *Традиционално и савремено у умеτности и образовању*, од 2016. године. Године 2021, Академија уметности у Новом Саду, реализује први међународни он-лајн научно-стручни скуп, под називом *Умеτносτ и образовање*.

ДЕЛОВАЊЕ ЗОРИСЛАВЕ М. ВАСИЉЕВИЋ

Зорислава М. Васиљевић (1932–2009), врсни музички педагог и методичар у области солфеђа, делује као професор на Факултету музичке уметности у Београду током друге половине двадесетог века. Објављује бројне уџбенике за наставу солфеђа у основним и средњим музичким школама, факултетске уџбенике, методске уџбенике и практикуме, инструктивну наставничку литературу и научне радове. Међу најзначајнијим публикацијама Зориславе М. Васиљевић издвајају се: *Двогласни солфеђо: примери из стране литературе* (1964); *Методика наставе солфеђа* (1978); *Мелодика 1: збирка етида за солфеђо* (1975); *Солфеђо – Ритам I, II, III* (1982); *Теорија ритма са гледишта музичке писмености* (1985); *Методика музичке писмености* (2000); *Солфеђо: методска упутства за наставнике: од првог до шестог разреда основне музичке школе* (2001) и *Музички буквар* (2003).

На настави солфеђа у средњем музичком образовању користе се, од стране Министарства просвете одобрени,[2] уџбеници Зориславе М. Васиљевић, и то: уџбеници за први и други разред из 1987. године, односно уџбеници за трећи и четврти разред објављени 1988. године.[3] Др Ивана Дробни запажа да се у публикацијама Зориславе М. Васиљевић уочава: „квалитативно разрађивање Васиљевићеве методе, осавремењивање и приближавање најбољим традицијама *Романске школе*", на основу инсистирања на функционалним хармонским односима ступњева лествице (2008: 93).

Комбинована функционална метода Зориславе М. Васиљевић ослања се на корене народног певања, како би се касније настава могла усмерити на образовање према захтевима музичке традиције развијених европских земаља. Метода садржи више различитих елемената, који се односе на: „постављање тонских функција, технику певања и читања с листа, оспособљавање ученика за идентификацију звучних висинских и ритмичких утисака, наставу ритма и теорије музике" (Vasiljević 1978: 84). Прецизније посматрано, састав комбиноване методе подразумева елементе функционалне методе на народним основама Миодрага Васиљевића о којој је било речи, функционалну методу Ели Башић (тонична квинта као носилац интонације дур-мол система и примена импровизације), романску, француску школу (употреба солмизације и абецеде у именовању тонова, развијање опажања апсолутних висина, хармонска основа за модулације, примена старих кључева, равномерно читање и парлато), бугарску школу (постављање дијатонике, као основе за певање алтерација) и страну литературу као допуну методских поставки (Vasiljević 1978).

---

2 Министарство просветеРепублике Србије одобрило је употребу уџбеника*Солфеђо са теоријом музике: за I разред средње музичке школе*и *Солфеђо са теоријом музике: за II разред средње музичке* школе својим решењем бр. 650-371/87 од23.9.1987. године. Уџбеници*Солфеђо са теоријом музике: за III разред средње музичке школе*и*Солфеђо са теоријом музике: за IV разред средње музичке школе* одобрени су решењем бр. 650-549/88 од28.12.1988. године. Поред Зориславе М. Васиљевић аутори уџбеника су Ивана Дробни, Гордана Каран, Мирјана Ћалић и Зоран Николић.

3 Сва четири уџбеника садрже предложене задатке за ученике, методска упутства и напомене за наставнике. Поред тога, уџбеници обилују избором примера многих страних и домаћих аутора из области солфеђа, док ауторка у предговорима препоручује књиге других аутора за боље превазилажење програмских захтева, попут књига Дорине Радичеве, Ане Олујић, Иване Дробни и других (Васиљевић 2006; Васиљевић 1998, Васиљевић 1999).

Комбинованом методом обухваћене су све области наставе солфеђа и, према Зорислави М. Васиљевић, створен је систем високог степена примењивости на нашем простору, који омогућава да се на најсврсисходнији начин постигну жељени резултати у настави солфеђа. Именовање тонова солмизациојом отворило је могућност поставке основних тонова уз коришћење народних и других песама чији почетни слог одговара првом тону. Већ постојеће народне песме-моделе Миодрага Васиљевића (*Дошла ми бака на ūазар*; *Ресаво водо хладна*; *Ми идемо ūреко ūоља*; *Фалила ми се ūрошена мома*; *Солченцезахаја*; *Лазара мајка карала*; *Синоћ мајка оженила Марка*), Зорислава М. Васиљевић проширује жанром дечијих песама (*До, до, ш̄та је т̄о; Ми је у средини; Фарба Мића вра̄та; Сол ми дај; Синоћ је куца лајала),* док је у учењу теорије музике задржано именовање тонова абецедом, што свакако доприноси савладавању алтерованих тонова, именовања повишених и снижених тонова у различитим тоналитетима. Постављање тоничне квинте омогућава да касније на тој основи ученици лакше савладају дур и мол систем, мутацију и хармонске основе на три основна ступња (I, IV и V; тоника, субдоминанта и доминанта). Такође, наша народна музика обилује мелодијама разноврсног неправилног ритма и метра, чиме се олакшава поље опажања и извођења оних сегмената наставе које ученици теже усвајају. За обраду ритмичких фигура које нису својствене нашој традиционалној музици, Зорислава М. Васиљевић позајмљује и прилагођава постојеће мелодије или композиције из других култура (из италијанске музике за сицилијану, из мађарске музике и маршева за пунктирани ритам, из црначке музике за синкопе, из шпанске народне музике за тирану, ритам валцера из многобројних валцера уметничке музике), (Васиљевић 1995, Васиљевић 1996).

Мелодијски примери Зориславе М. Васиљевић припремљени за потребе средњошколске наставе, осмишљени су за интерūретацију у оквиру које ученици пре извођења треба да анализирају пример, обраћајући пажњу на захтеве ритма и метра, тоналитет, темпо, карактер, мелодијски и ритмички ток, динамику и артикулацију која их очекује у примеру. Током припреме један од важнијих корака је лоцирање великих скокова и других захтевних мелодијских кретања, којима ће приступити ослањајући се на хармонску потūору унутрашњим слухом или на оближње *сиīурне* тонове (најчешће дијатонске). Примена комбиноване методе у настави солфеђа требало би ученике да припреми на то да свешћу идентификују звук који чују, да унутрашњим слухом чују нотни текст који виде и да својим гласом што свеобухватније интерūретирају нотни запис.

Према истраживању спроведеном 2013. године, у ком су учествовали наставници солфеђа из четири основне и средње музичке школе на територији Београда, комбиновану методу према Зорислави М. Васиљевић примењује 54% анкетираних (Богуновић–Каран и др. 2013).[4] Податак из поменутог истраживања може сугерисати на постојање континуиране употребе уџбеника Зориславе М. Васиљевић и висок степен прихваћености комбиноване методе у настави солфеђа на територији наше земље. Тридесет и пет година након објављивања уџбеника Зориславе М. Васиљевић за средње музичке школе, поставља се питање потребе наставне праксе за новим

4 Истраживањем су обухваћене следеће музичке школе: МШ „Коста Манојловић", МШ „Јосиф Славенски", МШ „Даворин Јенко" и МШ „Владимир Ђорђевић".

уџбеницима. Значајно би било спровођење истраживања на већем узорку, којим би се утврдили ставови наставника солфеђа средњих музичких школа у Републици Србији, о уџбеничкој литератури коју користе у настави, резултатима које ученици остварују захваљујући примени комбиноване методе и потенцијалном потребом за унапређењем наставе осавремењавањем постојећег приступа или применом других метода.

ЗАКЉУЧАК

Имајући у виду стање у ком се налазило опште образовање у Србији на почетку двадесетог века, након ослобођења од Турака, и узевши у обзир то да је *Српска музичка школа*, данашња Музичка школа Мокрањац (Београд), отворена на самом крају деветнаестог века, може се закључити да је деветнаести век био гранични период у ком је успостављена свест о значају уметничке музике, неопходности постојања образованих музичара – извођача и педагога и потреби за постојањем културно-уметничког друштвеног живота у српском народу. Отварањем музичких институција образовног карактера, попут основних, средњих музичких школа и музичких академија и факултета, постављени су извесни циљеви у музичком образовању и осигуран је квалитет будућег наставног кадра пре свега за потребе наставе музичке културе. Настава солфеђа била је *sine qua non* музичког образовања професионалних музичара, без обзира на њихово будуће опредељење као извођача или педагога. У светлу постојећих солфеђистичких пракси оформљена је национална солфеђистичка школа, чији је пионир био Миодраг Васиљевић, а даљи развој спровела је Зорислава М. Васиљевић. Комбинована функционална метода Зорославе М. Васиљевић проналази своју примену у наставној пракси већ скоро пола века, пружајући неопходну основу за њено даље усавршавање и успостављање нових методских приступа актуелних музичких педагога.

ЛИТЕРАТУРА

Andreis–Cvetko i dr. 1962: JosipAndreis–Dragotin Cvetko i Stana Đurić Klajn. *Historijski razvoj muzičke kulture u Jugoslaviji*. Zagreb: Školska knjiga.

Богуновић–Каран и др. 2013: Бланка Богуновић–Гордана Каран и Јелена Дубљевић. „Развој музичких вештина и настава солфеђа". *Настава и васпитање*, 62/3, 506–524.

Vasiljević1978: Zorislava Vasiljević. *Metodika nastave solfeđa*. Beograd: Univerzitet umetnosti.

Васиљевић и др. 1995: Зорислава Васиљевић и др. *Солфеђо са теоријом музике: за I разред средње музичке школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Васиљевић и др. 1996: Зорислава Васиљевић и др. *Солфеђо са теоријом музике: за II разред средње музичке школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Васиљевић и др. 1998: Зорислава Васиљевић и др. *Солфеђо са теоријом музике: за III разред средње музичке школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Васиљевић и др. 1999: Зорислава Васиљевић и др. *Солфеђо са теоријом музике: за IV разред средње музичке школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Васиљевић 2000: Зорислава Васиљевић. *Рад за српску музичку писменост*. Београд: Просвета.

Vasiljević 2006: Zorislava Vasiljević. *Metodika muzičke pismenosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Васиљевић 1939: Миодраг Васиљевић. *Интонација у вези са музичким диктатом и музичком ритмиком*. Београд: Фрајтова музичка библиотека.

Гавриловић 2019: Михаило Гавриловић. *Милош Обреновић II*. Београд: Талија.

Дробни–Васиљевић 2006: Ивана Дробни–Зорислава Васиљевић. *Теорија музике*: за музичке школе. Београд: Завод за уџбенике.

Дробни 2008: Ивана Дробни. *Методичке основе вокално-инструменталне наставе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Ђурић Клајн 1954: Стана Ђурић Клајн. *Музика и музичари*. Београд: Просвета.

Đurić Klajn 1981: Stana Đurić Klajn. *Akordi prošlosti*. Beograd: Prosveta.

Каран 1993: Гордана Каран. *Морфолошки йрилаз инсйрукйивној лийерайури нойної йевања и ӣеорије музике у Србији до Друӣоӣ свеӣског раӣа*. Магистарски рад. Београд: Факултет музичке уметности.

Каран 2005: Гордана Каран. „Милоје Милојевић - музички педагог и аутор инструктивне музичке литературе". *Зборник VII йедаӣошкоӣ форума*. Ур. Гордана Каран. Београд: Факултет музичке уметности. 1–20.

Милићевић 1995: Јован Милићевић. „Просвета, наука, књижевност, уметност, култура и здравство у XIX веку". *Историја Беоӣрада*. Ур. Здравко Антонић. Београд: Балканолошки институт САНУ; Београд: Драганић, 273–310.

Парезановић 2016: Кристина Парезановић. „Организација наставе солфеђа у Србији од друге половине XIX века до данас - достигнућа и тековине". *Музиколоӣија*, 2 (21), 27–50.

Тодоровић 2017: Драгана Тодоровић. „Катедра за солфеђо и музичку педагогију". *80 ӣодина Факулӣеӣа музичке уметносӣи (Музичке академије)*. Ур. Ивана Перковић. Београд: Факултет музичке уметности,188–195.

Трнавац 2015: Недељко Трнавац. *Обреновићи: деӣињсӣво и образовање; Просвеӣа и школсӣво у рудничко-ӣаковском крају (1815-1903-2015)*. Горњи Милановац: Општина Горњи Милановац; Горњи Милановац: Музеј рудничко-таковског краја.

Bogdan R. PINDOVIĆ

A DIACHRONIC VIEW OF THE DEVELOPMENT OF SOLFEGGIO TEACHINGS IN REPUBLIC OF SERBIA

Summary

The path to establishing a specialized music education with solfeggio teaching, as a necessary subject for acquiring primary, and then secondary and higher musical education, was a difficult one due to the historical turmoil on the territory of Serbia and its' overall significant lag behind the rest of Europe in many aspects of national, cultural and educational development. Bearing in mind the lack of musically educated staff and the absence of a national composition practice, which would pave the way and open the door to the institutionalization of music education, the question of the origin of the national solfeggio school and its development arises. The aim of the paper is to observe the critical moments in the development of solfeggio teaching in the Republic of Serbia, including the actions of personalities from the field of music pedagogy spaning from the nineteenth century till present day, with particular reference to the most prevalent methodological approach.

Key words: solfeggio, development of music education, institutionalization of music education, national solfeggio school, combined method.

Рад је предат 8. јула 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПЕДАГОГИЈА

УДК 159.922.73.072-053.6
159.942.072-053.6
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38520

Оригинални научни рад

*Наташа Р. ЛАЗОВИЋ**

*Емилија И. МАРКОВИЋ***
Учитељски факултет у Призрену са привременим седиштем у Лепосавићу,
Универзитет у Приштини – Косовској Митровици

РОДИТЕЉСКЕ И НЕРОДИТЕЉСКЕ ФИГУРЕ ПРИВРЖЕНОСТИ КАО ПРЕДИКТОРИ АФЕКТИВНИХ СТИЛОВА

Апстракт. Емоционална регулација је компонента емоционалне интелигенције која је јако битна за развој јединке и квалитет живота. Кроз одрастање, у односу са породицом, вршњацима и на крају са партнерима, учимо да каналишемо емоционална искуства и градимо карактеристичне афективне стилове. Циљ овог рада је испитати да ли постоји међузависност фигура афективне везаности у предикцији афективних стилова на узорку младих одраслих девојака које су тренутно у партнерској вези (АС=24,25, СД=3,68) и које нису (АС=22,75, СД=3,49) (264 испитаница). Инструменти који су коришћени су: Упитник за процењивање партнерске, пријатељске и породичне афективне везаности – ПАВа, ПАВб и ПАВц (Каменов, Јелић 2003) и Упитник афективних стилова ASQ (Hofmann, Kashdan 2010). Потврђена је повезаност између афективних стилова и афективне везаности за све три испитиване групе (породица, партнери, пријатељи) као и предикторска моћ неких димензија афективне везаности (анксиозност и избегавање) у објашњењу афективних стилова (прикривање, прилагођавање, толерисање). Иницијалне претпоставке овог рада су делимично потврђене, али резултати указују на теоријске и практичне импликације које би радовима у будућности могли бити допуњени.

Кључне речи: афективна везаност, афективни стилови, родитељи, пријатељи, партнери.

АФЕКТИВНЕ ВЕЗАНОСТ И ФИГУРЕ ВЕЗИВАЊА ОД РОЂЕЊА ДО ОДРАСЛОГ ДОБА

Теорија афективне везаности говори о пореклу људске осећајности и својим поставкама настоји да разуме и објасни развој појединца, као и пут развитка односа са другим особама са којима ступа у интеракцију одмах по рођењу, а онда и кроз читав животни век. Ова теорија, због своје широке експланаторне моћи

* Асистент: natasa.mladenovic@pr.ac.rs
** Ванредни професор: emilija.markovic@pr.ac.rs

налази примену у многим областима. Систем афективне везаности је урођени психобиолошки систем који мотивише индивидуу да тражи или иницира блискост са другима онда када осети да јој је то потребно (Bowlby 1982). Као таква, она представља еволуционарну предност нејаких новорођенчади која не могу да брину сама о себи (Sung et al 2016).

Једна од Болбијевих кључних идеја је била да актуелна искуства која имамо са фигурама везаности бивају когнитивно процесуирана, кодирана и упамћена у форми менталних репрезентација нас самих и других (унутрашњи радни модел себе и других), што заузврат формира костур стила афективне везаности једне особе (Mikulincer, Shaver 2007).

Поред Болбија, Мери Ејнсворт је особа која је заслужна за постулирање теорије афективне везаности и њен даљи развитак. Мери је посебну пажњу у свом раду посветила опсервацији деце у ситуацијама стресним за њих – напуштање мајке (техника стране ситуације). Њен рад је изродио прву класификацију индивидуалних разлика и поделу на три типа афективне везаности: Тип А – несигурна/избегавајућа везаност, тип Б – сигурно везана деца и тип Ц – деца амбивалентна у погледу везивања (Стефановић, Станојевић 2011). Касније, овој класификацији је додат и тип Д који се назива дезорганизована афективна везаност.

Када се ради о области афективног везивања одраслих, Ким Бартоломију је предложила димензинални модел који разликује две димензије афективне везаности, као боље решење од коришћења образаца као предефинисаних категорија. Модел је изведен из Болбијевих теоријских претпоставки да постоје два типа унутрашњих радних одела – модел себе и модел другог; и да се они могу представити и као позитиван и као негативан радни модел (Стефановић, Станојевић 2004). Тако имамо димензију одбацивања (модел другог) и димензију анксиозности (модел себе).

Одрастајући уз своје родитеље, који представљају наше прве фигуре афективне везаности, долазимо до тренутка када је неопходно искорачити из породичног гнезда и ступити у односе са другима. На почетку су то најближи рођаци, затим васпитачи, учитељи, вршњаци, партнери... У адолесценцији и раном одраслом добу, пријатељи и романтични партнери постепено мењају родитеље у смислу преферираних извора емоционалне подршке, тражења близине и утехе у стањима стреса (Freeman, Brown 2001). У истраживањима Ла Гардија, Рајана, Коучмана и Деција (La Guardia, Ruan, Couchman, Deci 2001) са младим одраслим особама, налазимо податке о већој привржености за пријатеље него за романтичне партнере, а овакав налаз се објашњава краћим трајањем партнерске везе. У овом периоду, јавља се потреба за уласком у партнерску везу; одрасли желе да буду близу партнера (тражење близине), траже утеху од партнера у стању стреса (сигурно уточиште), постају нервозни када партнер није ту (сепарациони протест) и носе осећај сигурности и поверења који потиче из самог односа (сигурна база) (Doherty, Feeney 2004).

АФЕКТИВНА РЕГУЛАЦИЈА И АФЕКТИВНИ СТИЛОВИ

Савремене теорије које се баве емоцијама, наглашавају њихове конструктивне и позитивне аспекте који доводе до повећаног психолошког благостања (Hayes, Strosahl, Wilson 2011). Свако другачије доживљава своје емоције у зависности од њиховог интензитета, прихватљивости и других фактора. Стога се оне могу поимати и као маладаптивне, неодговарајуће у одређеној ситуацији. Из тог разлога, јавило се интересовање за истраживање стратегија и начина афективне регулације, како би опет наше емоције служиле нама (Amstadter 2008).

Давидсон је дефинисао афективни стил као интер-индивидуалну разлику у осетљивости и регулацији емоција (Davidson 2003). Неки афективни стилови ефикасно регулишу искуство и изражавање емоција на начине који повећавају напредак ка неким циљевима индивидуе, док неке друге стратегије имају контрапродуктивне ефекте. На пример, покушај да се сузбију емоције повећава физиолошку побуђеност (Gross, Levenson 1997). У литератури која се бави емоцијама наилазимо на конзистентне налазе који указују на различите стилове регулације емоција. Први стил укључује супресију и друге стратегије које имају за циљ прикривање и избегавање емоција након њиховог појављивања. Овај стил, тј. скуп стратегија за регулацију емоција је назван стратегије прикривања. Људи који се могу сврстати у други афективни стил поседују алате који им служе да прилагоде и балансирају емоције у циљу што успешнијег извршавања свакодневних задатака. Овај афективни стил је назван прилагођавајући. Трећи афективни стил указује на високу толерантност индивидуе на интензивна емоционална искуства, тј. високу толеранцију на стрес, те се ове стратегије регулације афекта називају стратегије толерисања (Hoffman, Kashdan 2010).

Теорија афективне везаности сугерише да и корегулација стреса између детета и неговатеља омогућава развој стратегија регулације стреса кроз способност идентификовања, прихватања и ефективног ношења са негативним емоцијама (Gross, Stern, Bret, Cassidy 2017). Регулација емоција указује на способност појединца да посматра, процењује и подешава емоционална искуства специфичном контексту или циљевима (Gratz, Roemer 2004). Ово такође укључује и сет адаптивних стратегија емоционалне регулације (позитивна поновна процена, прихватање или планирање) како би модификовали опсег и/или тип емоционалног искуства (Aldao, Nolen-Hoeksema, Schweizer 2010).

У једном истраживању (Henschel, Nandrino, Doba 2020) добијено је да особе са различитим стиловима афективног везивања поседују различите потешкоће у емоционалној регулацији. Особе које су имале високе скорове на анксиозности показале су више потешкоћа у емоционалној регулацији, поготово у идентификовању и прихватању емоција, контролисању импулсивности, тежњи циљем оријентисаном понашању, као и у потешкоћама приликом самом приступању стратегијама емоционалне регулације. Ови налази су у сагласности са ранијим, где се наводи да анксиозне особе имају лакши приступ негативним сећањима и потешкоће у супресији негативних емоција (Marganska, Gallagher, Miranda 2013).

Експресија емоција и регулација емоција су блиско повезане са стиловима везивања. Позитивна очекивања и подршка сигурно везаних индивидуа подупиру њихову добро регулисану експресију емоција и конструктивне стратегије емоционалне регулације (Mikulincer, Shaver, Sapir, Lavid, Avihou, Kanza 2009). Особе које поседују избегавајући стил везивања, по навици, потискују емоционалну експресију, док људи преокупираног стила везивања интензивирају своју емоционалну експресију (Mikulincer, Shaver 2015; Simpson, Rholes 2017). Ове стратегије емоционалне регулације, које се чине дисфункционалним, могу понудити особама са избегавајућим и преокупираним стилом везивања и неке предности у неповољном и непредвидивом окружењу. Супресија потенцијално ометајућих емоција може бити адаптивна када нпр. не можемо рачунати на подршку других људи или не можемо дозволити себи да дођемо у стање стреса као одговор на туђи стресни догађај. Што се тиче интензивирања негативних емоција (нпр. љутње), то некима може бити адаптивно у смислу постизања неког краткорочног циља, посебно ако се могу занемарити дугорочне последице оваквих експресија (Doom, Vanzomeren, Dohm, Simpson 2016). Рано излагање грубим, хладним и непредвидивим односима, у суштини, доводи у каснијем добу до понашања које се може описати као неприлагођено, укључујући екстернализацију проблема, злоупотребу супстанци, насиље према партнеру (Barbaro, Boutwell, Shackelford 2019).

МЕТОД

Када се дете роди, оно не поседује капацитет за регулацију сопствених осећања. Потребни су му одрасли (најчешће родитељи или старатељи) како би му помогли да регулише своје емоције. Дете гради афективне везе са својим родитељима и кроз те везе оно, заједно са својим најближима, развија емоционалне компетенције (Saarni 1990). Афективна регулација је већим делом научена и модулисана од споља (родитељи, наставници, вршњаци, партнери…). Јединка тако бива научена стратегијама емоционалне регулације кроз своје одрастање и карактеристично је каналисање емоционалног искуства које је у складу са „емоционалном културом" у којој је дете одрастало (Gordon 1989). Међутим, рана искуства и примарно формирани односи јесу важни, али не и непромењиви. Тако је могуће да дете приликом ступања у односе са вршњацима формира квалитативно другачије односе од оних које је формирало са родитељима, али је могуће и да већ устаљене обрасце понашања генерализује илити „пренесе" на блиске фигуре у будућности. Зато смо овим радом желели да истражимо да ли афективна везаност за различите фигуре доприноси објашњењу афективног стила које ће особе користити у одраслом добу. Међутим, у периоду млађег одраслог доба врло важна фигура која често преузима примат јесте партнер. Зато је у раду испитано да ли постоји разлика у објашњењу афективног стила код особа које су тренутно у партнерској вези најмање 6 месеци и код особа које тренутно нису у вези.

Узорак

Узорак коришћен у истраживању је пригодан и сачињавају га 264 испитаника женског пола. Од укупног броја испитаника 168 је у партнерској вези, док њих 96 у тренутку истраживања није било у вези. Распон година старости на подузорку

испитаница које су у вези је између 18-34 (АС=24.25; СД=3.68), 78.6% живи у градској средини и 91.1% има завршено више или високо образовање или је у статусу студента. Укупно 90.3% испитаница је у партнерској вези најмање 6 месеци, од чега је 43% у партнерској вези дуже од 3 године. Распон година старости на подузорку испитаница које нису у вези између 18-33 (АС=22.75; СД=3.49), 76% живи у градској средини и 88.5% има завршено више или високо образовање или је у статусу студента.

Инструменти

1. *Упитник за процењивање партнерске афективне везаности, пријатељске афективне везаности и породичне афективне везаности – ПАВа, ПАВб и ПАВц* (Каменов, Јелић 2003). Ове три верзије упитника представљају ревидирану хрватску верзију ECR (Experience in Close Relationship Questionnaire) упитника (Brennan, Clark, Shaver 1998). Оригинална скала се користила само у сврхе мерења везаности за партнере, док су хрватске ауторке у посебним верзијама развиле упитнике који мере везаност за пријатеље, партнере и породицу. Афективна везаност операционализована је преко две димензије; *Анксиозности и Избегавања*. Димензија анксиозности се односи на индивидуалну предиспозицију према анксиозности и будности која се односи на одбацивање и напуштање од стране нама блиских особа, а димензија избегавања одговара нелагодности у блиским односима и одбијању да се уђе у интимни однос са другима (Fraley, Shaver 2000). Коефицијент интерне конзистенције (Кронбах алфа) је 0.87 на скали Анксиозности, а 0.90 на скали Избегавања (Каменов, Јелић 2003).

2. Упитник афективних стилова (ASQ – Affective Style Questionnaire: Hofmann, Cahsdan 2010). Аутори су настојали да конструишу кратак инструмент који би мерио индивидуалне разлике у емоционалној регулацији, те су тако сачинили инструмент од 20 ставки које мере три стратегије афективне регулације; *Прикривање* - 8 ајтема (склоност особе да прикрије или потисне емоције које доживљава у датом тренутку), *Прилагођавање* - 7 ајтема (склоност особе да се брзо прилагоди захтевима ситуације у којој се емоција јавља) и *Толеранција* - 5 ајтема (склоност особе да прихвати своје емоције и прилагоди се ситуацији) (Tuneberger 2011). Поузданост субскала изражена преко Кронбах алфа коефицијента је за субскалу Потискивање α=.82, Прикривање α=.74 и Толерисање α=.68. Психометријску проверу и валидацију упитника су радили и наши аутори на српском узорку где су потврдили оригиналну трофакторску структуру инструмента, високе поузданост за скале Прикривање α=.85 и Прилагођавање α=.81, али не и за Толерисање α=.58 (Жуљевић, Радовић, Гаврилов-Јерковић 2013).

РЕЗУЛТАТИ

Како бисмо испитали међузависност фигура афективне везаности у предикцији три афективна стила, спроведена је хијерархијска регресиона анализа са три сета предиктора. У првом моделу тестирана је претпоставка на подузорку испитаница у вези, а у другом на подузорку испитаница које у тренутку истраживања нису биле у вези.

Табела 1. Предикција у случају испитаница *које су у вези*

Критеријум		**Предиктори**	***B***	***T***	***p***	**Сажетак модела**
Афективни стил *Прикривања*	I	Избегавање – породица	,208	2,713	,007	R=.230; R^2=.053; $F_{(1, 352)}$=4,615 p =.011
		Анксиозност – породица	–,135	–1,761	,080	
	II	Избегавање – породица	,107	1,329	,186	R=.379; R^2=.144 ΔR^2=.091 $F_{(6, 374)}$=6,832; p =.000 F_{Change}=8.624 F_{Change} p=.000
		Анксиозност – породица	–,151	–1,577	,117	
		Избегавање – пријатељи	,314	3,864	,000	
		Анксиозност – пријатељи	–,049	–,505	,615	
	III	Избегавање – породица	,097	1,146	,253	R=.382; R^2=.146 ΔR^2=.029 $F_{(6, 374)}$=3,423; p =.000 F_{Change}=.210 F_{Change} p=.810
		Анксиозност – породица	–,148	–1,351	,179	
		Избегавање – пријатељи	,312	3,819	,000	
		Анксиозност – пријатељи	–,033	–,313	,754	
		Избегавање -партнери	,049	,605	,546	
		Анксиозност - партнери	–,037	–,332	,741	
Афективни стил *Прилагођавања*	I	Избегавање - породица	–,224	–3,241	,001	R=.479; R^2=.229; $F_{(1, 352)}$=24,548 p =.000
		Анксиозност - породица	–,391	–5,652	**,000**	
	II	Избегавање - породица	–,204	–2,750	,007	R=.518; R^2=.268 ΔR^2=.039 $F_{(6, 374)}$=7,814; p =.000 F_{Change}=4.323 F_{Change} p=.015
		Анксиозност - породица	–,247	–2,793	,006	
		Избегавање - пријатељи	,024	,317	,752	
		Анксиозност – пријатељи	**–,245**	**–2,750**	**,007**	
	III	Избегавање - породица	–,189	–2,439	,016	R=.524; R^2=.275 ΔR^2=.007 $F_{(6, 374)}$=5,338; p =.000 F_{Change}=.735 F_{Change} p=.481
		Анксиозност - породица	–,260	–2,577	,011	
		Избегавање - пријатељи	,027	,361	,718	
		Анксиозност – пријатељи	–,276	–2,848	,005	
		Избегавање -партнери	–,080	–1,070	,286	
		Анксиозност – партнери	,077	,742	,459	

Афективни стил *Толерисања*	I	Избегавање - породица	–,262	–3,598	,000	R=.378; R^2=.143; $F_{(1, 352)}$=13,736 p =.000
		Анксиозност - породица	**–,235**	**–3,224**	**,002**	
	II	Избегавање - породица	–,209	–2,630	,009	R=.398; R^2=.158 ΔR^2=.016 $F_{(6, 374)}$=7,660; p =.000 F_{Change}=1.501 F_{Change} p=.226
		Анксиозност - породица	–,184	–1,941	,054	
		Избегавање - пријатељи	–,139	–1,730	,086	
		Анксиозност – пријатељи	–,051	–,534	,594	
	III	Избегавање – породица	–,181	–2,177	,031	R=.412; R^2=.170 ΔR^2=.011 $F_{(6, 374)}$=5,478; p =.000 F_{Change}=1.097 F_{Change} p=.336
		Анксиозност – породица	–,109	–1,006	,316	
		Избегавање – пријатељи	–,141	–1,743	,083	
		Анксиозност – пријатељи	–,002	–,019	,985	
		Избегавање -партнери	–,043	–,532	,595	
		Анксиозност – партнери	–,142	–1,273	,205	

Резултати хијерархијске регресионе анализе показали су да су приликом предикције Афективног стила Прикривања сва три модела значајна, али да нема значајне промене у трећем кораку. Коначни модел објашњава 14.6% варијансе критеријума, али је једини статистички значајан позитиван предиктор Избегавање – пријатељи, средњег интензитета. Приликом предикције Афективног стила Прилагођавања сва три модела су значајна, али нема значајне промене у трећем кораку. Коначни модел објашњава 27.5% варијансе критеријума, али се овога пута издвајају три статистички значајна предиктора ниског интензитета: Избегавање – породица, Анксиозност – породица, Анксиозност – пријатељи. Сва три предиктора су негативног предзнака. Приликом предикције Афективног стила Толерисања сва три модела значајна, али нема значајне промене у трећем кораку. Коначни модел објашњава 17% варијансе критеријума, а као статистички значајан издваја се само један предиктор ниског интензитета и негативног предзнака и то Избегавање – породица.

Табела 2. Предикција у случају испитаница *које нису у вези*

Критеријум		**Предиктори**	***B***	***T***	***p***	**Сажетак модела**
Афективни стил *Прикривања*	I	Избегавање - породица	0,326	3,233	,002	R=.323;R^2=.104; $F_{(1, 352)}$=5,401 p =.006
		Анксиозност – породица	–0,16	–,163	,871	
	II	Избегавање - породица	,269	2,633	,010	R=.406; R^2=.165 ΔR^2=.029 $F_{(6, 374)}$=4,495; p =.002 F_{Change}=3.319 F_{Change} p=.041
		Анксиозност - породица	–,006	–,048	,961	
		Избегавање - пријатељи	**,265**	**2,530**	**,013**	
		Анксиознот – пријатељи	–,113	–,902	,369	
	III	Избегавање - породица	,259	2,339	,022	R=.422; R^2=.178 ΔR^2=.029 $F_{(6, 374)}$=3,219; p =.007 F_{Change}=.723 F_{Change} p=.488
		Анксиозност - породица	,003	,025	,980	
		Избегавање - пријатељи	**,229**	**2,083**	**,040**	
		Анксиознот – пријатељи	–,036	–,220	,827	
		Избегавање -партнери	,092	,844	,401	
		Анксиозност - партнери	–,122	–,857	,394	
Афективни стил *Прилаīођавања*	I	Избегавање - породица	–,124	–1,193	,236	R=.485:R^2=.048; $F_{(1, 352)}$=2,335 p =.102
		Анксиозност - породица	–,154	–1,480	,142	
	II	Избегавање - породица	–,098	–,945	,347	R=.385; R^2=.218 ΔR^2=.100 $F_{(6, 374)}$=3,956; p =.005 F_{Change}=5.358 F_{Change} p=.006
		Анксиозност - породица	,083	661	,510	
		Избегавање - пријатељи	,062	,586	,559	
		Анксиозност – пријатељи	**–,415**	**–3,273**	**,002**	
	III	Избегавање - породица	–,096	–,894	,374	R=.467; R^2=.264 ΔR^2=.070 $F_{(6, 374)}$=4,141; p =.001 F_{Change}=3.990 F_{Change} p=.022
		Анксиозност - породица	,100	,819	,415	
		Избегавање - пријатељи	–,014	–,134	,894	
		Анксиозност – пријатељи	–,194	–1,230	,222	
		Избегавање -партнери	,158	1,488	,140	
		Анксиозност – партнери	**–,333**	**2,402**	**,018**	

Афективни стил *Толерисања*	I	Избегавање – породица	–,133	–1,322	,189	R=.320; R^2=.103; $F_{(1, 352)}$=5,313 p =.007
		Анксиозност – породица	–,262	–2,597	,011	
	II	Избегавање – породица	–,064	–,630	,530	R=.433; R^2=.187 ΔR^2=.085 $F_{(6, 374)}$=5,235; p =.001 F_{Change}=4.732 F_{Change} p=.011
		Анксиозност – породица	–,049	–,399	,691	
		Избегавање - пријатељи	–,153	–1,480	,142	
		Анксиозност – пријатељи	–,299	–2,410	,118	
	III	Избегавање – породица	–,074	–,674	,502	R=.438; R^2=.192 ΔR^2=.005 $F_{(6, 374)}$=3,521; p =.004 F_{Change}=.262 F_{Change} p=.770
		Анксиозност – породица	–,043	–,347	,730	
		Избегавање - пријатељи	–,175	–1,613	,110	
		Анксиозност – пријатељи	–,261	–1,626	,107	
		Избегавање -партнери	,062	,575	,567	
		Анксиозност – партнери	–,062	–,439	,662	

Резултати хијерархијске регресионе анализе показали су да су приликом предикције Афективног стила Прикривања сва три модела значајна, али да нема значајне промене у трећем кораку. Коначни модел објашњава 17.8% варијансе критеријума, а статистички значајни предиктори ниског интензитета и позитивног смера су били Избегавање - породица и Избегавање - пријатељи. Приликом предикције Афективног стила Прилагођавања сва три модела значајна, и долази до значајне промене у коначном моделу. Коначни модел објашњава 26.4% варијансе критеријума, и издваја се само један статистички значајан предиктор Анксиозност - партнери. Предикција је средња и негативна. И приликом предикције Афективног стила Толерисања сва три модела значајна, али да нема значајне промене у трећем кораку. Коначни модел објашњава 19.2% варијансе критеријума, али ниједан индивидуални допринос предиктора није значајан.

ДИСКУСИЈА

Ово истраживање имало је за циљ да се испита међузависност фигура афективне везаности у предикцији афективних стилова односно афективне регулације, са посебним освртом на улогу афективне везаности за партнере, уопштавајући притом резултате на узорак девојака млађег одраслог доба.

Резултати истраживања показали су да се на основу негативног радног модела других тј. високог Избегавања, и то посебно у релацији са пријатељима, може предвидети виши скор на димензији афективног стила Прикивања. Девојке које

имају негативни радни модел својих пријатеља тј. виде их као особе на које се не могу ослонити и које неће бити ту у ситуацијама када би се то очекивали, могу показати тенденцију ка потискивању и супримирању својих емоционалних реакција. Афективни стил Прикривања који се односи на супресију и избегавање интраперсоналних и интерперсоналних емоција после њиховог јављања, у нашем истраживању се може објаснити делимично афективном везаношћу за породицу и пријатеље, док афективна везаност за партнере нема значајан допринос објашњењу варијансе на оба подузорка испитаница. Још у периоду средњег детињства и преласком у адолесценцију, вршњачке групе узимају примат, на почетку у домену тражења блискости, а касније за све значајне домене афективне везаности. Млади проводе све више времена са својим пријатељима, а све мање са породицом. Овај налаз не негира утицај примарне афективне везаности са породицом која наставља кроз живот, али перзистира у модификованој форми (Bowlby 1982; Cicirelli 1991). Родитељи, у већини случајева, остају особе којима се враћамо и обраћамо у тренуцима и стањима високог стреса. Такође, млади почињу и да брину о родитељима, поготово са проласком година, када родитељи улазе у старачко доба. Овај налаз је у складу са теоријом и истраживањима (Freeman, Brown 2001). Налази који су добијени су у складу са сличним налазима других истраживача. Вероватно је да висок скор на Избегавању прати тенденција ка блокирању и инхибирању било каког емоционалног одговора у ситуацијама које изискују емоционално реаговање (Mikulincer, Shaver 2016). Претпоставка је да су током одрастања и сазревања ове особе имале искуства са нереспонзивним, хладним родитељима који нису адекватно и правовремено одговарали на њихове потребе. Могуће је да су овакви односи са примарним фигурама афективне везаности довели до тога да се емоционална експресија и адекватно афективно реаговање нису могли научити и моделовати, те је стратегија за њихово функционисање била да своје емоције склоне, потисну, прикрију. Могуће је да „оно што нису добили (капацитет за емоционално реаговање) не умеју ни да дају" (Стефановић, Станојевић 2004), а самим тим ни да пренесу на друге односе, као што су односи са пријатељима. Изостанак или прикривање емоционалне реакције, дакле, овде може бити израз неповерења у односима са фигурама блискости - родитељима и пријатељима, док та правилност изостаје у контакту са партнерима.

Прилагођавање представља други испитивани афективни стил. Прилагођавање као афективни стил карактерише особу која нема способност да буде свесна својих емоција и да их искористи као датост и информацију и да на основу њих модулише своје емоционално искуство и емоционалну експресију као одговор на захтеве које дати контекст поставља (Hofmann, Kashdan 2010). У нашем истраживању, добили смо да особе ниске на Избегавању и Анксиозности (а односи се на афективну везаност за породицу), као и ниске на Анксиозности у односима са пријатељима постижу више скорове на Прилагођавању емоција. Звучи вероватно да особе које немају поверења у своју породицу, односно не верују да ће њихови родитељи бити ту када су им потребни, као и када сматрају да се други не могу ослонити на њих због њихове неадекватности, врло вероватно развити стратегију непоказивања правих емоција и њиховог прилагођавања контексту како би биле

адаптивне и како би задржале блиске људе око себе (Mikulincer, Shaver 2016; Cassidy, Kobak 1988). Чини се да недостатак вредновања себе и вере у своје способности у контакту са пријатељима, опажање себе као неадекватне особе, може знатно да редукује обим емоционалне експресивности код појединаца. Могуће је да би због недостатка поверења у друге и потенцијалне несигурности у то како би пријатељи могли реаговати, особа пре задржала сопствене емоције за себе и одабрала да свој одговор прилагоди захтевима ситуације, сматрајући да би можда њен одговор у конкретној ситуацији био неадекватан. На подузорку испитаница које нису у вези смо добили да ће особе које су високе на Анксиозности у односу са партнерима такође развити стратегију Прилагођавања својих емоција. Негативна слика о себи прво у контакту са пријатељима, а касније и са партнерима предвиђа тешкоће у емоционалној регулацији, тј. прилагођавању емоција ситуацији. Вероватно је да особе које нису у везама и немају тренутну подршку партнера, тренутно себе могу видети као неадекватне. Лош однос са пријатељима (што видимо у другом кораку) може бити повезан са тим како ће особа прилагођавати своје емоционалне реакције и да је то повезано са тим како се осећамо у односима са другима.

Последњи афективни стил, који носи назив Толерисање бива објашњен у одређеном проценту афективном везаношћу за породицу, док додавањем афективне везаности за пријатеље у другом кораку и афективне везаности за партнере у трећем кораку предиктивног модела не доприносимо додатном објашњењу варијансе. Потенцијално објашњење оваквог налаза се може дати имајући у виду примат и јачину односа које особа има са примарним фигурама афективне везаности. Афективни стил Толерисање указује на начин реаговања на емоцију који није дефанзиван, иако негативна (или позитивна) емоција може довести до јаког стреса. Особе које имају оформљен овај стил афективног реаговања су вероватно од својих респонзивних, емоционално компетентних и топлих родитеља, у исто таквом породичном окружењу научили и моделовали овакав начин емоционалног реаговања. Имали су дозволу да осећају све емоције и да их изражавају, где су, вероватно научили функционалне начине њихове регулације.

У скоро свим претходним моделима приметно је да изостаје веза између афективне везаности за партнере и афективних стилова, иако је била претпостављена у самој основи рада. Могуће је да веза која се формира са партнером буде квалитативно другачија од везе која се формира са пријатељима и родитељима. Значајан број налаза нам указује на то да афективна везаност са партнерима може у великој мери модификовати квалитет привржености касније, у оба правца - и на боље и на лошије (Fraley, Roisman 2015; Chopik, Edelstein, Grimm 2019). Међутим, корелација која постоји између ових димензија може указати и на то да простор емоционалне регулације не може бити објашњен партнерском афективном везаношћу поврх свега онога што се може објаснити примарнијим механизмом привржености, за родитеље и пријатеље. У сваком случају, овде су потребна додатна истраживања и потврде, посебно имајући у виду ограничења која се тичу доношења закључка о променама на основу нацрта студије која није лонгитудинална.

ЗАКЉУЧАК

Предмет овог рада било је испитати да ли постоји међузависност фигура афективне везаности у предикцији афективних стилова на узорку младих одраслих девојака које су тренутно у партнерској вези и које нису у вези. Резултати који су добијени нису у потпуности у складу са иницијалним претпоставкама. Потврђена је повезаност између афективних стилова и афективне везаности за све три испитиване фигуре, али чини се да примарну улогу у овом периоду и даље задржавају родитељи и пријатељи. Иако су добијени резултати несумњиво од великог значаја како за праксу тако и за дубље проучавање поменутих конструката са теоријске стране, додатна истраживања су неопходна. Остаје нејасно да ли и на који начин афективна везаност за партнера доприноси начину регулације емоција. Могуће је да одређени квалитет партнерскх односа може варирати у зависности од трајања везе, претходних искустава или неких других варијабли личности. Овим истраживањем потврђено је да партнерска везаност може имати улогу у емоционалној регулацији, али изостаје податак о тачним условима. Важно је поменути и ограничења истраживања, од којих је најважније оно да се резултати могу уопштити само на популацију младих одраслих жена које су укључене у узорак. Могуће је да партнерске везе већи примат имају у неким каснијим годинама живота, како је већи и партнерски „стаж" који особа има, и како се улога родитеља мења. Већи узорци свакако би били кориснији за поузданије закључивање, посебно када се ради поређење група.

Иницијалне претпоставке овог рада су само делимично потврђене, али резултати указују на важне теоријске и практичне импликације које би радовима у будућности могли бити допуњени. Афективна везаност је очигледно важан део у простору регулације емоција, али чини се да повезаност није директна и да постоји уплив многих личних и стиуационих варијабли које је будућим истраживањима потребно додатно испитати.

ЛИТЕРАТУРА

Aldao, Nolen-Hoeksema, Schweizer 2010: Aldao, Amelia, Susan Nolen-Hoeksema, Susanne Schweizer. Emotion-regulation strategies across psychopathology: A meta-analytic review. *Clinical psychology review 30,* 2: 217-237.

Amstadter, 2008: Amstadter, Ananda. Emotion regulation and anxiety disorders. *Journal of anxiety disorders 22*, 2: 211-221.

Brennan, Clark, Shaver 1998: Brennan, Kelly, Catherine, Clark, Shaver. Self-report measures of adult romantic attachment. *Attachment theory and close relationships*. 46-76.

Barbaro, Boutwell, Shackelford 2019: Barbaro, Nicole, Brian, Boutwell, Todd, Shackelford. Associations between attachment anxiety and intimate partner violence perpetration and victimization: Consideration of genetic covariation. *Personality and individual differences 147*: 332-343.

Bowlby 1982: John Bowlby. Attachment and loss: retrospect and prospect. *American journal of Orthopsychiatry*, *52*(4), 664.

Bretherton 1985: Bretherton, Inge. Attachment theory: Retrospect and prospect. *Monographs of the society for research in child development*. 3-35.

Cicirelli 1991: Cicirelli, Victor. Sibling relationships in adulthood. *Marriage & Family Review 16*: 291-310.

Chopik, Edelstein, Grimm 2019: Chopik, William, Robin Edelstein, Kevin, Grimm. Longitudinal changes in attachment orientation over a 59-year period. *Journal of Personality and Social Psychology 116*, 4: 598.

Davidson 2003: Davidson, Richard. Darwin and the neural bases of emotion and affective style. *Annals of the New York Academy of Sciences 1000,* 1: 316-336.

Doom, Vanzomeren – Dohm, Simpson 2016: Doom, Jenalee, Adrienne Vanzomeren-Dohm, Jeffry Simpson. Early unpredictability predicts increased adolescent externalizing behaviors and substance use: A life history perspective. *Development and psychopathology* 28: 1505-1516.

Doherty, Feeney 2004: Doherty, Nicole, Judith Feeney. The composition of attachment networks throughout the adult years. *Personal Relationships 11*, 4: 469-488.

Fraley Roisman 2015: Fraley, Chris, Glenn Roisman. Do early caregiving experiences leave an enduring or transient mark on developmental adaptation? *Current Opinion in Psychology 1:* 101-106.

Freeman, Brown 2001: Freeman, Harry, Bradford Brown. Primary attachment to parents and peers during adolescence: Differences by attachment style. *Journal of Youth and Adolescence 30,* 6: 653-674.

Fraley, Shaver 2000: Fraley, Chris, Phillip, Shaver. Adult romantic attachment: Theoretical developments, emerging controversies, and unanswered questions. *Review of general psychology 4,* 2: 132-154.

Gordon 1989: Gordon, Steven L. The socialization of children's emotions: Emotional culture, competence, and exposure.

Gratz, Roemer 2004: Gratz, Kim, Lizabeth Roemer. Multidimensional assessment of emotion regulation and dysregulation: Development, factor structure, and initial validation of the difficulties in emotion regulation scale. *Journal of psychopathology and behavioral assessment 26*, 1: 41-54.

Gross, Levenson 1997: Gross, James, Robert, Levenson. Hiding feelings: the acute effects of inhibiting negative and positive emotion. *Journal of abnormal psychology 106,* 1: 95.

Gross, Stern, Bret, Cassidy 2017: Gross, Jacquelyn, Jessica Stern, Bonnie Brett, Jude Cassidy. The multifaceted nature of prosocial behavior in children: Links with attachment theory and research. *Social development 26,* 4: 661-678.

Hayes, Strosahl, Wilson 2011: Hayes, Steven C., Kirk D. Strosahl, Kelly G. Wilson. *Acceptance and commitment therapy: The process and practice of mindful change*. Guilford press.

Henschel, Nandrino, Doba 2020: Henschel, Sébastien, Jean-Louis Nandrino, Karyn Doba. Emotion regulation and empathic abilities in young adults: The role of attachment styles. *Personality and Individual Differences* 156.

Hofmann, Kashdan 2010: Stefen Hofmann, Todd Kashdan. The affective style questionnaire: development and psychometric properties. *Journal of psychopathology and behavioral assessment, 32*(2), 255-263.

Kamenov, Jelić 2002: Željka Kamenov, Margareta Jelić. Validacija instrumenta za mjerenje privrženosti u različitim vrstama bliskih odnosa: Modifikacija Brennanova Inventara iskustava u bliskim vezama. *Suvremena psihologija, 6*(1).

Marganska, Gallagher, Miranda 2013: Marganska, Anna, Michelle Gallagher, Regina Miranda. Adult attachment, emotion dysregulation, and symptoms of depression and generalized anxiety disorder. *American Journal of Orthopsychiatry 83,* 1: 131.

La Guardia, Ruan, Couchman, Deci 2001: La Guardia, J. G., R. M. Ryan, C. E. Couchman, E. L. Deci. Basic psychological needs scales. *Journal of Personality and Social Psychology* 79: 367-384.

Sung et al. 2016: Sung, Sooyeon, Jeffry A. Simpson, Vladas Griskevicius, Sally I-Chun Kuo, Gabriel L. Schlomer, and Jay Belsky. „Secure infant-mother attachment buffers the effect of early-life stress on age of menarche." *Psychological science* 27, 5: 667-674.

Mikulincer, Shaver 2015: Mikulincer, Mario, Phillip Shaver. The psychological effects of the contextual activation of security-enhancing mental representations in adulthood. *Current Opinion in Psychology* 1: 18-21.

Mikulincer, Shaver 2007: Mikulincer, Mario, Phillip Shaver. *Attachment in adulthood: Structure, dynamics, and change*. Guilford Press.

Mikulincer, Shaver, Sapir-Lavid, Avihou-Kanza 2009: Mikulincer, Mario, Phillip Shaver, Yael Sapir-Lavid, Neta Avihou-Kanza. What's inside the minds of securely and insecurely attached people? The secure-base script and its associations with attachment-style dimensions. *Journal of personality and social psychology* 97, 4: 615.

Saarni 1990: Saarni, Carolyn. Relationships Become. *Socioemotional development 36*: 115.

Simpson, Rholes 2017: Simpson, Jeffry, Steven Rholes. Adult attachment, stress, and romantic relationships. *Current opinion in psychology* 13: 19-24.

Stefanović-Stanojević 2011: Tatjana Stefanović-Stanojević. *Afektivna vezanost: razvoj, modaliteti i procena*. Niš: Filozofski fakultet.

Stefanović-Stanojević 2004: Tatjana Stefanović-Stanojević. *Emocionalni razvoj ličnosti*. Niš: Filozofski fakultet.

Tuneberger 2011: Tunberger, Cecilia. Affektiv stil: Översättning och validering av Affective Style Questionnaire och samband med depression och ångest. *Psykologexamensuppsats, 13*, 33.

Zajac, Kobak 2006: Zajac, Kristyn, Roger Kobak. *„Attachment."* (2006).

Žuljević, Radović, Gavrilov-Jerković 2013: Žuljević, Dragan, Darja Radović, and Vesna Gavrilov Jerković. Psihometrijska provera i validacija upitnika afektivnih stilova na srpskom uzorku. *Primenjena psihologija 6*, 1: 45-65.

Nataša R. LAZOVIĆ
Emilija I. MARKOVIĆ

PARENTAL AND NON-PARENTAL FIGURES OF ATTACHMENT AS PREDICTORS OF AFFECTIVE STYLES

Summary

Emotional regulation is one of the components of emotional intelligence that is very important for the development of the person and the quality of life in adulthood. Growing up, in a relationship with family, then with peers and finally with partners, we learn to regulate our emotional experiences and build characteristic affective styles. The aim of this paper is to examine whether there is an interdependence of figures of attachment in the prediction of affective styles in a sample of young adult girls who are currently in a partnership and those who are not (264 respondents). The instruments used were: Questionnaire for assessing partner, friend and family attachment – three versions (Kamenov, Jelić 2003). This questionnaire is a revised Croatian version of the ECR (Experience in Close Relationship Questionnaire) questionnaire (Brennan, Clark, Shaver 1998) and the ASQ Affective Style Questionnaire (Hofmann, Kashdan 2010). The connection between affective styles and attachment for all three examined figures was confirmed, as well as the predictive power of some dimensions of attachment in the explanation of affective styles. The initial hypotheses of this paper are only partially confirmed, but the results indicate important theoretical and practical implications that could be supplemented in future work. Attachment is obviously an important part in the space of emotion regulation, but it seems that the correlation is not direct and that there is an influence of many personal and situational variables that need to be researched in future.

Key words: attachment, affective styles, parents, peers, friends, partners.

Рад је предат 11. марта 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.644-057.875:342.726-053.4/.5(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-36253

Оригинални научни рад

*Александра Р. ТРБОЈЕВИЋ**
Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет у Сомбору

*Оља А. МАРИЧИЋ***
Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет у Сомбору

ДЕЧИЈА ПРАВА И ШКОЛА ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ СТУДЕНАТА – БУДУЋИХ УЧИТЕЉА

Апстракт: Конвенција УН о правима детета је први правно обавезујући међународни документ који укључује читав спектар људских права, фокусирајући их на децу. Конвенција обавезује државе потписнице да успоставе системска решења за образовање о правима детета. У Србији су садржаји о дечијим правима укључени у националне образовне стратегије, као и у наставне програме. У раду су представљени резултати квалитативног истраживања чији је циљ да се утврди да ли студенти – будући учитељи, познају корпус дечијих права, посебно партиципације; и како процењују своју припремљеност да ове садржаје реализују са ученицима. Кроз четири фокус-групна разговора, на укупном узорку од 38 студената Педагошког факултета у Сомбору, утврђено је да они разумеју права детета из Конвенције, али су потпуно усаглашени у мишљењима да немају ни довољно сазнања, ни довољно искуства о начинима њихове дидактичко-методичке трансформације у наставни процес. Сугерише се неопходност повећања практичних активности, као и потреба иновирања студијских програма у погледу садржаја о дечијим правима.

Кључне речи: студенти Педагошког факултета, школа, разредна настава, права детета, партиципација ученика.

УВОД

Генезу идеје о правима детета аутори посматрају од масачусетске *Повеље о слободама* (*Massachusetts Body of Liberties*) из 1641. године, као првог познатог документа који помиње и права детета (Pleck 2004), а затим преко разних покрета и заговорника дечијих права из 19. века (Кејт Даглас Вигин, Жан Вал, Јанош Корчак). Право детета да буде питано и да активно партиципира у доношењу одлука које га се тичу, међу првима је истакла Елен Кеј (Ellen Key) кроз свој *Покрет за ново образовање*. У 20. веку значајно место припада Еглатини Џеб (Eglantyne Jebb), која је идеју о универзалном признавању права детета конкретизовала оснивањем прве организације у свету чији је спектар интересовања био испуњен дечијим правима:

* Ванредни професор, portrbojevic@gmail.com
** Асистент са докторатом, oljamaricic@gmail.com

Спасимо децу (*Save the Children*). То је била основа за *Женевску декларацију* – названу по месту где је донета и усвојена од стране Генералне скупштине Лиге народа (1924), а касније и за *Декларацију о правима детета УН* (1959). Седму деценију 20. века обележио је *Покрет за ослобађање детета* подржан идејама Холта и Фарсона (Holt, Farson), који апострофирају право детета да буде питано и да учествује у одукама које га се непосредно тичу, што представља зачетке дечијег права на партиципацију (Врањешевић 2012).

Вишедеценијска теоријска преиспитивања о разумевању детета и слици детињства аутори су темељили на хуманистичкој педагогији - кроз филозофске идеје о неопходности васпитавања детета као комплексне и целовите личности (Маслов, Роџерс Штајнер); искуственом учењу (Дјуи); постулатима холизма (Песталоци); као и кроз развојно-психолошке теорије о детету као активном бићу које у свом развојном процесу активно осмишљава и мења свет око себе (Бауцал, Дамњановић и др. 2019). Концепт права детета прелама се данас кроз нову образовну парадигму као оријентација према деци која имају права активно да партиципирају у друштвеном животу (Eide & Winger 2005; Harcourt & Einarsdottir 2011), а дечија перспектива, њихов глас и мишљење постају окосница за тумачење друштва и деловања свих његових сегмената (Moser, Leseman et al. 2017).

Након скоро читаве деценије усаглашавања око идеје о детету као људском бићу посебних способности, али и потреба, године 1989. Генерална скупштина Уједињених нација усвојила је Конвенцију о правима детета. Њена примена је ступила годину дана касније пошто ју је ратификовало 20 земаља, укључујући и Србију[1]. Конвенција представља основни извор права за креирање националних политика, закона, и других мера за остваривање права детета свим државама чланицама; и први међународни документ из области људских права упућен деци. Државе које су је ратификовале преузеле су обавезу обезбеђивања добробити деце кроз поштовање њихових економских, социјалних, културних, политичких, грађанских и свих других права. Овај циљ националне владе, творци државних политика, као и разни експерти у области образовања, реализују утврђивањем и доношењем разних докумената – али експертизе и рецентна литература упозоравају да то није довољно уколико се не обезбеде услови за практичну примену (Urinboyev, Wickenberg et al. 2016; Reynaert, Bouverne De-Bie et al. 2009). Та практична примена увелико зависи од школа које се препознају као места системског учења о дечијим правима, али и као окружења у којима је могуће развијање вештина деловања у складу са правима детета (Covell, Howe et al. 2010).

Циљеви и исходи основног и васпитања у Републици Србији опредељени су према стратешком плану за утемељење савремене школе у којој ће се образовати будући одговорни грађани наше земље и друштва сутрашњице. Нови Закон (као и досадашњи) истиче подршку целовитом развоју ученика кроз критичко мишљење, као и развијање компетенција за разумевање и поштовање права детета, људских права, грађанских слобода и способности за живот у демократски уређеном и праведном

1 Као конститутивни део тадашње државе под називом СФРЈ, Србија се сматра потписницом од 1990. Конвенција је ратификована Законом о ратификацији *Конвенције Уједињених нација о правима детета* (Службени лист СФРЈ, бр. 15/90).

друштву (*Закон о основном образовању и васпитању*, 2019: 6). Тиме се још једном у јавном образовном дискурсу експлицира залагање за школу у којој ће се ученици оспособљавати „да доносе одлуке користећи критичко и креативно мишљење, да буду спремни да прихвате изазове и промене, да умеју да препознају и уваже људска и дечија права, и буду способни да активно учествују у њиховом остваривању" (Исто: 8).

Деца се препознају као грађани који имају своја права, између осталих и право на изражавање и учествовање. Оно се директно наводи у члану 12 Конвенције (параграф 1) који гласи: „Стране уговорнице ће обезбедити детету које је способно да формира сопствено мишљење право слободног изражавања тог мишљења о свим питањима која се тичу детета, при чему се мишљењима детета посвећује дужна пажња у складу са узрастом и зрелошћу детета" (*Закон о ратификацији Конвенције УН о правима детета*, 1990). Партиципативно право деце имплицитно је присутно и у члановима 13 до 17[2]. Сходно томе, циљ интеграције дечијих права у школски систем представља како учење о правима детета, тако и осмишљавање ситуација иницираних од одраслих и деце, у којима ће они развијати грађанске вештине и учешће (Keating & Janmaat 2016). У школи су носиоци овог посла на првом месту наставници. Ипак, и поред њихове значајне улоге у образовању за мир, толеранцију, демократију и уважавање различитости (Milenović, Milovanović 2018), као и за развој разних друштвених вештина (Trbojevic et al. 2019), данас веома мало знамо о томе колико су наставници оспособљени за дидактичко-методичку трансформацију садржаја о дечијим правима у настави, а нарочито како то чине са аспекта примене појединих права у школи. Фокусирајући се на студенте – будуће учитеље, у раду се трага за одговором на питање: како будући учитељи процењују своју припремљеност да са ученицима у школи реализују садржаје о правима детета и оспособљавају их за партиципацију.

МЕТОД

Циљ истраживања је утврђивање мишљења студената – будућих учитеља о свом познавању дечијих права загарантованих Конвенцијом о правима детета, и оспособљености за будуће професионално деловање када су у питању дечија права и партиципација у школи. У овом раду презентују се резултати за следећа истраживачка питања:

а) како студенти процењују своје познавање права детета и улогу учитеља у њиховом поучавању;

б) испитати колико су студенти током свог студирања имали могућност да проучавају садржаје о дечијим правима и увежбавају њихово дидактичко - методичко обликовање на часовима у школи;

ц) испитати процене студената о томе колико се сматрају оспособљеним да у будућем професионалном раду реализују садржаје о дечијим правима и укључују ученике у партиципацију.

2 Члан 13 – право на слободу изражавања; члан 14 – право на слободу мисли, савести и вероисповести; члан 15 – правао на слободно удруживање; чл. 16 – право на приватност; члан 17 – право на информисање.

Истраживање је засновано на квалитативној методологији, користећи фокус групни разговор (Frey & Fontana 1991). Инструмент представља делимично структурисан водич[3], успостављен према унапред дефинисаним групама питања (Flores & Alonso 1995). Водич је занован на три главне групе питања: познавање права детета и разумевање Конвенције УН о дечијим правима од стране учитеља који спроводе образовне стратегије; питања о процени стеченог теоријског сазнања о дечијим правима током студија; и питања о процени оспособљености за практичну реализацију садржаја о дечијим правима у будућем професионалном раду.

С обзиром на чињеницу да су на Педагошком факултету у Сомбору садржаји о дечијим правима присутни кроз студијске програме *Грађанског васпитања* (трећа година основних академских студија), *Методике наставе природе и друштва* (четврта година), и посебно кроз мастер области *Методика наставе друштвених наука*, и *Методика грађанског васпитања*, испитаници су изабрани из ове популације студената. Њихово учешће било добровољно. Према годинама студија, формиране су три фокус групе. У складу са препорукама о њиховој величини (Patton 2014), групу студената треће године чинило је 14 студената, четврте године 12. Мастер студената било је 12. Оваква подела по годинама студирања обезбедила је и хомогеност узорка – слична искуства доприносе динамици групе, разлике у гледиштима обезбеђују дискусију, а синергија међусобних односа генерише изнете податке (Nyumba, Wilson et al. 2018). Укупан број учесника био је 38.

Током фокус групних разговора активности су се одвијале на три нивоа: упознавање, упућивање на основну тему, разговор усмерен на главне групе питања. Фокус групне разговоре водили су аутори рада, док су трајања у све три групе била између 40 и 50 минута. Са свих разговора у целини сачињени су аудио записи, чији су транскрипти касније омогућили базу кодирања. Обрада података вршена је на два нивоа: индексирање података, и њихово груписање у категорије (одговори који су изазвали највиши ниво сагласности учесника) и поткатегорије. Истраживање је спроведено у априлу 2020. године.

ОГРАНИЧЕЊА

Истраживање има своја ограничења. Прво је мали узорак, који не може гарантовати сигурност у погледу уопштавања на ширу популацију. Осим тога, величине фокус група нису дозволиле да се укључе сви заинтересовани студенти. На крају, проблем су стварали и пандемијски услови, услед којих се број учесника због зараженост мењао, мењан је њихов састав, а термини разговора су се пролонгирали. Упркос овим ограничењима, разговори снимљени током фокус група представљају драгоцени извор рефлексија студената о укључивању садржаја о дечијим правима у наставу – а то је значајна тема коју надаље треба шире и комплексније истраживати.

3 Водич за модерирање активности осмислили су аутори истраживања, који су уједно и водили интервјуе са студентима (прим. аут.)

НАЛАЗИ

Истраживачки налази класификовани су у односу на постављена истраживачка питања. У првом сету, питали смо учеснике колико су им позната права уопште, како разумеју права и улогу учитеља у њиховом промовисању (посебно право на партиципацију) и колико знају о Конвенцији која их дефинише.

Учесници сматрају да познају права детета, и имали су прилике да упознају садржаје Конвенције. Дечја права виде као спецификум људских права („То су сва људска права, која су модификована како би се прилагодила деци, тако да и деца буду њима обухваћена. Пре се није дете стављало у фокус", изјава учесника). Студенти треће године, који су у време истраживања имали наставу из предмета *Грађанско васпитање*, постигли су веома високу сагласност у групи по питању теоријског утемељења Конвенције, значаја права детета и њиховог учешћа. Следи пример изјава ове фокус групе, из транскрита разговора.

> Модератор: Како видите значај Конвенције о правима детета?
>
> Учесник 1: То је било јако важно да се уочи значај права која треба обезбедити сваком детету.
>
> Модератор: Да ли ви познајете нека од тих права?
>
> Учесник 2: Не могу да набројим све, али мислим да и није неопходно. Знам где могу да пронађем документ, а ученицима бих изабрала да представим нека права.
>
> Модератор: Како бирате „нека права"?
>
> Учесник 2: Тражила бих у садржајима предмета. Учили смо да су то *Свет око нас*, *Природа и друштво*, *Српски језик*, а чак и у *Музичкој култури* постоје лекције које укључују дечија права".
>
> Учесник 3: Ја сам са ученицима четвртог разреда радио испитни час „Да се чује и наш глас". Изненадио сам се колико деца желе да говоре о свом учешћу у школи".

У току овог дела разговора, наши учесници су питани о улози учитеља током упознавања деце са правима детета. У наставку је део разговора из групе студената четврте године.

> Модератор: Да ли вам је познато да су дечија права важан део многих наставних програма у разредној настави?
>
> Учесник 1: Нама је сада јасно, али то је зато што смо већ имали часове из свих методика. Млађим колегама можда и није.
>
> Модератор: Ако дечија права посматрамо не само као део програма, него и развој вештина неопходних у свакодневном животу – да ли је то по вама остварљив задатак за наставника?
>
> Учесник 2: Велика је одговорност на нама, јер ми од те деце „кројимо личности", а ако их ми не учимо животу кроз дечија права ко ће?
>
> Учесник 3: С обзиром да смо и учили о дечијим правима, да постоји, рецимо, дечија недеља, да су садржаји о дечијим правима прожети многим уџбеницима... наравно да ћемо та дечија права о којима учимо децу и практично примењивати..
>
> Учесник 2: Мислим да је то свима овде јасно, да то не треба даље да наглашавамо.
>
> Учесник 4: Ја ипак мислим да то за учитеља уопште није лак посао, нисам сигурна да се са тим лако сналазе.

Мастер студенти били су посебно сагласни у својој групи у томе да без великог познавања корпуса права детета од стране наставника, као и без темељне обуке о методама њиховог презентовања ученицима – настава о дечијим правима не може да буде успешна. „Ја сасвим разумем да деца имају нека права, и мислио сам да је у настави лако причати о томе... Кад су ме деца питала шта значи реч *право*, сасвим сам се изгубио" (изјава учесника).

Учесници у све три групе усаглашени су да је партиципација, нарочито ако се сагледава из перспективе школе, једно од најважнијих дечијих права, и сагласни су да о томе знају довољно: „То је могућност да дете слободно каже шта мисли, али и обавеза да га одрасли слушају у томе"; „Генерално, то је право детета да учествује у животу и друштву"; „Партципацију видим као, рецимо, могућност бирања дестинације за излет од стране ученика"; „Партиципација би могла бити и да ученик учествује у избору организације неког часа" (примери неких од исказаних наратива). У овом делу, временски је најдуже разговарано у фокус групи мастер студената. Може се претпоставити да су мастер област *Методика наставе друштвених наука* и *Методика грађанског васпитања* уписали управо они који су желели да се оснаже у овом пољу, што објашњава лепезу питања која су се отворила у овој фокус групи: како се припремити за овакву наставу, које методе наставе изабрати, и сл. (због обимне истраживачке грађе, она се у овом раду неће даље разматрати).

Током другог сета питања учесници су питани о томе колико је током њихових студија било прилика да проучавају дечија права, и да ли су, и како, увежбавали њихово дидактичко-методичко обликовање у наставном процесу. Следе изводи из групе студената четврте године.

Модератор: Када сте први пут имали прилике да чујете о правима детета током студирања?

Учесник 1: Учили смо нешто јако мало у овкиру предмета *Филозофија у образовању* током прве године.

Учесник 2: Мислим да је било речи о Конвенцији о правима детета на предмету *Етика*, али је то било само „успутно" спомињање.

Учесник 3: Набрајали смо неке документе који помињу права детета, али то је било кроз предмет *Инклузивно образовање*.

Модератор: Да ли сте током студија ви лично имали прилику да осмишљавате како ученицима презентовати садржаје о дечијим правима и партиципацију?

Учесник 6: Већина моје генарације је имала прилику. То је било у оквиру Грађанског, и пре пандемије – могли смо да радимо испитни час са ученицима.

Учесник 4: Ти си у праву, ми смо још и могли. Млађе колеге нису, њима су била разна ограничења, а ни у школе више не иду..."

Модератор: Које проблеме сте имали док сте дидактичко-методички осмишљавали садржаје о правима детета?

Учесник 9: Мени је највише проблема правило што никад нисам видео час у коме учитељица обрађује нешто о правима, нити помиње партципацију.

Учесник 1: У праву си, нисмо имали пример.

Учесник 5: Ја о лекцији „Имам право да учествујем" (то ми је била тема испитног часа) нисам нашла ништа ни у уџбеницима – као да су прескочили.

Учесник 4: Нисам ни ја видела, али можда је и боље – сам истражиш, и напишеш припрему.

У групи студената треће године учесници су издвојили да нису довољно увежбавали трансформацију садржаја о дечијим правима за рад са ученицима, услед строгих пандемијских услова и немогућности одласка у школе. Опсервације учесника су обједињене у закључку да су, осим у оквиру обавезног наставног предмета *Грађанско васпитање* (пети семестар студија), садржаји о правима детета скоро „невидљиви".

Трећи сет питања односио се на самопроцену учесника о оспособљености да у будућем професионалном раду реализују садржаје о дечијим правима и укључују ученике у партиципацију. Учесници су постигли половичну сагласност у овом делу. Они који су могли да присуствују пракси, као и да реализују своје часове са ученицима (уживо), сматрају да су углавном спремни за будуће професионалне задатке – када су у питању дечија права и партиципација (студенти четврте године, као и мастер студенти).

Студенти треће године истакли су да то осећају као своју слабост: „Дечија права и партиципација, то је мени веома апстрактна тема јер ја треба да их научим нешто што је по својој природи важно, озбиљно, а пре тога би требало тај садржај дидактичко - методички да обликујем како би га они разумели, а мислим да то са дечијим правима није лако" (извод из наратива). Студенти знају да садржаји о дечијим правима представљају обавезан део школских курикулума и јасна им је потреба да морају да овладати методама и техникама рада са њима, али немогућност вежби и непостојање практичне наставе у школама виде као значајан проблем.

Студенти четврте године нису могли да се усагласе у проценама своје оспособљености за реализацију садржаја о дечијим правима, иако су у претходном делу рекли су имали прилике да их увежбавају. Износимо неколико мишљења:

> Модератор: Процените своју оспособљеност за реализацију садржаја о дечијим правима са ученицима.
>
> Учесник 5: Ја могу, односно ја сам спреман за реализацију садржаја о дечијим правима. Читао сам генерално о људским па и дечијим правима, занимао ме је предмет Грађанско, и држао сам час „Ми смо деца једног света - Конвенција о дечијим правима Уједињених нација" из Природе и друштва за четврти разред. Мислим да је то за почетак довољно, да сам спреман, али и да ћу бити још спремнији када за то дође време.
>
> Учесник 1: Сматрам да нисам компетентна, јер се премало говорило о дечијим правима, када изузмемо предмет *Грађанско васпитање*.
>
> Учесник 4: Такође, не осећам се компететно, али ми трачак наде улива сећање на основношколско образовање, када смо умногоме говорили о дечијим правима. Сећам се да је школа била излепљена плакатима УНИЦЕФ - а.
>
> Учесник 6: Мислим да је проблем у томе што смо се на факултету више базирали на теоријска знања, а пракса је запостављена.

Тражили смо од учесника да идентификују препреке за ефикаснији рад на садржајима о правима детета и партиципацији. Поменут је недостатак наставног материјала, литературе за припрему часова, али и сама комплексност методичке трансформације ових садржаја: „Мислим да ми ипак не знамо много о дечијим правима,

па онда тешко о томе можемо учити ђаке"; „Проблем је недостатак знања, проузрокован вероватно малим помињањем дечијих права на факултету, што би се увођењем новог предмета могло надоместити" (примери из наратива учесника).

Највећа сагласност постигнута је у погледу неопходности за много више часова вежби и праксе.

РАСПРАВА И ЗАКЉУЧЦИ

Учесници истраживања су сагласни да познају садржаје Конвенције о праву детета и разумеју важност партиципације – која би требало да обезбеде образовање и оспособљеност ученика за будућу улогу грађана. Слични резултати добијени су и у истраживању самопроцене студената на исто истраживачко питање, али реализовано анкетним упитником (Trbojevic, Boric et al. 2021). Резултати одговора на узорку од 561 будућег учитеља из Србије, Осијека и Марибора, показали су да они своје познавање дечијих права процењују довољним да би о њима једнога дана поучавали ученике, док су проблемима идентификовани недовољна практична обука, као и часови вежби. Иако компарације упућују на сличне резултате, у нашим фокус групним разговорима добијен је шири контекст, а у непосредном контакту са учесницима сазнали смо да има и оних који сматрају да о правима не знају много (о партиципацији још мање), да су наставни програми са овим садржајима најчешће изборни, те да се студенти, уколико им је потребно за осмишљавање припрема, самостално сналазе у проналажењу информација. Овакви налази су у сагласју са сличним истраживањима ван наше земље: потврђује се релативно добра информисаност одраслих (наставника), али и недостатак њихових специфичних вештина да садржаје о правима детета реализују у школским условима (Percy-Smith et al. 2015). Може се констатовати да, насурот глобалног консензуса о важности и значају Конвенције о правима детета, у принципима њеног спровођење још увек конфигурирају многи изазови (Lundy 2007; UNICEF, 2012). Један од изазова је припремљеност студената, али и наставника који већ раде у школама, да поучавају ученике о дечијим правима, Она се у опсежним истраживањима показала као недовољна услед: недовољно теоријског знања (Barrett 2020), недовољног разумевања значаја Конвенције (Guo 2014), као и недовољно стечених вештина у раду са овим садржајима (Jerome 2016).

Наши учесници били су јединствени у процени да учитељи имају важну улогу у промоцији дечијих права, те себе виде као опредељујући фактор у процесима усвајања знања о дечијим правима, и вежбању њихове примене у свакодневним животним ситуацијама. Ауторски ставови сигнализирају да је, осим стеченог знања и вештина током студија, за успешно поучавање ученика о дечијим правима неопходна и каснија обука, односно континуирано усавршавање наставника (UNICEF 2014). Услед пандемијских услова, студенти са којима смо разговарали нису имали искуства са посматрања узорних часова о дечијим правима у школама (и то сматрају великим проблемом), али ранија истраживања показала су забрињавајуће налазе: учитељи-ментори пракси ретко бирају ове теме за рад пред студентима (Trbojevic-Boric et al. 2021), што сигнализира да ово поље доживљавају сувише сложеним

и доводи до несигурности (Cassidi, Brunner et al. 2014; Gordon Halász et al. 2009). Ауторка Лунди са сарадницима анализирала је начине уграђивања Конвенције у законе и образовне документе 12 земаља, са закључком да, иако државе у образовне програме укључују дечија права, то се чини несистематично, и више факултативно него обавезно (Lundy et al. 2017).

Отварајући питање сагледавања природе односа између педагошке теорије и праксе, важно је нагласити да праксу не смемо схватити као чисту примену теорије, нити се може говорити о линеарном трансферу теоријских знања у праксу. Када говоримо о садржајима дечијих права, и о њиховој дидактичко-методичкој трансформацији у наставни процес, нагласак не сме бити на академским постигнућима, него се мора обезбедити једнаки удео изградње способности и вештина за учешће у глобалном друштву које нас окружује.

Значајан налаз до кога смо дошли јесте потпуна сагласност будућих учитеља о потреби веће присутности садржаја о дечијим правима, партиципације, као и саме Конвенције, у њиховим студијским програмима. Наши учесници сматрају да би их у теоријском погледу оснажило темељитије (и свакако континуирано) присуство нових програма на којима би се права детета сагледала из разних углова; док би у практичном погледу (осим већ истакнуте потребе повећања праксе) много значило и опсежније упознавање са новим наставним моделима, кооперативним учењем и његовим техникама, играње улога и симулација животних ситуација партиципирања, увођење техника дискусија, учешћа путем изношења мишљења кроз демократске процедуре и сл.

Коначно, у истраживању је учињен покушај да се утврди стање припремљености студената – будућих учитеља за реализацију садржаја о правима детета и партиципацији на Педагошком факултету у Сомбору. У односу на своју примарну улогу – да образују и васпитавају младу популацију и припремају их за будућност – учитељи имају обавезу да директно и континуирано подржавају права детета. Такође, они имају и моћ да уведу ученике у њихово практично остваривање и партиципирање. Да би будући учитељи у томе били успешни, осим широког теоријског познавања и разумевања принципа Конвенције, неопходно је помоћи у оснаживању њиховог практиковања.

Имајући у виду чињеницу да је у нашој научној литератури и даље недовољно радова који се баве питањима образовања (Milenovic, Minic 2021), посебно његовим практичним аспектима из угла студената као будућих актера наставног процеса, сматрамо да питања која су отворена могу бити солидна основа за опсежнија истраживања.

ЛИТЕРАТУРА

Barrett 2020: Martyn Barrett, The Council of Europe's Reference Framework of Competences for Democratic Culture: Policy context, content and impact. *London Review of Education*, 18(1), 1–17.

Baucal i sar. 2019: Aleksandar Baucal, Kaja Damnjanović, Tamara Džamonja Ignjatović i Zoran Pavlović, *Punoletstvo i zrelost građanskog vaspitanja:Evaluacija efekata*. Beograd:Građanske inicijative.

Врањешевић 2012: Јелена Врањешевић, *Развојне компетенције и партиципација деце: од стварног ка могућем*. Београд: Учитељски факултет.

Gordon et al. 2009: Jean Gordon, Gabor Halász, Magdalena Krawczyk, Tom Leney, Alain Michel, David Pepper, Elzbieta Putkiewicz & Jerzy Wiśniewski, *Key Competences in Europe: Opening Doors for Lifelong Learners Across the School Curriculum and Teacher Education. CASE Network Reports No. 87*. Warsaw: Center for Social and Economic Research.

Guo 2014: *Linyuan* Guo, Preparing teachers to educate for 21st century global citizenship: Envisioning and enacting. *Journal of Global Citizenship & Equity Education*, 4(1), 1–23.

Eide & Winger 2005: Brit Johanne Eide & Nina Winger, "From children's point of view." *Beyond listening: Children's perspectives on early childhood services,* Ed. Alison Clark, Anne Trine Kjørholt & Peter Moss; Bristol: Policy Press, 71-90.

Закон о основном образовању и васпитању: 2019, Службени гласник РС, 10/2019.

Закон о ратификацији Конвенције Уједињених Нација о правима детета, 1990, Службени лист СФРЈ, 15/90.

Jerome 2016: Lee Jerome, Interpreting children's rights education: Three perspectives and three roles for teachers. *Citizenship Social and Economics Education,* 15(2), 143–156.

Keating & Janmaat 2016: Avril Keating & Jan Germen Janmaat, Education Through Citizenship at School: Do School Activities Have a Lasting Impact on Youth Political Engagement? *Parliamentary Affairs*, 69(2), 409–429.

Lundy 2007: Laura Lundy, Voice is not enough: Conceptualizing Article 12 of the UNCRC, *British Educational Research Journal*, 33 (6), 927-942.

Lundy et al. 2017: Laura Lundy, Ursula Kilkelly, Bronagh Byrne & Jason Kang, *The UN Convention on the Rights of the Child: A Study of Legal Implementation in 12 Countries*. Belfast: Centre for Children's Rights, Queens University.

Milenovic & Minic 2021: Zivorad Milenovic & Vesna Minic, Topics related to education in *Baština* journal between 1991 and 2020. *Baština*, 53, 463-76.

Миленовић и Миловановић 2018: Живорад Миленовић и Бошко Миловановић, Наставници основних школа Пчињског округа о доприносу наставе православног катихизиса у васпитању за мир и демократију. *Баштина,* 45, 411-424.

Moser et al. 2017: Thomas Moser, Paul Leseman, Edward Melhuish, Martine Broekhuizen & Pauline Slot, *European framework of quality and wellbeing indicators. Report D6.3. CARE: Curriculum quality analysis and impact review of European early childhood education and care*. Vestfold, Norway: University College of Southwest Norway.

Nyumba et al. 2018: Tobias O. Nyumba, Kerrie Wilson, Christina J. Derrick & Nibedita Mukherjee, The use of focus group discussion methodology: Insights from two decades of application in conservation. *Methods in Ecology and Evolution*, 9, 20–32.

Patton 2014: Michael Quinn Patton, *Qualitative Research & Evaluation Methods Integrating Theory and Practice.* Thousand Oaks, CA: Sage.

Percy-Smith et al. 2015: Barry Percy-Smith, Laurie Day & Sandy Ruxton, *Evaluation of Legislation, Policy and Practice of Child Participation in the EU*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Pleck 2004: Elizabeth Hafkin Pleck, *Domestic tyranny: The making of American social policy against family violence from colonial times to the present*. University of Illinois Press.

Reynaert et al. 2009: Didier Reynaert, Maria Bouverne-De Bie & StijnVandevelde, A review of children's rights literature since the adoption of the United Nations Convention on the Rights of the Child. *Childhood*, 16(4), 518-534.

Trbojevic et al. 2021: Aleksandra Trbojevic, Edita Boric, Vlasta Hus & Svetlana Spanovic, Implementation of content related to children's rights in schools: How to teach them?–perception`s of future teachers in Serbia, Croatia, and Slovenia. *Education, Citizenship and Social Justice*, 1–16.

Трбојевић 2019: Александра Трбојевић, Садржаји друштвених наука у уџбенику Природе и друштва из угла ученика. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини,* 49(1), 253-275.

UNICEF 2014: *Child Rights Education Toolkit: Rooting Child Rights in Early Childhood Education, Primary and Secondary Schools*. Geneva: UNICEF. Private Fundraising and Partnerships Division.

UNICEF 2012: *Children's Rights in Education: Applying a Right-Based Approach to Education, A Resource Guide and Activity Toolkit*. Ontario: UNICEF Canada.

Urinboyev et al. 2016: Rustamjon Urinboyev, Per Wickenberg & Ulf Leo, Child rights, classroom and school management: A systematic literature review. *The International Journal of Children's Right*, 24(3): 522–547.

Flores & Alonso 1995: Javier Flores & Cristina Granado Alonso, Using Focus Groups in Educational Research – Exploring Teachers' Perspectives on Educational Change", *Evaluation Review,* 19(1), 84-101.

Frey & Fontana 1991: James H. Frey & Andrea Fontana, The group interview in social research. *The Social Science Journal*, 28(2), 175-187.

Harcourt & Einarsdottir 2011: Deborah Harcourt & Johanna Einarsdottir, Introducing children's perspectives and participation in research. *European Early Childhood Education Research Journal*, 19 (3), 301-307.

Cassidy et al. 2014: Claire Cassidy, Richard Brunner & Elaine Webster, Teaching human rights? 'All hell will break loose!'. *Education, Citizenship and Social Justice, 9,* 19-33.

Covell et al. 2010: Katherine Covell, R. Brian Howe & Justin K. McNeil, Implementing Children's Human Rights Education in Schools. *Improving Schools*, 13, 117–32.

Aleksandra R. TRBOJEVIĆ
Olja A. MARIČIĆ

CHILDREN'S RIGHTS AND SCHOOL FROM THE PERSPECTIVE OF COLLEGE STUDENTS – FUTURE TEACHERS

Summary

The paper discusses the issue of children's rights from the perspective of presenting this topic to school students. It examines the opinions of college students – future teachers, on their level of preparedness for this role.

States Parties to the Convention on the Rights of the Child, including Serbia, are tasked with establishing legislation and providing the conditions for its implementation, as well as with introducing the rights of the child in their educational policies. Serbian school curricula include the topics related to children's rights (at all educational levels), with the intention of teaching school students about their rights and creating school situations in which they will be able to participate, thus developing civic skills. The responsibility for this task lies with the teachers.

The paper reports on the self-assessments of college students – future teachers, regarding their knowledge of the Convention on the Rights of the Child and their preparedness, acquired during their academic studies, to present the content of the Convention to school students. The qualitative methodology of focus group discussions was chosen for achieving this objective, with the opinions of a total of 38 second-, third- and fourth-year students of the Faculty of Education in Sombor, divided into three focus groups, examined. The results suggest that future teachers assess the content on children's rights and participation as highly significant and that they view the role of teachers in the promotion of these values as comparably important. They also believe that school students should learn about rights, but also participate in daily activities. College students pointed out that, during their academic studies, they have attended courses at which they were taught about children's rights but that opportunities to implement such content in practice were lacking. Also, during their practical training in schools, they have not attended any classes or school situations in which children's rights

and participation were delineated. The conclusion is that to teach school students about children's rights and participation more effectively, it is necessary to empower future teachers. A greater number of practical lessons, as well as the innovation of study programs focusing on the corpus of children's rights, are seen as viable solutions.

Key words: students of the Faculty of Education, school, classroom teaching, children's rights, students rights to participate.

Рад је предат 3. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 37.091.312-057.874-056.263
37.091.3::57
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-39166

Оригинални научни рад

*Ивана Д. РИСТИЋ**
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици,
Учитељски факултет

*Јасмина М. КОВАЧЕВИЋ***
Универзитет у Београду – Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију

КООПЕРАТИВНО УЧЕЊЕ У ОБРАЗОВАЊУ ГЛУВИХ И НАГЛУВИХ УЧЕНИКА

Апстракт: Циљ истраживања је био да се испита ефекат кооперативног учења глувих и наглувих ученика основношколског узраста кроз образовно постигнуће и трајност стеченог знања након примене кооперативног учења. Узорак истраживања чинило је 49 испитаника који похађају основну школу за глуву и наглуву децу и омладину резиденцијалног типа који је био подељен на експерименталну и контролну групу. Експериментална група је радила по посебно припремљеним моделима часова у којима је примењено кооперативно учење, док је контролна група радила по стандардним методама. За реализацију постављеног циља примењена је експериментална метода са паралелним групама, док су од истраживачких техника коришћени тестови знања (иницијални тест знања, финални тест знања и ретест). Резултати су показали да су ученици експерименталне групе остварили боље образовно постигнуће на финалном тесту знања и ретесту.

Кључне речи: глуви и наглуви, методе, образовање, кооперативно учење.

УВОД

Кооперативно учење је један је од иновативних приступа који променом положаја ученика мења педагошку праксу у различитим врстама школског окружења (Ivić, Pešikan i dr. 2001; Kovačević, 2007; Роксандић 2013). Начело да ученици своје знање граде разменом идеја, интензивном комуникацијом у основи је кооперативног учења (Ilić, Rešić 2017; Johnson–Johnson, 1990; Slavin, 2011). На тај начин се ученик и учитељи постављају у низ различитих улога, што доприноси ефикасности рада. Стога се ова стратегија поучавања ослања на рад у групи уз ангажовање индивидуалних потенцијала уз групну подршку и социјалну промоцију (Abrami, Poulsen et al. 2004; Antić 2010; Slavin 1978). Кооперативно учење је процес „у којем се негују академске и социјалне вештине кроз директну интеракцију ученика, индивидуалну одговорност и позитивну међузависност" (Jensen 2003: 235). У кооперативном учењу

* Доцент, ivana.ristic@pr.ac.rs
** Редовни професор, kovacjasmina@gmail.com

појединац постиже свој циљ само ако и остали чланови групе постигну свој циљ – сваки члан групе зна да други рачунају на његов рад и залагање и мотивисан је да благовремено ради (Felder, Brent 2007). Индивидуална одговорност повећава вероватноћу да ће сваки члан групе учити, односно научити те се тиме смањује могућност ослањања одређених чланова групе на рад и залагање других чланова групе (Stevens, Slavin 1995). Кроз заједничко учење сваки члан групе јача у властитом правцу како би касније и у неким другим ситуацијама био у стању да учи и ради индивидуално (Johnson et al. 1998). Радну атмосферу у групи обезбеђује узајамно поверење и поштовање свих чланова групе, размена идеја, подршка, помоћ и охрабривање током рада, али и атмосфера у којој је сваки члан групе слободан да „призна" када нешто не разуме и тражи додатно објашњење. Када чланови групе успоставе овакав продуктивни однос, биће у стању да заједно поставе циљеве свога рада и да прате сопствени напредак у решавају постављених проблема (Slavin 2014).

Према Johnson и Johnson (1990) кооперативно учење се темељи на пет основних елемената: *позитивна међузависност* (ученици се осећају одговорним за свој рад и труд групе, развија се осећај да су „у томе заједно", и да индивидуални напор сваког члана неће помоћи само њему, већ и целој групи), *интеракција лицем у лице* (узајамно подстицање како би олакшали напоре једни другима у заједничком раду на групног задатку, ученици једни друге мотивишу, дају објашњења и додатне информација у циљу бољег разумевања материје, размењују потребне ресурсе, доводе у питање закључке до којих је група дошла како би се проблем сагледао из различитих углова до коначног заједничког решења), *индивидуална и групна одговорност* (сваки ученик је одговоран за извршавање свог дела- група је одговорна за испуњење свог циља), *друштвене вештине* (чланови групе стичу директне подуке о међуљудским, социјалним и вештинама сарадње које су неопходне за рад са другима) и *евалуација* (чланови групе анализирају своју способност, али и способност групе у заједничком раду, као и допринос сваког члана тима и групе као целине).

Поучавање глувих и наглувих ученика углавном се реализује на традиционални начин, док кооперативно учење мења ту слику. Међутим, како кључ успешног кооперативног учења превасходно представља флуидна вербална комуникација, поставља се питање успешности примене овог модела код ученика са различитим комуникацијским преференцијама (да ли су примљене информације разумели, да ли су све информације чули). Слушна оштећења, различитог степена и квалитета, представљају један од најтежих психофизичких недостатака, иако особа са оштећењем слуха по својим телесним обележјима најчешће не упућује на категорију лица са изразитим „соматопсихичким варијацијама" (Славнић 1996: 9). Најсложенија последица оштећења слуха је ограничен говорно-језички развој. У условима недостатка звука и недовољно развијене вербалне комуникације, развој детета са слушним оштећењем одвија се у правцу специфичног напора да се информације које пристижу из спољашње средине, обухвате и прераде без помоћи вербалног медијатора или уз његово знатно смањено учешће (Radoman 1994: 36). Генерално, неадекватна аудитивна перцепција не само да отежава учење говора, већ доводи и до заостајања у стицању искуства кроз успостављање комуникације и социјалних односа са својом околином. Стога комуникација може да буде ограничена

на мали број информација, па самим тим и образовни исходи снижени и ограничени (Long, Beil 2005). Неадекватна комуникација угрожава и групну обраду информација, што може да доведе до тога да се глуви и наглуви ученици у групи која има различите преференције у начину комуникације, осећају немоћним да допринесу групном учењу. Ово осећање наглашава неопходност обезбеђивања начина комуникације према коме би се сви чланови групе груписали како би могли добро да се изразе и пренесу идеје својим вршњацима. Другим речима, комуникација је од виталног значаја за одвијање учења. Чин комуникације укључује реципрочан процес дијалога где појединци ангажују туђу перцепцију стварности (Schmuck, Schmuck 1997), те се комуникација може сматрати међузависном активношћу и интегралним аспектом кооперативног окружења учења. Ако глуви ученици искусе комуникацијске баријере, можда неће моћи у потпуности да учествују у окружењу за учење, те можда неће моћи ефикасно да допринесу својој кооперативној групи. Тада цела група пати па чак и када само један члан не може да допринесе оптималном развоју групе. Зато се при планирању кооперативног учења код глуве и наглуве деце поштује време када је оштећење наступило, као и степен оштећења, јер што је степен оштећења већи, а старосни узраст детета млађи то су и последице сложеније и теже. Од посебног значаја је и модалитет комуникације који је дете развило: да ли је то вербални говор или знаковни језик. Образовање глуве и наглуве деце у резиденцијалним установама (Школе за глуве и наглуве) темељи се на подједнакој употреби и вербалног говора и невербалне комуникације путем знаковног језика. Вербална и невербална комуникација се међусобно допуњују, што пружа могућност и глувој и наглувој деци да ефикасније примају информације са већим степеном разумевања.

Анализом радова који су имали за циљ проверу ефеката кооперативног учења глувих и наглувих ученака сусрели смо се извесним ограничењима. Истраживања су углавном била опречног карактера. Поједини аутори су износили тврдњу да је потенцијал глувих и наглувих ученика за учење у сарадничким групама ограничен, па су самим тим и образовни исходи ограничени, јер је основа успеха у кооперативном учењу адекватна комуникација између учесника (Avcioglu 2007). За друге истраживаче примена стратегија кооперативног учења утиче позитивно управо на комуникацију између глувих и наглувих ученика, али и између глувих и наглувих и ученика уредног слуха у инклузивним разредима (Marchetti, Foster et al. 2012). Bucalos, Lingo (2005) наводе неколико предности кооперативних структура учења за ученике са сметњама у развоју. Наиме, ученици са сметњама у развоју су више ангажовани у активностима у учионицама где постоје структуре заједничког учења у поређењу са традиционалним интервенцијама у учионици. Конкретно, на часовима који користе кооперативно учење, ученици слободније артикулишу своје мисли, добијају потврдне и конструктивне повратне информације, укључују се у технике испитивања, добијају додатну праксу вештина и имају веће могућности да одговоре. Надаље, кад ученици размишљају наглас док расправљају, наставници су у стању да процене потребе ученика и групе и интервенишу ако је потребно. Активном контролом учења ученика, наставници су у стању да преусмере групе према задацима учења и обезбеде понављање садржаја током мини-конференција,

према потреби. Оваква врста и ниво дијалога убрзава процес разумевања (Bucalos, Lingo 2005). Аутори наводе да ученици са сметњама у развоју имају већу вероватноћу да буду на инструктивном нивоу и имају позитивне исходе учења када објашњења и моделе дају вршњаци (Stevens, Slavin 1995). Ове предности и квалитетно учење остварују се само кад су и наставници општег и специјалног образовања посвећени структури учења која користи свим ученицима. Тврдње да је кооперативно учење примењиво и у настави ученика са сметњама у развоју мотивисало нас је да своје истраживање усмеримо на проверу ефеката кооперативног учења у настави глувих и наглувих ученика.

МЕТОД

Циљ истраживања

Циљ истраживања је био да се испита ефекат кооперативног учења глувих и наглувих ученика основношколског узраста у настави биологије и то кроз образовно постигнуће глувих и наглувих ученика и трајност стеченог знања након примене кооперативног учења.

Узорак истраживања

Узорак истраживања чинило је 49 испитаника основношколског узраста који похађају основну школу за глуву и наглуву децу и омладину резиденцијалног типа. Испитаници су били подељени у две групе: експерименталну (Н-22) и контролну (Н-27). У односу на пол, у експерименталној групи било 10 испитаника мушког пола (45,45%) и 12 испитаника женског пола (54,54%), док је у контролној групи било је 15 испитаника мушког пола (55,55%) и 12 испитаника женског пола (44,44%). Према школском узрасту (разреду који похађају) у експерименталној групи је било 7 испитаника петог разреда (31,38%), 5 испитаника шестог разреда (22,72%), 4 испитаника седмог разреда (18,18%) и 6 испитаника осмог разреда (27,27%), док је у контролној групи било 9 испитаника петог разреда (33,33%), 3 испитаника шестог разреда (11,11%), 6 испитаника седмог разреда (22,22%) и 9 испитаника осмог разреда (33,33%). У односу на школски успех експерименталну групу је чинило 11 испитаника са одличним успехом (50%), 6 испитаника са врло добрим (27,27%), 4 испитаника са добрим (18,18%) и 1 испитаник са довољним успехом (4,45%). Контролну групу је чинило 13 испитаника са одличним успехом (48,11%), 9 испитаника са врло добрим успехом (33,33%), 3 испитаника са добрим успехом (11,11%) и 2 испитаника са довољним успехом (7,40%). Подаци о школском успеху испитаника добијени су из педагошке документације у школама у којима је истраживање обављено.

У односу на степен оштећења слуха у експерименталној групи је било 16 испитаника са оштећењем слуха преко 85dB (72,72%) і 6 испитаника са оштећењем слуха до 80dB (27,27%), док је у контролној групи било 13 испитаника са оштећењем слуха преко 85dB (59,09%) і 9 испитаника са оштећењем слуха до 80dB (33,33%).

Подаци о слушном статусу испитаника узети су од школског аудиолога у школама у којима је истраживање реализовано. Сви испитаници у узорку су били просечних интелектуалних способности и без доданих оштећења. У погледу језичке компетентности, испитаници су били уједначени, а као модалитет комуникације користили су знаковни језик и орални говор. До поласка у школу сви испитаницу су били укључени у хабилитационо/ рехабилитациони третман. У узорку није било испитаника са кохлеарним имплантом. Испитаници експерименталне и контролне групе са оштећењем слуха до 80 dB користили су слушни апарат. Сви испитаници потичу из потпуних породица чији су родитељи уредног слуха.

Методе, технике и инструменти истраживања

Истраживање је реализирано применом методе експеримента с паралелним групама. За прикупљање података коришћени су посебно дизајнирани тестови знања, и то тест за одређивање почетног-иницијалног стања, односно успеха ученика пре увођења експерименталног фактора и два теста осмишљена на темељу садржаја који је обрађен и утврђен након спроведеног експеримента. Тестови су били исти за експерименталну групу код које је при обради и утврђивању наставних садржаја примењивана метода кооперативног учења, док су исте садржаје испитаници контролне групе обрађивали и утврђивали на традиционалан начин уз стандардне поступке и методе рада. Први, иницијални тест је примењен пре почетка увођења експерименталног фактора у циљу уједначавања експерименталне и контролне групе у погледу образовног постигнућа из експериментом обухваћеног наставног предмета (наставни предмет Биологија), други тест је примењен након спровођења експеримента како би се утврдило да ли постоји разлика у образовном постигнућу између експерименталне и контролне групе, док је трећи тест (ре–тест) примењен након 6 месеци од примене другог теста како би се проверила трајност усвојених знања експерименталне и контролне групе.

За експерименталну групи били су посебно дизајнирани наставни часови по моделу мозаик методе кооперативног учења. Садржаји примењивани у истраживању пратили су програм рада из наставног предмета Биологија.

Тестови знања који су примењени на почетку истраживања садржали су пет питања, док су завршни тестови знања садржали 12 питања на која се одговара допуном, заокруживањем онога што припада групи или даје одговор на питања отвореног типа. На самом почетку истраживања урађено је иницијално тестирање ученика тестовима знања, са циљем уједначавања група у нивоу знања. Критеријум за оцењивање тестова знања, утврђен је након спроведеног пилот истраживања на узорку од 30 ученика. Одређено је да тачан одговор носи 2 поена, делимично тачан носи 1 поен и нетачан 0 поена. Максималан број бодова био је 68. Коришћена је анализа на основу 33% од укупног броја бодова за формирање критеријума: питања са скором од 0 - 22 носила су 3 поена и одређена су као лака, питања са скором од 23 - 46 носила су 2 поена и одређена су као средње тешка, а питања са скором 47 - 68 носила су 1 поен и одређена су као тешка. На основу тога иницијални тест знања који је коришћен на почетку истраживања садржао је пет питања од којих су

прво и треће носили по 1 поен, друго питање носило је 2 поена, а четврто и пето питање носило је по 3 поена. Завршни тестови знања коришћени за прикупљање података о утицају кооперативног учења на образовна постигнућа и трајност знања садржали су 12 питања, од којих су прво, треће и девето питање носила по 1 поен, друго, четврто, пето, седмо, осмо и десето питање су носила по 2 поена, док су шесто, једанаесто и дванаесто питање носила по 3 поена. Одговори су бодовани на следећи начин: за питања која су носила 3 поена, тачан одговор - 3 поена, делимично тачан -1,5 поена и нетачан - 0 поена; за питања која су носила 2 поена, тачан одговор - 2 поена, делимично тачан -1 поен и нетачан – 0 поена; за питања која су носила 1 поен, тачан одговор -1 поен, делимично тачан - 0,5 поена и нетачан 0 поена.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

1. Ефекти кооперативног учења на образовна постигнућа глувих и наглувих ученика

Табела 1. Резултати контролне и експерименталне групе на иницијалном тесту знања

	N	M	SD	t	df	p
Група						
Контролна	27	3,33	1,62	0,331	47	0,742
Експериментална	22	3,18	1,55			

Резултати показују дас у ученици експерименталне и контролне групе на иницијалном тестирању остварили приближно уједначене резултате (Табела 1). Резултати t-testa су показали да на иницијалном тесту не постоје статистички значајне разлике у образовном постигнућу ученика експерименталне и контролне групе (t = 0,331).

Табела 2. Резултати контролне и експерименталне групе на другом тесту након увођења експерименталног фактора

	N	M	SD	t	df	p
Група						
Контролна	27	10,33	3,96	7,254	47	**.00*****
Експериментална	22	17,29	2,35			

p<.05* ; p<.01**; p<.001***

Након реализације експериметна у коме је контрилна група наставне садржаје из предмета Биологија обрађивала и утврђивала на традиционалан начин применом стандардних поступака и метода, док је код експерименталне групе при обради и утврђивању истих наставних садржаја примењивано кооперативно учење, извршено је друго тестирање знања. Резултати су показали да је експериментална група у просеку остварила већи број поена (M = 17,29; SD = 2,35) у односу на контролну грури (M=10,33; SD = 3,96). Резултати такође показују да је разлика у корист експерименталне групе статистички значајана (p .00***) (Табела 2).

2. Ефекти кооперативног учења на трајност знања ученика

Табела 3. Резултати експерименталне и контролне групе на ретесту након шест месеци од примене другог теста

	N	M	SD	t	df	p
Група						
Контролна	27	6,88	3,44	7,359	47	**.00*****
Експериментална	22	14,40	3,70			

p<.05*; p<.01**; p<.001***

Табела 4. Резултати експерименталне групе на другом тесту и ретесту након шест месеци од примене другог теста

	N	M	SD	t	df	p
Тест						
Тест 2	22	17,29	2,35	6,236	21	**.00*****
Тест 3 (ретест)	22	14,40	3,70			

p<.05* ; p<.01**; p<.001***

Табела 5. Резултати контролне групе на другом тесту и ретесту након шест месеци од примене другог теста

	N	M	SD	t	df	p
Тест						
Тест 2	27	10,33	3,96	5,203	26	**.00*****
Тест 3 (ретест)	22	6,88	3,44			

p<.05* ; p<.01**; p<.001***

Резултати истраживања су показали да ученици под утицајем експерименталног фактора остварили статистички значајано боље резултате у односу на ученике који су радили по традиционалном моделу учења (Табела 3). На другом тесту знања, након увођења експерименталног фактора, ученици експерименталне групе постигли су боље резултате (M = 17.29; SD = 2.35) у односу на ученике контролне групе (M = 10.33; SD = 3.96); (Tabela 2). Међутим након шест месеци од примене другог теста извршено је поновљено тестирање. Увидом у Табеле 4 и 5 уочава се мањи пад у просечно освојеним поенима на поновљеном тесту код ученика експерименталне групе (M = 14.40; SD = 3.70) док је код ученика контролне групе забележен лошији резултат у односу на друго тестирање (M=6.88; SD = 3.44).

ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА

Ефекте кооперативног учења пратили смо преко образовних постигнућа експерименталне групе у којој је настава из предмета биологија реализована применом кооперативног учења уз поређење са контролном групом са којом се на истим садржајима из биологије примењивао традиционални приступ у раду. За потребе истраживања посебно је дизајниран мозаик метод кооперативног учења и то

варијанта у којој је спојен групни и тандемски рад ученика различитих разреда (хетерогене групе). У структурирању позитивне међузависности, једног од значајног елемента кооперативног учења, коришћена је стратегија за формирање групног идентитета - израђени су беџеви које су ученици носили током рада и уведена је групна награда базирана на индивидуалним и групним резултатима. Ученици су подељени у групе и мозаик тандеме. Од ученка петог, шестог и седмог разреда формиране су четири групе које су бројале по три члана и један експертски тим кога је чинило четири ученика. Парови ученика који су формирани као два мозаик тандема и експертски тим од два члана, чинили су ученици осмог разреда. Током рада ученицима је било дозвољено да се договарају о расподели задатака, о циљевима рада, о начинима прикупљања података и о учешћу својих чланова у експертском тиму. Чланови експертских група су се издвајали из мозаик група и мозаик тандема и уз анализу, дискусију и заједничке консултације учили изабране садржаје, и припремали се истовремено да на што ефикаснији начин помогну члановима својих мозаик тандема да савладају постављене задатке. Након времена предвиђеног за учење, чланови експертских група су се враћали у своје мозаик групе и тандеме како би помогли члановима да савладају постављене задатке. Ученицима је на располагању био разноврстан материјал за рад (радне свеске, енциклопедије, уџбеници, популарна литература). У следећем кораку долазило је до спајања група и тандема уз помоћ чланова експертског тима и заједнички рад на решавању задатака, након чега су ученици добијали текстове и задатке за индивидуални рад. Након завршетка рада на задатим садржајима, ученици су у организованом квиз такмичењу, одговарајући на питања откривали део по део аплицираног мозаика. Успешност сваког појединачног ученика доносила је поене његовој групи. Успешне групе, као и најуспешнији појединци су били награђивани.

Резултати нашег истраживања су потврдили претпоставку о могућности примене кооперативног учења и у настави глуве и наглуве деце (Bucalos, Lingo 2005; Stevens, Slavin 1995), док су резултати првог финалног теста знања (ФТ31) показали су да су ученици код којих је настава реализована путем кооперативног учења били супериорнији у остварeним образовним постигнућима у односу на контролну групу која је исте задатке обрађивала путем традиционалног приступа што је у супротности са теоријом Avciogluoa (2007). Квалитет интеракције је значајан предиктор успеха ученика (Cohen 1994; Cohen, Lotan 1995), а како истичу Stevens i Slavin (1995), ученици постижу боље исходе учења када им њихови вршњаци објашњавају и дају примере (Johnson, Johnson 1999).

Смисао учења је да је стечено знање дугорочно и није довољно да ученици само у једном временском раздобљу покажу да су стекли одређено знање (Miščević-Kadijević 2009). Један од важних услова за постизање трајности знања је разумевање садржаја који се учи. Кооперативно учење у групи или тандему пружа прилику сваком ученику да учи од оних који боље разумеју информације, да научи како да на проблем гледа са различитих аспеката и на тај начин стиче различита искуства у учењу. Различита мишљења и приступи у раду условљавају реорганизацију и реконструкцију примљених информација које постају јасније и разумљивије за усвајање (Webb, Mastergeorge 2003). Да кооперативно учење доприноси трајности

стеченог знања потврђено је многим истраживањима (Bilesanmi- Awoderu, Bukunola et al; Hannessy, Evans 2006; Johnson, Johnson et al. 1993; Miščević-Kadijević 2009). Трајност стеченог знања у нашем истраживању проверили смо поновљеним тестирањем из истих наставних садржаја који су обрађени и утврђени применом кооперативног учења и традиционалним приступом у раду. Резултати су показали су да су ученици експерименталне групе постигли боље резултате у односу на ученике контролне групе. Ученици експерименталне групе постигли су у просеку 14,40 бодова на поновном тестирању, што представља 60% успешности, док су ученици контролне групе у просеку постигли 6,88 бодова, што је 28,66% успешности. Разлика између експерименталне и контролне групе износила је у просеку 7, 52 бода, што указује на статистичку значајност ($t = 7,359$; $df = 47$; $p = 0,0001$). Додатна анализа резултата ученика у контролној групи на завршном тесту знања и на ретесту након шест месеци показала је да је трајност знања знатно слабија ($t = 5,203$; $df = 26$; $p = 0,0001$). Успех на завршној провери знања, непосредно након експеримента, у просеку је износио 10,33 бода, док је након шест месеци значајно опао ($M = 6,88$). Анализа резултата успеха ученика експерименталне групе на завршној провери знања и ретесту након шест месеци, показала је да је постојао статистички значајан степен заборављања ($p = 0,0001$), али у поређењу са првим финалним тестом и ретестом проценат заборављања је био нижи у односу на контролну групу у којој је наставни рад реализован традиционалним методама, облицима и средствима рада.

ЗАКЉУЧАК

Квалитетно учење, учење за модерно доба подразумева промоцију и изградњу знања из искуства, осећаја и размене са ученицима. То је резултат напора истраживача и практичара широм света да примене различите приступе како би се створио контекст смисленог учења у школском окружењу (Rimac Jurinović 2016; Sharan 2015). Модели поучавања у којима се спроводе иновативни приступи с нагласком на активно учествовање ученика у процесу стицања знања попут програмиране, егземпларне наставе, проблемске, индивидуализоване наставе теоретски су прихватљиви и практично су део образовног система (Džaferagić, Franca, Tomić 2012). Једна од значајних чињеница је да се појавом и практичном применом предложених наставних модела потврђује њихова компатибилност са традиционалним поучавањем. Стога иновативни приступи у наставном раду представљају одређену врсту сигурности и гаранције да наставник не мора у потпуности да напушта своја ранија искуства и радикално мења постојећу праксу рада како би образовни систем пратио технолошки и научни развој (Kovačević 2007; Роксандић, Ковачевић 2014). Савремену наставу карактерише примена разноврсних метода и приступа у раду, што кооперативно учење са својим разноликим и веома прилагодљивим стратегијама може да пружи (Ćatić, Sarvan 2008: 15). У истицању предности кооперативног учења најчешће се наводи активна улога ученика на часовима, јер сваки ученик обрађујући дати задатак преузима не само обавезу, већ и одговорност за његово извршење. Такође, навоиди се позитивно дејство на успостављање квалитенијих

међуљудских односа уз бољу комуникацију. Постављени задатак не решавају само ученици најбољих способности, већ свако доприноси резултату групе, што пружа могућност да стидљиви и повучени ученици слободније учествују у заједничком раду. Осим тога, процеси кооперативног учења са много аспеката добро моделирају животне процесе, што је за децу реалније и прихватљивије од класичних начина учења (Kovács, Bagány 2016: 289).

Засновано на филозофској оријентацији хуманиста, принципу индивидуализације, као и уверењу да адекватни социјални односи доприносе ефикаснијем усвајању знања, кооперативно учење подстиче развој кооперативних квалитета личности и доприноси стварању повољне емоционалне климе при учењу, као и веће мотивације за испуњавање школских обавеза. Важно је нагласити да су ситуације кооперативног учења иницирале позитивне ставове према хетерогености вршњака (пол, етничка припадност, различите способности) и довеле до великих промена у просоцијалном понашању ученика (Johnson, Johnson 2008; Sari, Pürsün 2018), па се самим тим и појављује као добра стратегија рада у инклузивној настави.

Наше истраживање је било усмерено само на утврђивање ефеката кооперативног учења кроз образовне резултате и трајност знања, реализовано на малом узорку што сматрамо ограничењем студије, али уједно и предношћу с обзиром на то да истраживања овог типа у нашој земљи нису рађена. Даља размишљања иду у правцу свеобухватнијег истраживања на већем узорку и које би се односило и на испитивање других варијабли, како у школама за глуве и наглуве тако и у инклузивним одељењима.

ЛИТЕРАТУРА

Abrami, Poulsen et al. 2004: Abrami, Philip C., Poulsen, Catherine, Chambers, Bette. Teacher motivatiom to implement educational innovation: factor differentiating users and non-users of cooperative learning. *Educational Psychology*, 24(2) 201-216. doi: 1080/0144341032000160146

Avcıoğlu 2007: Avcıoğlu, Hasan. (2007). Sosyal becerileri değerlendirme ölçeğinin geçerlik ve güvenirlik çalışması (4-6 Yaş), AİBÜ, Eğitim Fakültesi Dergisi, 7(2)87-101

Antić, 2010: Antić Slobodanka. *Modeli kooperativnog učenja, potencijali, ograničenja,* Institut za psihologiju, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Abrami, Poulsen et al. 2004: Abrami, Philip C., Poulsen, Catherine, Chambers, Bette. Teacher motivatiom to implement educational innovation: factor differentiating users and non-users of cooperative learning. *Educational Psychology*, 24(2) 201-216. doi: 1080/0144341032000160146

Bilesanmi-Awoderu, Bukunola et al. 2012: Bilesanmi-Awoderu Jumoke Bukunola, Oludipe Daniel Idowu. Effectiveness of cooperative learning strategies on Nigerian junior secondary students' academic achievement in Basic Science. *British Journal of Education, Society & Behavioral Science*, 2(3)307-325. doi: 10.9734/bjesbs/2012/1628

Bucalos 2005: Bucalos Anne B., & Lingo, Amy S. Filling the potholes in the road to inclusion: Successful research-based strategies for intermediate and middle school students with mild disabilities. *TEACHING Exceptional Children Plus*, 1(4).

Felder, Brent 2007: Felder Richard M., Brent Rebecca, Cooperative Learning, P.A. Mabrouk, ed., Active Learning: Models from the Analytical Sciences, ACS Symposium Series 970, Chapter 4. Washington, DC: American Chemical Society

Hannessy, Evans, 2006: Hennessy David, Evans Ruby, Small-group learning in the community college classroom. Community College Enterprise, 12(1)93-110. Retrieved from https://www.schoolcraft.edu/pdfs/cce/12.1.93-110.pdf

Ilić, Rešić 2017: Ilić Desa, Rešić Sead, Methods of Cooperative Learning and Their Aplicationthe Development of Comtetitive Themes in Teachig Mathematics, *HUMAN Research in Rehabilitation* 7(2)118-128.

Ivić, Pešikan i dr. 2001: Ivić Ivan, Pešikan Ana i Antić Slobodanka, *Aktivno učenje 2,* Beograd

Jensen 2003. Jensen Eric, Super-nastava. Zagreb: Educa

Johnson D.W, Johnson R.T 1990: Johnson David W., Johnson, Roger T. What is cooperative learning, In Brubacher M., Payne R. & Rickett, K.(eds): *Perspectives on small group learning,* Rubicon Publishing Inc.(61-81).

Johnson, D.W, Johnson, R. T. 2008:Johnson David W., Johnson, Roger T. Social interdependence theory and cooperative learning: The teacher's role. In R. M. Gillies, A. Ashman & J. Terwel (Ed), Teacher's Role in Implementing Cooperative Learning in the Classroom (pp. 9-37). New York, U.S.A: Springer. http://dx.doi.org/10.1007/978-0-387-70892-8_1

Johnson D.W, Johnson R.T et al. 1993:Johnson David W., Johnson Roger T., Holubec, Edythe Johnson, *Circles of learning: cooperation in theclassroom.* Edina: Interaction Book Company. Retrieved from https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED241516.pdf

Kadum–Bošnjak 2012: Kadum-Bošnjak, S. Collaborative learning. *Methodical tours,*19(1)181-19). UDK 371.331.4

Kovačević 2007: Kovačević Jasmina, Nastavni efekti kooperativnog učenja u nastavi učenika oštećenog sluha, *Specijalna edukacija i rehabilitacija,* 3-4, 129-147.

Kovács, Bagány 2016: Kovács, E., Bagány, Á. (2016). Alternatív pedagógiai lehetőségek a hátrányos helyzetű tanulók oktatásában [Alternative pedagogical solutions in the education of disadvantaged pupils], Tanulmánygyűjtemény, Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka, 286-294.

Long, Beil 2005: Long, Gary, Donald Beil, The Importance of Direct Communication During Continuing Education Workshops for Deaf and Hard-of-Hearing - Professionals. *Journal of Postsecondary Education and Disability*, 18(1), 5-11.

Marchetti, Foster, et al. 2012: Marchetti, Carol, Foster Susan, Long Gary, Stinson Michael, Crossing the Communication Barrier: Facilitating Communication in Mixed Groups of Deaf and Hearing Students, *Journal of Postsecondary Education and Disability*, 25(1)51 – 63

Miščević-Kadijević 2009: Miščević-Kadijević Gordana, Kooperativni pristup u nastavi i trajnost učeničkih znanja. *Nastava i vaspitanje,* 58(4),499-508

Radoman 1994: Radoman Vesna, *Surdopsihologija,* Defektološki fakultet

Роксандић 2013: Роксандић Ивана, Функција кооперативног учења у настави глувих инаглувих ученика (Магистарска теза). Универзитет у Београду – Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију

Роксандић, Ковачевић 2014: Роксандић Ивана, Ковачевић Јасмина, Нове тенденције у организацији наставног рада у школама за глуве и наглуве ученике. *Сйецифичносйи ошйећења слуха. Темайски зборник радова.* Београд: Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију, Издавачки центар факултета

Sari, Pürsün, 2018: Sari Hakan, Pürsün Tuğba, Examininig How Effective Teaching Methods and Tehniques and Materials are Used in Math Teaching For Hearing Imparied Students: from Turkish Teachers' Perspectives. *European Journal of Special Education Research.* 3 (4)1-18. doi: 10.5281/zenodo.1288867

Schmuck, Schmuck 1997: Schmuck, Richard A.; Schmuck, Patricia A. *Group Processes in the Classroom* (7& ed.). Dubuque, Iowa: Wm. C. Brown.

Slavin 2011: Slavin, Robert E. 2011: Instuction Based on Cooperative Learning. In R.E. Mayer & P.A. Alexander (Eds). *Handbook on Research of Learning and Instruction.* New York Taylor&Fancis. (323).

Slavin 1978: Slavin, Robert E, Student teams and comparison among equals: Effects on academic performance and student attitudes. *Journal of Educational Psychology, 70*(4)532–538. https://psycnet.apa.org/doiLanding?doi=10.1037%2F0022-0663.70.4.532

Stevens–Slavin 1995: Stevens, Robert. J., Slavin, Robert E. The Cooperative Elementary School: Effects on Students' Achievement, Attitudes, and Social Relations. American Educational Research Journal, 32 (2) 321-351.

Slavin, 2014: Slavin, Robert E. Making Cooperative Learning Powerful. Educational Leadership, 72 (2) 22-26.

Славнић 1996: Славнић Светлана, *Формирање говора код мале глуве деце*, Београд, ДДЈ

Webb, Mastergeorge, 2003: Webb Noreen M., Mastergeorge Ann, Promoting effective helping in peer-directed groups. *International Journal of Educational Research*, 39, 73-97.

Ćatić, Sarvan, 2008: Ćatić Refik, Sarvan Almira, Kooperativno učenje u nastavi prirode i društva, Zbornik radova (11-43). Pedagoški fakultet u Zenici

Džaferagić-Franca, Tomić 2012: Džaferagić-Franca Azra, Tomić, Ruža, Kooperativno učenje u nastavi mlađih razreda osnovne škole. Metodički obzori, 7(2012)2 (15), (pp. 107-17). Retrived from https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=124606

Ivana D. RISTIĆ
Jasmina M. KOVAČEVIĆ

COOPERATIVE LEARNING IN THE EDUCATION OF DEAF AND DEAF STUDENTS

Summary

The paper presents research findings that emphasize the importance of collaborative learning as an effective approach to learning for deaf and hard of hearing students, as opposed to traditional. This educational approach illustrates how shared learning experiences can promote socialization and interaction, and facilitate learning and contribute to the quality of knowledge. Thus, collaborative learning is a modern strategy that contributes to alleviating the lack of traditional teaching in different types of the school environment. This research aims to experimentally determine the effects of cooperative learning in relation to traditional learning about the permanence of knowledge of deaf and hard of hearing students. The study sample consisted of 49 deaf and hard of hearing students aged 12 to 15 years. Specially designed knowledge tests for this research were used for data collection. The results showed that there is a statistically significant difference in the durability of knowledge of deaf and hard of hearing students acquired afterthe conducted experimental program, and the retest was conducted after six months.

Key words: deaf and hard of hearing, methods, education, cooperative learning.

Рад је предат 15. јуна 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 37.091.33-027.22:3/5
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38653

Оригинални научни рад

*Драган С. ЦЕНИЋ**
Универзитет у Нишу, Педагошки факултет у Врању

*Слађана Т. ВИДОСАВЉЕВИЋ***
Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици,
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавићу

ПРИМЕНА ИНТЕГРАТИВНОГ МОДЕЛА РАЗВИЈАЈУЋЕ НАСТАВЕ У ПРЕДМЕТУ ПРИРОДА И ДРУШТВО

Апстракт: У раду се разматра значај интегративне наставе као иновативног модела у млађим разредима основне школе. Циљ је да се укаже на њене предности и велике могућности у настави, као и да се утврди колико се она користи у настави природе и друштва. Задатак је био да скренемо пажњу на значај примене интегративног модела у настави природе и друштва, као и на садржаје појединих области наставе који се могу интегрисати кроз овај предмет. Данас се много инсистира на активној улози ученика у наставном процесу, па се од наставника очекује да изабере садржаје, активности или одређене моделе, који ће бити најефикаснији у реализацији наставног процеса. У складу са дефинисаном темом и предметом истраживања, циљевима и задацима, као и проучавањем релевантне литературе, указали смо да је тема изузетно актуелна и значајна за наставу природе и друштва, а посебно је значајна за теорију и праксу овог предмета. Истраживање је показало да интеграција садржаја даје учитељима могућност да пронађу аутентичне начине повезивања различитих аспеката градива, чиме се садржаји обрађују на занимљив и смислен начин за ученике.

Кључне речи: иновативни модел, интегративна настава, настава природе и друштва, тематски план, развијајућа настава.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Савремено друштво се мења и трансформише великом брзином. Промене су брзе и мунјевите. Оно што је данас ново сутра је застарело. Традиционална школа са застарелом предавачком, репродуктивном наставом не може да оспособљава и припрема ученике за савремени свет који се мења и трансформише великом брзином. Због тога, васпитање и образовање захтева континуирану промену наставних метода и облика рада, који ће као такви подстицајно деловати на развој свих подручја ученикових способности, што је засигурно могуће само ако је он активан и равноправан субјект учења, припремљен и за интердисциплинарни приступ, као и за практичну примену наученог (Видосављевић, Павловић 2007: 234). Несумњиво је и да развој електронске технологије - Интернет револуција, умногоме трансформише начин на

* Сарадник у центру за научно-истраживачки рад, drcenic@gmail.com
** Ванредни професор, sladjana.vidosavljevic@pr.ac.rs

који организујемо наставу, која не познаје границе међу дисциплинама. Такав интегративни приступ омогућава ученицима стицање не само парцијалних знања из појединачних предмета већ повезаних интегрисаних знања из више предмета. Ученик треба свет да сазнаје и поима не појединачно већ интегративно. Сем тога, интегративна настава треба да омогући развијање мисаоних и физичких способности, емотивних вредности и социјалних компетенција ученика. Ако сагледамо чињенице, живот је сам по себи интегративан. Многи наставници и професори разредне наставе препознају одлике овог приступа у својој наставној пракси. Без обзира на нашу скромну националну стратегију, она је остављена појединцима и њиховом ентузијазму, било да су у питању поједине школе или поједини учитељи и наставници.

Модерно образовање се све више окреће ка међудисциплинарном знању које се базира на интегративним процесима. Наиме, примарни циљ оваквог образовања јесте да се знања повежу, то јест да се предметне области комбинују и спајају, као и да се проблеми у образовању истражују и да се у наставном процесу крене од јединственог проблема, „јер развој науке обележавају како диференцијација, тако и интеграција што значи да су подједнако потребни и целовит приступ свету и уско стручна знања. Из тог разлога диференцијација наука мора бити праћена синтезом научних знања и интегративним процесима чиме се пред школу поставља задатак да наставу подреди стварању вишедимензионалних личности које посматрају и проучавају окружење у његовој целовитости“ (Минић, Јовановић 2020: 374).

Тежња ка интеграцији образовних садржаја је све већа у данашњим школским системима те у том погледу све већи број европских земаља придаје значај овом повезивању.

У последње време је приметан пораст интересовања за овакав интегративан начин реализације наставног процеса у нашим школама. Ученици препознају повезаност садржаја из различитих наставних предмета што им помаже да на лакши начин савладају градиво и стекну дуготрајно знање. Стваралачки интегративни приступ наставним садржајим утиче на максималну ангажованост ученика у складу са њиховим личносним потенцијалима. Интегративна настава омогућава да се комбинују многе методе и облици рада као и да се ангажују више чула како би се стекла функционална и целовита знања.

Интеграцијом садржаја, учитељи имају могућност да проналазе аутентичне начине како би повезали различите аспекте градива и на тај начин обрадили наставне садржаје. С тим у вези, ако се на време препознају добре стране ове врсте наставе налик интедисциплинарности, динамичности и функционалних знања, могуће је доћи до помака у наставном процесу који ће послужити ученицима за даља учења.

ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ ИНТЕГРАТИВНЕ НАСТАВЕ ПРИРОДА И ДРУШТВО

ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ ИНТЕГРАТИВНЕ НАСТАВЕ

Као ретко који дидактички појам, за овај модел наставе појављују се мноштво синонима, тако да интегративну наставу срећемо под називима целовитост наставе концентрација наставе, корелација наставе, скупна настава, комплексни систем

(Вилотијевић, Мандић 2015: 112). Горе поменути аутори, користећи Енциклопедијски речник педагогије (1963), дају појашњење за сваки наведени појам.

Дакле, концентрација наставе се као појам јавља половином 19. века и обухвата тежњу да се елиминишу негативне последице система наставе предмета. Циљ је да се програми смање и да се настава фокусира на оно што је битно.

Што се тиче корелација наставе, она означава функционално повезивање важних компонената наставног процеса у јединствену целину. Наиме, корелација наставе се односи на повезивање наставне грађе из сличних наставних предмета са циљем економичности и рационализације наставног процеса.

Наредна, скупна настава, према, захтева присниjу везу између живота и школе као и ублажавање претеране предметности у настави, затим активну улогу ученика приликом избора садржаја, увођење актуелних питања у наставу, бољи однос између наставника и ученика.

Следећи, комплексни систем, назив је за посебну организацију наставе у Совјетском Савезу. Овај систем подразумева укидање предметне наставе и обраду целовитих животних проблема (комплекса), као и учешће ученика у производном раду (према: Вилотијевић 2006: 24-26).

Као што се примећује, поменута терминолошка одређења нису потпуно иста али имају заједничку тачку а то је да уклоне лоше последице поделе наставе на предмете, као и да повежу сродне садржаје различитих предмета.

У најновијем лексикографском издању Лексикона образовних термина (2014:78) под појмом интегративне наставе подразумева се „модел наставе у којој се врши повезивање грађе различитих наставних области у смисаоне целине организоване око једне теме, с циљем да ученици стичу целовита знања о појавама и збивањима из животног окружења, независно од предметних подела".

Овај модел наставе пружа већу динамичност и интердисциплинарни приступ одређеној проблематици и ако се примењује умерено у току наставне године доноси квалитетне помаке у наставном процесу (Ђорђевић 2007). Ауторка Дробњак (2007) под интегративношћу наставног процеса подразумева остваривања принципа у коме су сви елементи наставног процеса повезани тако да функционалним везама изграђују целовиту и храмоничну слику.

По речима Буљубашић и Кузмановић (2007) „интегративни приступ учењу наглашава интелектуални, друштвени, емоционални и естетски развој, подржава целовит развој ученика, не усредоточује се на издвојене, углавном когнитивне аспекте усмерен према предмету и вођен од наставника".

У средишту је интегративног учења индивидуализиран програм усмерен према ученику, а не програм. Циљеви интегративне наставе су и подстицање креативности и интелектуалне радозналости, пружање помоћи у разумевању суштине наставних садржаја, ефикасно усвајање функционалних знања, укључивање ученика у планирање, припремање и реализацију активности, осигуравање обостраног задовољства ученика и наставника, афирмација тимског рада наставника, као и оснаживање наставника за међупредметно повезивање (Радојичић Лукић 2011). Наведени циљеви се поклапају са захтевима савремене школе, те би овакав приступ требало да постане пракса у нашем образовном систему.

Појмовно је интегративну наставу врло целовито одредио Лејк (1994) „наглашавајући да њу треба схватити као: комплексна истраживања знања из различитих области; спајање више предметних области у једну; нови начин размишљања; припрема за примену знања у новим ситуацијама“ (према: Вилотијевић, Вилотијевић 2008: 141).

Интегративни начин сазнавања спаја системско мишљење, искуство и оригинални приступ проблему. Стога је све поменуто тешко остварити ако се примењују традиционални наставни програми у којима је спроведена предметна диференцијација. Присталице повезивања садржаја мишљења су да се овај проблем може решити интегративним програмима који су фокусирани на општа питања данашњице. Једна од таквих области је настава природе и друштва (Вилотијевић, Вилотијевић 2008: 142-143).

СИСТЕМСКО-ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ ИНТЕГРАТИВНЕ НАСТАВЕ

Настава, то јест наставни процес, јесте широк појам и он обухвата укупност садржаја, метода, облика, средстава, просторних услова и одлика дидактичких система, модела наставе, система мотивације, активности ученика и наставника и другог (Влаховић 2012: 122). С тим у вези, настава представља системски организован рад. Свака систематичност подразумева целину где су елементи узрочно-последично повезани и налазе се у међусобној интеракцији. „Интегрисањем дисциплина и сагледавањем проблема са различитих страна остварује се целовитост сазнавања, карактеристична за људско сазнавање које представља више од збира појединачних делова“ (Минић, Јовановић 2020: 375).

Инсистирањем на целовитим системима убрзава се ментални раст деце. Наиме, у овом периоду деци више одговара целовитост појава као симбиоза више елемената који су посматрани заједно. Осим тога, није лако пружити јединствену слику о карактеристикама дечје пажње на овом узрасту јер постоје индивидуалне разлике у концентрацији, обиму, трајности и дистрибуцији пажње (Вилотијевић 2006).

Многи аутори сматрају да је дечја пажња чвршће везана за садржај који целовито покрива неку појаву имајући у виду да ту постоје узрочно-последичне везе између елемената који се урежу у свест, него када се појединости посматрају самостално. То значи да се „интегративном наставном ученици подстичу на проналажење нових решења истовременим проучавањем више различитих предмета чиме се обезбеђује целовитост у приступу проучавања“ (Минић, Јовановић 2020: 376).

О структурисању знања говори и аутор Брунер (1990) који наводи да градиво треба да буде структурисано чиме се подстиче развој мишљења и олакшава процес сазнања код ученика. Када је градиво представљено према захтевима структуре, много се лакше усваја. Стога је важно савладати структуру која је спона између стечених и нових знања, тако да се добијене информације лакше памте и као такве примењују.

Неопходно је да се наставни процес као систем, то јест, да се његов циљ, садржај, као и наставне методе и организациони облици посматрају у узајамној

зависности. Дакле, процес образовања треба сагледавати целовито са свим компонентама које га чине, то јест, методама, садржајима, стручношћу наставника, материјалним условима и школском климом.

Ауторка Радовић (2021) сматра да без обзира што је наставни процес усмерен ка остваривању унапред дефинисаних циљева и исхода, као и планираних садржаја којима се ти циљеви и исходи остварују, постоји велики број могућности за креативно деловање учитеља, који посебно долази до изражаја у обликовању наставних ситуација и избору дидактичких поступака. Једна од таквих могућности је да се различити предмети повежу како би се дошло до међупредметне синтезе знања. На тај начин би се остварио циљ да ученици стекну целовиту слику света, док је интеграција знања пожељно средство да се поменути циљ оствари. Дакле, интегративни приступ има за циљ активног ученика, који не усваја само пуке чињенице, него решава проблеме, поставља питања и активно тражи одговоре из свог непосредног окружења (Видосављевић, Павловић 2013: 234).

Претпоставка је да сваки наставни предмет представља интегрисани систем. Међутим, неопходно је имати у виду да у школи има предмета где је извршена интеграција унутар предмета. Такав је и предмет Природа и друштво чији је циљ да се ученици упознају са основним појмовима о непосредном природном и друштвеном окружењу.

ТЕМАТСКЕ ЦЕЛИНЕ-ОСНОВА ЗА ИНТЕГРАТИВНУ НАСТАВУ ПРИРОДЕ И ДРУШТВА

Међупредметно повезивање наставних садржаја постаје све више погодан облик дидактичко-методичке припреме за наставни процес. У зависности од тематске целине градиво се планира по сродним садржајима из различитих научних дисциплина, чиме се остварује комплексно формирање појмова, и њихово сагледавање са више аспеката, чиме добијено знање постаје функционалније.

Интегрисати садржаје више наставних предмета према ауторима Младена и Наде Вилотијевић (2008: 147) могуће је кроз три облика интеграције, и то: потпуном, делимичном и блоковском.

1. Потпуна интеграција се остварује спајањем различитих наставних садржаја у јединствен курс.

2. Делимична интеграција се остварује избором из наставног материјала и заједничком обрадом оних садржаја који су сродни.

3. Блоковска интеграција се остварује изградњом слободно програмираних аутономних блокова или издвајањем делова заједничког програма који се интегрисано обрађују.

Интегрисани приступ који је у ствари, тематски приступ настави, у постојећем концепту наставе већ постоји у оквиру појединих предмета. Према Вилотијевићу и Мандићу (2015: 119), таква потпуна интеграција садржаја је остварена у предмету Свет око нас (у првом и другом разреду) и Природа и друштво (у трећем и четвртом разреду), у оквиру кога ученици усвајају знања о природном и друштвеном окружењу, обједињујући тако знања из ботанике, зоологије, географије, екологије, хемије, физике историје, социологије итд.

Због тога, за наставу природе и друштва, с правом можемо рећи да она, пре свега, својом комплексном садржајношћу углавном захтева интердисциплинарни приступ чиме се остварује јединствени поглед на свет, што је и један од циљева овог предмета.

Захваљујући оваквој концепцији могуће је и повезивање садржаја два, три па и више наставних предмета, као и планирање интегративног дана, с обзиром на то, да је често тематска целина обимнија и сложенија, па самим тим захтева да наставно време траје дуже од једнога часа. Такође, важно је напоменути, да је много тема у оквиру предмета Свет око нас и Природа и друштво, неуједначена, како по обиму, тако и по дубини и да се зато потпуна уједначеност теже може постићи.

Зато је и улога учитеља да између осталог буде оспособљен да сам систематизује садржаје ових на изглед неспојивих области. Наиме, иако се у реализацији програма наставе природе и друштва полази од постављених циљева и исхода, од учитеља се очекује да организује наставни процес на флексибилнијој основи, да постави садржаје и да их тематски повеже према начелу интегративног приступа са осталим предметима у оквиру датог наставног плана (Видосављевић, Павловић 2013: 235)

МОГУЋНОСТИ И ПРЕДНОСТИ ИНТЕГРАТИВНОГ МОДЕЛА У НАСТАВИ ПРИРОДА И ДРУШТВО

Иако је потребно да се међупредметна корелација оствари на свим постојећим нивоима – предметном, разредном и међупредметном, аутори Минић и Јовановић (2020: 377-378) истичу да „Посматрано са аспекта реализације у непосредној основношколској пракси јасно је да је интегративну наставу лакше реализовати у разредној него у предметној настави, ... јер градиво у разредној настави није строго издиференцирано као у предметној настави што олакшава примену овог савременог модела наставе".

Интегративни приступ у настави је веома битан, јер је усмерен на целовити развој ученика, интелектуални, друштвени, емоционални, естетски, и као такав омогућава њихову својеврсну припрему за целоживотно учење. Наиме, ученици „овладавају менталним вештинама успостављања веза између различитих појава, процеса, тражења и долажења до нових решења, а промена угла гледања и примена знања из једне области у другој оснажује њихово функционално знање (Јањић, Максимовић, Ђигић, Божић 2014: 49).

Управо све ово наведено ученицима млађег школског узраста омогућује интегративни модел наставе природе и друштва, кроз предмете Свет око нас и Природа и друштво, захваљујући многострукој корелацији са знатним бројем, како обавезним, тако и изборним предметима, у првом, другом, трећем и четвртом разреду, обзиром на то, да им се садржаји прожимају и допуњују међусобно (Вилотијевић 2006).

Дакле, за разлику од наставника, учитељ има знатно повољнију ситуацију у примењивању интегративног модела наставе природе и друштва, јер је он самосталан у организацији и спровођењу комплетне наставе у свом разреду. Бирајући садржаје који су сродни и логично повезани, учитељи наставу чине разноврснијом, научно вреднијом, јер се појаве, процеси и догађаји не посматрају изоловано, већ у њиховој комплексности.

Садржаји предмета Свет око нас и Природа и друштво тематски су у знатној корелацији са наставном грађом из предмета: Српски језик, Музичка култура, Ликовна култура, Чувари природе, Грађанско васпитање, а нешто мање и са предметима Физичко васпитање и Математика. Тако на пример, у оквиру тематске целине Ја и други (Свет око нас, први разред), јединица *Ко чини породицу*, се може сагледати и из угла *Моја породица и ја* (Српски језик, први разред), *Како изгледају насеља*, може да интегрира са предметом Ликовна култура и наставном јединицом *Моје насеље*. Годишња доба (*Зима, Пролеће, Лето и Јесен)*, по моделу интегратвне наставе се могу обрадити са наставним предметима Српски језик, Музичка култура, Ликовна култура. *Предмети око нас* (Свет око нас), *Опис природе* (Српски језик), *Елементарне игре у природи,* су садржаји који могу остварити међупредметну интеграцију, остварујући тиме нову квалитетнију целину функционалног знања.

Мноштво је добрих примера садржаја наставе природе и друштва (од првог до четвртог разреда), где учитељи остварују креативну синтезу градива са различитим предметима, омогућујући ученицима тиме, очигледнију, разумљивију наставу, у којој су и они сами важни актери.

Предметима Свет око нас (први и други разред) и Природа и друштво (трећи и четврти разред), остварују се многобројне васпитнообразовне функције. Од образовних су, пре свега, стицање сазнања о природи, човеку и друштву, као и целовито сагледавање света и окружења; затим, развијајућа функција, која доприноси развоју интелектуалној, физичкој, когнитивној, конативној и афективној страни личности ученика; као и васпитна, која се остварује кроз социјализацију, хуманистички однос према људима, биљкама, животињама, и уопште животној средини, развијање здравих вредносних ставова, као и естетско формирање; и припремна функција која је битна с обзиром да усвојене разноврсне информације из природних и хуманистичких дисциплина – биологије, екологије, физике, хемије, књижевности, друштвених наука, чине основу предметне наставе (Вилотијевић 2006).

Примена интегративног наставног модела који је заснован на међусобном повезивању садржаја наставе природе и друштва са сродним темама других предмета, афирмише сарадничко учење, интерактивност, критичко мишљење ученика, њихову креативност и стваралаштво при обради нових наставних садржаја.

АНАЛИЗА ИСТРАЖИВАЊА У КОНТЕКСТУ ИНТЕГРАТИВНЕ НАСТАВЕ КАО РАЗВИЈАЈУЋЕГ МОДЕЛА У НАСТАВИ ПРИРОДЕ И ДРУШТВА

Студенти Педагошког факултета у Врању са Косова и Метохије, у оквиру мастер-студија, обавили су једно истраживање у основним школама (Ранилуг, В. Ропотово, К. Каменица и Шилово), на тему: *Ефикасност примене интегративне наставе у предмету Природа и друштво.*

Задатак је био да се укаже на ефикасност примене интегративне наставе у циљу (1) подстицања креативности и интелектуалне радозналости ученика; (2) у стицању функционалних знања ученика; (3) у омогућавању тимског рада ученика

и наставника; (4) у потстицању наставника за међупредметно повезивање; (5) и у откривању даровитости код ученика.

На основу задате теме, постављених циљева и задатака, коришћена је *дескриптивна метода*, а у прикупљању података анонимно *анкетирање* са инструментом *упитник за учитеље*. Упитник је састављен од питања, на којима су се учитељи, на понуђеној скали, опредељивали за оцену од 1 до 10, која најреалније осликава њихов став. Упитником је испитано 28 учитеља од првог до четвртог разреда основних школа.

Резултати истраживања су приказани према наведеном редоследу задатака, путем 6 табела и њихове анализе.

Табела 1. Ефикасности примене интегративне наставе у циљу подстицања креативности и интелектуалне радозналости ученика у настави природе и друштва

Примена интегративне наставе у највећој мери подстиче креативност и интелектуалну радозналост ученика кроз повезивање	Мере средње вредности и варијације	
	M	SD (**σ**)
Математичких садржаја	7,57	2,545
Уметничких садржаја	8,86	1,484
Садржаја из области језика	7,43	2,235
Укупно	28	28

Резултати у табели 1 показују да су уметнички садржаји добили највећу, а садржаји из области језика најмању просечну оцену. Обрадом статистичких поступака дошло се до закључка, уз ниво поузданости од 99%, да се просечне оцене у одговорима учитеља о ефикасности примене интегративне наставе у циљу подстицања креативности и интелектуалне радозналости значајно разликују у погледу примене интегративне наставе, што се види из приложене табеле.

Учитељи сматрају да би применом интегративне наставе у циљу подстицања креативности и интелектуалне радозналости у највећој мери помогли уметнички садржаји, који иначе подстичу креативност код деце. Пракса показује да метематички садржаји у највећој мери подстичу интелектуалну радозналост код деце али у овом случају резултати то нису показали, већ су учитељи приоритет дали уметничким садржајима. Учитељи сматрају да се овај циљ не би остварио реализацијом језичких садржаја приликом примене интегративне наставе у предмету Природа и друштво.

Табела 2. Ефикасности примене интегративне наставе у циљу стицања функционалних знања ученика у настави природе и друштва

Интегративна настава омогућава стицање функционалних знања ученика кроз повезивање	Мере средње вредности и варијације	
	M	SD (**σ**)
Математичких садржаја	7,43	2,116
Уметничких садржаја	6,57	3,393
Садржаја из области језика	6,14	2,239
Укупно	28	28

Резултати у табели 2 показују да су математички садржаји добили највећу (7,43), а садржаји из области језика (6,14) најмању просечну оцену. Тестирањем значајности разлике аритметичких средина закључујемо, уз ниво поузданости од 95%, да се просечне оцене значајно разликују и да у вези с тим математички садржаји дају боље резултате.

Анализирајући резултате дошли смо до података да учитељи сматрају да би применом интегративне наставе у циљу омогућавања стицања функционалних знања ученика у највећој мери помогли математички садржаји, што се може потврдити бројним истраживањима која доказују да математички садржаји утичу на примену функционалних знања ученика. Резултати до којих се дошло показују да језички садржаји имају најмање утицаја када су функционална знања у питању. Учитељи су на другом месту ставили уметничке садржаје и сматрају да и ови садржаји у одређеној мери утичу на стицање функционалних знања ученика али су ипак приоритет дали математичким садржајима.

Табела 3. Ефикасности примене интегративне наставе у циљу омогућавања тимског рада ученика и наставника у настави природе и друштва

Примена интегративне наставе у циљу омогућавања тимског рада ученика и наставника кроз повезивање	Мере средње вредности и варијације	
	M	SD (σ)
Математичких садржаја	7,86	1,820
Уметничких садржаја	9,46	0,792
Садржаја из области језика	6,54	1,478
Укупно	28	28

Резултати у табели (3) показују да су уметнички садржаји добили највећу (9,46), а садржаји из области језика најмању (6,54) просечну оцену. Обрадом статистичких поступака дошло се до закључка, уз ниво поузданости од 99%, да се просечне оцене ова два садржаја значајно разликују и да су сходно томе уметнички садржаји показали значајно боље резултате у односу на садржаје из области језика. Такође, због изузетно велике вредности статистике теста, намеће се закључак да су учитељи дали апсолутну предност уметничким садржајима када се ради о тимском раду ученика и наставника.

Приликом обраде података дошло се до резултата да учитељи сматрају да би применом интегративне наставе у циљу омогућавања тимског рада ученика и наставника у највећој мери помогли уметнички садржаји, јер они омогућавају рад у групама и самим тим потпомажу тимски рад. Њихова су мишљења да се кроз реализацију математичких садржаја у већој мери подстиче индивидуализација, али оцена коју су дали ипак не искључује подстицање тимског рада ученика и наставника. И у овом случају учитељи сматрају да су језички садржаји најмање битни када је у питању подстицање тимског рада између наставника и ученика током примене интегративне наставе.

Табела 4. Резултати у оцени ефикасности примене интегративне наставе у циљу оснаживања наставника за међупредметно повезивање у настави природе и друштва

Интегративна настава омогућава оснаживање наставника за међупредметно повезивање кроз повезивање	Мере средње вредности и варијације	
	M	SD (**σ**)
Математичких садржаја	7,14	2,864
Уметничких сдржаја	8,86	0,390
Садржаја из области језика	6,25	3,228
Укупно	28	28

Резултати у табели 4 показују да су уметнички садржаји добили највећу (8,86), а садржаји из области језика најмању (6,25) просечну оцену. Приликом тестирања добијених статистичких вредности, дошло се до закључка уз ниво поузданости од 95%, да се просечне оцене ова два садржаја значајно разликују и да су сходно томе уметнички садржаји дали значајно боље резултате у односу на садржаје из области језика, као и математичке садржаје јер је њихова вредност изузетно велика. Очигледно је да учитељи преферирају интегрисање уметничких садржаја када је међупредметно повезивање у питању.

Претпостављамо да су учитељи такве одговоре давали јер се кроз цртеж или музику могу повезати све остале области наставе. Иако је математика егзактна наука учитељи сматрају да има мање могућности за међупредметно повезивање, мада не искључују ни ту могућност. Као и приликом анализе претходних задатака, резултати су показали да језички садржаји не пружају довољно могућносит за међупредметно повезивање.

Табела 5. Ефикасност примене интегративне наставе у циљу откривања даровитости код ученика у настави природе и друштва

Интегративна настава омогућава откривање даровитости код ученика кроз повезивање	Мере средње вредности и варијације	
	M	SD (**σ**)
Математичких садржаја	9,64	0,779
Уметничких садржаја	7,71	1,863
Садржаја из области језика	7,14	1,995
Укупно	28	28

Резултати у табели 5 показују да су математички садржаји добили највећу (9,64), а садржаји из области језика најмању (7,14) просечну оцену. Статистичка анализа је показала, уз ниво поузданости од 95%, да се просечне оцене ова два одговора значајно разликују и да су сходно томе математички садржаји дали боље резултате у односу на садржаје из области уметности и језика. Добијени резултати указују на то да учитељи значајну предност дају математичким садржајима када је у питању откривање даровитости код ученика.

Ову чињеницу нам потврђују и бројна истраживања, као и досадашња пракса који доказују да кроз реализацију математичких садржаја можемо унапредити развој даровитости код ученика. Резултати до којих се дошло показују да језички садржаји имају најмање утицаја када је откривање даровитости у питању, мада је пракса показала да је откривање даровитости кроз примену језичких садржаја такође могуће али искључиво у области језика. Ово истраживање се односи на примену интегративне наставе у настави природе и друштва и сходно томе учитељи су мишљења да језички садржаји и садржаји из области уметности имају много мање утицаја у откривању даровитости када је у питању настава природе и друштва.

Табела 6. Збирни резултати испитаника у оцени ефикасности примене интегративне наставе природе и друштва

Садржаји	Мере средње вредности и варијације	
	M	SD (σ)
Математички садржаји	7,37	2,313
Уметнички садржаји	8,73	1,148
Садржаји из области језика	6,82	2,109
Укупно	28	28

Збирни резултати (Табела 6) истраживања показују да су уметнички садржаји добили у просеку највећу оцену, а садржаји из области језика најмању. То је очекивани резултат истраживања које је обављено на узорку од 28 испитаника кроз пет посебних задатака.

Резултати показују, уз ниво поузданости од 95%, да у настави Природе и друштва примена интегративне наставе има одређене специфичности, односно да су испитаници приликом оцене повезивања садржаја по различитим критеријумима дали предност уметничким садржајима у односу на остала два садржаја.

ЗАКЉУЧНО РАЗМАТРАЊЕ

У току израде овог рада указали смо на важност и значај примене интегративног модела у настави природе и друштва, као и на садржаје појединих области наставе који се могу интегрисати кроз овај предмет.

Континуирано иновирање разредне наставе има за циљ активнију улогу ученика у наставном процесу, због чега се од учитеља очекује њихова отвореност према алтернативним решењима, како би изабрала она, која ће дати допринос ефикаснијем остваривању васпитно-образовних циљева и исхода. С обзиром да интерактивни приступ има за циљ активан и директан однос ученика према наставним садржајима, који тиме не усвајају само пуке чињенице, већ се труде да пронађу одговоре и реше проблеме из свог непосредног окружења, разумљиво је инсистирати на учесталој примени интегративне наставе.

У складу са дефинисаном темом, поменутим истраживањем и проучавањем релевантне литературе указано је да је тема изузетно актуелна и значајна за методику наставе природе и друштва, а посебно је значајна за теорију и праксу овог предмета. Њен значај је утолико већи што проблем анализе интегративне наставе у предмету Природа и друштво није довољно проучаван. Овим радом је, на адекватан начин, указано учитељима да овај проблем сагледавју на целовит и свеобухватан начин.

Истраживање о специфичностима примене интегративног модела у настави природе и друштва, још више наглашава потребу за даљим истраживањима и дефинисањем могућих праваца. Поред потребе за сличним истраживањима потребно је учитељима пружити конкретну помоћ приликом реализације у пракси. Та помоћ би била у континуираној обуци која би се огледала кроз семинаре, едукације или радионице, а све у циљу да се интегративни модел наставе што више приближи учитељима како би дубље и свестраније сагледавали проблеме наставе и учења.

ЛИТЕРАТУРА

Буљубашић-Кузмановић 2007: Буљубашић-Кузмановић Весна. „Студентска просудба учинковитости интегративног учења". *Одгојне знаности*, 9(2). Осијек: Филозофски фа-култет.

Брунер 1990: Џером Брунер. *Ток конпитивног развоја - Конпитивни развој детета*. Београд: Савез друштава психолога Србије.

Вилотијевић 2006: Нада Вилотијевић. *Интеграшивна настава природе и друштва*. Београд: Школска књига.

Вилотијевић-Вилотијевић 2008: Младен Вилотијевић, Нада Вилотијевић. *Иновације у настави*. Врање: Учитељски факултет.

Вилотијевић, Мандић 2015: Младен Вилотијевић, Данимир Мандић. *Управљање развојним променама у васпитно-образовним установама*. Београд: Учитељски факултет.

Видосављевић, Павловић 2013: Слађана Видосављевић, Биљана Павловић. „Значај интегративне наставе у млађим разредима основне школе". *Зборник радова Учишељског факулшеша*, бр.7, 233-243.

Влаховић 2012: Бошко М. Влаховић. *Образовање у друштву умрежене културе*, Београд: Српска академија наука.

Дробњак 2007: Наташа Дробњак. *Интеграшивна настава. Образовна шехнологија(1-2)*. Београд: Учитељски факултет.

Ђорђевић 2007: Весна Ђорђевић. „Иновативни модели наставе". *Образовна шехнологија*, 4. 76-97.

Јањић, Максимовић, Ђигић, Божић. 2014: Марина Јањић, Јелена Максимовић, Гордана Ђикић, Снежана Божић. *Практикум за реализацију професионалне наставне праксе*.Ниш: Филозофски факултет.

Минић-Јовановић 2020: Весна Минић, Марија Јовановић. „Интегративна настава у савременој основној школи". *Башшина*, св. 50, 373–385.

Франковић, Преград, Шимлеша 1963: Драгутин Франковић, Златко Преград, Перо Шимлеша (уредници). *Енциклопедијски речник педагогије*. Загреб: Матица хрватска

Пијановић 2015: Петар Пијановић (ур.). *Лексикон образовних шермина*. Београд: Учитељски факултет.

Радојичић-Лукић 2011: Жељана Радојичић-Лукић. *Образовна шехнологија 4. Интеграшивна настава у савременом образовном процесу*. Београд: Савез учитеља Републике Србије.

Радовић 2021: Вера Ж.Радовић. *Дидакшика расуђивања 1*. Београд: Учитељски факултет.

Dragan S. CENIĆ
Slađana T. VIDOSAVLJEVIĆ

APPLICATION OF INTEGRATIVE MODEL OF DEVELOPING TEACHING IN THE SUBJECT NATURE AND SOCIETY

Summary

This work is an attempt to present integrative teaching as an innovative model, to point out its advantages and great possibilities in teaching as well as to determine its application in teaching Nature and society. Our task was to draw attention to the importance of applying integrative model in teaching Nature and society and to the contents of certain spheres of teaching that can be integrated through this teaching subject. Active role of students in the process of teaching is widely insisted upon nowadays, because of which teachers are expected to choose contents, activities or certain models which will be the most efficient in realization of the teaching process. In accordance with the defined topic and the research subject, objects and tasks, as well as the study of relevant literature, we pointed out that the topic is extremely actual and important for teaching Nature and society, especially for theory and practice within the subject. The research showed that contents integration offers teachers the possibility to find authentic ways to join different aspects of the teaching material, by which the contents are interpreted and presented in an interesting and meaningful way.

Key words: innovative model, integrative teaching, teaching of Nature and society, thematic plan, developing teaching.

Рад је предат 8. фебруара 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 737.2.041.5(497.115)
726.7(497.115)
27-526.6(497.115)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38093

Оригинални научни рад

*Ивана С. ЖЕНАРЈУ РАЈОВИЋ**
Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

СЛИКАНИ МЕДАЉОНИ НА НОВОВЕКОВНОМ КИВОТУ СВЕТОГ КРАЉА СТЕФАНА ДЕЧАНСКОГ**

Апстракт: Нововековни кивот Светог краља Стефана Дечанског израђен је у Дечанима 1849. године. Претпоставља се да га је израдио и дуборезом украсио дуборезац Димитар Станишев из Крушева, а осликао зограф Анастас Константиновић. Кивот има облик саркофага на четири ноге, позлаћен је и богато украшен дуборезом у који су уклопљена сликана поља у виду наративних сцена и портрета српских светитеља. На поклопцу се, између осталог, налази тридесет и један кружни медаљон са сликаним допојасним представама српских владара и црквених великодостојника. Иконографска анализа ових медаљона тема је овог рада.

Кључне речи: кивот, Свети краљ Стефан Дечански, српски светитељи, архијереји, владари, медаљони.

Нововековни кивот Светог краља Стефана Дечанског у Дечанима, један је од укупно четири кивота у којима су почивале краљеве мошти. Од 1849. године, када су у њега положене, све до пред Други светски рат, овај кивот је представљао централно место сакралности у Дечанском храму.[1] На молбу дечанског игумана Теофила, братство је 1836. године добило 10 000 гроша од кнеза Милоша Обреновића за израду новог кивота за мошти Светог краља, али је он завршен и позлаћен 1849. године, прилогом кнеза Александра Карађорђевића (Ћелебџић 1969: 226–228; Шакота 1984: 69, 288–289). Претпоставља се да га је израдио дуборезац Димитар Станишев из Крушева, којем се приписује и други дечански кивот, наводно намењен краљевој сестри Јелени; затим део централног иконостаса у Дечанима, те трон за икону чудотворне Богородице у Пећкој патријаршији (Вукановић 1971: 222; Ќорнаков 1988: 22–23).[2] У ктиторском запису на унутрашњој страни поклопца помиње се зограф Анастас, за којег се верује да је израдио сликане делове кивота.

* Виши научни сарадник, ivanazenarju@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године.

1 Кивот је неоправдано остао без детаљног описа и анализе. Нешто детаљнији опис, али не потпун, публикован је у: Шакота 1984: 297 (са старијом литературом), а потом и у: Женарју Рајовић 2016: 212–213.

2 О другим његовим делима: Ќорнаков 1986: 103; исти 1988: 21–22.

Ради се највероватније о Анастасу Константиновићу, родоначелнику породице Константиновић-Анастасијевић којој су припадали и његови синови Константин и Димитрије.[3] Првим његовим познатим радом сматрају се бочне двери и иконе виших зона у цркви Свете Тројице у Рипњу, из 1830. године. Сликао је иконе за цркву брвнару у Смедеревској Паланци, као и у неким црквама у околини Београда и Крагујевца.[4]

Кивот је израђен од дрвета у облику саркофага, са горњом страницом у виду поклопца.[5] Стоји на четири дрвене ноге, које се ослањају на греде које су на предњој страни украшене фигуром лава са главом овна међу шапама. С обзиром да је било планирано да стоји уз иконостас, дуборезом су обрађене све странице кивота осим задње, која није била доступна погледу верника. Декоративности кивота доприносе позлаћени дуборез и сликани медаљони, као и комбинација зелене, црвене и љубичасте боје дрвета испод дубореза.

Сл. 1. Кивот Светог краља Стефана Дечанског, отворен

3 О овоме видети код: Шакота 1984: 288–289; Вујовић 1986: 351; Ќорнаков 1986: 155.

4 Вујовић 1986: 263; Милошевић 2006: 57.

5 Димензије кивота износе 198 x 72,5 x 60,5 cm. Висина кивота, са ногарима износи 95 cm.

* * *

У дуборезну флоралну врежу на поклопцу су уклопљена сликана поља, на којима су приказане стојеће фигуре Светог Стефана Дечанског и краља Милутина, као и сцене Ослепљење Светог Стефана Дечанског и Успење Светог Стефана Дечанског. Простор око и између сликаних поља на поклопцу кивота испуњен је са тридесет и једним дуборезним кружним медаљоном. У овим медаљонима, који су постављени у флоралне вреже, насликане су минијатурне допојасне представе српских светитеља на златној подлози. Представљене личности чине ванредан пример пантеона светих Немањића, Бранковића и Штиљановића. Међу сликаним ликовима, гледајући од горњег левог угла у смеру казаљке на сату, насликани су: Свети Стефан Штиљановић, Свети Наум, Свети Јован Владимир, Свети Јефрем, Свети Методије, Свети Сава, Свети Климент, Свети Никодим Мироточиви, Свети Теофил, Свети Никодим, Свети Арсеније, Свети Теоктист, Свети Давид, Свети Стефан Првовенчани, Свети Стефан Немања, Свети Јован Деспот, Свети цар Урош, Свети Сава Други, Свети Сава Први, Свети Стефан Штиљановић, Свети деспот Стефан Свети кнез Лазар, Свети Атанасије Велики, Свети Кирил, Свети Максим, Свети Арсеније, Света мати Ангелина, Света Анастасија и Света царица Јелена.

Свети Стефан Штиљановић је насликан чак два пута. Један портрет смештен је у први медаљон у горњем десном углу. С обзиром да је у горњем реду на известан начин издвојена галерија архијерејских портрета, Штиљановић је овде насликан у архијерејској одежди, иако без икаквог историјског утемељења. Његово име Свети Стефан Шкриљановић (ⷭ҃ стефанъ шкрїлановичъ) је дописано уз лик са дугом седом брадом, црвено-златном митром, у златно-зеленом сакосу и са златним ораром. Десном руком благосиља док у левој има затворено Јеванђеље. Други пут је приказан у владарској одежди, између Светог Деспота Стефана и Стефана Првовенчаног, сигниран као Свети кнез Стефан Шиланović (ⷭ҃ кнѧзь стефанъ шилановичъ). Ту као старац тамне седе браде и наглашеног носа има златно-зелену круну, црвену хаљину, зелени огртач и златне наруквице, лорос и оковратник. Десна рука му је подигнута а у левој има скиптар.

Стефан Штиљановић, у служби „свети и праведни кнез Стефан, у хагиографским текстовима и на ликовним представама се помиње и као властелин, деспот, кнез, па чак и краљ или цар, иако је слабо позната историјска личност, свакако није припадао црквеним круговима.[6] Прихваћено је мишљење да је био потомак угледне властеле Штиљановића, те да је могао бити последњи кнез у Паштровићима крајем XV века, где се касније снажно развијао његов култ који је био развијен и у Карловачкој митрополији.[7] Његова прва позната представа, на којој је у оновременом племићком оделу и са крстом у руци, потиче из 1620. године. Налази се у првој зони

6 О Светом Стефану Штиљановићу и његовим представама: Павловић 1965: 155; Милошевић 1970: 227–228; Зарић 1985: 69–83.

7 Према народном предању, био је господар Моровића, а у историјским изворима приталица Фердинанда Хабзбуршког, који му је за заслуге у борбама против Турака даривао поседе у вировитичкој жупанији и Славонији. Умро је око 1540. године, а након „световидног знака" над његовим гробом, мошти су му пренете у манастир Шишатовац који је постао центар култа Светог Стефана Штиљановића. Поштован је као помоћник сиротих, милосрдни заступник и борац против иноверних (Зарић 1985: 71–72).

зидног сликарства у наосу цркве Светог Николе у манастиру Градишту код Петровца на мору (Зарић 1985: 72). Како његово лице овде није сачувано, од наредног портрета из 1654. године у припрати манастира Хопова, устаљује се приказ светитеља са смеђом косом и брадом. Овде је увршћен међу српске националне светитеље и креирана је иконографија према којој ће се касније сликати у владарском дивитисиону, са манијаком и круном (Зарић 1985: 74). Каснији иконографски образац развио је Христифор Жефаровић. Сликао га је у племићком оделу, са круном и скиптром, у припрати манастира Бођана 1737. године (Зарић 1985: 76). Репрезентативан барокни владарски портрет Штиљановић је добио као последњи у низу српских светитеља у Жефаровићевој *Стематографији*, где се први пут јавља и грешка у навођењу презимена Шкриљановић, која је потом усвојена и на дечанском кивоту.[8] На бакрорезу из 1753. године сигнира га као „деспота сирмијског" (Давидов 2011: 112). Барокни лик Светог Стефана Штиљановића јавља се и у два чувена издања *Србљака*, у римничком из 1761, и у венецијанском из 1765. године, где се у лози српских светитеља појављује као кнез.[9] Прва позната представа у XIX веку насликана је управо у Дечанима, 1813. године, од стране Лазовића из Бијелог Поља, на иконостасу параклиса Светог Димитрија. Ове је, у владарској одежди са круном и скиптором, Свети Стефан Штиљановић сигниран као краљ (Станић 1992: 249).

Сл. 2. Свети Стефан Штиљановић

8 *Стематографија* је књига настала по жељи патријарха Арсенија IV, коју је илустровао Христифор Жефаровић а штампао Томас Месмер у Бечу 1741. године. У њој се налазе важни бакрорезни портрети српских владара. Првих осам ликова Жефаровић је израдио по узору на оне које је сликао у цркви манастира Бођана, док је другу групу од осам ликова преузео из бакрореза „Свети Сава са светитељима дома Немањина" који је из исте радионице изашао претходно те године. Видети фототипско издање у: Давидов 2011; као и на: http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/231

9 *Правила молебнаја свјатих сербских просвјатитељеј* познатија као *Србљак* је богослужбена књига са службама националним светитељима. У Римнику је 1761. године штампан *Србљак* арадског епископа Синесија Живановића, у којем су текстови праћени бакрорезним портретима које су израдили највероватније Стефан Тенецки и Јосиф Антон Лидл. У Венецији је 1765. године издато издање Димитрија Теодосија украшено једним бакрорезом на којем је приказано петнаест српских светитеља чији је аутор Захарија Орфелин (Давидов 1978: 390–393; Тимотијевић 1998: 394–395, 418–421). Римнички *Србљак* је доступан на: http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/169, а венецијански на: http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/813

Свети Наум (стый наѹмъ) је приказан као монах у црвеној хаљини са зеленим огртачем, у трочетвртинском профилу, окренут у десну страну. Има крађу смеђу косу и нешто дужа смеђу браду. Десна рука му је на грудима, а леви длан молитвено испружен. Као један од петочисленика, ученик Светог Кирила и Светог Методија, основао је на јужној обали језера манастир који је представљао изузетно важно духовно средиште и имао велики углед као место исцељења.[10] Две године након приказивања његовог лика у *Стематографији*, Жефаровић је израдио и бакрорез са представом Светог Наума и истоименог манастира, те сценама из његовог житија (Давидов 1978: 261–262).

До њега је насликан Свети Јован Владимир (с҃ї҃ѡ владимиръ), у трочетвртинском профилу, окренут у леву страну, приказан са дугом смеђом косом. Као владар на себи има златну митру, зелену хаљину, златни лорос, црвени огртач и златни оковратник. У десној руци држи мученички крст и скиптар а у левој своју декапитирану главу. Свети Јован Владимир био је кнез Дукље у XI веку, а потом први канонизовани српски владар. Његов култ је дуго био локалног карактера, унутар манастира Светог Јована код Елбасана, али захваљујући верској обнови у Охридској архиепископији, крајем XVII века шири се на Свету Гору и у Карловачку митрополију (Гроздановв 1983: 200). Иконографски тип кефалофора у приказивању Светог Јована Владимира прати се од графике у такозваној венецијанској *Аколутији* из 1690. године, коју је издао Јован Пап из Неокастре код Елбасана (Гроздановв 1983: 210; Ђекић–Живанов 2016: 276–277). Сликар дечанских медаљона свакако је имао пред собом Жефаровићеву *Стематографију*, где је примењен исти иконографски образац.[11]

Свети Јефрем архиепископ српски (с҃ї҃ ефре́мъ а҃р҃х҃: серб) представљен је фронтално, као старац дуге седе косе и браде. На глави има златно зелену митру, али је одевен у владарски орнат, који чине црвена хаљина, златни лорос, зелени огртач и златни оковратник. У десној руци мученички крст, а у левој скиптар, те се може рећи да се ради о грешци сликара при изради великог броја минијатурних фигура. Поред њега је Свети Методије архиепископ моравски (с҃ї҃ мєѳ҃одна архіепи́скопъ моравскы) такође благо окренут у десну страну, са златно зеленом митром, у црвеном сакосу, са златно зеленим омофором и златним наруквицама. Кажипрстом десне руке показује на отворену књигу коју држи, а у којој се налази текст „ндѣ же пое тъ сок ро вн цѣ". Ова два архиепископа представљена су у пару и у *Стематографији*.

На дечанском кивоту два пута је насликан архиепископ Свети Сава Други. Један је медаљон између архиепископа Методија и Климента (с҃ї҃ сáввa к҃ѵ҃ архиепc҃ сербскiн), где је насликан са златно-зеленом митром, у зеленом сакосу са црвено-белим омофором са црним крстовима. Приказан је благо окренут у десну страну, као старац дуге седе косе и браде са наглашеним брковима. Десном руком благосиља док у левој држи затворено Јеванђеље. У односу на други медаљон, овде је приказан као крупнији човек, са лепшим цртама лица. Други медаљон (с҃ї҃ сáввa к҃ѵ҃ архиепископъ сербскн)

10 Изузетна исцелитељска својства имају и његове мошти. Гроздановв 1983: 232.

11 Осим у *Стематографији*, Жефаровић га је приказао и на бакрорезу из 1742. године, са сценама из живота (Давидов 1978: 259–260). О другим познатим представама Светог Јована Вадимира: Гроздановв 1983, на више места; Ђекић–Живанов 2016.

је смештен између ликова Светог Саве и цара Уроша. Ту је представљен испошteног лика, дуге риђе браде, погледа усмереног у леву страну. На глави има златну митру, и одевен је у црвени сакос са златним наруквицама и златно-зеленим омофором са црним крстовима. Десна рука му је савијена у лакту, али је бојени слој оштећен те се не види положај шаке и да ли у њој нешто држи. У левој руци држи архијерејско жезло са афронтираним змијама на врху.

Свети Климент (с҃ клименъ) је насликан као старац дуге седе косе и браде и са наглашеним брковима, који на глави има златно-зелену митру. На себи има зелени сакос испод којег се виде златне наруквице и црвени стихар, те црвено-бели омофор декорисан црни крстовима. Десна рука је подигнута и у ставу благосиљања, док у левој има затворено Јеванђеље. Као и Свети Наум, и Свети Климент Охридски био је један од петочисленика, односно ученик Светог Кирила и Методија.

На кивоту је насликан и Свети Никодим Мироточиви (с҃ нїкодимъ мироточивы), одевен у црвену монашку ризу са зеленом кукуљицом на глави. У десној руци има крст и пламову грану, а у левој развијени свитак са речима из Псалма 145 „не на дѣ нте сѧ на“.[12] Са сигнатуре из *Стематографије* с҃ нїкодимъ, игротꙗцъ сѵ́цъ, ѣ белгра́де алба́нїи сазнајемо да се ради о Светом преподобном мученику из Елбасана (Велаграда или Вератеја), који се слави 11/24. јула. Страдао највероватније 1709. године и канонизован од стране охридског архиепископа Јоасафа, Свети Никодим је најмлађи канонизован светитељ међу свим приказаним личностима (*Азбучник* 1993: 163; Грозданов 1983: 233–234).

Охридски архиепископ Теофилакт, насликан је као Свети Теофил Бугарски (с҃ ѳеофи́лъ болгарскїи), са кратком седом брадом, благо окренут у десну страну. Његову архијерејску одежду чине црвено-златна митра, црвени сакос и златно-зелени омофор са крстовима. Десном руком благосиља а у левој има затворено Јеванђеље. Термин „бугарски“ потиче од чињенице да се управо у његово време Охрид налазио у Бугарској, и био седиште такозване Бугарске архиепископије, док се у изворима XI и XII века Охридска архиепископија означавала појмом Бугарска (Коматина 2012: 43, 53). Међу његове најраније портрете убраја се онај у Протатону из XVI века. Каснија популарност доводи се у везу са књижевним радом, пре свега тумачењем Јеванђеља и текстовима о Светом Клименту и Струмичким мученицима, који су објављени у Москопољу у време када је изашла и *Стематографија*, у којој је приказан у пару управо са Светим Климентом (Грозданов 1983: 234–235).

Свети архиепископ Никодим (с҃ нїкодимъ), који је крунисао Стефана Дечанског и његовог сина Душана (*Азбучник* 1993: 163), приказан је према истом шаблону као Свети Арсеније, веома сличног лика, са разликом у комбинацији боје сакоса и омофора. Други српски архиепископ Арсеније насликан је два пута. Једном између Светог Теоктиста и Светог Никодима, са којим је у пару приказан и у *Стематографији*, а други пут између Свете мати Ангелине и Светог Јована Владимира, односно правоугаоног резбареног поља са флоралном декорацијом и сцене Ослепљења Светог краља. На првом медаљону је, сходно интитулацији из *Стематографије*, означен као *Свети Арсеније Чудотворац* (с҃ арсе́нїи ꙗдотворе́цъ), и представљен фронтално, као старац дуге седе браде, са црвено-златном митром, у црвеном сакосу

12 Исти је и у руци Светог Никодима Мироточивог у *Стематографији*.

са зелено-белим омфором са крстовима. Десном руком благосиља, а у левој држи затворено Јеванђеље. На другом медаљону је насликан као Свети Арсеније Сремски (с҃ арсенїє ...кі) је представљен фронтално, главе благо окренуте у десну страну. Приказан је са краћом густом смеђом брадом, као архијерej одевен у црвени сакос са зеленим омофором декорисаним црвеним крстовима, и црвено-златном митром на глави. У десној руци држи златни крст, а у левој црну палицу чији се врх не види јасно. Архиепископ Арсеније, оснивач манастира Пећке патријаршије, сахрањен је у овом манастиру који је стога у XIX веку често називан манастиром Светог Арсенија. Његов култ је био поштован у народу услед многобројних чудотворних исцељења која су се десила над његовим гробом (Женарју Рајовић 2016: 176). Лик Светог Арсенија се често среће у иконопису на тлу Рашко-призренске епархије.

Краљ Стефан Драгутин је представљен као Свети Теоктист (с҃ ѳеоктѷстъ), монах средњих година, са дужом брадом и кукуљицом на глави. У десној руци има скиптар и крст, а у левој свитак са речима „нн кто жє“ (Мат. 6, 24), који држи у левој руци и на гравири из *Стематографије*.[13] До њега је, као и у *Стематографији*, насликан Свети Давид (с҃ давндъ) који је представљен као монах у позним годинама са дужом брадом, и маслинасто зеленом кукуљицом. У спуштеној десној руци држи свитак на којем су сликањем цртица подражаване речи, док у левој има скиптар и крст. Иста личност јавља се у пару с Светим Теоктистом у *Стематографији*, а пре тога и на бакрорезу „Свети Сава са српским светитељима дома Немањина“, коју су 1741. године израдили Жефаровић и Томас Месмер, а касније и на бакрорезу Успења Богородице са изгледом манастир Пиве из 1766. године.[14] С обзиром да је једини Свети Давид у српској средини био Вуканов син Димитрије, а да је Свети Давид у *Стематографији* сигниран као цар бугарски, усвојено је мишљење да се ради о Давиду Кометопулу из X века, сину бугарског комеса Николе, који је световну власт заменио монашком ризом.[15] Порекло његове популарности у зидном сликарству XIX века и даље није најјасније, као ни његово често сликање уз краља Драгутина, односно Светог Теоктиста, али постоји претпоставка о родбинским везама династија Стефана Немање и Самуила, млађег брата Давидовог (Бошкоски 2012: 135–136).

Стефан Првовенчани је насликан два пута, једном као с҃ сі́мѡнъ первовѣнчанни кра́л сѣрбскїи, између Светог деспота Стефана и Светог Саве I, и потом као с҃ сте́фанъ первовѣнча́ны це између Стефана Немање као монаха и Светог Давида, оба пута као монах. Представљен као старац са дугом седом брадом, у монашкој ризи златне боје, са мученичким крстом у левој и скиптром у десној руци. Приказан је у трочетвртинском профилу, окренут у леву страну, погледа усмереног навише. На другом медаљону, који изгледа као да је сликан руком другог сликара, постављен је фронтално, у монашкој одећи какву носи Стефан Немања, са крстом и скиптром у десној руци и свитком у спуштеној левој.[16]

13 „Нико не може два господара служити“.

14 Видети у: Давидов 1987: 257–258, 370–371, сл. 30, 277.

15 Питање је покренуо Грозданов 1983: 237. Подробније о њему и његовим визуелним представама, без сазнања о истој на дечанском кивоту: Бошкоски 2012: 127–142.

16 О формирању култа Светог Стефана Првовенчаног: Павловић 1965: 51–56. Култ Светог Стефана Првовенчаног, великог жупана и краља Рашке, који се у XIX веку интензивно развијао из манастира Студенице, није имао великог одјека у Рашко-призренској епархији (Женарју Рајовић 2016: 176)

Сл. 3. Свети Симон

Један поред другог налазе се два медаљона на којима је насликан Стефан Немања, као владар (стѣфанъ немања стъ всѣ славнїи цръ сербскїи) и потом као монах (с҃ стѣфанъ немања наречени цр҃ъ: симеонъ). Као владар је представљен са ретком рибом брадом, у трочетвртинском профилу, окренут на десно. Има златно зелену круну и необичну одежду у комбинацији златне, зелене и црвене боје. Потпуно другачијег лика насликан је на другом медаљону, где је представљен фронтално. Има густу седу браду, зелену кукуљицу на глави, крст и скиптар у десној руци, а свитак у левој. Свети Симеон ужива велики култ као родоначелник светородне лозе Немањића, и захваљујући бројним чудима пред његовим мироточивим моштима (Павловић 1965: 42).[17] На дечанском кивоту није сигниран као Мироточиви, што је готово правило уз његов лик, као што није примењен ни најпопуларнији иконографски образац према којем се Свети Симеон слика као великосхимник са моделом Студенице у рукама.[18]

Свети деспот Јован (с҃ іѡанъ деспотъ) сличног лика као цар Урош, млад и голобрад, благо је окренут у десну страну. Има златно-црвену круну, црвену хаљину, златни лорос, зелени огртач и златни оковратник. У десној руци држи бели крст а у левој скиптар. Његов лик, као ни ликови деспота Стефана и Свете мати Ангелине, није уврштен у репертоар икона на иконостасу параклиса Светог Димитрија, нити се налази у *Сѵ̑матоѵ̑графији*, али су наручиоци желели да у овом пантеону српских светитеља своје место нађе цела породица Бранковић. Стога је као узор послужио бакрорез „Сремски светитељи Бранковићи“ Христифора Жефаровића из 1746. године (Давидов 1987: 265–266).

Свети цар Урош (с҃ царь ѳрошъ) је приказан као млади голобради владар насмејаног лика, са краћом смеђом косом и црвено-златном круном на глави. Насликан је у трочетвртинском профилу благо окренут у леву страну, погледа усмерено навише. Одевен је у зелену хаљину и црвени огртач са златним оковратником. У десној руци држи скиптар док му је лева савијена у лакту и длан испружен. Култ цара Уроша

17 О формирању култа Светог Симеона: Поповић 2000: 347–369.

18 О иконографији у приказивању Светог Симеона: Петковић 2000: 383–392.

у основи је почивао на његовој мученичкој смрти, онаквој каква је преовлађивала у народним предањима.[19] Био је заступљен у Рашко-призренској епархији, јер су његове мошти почивале у Неродимљи, као и у Карловачкој митрополији, где су почетком XVIII века пренете у манастир Јазак (Павловић 1965: 114). У служби и житију, које је саставио патријарх Пајсије 1642. године, под утицајем народне поезије и предања, стављен је нагласак на то да је цар усмрћен млад, услед чега је развијено иконографско решење према којем се слика млади, голобради владар (Петковић 2007: 112–113).

Оснивач Српске православне цркве и први српски архиепископ Свети Сава (ⷭ҃ сава а҃ архиепископъ сербскiн) је насликан главе благо окренуте у десну страну, а погледа усмереног у леву, са крађом заобљеном седом брадом. Десном руком благосиља док у левој држи отворену књигу на чијој првој страни се налази текст „а҃зъ ес кнъ па стн рѣ“ (Јов. 10, 11). На глави има златну митру, а одевен је у црвени сакос и златно зелени омофор са црним крстовима, са златним рубовима и наруквицама.

Свети деспот Стефан (ⷭ҃ стефанъ деспотъ) је постављен фронтално, погледа усмереног у леву страну. Приказан је са ретком рињом брадом, у владарском орнату. На глави има златну круну са зеленим детаљем, а одевен је у зелену хаљину, златни лорос, црвени огртач и златни оковратник. Десна рука је спуштена док у левој има скиптар. Лик Светог деспота Стефана није приказан на иконостасу, нити у *Сτематоīрафији* али јесте у лози светитеља у венецијанском издању *Србљака*. Ова представа, као и поменути бакрорез „Сремски светитељи Бранковићи“, могли су послужити као основа за креирање лика на дечанском кивоту (Давидов 1987: 265–266).

Свети кнез Лазар (ⷭ҃ кназъ лазаръ) је приказан као кефалофор, са својом декапитираном главом у левој руци. Насликан је са крађом смеђом косом, и са дужом смеђом брадом, али без круне на глави и само са крстом у десној руци, као и на бакрорезу из венецијанског *Србљака* (Давидов 1987: 318). Одевен је у црвену хаљину преко које су златни лорос, и зелени огртач. Иако није био директан потомак Немањића, кнез Лазар је досегао статус попут Светог Стефана Дечанског као косовски страдалник (Павловић 1965: 120). Најчешће је приказиван према иконографском типу кефалофора, како у руци држи своју одрубљену главу. Након Велике сеобе настао је бакрорез на којем је први пут представљен у владарској одори са одрубљеном главом, што је потом поновљено у *Сτематоīрафији* (Петковић 1971: 92–93).

До Светог кнеза Лазара налази се Свети Атанасије Велики (ⷭ҃ аѳанасiа вели̑каго). Приказан је фронтално, погледа усмереног удесно. На глави има златно-зелену митру, а одевен је у црвени сакос са златним ораром. У десној руци држи архијерејску палицу са афронтираним змијама на врху, док у другој руци има затворено Јеванђеље. Поред њега је Свети Кирил (ⷭ҃ кирiлъ), такође приказан фронтално, погледа усмереног у леву страну. Има дугу смеђу браду, златну митру са црвеним детаљем, и одевен је у зелени стихар са црвено-белим ораром. Десном руком благосиља, док у левој има затворено Јеванђеље. Фронтално је насликан и Свети Максим (ⷭ҃ маѯимъ), са дугом седом брадом, као архијерej у црвеном стихару и зелено златном орару са крстовима. Десна рука му је подигнута и у ставу благосиљања, а у другој

19 О култу цара Уроша: Вукановић 1938.

има затворено Јеванђеље. Свети архиепископ Максим, као син деспота Стефана и деспотице Ангелине, изданак лозе Бранковића, представљен је и на иконостасу параклиса Светог Димитрија, као и у *Стематографији*, али његов лик се јавља и уз ликове Светог Кирила Александријског и Светог Атанасија Великог на поменутом Орфелиновом бакрорезу из такозваног венецијанског *Србљака*. Обзиром да су сва тројица и на кивоту насликани један поред другог, намеће се закључак да су наручиоци и сликар као узор имали управо ово дело. Ту су у лози српских владара приказани заједно у барокном картушу у доњем левом углу.

Сл. 4. Свети Максим

Три већа декоративна поља на кивоту раздвајају по два медаљона који стоје вертикално у односу на описане ликове. Лево од сцене Ослепљења Светог Стефана Дечанског налазе се Свети Арсеније сигниран као сремски и испод њега Преподобна мати Ангелина. Света мати Ангелина (пⷣ. м҃тн а́нгелина) насликана је на медаљону између Светог Арсенија и Светог кнеза Лазара. Приказана је фронтално, у монашкој одећи, са зеленом кукуљицом на глави. Длан леве руке се не види, док у десној нешто држи али се не види јасно шта. Наспрам ова два медаљона, десно од Успења Светог краља, налазе се лик Свете Анастасије и испод ње Свете царице Јелене. *Света Анастасија* (с҃. настасіа) благо окренута у десну страну, погледа усмереног навише. На глави има црвену мараму и круну отвореног типа, а одевена је у зелену хаљину. У десној руци држи крст док је длан леве руке молитвено испружен. Света царица Јелена (с҃. еле́на цари́ца) је одевена попут Свете Анастасије, у црвено-зелену одећу, покривене главе и са истом врстом круне на глави. У десној руци држи скиптар, а лева се не види најјасније услед оштећења бојеног слоја.

Од све три свете жене, Света мати Ангелина далеко је најпоштованија, као мученица, чудотворка и „света мати“ из лозе Бранковића.[20] Представа свете царице

20 Ангелина је била ћерка албанског великаша Ђорђа Аријанита и свастика Скендербега. Удајом за тада већ слепог Стефана Бранковића прешла је у православну веру. Касније се замонашила у манастиру који је основала (Павловић 1965: 152).

Јелене представља једно од сложенијих питања у српској историји уметности, које почива на двојби да ли се ради о Милутиновој мајци Јелени Анжујској или Милутиновој ћерки и Стефановој сестри Ани чије је монашко име било Јелена. Предање о томе да Милутинова кћер Јелена почива у Дечанима, забележено је у „Троношком родослову" у XVIII веку (Шафарик 1853: 55). Након њеног наводног објављивања 1692. године, приликом једног покушаја Турака да цркву претворе у џамију (Павловић 1965: 190), на српским бакрорезима из XVIII века почиње да се приказује Света царица Јелена, на исти начин као и Света Анастасија, мајка Светог Саве. Осим у *Стематографији*, приказана је и међу српским светитељима на бакрорезима „Свети Сава са светитељима дома Немањина" (1741), „Манастир Хиландар" Густава Адолфа Милера из 1741. године, као и на московској варијанти овог бакрореза из 1757. године (Давидов 1978: 257–258, 349, 254). Такође, приказана је и два пута као монахиња, на московском бакрорезу Манастира Студенице из 1758. године,[21] и на Успењу Богородице са изгледом манастира Пиве (Давидов 1978: 2370–371). Једино је на бакрорезу „Манастир Студеница" сигнирана ѿ фрањцѹзовъ тако да се без сумње може довести у везу са Јеленом Анжујском.[22]

И у манастиру је почео да се развија њен култ о чему сведоче поклоничка путовања београдског митрополита Викентија Стефановића 1753. године и ваљевског митрополита Теодосија Поповића 1757. године који су се поклонили њеним моштима (Павловић 1965: 190). Да је постојала свест о краљевој сестри Јелени у манастиру у XIX веку сведоче и бројни примери визуелне културе који меморишу њен лик уз лик Светог Стефана Дечанског. Међу таквим примерима налазе се три кутије за чување крстова и моштију на којима су заједно насликани, као и графички листови са представом манастира Дечана (Тодић 2018: 61). У манастиру Бањи код Прибоја налазио се бакрорез са представама Светог краља и царице Јелене, са дечанском црквом у позадини, настао трудом архимандрита Серафима Ристића између 1856. и 1867. године. Он је потом послужио као узор за бакрорез из 1895. године, на којем се налазе и сцене из краљевог живота (Шакота 1984: 313). Рађен по наруџбини епископа жичког Саве, бившег дечанског монаха, чувао се у манастиру Свете Тројице у Пљевљима (Петковић 2008: 118, нап. 487; Тодић 2018: 61).

Такође, као Јелена је као света царица насликана и на иконостасу параклиса Светог Димитрија,[23] а претпоставља се да је за њене мошти израђен дуборезни кивот истовремено када и кивот за мошти Светог краља. Иако Гедеон Јуришић не помиње овакву намену кивота, он бележи да се у цркви налазе две гробнице од белог мермера, једна висине до појаса, гробница Стефана Дечанског и друга мало нижа, његове сестре Јелене, бивше бугарске краљице (Јуришић 1852: 26, 33). Да је у извесној мери култ краљеве сестре био жив на Косову и Метохији у XIX веку показују

21 Постоји још један бакрорез са приказом Студенице, настао истовремено за истог наручиоца, студеничког архимандрита Константина, али је на њему Света Јелена приказана као владарка (Давидов 1978: 356–357, сл. 230, 232).

22 У свом најновијем истраживању, проф. Б. Тодић представе Свете Јелене у *Стематографији*, на бакрорезима Студенице, на иконостасу параклиса Светог Димитрија у Дечанима, као и на иконостасу цркве Светог Петра и Павла у Сремским Карловцима и припрати цркве у Крушедолу, поистовећује са краљицом Јеленом, Милутиновом мајком (Тодић 2018: 44–45).

23 Уп.: Станић 1992: 250.

и примери из зидног сликарства, попут оног у цркви Светог Стефана у Великој Хочи и Светог Николе у Призрену, где је насликана поред светог Стефана Дечанског и у цркви Ваведења Богородице у Белом Пољу, где је насликана на једном од стубаца у наосу цркве (Женарју Рајовић 2016: 168, 177). Несумњиво је да се ради о краљевој сестри с обзиром да су ове цркве биле дечански метоси.

Сл. 5. Света царица Јелена

* * *

Нововековни кивот светог краља сликар је осликавао имајући пред собом вредна уметничка дела у манастиру. Приликом сликања наративних сцена угледао се на чувену житијну икону Светог Стефана Дечанског коју је 1577. године насликао и Дечанима приложио сликар Лонгин[24], и икону непознатог сликара „Смрт и опело Стефана Дечанског", из прве половине XVII века.[25] У обликовању сликаних медаљона као визуелни узори послужили су Жефаровићева *Стематографија* и бакрорези „Свети Сава са српским светитељима дома Немањина" и „Сремски светитељи Бранковићи". Одабир светитељских ликова и иконографија указују да су сликару сигурно били познати и бакрорези из римничког и венецијанског *Србљака*. Осим тога, сликар је пред собом имао и иконостас параклиса Светог Димитрија у самој цркви настао 1813. године.

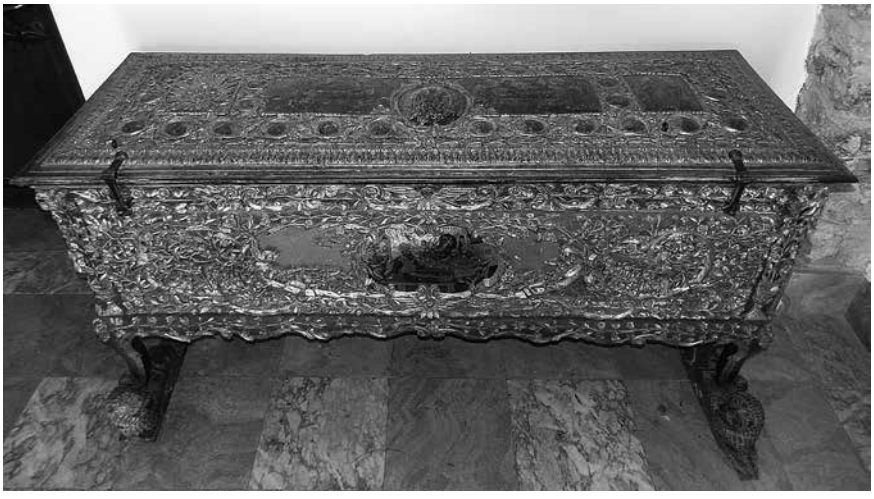
Ипак, на поклопцу дечанског кивота јавио се знатно већи број светитеља од оних приказаних на иконостасу и у *Стематографији*. Такође у репертоар светитеља на кивоту нису ушли ни неки светитељи са иконостаса попут архиепископа Данила и Светог Василија Острошког. Оно по чему је избор светитеља нарочито карактеристичан јесте понављање одређених светитеља који су сликани по два пута. Тако се два пута јавља лик Симеона Немање једном у владарском орнату, а други пут у монашкој ризи. Затим Свети Стефан Првовенчани је два пута насликан као монах, а два пута је приказан и Свети Сава II. Међу најнеобичнијим представама

24 О овој икони: Мирковић 1963: 17–19; Шакота 1984: 110–112; Ђурић 1985; Тодић 2005: 40–43.
25 О овој икони: Шакота 1984: 122–123, 163; Тодић 2005: 44–45.

свакако је Свети Стефан Штиљановић, једном приказан као кнез а други пут као архијерej. На кивоту су вероватно по жељи наручилаца насликани и Свети архиепископи Кирил и Атанасије Велики, иако не спадају у ред националних светитеља, али су заједно са Светим Максимом приказани на Орфелиновом бакрорезу у венецијанском *Србљаку*.

Примећује се известан напор да се на неки начин групишу насликани светитељи, па су на неколико места један поред другог сликани они који су представљени у пару у *Стематографији*, али то није случај са свим светитељима. Тако су се један поред другог нашли медаљони на којима су насликани Стефан Немања и Стефан Првовенчани, Свети Давид и Свети Теоктист, Свете царице Анастасија и Јелена, Свети Сава I и Свети Сава II, Свети Арсеније Чудотворац и Свети Никодим. Из Стематографије није преузет лик Светог Стефана Рапавог, нити краља и властодршца Владислава, док су се представе Светог краља Милутина и Стефана Дечанског нашле на поклопцу кивота али на великим пољима. Такође, на кивоту се јавља и цела света породица Бранковић, па иако је у *Стематографији* приказан само Свети архијерej Максим, овде су се нашли и Света мати Ангелина, и Свети деспоти Стефан и Јован. На једном месту груписане су и свете жене, међу којима Света царица Јелена има посебно место у визуелној култури XIX века.

Кивота Светог краља Стефана Дечанског, који су у Дечанима 1849. године израдили дуборезац Димитар Станишев и зограф Анастас Константиновић, представља изванредан пример симбиозе мијачког дуборезбарства и зографског сликарства XIX века. Он је од великог значаја за националну српску историју, проучавање нововековне уметности на Балкану и феноменологију визуелне културе и култова. Његово проучавање отвара и разнородна питања која се тичу ктиторства, ауторства, узора, а из тог обиља за овај текст изабрани су само иконографија сликаних медаљона и њени узори. Кивот Светог краља представља заокружено уметничко дело, које красе ликови светих српских владара и црквених великодостојника, који чине највећу такву галерију у српској уметности XIX века.

Сл. 6. Кивот Светог краља Стефана Дечанског, затворен

ИЗВОРИ

Јуришић 1852: Гедеон І. Јуришић. *Дечански првенацъ*. Нови Сад: Нар. Књигопечатня Дан. Медаковића.

Шафарик 1853: Јанко Шафарик. „срвскій лѣтописацъ изъ почетка XVI-гъ столѣтія“. *Гласникъ Друштва србске словесности* 5, 17–112.

Данило Други 1988: Данило Други. *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Гордон Мак Данијел, Дамњан Петровић, Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.

Данилови настављачи 1989: *Данилови настављачи. Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника*, прир. Гордон Мак Данијел, Београд: Просвета: Српска књижевна задруга.

Цамблак 1989: Григорије Цамблак. „Житије Стефана Дечанског“. *Књижевни рад у Србији*. Прир. Дамњан Петровић. Београд: Просвета: Српска књижевна задруга, 49–82.

Јелебџић 1969: Милорад Јелебџић. *Архивска грађа за историју Народног музеја, Књ. 1: Кнез Милош и српске власти према старинама и уметности у Србији: 1815– 839. години*, Београд: Народни музеј.

ЛИТЕРАТУРА

Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу 1993. Прир. Слободан Милеуснић. Београд: Београдски издавачко-графички завод: Музеј Српске православне цркве.

Бошкоски 2012: Милан Бошкоски. „Комитопулот Давид, цар Давид, Св. цар Давид (историско-уметнички преглед)“. *Патримониум.МК: Списание за културното наследство (споменици, реставрација, музеи)*, год. 5, бр. 10, 127–142.

Вујовић 1986: Бранко Вујовић. *Уметност обновљене Србије 1791–1848*. Београд: Просвета: Републички завод за заштиту споменика културе.

Вукановић 1938: Татомир Вукановић. *Култ цара Уроша*, Скопље: Немања.

Вукановић 1971: Татомир Вукановић. „Студије из Балканског фолклора III. Мијачко дуборезбарство“, *Врањски гласник*, бр. 7, 204–272.

Гроздановић 1983: Цветан Гроздановић. *Портрети на светителите од Македонија од IX–XVIII век*. Скопје: Републички завод за заштита на спомениците на културата.

Давидов 1978: Динко Давидов. *Српска графика XVIII века*, Нови Сад: Матица српска.

Давидов 2011: Динко Давидов. *Српска Стематографија: Беч 1741*. Нови Сад: Прометеј.

Ђекић, Живанов 2016: Ђорђе Ђекић, Драгојла Живанов. „Култ Светог краља Јована Владимира у Карловачкој митрополији“. *Саопштења* XLVIII, 275–290.

Ђурић 1985: Војислав Ј. Ђурић. *Икона светог краља Стефана Дечанског*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Женарју Рајовић 2016: Ивана Женарју Рајовић. *Црквена уметност XIX века у Рашко-призренској епархији (1839–1912)*. Лепосавић: Институт за српску културу.

Зарић 1985: Радојка Зарић. „Лик Стефана Штиљановића у српској уметности XVII–XIX века“. *Саопштења* 17, 69–83.

Коматина 2012: Предраг Коматина. „Појам Бугарске у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије“. *Византијски свет на Балкану I*. Ур. Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић. Београд: Византолошки институт САНУ, 41–56.

Милошевић 1970: Десанка Милошевић. „Срби светитељи у старом српском сликарству“. *О Србљаку*. Ур. Ђорђе Трифуновић. Београд: Српска књижевна задруга, 143–268.

Милошевић 2006: Ана Милошевић. *Црква светог Илије у Смедеревској Паланци*. Смедеревска Паланка: Народни музеј у Смедеревској Паланци.

Мирковић 1963: Лазар Мирковић. „Иконе манастира Дечана“. *Старине Косова и Метохије* 2–3, 11–55.

Павловић 1964: Леонтије Павловић. *Неки споменици културе. Осврти и запажања III*. Смедерево: Народни музеј.

Павловић 1965: Леонтије Павловић. *Култови лица код Срба и Македонаца (историјско-етнографска расправа)*. Смедерево: Народни музеј.

Петковић 1971: Сретен Петковић. „Култ кнеза Лазара и српско сликарство XVII века". *Зборник за ликовне уметности* 7, 85–101

Петковић 2000: Сретен Петковић. „О иконографији Светог Симеона Српског у доба турске владавине". *Стефан Немања – Свети Симеон. Историја и предање*. Ур. Јованка Калић. Београд: САНУ, 381–392.

Петковић 2007: *Српски светитељи у сликарству православних народа*. Нови Сад: Матица српска.

Петковић 2008: Сретен Петковић. *Манастир Света Тројица у Пљевљима*. Пљевља: Завичајни музеј.

Поповић 2000: Даница Поповић. „О настанку култа Светог Симеона". *Стефан Немања – Свети Симеон. Историја и предање*. Ур. Јованка Калић. Београд: САНУ, 347–369.

Станић 1992: Радомир Станић. „Сликарска заоставштина Симеона и Алексија Лазовића у Дечанима". *Саопштења* 24, 229–262.

Тимотијевић 1998: Мирослав Тимотијевић. „Serbia sacra и Serbia sancta у верско-политичком програму Карловачке митрополије". *Свети Сава у историји и традицији*. Ур. Сима Ћирковић. Београд: САНУ, 387–431.

Тодић 2005: Бранислав Тодић. „Историја и старине манастира". *Манастир Дечани*. Ур. Бранислав Тодић, Милка Чанак-Медић. Београд: Музеј у Приштини, 13–131.

Тодић 2018: Бранислав Тодић. „Култ градачке ктиторке краљице и монахиње Јелене". *Саопштења* 50, 33–50.

Ќорнаков 1986: Димитар Ќорнаков. *Творештвото на мијачките резбари на Балканот од крајот на XVIII и XIX век*. Прилеп: Институт за истражување на старословенската култура.

Ќорнаков 1988: Димитар Ќорнаков. *Македонска резба*. Скопје: Мисла.

Шакота 1984: Мирјана Шакота. *Дечанска ризница*. Београд: Просвета: Републички завод за заштиту споменика културе: Приштина: Јединство

Ivana S. ŽENARJU RAJOVIĆ

PAINTED MEDALLIONS FROM THE MODERN-AGE COFFIN-RELIQUARY OF THE HOLY KING STEFAN OF DEČANI

Summary

The modern-age coffin-reliquary of the Holy King Stefan of Dečani was made at Dečani Monastery in 1849. It is believed to have been made and wood-carved by the woodworker Dimitar Stanišev of Kruševo and painted by the icon-painter Anastas Konstantinović. It is shaped like a four-legged sarcophagus, gilded and ornately decorated with woodcarvings enveloping painted fields with narrative scenes and portraits of Serbian saints. Among other images, the lid features 31 circular medallions with painted busts of Serbian rulers and church dignitaries.

The visual exemplars for the shaping of these painted medallions were the *Stematografija* by Hristifor Žefarović and his copper plates "St. Sava with the Serbian saints from the house of Nemanja" and "The Branković saints of Srem." The selection of the depicted saints and their iconography suggest that the painter was certainly familiar with the copper plates from the Rimnica and Venetian *Srbljak*. In addition, the artist had the iconostasis in the *parekklesion* of St. Demetrios, created in 1813, right in front of him, in the church. However, the lid of the Dečani coffin-reliquary features a much larger number of saints than the iconostasis and the *Stematografija*. And yet, the repertoire of saints on the coffin-reliquary does not include some of those shown on the iconostasis, such as Archbishop Danilo and St. Basil/Vasilije of Ostrog. The most distinctive characteristic of this selection of saints is repetition – some saints were painted twice. A noticeable effort was made to find a way to group the shown saints, so, in a few places those shown in pairs in the *Stematografija* appear one next to another here, too. Female saints are also grouped together, including the Holy Empress Helena, who had a special place in the visual culture of the 19th century.

The coffin-reliquary of the Holy King Stefan of Dečani is a remarkable example of the symbiosis of Mijak woodcarving and so-called *zographos* painting of the 19th century. It has great importance for Serbian national history, the research of modern-age art in the Balkans and the phenomenology of visual culture and cults. Its study opens various questions concerning ktetorship, authorship, models, etc. Out of plethora of questions, this text focuses on the iconography of the painted medallions and its models. The coffin-reliquary of the holy king represents a rounded work of art decorated with images of holy Serbian rulers and church dignitaries, representing the most extensive gallery of this kind in 19th-century Serbian art.

Key words: coffin-reliquary, Holy King Stefan of Dečani, Serbian saints, archbishops, rulers, medallions

Рад је предат 25. маја 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 077.5:316.774/.775]:008(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-35817

Прегледни рад

*Данијел Д. САВИЋ**

*Невенка Ј. ПОПОВИЋ ШЕВИЋ***
Факултет савремених уметности, Универзитет Привредна академија у Новом Саду

ДИГИТАЛНИ МАРКЕТИНГ У ЈАВНИМ УСТАНОВАМА КУЛТУРЕ И УМЕТНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Апстракт: Друштвене мреже представљају неизоставни аспект дигиталног маркетинга у савременом пословању. Установе културе и уметности се налазе пред свакодневним изазовима како би публици понудиле занимљив садржај, који се налази у сржи комуникације и промоције на дигиталним платформама. Присуство и активност на друштвеним мрежама, кроз квалитетан садржај и непосредну комуникацију са публиком позитивно се одражавају на пословање, пружајући могућности за привлачење нових посетилаца. Циљ овог рада је истраживање значаја дигиталног маркетинга у пословном окружењу установа културе и уметности у Републици Србији, са акцентом на установе културе и уметности од националног значаја, које су биле предмет анализе. Консултовање релевантне литературе омогућило је представљање и дефинисање теоријског оквира значајних појмова, ради лакшег разумевања централног дела истраживања. На основу прикупљених података и увидом у актуелно стање на профилима на друштвеним мрежама, понуђени су резултати који показују да су Фејсбук, Инстаграм и Јутјуб најзаступљеније платформе у нашој држави и као такве, представљају погодне полазне тачке за формирање стратегије наступа на друштвеним мрежама у циљу повећања броја пратилаца и проширивања потенцијалних посетилаца културно-уметничких садржаја. Јасно формирање стратегије дигиталног маркетинга и одлучност у примени њених инструмената је област која даје могућност за унапређење пословних активности, уз континуирану едукацију и обуку маркетиншких кадрова и проширивање њихових компетенција.

Кључне речи: дигитални маркетинг, установе културе и уметности, Република Србија, друштвене мреже.

УВОД

Када се говори о култури и уметности једног друштва, неизоставно се помисли на историјски контекст и наслеђену баштину, који представљају њихове стожере.

Бројне културно-уметничке установе представљају сведоке историјских токова и догађаја, те домове најбољих стваралачких дела. Чини се да је све подређено катарзичним својствима уметности и да нема превише места за комерцијалне тенденције. Тим пре се установе којима профит није примарни циљ у данашње време суочавају са великим изазовима, како би наставиле да пружају исти ниво квалитета

* danijel.savic@fsu.edu.com
** Доцент, nevenka.popovic.sevic@fsu.edu.rs

и како би остале на располагању поштоваоцима и конзументима културе. Незаобилазна тема маркетиншких стручњака у домену културе постале су и друштвене мреже, тачније свеукупни дигитални канали промоције свега што култура има и може да понуди својој циљној јавности.

Бројни аутори (Bauer 2013; Stojković, Dragićević Šešić 2007; Kolber 2010; Никодијевић 2013; Filipović 2021) су, током својих истраживања, истакли потребу актуелизовања начина промоције културно-уметничких установа, те изнели запажања да је неопходно развијати вештине које ће датим институцијама омогућити константни развој. У супротном, мањак спремности за перманентним усавршавањем би довео до губитка публике и посетилаца, као и медијских и спонзорских сарадњи, што би резултирало трајнијим последицама по њихово пословање. Уз то, све већа и јача конкуренција у области деловања институција културе је указала на неопходност стратешког планирања и примене различитих маркетиншких техника, како би се проналазили иновативни начини за подизање свести о одређеној установи, повећању броја посетилаца и генерално, јачању бренда институције културе и уметности.

Основна премиса овог научно-истраживачког рада је да дигитални маркетинг и његова имплементација могу многоструко допринети побољшању и оптимизацији пословања културно-уметничких установа. Циљ овог рада је испитивање степена примене дигиталног маркетинга у установама културе и уметности у Републици Србији, као и анализа начина на који савремене маркетиншке активности могу да допринесу побољшању пословања културно-уметничких установа. Анализа је поткрепљена и статистичким подацима са увидом у актуелно стање на друштвеним мрежама еминентних културно-уметничких установа у Републици Србији, те адекватном литературом. У раду ће бити речи и о значају стратешког планирања и имплементације дигиталних маркетиншких стратегија.

УСТАНОВЕ КУЛТУРЕ И УМЕТНОСТИ И МАРКЕТИНГ – ПОЈМОВНИ ОКВИР

Говорећи о установама културе, исте могу бити посматране у ужем и ширем смислу и представљају веома битно место у друштву. У ужем смислу подразумевају се: извођачке уметности (позориште, музика, плес, опера), визуелне уметности (уметничке галерије, музеји), библиотекарство и културна баштина. У ширем смислу, институције културе укључују креативне индустрије (кинематографију, музичку продукцију, естраду, уметничке занате, издавачку делатност) и медије (радио, телевизију, новине, часописе) (Kolber 2010: 15). Посредством маркетиншких алатки се ефикасније повезује циљна публика са одређеним уметничким делом.

Како наводи Франсоа Колбер, уметничко дело не спада у робу широке потрошње у традиционалном смислу те речи: оно није намењено практичној употреби и није стварано зато да би одговарало жељама клијената или тржишта (2010: 9). Већ ту се јавља први изазов за маркетиншке стручњаке, који би требало да осмисле начине који би помирили традиционална одредишта културних институција и модерних токова маркетинга. Никодијевић сматра да маркетинг обухвата активности које дају више информација о производу, којим се накнадно подстиче већа

куповина (2013: 15). Верује се да ниједно уметничко дело нема сврху уколико није остварило своју комуникацију са корисницима истих, из разлога што без тог двосмерног, интерактивног односа оно није потпун и целовит уметнички чин (Lukić 2011). Са друге стране, Бауер тврди да је важност промотивних активности различито организована у складу са врстом циљне публике – садашњим и будућим корисницима производа/услуга, али и општом јавношћу (Bauer 2013: 118). Маркетинг у уметности представља стратешки приступ ка публици који задовољава истовремено циљеве организације културе и повећава приходе њене културне мисије на тржишту (French, Runyard 2011). Сматра се да ефикасна имплементација маркетинг менаџмената у култури и уметности за основну премису има популаризовање ових индустрија кроз непосредно задовољење жеља крајњих корисника, при чему максимизација профита не би смела бити примарни циљ (Raduški 2017: 224-234). Из споменутог разлога је примарно битно да функција маркетинга у области културе и уметности представља стожер финансијске стабилности, али и стратегије развоја.

ДИГИТАЛНИ МАРКЕТИНГ И ПРОМЕНЕ МАРКЕТИНШКЕ ПАРАДИГМЕ

Процес дигитализације са собом носи бројне предности од којих су најважније следеће: смањени трошкови прикупљања информација, могући чешћи иновативни концепти, као и ефикасност у пружању услуга (Vătămănescu, Nistoreanu, Mitan 2017: 354-366). Дигитални маркетинг кроз форму електронског пословања је тесно повезан са функционисањем интернета (Filipović 2021: 14).

Са друге стране, нешто ужи контекст представља виртуелно окружење, захваљујући коме се лакше приступа разним дигиталним садржајима (Quinton, Simkin 2016: 1-18). Сматра се да је дигитални маркетинг данас примаран за успостављање и одржавање односа са купцима (Yasmin,Tasneem, Fatema 2015: 69-80). Дигитални маркетинг се сматра комплекснијом формом у односу на интернет маркетинг зато што обједињује текстуалне и мултимедијалне садржаје.

Поруке које су биле одашиљане раније, као форма традиционалног маркетинга су представљале једносмерни вид комуникације и реципијенти порука су прихватали такав начин интеракције. Дигитални маркетинг представља супротност томе, услед персонализације, јер сада маркетинг стручњаци имају задатак да, пре свега, привуку публику ка својим производима и услугама. Фокус дигиталног маркетинга је у креирању садржаја и персонализовању порука, које на тај начин долазе директније до жељене публике (Filipović 2021: 19-21).

Према најновијим подацима, из априла 2021. године, на свету постоји 4,72 милијарде активних корисника интернета, што је 60,1% читаве светске популације, док истовремено број активних корисника друштвених мрежа износи 4,33 милијарде, односно 55,1% (DataReportal 2021a). То довољно говори о његовом значају и распрострањености, те да је постао релевантно место за истраживања о жељама потрошача, њиховим интересовањима и потребама. Из године у годину се дешава пораст броја корисника интернета и друштвених мрежа, што је један од главних показатеља будућег развоја ове области.

Друштвени медији представљају онлајн средства комуникације која служе ефикасном повезивању појединаца и организација у виртуелној сфери (Obar–Wildman 2015: 745-750). У групу друштвених платформи убрајамо друштвене мреже, форуме и е-заједнице, као и википедије. Под друштвеним садржајима подразумевамо различите врсте дигиталног материјала које корисници креирају и деле на друштвеном вебу. У њих спадају: блогови, фотографије, видео-клипови, подкасти, рејтинзи, прикази и слични садржаји који циркулишу друштвеним вебом.

Бројне су врсте друштвених медија, а разликују се по циљевима употребе, начинима коришћења и технологијама на којима се заснивају. Четири основне врсте друштвених медија, према мотивима приступања истим, јесу (Filipović 2021: 160):

- друштвене заједнице, нпр. Facebook, Twitter, TikTok;
- друштвено издаваштво, нпр. YouTube, Scribd, SlideShare;
- друштвена забава, нпр. Top Eleven, Minecraft, Second Life;
- друштвена трговина, нпр. Airbnb, Grupovina, Fishing Booker.

Маркетинг посредством друштвених медија представља синхронизовано деловање технологије и канала друштвених медија у циљу испоруке вредности за коначне циљне групе у микро и макро окружењу (Tuten, Solomon 2018). Основни мотиви за приступ интернету су: информисање, социјализација и забава, а исто би се могло рећи и за разлоге за употребу друштвених медија (GWI 2020). Са друге стране, оно што је маркетинг стручњацима важно је да проникну који мотиви опредељују кориснике друштвених мрежа да приступе одређеним организацијама и да при томе креирају позитивне ставове по питању понуде њихових производа и услуга (Mukherjee, Banerjee 2019: 477-491). Кроз улагање у интерактивне садржаје и дигиталну форму оглашавања, далеко се брже остварују циљеви савремених организација и лакше одржава лојалност њихових потрошача и корисника (Kосић, Radaković 2018: 44-51).

УСТАНОВЕ КУЛТУРЕ И УМЕТНОСТИ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Према званичним подацима Републичког завода за статистику (*Култура 2019*), на крају 2019. године у Србији је било 99 позоришта, од чега 39 професионалних, 47 аматерских и 13 дечјих позоришта. Број посетилаца у сталној дворани је износио 1.006.844 гледалаца, на 4.514 одржаних представа. Ове бројке указују на значајан пад броја гледалаца, који је годину дана раније износио 1.460.448, на 6.402 представе, док је 2017. године тај број био 1.387.257 гледалаца на 6.698 представа у сталним дворанама.

То значи да је, на узорку последње две доступне године (2019. и 2018. године), дошло до пада од 31,06% гледалаца. Такође, одиграно је 1.888 представа мање. Чини се да је интересовање за позориштима опало, имајући у виду овај значајан губитак позоришне публике (време пандемије, односно 2020. година није предмет ове анализе, јер још увек не постоје релевантни подаци).

Бројеви који се тичу музеја показују да је на крају 2019. године у Србији било 149 музеја, од којих је 130 било отворено за јавност. Музеји су забележили пад посетилаца од 0,55%, односно 12.550 музејских посетилаца у односу на претходну,

2018. годину. Изложбене галерије су такође забележиле осетни пад у броју посетилаца у у анализираном периоду (2017-2019). Наиме, крајем 2017. године је забележено 993.273 посетилаца, а на крају 2019. чак 40,75% мање – 570.422 посетиоца.

Библиотеке блиско прате изложбене галерије по питању негативних трендова. Наиме, крајем 2019. године у Србији је било 1.808 објеката, уз 1.197.979 регистрованих корисника, што је пад у односу на 2018. годину за 22,11%, односно 340.076 регистрованих корисника. Негативан тренд бележи и издавачка делатност, за 2,9% у односу на 2017. годину. Укупан број серијских публикација у 2019. години смањен је за 3,5% у односу на претходну годину (РЗС 2020).

У области радио и ТВ станица, уметност и култура су биле заступљене 21.816 часова на радио таласима (укупно 199 радио станица на крају 2019. године) и 27.363 сата на телевизијским станицама, којих је 117. У обе медијске сфере евидентан је негативан тренд: -16,17% када су у питању радио станице и -10,08% на телевизијским каналима.

Једина културно-уметничка област која је забележила позитиван тренд у анализираном периоду су биоскопи. На крају 2019. године је било 93 биоскопска објекта на територији Републике Србије, са годишњом посетом од 3.303.019 гледалаца, што је за 6,92% више у односу на 2018. годину. Повећан је и број биоскопских представа за 7,5% у односу на претходну годину.

УПОТРЕБА ИНФОРМАЦИОНО-КОМУНИКАЦИОНИХ ТЕХНОЛОГИЈА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Републички завод за статистику је, у другој половини фебруара 2020. године, спровео истраживање о употреби информационо-комуникационих технологија у српским домаћинствима (*Употреба информационо-комуникационих технологија у Републици Србији, 2020*: 8-9). Ови подаци доносе неколико занимљивих података, па тако можемо увидети да у Србији 81% домаћинстава поседује интернет прикључак, што је за 0,9% више у односу на 2019. годину, а од тог броја 90,5% домаћинстава има фиксну интернет конекцију. Проценат домаћинстава који има рачунар износи 74,3%. Поменуте области бележе прогресивни раст у претходној деценији, те се може наставити са тим трендом и у наредним годинама. Поред тога, корисници приступају интернету и посредством мобилних телефона, интерактивних телевизора и киосака који су доступни на многим јавним местима, што значи да се интернету може приступити у било које време/месту које кориснику одговара (Filipović 2021: 17).

Испитаници су, у последња три месеца пре анкетирања (новембар и децембар 2019. и јануар 2020. године), интернет највише користили за слање онлајн порука преко Воц-апа, Вибера, Скајпа и Месинџера (84%), за телефонирање преко интернета/видео-разговори (80,5%), док је читање онлајн издања новина и часописа на трећем месту (73,6%). Од укупног броја интернет корисника, 71,2% има налог на некој друштвеној мрежи. Њих 69,6% користи интернет за информисање о роби и услугама, 57,3% на мрежи налази информације о здрављу. Изнад слушања музичких садржаја (43,6%) налази се слање и пријем електронске поште (48,4%) (*Употреба информационо-комуникационих технологија у Републици Србији, 2020*: 26).

Са друге стране, светски признати портал који се бави статистичким истраживањима – ДатаРепортал (DataReportal 2021б), објавио је 11. фебруара 2021. године истраживање под називом „Digital 2021: Serbia" (DataReportal 2021в). Исти извор наводи да више од пола становника у Србији има друштвене мреже – 52,8%, односно 4,6 милиона, што је пораст од 8,1% у односу на 2020. годину. Од укупног броја корисника друштвених мрежа, чак 95,9% (4,41 милион) приступа својим налозима путем мобилних уређаја. Предвиђа се да ће генерације које се сада налазе у средњим годинама, како буду прелазиле у старију старосну групу, допринети порасту процента корисника интернета и друштвених мрежа, те да ћемо до краја деценије доћи у ситуацију да имамо већински део пензионера који спадају у групу корисника интернета.

Употреба друштвених медија и промоција производа и услуга изузетно утиче на обликовање ставова потрошача и иницирање куповног процеса (Duffett 2015: 498-526). У првом „пост-пандемијском" истраживању коришћења друштвених медија у Србији, „Social Serbia 2021" (Pioniri 2021), испитивано је онлајн понашање становника Србије, као и праћење тенденција у коришћењу друштвених мрежа и откривање ставова корисника према различитим дигиталним садржајима. У поменутом истраживању, чак 92% испитаника је рекло да има налог на некој друштвеној мрежи. Фејсбук је и даље доминантан, са 92% корисника, уз пораст броја корисника за 4% у односу на 2020. годину, након неколико година у којима је бележи негативан тренд. На другом месту је Инстаграм, који користи 75% испитаника, док треће место припада Јутјубу – 61%. То су три најзаступљеније друштвене мреже у Србији, а још један занимљив податак се односи на пораст броја корисника Тик-тока, који је готово утростручен у односу на 2020. годину – 20% у 2021. години.

Постоје велике међугенерацијске разлике у начину информисања у Србији. Док је телевизија и даље најчешћи извор информација за нешто старије кориснике, за тинејџере и адолесценте то су друштвене мреже. Интернет портали су за 40% онлајн популације редовно средство информисања, а штампа и радио су потпуно изгубили битку са осталим изворима, те највећи број људи саопштава да их тек повремено или готово никад не користи у ове сврхе.

Насупрот радију, трећина корисника интернета у Србији повремено одслуша бар неки подкаст. У овом тренутку, циљна група подкаста су корисници узраста 18-44, са једнаком заступљеношћу у полној структури. С тим у вези, догодио се и пораст корисника друштвене мреже Спотифај, који је у овој години забележио 11% корисника.

ДЕЈСТВО ДИГИТАЛНОГ МАРКЕТИНГА У ЈАВНИМ УСТАНОВАМА КУЛТУРЕ И УМЕТНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Савремене тржишне тенденције, као и утицај Интернета на људску цивилизацију, поставиле су нове стандарде пословања и наступа на тржишту, а један од кључних услова за опстанак организације на одређеном тржишту односи се и на инкорпорирање дигиталних платформи у начин пословања, са идејом успостављања комуникације са крајњим корисницима. Такви трендови нису заобишли

ни културно-уметничке организације, што је уочљиво и међу најеминентнијим установама културе и уметности у Републици Србији.

Једна од најважнијих особености савремених корисника услуга се управо односи на њихово учешће у виртуелним заједницама, где посредством интерперсоналне комуникације реализују и износе своје критике и сугестије (Marić–Kovač Žnideršić и др. 2017: 147-155). У склопу овог сегмента, у обзир су узете објаве јавних установа културе и уметности од националног значаја, које чине носиоце културно-уметничких догађаја и манифестација у Србији: Народно позориште, Народни музеј, Народна библиотека и Југословенска кинотека. Ове установе су, препознале важност присуства на Интернету, што евидентно указује на опредељење ка проширивању потенцијалних посетилаца/публике (корисника услуга). Као предмет анализе су узете три најпопуларније друштвене мреже – Фејсбук, Инстаграм и Јутјуб, које и чине упориште поменутих институција, уз неизоставни веб-сајт. Споменуте платформе чине стожере готово свих важнијих установа културе у Србији, на основу којих се формирају њихове даље стратегије дигиталног маркетинга.

Табела 1. Број пратилаца установа културе на три најпопуларније друштвене мреже

	Фејсбук	Инстаграм	Јутјуб
Народно позориште	40.841	23,8 хиљаде	21,3 хиљаде
Народни музеј	29.462	36,3 хиљаде	698
Народна библиотека	14.335	3.007	217
Југословенска кинотека	28.978	26,1 хиљада	9,97 хиљада

Извор: Аутори – резултат праћења друштвених мрежа националних институција културе и уметности Републике Србије

Објавама на приказаним друштвеним мрежама, поменуте установе културе и уметности обавештавају своје пратиоце о текућим догађајима, пружају информације о месечним репертоарима, најавама изложби и/или гостовања. У зависности од коначног циља, творци маркетинг стратегија се опредељују за различите друштвене мреже (Liu JS–Ho MH-C–Lu LYY 2017). Најзаступљенији мотиви за коришћење друштвених мрежа су углавном забава, потом задовољење потреба за социјализацијом кроз комуникацију, и тек напослетку – едукација (García Martín–García Sanchez 2015: 685-703).

Фејсбук

Истраживања показују да се најефикаснија интеракција са публиком постиже управо посредством Фејсбук објава (Moeller 2017). Сматра се да су објаве које имају мање од 50 карактера са највећом ангажованом публиком (деле и коментаришу садржај), док интеракција значајно опада код дужих објава. У циљу повећања видљивости и домета неке странице, важно је учествовати у жељама и потребама публике и понудити јој оно што тражи (Krstić, Đurđević 2017: 254-261).

Објаве *Народноī йозорищта* на Фејсбуку односе се на најаве представа, било да се ради о месечној најави репертоара или најави неке посебне представе/манифестације (Фејсбук – Народно позориште 2021). Описи објава су једноставни и читљиви, у намери да пруже што више информација: кратак опис предстојеће представе, ауторски и глумачки тим, време и место одржавања и слично. Поред тога, заступљене су и објаве које се тичу обележавања одређених празника и јубилеја, као и годишњица смрти истакнутих чланова позоришта; затим, гостовања других позоришта на сцени у Београду или супротно, одлазак београдског ансамбла у друге градове, што је пропраћено и фотографијама и снимцима са догађаја.

Чини се да је *Народни музеј* најдаље одмакао у коришћењу прилике за комуникацију са публиком, али и проширењем потенцијалних пратилаца. Тако, ова установа користи и хештагове у описима својих постова; умерено и циљано, у складу са одређеном објавом. Објаве су константне, уз видно улагање у графички дизајн. Поред сервисних информација, које се објављују и на сајту музеја, међу Фејсбук објавама се налазе и истакнуте слике и радови који се налазе у музеју, уз одређена појашњења или кратко представљање слике или њеног аутора, као и њеног значења, уз појашњење уметничких мотива аутора (Фејсбук – Народни музеј 2021).

Народна библиоūека користи свој простор за комуникацију са пратиоцима тако што поставља информације у форми фотографија и снимака, најчешће у вези са одређеним посетама установи, књижевним вечерима и конкретним информацијама у вези са радом установе (Фејсбук – Народна библиотека Србије 2021).

Јуīословенска киноūека на редовном, дневном нивоу обавештава своје пратиоце о филмовима који се налазе на месечном репертоару, уз информације о главним улогама и режисерима, које се налазе у опису објаве, закључно са ценом карте (Фејсбук – Југословенска кинотека 2021). Објаве су праћене и објављивањем линкова ка Јутјуб платформи, на којима се могу погледати најаве (трејлери) одређених филмова, како би гледаоци стекли додатне увиде у репертоарски одабир ове установе. Поред описаних објава, Кинотека се на друштвеним мрежама оглашава и приликом обележавања годишњица смрти истакнутих филмских радника, страних или домаћих.

Инстаграм

Инстаграм се убраја у онлајн медије посредством којих се одвија најинтензивнија веза са припадницима млађих корисничких генерација (Jansom, Pongsakornrungsilp 2021). Многи брендови, јавне личности, али и организације – пружаоци услуга где је неопходно кроз складну интерактивност у виду слике и кратке речи промовисати делатност, проналазе изражај управо кроз Инстаграм (Berne Manero, Marzo Navarro 2020).

Платформе Инстаграм и Фејсбук омогућавају корисницима „повезивање“ налога на начин који омогућава да се једна објава појави на обе платформе након само неколико кликова. То олакшава и убрзава постављање објава, што заузврат доводи до тога да су објаве идентичне и пружају исте информације. То је уочљиво

на Инстаграм профилима анализираних установа културе, а још једна заједничка компонента им је редовност објављивања.

Када је у питању *Народно позориште*, евидентно је да се администратори ослањају на описани процес повезивања профила, успевајући тако да једном информацијом допру до већег броја корисника различитих узраста (имајући у виду старосну сегментацију корисника ове две платформе) (Инстаграм – Народно позориште 2021). Најаве представа су најзаступљеније међу објавама, док су фотографије постављане у већој мери него видео садржаји.

Попут Народног позоришта, и *Народни музеј* користи могућност умрежавања налога на друштвеним мрежама. Поред линка ка веб-сајту, у опису овог профила стоје и хештагови који представљају „кључне речи", односно аутентичне хештагове установе, под којима се могу пронаћи бројне објаве, што посетиоцима профила скраћује време за претрагу, као и линк до адресе коју корисници могу пронаћи на „Гугл мапама" (Инстаграм – Народни музеј 2021).

Уочљив је плански наступ на друштвеним мрежама, будући да музеј има „лични фонт" који се налази на готово свим објавама, а на крају свих описа су исписани додатни хештагови, који даље позиционирају одређене објаве по темама и класификују их у Инстаграм претрагама. Истакнуте приче су класификоване хронолошки и пружају увид у активности музеја, те тако упознају пратиоце са истима.

Народна библиотека Србије има кратку презентацију делатности у опису профила, поред линка ка веб-сајту и адреси. Објаве представљају пратећи материјал текућих догађања, профили на друштвеним мрежама су умрежени, те су садржаји исти. Иако редовно извештавају, делује да не постоји превелики ангажман графичких дизајнера, те објаве не изгледају „униформисано" (Инстаграм – Народна библиотека Србије 2021).

На први поглед остаје нејасно које објаве су фотографије, а које видео садржаји. То је могуће увидети интеракцијом са објавама, што би могло да представља недостатак у стратешком наступу на друштвеним мрежама. Једноставност омогућава бржу комуникацију са пратиоцима, што је вероватно и било главно опредељење администратора налога.

Југословенска кинотека у опису свог профила има кратак опис делатности и линкове до веб-сајта и адресе. Истакнуте приче представљају рекапитулацију текућих догађаја, делује да су увек актуелне и ажуриране, што представља предност у намери праћења актуелности у свету филма, али и рада саме установе (Инстаграм – Југословенска кинотека 2021).

Објаве осликавају „ретро стил", у црно-белом формату, што доприноси њиховој аутентичности. Најчешће, предмет објава су најаве пројекција у салама Кинотеке, са комплетним подацима у опису (назив филма, време и место пројекције, ауторски и глумачки тим и цена карте). Описе свих објава прате и одговарајући хештагови, што указује на промишљеност приликом објављивања.

Објаве у боји могу се односити на најаве новијих филмова (постављањем њихових званичних постера као објаве) или као фото или видео материјал са одређених догађаја, попут премијера филмова, гостујућих предавања и/или осталих актуелности које прате рад Кинотеке.

Могућност постављања видео садржаја није искоришћена, што је нетипичан потез за установу која се највише ослања на покретне слике. То би могла да буде једна од главних мана наступа на друштвеним мрежама, али и могућност за искоришћавање потенцијала за унапређење стратегије дигиталног маркетинга.

Јутјуб

Кратка форма и могућност аудио-визуелизације маркетиншке поруке пружа бројним установама културе и уметности неслућене могућности за развој комуникације и интеракције са циљном публиком (Swani, Milne и др. 2017: 77-87).

Када је у питању Јутјуб платформа, која највише погодује видео материјалима, *Народно йозорише* има опредељење ка постављању кратких видео садржаја који представљају осврт на активности и рад установе (поглед „иза сцене“), представљање одређених уметничких форми (драмских и/или балетских), као и обележавање важнијих државних празника. Народно позориште је препознало значај присуства на Јутјуб платформи у јеку светске пандемије корона вируса. У том периоду, гледаоци су имали прилику да прате представе које је ова установа емитовала путем својих дигиталних платформи. Овај пример указује на претпоставку да кризна времена могу довести до нових решења и проширења капацитета, имајући у виду да је Народно позориште присутно на Јутјубу од 17. марта прошле године (Јутјуб – Народно позориште 2021).

Народни музеј је на Јутјубу присутан од 2012. године, а свој садржај за ову платформу базира, у највећој мери, на кратким видеима у којима се третирају уметничка дела која су изложена у музеју, у склопу одељка „Виртуелни музеј“ (Јутјуб – Народни музеј 2021). У форми Јутјуб плеј-листе, овај одељак је најбројнији на каналу, а поред тога, присутни су и видео садржаји који се односе на стручна предавања, архивске снимке, као и изложбе музеја.

Попут Народног музеја, и *Народна библиоūека* је основала свој канал на Јутјубу 2012. године (Јутјуб – Народна библиотека Србије 2021). Свој наступ на овој платформи темељи на видео снимцима у склопу „редовне рубрике“ – „Писац у библиотеци“, која обухвата интервјуе са писцима. Поред тога, видео објаве се односе и на праћење разних трибина, које третирају различите друштвене теме, свечаности и јубилеја, књижевних вечери и разговора. Може се рећи да Јутјуб није примарна платформа ове установе, имајући у виду да су видео материјали ту да документују активности библиотеке.

Иако је примарна делатност *Јуīословенске киноūеке* прикупљање, складиштење и очување филмске грађе (као и приказивање филмова), ова установа, која ужива статус установе културе од националног значаја, има опредељење да на Јутјубу пружи осврт и на неке друге историјске догађаје, који нису у блиској вези са кинематографијом на овом поднебљу (Јутјуб – Југословенска кинотека 2021а). Имајући у виду историјски контекст ове установе, гледаоци на Јутјубу имају прилику да виде неке нетипичне снимке и призоре из двадесетог века, попут снимака са улица Београда (Теразије [Јутјуб – Југословенска кинотека 2021б], Калемегдан [Јутјуб – Југословенска кинотека 2021в], Кнез Михаилова [Јутјуб – Југословенска

кинотека 2021г] и слично), те „редовне рубрике" – „Под Југословенским небом", што представља неуобичајено опредељење за конципирање наступа на дигиталној платформи попут Јутјуба.

Током планирања и вођења маркетинг кампања посредством друштвених мрежа изузетно је важно познавати специфичности сваке од њих, али и преференције код различитих генерација корисника, што ће у највећој мери определити организације да их користе. Поред избора медија (друштвене мреже, блогови, виртуелне заједнице, заједнице за дељење садржаја...), веома је важно извршити правилан избор апликације (на основу циљне групе која је користи), те коначно ускладити маркетиншко комуницирање са различитим медијима (Rakita, Mitić 2017).

ЗАКЉУЧАК

Установе културе и уметности у Републици Србији су, годинама уназад, суочене са мноштвом изазова који се налазе на путу њиховог стабилног пословања и функционисања, па чак и опстанка на тржишту. Познавање њиховог стратешког наступа пред циљном публиком је од круцијалне важности за будућност културно-уметничких организација у нашој земљи. Поред тренутне епидемиолошке ситуације, ту су и недовољна помоћ државе у погледу финансија и давања већег значаја култури и уметности. То, само по себи, представља и изазов и могућност за развој.

На све то се надовезује и питање адекватне стручности за коришћење дигиталних маркетиншких канала комуникације са корисницима кадрова у маркетинг сектору. У том смислу је неопходно улагање у сектор дигиталног маркетинга и обучавање кадра који би се у континуитету бавио изгледом и садржајем на друштвеним мрежама споменутих анализираних националних кућа из области културе и медија. Од изузетног је значаја интензивирати напоре у правцу проширења базе корисника производа и услуга културе и уметности, тачније ићи ка придобијању нових корисника.

Предности увођења друштвених мрежа у канале промоције се односе и на едукацију публике, кроз дељење корисних информација које могу понудити одговоре на бројна питања која би публика могла имати у вези са неким уметничким делом. Поред едукативног аспекта, постигао би се и непосредни утисак константног присуства у свести публике. Поспешивање комуникације и њена двосмерност би сигурно оставили позитиван утисак о организацији у дигиталном свету и показале спремност на иновације.

На основу анализа изнетих у овом раду, можемо потврдити основну премису да имплементација дигиталног маркетинга може унапредити пословање културно-уметничких установа у Републици Србији. Јасно је да постоји доста простора за напредак, али су предузети почетни кораци и успостављена је мрежа пратилаца која дели слична интересовања у погледу културе и уметности. До сада се показало да је дигитални маркетинг одиграо значајну улогу у поспешивању популарности домаћих установа културе и уметности и допринео интересовању код публике за њихове садржаје.

Сагледавање комплетног утицаја дигиталног маркетинга на културно-уметничке установе би требало да буде део бројнијих истраживања, што би засигурно

допринело и унапређењу ове области у нашој држави. Искоришћење капацитета друштвених мрежа делује као непресушни извор идеја које могу дати свој немерљиви допринос у очувању културне баштине, али и популаризацији исте код нових корисника услуга културе и уметности, што је такође поље које би требало истражити.

ЛИТЕРАТУРА

Култура 2019: Култура, 2019. Београд. Републички завод за статистику: 2020.

Никодијевић 2013: Драган Никодијевић. *Патологија дуга у уметности*. Београд: Просвета.

Употреба информационо-комуникационих технологија у Републици Србији, 2020: *Употреба информационо-комуникационих технологија у Републици Србији, 2020*. Београд. Републички завод за статистику: 2020.

Bauer 2013: Ivan Bauer. *Digitalni marketing*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Berne Manero, Marzo Navarro 2020: Carmen Berne Manero, Mercedes Marzo Navaro. „Exploring How Influencer and Relationship Marketing Serve Corporate Sustainability". *Sustainability*. 2020; 12(11):4392.

Duffett 2015: Rodney Graeme Duffett. „Facebook advertising's influence on intention-to-purchase and purchase amongst Millennials". *Internet Research*, 25(4).

Filipović 2021: Jelena Filipović. *Digitalni marketing*. Beograd: Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

French, Runyard 2011: Ylva French, Sue Runyard. *Marketing and Public Relations for Museums, Galleries, Cultural and Heritage Attractions*. New York: Routledge.

García Martín, García Sanchez 2015: Judit García-Martín, Jesús N. García. „Use of Facebook, Tuenti, Twitter and Myspace among young Spanish people". *Behaviour & Information Technology*, 34(7).

Jansom, Pongsakornrungsilp 2021: Akawut Jansom, Siwarit Pongsakornrungsilp. „How Instagram Influencers Affect the Value Perception of Thai Millennial Followers and Purchasing Intention of Luxury Fashion for Sustainable Marketing". *Sustainability*. 2021; 13(15):8572.

Kocić, Radaković 2018: Milan Kocić, Katarina Radaković. „Značaj digitalnog marketinga u procesu upravljanja odnosima sa potrošačima". *Marketing*, 49(1).

Kolber 2010: Fransoa Kolber. *Marketing u kulturi i umetnosti*. Beograd: CLIO.

Krstić, Đurđević 2017: Ana Krstić-Biljana Đurđević. „Marketing na društvenim mrežama". *Marketing*, 48(4).

Liu JS, Ho MH-C, Lu LYY 2017: John S. Liu, Mei Hsiu-Ching Ho, Louis Y. Y. Lu. „Recent Themes in Social Networking Service Research". *PloS ONE* 12(1): e0170293, doi: 10.1371/journal.pone.0170293.

Lukić 2011: Darko Lukić. Produkcija i marketing scenskih umjetnosti. Zagreb: HC-IT UNESCO.

Marić, Kovač Žnideršić и др. 2017: Dražen Marić, Ružica Kovač Žnideršić, Nikola Paskaš, Jelena Jevtić, Zorjana Kanjuga. „Savremeni potrošač i elektronska interpersonalna komunikacija". *Marketing*, 48(3).

Mukherjee, Banerjee 2019: Kaustav Mukherjee, Neelotpaul Banerjee. "Social networking sites and customers' attitude towards advertisements". *Journal of Research in Interactive Marketing*, 13(4). https://doi.org/10.1108/ JRIM-06-2018-0081

Obar, Wildman 2015: Jonathan A. Obar, Steven S. Wildman. „Social media definition and the governance challenge: An introduction to the special issue". *Telecommunications policy*, 39(9).

Quinton, Simkin 2016: Sarah Quinton, Lyndon Simkin. „The digital journey: Reflected Learnings and Emerging Challenges". *International Journal of Management Reviews*, Vol. 0, 1-18.

Raduški 2017: Dragoljub Raduški. „Marketing menadžment u kulturi i umetnosti". *Marketing*, 48(4).

Rakita, Mitić 2017: Branko Rakita, Sanja Mitić. *Međunarodni marketing: od lokalne do globalne perspektive*. Beograd: Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Stojković, Dragićević Šešić 2007: Branimir Stojković, Milena Dragićević Šešić. *Kultura – menadžment, animacija, marketing*. Beograd: CLIO.

Swani, Milne и др. 2017: Kunal Swani, George R. Milne, Brian P. Brown, A. George Assaf, Naveen Donthu. „What messages to post? Evaluating the popularity of social media communications in business versus consumer markets". *Industrial Marketing Management*, 62, 77–87. doi:10.1016/j.indmarman.2016.07.006

Tuten, Solomon 2018: Tracey L. Tuten, Michael R. Solomon. *Social Media Marketing*. London: Sage.

Vătămănescu, Nistoreanu, Mitan 2017: Elena-Mădălina Vătămănescu, Bogdan Gabriel Nistoreanu, Andreea Mitan. „Competition and Consumer Behaviour in the Context of the Digital Economy". *Amfiteatru Economic*, 19(45).

Yasmin, Tasneem, Fatema 2015: Afrina Yasmin, Sadia Tasneem, Kaniz Fatema. „Effectiveness of digital marketing in the challenging age: An empirical study". *International Journal of Management Science and Business Administration*, 1(5), 69-80.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

DataReportal 2021а: DataReportal. *Digital 2021 April Global Statshot Report*, 8/200. <https://datareportal.com/reports/digital-2021-april-global-statshot>. [07.06.2021.]

DataReportal 2021б: DataReportal. <https://datareportal.com/>. [07.06.2021.]

DataReportal 2021в: DataReportal. *Digital 2021: Serbia*. <https://datareportal.com/reports/digital-2021-serbia>. [07.06.2021.]

GWI 2020: Global Web Index. *Report: The latest social media trends to know for 2020.* <https://www.globalwebindex.com/reports/social>. (према Filipović 2021: 161).

Moeller 2017: Susan Moeller. „The Ultimate Guide to Facebook Engagement in 2017". Retrieved from; <http://buzzsumo.com/blog/ultimate-guide-facebook-engagement-2017/>. [00.00.0000.]

Pioniri 2021: Pioniri communications. *Stanje društvenih medija*. <https://pioniri.com/sr/socialserbia2021/>. [06.06.2021.]

Инстаграм – Југословенска кинотека 2021: Инстаграм – *Југословенска кинотека*. <https://www.instagram.com/jugoslovenskakinoteka/?hl=sr>. [02.10.2021.]

Инстаграм – Народна библиотека Србије 2021: Инстаграм – *Народна библиотека Србије*. <https://www.instagram.com/narodnabibliotekasrbije/>. [02.10.2021.]

Инстаграм – Народни музеј 2021: Инстаграм – *Народни музеј*. <https://www.instagram.com/narodnimuzej/?hl=sr>. [02.10.2021.]

Инстаграм – Народно позориште 2021: Инстаграм – *Народно позориште*. <https://www.instagram.com/narodno_pozoriste_u_beogradu/>. [02.10.2021.]

Јутјуб – Југословенска кинотека 2021а: Јутјуб – *Југословенска кинотека*. <https://www.youtube.com/channel/UCMiRHvtp3BZDuOxE8VzosCQ/about>. [30.09.2021.]

Јутјуб – Југословенска кинотека 2021б: Јутјуб – *Југословенска кинотека*. „Beograd 1932. Trg Terazije sa fontanom". <https://www.youtube.com/watch?v=hZqfEpJYva8>. [30.09.2021.]

Јутјуб – Југословенска кинотека 2021в: Јутјуб – *Југословенска кинотека*. „Beograd 1919. Kalemegdan". <https://www.youtube.com/watch?v=FUFjK-xg6OY>. [30.09.2021.]

Јутјуб – Југословенска кинотека 2021г: Јутјуб – *Југословенска кинотека*. „Beograd 1919. Trg Kneza Mihaila sa spomenikom/ Belgrade, 1919. Prince Mihailo Square". <https://www.youtube.com/watch?v=etVhuIzQUI4>. [30.09.2021.]

Јутјуб – Народна библиотека Србије 2021: Јутјуб – *Народна библиотека Србије*. <https://www.youtube.com/c/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0%D0%A1%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B5/about>. [30.09.2021.]

Јутјуб – Народни музеј 2021: Јутјуб – *Народни музеј*. <https://www.youtube.com/user/narodnimuzejbg/about>. [30.09.2021.]

Јутјуб – Народно позориште 2021: Јутјуб – *Народно позориште*. <https://www.youtube.com/channel/UCQfOK9C9cM8hSDwqJp02A2Q/about>. [30.09.2021.]
РЗС 2020: Републички завод за статистику: 2020. <https://www.stat.gov.rs/vesti/20201221-kultura-2019/?a=08&s>. [07.06.2021.]
Фејсбук – Југословенска кинотека 2021: Фејсбук – *Југословенска кинотека*. <https://www.facebook.com/kinoteka.rs/>. [01.10.2021.]
Фејсбук – Народна библиотека Србије 2021: Фејсбук – *Народна библиотека Србије*. <https://www.facebook.com/nbsrb/>. [01.10.2021.]
Фејсбук – Народни музеј 2021: Фејсбук – *Народни музеј*. <https://www.facebook.com/narodnimuzej/>. [01.10.2021.]
Фејсбук – Народно позориште 2021: Фејсбук – *Народно позориште*. <https://www.facebook.com/npbgd/>. [01.10.2021.]

Danijel D. SAVIĆ
Nevenka J. POPOVIĆ ŠEVIĆ

DIGITAL MARKETING IN PUBLIC INSTITUTIONS OF CULTURE AND ART IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

Social networks represent an indispensable aspect of digital marketing in modern business. Institutions of culture and art face daily challenges in order to offer the audience interesting content, which is the core of communication and promotion on digital platforms. Presence and activity on social networks have a positive impact on business, through quality content and direct communication with the audience, providing opportunities for improvement of business and attraction of new visitors. The aim of this paper is the investigation of the importance of digital marketing in the business environment of institutions of culture and art in the Republic of Serbia, with an emphasis on the institutions of culture and art of national importance, which were the subject of the analysis. Consulting the relevant literature enabled the presentation and definition of the theoretical framework of important concepts, in order to facilitate the understanding of the central part of the research. Based on the collected data and the insight into the current situation of accounts on social networks, the results that are offered show that Facebook, Instagram and YouTube are the most represented platforms in our country and as such, they are suitable starting points for forming a strategy of appearance on social networks, with the aim of increasing the number of followers and expanding potential visitors of cultural and artistic content. Clear formation of digital marketing strategy and determination in the application of its instruments is an area that provides an opportunity to improve business activities, with continuous education and training of marketing staff and expanding their competencies.

Key words: digital marketing; institutions of culture and art; the Republic of Serbia; social networks.

Рад је предат 14. децембра 2021. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 316.77:004.738.5]:008(497.11)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-39235

Оригинални научни рад

*Теа С. КОНЕСКА ВАСИЛЕВСКА**
Институт за социолошка и политичко-правна истраживања,
Универзитет светог Ћирила и Методија у Скопљу

ОНЛАЈН ПРЕЗЕНТАЦИЈА И ПРОМОЦИЈА КУЛТУРНИХ САДРЖАЈА У ДОБА ПАНДЕМИЈЕ КОРОНАВИРУСА НА ПРИМЕРУ ДВЕЈУ НАЦИОНАЛНИХ УСТАНОВА РЕПУБЛИКЕ МАКЕДОНИЈЕ

Апстракт: Предмет истраживања је презентација и промоција културних садржаја током пандемије коронавируса путем друштвене мреже Фејсбук од стране НУ Археолошки музеј и НУ Драмско позориште из Републике Македоније (РМ). Главно истраживачко питање је: „На који начин су одабране националне културне установе из РМ презентовали и промовисали културне садржаје током првих месеци пандемије коронавируса путем друштвене мреже Фејсбук?" Циљ истраживања је идентификовање: начина коришћења друштвене мреже Фејсбук од стране одабраних националних културних установа током првих месеци пандемије за презентовање и промовисање културних садржаја и, с тиме, за комуникацију са својом публиком; презентованих и промовисаних културних садржаја; и промене начина презентовања и промовисања културних садржаја који се уобичајено прате уживо у оквиру виртуелног простора. Као методску технику користили смо квалитативну анализу садржаја.

Кључне речи: Археолошки музеј, Драмско позориште, друштвене мреже, Фејсбук, културни садржаји, културне установе, пандемија коронавируса, Република Македонија.

УВОД

Пандемија коронавируса[1] је специфичан период који свет проживљава већ више од две године. Поред угрожавања безбедности здравља људи и бројних заражених и смртних случајева широм света и социо-економске кризе, пандемија је донела и многе друге промене у свакодневном животу људи. То је посебно дошло до изражаја на почетку пандемије, у првих неколико месеци, када је све било ново, непознато и неизвесно и када су забране слободног кретања, социјална дистанца и карантин променили уобичајени ритам живота људи. Оно што је посебно важно за ово истраживање јесте промена комуникације између људи, и између људи и установа, односно размена порука и садржаја у условима када је комуникација уживо

* Асс. мр, tea.k@isppi.ukim.edu.mk

1 Светска здравствена организација је пандемију коронавируса прогласила 11.3.2020. г. Више о томе видети на: https://www.euro.who.int/en/health-topics/health-emergencies/coronavirus-covid-19/novel-coronavirus-2019-ncov.

била ограничена, а комуникација и интеракција се одвијала у виртуелном простору и уз помоћ различитих дигиталних технологија и интернет оруђа и платформа. То није ништа ново у време када онлајн комуникација заузима велики део времена савременог човека. Али оно што је ново и што се појавило као резултат услова које је наметнула пандемија јесте да су одређени садржаји и поруке који се обично размењују уживо сада пребачени у виртуелни простор и променили су свој облик и начин преноса, пролазећи кроз различите адаптације.

Добар пример ове врсте промене у комуникацији и у дељењу садржаја и порука је дељење културних садржаја. Наиме, културне садржаје као што су концерти, промоције књига, позоришне представе и разна друга сценска извођења, уметничке и музејске изложбе и поставке и сл., публика најчешће прати посећујући концертне и позоришне сале, музеје итд., а комуникација и интеракција се притом одвијају уживо. С обзиром на специфичне услове живљења током пандемије, публика није могла да прати ове културне садржаје уживо и указала се потреба да се они прилагоде и пренесу на другачији начин, а самим тим дошло је и до промена у начину њиховог представљања и њихове промоције и промена у комуникацији, односно каналу комуникације.

Тако, приступ културним садржајима и култури, која се показала као „ублаживач одговора на кризу", пошто је људима понудила неку врсту уточишта, разоноде и бег из стресне стварности, био је путем различитих дигиталних технологија и интернет оруђа и платформи и културне установе су се суочиле са убрзаном дигиталном трансформацијом и адаптацијом: управљали су пословним активностима онлајн, у виртуелном простору, дигитализирали су своје колекције и организовали су виртуелне туре и изложбе. На тај начин се створила другачија комуникација са публиком, пошто су културне установе морале одржати корак са брзим променама у свакодневном живљењу, па с тиме и у комуникацији. Друштвене мреже, као платформе за онлајн комуникацију, биле су веома корисне у том смислу, односно послужиле су културним установама за презентацију и промоцију културних садржаја и за комуникацију и интеракцију са публиком, односно са пратиоцима (COVID-19 Socio-Economic Impact 2020).

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање узима у обзир *теорију нових медија* (New Media Theory) и *културолошки приступ*. Теорија нових медија, генерално, концептуализује импликације дигиталних технологија: од нових социо-политичких конфигурација које подстиче компјутерски посредована комуникација, до естетског и културног значаја дигиталне културе.

Конкретније, полазимо од теорије и приступе Марка Постера, Дагласа Келнера и Џејмса Керија. Разматрања Постера и Келнера повезујемо са одвијањем комуникације и дељењем културних садржаја од стране одабраних националних културних установа у Републици Македонији[2] у оквиру виртуелног простора, путем друштвених мрежа, током пандемије коронавируса, односно са другачијим начином и обликом

2 Званични назив државе за међународну употребу: Република Северна Македонија.

преношења и врстом садржаја и различите интеракције са публиком. Керијево ритуално виђење комуникације полазна је тачка истраживања у смислу да се за време пандемије преко специфичне комуникације у виртуелном простору између јавности и националних културних установа заједничка култура на неки начин мењала, креирала и адаптирала. У том контексту, кључно је заједништво које се ствара између ових установа и публике. Дакле, ради се о дељењу и поседовању заједничке вере (Carey 2009).

У књизи *Друга медијска доба* (The Second Media Age), Постер каже да ће интернет бити тај медиј који ће обезбедити алтернативу за тешка техничка ограничења модела емитовања, омогућавајући систем више произвођача, дистрибутера и потрошача. То би значило и крај традиционалне публике и појаву публике за које би персонализација садржаја заменила масовну културу емитовања (Holmes 2012). Постер расправља о начинима на који комуникационе технологије стварају нове и алтернативне форме културе и субјективности. Улога нове технологије у тзв. медијској култури јесте да ствара потпуно нови простор, као што је виртуелни простор, једна нова средина у којој се стварају сасвим другачији облици комуникације и интеракције. Тај простор представља ново друштвено поље и у њему се успостављају различите друштвене везе (прир. Đorđević 2012).

Горе споменути појам *медијска култура* се односи на културу која је истовремено и култура високе технологије, односно она је облик техно-културе. У њој су култура и технологија спојени у нове облике, а с тим стварају и нове типове друштва и нове начине комуницирања и дељења (културних) садржаја. Нове технологије нуде велики избор и већи простор за нове идеје и за другачије облике културе (Kelner 2004).

* * *

Рејмонд Вилијамс (Williams 1961) даје три дефиниције *културе*. Једна од њих је друштвена дефиниција културе и према њој, култура је одређени начин живота који изражава одређене вредности и значења, али они се не односе само на уметност, него и на установе и на свакодневни живот, односно на обично понашање. Тако, у том смислу се у обзир узимају и анализирају елементе као што су организација културне продукције, структура (културних) установа и карактеристичне форме комуницирања у оквиру друштва.

Вилијамс (1996) каже да је друштвена организација културе широк и сложен дијапазон многих типова организација. Мисија *културних установа* (музеји, фестивали, галерије, позоришта, библиотеке, културни центри и сл.) јесте очување, тумачење и ширење културног знања и промовисање активности које имају за циљ да информишу и образују грађане о разним аспектима културе. Њихова улога је да одржавају, конзервирају, ревитализирају, тумаче и документирају културно наслеђе и да омогуће интеракцију грађана са својим наслеђем (Cultural Institutions 2014). *Националне културне установе* негују и презентују културу од националног интереса и значаја, односно културне садржаје које су од јавног интереса у датој држави, и на томе раде у континуитету, омогућујући доступност и једнакав приступ свим грађанима.

Што се тиче *културних садржаја*, они се односе на „симболичко значење, уметничку димензију и културне вредности које потичу из одређене културне идентитете или их изражавају" (The 2005 Convention 2015).

У периоду пандемије, многе културне установе су интензивније користиле *друштвене мреже* за презентацију и промоцију културних садржаја и за комуникацију са публиком. Бојд и Елисон (Boyd & Ellison 2008) су дали дефиницију за прву друштвену мрежу и према њима, друштвене мреже су интернет-базирани сервиси који имају своје кориснике. Ти корисници могу израдити свој профил и повезати се са другим корисницима у циљу откривања заједничких интереса и стварање одређених веза. Такође, могу креирати своју листу контаката и одредити своје место унутар те мреже односа.[3]

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Наше истраживање по научном циљу је експлораторно и дескриптивно и полази од главног истраживачког питања: „На који су начин одабране културне установе из РМ презентовали и промовисали културне садржаје током првих месеци пандемије коронавируса путем друштвене мреже Фејсбук?". Споредна истраживачка питања су: „Какве су културне садржаје одабране националне културне установе из РМ презентовале и промовисале на друштвеној мрежи Фејсбук током првих месеци пандемије?" и „Како се променио начин презентовања и промовисања културних садржаја који се уобичајено прате уживо од стране одабраних националних културних установа из РМ током првих месеци пандемије у оквиру виртуелног простора?"

КВАЛИТАТИВНА АНАЛИЗА САДРЖАЈА

Као методску технику користили смо квалитативну анализу садржаја. Прво смо приступили одређивању које националне културне установе ћемо укључити у истраживање. Наиме, основни критеријум за одређивање и одабир националних културних установа чије ћемо објаве на њиховим званичним Фејсбук страницама узети у обзир и анализирати био је да имају своје странице на Фејсбуку и да су активни[4] на њима у току првих месеци пандемије коронавируса у смислу дељења културних садржаја, као и да су из различитих културних области, односно да представљају добар пример у односу на предмет и циљеве истраживања. Према датом критеријуму, у обзир су узете следеће националне културне установе из РМ:

– НУ Археолошки музеј Републике Северне Македоније;[5]
– НУ Драмско позориште.[6]

---

3 SixDegrees.com је прва препознатљива друштвена мрежа, покренута 1997. Друштвена мрежа Фејсбук (Facebook) је основана 2004. у Америци, а од 2005. је постала доступна широј јавности.

4 Под појмом *активни* подразумевамо да су ове установе бар неколико пута у току датих месеци користили своје званичне Фејсбук странице за презентацију и промоцију културних садржаја и за комуникацију са публиком преко разних објава.

5 Назив установе у оригиналу: НУ Археолошки музеј на Република Северна Македонија. Више о Музеју видети на: https://amm.org.mk/history/.

6 Назив установе у оригиналу: НУ Драмски театар. Више о Позоришту видети на: https://dramskiteatar.com.mk/about/istorijat.

Након тога смо приступили селекцији и анализи објава на званичним Фејсбук страницама ових установа од почетка проглашења пандемије (11.3.2020. г.) до краја маја месеца 2020. године. Тако узорак је намеран, а анализирано је укупно 54 објава, односно 37 објава Археолошког музеја и 17 објава Драмског позоришта.

У наставку ћемо приказати налазе кроз наративно-дескриптивно излагање, за сваку од установа посебно.

НУ Археолошки музеј Рейублике Северне Македоније

Археолошки музеј је био веома активан на својој Фејсбук страници током марта, априла и маја 2020. године. Неколико пута недељно је делио различите садржаје и тако остао у комуникацији са јавношћу током првих месеци пандемије. У циљу несметаног презентовања и промоције културних садржаја који су део музеја, Археолошки музеј је током периода који истражујемо представио три (онлајн) пројекта:

– Музејска едукација,
– Музејска едукација кроз цртеже,
– Музеј за све.

При томе су користили хештег ОстаниКодКуће[7] (StayHome), који подржава глобалну кампању да људи остану код куће током пандемије, да се не групишу, како би се избегло ширење вируса. Што се Музејске едукације тиче, Музеј је кроз објаве презентовао различите музејске садржаје. Објаве су састављене од текста (са одређеним емотиконима) који објашњава шта ће бити представљено, односно какав музејски садржај, од хештегова са називима кампања и пројекта и линка ка видеу на Јутјубу (Youtube) у коме је садржај представљен. Пример овога је приказан на слици испод.

Слика 1. Пример онлајн пројекта Музејска едукација Археолошког музеја: Представљање Вотивног рељефа Диоскура

Извор: Званична Фејсбук страница Археолошког музеја (објављено 22.3.2020. г.).

7 У оригиналу: СедиСиДома.

Пројекат Музејска едукација кроз цртеже је Музеј започео 13.4.2020. године. Овај пројекат је првенствено намењен деци, али може да учествује свако ко жели, и у њему кроз објаве музеј представља музејске предмете. Објаве се састоје од текста (са одређеним емотиконима) који даје објашњење о пројекту и о предмету и од фотографија предмета. Циљ је да се деца на тај начин упознају са археологијом и богатим културним наслеђем. Пројекат је креативан и захтева активност у погледу цртања представљених предмета. На овај начин Музеј поново подржава останак код куће, нуди активности за анимирање и ангажовање и најмлађе публике, а притом презентује и промовише своје културне садржаје.

У вези са овим пројектом, Музеј има и неколико објава везаних за цртеже деце која су била укључена у активности иницијативе. У тим објавама, обавештава колико је цртежа добио и дели их са својим пратиоцима у облику фотографија. На тај начин поново презентује своје музејске предмете, односно садржаје, али и ствара другачију врсту комуникације и интеракције са својом публиком. Пример о овим објавама је приказан на слици у наставку.

Слика 2. Пример објаве у вези са пројекта Музејска едукација кроз цртеже Археолошког музеја: Дељење цртежа од стране деце укључене у активностима иницијативе

Извор: Званична Фејсбук страница Археолошког музеја (објављено 24.4.2020. г.).

Музеј за све као (онлајн) пројекат је Музеј презентовао преко неколико врста објава. У циљу информисања јавности о овом пројекту, Музеј је поделио објаву са линком ка интернет порталу дневног листа „Нова Македонија“, где се под насловом „Археолошки музеј повећава доступност током пандемије“ дају информације око пројекта, а исто тако је и кроз објаву у виду информативног текста (са одређеним емотиконима), са хештегом МузејЗаСве[8] и осталим хештеговима и линком информисао јавност о томе да пројекат подразумева повећање приступачности и инклузије. У тим објавама, Музеј преноси информацију да су припремљени едукативни видео снимци на знаковном језику и са аудио нарацијом за изложене експонате, који ће бити објављени онлајн, уз подршку Балканске музејске мреже, и јавност може приступити тим снимцима путем датих линкова. Следи пример ове врсте објава.

8 У оригиналу: МузејЗаСите.

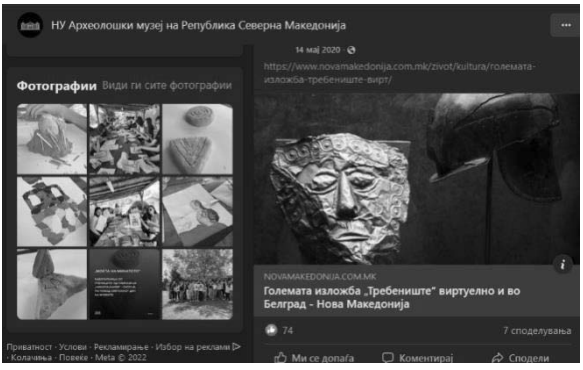
Слика 3. Пример објаве у вези са пројекта Музеј за све Археолошког музеја: Информације око пројекта и представљање иконе „Давидов псалм“

Извор: Званична Фејсбук страница Археолошког музеја (објављено 15.3.2020. г.).

Поред горе споменутих пројеката, Музеј је у низу објава током марта, априла и маја 2020. године, презентовао и промовисао своје садржаје и активности. Једна од најважнијих активности у периоду пандемије је могућност виртуелног праћења музејских садржаја, односно виртуелне изложбе/туре. За ову активност, Музеј је поделио објаве са текстом (са одређеним емотиконима), хештеговима и линковима у којима објашњава да је у корак са музејима широм света и промовише изложбу „100 година Требениште“,[9] коју препоручује јавности да је погледа виртуелно. Такође, Музеј је поделио и линк ка интернет порталу дневног листа „Нова Македонија“, где се под насловом „Велика изложба 'Требениште' виртуелно и у Београду“ промовише ова активност Музеја. Пример овога је приказан на слици испод.

Слика 4. Пример објаве у вези са виртуелне изложбе „100 година Требениште“ Археолошког музеја

Извор: Званична Фејсбук страница Археолошког музеја (објављено 14.5.2020. г.).

Објаве о другим активностима Музеја укључују:

– Објава поводом 96 година од утемељења музејске делатности, објављена 1.4.2020. године, пропраћена фотографијама;

9 Назив изложбе у оригиналу: „100 години Требениште“.

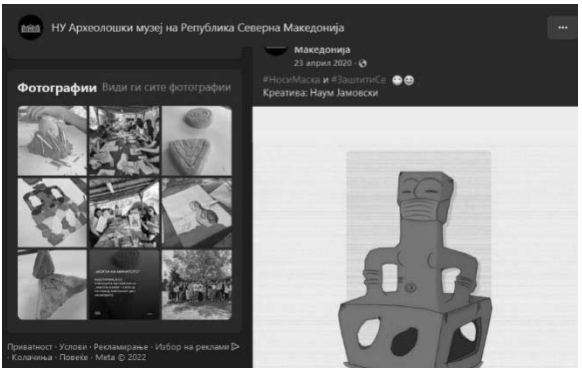
– Објава поводом Дана светске културне баштине, објављена 18.4.2020. године, пропраћена едукативним текстом (са одређеним емотиконима) посвећеним музејима;

– Објава са поруком да се носе заштитне маске и да се људи заштите пропраћена хештеговима и сликом Велике мајке[10] која носи заштитну маску, креативно дело чији је аутор споменут у објави (на овај начин Музеј поново презентује и промовише неки културни садржај, односно музејски предмет);

– Објава поводом Међународног дана музеја, објављена 18.5.2020. године, пропраћена текстом (са одређеним емотиконима) која даје информације о значењу овог дана и детаљније представља разне активности, садржаје и пројекте Музеја.

Једна од ових објава је приказана на слици у наставку, као пример.

Слика 5. Пример објаве Археолошког музеја: Креативно дело са Великом мајком

Извор: Званична Фејсбук страница Археолошког музеја (објављено 23.4.2020. г.).

НУ Драмско йозориште

Из анализираних 17 објава на званичној Фејсбук страници Драмског позоришта у Скопљу у периоду март, април и мај 2020. године, можемо приметити да је Позориште у првим месецима пандемије било активно на овој друштвеној мрежи у смислу дељења садржаја и комуникације са својом публиком. Оно што је уобичајено за позоришне представе јесте да их гледамо уживо, да публика буде присутна у позориштима и да непосредно прати представе. То је спречено током пандемије, посебно у првим месецима.

У том смислу, најзначајније што је Позориште урадило у том периоду јесте да је омогућило публици да гледа представе онлајн. Кроз неколико објава на званичној Фејсбук страници, Позориште је поделило линк ка свом Јутјуб каналу са одређеном представом за праћење. Ове објаве Позоришта укључују текст (са одређеним емотиконима) којим се најављује која ће представа бити приказана на Јутјуб каналу и у које време, као и линк ка каналу. У периоду који истражујемо, Позориште

10 Име у оригиналу: Големата мајка. Више видети на: https://amm.org.mk/zrtvenik-golemata-majka/.

је објавило 7 објава за приказивање представа на свом Јутјуб каналу, чиме је путем ове опције публика имала прилику да погледа укупно 6 представа онлајн, а једна је била намењена деци. Пример ове објаве се може видети на слику испод.

Слика 6. Пример објаве Драмског позоришта за онлајн праћење представа: Представа „Ватрени језици“[11]

Извор: Званична Фејсбук страница Драмског позоришта (објављено 15.5.2020. г.).

Оно што је такође важно јесте да је Позориште пронашло још један начин да представи и промовише своје активности и садржаје, а то је кроз приказивање представа на националном ТВ сервису Македонске радио телевизије. Наиме, у неколико објава на званичној Фејсбук страници, Позориште је објавило информацију да ће неке од њихових представа бити приказане на Првом програму овог ТВ канала. Објаве су пропраћене информативним текстом о времену приказивања и називу и детаљима представе, а уз објаве иду и фотографије и линк ка видео записа. Исто тако, део објава је и хештег ОстаниКодКуће. Следи пример ове врсте објава.

Слика 7. Пример објаве Драмског позоришта за праћење представа на националном ТВ сервису

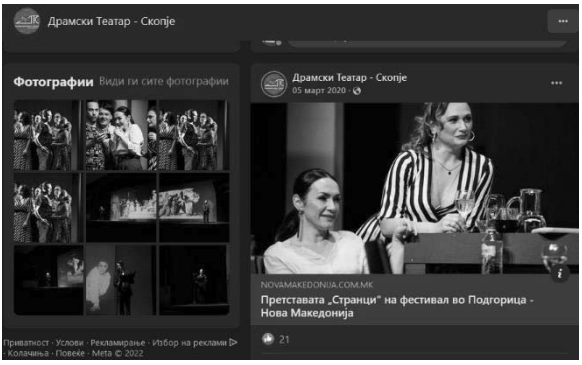

Извор: Званична Фејсбук страница Драмског позоришта (објављено 12.4.2020. г.).

11 Назив представе у оригиналу: „Огнени јазици“.

Још једна активност Позоришта је подељена у онлајн формату преко званичне Фејсбук странице. Реч је о гостовању Позоришта у Црној Гори, а неколико објава Позоришта везано је за ту активност. У тим објавама, Позориште промовише једну своју представу („Странци“) која је изведена на једном фестивалу у Подгорици. Кроз неколико текстуалних објава (са одређеним емотиконима), пропраћени фотографијама и видео записима, као и линком ка интернет порталу дневног листа „Нова Македонија“ у којем је објављен текст о гостовању на фестивалу, Позориште информише публику о овом културном садржају и нуди јој могућност да прати његове активности онлајн у вези са представом, кроз видео записе, новинске текстове и фотографије. На сликама испод су приказани примери овога.

Слика 8. Пример објаве Драмског позоришта о представи: Линк ка интернет порталу дневног листа „Нова Македонија“

Извор: Званична Фејсбук страница Драмског позоришта (објављено 5.3.2020. г.).

Слика 9. Пример објаве Драмског позоришта о представи: Линк ка видео запису

Извор: Званична Фејсбук страница Драмског позоришта (објављено 9.3.2020. г.).

Остале објаве Позоришта у периоду март, април и мај 2020. године, су следеће:

– Објава поводом 74. рођендана Позоришта од 21.4.2020. године, у којој кроз текст са хештегом драмско[12] и фотографијом, Позориште представља себе и своја достигнућа и жели брз повратак на „сцену која живот значи“.

12 У оригиналу: #драмски.

– Објаве поводом Светског дана позоришта од 27.4.2020. године, у којима Позориште поводом овог дана преноси поруке глумице и редитељке Снежане Конеске Руси и драмског писца и новинара Шахида Надима. Ове објаве су пропраћене текстом и фотографијама.

– Објава од 30.5.2020. године, са линком ка интернет порталу дневног листа „Вечер" са интервјуом са в.д. директорком Позоришта Катерином Коцевском.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Из анализе се може утврдити да су се две изабране националне културне установе из Републике Македоније прилагодиле новим специфичним условима и део својих културних садржаја понудиле онлајн. То подразумева да су увидели потребу за тим и имали довољно капацитета и ресурса да то спроведу. С обзиром на тежак период, установе су осетиле и потребу да своје активности и садржаје поделе са јавношћу онлајн како би на неки начин допринеле смањењу стреса и анксиозности међу људима, односно да они имају чиме да се баве док су у кућној изолацији. Важно је да напоменемо да се иницијативе и програми које су ове установе понудили у условима пандемије могу даље развијати и они могу своје културне садржаје учинити доступнијим у виртуелном простору.

Такође, можемо идентификовати начине коришћења друштвене мреже Фејсбук од стране НУ Археолошки музеј и НУ Драмско позориште из РМ током првих месеци пандемије коронавируса за презентовање и промовисање културних садржаја и, с тиме, за комуникацију са својим пратиоцима. Наиме, начини коришћења ове друштвене мреже су усмерени на објављивање и дељење различитих културних садржаја, комуникација и интеракција са публиком у виду коментара и лајкова и коришћење разних интернет оруђа, платформа и других медија као помоћници при томе. Можемо идентификовати и културне садржаје који су били презентовани и промовисани на друштвеној мрежи Фејсбук од стране ових установа, а то су:

– пројекте из области културе,
– музејске изложбе,
– музејски предмети,
– цртеже,
– позоришне представе,
– поруке са културним садржајем.

Установе су користиле различите медије и комуникационе канале за дељење културног садржаја. Тако, поред главног комуникационог канала – друштвене мреже Фејсбук, коришћена је и видео платформа Јутјуб, а установе су делиле и линкове ка интернет порталима и виртуелним платформама. Оно што је посебно важно јесте да Археолошки музеј и Драмско позориште користе фотографије и слике као медиј за презентацију и промоцију својих садржаја и активности, делећи их путем Фејсбука. Али, ван ове друштвене мреже, као помоћник за презентовање културних садржаја се појављује телевизија, као традиционални медиј на коме се током месецима који се истражују приказују снимљене позоришне представе.

Веома значајан аспекат истраживаног феномена је и промена у комуникацији и интеракцији са публиком. У овом смислу, то подразумева и веће учешће публике у „креацији и формулирању културних вредности, те у бележењу и архивирању постојећих већ створених вредности“ (Švob-Đokić и др. 2008: 42). Интернет омогућава стварање нових култура у виртуелном простору, где је све доступније.

* * *

Истраживање смо урадили на конкретним примерима, а користили смо само квалитативну анализу садржаја, па су добијени резултати у том погледу лимитирани, али осветљавају веома битне аспекте у оквиру истраживаног феномена и предмета истраживања. Овај рад представља почетак обимнијег истраживања, које би укључивало и квантитативну анализу садржаја, интервјуе и анкету, како би се феномен истражио свеобухватније.

Веома је важно да се даље истражи и сама публика, односно публика која се мења, јер нове технологије и оруђа нису подједнако доступни свим људима, па су они ограничени да прате одређене садржаје. Пример за то су старије генерације, које можда не знају да користе нове технологије и алате, људе са нижим примањима који не могу да их приуште себи и оне које живе у изолованијим деловима света и немају приступ.

Дакле, ово истраживање отвара мноштво актуелних и значајних тема за даља дубинска истраживања.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

Званична интернет страница Министарства културе Републике Северне Македоније. <https://kultura.gov.mk/>. [5. 5. 2022].

Званична Фејсбук страница НУ Археолошки музеј Републике Северне Македоније. <https://www.facebook.com/arheomkd>. [12. 5. 2022].

Званична Фејсбук страница НУ Драмско позориште. <https://www.facebook.com/dramski.teatar.skopje>. [13. 5. 2022].

ЛИТЕРАТУРА

Boyd-Ellison 2008: Danah Boyd-Nicole B. Ellison. “Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship”. Journal of Computer-Mediated Communication, Volume 13, Issue 1, pp. 210-230. <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00393.x>. [17. 5. 2022].

Вилијамс 1996: Рејмонд Вилијамс. Културата. Скопје: Култура.

Đorđević 2012: Jelena Đorđević (prir.). Studije kulture (drugo izdanje). Beograd: Službeni glasnik.

Cultural institutions 2014. <https://resources.riches-project.eu/glossary/cultural-institutions/>. [21. 5. 2022].

Kelner 2004: Daglas Kelner. Medijska kultura. Beograd: Clio.

Carey 2009: James W. Carey. Communication as Culture: Essays on Media and Society. New York: Routledge. <https://www.academia.edu/7446970/James_W_Carey_Communication_as_Culture_Essays>. [15. 5. 2022].

COVID-19 Socio-Economic Impact on Cultural and Creative Sectors in South-East Europe 2020. UNESCO. <https://en.unesco.org/news/covid-19-socio-economic-impact-cultural-and-creative-sectors-south-east-europe>. [20. 5. 2022].

The 2005 Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions 2015. Paris: UNESCO. <https://en.unesco.org/creativity/sites/creativity/files/convention2005_basictext_en.pdf#page=17>. [20. 5. 2022].

Williams 1961: Raymond Williams. The Long Revolution. Harmondsworth Middlesex: Penguin books.

Holmes 2012: David Charles Holmes. "New Media Theory". Encyclopedia of Communication theory. SAGE Publications. <https://edge.sagepub.com/system/files/77593_10.2ref.pdf>. [15. 5. 2022].

Švob Đokić-Primorac-Jurlin 2008: Nada Švob Đokić-Jaka Primorac-Krešimir Jurlin. Kultura zaborava – Industrijalizacija kulturnih djelatnosti. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.

Tea S. KONESKA VASILEVSKA

ONLINE PRESENTATION AND PROMOTION OF CULTURAL CONTENT IN THE TIME OF THE CORONAVIRUS PANDEMIC ON THE EXAMPLE OF TWO NATIONAL INSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF MACEDONIA

Summary

The subject of research interest is the presentation and promotion of cultural content in the period of the coronavirus pandemic via the social network Facebook by the NI Archaeological Museum and the NI Drama Theater from the Republic of Macedonia (RM).

The main research question is: "How did the selected national cultural institutions from RM present and promote cultural content during the first months of the coronavirus pandemic via the social network Facebook?" The aim of the research is to identify: ways of using the social network Facebook by selected national cultural institutions during the first months of the coronavirus pandemic to present and promote cultural content and, thus, to communicate with its audience; presented and promoted cultural content; and changes in the way of presenting and promoting cultural content, that is usually followed live, within the virtual space.

As a methodological technique, we used qualitative content analysis.

Key words: Archaeological Museum, Drama Theater, social networks, Facebook, cultural content, cultural institutions, coronavirus pandemic, Republic of Macedonia.

Рад је предат 13. јула 2022. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

УДК 271.222(497.115)-523.4-9(049.32)
726.54(497.115)(049.32)
351.853(497.115)"19/20"(049.32)
DOI: https://doi.org/10.5937/bastina32-38234

СЛОЈЕВИТОСТ БАШТИНЕ И ОЧУВАЊЕ ПАМЋЕЊА

(Јелена Павличић Шарић. *Баштина Богородице Љевишке и очување памћења*. Звечан: Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Факултет уметности у Приштини са привременим седиштем у Звечану, 2021, 326 стр.)

У децембру 2021. године, у издању Факултета уметности Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици појавила се научна монографија *Баштина Богородице Љевишке и очување памћења*, прва књига др Јелене Павличић Шарић која је запослена у звању доцента на поменутом факултету. Рецензенти књиге су реномирани историчари уметности и професори Филозофског факултета у Београду чије су уже специјалности српско средњовековно наслеђе (проф. др Драган Војводић) и музеологија и херитологија (проф. др Драган Булатовић и проф. др Милан Попадић).

Др Јелена Павличић Шарић је историчарка уметности која се бави теоријом и методологијом науке о баштини, вредновањем и интерпретацијом наслеђа, као и изазовима које носе истраживање, тумачење и брига о дисонантном наслеђу, баштини у рату и послератним околностима, при чему је најчешће у фокусу њених досадашњих испитивања било српско наслеђе на подручју Косова и Метохије. Монографија је заснована на њеној докторској дисертацији *Баштина Богородице Љевишке у Призрену и проблем очувања памћења у пракси заштите споменичког наслеђа* одбрањеној 2016. године на Филозофском факултету у Београду.

Књига на добар начин обједињује ауторкина досадашња интересовања и пружа читаоцу увид у теоријска и методолошка полазишта и њен приступ баштини усмерен ка холистичком сагледавању, ефикаснијој заштити и очувању свих физичких и значењских слојева предмета баштине. Такав приступ карактеристичан је за ауторе хрватске и српске школе музеологије и херитологије, и у ширем смислу за централноевропску и источноевропску музеологију у чијим оквирима је продубљивање филозофских аспеката музеолошких теорија водило ка проширеном схватању музеолошке делатности, оличеном у концептима *херитологије* и *мнемозофије*

(Томислав Шола), као и у тесном повезивању науке о баштини са испитивањима културе памћења и сећања. Императив *холистичког приступа баштини* типичан за ауторе овог усмерења, којима припада и др Јелена Павличић Шарић, условио је структуру монографије *Баштина Богородице Љевишке и очување памћења*, у којој је прва четвртина књиге посвећена увођењу читаоца у проблематику теоријског и практичног односа према баштини, док су у остатку књиге домети овог приступа тестирани и демонстрирани кроз анализу савремене рецепције и третмана цркве Богородице Љевишке у систему заштите наслеђа у периоду од завршетка Другог светског рата до данас.

Поред *Увода* и *Закључних разматрања* књига садржи четири тематске целине: *Заштита наслеђа као очување памћења, Теоријски оквир разумевања баштине, Однос према сведочанствености: Богородица Љевишка у систему организоване заштите споменика културе у РС (1947–1999), Заштита и модели памћења – рецепција Богородице Љевишке током и након рата 1999. године на Косову и Метохији*. У уводу, првој и другој целини ауторка образлаже теоријско-методолошки оквир и циљеве истраживања, пружа преглед различитих приступа баштини и издваја догађаје из историје правне заштите споменика кључне за валоризацију Богородице Љевишке. Као основни проблем постављено је испитивање ефикасности заштите споменика у контексту савремених теорија баштине и баштињења, где се као предуслов целовитог очувања баштине, поред бриге о материјалном опстанку предмета, указује потреба за документовањем, очувањем и коришћењем свих сведочанствених слојева, значења и сазнања о споменику која настају током историје његовог трајања и рецепције. За такво испитивање као погодна студија случаја одабрана је црква Богородице Љевишке и модели њеног памћења препознати у праксама баштињења од увођења цркве у систем заштите наслеђа 1948. године до савременог тренутка, чему су посвећена два расправна поглавља *Однос према сведочанствености: Богородица Љевишка у систему организоване заштите споменика културе у РС (1947–1999)* и *Заштита и модели памћења – рецепција Богородице Љевишке током и након рата 1999. године на Косову и Метохији*.

Као баштина Богородице Љевишке одређен је скуп искустава и значења која је црква генерисала кроз време, у које спадају и начини интерпретирања, идентификације и комуницирања њених порука и сведочанствености, укључујући документацију насталу током откривања, рестаурације и конзервације овог споменика. У поглављу које се бави праксом заштите наслеђа у периоду од 1947. до 1999. године, испитани су методологија трезорирања и модели баштињења у систему организоване заштите споменика културе, почев од правних оквира заштите, улоге повереника који су о стању на терену извештавали Завод, те првих системских истраживања Богородице Љевишке и конзерваторско-рестаураторских радова који почињу након Другог светског рата, преко потоњих научних проучавања, делатности чувара и кустоса задужених за бригу о цркви-споменику и његову презентацију и промоцију, до ванинституционалних покушаја да се одговорно и с љубављу односи према свом наслеђу. Ово поглавље је и најобимније и већи део је посвећен анализи и тумачењу необјављене документације Републичког

завода за заштиту споменика културе о истраживањима и конзерваторско-реставраторским радовима на цркви Богородице Љевишке, уз консултовање архивског материјала, документације и предмета у другим релевантним установама (Покрајински завод за заштиту споменика културе у Приштини, Општински завод за заштиту споменика културе у Призрену, Канцеларија за очување културне баштине на Косову и Метохији, Галерија фресака у Београду, Музеј примењене уметности у Београду, Музеј Југославије, Народни музеј у Београду). Поред тога, поједини сегменти су посвећени научним тумачењима и презентацији откривених података, популаризацији споменичких вредности путем различитих медија, те усменим сведочењима и подацима прикупљеним током вишегодишњих теренских истраживања ауторке, што је посебно видљиво и у наредном поглављу у ком се говори о судбини цркве након 1999. године. На овај начин разматрање баштине Богородице Љевишке није остало ограничено на анализу документације настале унутар система заштите споменика, већ је поткрепљено и другим сведочанствима која наговештавају у ком смеру би се могла кретати будућа холистички оријентисана испитивања историје рецепције ове цркве. Важан допринос представља превредновање и истицање улоге тзв. *повереника*, одабраних баштиника из локалне заједнице који су у првим годинама успостављања система заштите били ангажовани на евидентирању и извештавању о споменицима културе у свом окружењу. Такође, кроз документацију су добро илустровани разни проблеми са којима су се сусретали стручњаци при напорима да заштите Богородицу Љевишку, почев од финансијских потешкоћа, питања власништва и надлежности, до немарног односа делова локалне заједнице који је посебно индикативан у погледу (не) могућности очувања памћења упркос напорима да се физичко ткиво споменика обнови и сачува.

Поглавље *Заштита и модели памћења – рецепција Богородице Љевишке током и након рата 1999. године на Косову и Метохији* говори о драстичној промени околности у којима се нашло српско наслеђе на Косову и Метохији након рата 1999. године и о њиховом утицају на (не)могућности заштите споменика попут Богородице Љевишке, како у материјалном тако и у семантичком смислу. Расправљајући о физичком уништавању наслеђа и разним манипулацијама њиховом историјом и изворним значењима у измењеној културној средини, Јелена Павличић Шарић покушава да укаже на мере које се могу предузети да би се сачувала слојевитост значења и угрожени идентитети српских споменика који се виде као непожељна прошлост у изградњи новог друштва. Један од императива је свакако „не потискивати било које од супротстављених тумачења наслеђа већ их суочити" и учинити видљивим, да би се лакше препознала искривљена и неоснована тумачења прошлости. Ипак, велики проблем представља постепено нестајање баштиника, а правна и техничка заштита не могу гарантовати опстанак баштине ако изостане друштвена заштита, која данас постоји најпре захваљујући раду призренске Богословије и присуству свештеника у цркви Богородице Љевишке. Нажалост, нерешена политичка ситуација и конфликтне околности које и даље трају чини немогућим изналажење конструктивних решења за очување српске баштине на Косову и Метохији, те је ово поглавље пре свега утемељен

и информативан показатељ деструкције, занемаривања или злоупотребе овог наслеђа од стране самопроглашене Републике Косово.

Идеално, систем заштите наслеђа би поред правне и техничке заштите морао да брине о очувању памћења у најширем смислу, тј. да препознате и документоване вредности и значења споменика чини доступним и употребљивим у савременом контексту и омогући производњу нових сведочанстава. Централна намера истраживања Јелене Павличић Шарић била је указати да савремена пракса заштите наслеђа треба да тежи да документује и тумачи различите форме рецепције и промене значења споменика у прошлости и садашњости, те да је документација која настаје у процесу истраживања и институционалне заштите предмета баштине од изузетног значаја за његово целовито разумевање и очување. Документација у нашим баштинским установама често бива похрањена и заборављена, и не користи се као истинско сведочанство о животу споменика, а тек уколико се сагледа на такав начин, што је Јелена Павличић Шарић урадила у својој књизи, она постаје првокласни материјал који нам говори о односу једног друштва и времена према баштини и активно учествује у процесу изградње и очувања памћења. Богатство података и наноса значења које је ауторка открила кроз истраживање начина на који је Богородица Љевишка третирана у систему заштите наслеђа показали су сврховитост оваквог приступа споменику, где се познавање историје његове рецепције види као предуслов холистичког разумевања и очувања памћења. Тиме књига позива све стручњаке у баштинским установама на једну врсту саморефлексије и самокритике засноване на преиспитивању начина на који се односе према сопственој документацији и историји система заштите наслеђа, чије познавање може понудити многе поуке и ефикаснија решења од пуког копирања иностраних модела који не морају нужно одговарати потребама локалне заједнице и допринети очувању баштине. У том погледу ова монографија и сама представља производ сврховитог коришћења сведочанственог потенцијала документације. С друге стране, све заинтересоване за проблематику баштине и баштињења књига подсећа на значај струке и изазове са којима се иста сусреће, али и на то да је институционална заштита само један од облика очувања културног наслеђа и колективног памћења, и да је било које наслеђе тешко чувати уколико нестану његови активни корисници и баштиници. То добро илуструје описана судбина цркве Богородице Љевишке у периоду отоманске владавине или након 1999. године када су се њена употреба и интерпретације драстично мењале уз кривотворења или заборављање историје споменика, што је и данас горући проблем у контексту одржања српског културног наслеђа на Косову и Метохији.

Уз то што садржи све релевантне историјске чињенице и податке које очекујемо када из угла историјских дисциплина говоримо о цркви Богородице Љевишке, књига Јелена Павличић Шарић се бави димензијама споменика које нису само материјалне, укључујући значења која је црква у току свог дугог трајања стицала у локалној заједници и међу онима који су о њој бринули као повереници, чувари, кустоси, конзерватори, баштиници... Вешто изведено усмеравање читаоца на семантичко богатство и комплексност одабраног предмета баштине кроз историју његове рецепције води разумевању предуслова очувања памћења и целовите

херитолошке интерпретације, чији је узорни модел ауторка успела да нам понуди. Знамо да одређени теоријски модели често имају лимитиран домет у пракси и остају на нивоу идеала. Јелена Павличић Шарић је показала како је могуће основне постулате централноевропске и источноевропске музеологије и науке о баштини применити у тумачењу конкретног споменика и система заштите у коме је исти валоризован као непокретно културно добро од изузетног значаја. Због тога *Баштина Богородице Љевишке и очување памћења* представља важан допринос овој области истраживања и препоручено је штиво за све који се интересују за баштину и њен живот у прошлости и садашњости.

*Мина Д. ЛУКИЋ**

* Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности, minalukic10@gmail.com

Рецензенти овог броја:

Др Срђан Цветковић, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд;
Проф. др Душанка Јововић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Правни факултет, Косовска Митровица;
Проф. др Ненад Величковић, редовни професор, Универзитет у Сарајеву, Филозофски факултет;
Проф. др Весна Вучинић Нешковић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;
Проф. др Снежана Милосављевић Милић, редовни професор, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;
Др Јасмина Ахметагић, научни саветник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;
Проф. др Милан Милошевић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;
Проф. др Весна Балтезаревић, редовни професор, Мегатренд универзитет, Правни факултет;
Проф. др Александра Вранеш, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;
Проф. др Миодраг Гордић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;
Проф. др Нењо Даниловић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;
Проф. др Радомир Арсић, редовни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;
Проф. др Радослав Балтезаревић, редовни професор, Мегатренд универзитет, Факултет за пословне студије, Београд;
Проф. др Крунисалв Софтић, редовни професор, Мегатренд универзитет, Правни факултет;
Проф др Драган Ђурђевић, редовни професор, Мегатренд универзитет, Правни факултет;
Проф. др Слободан Кодела, редовни професор, Универзитет у Приштини, Факултет уметности Звечан;
Проф. др Милијанка Ратковић, редовни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;
Проф. др Ненад Перић, редовни професор, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;
Проф. др Оља Арсенијевић, редовни професор, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;
Проф. др Саша Станојевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;
Проф. др Милош Марсенић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;
Проф. др Синиша Достић, ванредни професор, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд;
Проф. др Зоран Недељковић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Драгана. Грујић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Гордана Ђокић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет;

Проф. др Душан Ранђеловић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Слађана Видосављевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Проф. др Петар Рајчевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Др Марија Јефтимијевић Михајловић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Весна Зарковић, виши научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Проф. др Станислав Станковић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет Косовска Митровица;

Проф. др Данијела Ж. Вукоичић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Природно-математички факултет, Косовска Митровица;

Проф. др Саша Милосављевић, ванредни професор, Универзитет у Приштини, Природно-математички факултет, Косовска Митровица;

Др Јелена Витомир, доцент, Мегатренд Универзитет, Факултет за пословне студије, Београд;

Др Милутин Живковић, научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд;

Др Јелена Павличић Шарић, доцент, Универзитет у Приштини, Факултет уметности, Косовска Митровица;

Др Ана Костић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Др Дејан Антић, доцент, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет;

Др Небојша Митровић, доцент, Универзитет у Источном Сарајеву, Педагошки факултет у Бјељини;

Др Игор Николић, асистент, Универзитет у Нишу, Факултет уметности;

Др Александра Николова Марковић, доцент, Мегатренд Универзитет, Правни факултет, Београд;

Др Богдан Дражета, научни сарадник, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;

Др Мирјана Павићевић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица;

Др Винко Пандуревић, доцент, Универзитет Унион „Никола Тесла“ Београд, Факлутет за пословне студије и право;

Др Ванда Божић, доцент, Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Факултет за пословне студије и право, Београд; Универзитет пословне Академије, Правни факултет, Нови Сад;

Др Соња Јерковић, доцент, архивски саветник, Народна банка Србије;

Др Јелена Круљ, доцент, Универзитет у Приштини, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу;

Др Драгана Станковић, доцент, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет, Косовска Митровица;

Др Ана Стишовић Миловановић, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Бојан Шево, научни сарадник, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић;

Др Кристина Парезановић, доцент, Филолошко-уметнички факултет Крагујевац;

Др Милица Голубовић Тасевска, научни саветник, Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС;

Др Милица Јотов, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Драган Танчић. - 1991, св. 1- .
- Приштина–Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300